

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BAHAEDDİN ÖGEL'İN KİTAP VE MAKALELERİNDEKİ ESKİ
TÜRKÇE SÖZCÜKLER HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF.DR. ERHAN AYDIN**

**HAZIRLAYAN
MUSTAFA SELÇUK DİLSİZ**

MALATYA-2022

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

**BAHAEDDİN ÖGEL'İN KİTAP VE MAKALELERİNDEKİ
ESKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLER HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

MUSTAFA SELÇUK DİLSİZ

DANIŞMAN

PROF.DR. ERHAN AYDIN

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Erhan Aydın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Bahaeddin Ögel’in Kitap ve Makalelerindeki Eski Türkçe Sözcükler Hakkında Değerlendirmeler” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Mustafa Selçuk DİLSİZ

ÖN SÖZ

Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren yaşadıkları bütün coğrafyalarda iz bırakmış bir millettir. Bu coğrafyalarda çeşitli milletler ile iletişim kuran Türkler hem kendi kültürlerini başka milletlere aktarmış hem de başka kültürlerden etkilenmiştir. İşte bu kültürün izini süren önemli bilim adamlarından biri de Bahaeddin Ögel'dir. Ögel, hayatını Türk kültürünü araştırmaya adanmış önemli bir bilim adamıdır.

Türk kültürü çok geniş coğrafyalarda temsil edilmiştir. Fakat bu coğrafyalar içerisinde bizim için en önemli olan bölge Orta Asya'dır. Çünkü Türkler buradan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Bu yüzden Türk kültürü ile ilgili araştırma yapacak araştırmacıların bu coğrafyadan başlaması gerekir. Ögel de Türk kültürünün izlerini aramaya bu coğrafyadan başlamıştır.

Türk kültürü ile ilgili ilk bilgileri komşu milletlerin kaynaklarında buluyoruz. Daha sonra yazılı belgelerimizin bulunmasıyla birlikte Türk kültürünü birincil kaynaklardan takip edebiliyoruz. Türk kültürü bu alana ilgi duyan bilim adamları, araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Araştırmamızın temelini oluşturan Bahaeddin Ögel'in eserleri hem komşu milletlerin kaynakları hem de kendi kaynaklarımız esas alınarak oluşturulmuştur. Bu eserler içerisinde bizim değerlendireceğimiz Eski Türkçe sözcükler hem Türk kültürünü yansıtmaları bakımından hem de kaydedilmiş ilk sözcükler olması bakımından oldukça önemlidir.

Araştırmamızın temel kaynakları, Eski Türkçe dönemi içerisinde yer alan Runik harflerle çeşitli nesneler üzerine yazılmış metinler ile birlikte Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminde meydana getirilen eserlerdir. Burada şu hususu belirtmeliyiz ki imkânlarımız dahilinde ulaşabildiğimiz kadar kaynağa ulaşmaya çalıştık. Bu konuda desteklerini gördüğüm Sayın Prof. Dr. Erdem Uçar'a ve Sayın Prof. Dr. Serkan Şen'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca burada isimlerini tek tek sayamadığım fakat eserlerinden, fotoğraflarından ve çizimlerinden faydalanmama izin veren tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Bahaeddin Ögel'in Kitap ve Makalelerindeki Eski Türkçe Sözcükler Hakkında Değerlendirmeler" başlıklı çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın ilk bölümü Bahaeddin Ögel'in makalelerini, ikinci bölümü ise kitaplarını içermektedir. Araştırmamızda sözcükleri değerlendirirken önce Ögel'in görüşlerine yer verdik, daha sonra ele aldığımız sözcüklerin Eski Türkçe dönemi içerisindeki anlamlarını belirttik, dönem metinlerinden örnekler sunarak sözcüğün etimolojisi hakkında ileri sürülen görüşlere yer

verdik. Sözcüklerin okunuşu, transkripsiyonu ile ilgili konularda atıfta bulunduğumuz araştırmacının okuyuşunu olduğu gibi aktardık. Bu yüzden sözcüklerdeki farklı okuma ve değerlendirmeler atıfta bulunduğumuz araştırmacıya aittir.

Burada şu husus da unutulmamalıdır ki Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in bir ömür harcayarak hazırladığını eserlerini bizim bir yıl gibi süreçte hatasız, eksiksiz incelememiz mümkün değildir. Bu yüzden hatalarımızın, eksiklerimizin, yanlışlarımızın olduğunu biliyoruz. Çalışmayı geliştirecek her türlü eleştiriye açık olduğumuzu belirtmek isteriz.

Bu süreçte desteklerini esirgemeyen babam Memet DİLSİZ'e, annem Emine DİLSİZ'e, ağabeylerim Feridun DİLSİZ ve Ünal DİLSİZ'e; anneannem Gülseren ASIĞ'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca lisans eğitimimden itibaren desteklerini esirgemeyen her konuda yardımlarını gördüğüm çok değerli hocam Sayın Prof. Dr. Erhan AYDIN'a teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

BAHAEDDİN ÖGEL'İN KİTAP VE MAKALELERİNDEKİ ESKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLER HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

Bahaeddin Ögel, ülkemizde yetişen en önemli kültür tarihçilerinden biridir. Yaşamını Türk kültürünü araştırmaya adanmış olan Bahaeddin Ögel'in 100'ün üzerinde makale ve bildirisi, 10'un üzerinde kitabı vardır. Bu çalışmada Ögel'in Eski Türkçe dönemini içeren makale ve kitapları üzerinde durulmuştur. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır: Giriş ve Bahaeddin Ögel'in eserleri. Çalışmanın giriş bölümünde Eski Türkçe döneminin sınırları hakkında ileri sürülen görüşlere yer verilmiş, Bahaeddin Ögel'in Türk dili ile ilgili görüşlerinden bahsedilmiş, hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümden sonra Ögel'in Eski Türkçe dönemini ilgilendiren makaleleri ve kitapları sırasıyla ele alınmıştır. Bu eserlerde önce Ögel'in sözcükler hakkında ileri sürdüğü görüşlere yer verilmiş, daha sonra sözlük ve metinlerden yapılan taramalar sonucu sözcüğün kullanım alanları tespit edilmiştir. Sözcükler, Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemi metinlerden toplanmış olmakla birlikte yer yer diğer dönem eserlerinden de örnekler sunulmuştur. Toplam 824 sözcük ve ifade değerlendirilmiştir.

Bizim bu çalışmadaki temel amacımız Bahaeddin Ögel'in Eski Türkçe sözcükler ile ilgili görüşlerine yer vermek, bir kültür tarihçisinin dile olan bakışını tespit etmek ve Ögel'den günümüze kadar gelişen Türkoloji ile birlikte Türk kültürü için önemli olan sözcükleri yeniden ele alıp Eski Türkçenin farklı dönem metinlerinden örnekler sunmak ve Türk kültürüne katkı sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Söz Varlığı, Türk Kültürü

ABSTRACT

**ON ASSESMENT OLD TURKIC WORDS IN BAHAEDDİN ÖGEL’S
BOOKS AND ARTICLES**

Bahaeddin Ögel is one of the most important cultural historians who grew up in our country. Bahaeddin Ögel, who has devoted his life to researching Turkish culture, has over 100 articles and papers and over 10 books. In this study, the articles and books of Ögel containing the Old Turkish period are focused on. The work consists of two main parts: The Introduction and the works of Bahaeddin Ögel. In the introduction section of the study, the opinions put forward about the boundaries of the Old Turkish period are given, the opinions of Bahaeddin Ögel about the Turkish language are mentioned, and information about his life and works are given. After this chapter, Ögel's articles and books related to the Old Turkish period are discussed respectively. In these works, first the opinions put forward by Ögel about words were included, and then the usage areas of the word were determined as a result of scans made of dictionaries and texts. The words were collected from the texts of the Köktürk, Uyghur and Karakhanid periods, but examples of other period works were also presented in places. A total of 824 words and expressions were evaluated.

Our main purpose in this study is to include Bahaeddin Ögel's views on Old Turkish words, to determine the view of a cultural historian on language, and to reconsider the words that are important for Turkish culture together with the Turkology that has developed from Ögel to the present. to extract words from different periods of current and Old Turkish. to present examples and contribute to Turkish culture.

Key Words: Old Turkic, Vocabulary, Turkish Culture

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xxxiv
1. GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	5
II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI.....	5
2. BAHAEDDİN ÖGEL’İN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
2.1. Hayatı	6
2.2. Eserleri	6
2.2.1. Kitapları	6
2.2.2 Makaleleri	7
3. GÖKTÜRK YAZITLARININ APURIMLARI VE FU-LİN.....	10
3.1 Apurım	10
4. İLK TÖLES BOYLARI UGUR, TİNG-LİNG VE KAO-CH’Ê’LER.....	11
4.1. Töles	11
4.2. Kırkız.....	12
4.3. Baga	13
5. UYGUR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ VE YÜKSELİŞ DEVRİ.....	14
5.1. Bögü/Bugu.....	14
5.2 Elteber	16
6. DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA VESİKALAR VE NOTLAR.....	17
6.1. On Ok	17
6.2. Ėrkin.....	17
6.3. Şad	17
6.4. Ek Tag	19
6.5. Ötüken.....	19
6.6. Bumın Kagan	20
6.7. Katun.....	22
7. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ HAKKINDA BAZI YENİ ARAŞTIRMALARIN TENKİDİ.....	23

7.1. Altı Çub Sogdak	23
7.2. Yabgu.....	23
8. İSLÂMİYETTEN ÖNCE TÜRK KÜLTÜR TARİHİ ORTA ASYA KAYNAK VE BULUNTULARINA GÖRE	24
8.1 Bedizçi	24
8.2. Bark	26
8.3. Yog.....	28
8.4. Kılıç.....	29
8.5. Süñüg	30
8.6. Ya.....	30
8.7. Ok.....	31
8.8. Tonyukuk	32
8.9. Kurıkan	33
9. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI I	34
9.1. Beñgü	34
9.2. Yaka.....	36
9.3. Çıt/Çit	36
9.4. Belgü	37
9.5. Bitig	37
9.6. Tengri	39
9.7. Kü.....	40
9.8. Kontur-	40
9.9. Orkon.....	41
10. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI II	42
10.1. Bök	42
10.2. İni Eçi	43
10.3. Oba.....	45
10.4. Oguş	45
10.5. Totok/Tutuk	45
10.6 Tüz/Töz.....	46
10.7. Kamıg/ Süñük	47
10.8. Sir	48
10.9. Tüzelt-	49
10.10. Kaganladok	49
10.11. Uluş	49

10.12. Tensi men	50
10.13. Yarlıg	50
10.14. Kut	52
10.15. Ülüg	54
10.16. Kılın-	54
10.17. Erdem	55
10.18. Kagan	57
10.19. Törö	57
10.20. İlig	59
10.21. Kul	59
10.22. Ayguçı	60
10.23. Ötün-	61
10.24. Alp	62
10.25. Tapıgçı	63
10.26. Buyruk	64
10.27. Sebig/Sebeg	65
10.28. İçreki	65
10.29. Tamgaçı	66
10.30. Tayanç	66
10.31. Tirgek	66
10.32. Basutçı	67
10.33. Ağıcı	67
10.34. Sakışçı	68
10.35. Amga	69
10.36. Elçi	69
10.37. Körüg	70
10.38. Tıl	71
10.39. Tıgrak	71
10.40. Yazıgçı	72
10.41. Okıcı	72
10.42. Tartıgçı	72
10.43. Yizek	72
10.44. Kılavuz	73
10.45. Em/Emçi	73

10.46. Otaçı.....	74
10.47. Ata Sagun	75
10.48. Otaçı İlig.....	75
10.49. Sınuk Baglaguçı.....	75
10.50. Kam	75
10.51. Yatçı.....	76
10.52. Kumçı	77
10.53. Yulduz/Yulduzçı	77
10.54. Körimçi.....	78
10.55. Kapıgçı.....	78
10.56. Çapkunçı	79
10.57. Aş/Aşçı.....	79
10.58. Salçı.....	80
10.59. İşçi/İşlegüçi.....	80
10.60. Ter/Terçi	80
10.61. Yumuşçı.....	81
10.62. Kuşçı.....	82
10.63. İterçi.....	82
10.64. Töşekçi.....	83
10.65. Bark İtgüçiler.....	83
10.66. Titigçi.....	83
10.67. Ordu.....	83
10.68. Kargu.....	85
10.69. Yelme	86
10.70. Orun/Oron	86
10.71. Sü Başı	88
10.72. Yış	88
10.73. Örg.....	89
10.74. İçre	90
10.75. Taygüntan	90
10.76. Korıg.....	90
10.77. Kunçuy	91
10.78. Otağ	92
10.79. Küñ	92

10.80. Çadır	93
10.81. Temür Kazıuk.....	94
10.82. Kuvrag.....	94
10.83. Altun Otag.....	96
10.84. Olur-	97
10.85. Böd	98
10.86. Tör	99
10.87. Kutuz/Kotuz.....	100
10.88. Tokuz	100
10.89. Yeti.....	101
10.90. Uça Bar-	102
10.91.Yagız	103
10.92. Yer-Su.....	104
10.93. Ay	104
11. TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI.....	105
11.1. Türklerde Er At Meselesi	105
11.2. Tükellig.....	107
11.3. Kişi	108
11.4. Yalıuk/Yalıok.....	110
11.5. Ulug Tınlıg	111
11.6. Tınlıg.....	113
11.7. Acun.....	114
11.8. İdi	116
11.9. Kötür-	116
11.10. Ayu Bir-.....	117
11.11. Buluı	117
11.12. Türklerde Doğu'yu İfade Eden Sözcükler	119
11.13. Türklerde Güneyi İfade Eden Sözcükler	120
11.14. Türklerde Batıyı İfade Eden Sözcükler.....	121
11.15. Türklerde Kuzeyi İfade Eden Sözcükler	122
11.16. Teñri Yiri	122
11.17. Yayla.....	122
11.18. Konşı.....	124
11.19. Üze	125

11.20. Kötrüm	127
11.21. Yarat-.....	127
11.22. Keç	129
11.23. Ediz	131
11.24. Kür	132
11.25. Kökçin	133
11.26. Karı.....	134
11.27. Kurtga	135
11.28. Kutlug Bolzun.....	136
11.29. Teg	136
11.30. Kergek Bol-	137
11.31. Kengeş/Keş	138
11.32. Ülüş	140
11.33. Tirkeş.....	141
11.34. Ayag	142
11.35. Terin	143
11.36. Terin kuvrag	145
11.37. Kobran-	145
11.38. Ternek/Tirnek.....	145
11.39. Yıgılı/Yıgılı	146
11.40. İgid-/İgit-	146
11.41. Et-.....	150
11.42. Süle-	152
11.43. İtig	153
11.44. Çıgay	154
11.45. Kur Kuşak.....	157
11.46. Barım	158
11.47. Eb/Ev	160
11.48. Tüz ve türevleri.....	162
11.49. Kög/Küg	164
11.50. Tut-/tutma	165
11.51. Kör-.....	167
11.52. Bulga- ve türevleri	170
11.53. Bulgan-	171

11.54. Bulgak.....	171
11.55. Bulganç.....	172
11.56. Buğ.....	173
11.57. Edgü körteçi.....	175
11.58. Yarut-/Yaruk	175
11.59. Yüle-/Yöle-	176
11.60. Basut	176
11.61. Bayat.....	177
11.62. Iduk-Kut Tınlığ.....	178
11.63. Burhan/ Burkhan/ Burhan Kutı	179
11.64. Nom.....	180
11.65. Nomçı.....	181
11.66. Kılık	182
11.67. Kut ülüglüg	183
11.68. Kutalmak, Kutadmak, Kutadgu	183
11.69. Kolmak/ Kut kolmak.....	184
11.70. Kutlug tog-	184
11.71. Kıvı/kovı	184
11.72. Kıvanmak/Kıvadmak	186
11.73. Terken	187
11.74. Tegür-	187
11.75. Çavlanma	189
11.76. Kezik.....	189
11.77. Tezmek	191
11.78. Turmak.....	192
11.79. Buyan.....	194
11.80. Öd.....	195
11.81. Üma.....	198
11.82. Tapla-.....	198
11.83. Ersel/irsel.....	200
11.84. Yayık/yayıg	200
11.85. Buçurmak.....	201
11.86. Sab/Sav	201
11.87. Et'öz.....	204

11.88. Buke/böke.....	205
11.89. Bilgi.....	206
11.90. Anyığ.....	207
11.91. Bilge Törüçi.....	208
11.92. Bilge Bilig	208
11.93. Ata-	208
11.94. Külüg	209
11.95. Küç.....	209
11.96. Küçlüg	212
11.97. Küçeme.....	212
11.98. Erk	213
11.99. Tat.....	215
11.100. Yad.....	216
11.101. Ukuş.....	217
11.102. Yasa/Yasa- ve Yasak	217
11.103. Yosun	218
11.104. Yol (I) ‘töre’	219
11.105. Yolcu.....	220
11.106. Yong/yang (yon/yağ)	220
11.107. Baskak	221
11.108. Kıyın	222
11.109. Tümen.....	223
11.110. Yadag.....	225
12. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I	226
12.1 Köç/Köç-.....	226
12.2.Köçük.....	227
12.3. Kışlag	228
12.4. Yut	229
12.5. Agıl.....	229
12.6. Yatuk	231
12.7. Yerle-/Yersin-.....	231
12.8. Yerlig	231
12.9. Ot	232
12.10. Kögle- /kökle-.....	233

12.11. Yılık	233
12.12. Beş-Balık	235
12.13. Balık.....	237
12. 14. Kuça.....	239
12.15. Kent	239
12.16. Tegre.....	240
12.17. Alaçu/Alaçuk.....	241
12.18. Karşı	242
12.19. Uç il.....	243
12.20. Ükek.....	243
12.21. Tam.....	244
12.22. Kalık	245
12.23. Karam/Karım	246
12.24. Kay.....	247
12.25. Beltir	248
12.26. Seki /Sekü	248
12.27. Kebid/Kebit.....	249
12.28. Suzak	249
12.29. Yol (II) ‘yol’	250
12.30. Yolat.....	251
12.31. Ert-.....	251
12.32. Ertik.....	253
12.33. Az-	253
12.34. Çıgır	254
12.35. Yolak.....	254
12.36. Sav tutuzmak	255
12.37. Eşkinci	255
12.38. Ulak/Ulakçı	255
12.39. Tıgrak/Tugrag	256
12.40. Köçüglü kişi	257
12.41.Yügürngen.....	258
12.42. Sart/Sartha	258
12.43.Tüş-	259
12.44. Tüş	260

12.45. Konak	261
12.46. Konum	261
12.47. Mıyanlık	261
12.48. Elgin	262
12.49. Tegdi	262
12.50. Rıbāt	262
12.51. Koş	263
12.52. Titir	263
12.53. Kölüngü	264
12.54. Boyunduruk	264
12.55. Kağılı	265
12.56. Kağılıcı	266
12.57. Tegrek	266
12.58. Erte	267
12.59. Tağ	268
12.60. Tan	269
12.61. Örtten-	270
12.62. Axşam	271
12.63. Keçe (Kıçe)	271
12.64. Kadgu	272
12.65. Tünek	273
12.66. Tünerik	274
12.67. Ögle/Öyle	274
13. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ II	275
13.1. Tarıg/ Tarıgçı	275
13.2. Tarıglag	276
13.3. Ek-	277
13.4. Ekin	277
13.5. Toprak	278
13.6. Kıra	280
13.7. Yazak	280
13.8. Çorak/Koçur/Sızlık	280
13.9. Tepiz	280
13.10. Tüvün	281

13.11. Kurgak.....	281
13.12. Kakrak.....	281
13.13. Saban	282
13.14. Sapanla-.....	282
13.15. Kaz-.....	283
13.16. Sok- / Soku (sokku).....	283
13.17. Tış.....	284
13.18. Bukursı	284
13.19. Amaç.....	284
13.20. Tırmık.....	285
13.21. Tırpan	286
13.22. Urug.....	286
13.23. Tana/Tane	287
13.24. Büt-	287
13.25. Üntür-	288
13.26. Bıçmak.....	289
13.27. Orgak.....	290
13.28. Ota-	291
13.29. Ağız.....	291
13.30. Başak	292
13.31. Ürtgün/Ürtkün.....	292
13.32. Kundıgu.....	293
13.33. Adrı.....	293
13.34. Yaba.....	294
13.35. Drhzul.....	294
13.36. Küvük	294
13.37. Saman	295
13.38. Arığ/Arık	295
13.39. Tarmutlan-.....	296
13.40. Atız.....	296
13.41. Kağag/ kuduğ.....	297
13.42. Kaşla-.....	297
13.43. Ağızla-.....	297
13.44. Tuğ.....	298

13.45. Suwgar-	298
13.46. Kayır	298
13.47. Üg-	299
13.48. Bor/Boz	300
13.49. Borluk	300
13.50. Borak	301
13.51. Balçık	301
13.52. Sakız	301
13.53. Aşu	302
13.54. Öl	302
13.55. Toz	303
13.56. Tog	304
13.57. Sagrı	304
13.58. Kırtış	305
13.59. Yabız/Yawız	306
13.60. Arpa	308
13.61. Arpalan-	309
13.62. Arpaça	309
13.63. Yarma	309
13.64. Ügre/Yügür	309
13.65. Avra-	310
13.66. Bugday	311
13.67. Burçak	312
13.68. Çavdar	313
13.69. Sarkıç/Sarkaç	313
13.70. Arpagan	314
13.71. Tügi	314
13.72. Kürşek	315
13.73. Toma/Tuma Buxsun	315
13.74. Bekni/Begni	315
13.75. Tutturkan	316
13.76. Birinç	316
13.77. Kabak	317
13.78. Karpuz	317

13.79. Bükən.....	318
13.80. Kagun	318
13.81. Tarmuz/Turmuz	319
13.82. Çagmur/Çamgur	319
13.83. Sarıg turma	319
13.84. Soğan	320
13.85. Sarımsak/Sarımsak	321
13.86. Kewürgen	321
13.87. Badıç	321
13.88. Yasumuk	322
13.89. Nohut	322
13.90. Büsteli	322
13.91. Aluç	323
13.92. Alma.....	323
13.93. Armut	324
13.94. Awya	325
13.95. Yagak.....	325
13.96. Koz	326
13.97. Üjüm	326
13. 98. Erük	326
13.99. Kosık/Kusık.....	327
13.100. Bitrik.....	328
13.101. Şekirtük	328
13.102. Çubukan/Çıbıkan	329
13.103. İğde/Yiğde	329
13.104. Ençir	329
13.105. Yumuşga.....	330
13.106. Yumgak Tana	330
13.107. Dana/Nara	331
13.108. Matulunk ~ matuluñ	331
13.109. Üzüm.....	331
13.110. Bag	332
13.111. Kagıl.....	333
13.112. Künçit	333

13.113. Kentir ~ k(ä)ntir	334
13.114. Kuma Yagı/Huma yagı	334
13.115. Bıtmul	335
13.116. Mırç/Murç	335
13.117. Yormıçga	336
13.118. Ağrık/Ayrık	336
13.119. Çimgen/Çümgen	337
13.120. Kamgak	338
13.121. Takıgu	338
13.122. Bala	340
13.123. Tumşuk	340
13.124. Kanat	341
13.125. Kugursak	342
13.126. Yımirtga/Yumurtga	343
13.127. Mir	344
13.128. Avus	344
13.129. Yel	345
13.130. Kasırgu	346
13.131. Tüpi	346
13.132. Yagmur	346
13.133. Öllük	347
13.134. Bulıt	347
13.135. Yaşın	348
13.136. Kökrek/Kükrek	350
14. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ III	350
14.1. Turug	350
14.2. Manistan	351
14.3. Ül	351
14.4. Örtmen	352
14.5. Kötü	352
14.6. Suva/Suval-	352
14.7. Saçak/Saçu	352
14.8. Arkuk	352
14.9. Evşük	353

14.10. Egme	353
14.11. Sunı	353
14.12. Tarus	353
14.13. Bulang (Bulaŋ)	354
14.14. Tirgek	354
14.15. Taya-	355
14.16. Bakan/Bakana	355
14.17. Tang (Taŋ)	355
14.18. Küden/Küdenlik	356
14.19. Komsoluk/hömsölük	356
14.20. Akur	356
14.21. Atlık/Atluk	357
14.22. Ügür/Ögür	357
14.23. Adgırlık	357
14.24. Aran	358
14.25. Örk	358
14.26. Kası	358
14.27. Ėl başı	358
14.28. Ederlik	358
14.29. Serü	359
14.30. Körünçlük	359
14.31. Ūg	359
14.32. Yüdrük	359
14.33. Satma	359
14.34. Eşik	360
14.35. Kapga	360
14.36. Yaŋak	361
14.37. Açkıç	361
14.38. Yozak	361
14.39. Kirit	361
14.40. İn	361
14.41. Üngür (üğür)	362
14.42. Kerem	363
14.43. Talguk/Talgok	364

14.44. Kazguk.....	364
14.45. Borı	365
14.46. Oluk	366
14.47. Kerpiç	366
14.48. Liyu/hıyu	367
14.49. Çap-	367
14.50. Salı	367
14.51. Çigne/çikne.....	367
14.52. Yu-/Yun-.....	368
14.53. Çokra-.....	369
14.54. Kudug	370
14.55. Çat.....	370
14.56. Kaşla-.....	371
14.57. Tuğ.....	371
14.58. Köl.....	371
14.59.Özük/Özök	372
14.60. Köşer-/Küşer-.....	373
14.61. Bulak.....	373
14.62. Mınar	374
14.63. Suvlak	374
14.64. Keçe	374
14.65. Kidiz/Kıdız	375
14.66. Keviz	375
14.67. Kerim.....	376
14.68. Çaydam	376
14.69. Adırım.....	376
14.70. Kaşak	376
14.71. Yıltız.....	377
14.72. Say.....	378
14.73. Yat-	378
14.74. Yatak	380
14.75. Töşek.....	380
14.76. Yağ-	381
14.77. İdiş/idişçi	381

14.78. Yogurkan.....	383
14.79. Yörken-/Yörgen-.....	383
14.80. Yastok/Yastuk.....	384
14.81. Yastan-.....	384
14.82. Öñik	385
14.83. Köpçük	386
14.84. Yapgut	386
14.85. Örtüg	387
14.86. Köşig/Köşige	388
14.87. Kötrüm	388
14.88. İmle-	389
14.89. Oltruk/Oldruğ.....	389
14.90. Kürsi/Kürsü	390
14.91. Sök-/Sökür-	390
14.92. İşküm	390
14.93. Yasgaç.....	391
14.94. Bog	391
14.95. Türgek	391
14.96. Çog/Çug.....	392
14.97. Sandug.....	392
14.98. Kiz.....	392
14.99. Kabırçak.....	393
14.100. Kesürgü	393
14.101. Tagar	394
14.102. Kap/Kapacak.....	395
14.103. Tolguk/Tolkok	396
14.104. Mançuk.....	396
14.105. Sanaç.....	396
14.106. Yetgek	397
14.107. Yemeçük.....	397
14.108. Tizme	397
14.109. Yula.....	397
14.110. İs/İs.....	399
14.111. Tünğşü (Tünşü).....	399

14.112. Kav/Kavagu	400
14.113. Süpür- /Süpürgü	400
15. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ IV	401
15.1. Süt	401
15.2. Sağ-	403
15.3. Aguz (Aguj)	403
15.4. Yag	404
15.5. Sızgur-	405
15.6. Çir	405
15.7. Öz/Üz	405
15.8. Semiz/Semir	406
15.9. Yoğurt	407
15.10. Yavgan	407
15.11. Kor	407
15.12. Yumur/Yumuş	408
15.13. Katık	408
15.14. Suvsuş	408
15.15. Kurut	409
15.16. Bıslak	409
15.17. Uğıtma	410
15.18. Etmek/Ötmek	410
15.19. Tamdur-	411
15.20. Yerküç/Bürgüç	412
15.21. Kömeç	412
15.22. Közmen	412
15.23. Özleme	412
15.24. Esberi (?)	412
15.25. İsin-	413
15.26. İsig	413
15.27. Köyür-	414
15.28. Ört	415
15.29. Sön-	415
15.30. Kınrak	416
15.31. Osguç	416

15.32. Koş Bıçek.....	417
15.33. Egdü.....	417
15.34. Kezlik.....	417
15.35. Yülügü	418
15.36. Bile-	418
15.37. Tişe-	418
15.38. Yiti	419
15.39. Kik-	419
15.40. Nıjdag/Nıjdag.....	420
15.41. Yanul-	420
15.42. Çakmak	420
15.43. Irşak/Irgak/	420
15.44. Sançığ.....	421
15.45. Ele-	422
14.46. Eskü	422
15.47. Tañ/Teñ	422
15.48. Badır	422
15.49. Çeliñ ayak/Çalıñ ayak.....	423
15.50. Yaruk.....	423
15.51. Sap	423
15.52. Ürme	424
15.53. Tolu.....	424
15.54. Toşgur-	424
15.55. Aşla-/Aşlama	425
15.56. İçkü	426
15.57. Sagrak/Sagır	426
15.58. Iwrık	427
15.59. Mün.....	427
15.60. Kaşuk.....	428
15.61. Kamiç.....	428
15.62. Çömçe	429
15.63.Ağrı.....	429
15.64. Şış	430
15.65. Aşıç/Eşiç	431

15.66. Taş-	432
15.67. Ür-	432
15.68. Körük	433
15.69. Közegü	433
15.70. Çançu	433
15.71. Yogurguç/Yugurguç	433
15.72. Örküş	434
15.73. Süzük	434
15.74. Çavlı/Çovlu	434
15.75. Tuzluk	434
15.76. Soktu	435
15.77. Sogut	435
15.78. Togrıl	435
15.79. Yörgemeç	436
15.80. Meñile-	436
15.81. Bula-	436
15.82. Övke/Öpke	437
15.83. Et	437
15.84. Kürile-/körple-	438
15.85. Uça	439
15.86. Karın	440
15.87. Kagur-/Kavur-	441
15.88. Kagut	442
15.89. Talkan	442
15.90. Çuwşa-	443
15.91. Kızart-	443
15.92. Kıy-	443
15.93. Keğir-	444
15.94. Saç (II)	444
15.95. Sögüş	444
15.96. Söglünçü	444
15.97. Tev-	445
15.98. Tutmaç	445
16. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ V	446

16.1. Kaftan.....	446
16.2. Çapan/Çapkıt.....	446
16.3. Yaka.....	446
16.4. Könçük/Künçek.....	447
16.5. Yilik/İlik	448
16.6. Tügme.....	448
16.7. Yeğ	448
16.8. Etek.....	449
16.9. Kadış.....	450
16.10. Toga/Toka	451
16.11. İlersük.....	451
16.12. İç kur	451
16.13. Tik-.....	451
16.14. Yigi-/Yigi	453
16.15. Kağıg/Kadı-.....	453
16.16.Yigne.....	454
16.17. Urt.....	455
16.18. Çuvaldız.....	455
16.19. Biz	455
16.20. Yüksük.....	455
16.21. Ütüg	456
16.22. Oyma/Uyma	456
16.23. Etik/Etük	457
16.24. Oguk/Uguk.....	458
16.25. İp/Yip.....	458
16.26. Yışg	459
16.27. Besbel.....	460
16.28.Yipgin	460
16.29. Butar	461
16.30. İg/İk	461
16.31. Ağırşuk	461
16.32. Eğir-	462
16.33. Bük-	463
16.34. Çıgır.....	464

16.35. Yumgak	465
16.36. Bezinç.....	465
16.37. Tüşrüm	466
16.38. Yün/Yuñ	466
16.39. Sag.....	467
16.40. Urk/Uruk.....	467
16.41. Yeten/Yatañ	467
16.42. Böz	468
16.43. Tokı-.....	469
16.44. Örük.....	469
16.45. Ed/Ed	469
16.46. Arış.....	470
16.47. Tülek.....	470
16.48. Yapaku/Yap	471
16.49. Çobra	471
16.50. Çupur/Çugur	471
16.51. Kıl.....	471
16.52. Teri.....	472
16.53. Yin.....	472
16.54. Kön.....	473
16.55. Soy-	473
16.56. İz/İzlik.....	474
16.57. Kandır	474
16.58. Bürünçük.....	474
16.59. Saraguç.....	475
16.60. Tolgak.....	475
16.61. Yergeş-.....	475
16.62. Şulgalık/Şulgu	475
16.63. Küpe.....	475
16.64. Isırğa/Isırka.....	475
16.65. Ök-/üg-.....	476
16.66. Bog-	476
16.67. Bağırdak.....	476
16.68. Büksek/Bögseg/Bögsek.....	477

16.69. Bogsuk	477
16.70. Monçuk.....	477
16.71. Küntekü/Köntegü	478
16.72. Bilezük/Bilerzük	479
16.73. Bukagu.....	480
16.74. Yüzük.....	480
16.75. Tok	481
16.76. Saç	481
16.77. Suwlaŋ Saç	482
16.78. Arsal.....	482
16.79. Belik/Bilik.....	483
16.80. İşin/Işın	483
16.81. Sokar.....	483
16.82. Taz	483
16.83. Ajmuk.....	484
16.84. Sakal	484
16.85. Bıdık.....	485
16.86. Kaş	485
16.87. Yülü-/Yüli-	486
16.88. Kerey	486
16.89. Közüngü/közñü.....	486
16.90. Sırıçga/Sırıçka.....	487
16.91.Kög/küg	488
16.92. Bir/pir	488
16.93. Sındı	488
16.94. Çewşen/Çefseng	488
16.95. Yelpigü.....	489
16.96. So/Suo	489
16.97.Uragut.....	489
16.98. Benek	490
16.99.Oy.....	490
16.100. Çikin/Çekin	491
16.101. Kıtık.....	491
16.102. Bamuk/Bāmuk.....	491

16.103. Çigit/Çikit.....	492
16.104. Kepez	492
16.105. Batatu	493
16.106. Çek.....	493
16.107. Karı.....	493
16.108. Kidin/Keten.....	494
16.109. Çöpik/Şöbeg	495
16.110. Burtele/Turtele.....	495
16.111. Barçın	495
16.112. Çit.....	496
16.113. Çuz	496
16.114. Eşgürti/Eşgirti.....	496
16.115. Kaçaç	497
16.116. Kutay/Kotay.....	497
16.117. Torku	497
17- TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VI.....	498
17.1.Ağ-.....	498
17.2. Tog-.....	499
17.3. Tañuk (Tanguk).....	500
17.4.Uruñu (oronlug).....	500
17.5.Yezek	500
17.6. Tutgak	501
17.7. Beçkem	501
17.8. Sancak	502
17.9. Çalış	502
17.10. Al.....	502
17.11.Didim	503
17.12. Tugrag	503
17.13. Çağır	503
17.14. Eñ	504
18. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VII.....	504
18.1. Aksırak/Ağımsı	504
18.2. Yortug.....	504
18.3. Toy	505

18.4. Turgak/Yatgak.....	505
18.5. Çergeş-.....	506
18.6. Örük/Örüg	507
18.7. Örlem.....	507
18.8. Tura	507
18.9. Tünlük	508
18.10. Keregü	508
18.11. Közünük	509
18.12. Arıg	510
18.13. Eyegü	510
19. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VIII	510
19.1. Tüg	510
19.2. Kövrüg/Küvrüg	510
19.3. Yiged-/Yeged-.....	511
19.4. Tovıl	511
19.5. Köbrüge.....	512
19.6. Kurvı.....	512
19.7. Tümüg.....	512
19.8. Çañ.....	512
19.9. Koņragu.....	513
19.10. Borguy/Burguy	513
19.11. Üşgür-	514
19.12. Sıbzgu	514
20- TÜRK KÜLTÜR TARİHE GİRİŞ IX.....	514
20.1. Kopuz.....	514
20.2. İkime/Ekeme	515
20.3. Kopza-	515
20.4. Çeņ	515
20.5. Kunkau/ kuņhau.....	516
20.6. Baksı/Bahşı.....	516
20.7. Koşukçı.....	517
20.8. Kuņhauçı	517
20.9. Şair	517
20.10. Yıragu.....	517

20.11. Koşug/Koşuk.....	517
20.12. Yırçı/İrçı.....	518
20.13. Oyun	518
20.14. Sayra-.....	518
20.15. Sart Surt	519
20.16. Ulu- sıgta-	519
20.17. Urla- /Yurla-	520
20.18. Yañku/yanggu.....	520
SONUÇ.....	521
KAYNAKÇA	523

KISALTMALAR

ABH.	:Aç Bars Hikayesi
ADFH.	:Altın Dişli Fil Hikâyesi
Akt.	:Aktaran
Ar.	:Arhanan Yazıtı
AY.	:Altun Yaruk
AY III.	:Altun Yaruk III. Tezginç
AY IV.	:Altun Yaruk IV. Tezginç
AY V.	:Altun Yaruk V. Tezginç
AY VI.	:Altun Yaruk VI. Tezginç
AY VII.	:Altun Yaruk VII. Tezginç
AY VIII.	:Altun Yaruk VIII. Tezginç
AY IX.	:Altun Yaruk IX. Tezginç
AY X.	:Altun Yaruk X. Tezginç
AY P1.	:Altun Yarok P1.00
B.	:Batı Yüzü
Bk.	:Bakınız
BK.	:Bilge Kağan
BTT VIII.	:Berliner Türkische Turfan-Texte VIII
BTT XIII.	:Berliner Türkische Turfan-Texte XIII
BTT XXIII.	:Berliner Türkische Turfan Texte XXIII
BTT XXV.	:Berliner Türkische-Turfan Texte XXV
C.	:Cilt
CC.	:Codex Cumanicus

Chuast:	:Huastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores
Çin.	:Çince
Daśakarma.	:Daśkarmapathāvadānamālā.
DLT.	:Dîvânu Lügâti't-Türk
DTS.	:Drevnetyurkskiy Slovar.
DS.	:Derleme Sözlüğü
E.	:Enisey
EDAL	:An Etymological Dictionary of Altaic Languages
EDPT.	:An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ET.	:Eski Türkçe
ETDES.	:Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
Etü.	:Eski Türkçe
ETŞ	:Eski Türkçe Şiiri
G.	:Güney Yüzü
Heilkunde I.	:Zur Heilkunde Der Uigurien I
Heilkunde II.	:Zur Heilkunde Der Uigurien II
HT III.	:Hsüan- Tsang III
HT VII.	:Hsüan-Tsang VII
HT VIII.	:Hsüan-Tsang VIII
HT IX.	:Hsüan-Tsang IX
Huast.	:Huastuanift
IB.	:İrk Bitig
İKPÖ.	:İyi Prens Kötü Prens Öyküsü

İML.	:İbni Mühennâ Lügâtı
K.	:Kuzey Yüzü
KB.	:Kutadgu Bilig
KÇ.	:Köli Çor
KİP.	:Kuanşı İm Pular
KT.	:Köl Tegin
M I	:Manihaica I
M II	:Manihaica II
M III	:Manihaica III
MÇ.	:Moyun Çor Yazıtı
MÖ.	:Milattan Önce
MTT.	:Manichäisch-türkische Texte
MS.	:Maytrısimit
Ms.	:Milattan Sonra
O.	:Ongi Yazıtı
OKD.	:Oğuz Kağan Destanı
SEDTF.	:Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung
Su.	:Suci Yazıtı
ŞU.	:Şine Usu Yazıtı
T.	:Tonyukuk
Ta.	:Tariat Yazıtı
Tes.	:Tes Yazıtı
TDK.	:Türk Dil Kurumu

TMEN I-IV.	:Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band I-IV.
TS.	:Türkçe Sözlük
TT.	:Türkische Turfan Texte
U I.	:Uigurica I
U IV.	:Uigurica IV
VATEC.	:Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus
VB.	:Vbakti-Samaz
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve diğerleri
Ye.	:Yenisey Yazıtları.

1. GİRİŞ

Türkler, tarih boyunca çeşitli coğrafyalarda yaşamış ve çeşitli milletlerle etkileşim kurmuş bir millettir. Bu etkileşim sonucunda Türk kültürü başka kültürleri etkilediği gibi başka kültürlerden de doğal olarak etkilenmiştir. Türklerin yarattığı bu kültürün izlerini yılların birikimiyle değerlendiren Bahaeddin Ögel, Türkoloji içerisinde değerlendirebileceğimiz bütün alanların başvuracağı önemli bir isimdir. Onun tarihi yönden ortaya koymuş olduğu metot kendiden sonraki araştırmacılara yol gösterici olmuştur.

Bahaeddin Ögel'in çok sayıda dil bilmesi ve Türk dilinin tarihi dönemlerinde yazılan metinleri derinlemesine analiz etmesi araştırmalarını yaparken geniş bir bakış açısına sahip olmasını sağlamıştır. Bizim bu çalışmadaki amacımız da onun geniş bakış açısıyla Eski Türkçe dönemi içerisinde tespit edilen sözcükler hakkında ileri sürdüğü görüşleri tespit etmek, onun metoduyla sözcüklerin kullanım alanlarını tespit ederek Türk kültürüne katkı sağlamaktır. Burada çok kısa olarak Eski Türkçe dönemi ve sınırları hakkında ileri sürülen bazı görüşlere yer vermek istiyoruz. Talat Tekin (2003: 18):

Eski Türkçe, 6. yüzyıl ortalarında Batı Moğolistan'daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihte Çin'in kuzeyinde, bugünkü Moğolistan'da, büyük bir göçebe devleti kuran (550-630, 680-745) eski Türklerin (Göktürklerin) diliydi. Eski Türkçe, ayrıca 8.yüzyıl ortalarında Moğolistan'daki Göktürk egemenliğine son vererek orada bir devlet kuran (745-840) göçebe Uygurlarla, Doğu Türkistan'da tarım havzasında Koço Uygur devletini (850-1250) kuran yerleşik Maniheizm ve Budist Uygurların da diliydi. Eski Türkçe hiç de bir örnek dil değildi. Eski Türkçenin biri Orhon Türkçesi, öbürü de Uygurca olmak üzere en az iki diyalekti vardı. Uygurcanın ise en az üç diyalekti bulunduğu biliniyor.

Korkmaz (2017: 67):

Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin, bir kısım dilcilere göre MS. VI-XI, bir kısmına göre de VI-XIII. yüzyıllar arasında uzanan İslamlık öncesi dönemdir. Köktürk Devleti'nin kuruluşu ile başlar (MS 552). Bu dönem kendi içinde a. Köktürk dönemi ve Köktürkçe, b. Uygur dönemi ve Uygurca olmak üzere iki ayrı yazı diline ayrılır. Bu dönem Ana Türkçe dönemlerinde olduğu gibi, yalnız belli ad ve unvanlar ile sınırlı bir dönem değildir. Elimizde düzenli ve bol yazılı metinlerin bulunduğu bir dönemdir. Bu döneme, Eski Türkçedeki dil yapısının olduğu gibi devamı görünüşünden hareket ederek, İlk İslam dönemi yazı dili olan Karahanlı Türkçesini (MS X-XIII. yüzyıllar) sokan dilcilerimiz de vardır.

Ergin (2013: 13):

Türk yazı dilinin ele geçen ilk örnekleri Orhon âbidelerinin metinleridir. Fakat bu metinler şüphesiz Türk yazı dilinin ilk örnekleri değildir. Çünkü Orhon âbidelerindeki dil yeni teşekkül etmiş bir yazı dili olarak değil, çok işlenmiş bir yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Türk yazı dilinin başlangıcını ele geçen bu ilk metinlerden çok daha öncelere çıkarmak gerekir. Türk yazı dilinin sekizinci

asırdan sonraki gelişmesi ile mukayese edilerek bir tahmin yürütülürse, Orhon âbidelerindeki yazı dilinde hiç değilse birkaç asırlık bir gelişme mevcut olduğuna kolaylıkla hükmolunabilir. Buna göre Türk yazı dilinin başlangıcını Milâdın ilk asırlarına, hiç olmazsa Orhon âbidelerinden birkaç asır önceye çıkarmak doğru olur. Fakat Orhon kitabelerinden daha eski bir metin ele geçmediği için bu yazı dilini ancak sekizinci asırdan itibaren takip edebilmekteyiz. İşte nazarı olarak Milâdın ilk asırlarında başladığını kabul ettiğimiz ve ilk ele geçen metinleri sekizinci asra ait olan bu yazı dili 12-13.asra kadar devam etmiş olup, bu devre Türk yazı dilinin ilk devresini teşkil etmektedir. Türk yazı dilinin ilk devresi Eski Türkçe'dir. Eski Türkçeden daha önceki devir ise Türkçenin karanlık devridir. O devir artık Eski Türkçenin Çuvaşça ve Yakutça ile, bunların da daha ileride Moğolca ile birleştikleri devredir.

Karamanlıoğlu (1972: 21):

Eski Türkçe çağı, Türkçeyi metinle ve “ Türk” adı ile takip edilebildiğimiz gerçek bir devredir. Tarih olarak VI- X. yüzyıllar arasını kabul etmekteyiz. Yazıtlar ile Uygur metinlerini içine alan bu çağ, A. Köktürk, B. Uygur devresi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tarihi biraz daha ileriye alarak, XII. veya XIII. yüzyıla kadar C. Karahanlıca olarak ilk İslâmi Türkçe metinlerinin dilini de bu çağa sokanlar vardır.

Banguoğlu (2015: 14):

Türkçenin en eski örneklerini VIII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yenisey, Orhon ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda buluyoruz. Bu dile Köktürkçe, bu en eski Türk yazısına da Köktürk yazısı diyoruz. VIII. yüzyıl sonlarından bu yana Uygur Türkleri, Uygur yazısı ile daha geniş ve sürekli bir yazı dili meydana getirmişlerdir. Uygurca'dan bize türlü konularda bir çok eserler ve belgeler kalmıştı. Nihayet bu Türklerden Müslüman olan Karahanlılar Uygur yazısı ile birlikte Arap yazısını da kullanmaya başlamışlardır. Bunlar da X. yüzyıl sonlarından bu yana Karahanlıca dediğimiz az çok farklı bir yazı dili yaratmışlardır. Türkçenin birbirine çok yakın ağızlarına dayanan bu üç yazı dili üç ayrı dini çerçevede meydana gelmiş ve üç ayrı alfabe kullanmakla birlikte aslında aynı yazı geleneğini devam ettirmektedir. İşte XIII. yüzyıl başlarına kadar gelen bu devrin yazılmış Türkçesine Eski Türkçe adını veriyoruz.

Bu görüşlerin sayısı daha da artırılabilir. Fakat, genel olarak araştırmacıların VI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemi Eski Türkçe dönemi olarak değerlendirdiğini görüyoruz. Biz bu çalışmamızda 14. yüzyılda yazılmış Eski Uygur Türkçesi sivil metinlerini de Eski Türkçe dönemi içerisine aldık ve çalışmamızda yer verdik.

Ögel (1988: 112) dili bir çocuk gibi büyüyen ve gelişen bir varlık olarak değerlendirir. Eski Türkçe döneminin bugünkü Türkçemizden bile daha gelişmiş olduğunu sıkça eserlerinde vurgulamıştır (Ögel, 1991e: 38-39, 475). Ögel bu cümleyi gelişi güzel kurmamıştır. İncelediğimiz eserlerinde yazıtlardan, Eski Uygur Türkçesi metinlerine, bu metinlerden de Karahanlı Türkçesi ve çeşitli Türk lehçelerine kadar çok geniş sahadaki eserleri değerlendirerek bu sonuca ulaştığını gördük. Tabii bu çalışmanın konusu Eski Türkçe dönemi

ve Türkiye Türkçesi dönemi karşılaştırması olmadığı için bu konuya değinmeyeceğiz. Bahaeddin Ögel (2019: 165) kendisini şu şekilde tanımlamıştır: “Biz bir dilci değiliz. Sözlerin mânâlarından sosyal hayata inen bir tarihçiyiz”. Ayrıca dilci ve tarihçi arasındaki farkı ise şu şekilde açıklamıştır:

(...) sözleri dile getirirken, o sözleri söyleyen insanoğlu ile insan topluluğunun düşünceleri ile duyularını da hesaba katma zarureti gözden uzak tutulmamalıdır. Zaten bir dilci ile bir kültür tarihçisini birbirinden ayıran en önemli metod ayrılığı da budur. Dilci, sözün yapısına; tarihçi ise, daha çok sözün mânâsına önem veren araştırmacıdır.

Ögel, her ne kadar dilci değiliz dese de çeşitli dilleri bilmenin sağladığı faydayla çok önemli etimolojiler yapmıştır. Fakat yer yer de sözcüklerin kökleri ile ilgili “dilci olmamasından” kaynaklanan hatalar yaptığını görmekteyiz. Bunlar çalışmanın içerisinde değerlendirilmiştir. Ögel’in (1991f: 152) Türkçedeki kökler üzerine ileri sürdüğü görüşler de bizim için önemlidir: “Bir tarihçi olarak deyimleri, kendi kendimize türetemeyiz. Eğer bir deyim ve anlayış eski kaynaklarda yok ise, onun bir vesika değeri yok demektir”. Ayrıca Ögel (1991f: 172) Türkçenin morfolojik özelliklerine dair önemli tespitler de yapmıştır: “ (...) Türk kültürünü, eki ve kökü olmayan çok geç çağlarda görülen her şeyi “Moğolcaya dayama” bilgi ve insaf işi değildir der. Koş- sözcüğünden türetilmiş biçimlere yer verir. Bu kökler ile eklerin ve geniş geleneğin onda birini Moğolcada bulamazsınız açıklamasını yapar. Kültür tarihçisinin “sözlerin mânâlarını, cümlelerin içindeki kullanışlara göre tespit etmesi” gerektiğini ifade ederek önemli bir konuya dikkat çeker (Ögel, 1991c: 15). Ögel’in bu görüşü önemlidir. Çünkü sözcükler kullanıldıkları bağlamlarda yeni anlamlar kazanır. Anlamları daha açık olarak görülür. Biz de bu yüzden sözcüklerin kullanımlarını elimizden geldiği kadar geniş bağlamlarda ele almaya çalıştık. Sözcüğün geçtiği her dönem metinlerinden geniş örnekler sunmaya gayret ettik. Ögel’in (1991f: 378) etimoloji ile görüşleri de bizim için önemlidir:

“Bu kitabımız (Türk Kültür Tarihine Giriş VII) bir materyal ve kaynak eseridir. Kaynakların tam olarak ve sabırla derlenmesinden meydana gelmiştir. Kaynaklar derlenirken hiçbir şey önemsiz görülmemiş ve atılmamıştır. Elbette ki bütün belgeler, özellikle etimoloji bakımından- tam bir açıklığa kavuşturulmamıştır. (...) etimoloji zorlamalarına gidilerek sözcüklerin asılları bozulmamıştır”

Ögel (1991h: 358) bir başka eserinde ise etimolojinin tek başına yeterli olmayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: “Dil ve kültür örnekleriyle birlikte paralel düşünceleri göz önünde tutmadan, yalnızca etimolojik görüşlere dayanarak, büyük sonuçlara varmak doğru değildir”. Ögel’in burada önemli bir konuya dikkat çekmiştir. Türk dili sahasında çalışan uzmanlarında sözcüklerin fonetik, morfolojik vb. alanlardaki değişimlerinin yanında alındığı/verildiği dildeki kültürde nasıl bir kullanım alanına sahip olduğunu tespit etmesi çok önemlidir. Ayrıca

tarihçilerin de bir sözcük hakkında görüş ileri sürerken dilcilerin tespit etmiş olduğu anlam alanlarına ve etimolojik görüşlerine yer vermesi gerekmektedir. Böylece bir sözcüğün hem kültür hem dil açısından önemi daha sağlam ortaya koyulur. Biz bu çalışmamızda kültürel bağlama çalışmanın süresi ve sınırlılıklarından dolayı geniş yer veremedik.

Ögel (1991d: 147) çeşitli dillerin Türkçeye etkilerini de değerlendirmiştir. Örneğin Farsçanın Türkçeye etkisini şu cümlelerle açıklamıştır:

Anadolu Türk kültüründe de birçok farsça deyişler vardır. Fakat bunların çoğu, İslâmiyetten önceki çağlarda, Türkler Orta Asya'da iken Türk kültürüne girmiş ve Türkleşmişlerdir. Yoksa bizim Divan ve İran edebiyatçılarımızın düşündüğü gibi, sonraki Osmanlı İran münasebetleri yolu ile Anadolu'da İran kültürü tesirini aramak, Türk tarihinin gerçeklerini bilmemek demektir.

Ögel'in (1991c: 159) Altay Dil Teorisi üzerine görüşü ise şöyledir:

Bilindiği üzere Sibiryâ dillerini de içine alan ve Kore'den Macaristan ovalarına kadar uzayan akraba dillere "Altay dilleri" adı verilmiştir. Türkçe de bu dil grubunun içindedir. Altay dilleri içinde, en eski yazılı vesikaları olan kesim hiç şüphe yok ki Göktürk ve Uygur Türkçesi idi.

Ögel'in eserlerinde kullandığı kaynaklar ise genel olarak şu şekildedir: Yazıtlar için kendi okuma ve görüşlerinin yanında Thomsen ve Orkun'un neşrinden yararlanmışır. Eski Uygur Türkçesi metinleri için döneminde yayımlanan Türkische-Turfan Texte, Uigurica, Irk Bitig, İyi Prens Kötü Prens Öyküsü, Hsüan-Tsang biyografisi, Altun Yaruk, Stein-El yazması, USP gibi... çalışmalardan faydalanmıştır. Dîvânu Lüġâtî't-Türk için büyük oranda Atalay neşrini kullanmıştır. Fakat yer yer Brockelmann'ın eseriyle karşılaştırma yapmış ve kendisine göre doğru olan görüşü belirtmiştir. Ayrıca Türk Kültür Tarihine Giriş VI'dan sonra Uygur Türklerinin yayımlamış olduğu DLT neşrine de yer vermiştir. Burada şunu belirtmeliyiz ki Ögel'in DLT ile ilgili görüşlerinin çoğunu Atalay neşri oluşturduğu için sürekli aktaran ifadesini kullanmadık. Bazen de kaynakçalarının açık olmamasından dolayı zorluklar yaşadık. Ayrıca Ögel, Kıpçak Türkçesi, Çaġatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi eserlerine geniş olarak yer vermiştir. Çalışmalarının amacını ise şu şekilde açıklamıştır (Ögel, 1991d: 153)

Türk kültürünün kaybolmayan ve binlerce yıl Türklüğün gittiği yerde yaşayan hususiyetlerini bulmağa yöneltmiştir. Her kavim, her çağda yakın komşularından birçok kültür tesirleri almıştır. Zaten Türk kültürünü geliştiren en mühim sebep böyle geniş kültür alışverişi olmuştur. Fakat şimdiye kadar hep, Türklerin dışarıdan aldıkları üzerinde durulmuştur. Nedense Türk kültürünün de kendine göre ana ve temel karakteri ile değişmez kanunlarının bulunduğu üzerinde durulmamıştır.

Ayrıca Ögel, çeşitli Türk lehçeleriyle karşılaştırmalar da yapmıştır. Bu lehçelerden bazıları Kırgız Türkçesi, Altay Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, Yakut Türkçesi gibi... Ayrıca yazıtların

bulunuşu, Runik alfabenin kökeni, Yenisey yazıtları gibi birçok konuda görüş belirtmiştir. Bunlar yeri geldikçe değerlendirilecektir.

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmada, Bahaeddin Ögel'in Eski Türkçe sözcükler hakkında ileri sürdüğü görüşler incelenmiş, sözcüklerin Eski Türkçe dönemi içerisindeki anlamları, kullanım bağlamları ve etimolojilerine yer verilmiştir.

Bizim bu tezdeki temel amacımız Bahaeddin Ögel'in Eski Türkçe sözcükler ile ilgili görüşlerine yer vermek, bir kültür tarihçisinin dile olan bakışını tespit etmek ve Ögel'den günümüze kadar gelişen Türkoloji ile birlikte Türk kültürü için önemli olan sözcükleri yeniden ele alıp Eski Türkçenin farklı dönem metinlerinden örnekler sunmak ve Türk kültürüne katkı sağlamaktır.

Bu tezde, Bahaeddin Ögel'in Eski Türkçe dönemini ilgilendiren eserleri esas alınmış, tarama, tespit, tasnif ve karşılaştırma gibi yöntemler kullanılmıştır.

II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI

Bahaeddin Ögel'in 10'un üzerine kitabı ve 100'ün üzerinde bildiri ve makalesi vardır. Biz bu çalışmada Bahaeddin Ögel'in Eski Türkçe dönemini ilgilendiren şu çalışmaları inceledik:

Göktürk Yazıtlarının 'Apurım'ları ve 'Fu-lin' Problemi. Belleten 9/33:63–87. (1945)

İlk Töles Boyları: Uygur, Ting Ling ve Kao-ch'e'ler. Belleten 12/48:795–833 (1948)

Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur. Belleten 15/59:361–379. (1951)

Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri. Belleten 19/75:331–376. (1955)

Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar. Belleten 21/81:81–137. (1957).

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi. DTCFD 17/1–2:261–273. (1959)

Türk Kültür Tarihine Giriş I- IX Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları (1991)

Türk Tarihinin Gelişim Çağları. İstanbul. Türk Kültürünün Gelişim Çağları (1988).

Türk Kültürünün Gelişim Çağları I-II İstanbul. Meb Yayınları (2001)

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: TTK Yayınları (2020)

Türklerde Devlet Anlayışı. İstanbul. Ötüken Yayınları (2019).

Bu çalışmaların dışındaki çalışmalar Eski Türkçe dönemini doğrudan ilgilendirmediği için değerlendirmeye alınmamıştır. Bazı makalelerinde ele aldığı konuları yukarıda belirttiğimiz eserlerinde geniş ölçekli değerlendirdiği için ayrıca değerlendirilmemiştir.

2. BAHAEDDİN ÖGEL’İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Yahya Kemal Taştan’ın yayına hazırladığı Ötüken yayınlarından çıkan Türklerde Devlet Anlayışı adlı eserinden alınmıştır.

Bahaeddin Ögel, 21 Nisan 1923 yılında, Elazığ’ın Çarşı mahallesinde doğmuştur. İlk ve Orta eğitimini Elazığ ve Malatya’da tamamlamış, 1940-41 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’ne kaydolmuştur. Şemsettin Günaltay ve Afet İnan’ın okuttukları Orta Asya Türk Tarihini esas alarak bölüme devam etmiş; Arkeoloji, Sinoloji ve Rusça derslerini de yardımcı branş alarak, 1944-45 yılında fakülteden mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra MEB’e başvurmuş, 30.06. 1945’te Erzurum Lisesi Tarih-Coğrafya öğretmenliğine tayin edilmiş ve 31.10. 1947 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. 1947 yılında çıkan bir kanundan faydalanarak Prof. Dr. Wolfram Eberhard’ın yanında doktora çalışmasına başlamış; “Uygur Devletinin Kuruluşu” isimli tezini hazırlayarak 1948 yılında doktor unvanı almış, 1949 yılında Genel Türk Tarihi kürsüsüne asistan olarak atanmıştır.

Bahaeddin Ögel, çıkan bir yasa sonucu bilgi ve görgüsünü arttırmak üzere dört aylığına İran’a gönderilmiş, aynı yıl Alman Hükümeti’nin bursundan faydalanarak Almanya’ya gitmiştir. Almanya ve Türkiye’deki çalışmaları sonucu “Liao Devrinden Önceki Kitanlar” isimli doçentlik tezini hazırlamış ve 1957 yılında Eylemli Doçentliğe atanmıştır. “Alexandre Von Humboldt Vakfı” bursundan faydalanarak 1959 yılında tekrar Almanya’ya gitmiştir. 1961 yılında Tayvan Hükümeti’nden Taipei’deki National Cheng-chi Üniversitesi’nde misafir öğretim üyeliği daveti almış, 1962-64 yılları arasında Tayvan’da görev yapmıştır. “Sino-Turcica” adlı eserini tez olarak sunmuş ve 1964 yılında Profesör unvanı almıştır.

42 yıllık akademik hayatını Ankara Üniversitesi’nde geçirmiş, bölüm başkanlığı yapmış; MEB, MGK, TRT, DPT, TİB, TTK gibi pek çok kuruluştaki danışman, raporör üye veya idareci olarak görev almış; pek çok araştırma enstitüsünde çeşitli unvanlarla faaliyet göstermiştir. Bahaeddin Ögel, Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili Çin arşivlerine inerek araştırmalar yapan sayılı tarihçilerdendir. Alanıyla ilgili 20 cilt kitap ve 120’den fazla makale yazmıştır. Almanya, İngiltere, İtalya, Danimarka, Macaristan, Avusturya, İran, Milliyetçi Çin (Tayvan), Moğolistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi ülkelerde ilmi çalışmalar yürütmüştür. Almanca, İngilizce, Çince, Farsça, Rusça ve Moğolca’nın yanı sıra Çağdaş Türk lehçelerini de bilen Ögel, 7 Mart 1989 vefat etmiştir.

2.2. Eserleri

İsmail Özçelik’in (2019: 40-58) “Dersleri ve Eserleri Işığında Büyük Türk Tarihçisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in Tarih Tasavvuru ve Metodolojisi” başlıklı çalışmasından alınmıştır.

2.2.1. Kitapları

Sino-Turcica-Çingiz Han ve Cindeki Hanedanın Türk Müşavirleri, Tai-Peh 1964.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1971, (2 cilt), 1979, 1988.

Türk Mitolojisi- Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, İstanbul, 1971 (2 cilt-özet), Ankara 1971 (1. cilt).

İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi- Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre-, Ankara 1962, 1964, 1986.

Erzurum Anıtlarında Altay- Türk Sanatının İzleri, Erzurum, 1974.

Türk Kültür Tarihine Giriş, 9 cilt, Ankara, 1978-1987;

Türkler' de Köy ve Şehir Hayatı, 1978, 1985.

Türkler' de Ziraat Kültürü, 1978, 1985.

Türkler' de Ev Kültürü, 1978, 1985.

Türkler' de Yemek Kültürü, 1978, 1985.

Türkler' de Elbise ve Süslenme Kültürü, 1978, 1985. Türkler' de Tuğ ve Bayrak, 1984.

Türkler' de Ordu, Ordugâh ve Otağ- Devlet, Ordu ve Aile Disiplininin Temelleri, 1984.

Türkler' de Devlet ve Ordu Mehteri, 1987.

Türk Halk Musikisi Aletleri, 1987.

Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1981 (2 cilt).

Türker'de Devlet Anlayışı-13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-, Ankara 1982

Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu (İlmi heyetle birlikte), Ankara 1985.

Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, (1967- 68 Ders Yılı Notları), Ankara 1968.

2.2.2 Makaleleri

Sekeller'in Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları), Belleten IX/36.

Göktürk Yazıtları'nın (Apurım)ları ve (Fulin) problemi, Belleten IX/33 (1945).

Erzurum Tavan İşlemeleri, Ülkü Dergisi, 1/7 (1947).

Erzurum Evleri, Ülkü Dergisi, 11/12 (1947).

İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-Ling ve Kao-Ch'e'ler, Belleten, X/48 (1948).

Uygurların Menşe Efsanesi -Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD), VI/1-2 (1948).

Barthold'un Türker'de Ölü Gömme Adetleri Hakkındaki Makalesinin Tenkidi, DTCFD, VI/3 (1948).

Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCFD, VI/4 (1948).

Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü Hakkında, DTCFD, VI/5 (1948). Büyük Hun Devleti'nin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında, DTCFD, VII/4 (1949).

Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi, Kutluk Bilge Kül kağan ve Moyançur, Belleten, XV/59 (1951).

Fatih Devri Kültür ve Sanatının Türk Karakteri Hakkında Notlar Fatih ve İstanbul Dergisi, 1/2 (1953).

Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, Belleten, XIX/75 (1955). Topkapı Sarayı Müzesi'nde Bulunan İki Minyatür Albümü Hakkında Notlar, Tarih Vesikaları, 1/1 (1955).

Avrupa'da Hun- Got Sanatının Altay'daki İzleri, DTCFD, XIII/1-2 (1955).

Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, DTCFD, XV/1-3 (1957).

Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar, Belleten XX/81 (1957).

Fatih Albümünde Şeyhi İmzalı Minyatürler, Vakıflar Dergisi, IV (1958).

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi DTCFD, XVII/2 (1959).

Ein Tor nach China im X. Jahrhundert, Central Asiatic journal (=CAJ), VI/3 (1961).
Über die alttürkischen Schad-Würde (Sü-baschi), CÜJ, VIII/1 (1963).
Die Yabghu-Würde beidem Kök-Türken und Ulguren CAJ, XIII/1 (1968).
Über die alttürkischen Yabgu-Würbe, CAJ, XIII/2, (1968).
Prof. Dr. Abdülkadir İnan, Türk Kültürü Tetkiklerinin Büyük Öncüsü, Yazılarının Bir Arada Yayınlanması Dolayısıyla, Türk Kültürü, VI/71 (1968).
Caca Bey Vakfiyesindeki Bazı Unvan ve Kişi Adları Hakkında Notlar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD), II (1970).
Toğrı Bey'in Adı Hakkında, SAD, III (1971).
Tatar, İslam Ansiklopedisi, XIX/1 (1971).
Türkler'de Kartal ve Kartal Arması, Türk Kültürü, X/118, (1971-1972).
Kurut- Eski Bir Türk Azığı, Folklor Araştırmaları Kurumu Yıllığı/1985.
Türk Kültür Tarihi ve Milli Eğitim, Milli Kültür, 1/3 (1977).
Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu, Milli Kültür, 1/6 (1977).
Atıla ve Avrupa Hunları, Milli Kültür, 1/8 (1977).
Mete'nin Oğlu Gökhan, Milli Kültür, 1/9 (1977).
Çiçi Han, Milli Kültür, 1/10 (1977).
Göktürk Devleti, Milli Kültür, 1/11 (1977).
Türk Askeri Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metot Hakkında Birkaç Not, Askeri Tarih Bülteni, 8 (1982).
Türk Ailesinde Kadın, Kadın Ansiklopedisi, I (1984).
İpek Yolu Dizisi Hakkında, Türk Kültürü, XXIII/261 (1985).
Türkiye Selçuklularında. Devlet ve Ordu Mehteri, S.Ü. Selçuk Dergisi, II/1 (1986).
Toy ve Sofra Üzerine, Türk Dünyası Tarih Dergisi (=TDTD), 1/2 (1987).
16 Türk Devleti Hakkında, TDTD, 1/4 (1987).
Türker'de Semavi Kurtlar, TDTD, 111/13 (1988).
2.5. Tebliğleri:
İslam'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi, IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1952.
Civil Administration in The Mongol Empire, Communications of The International Altaistic Conference, Bloomington 1967.
Some Remarks on The Origin of The Royal Tribe of Kök- Türks Communications of The International Altaistic Conference, Bloomington 1968.
On The Chronology of The Yüeh-Chih tribes, International Congress of Kushans, Duşanbe, Tacikistan Cumhuriyeti 1968.
Eski Orta Asya'da Türk Kent Kültür ve Dilinin Konya ve Dolaylarındaki İzleri ve Gelişmesi, X. Türkiye Âşıklar Bayramı, Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri, Konya 1975.
Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri, Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, İstanbul 1976.
Türker'de Kalın ve Başlık, Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, İstanbul 1982.

Türk Mutfağının Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri, Türk Mutfağı Sempozyumu, Ankara 1982.

Türk Tarihi'nde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri, Askeri' Tarih Semineri, Ankara 1982.

Türk Kültürünün Birleşik Noktalan, Milli Kültür Şûrası, Ankara 1982. İl—Türker'de Tatlı Anlayışı ve Şeker, Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu, Ankara 1984.

M. S. VI. Yüzyıldaki Kırğızlara Ait Kaynaklar Arasındaki Çelişkiler ve Sebepleri, X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1986.

Türk Halk Müziği Araştırmaları ve Türk Kültür Tarihi, Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, İstanbul 1986.

Milli İradeden Milli Hâkimiyete, Erciyes Üniversitesi T.B.M.M. ve Milli Egemenlik Konulu Konferans Serisi, Kayseri 1986.

Ziya Gökalp'e Göre Milli Kültür ve Milli Birliğimiz, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Sempozyumu, Diyarbakır 1986.

Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler, Ankara Üniversitesi Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu (TTDS), Ankara 1987.

Batı Hun İmparatorluğu, TTDS, Ankara 1987.

Türker'de 'Kâinat Devletleri' Anlayışı (Universismus), TTDS, Ankara 1987.

Türk Milleti ve Türk Devleti, TTDS, Ankara 1987.

Göktürkler 'den Önce Orta Asya'da Türk Devletleri (Türklerin Güçlenip Birleşmeye Başlamaları), TTDS, Ankara 1987.

Akhun Devleti, TTDS, Ankara 1987.

Batı Göktürk Devleti, TTDS, Ankara 1987.

Türgeş Devletleri, (Göktürklerin Batıya Kaymaları- Batıda Şehirli Türk Devletlerinin Doğuşu), TTDS, Ankara 1987.

Göktürkler' de Devlet ve Millet Anlayışı (Göktürkler 'den Osmanlılara), TTDS, Ankara 1987.

Türk Moğol İlişkileri Üzerine Türkiye'deki Araştırmalar. V. Uluslararası Moğolistler Kongresi, 1987.

Alaeddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'm Durumu ve Statüsü, I. Alaeddin Keykubad Sempozyumu, Konya 1987.

Anadolu Ulu Beyliği'nin Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Donanması ve Türk Tıbbının Gelişmesindeki Rolü, Aydın Öğrenci ve Öğretmenler Derneği Konferansları, Aydın 1987.

Türk Kültürüne Genel Bir Bakış, Ankara Üniversitesi Dünya Türkler Sempozyumu, Ankara 1987.

Dede Korkut Kitabının Eski ve Yeni Kaynakları Hakkında (Topkapı Sarayı'ndaki Oğuz Destanı Parçaları ile), I. Sovyet-Türk Kolokiyumu Kültür Anıtı Olarak Dede Korkut Kitabı, Bakü, 1988.

3. GÖKTÜRK YAZITLARININ APURIMLARI VE FU-LİN

3.1 Apurım

Ögel'in ele alacağımız ilk çalışması "Göktürk Yazıtlarının Apurım"ları ve "Fu-Lin Problemi" başlıklı makalesidir. Ögel (1945: 63) bu makalede, Göktürk yazıtlarında apurım adında bir devlet adının geçtiğinden bahseder. Bu ad eski Türk yazıtlarında sadece bir kez tanıklanmış olup Türkologlar tarafından farklı şekilde okunmuş ve açıklanmıştır. Okuma ve anlamlandırmalardan bazıları şöyledir:

Yazıtları ilk neşreden Thomsen (2011: 128) bu devlet adını apurım 'Aparımlar' şeklinde okumuştur. Thomsen (2011: 210) sözcük ile ilgili açıklamasında bilinmeyen bir kavim adı olduğundan bahseder. Çince 'A-pa' ile ilgi kurulup kurulamayacağını, ya da Theophyl Simokatta'nın eserinde geçen kelimeyle eş değer olup olmadığını sorgular, sözcüğün Avrupa Avarlarını belirtebileceğini söyler. Görüldüğü üzere yazıtları ilk çözümleyen Thomsen bu konu hakkında net bir fikir ileri sürmemiştir. Orkun (2019: 30) sözcüğü *apurım* olarak okumuş ve bu halk hakkında bilgimiz olmadığını söylemiştir. Sözcük üzerine diğer bilim adamlarının okuyuşları ve anlamlandırmaları şöyledir: Talat Tekin (2019: 38) *Apar*, *Purum* olarak okumuş, Apar için 'Avar' 'Purum' için 'Bizans' açıklamasını yapmıştır. Ergin (2011: 8-9) de Tekin'in okuyuş ve açıklamasını takip etmiştir. Ercilasun (2016: 508) Apa Urum şeklinde farklı bir okuyuş önermiştir. Bu sözcüğün anlamlandırılışı için bk. Ercilasun 2016: 635. Sertkaya (2020: 216) Apa Urum 'Büyük Roma' okuyuşunu önermiş, sözcüğü hapax olarak açıklamıştır. Berta (2010: 143) apar pwrwm olarak okumuş ve önceki okuyuşlara da yer vermiştir. Son dönemde yayımlanan yazıt neşirlerinde bu kavim adının purum şeklinde okunduğu ve 'Bizans' şeklinde açıklandığı görülmüştür (Aydın, 2012: 57) (Ölmez, 2015: 84, 96); (Şirin, 2016: 623). Dilcilerin pek ilgilenmediği fakat bu devlet adını çözmeye yardım edecek bir diğer mesele ise Fu-lin'dir. Pelliot, Apaurım'ın Fu-lin kökenli olabileceğini ileri sürmüş ve bu görüş literatürde kabul edilmiştir (Akt; Ögel, 1945: 63). Ögel'in ise bu konuya yaklaşımı Pelliot'dan farklıdır. Ögel'e göre (1945: 63) Apurım'ın Fu-lin ile bir ilgisi yoktur ve bu problem Göktürklerle ilgilidir. Fu-lin sadece bu konuyu çözmeye yarayacak bir konudur. Bizim için burada önemli olan husus Ögel'in sözcük üzerine belirttiği görüşlerdir. Bu yüzden tarihi olaylara yer verilmeyecektir. Ögel (1945: 83) sözcüğün etimolojisinin açık olmadığını söylemekle birlikte yazıtlar dönemindeki imladan dolayı Gabain'in önerdiği "Purim" okuyuşuna karşı çıkar, sözcüğün okunuşunda iki ihtimal olduğunu ifade eder: 1. asıl şekli "purim"dir. Alfabenin imlasından dolayı sözcüğü Apurım okuyoruz. 2. asıl şekli Apurımdır der. Tekin (2016: 71) pur(u)m

sözcüğünün yabancı bir sözcük olduğunu ileri sürer, yabancı / β / ve /f/ ünsüzlerinin yerini /p/, /v/ ünsüzünün yerini de /b/ ünsüzünün aldığını belirtir. Pur(u)m “Roma Bizans” < Partça Frum, From (krş. Çince Fu-lin) açıklamasını yapar. Ögel, çalışmanın ilerleyen bölümünde ise Purum ve Apurım’ın filolojik açıdan From’dan geldiğinin ispat edilebileceğini söyler. Bk. Ögel, 1945: 84.

4. İLK TÖLES BOYLARI UGUR, TİNG-LİNG VE KAO-CH’Ê’LER

4.1. Töles

Bahaeddin Ögel’in ele alacağımız bir başka makalesi ise “ İlk Töles Boyları Ugur, Ting-ling ve Kao-ch’ê’ler” başlıklı makalesidir. Ögel bu makalede boy adı ile ilgili herhangi bir etimolojik görüş belirtmez. Boyun tarihsel açıdan önemini ortaya koyar. Biz de burada Töles adının Eski Türk yazıtlarında geçtiği yerleri vermek istiyoruz:

Orhon Yazıtları

Tölis Tarduş¹ bodunuğ anta itmiş “ Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş” (Tekin, 2019: 60-61).

Türk amtı begler kisre Tarduş begler, Köl Çor başlayı ulayı şad apıt begler; öñre Tölis begler Apa Tarka(n) “ Şimdiki Türk beyleri; batıdaki Türk beyleri, [yani] başta Köl Çor ve diğer şad ve apa beyler; doğudaki Tölis beyleri, [yani] başta Apa Tarkan” (Ercilasun, 2016: 588-589).

Uygur Yazıtları

Tarduş yawgu tölis şad olortı “ Tarduş Yabgu (ve) Tölis Şad (olarak) görev aldı” (Aydın, 2018: 35)

Töliş begler oğlu bıñ başı töliş külüg eren “Töliş beylerin oğlu Binbaşı Töliş Külüg Eren” (Ölmez, 2018: 80,83).

Teñri[de b]olmış el etmiş bilge kagan b[en] <...> tölis <...> “ Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan’ım. <...> Tölis <...>” (Aydın, 2018: 52).

Êki oylwma yaßıw şad at bérDim Tarðwş twlws bodunqa bérDim “ İki oğluma yabgu (ve) şad unvanlarını verdim. [onları] Tarduş ve Tölüs bodununa atadım” (Bérta, 2010: 280, 296).

Tölis bilge beg toñ begi katıg y¹érke “(Ben) Tölis Bilge Bey, Tony begi(yim). Sert yere (yazdım)” (Aydın, 2018: 75).

¹ Ögel (1957: 114) Kül tegin yazıtında ve Şine Usu yazıtında geçen “Tarduş Tölis budun” ifadesinin önemli olduğunu belirtir.

Yenisey yazıtları

Tölis bilge atam ben altı y¹ëgirmi yaşım a almış kunçuyumuz bökmedi “ (Ben) Tölis Bilge Atam(‘ım). On altı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı” (Aydın, 2019 : 157).

Bu boy adının kişi adı olarak da kullanıldığını görüyoruz:

K¹n¹çg¹r¹ : töl(ä)s tir(i)g (Şirin, 2016 : 672).

Tölis alp t²arkan atımka bökmedim “ Tölis Alp Tarkan” adıma doymadım (Aydın, 2019: 232).

4.2. Kırkız

Ögel (1948: 796) kırkız adı hakkında görüş ileri sürmez. Fakat Çin kaynaklarında geçen ko-k’un adının literatürde Kırgızlar olarak kabul gördüğünü belirtir. Taşağıl (2020: 92) bu boy adının transkripsiyonunu Ke’k’un olarak yapmış ve Çin kaynaklarında ilk kez bu şekilde yazıldığına dikkat çekmiştir. Daha sonra ise Chien-k’un² şeklinde yazıldığını belirtmiştir. Yazıtlarımızda bu boy adı Kırkız şeklinde geçer.

Orhon yazıtları

Kırkız kurikan otuz tatar kıtan tatawı kop yağı ermiş “Kırgızlar, kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kitanlar (ve) Tatavılar hep düşmanmış” (KT D 14) (Aydın, 2012: 60).

Kögmen aşı k’ırkız yeriñe tegi süledimiz “Kögmen’i aşır Kırgız topraklarına kadar sefer ettik” (BK D 15) (Ölmez, 2015: 138, 153).

ķ(a)ğ(a)nķa kırķ(ı)z bod(u)nı içikdi yük(ü)nti “Kağana Kırgızlar teslim oldu, baş eğdi” (T 28) (Akar, 2020: 103).

Uygur yazıtları

kırķ(ı)z t(a)pa (ä)r ıdmış (ŞU D 10) (Şirin, 2016: 652).

Kırkız oğlu men boyla kutlug yargan “Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?) (Ben) Boyla Kutlug Yargan’(ım)” (Su 2) (Aydın, 2018: 86)

² Tang dönemi Çin kaynaklarında ise Kırgızlar ile ilgili bilgileri Togan, Kara ve Baysal’ın (2020: 206) çalışmasından aktarıyoruz:

Liu Mau-tasi’in (I: 155), Kie-ku şeklinde bırakarak bir açıklama getirmediği bu imler, Hakasların yâni, Yenisey Kırgızlarının eski adıdır. Xudyakov ve Butanayev (2000: 18) çalışmasında Hakas/Kırgızlara, Han devrinde Chien-k’un; Tang devrinde, Hsia-chia-ssu ve Yüan ch-li-ssu dendiği belirtilmektedir. Biçurin (1953, III; 203), Chieh-ku adını, Hakasların (yâni, Yenisey Kırgızlarının) Çince adı olarak göstermiştir. Bombaci, Chien-k’un imlerini, Qırız olarak okumaktadır (1971: 113). Mori ise Chien-k’un imlerinde Qırqın ve çoğulu Qırqız’ı görmektedir (1978: 221); Boodberg ise, Kırgızların bu tarihlerde bulundukları yerleri Tonyukuk yazıtına dayanarak, Kögmen dağlarının ötesinde gösterir ve bir boğadan türemiş olduklarına dair bir efsanenin varlığından söz eder (1936: 181)

Ögel (1948: 799) ise Kırgızları birinci devrede Kem kenarlarında kabul etmek gerektiğini ifade eder ve T’ang devrinde de burada olduklarını belirtir, Sayan dağlarının güneyinde Tanu Ola’nın kuzeyinde Kem vadisinde Tanu Tua’da oturdukları söyler.

Yenisey yazıtları

E.24. Haya-Başı yazıtının 7. satırında kırık olan bölüm Aydın (2019: 93) tarafından [kır]kız kanı bitimişin “(yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)” şeklinde tamamlanmıştır.

Uygur metinleri

Uygur metinlerinde de kişi adı olarak tanıklanmıştır: [kuvra]gları üçün anın biz kırgız t(ä)ñrim (BTT XXV) (Wilkins, 2007: 182).

DLT

Kırkız: Türklerden bir boy (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 200).

Bu boy adının etimolojisi için bk. Aydın, 2018: 146-147.

4.3. Baga

Makalede dikkatimizi çeken nokta Kao-ch'ê'lerden Chieh-pi Mo-fu Fan-tou-chien adında geçen Mo-fu'nun yazıtlar döneminde karşımıza çıkan Baga unvanı ile eş anlamlı olmasıdır (Ögel, 1948: 815). Biz bu unvanı II. Türk Kağanlığı'nın ünlü devlet adamı Tonyukuk'ta görüyoruz: Toñukuk boyla бага таркан³ birle êlteriş kagan boluyun berye tawgaçığ öñre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti “ Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ile (birlikte) İlteriş kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti” (Aydın, 2019a: 176). Ögel, sadece бага unvanı ile mo-fu'yu eş anlamlı görmüş бага üzerine görüş belirtmemiştir. Ercilasun (2015: 53) Mao-du(n)/Motun kelimesinin birinci hecesinin Türkçede бага veya boga, ikinci hecesinin -tur olabileceğini ifade eder ve Mo-tun'un Türkçe söylenişinin Bagatur ya da Bogatur olması gerektiğini belirtir. Bu iki görüşten hareket ederek Çince Mo hecesinin бага unvanını karşıladığını söyleyebiliriz. Clauson, Çinlilerin mo-tun dedikleri ‘mete’ isminin eski Çince telaffuzunun mōn-twən olduğunu ve Türkçe бага:tu:r (bagatur) ile özdeşleştirildiğinden bahseder. Kanıtlanmasa da Бага:tu:r'un çok eski bir Türk ismi olduğunu söyler. Detaylı bilgi için bk. (Clauson, 2017: 31, dipnot 4). Sertkaya (2020: 154) sözcüğü Moğolca olarak değerlendirir. Bagatur kelimesinin -g-> -h- ses gelişmesiyle баһадур~ баһадır biçimini aldığını söyler. Sözcüğün Eski Türkçe karşılığının alpağut olduğunu belirtir. Tezcan (1977: 67) bazı bilim adamlarının sözcüğü Eski Farça бага-, avesta бая- “ tanrı” sözcüğü ile ilgili gördüklerini söyler ve yine bu sözcüğe bağladıkları бәг'in daha eski bir biçimi kabul ettiklerini belirtir. Ona göre (1977: 68) unvan ya da ad olarak değerlendirilebilecek olan bu sözcük bazı lehçelerde бая, diğerlerinde ise мая vb.

³ Choi (2021: 195) bu unvanı “demirci, esnaf”; eski Türk ülkesinde bir hükümdar unvanı şeklinde açıklamıştır. Bu unvanın tegin ve şad gibi kağanlık ailesine özgü olmadığını söylemiş ve Korece tarku-, Türkçe tarkan ve Moğolca darxan sözcüklerinin köklerinin aynı olduğunu ileri sürmüştür.

şekillerinde görülen “kaplumbağa” sözcüğü ile aynıdır. Bu unvanı Soğdca Vγ- “ tanrı” unvanının karşılığı olarak gören araştırmacılar da vardır (Hamilton, 1997: 198, dipnot 23). Tekin (2016: 295) bu unvanı alt bir unvan olarak görmüştür. Bu unvan ya da adın tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

kañım бага теңрікен yen аңта yorımış “Babam Baga hazretleri tarafından? orada ilerlemiş” (O 5) (Aydın, 2012: 138).

Uygur yazıtları

İç# б(у)йруқ б(а)сы ın(a)нчу б(а)ғ(a) т(a)рқ(a)н.... “ İç buyruk başı: İnançu Baga Tarkan” (Ta B 6) (Mert, 2009: 181, 183).

çigşi bıla бага тарқан үç yüz турғак турди “... Çigşi, Bila Baga Tarkan ve üç gündüz devriyesi bekliyordu” (Ta K 2) (Ölmez, 2018: 81, 84).

Men kutlug бага тарқан өге⁴ buyrukı men “Kutlug Baga Tarkan Öge’nin komutanıyım” (Su 3) (Aydın 2018: 86).

Uygur metinleri

Eski Uygur metinlerinde hem kişi adının bir bölümü hem de kurbağa anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 30) (Wilkins, 2021: 136).

5. UYGUR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ VE YÜKSELİŞ DEVRİ

5.1. Bögü/Bugu

Ögel (1955: 355, dipnot 81) Mou-yü Kagan’ın Türkçe adı üzerine tartışmalar olduğunu söyler. Müller’in, bu adı Karabalgasun yazıtının Sogd harfli kısmında Bögü şeklinde tespit ettiğini ifade eder. Eski Uygur metinlerinden hareket ederek sözcüğe “sihir” anlamını verir. Sihir sözcüğün anlamlarından sadece biridir. Akıllı, bilgili, hikmetli gibi anlamlarda da kullanılır⁵. Eski Uygur Türkçesinden önce yazıtlar döneminde bu sözcüğün çeşitli anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Tespit edebildiğimiz kullanımları şöyledir:

⁴ Bu unvan MÖ. 2. yüzyılda son Gojoseon hükümdarı olan Gojoseon Uğə’nin unvanında da görülür (Choi, 2021: 191). Bu unvandaki ugə sözcüğü “bilge, hikmet sahibi” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Choi, 2021: 193). Bu Türkçe sözcüğün MÖ 2. yüzyılda Korecede de görülmesi, Türklerin Koreliler ile erken dönemde iletişim kurduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁵ Bögü biliglig burkanlar k(a)ltı... “bilgelik sahibi Budalar, öyle ki...” (Ölmez, 1991 : 60)

Ol kamag burhanlar bo b(ä)lgülärig körüp, ötrü bögü biligläri bilip (...) “Bütün o Budalar, bu işareti görüp sonra doğa üstü güçleri ile bilip...” (Ayazlı, 2012 : 10 172)

... uluşug bugün belgürtir “...ülkeleri büyü ile zuhur etti” (Ş Tekin, 2019 : 172, 266).

kuanşı im pusa bögü biligin alqumı körür (Ş. Tekin, 2019a : 18).

Kapgan Kağan'ın unvanlarından biri olarak Tonyukuk yazıtında şu şekilde geçer:

bög[ü] k(a)ğ(a)n b(a)ng(a)ru (a)nça (a)yıdm(ı)ş “Bög[ü] Kağan [bir yandan] bana böyle söylemiş (söylerken)” (Alyılmaz, 2021: 358).

Karı Çor Tegin yazıtında şöyle tespit edilmiştir: Bögü bilge t(e)ngri қаn inisi k(a)rı çor tig(i)n “(Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük kardeşi Karı Çor Tigin” (Alyılmaz, 2013: 22). Yenisey yazıtlarında ise kişi adı olarak tanıklanmıştır: Bögü terken (E. 52) (Aydın, 2019: 168). Dîvânu Lügâti't-Türk neşirlerinde sözcüğün farklı şekilde okunduğunu görüyoruz. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 446) neşrinde bögü ‘âlim, bilge ve akıllı’ şeklinde tanıklanmıştır. Kaçalın'ın (2019: 122) ise bögü biçiminde okuduğunu görüyoruz. Ayrıca DLT'de bögü bilge ikilemesiyle de geçmektedir. Karı Çor Tigin yazıtında da bu ikileme unvan olarak kullanılmıştır. Anadolu'da ise Bilge Bükü şeklinde kullanılır (Ögel, 2019: 251). Kâşgarlı, bu ikilemeye açıklarken “biriken suyun çokluğu bakımından ona benzetilir. Köl Bilge Xan”ın anlamıyla bağlantılı olabileceğini söylemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 185). Kullanıldığı bağlam için Bilge bögü yunçıdı “Bilgelerin durumu kötüleşti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 474) cümlesi örnek gösterilmiştir. Ayrıca Divân'da Oğuzların bilge kişiler için yügrük bilge ‘çok zeki, akıllı’ ifadesini kullandıkları kaydı yer almaktadır (Dankoff-Kelly, 1984: 171). Bu kayıt bize Oğuzların, bilge kişileri ifade etmek için diğer Türklerden farklı ifade kullandıklarını gösterir. Fakat sözcüğün izini Oğuz grubu lehçelerinde tanıklayamadık. Kutadgu Bilig'de “hangisi yararlı, hangisi yararsız; sen ayır, seç de tut ey Bilge Bögü” denilmektedir (Ögel 2019: 251). Ögel'in belirttiği bu cümle Kutadgu Bilig'de şu şekilde geçmektedir: asığlığ қayu ol asığsız қayu / sen adra seçe tut ay bilge bögü “kim faydalıdır, kim faydasızdır, ey bilge hâkim, sen bunları iyice seç” (Arat, 2018: 924-925).

Bögü sözcüğünden türetilmiş kelimeler için bk. (Ögel, 1955: 355, dipnot 81). Ayrıca Ögel (1955: 355, dipnot 81) Cüveynî'nin okuyuşunu takip ederek Bugu şeklini kabul ettiğini söylemekle birlikte bu meselenin hâlâ tartışmalı olduğunu da ifade eder. Bugu sözcüğünün geyik anlamının da olduğunu söyler belki de bu kökten gelmiş olabileceğini ileri sürer. Ögel'in bu konu hakkında net bir görüş ileri sürmediğini görüyoruz. Bu sözcüğün geyik⁶ anlamı Uygur Harfli Oğuz Kağan destanında Bir bugu aldı “bir erkek geyik aldı” (Ağca, 2019 : 71) şeklinde geçer. Ağca'nın (2019: 181) sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

⁶ MS. 2. Yüzyılda Kore yarımadasında kurulmuş olan Buye devletinin isminde de Türkçe veya Altayca kökenli bugu ‘geyik’ sözcüğü yer almaktadır (Choi, 2021: 191). Sözcüğün bir devlet adı olarak görülmesi dikkat çekicidir. Bu durum bize Türklerin Koreliler ile erken dönemde iletişim kurduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Uygur harfli OKD’nda geçen bugu sözcüğü ile diğer tarihsel Türk dili metinlerinde tanıklanan buka sözcüğü arasında anlam ve köken birlikteliğinin olup olmadığı açık değildir. (...) OKD’ndaki bugu sözcüğünün Moğolcada da bulunması ve sözcüğün “erkek geyik” anlamına gelmesi, sözcüğün aslen Moğolca olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Ağca’nın sözcüğü yazıtlar dönemi ve diğer metinlerde geçen buka sözcüğüyle karşılaştırıldığı görülmektedir. Ögel’in bahsetmiş olduğu gibi böğü/büğü sözcüğünün dil bilimsel olarak bugu sözcüğünden gelmesi muhtemel değildir. Ayrıca, Ögel (2019: 250) Türklerde devlet anlayışı eserinde de böğü sözcüğüne değinmiş, bugünkü büyü sözcüğünün Böğü Kağan’ın adından geldiğini ileri sürmüştür. Türkiye Türkçesinin etimolojik sözlükleri de bu sözcüğün Eski Türkçe böğü’den geldiği konusunda hem fikirdir (Tieze, 2002: 404) (Gülensoy, 2007: 197).

5.2 Elteber⁷

Orhon yazıtları, Uygurlardan gelen Elteber’den bahsetmiştir: uygur eltewer yüzçe erin il[gerü tezip bardı] “Uygur elteveri yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçtı” (Aydın, 2012: 102). Ögel (1955: 373) buradaki elteber/eltewer⁸ unvanını eltebir olarak belirtmiş ve bu elteberlerin tek bir oymağın değil, Uygur adı verilen oymaklar birliğinin reisi olduğunu söylemiştir. Yazıtlar üzerine çalışma yapan bilim adamları bu unvanı genellikle Elteber/Ëlteber şeklinde okumuştur. Sözcüğün runik harfli yazımında farklılıklar mevcuttur. Alyılmaz’ın (2005: 131) tespitlerine göre BK yazıtının doğu 37. satırında **𐰽𐰺𐰍𐰏**⁹; aynı yazıtın doğu 40. satırında ise **𐰽𐰺𐰍𐰏** şeklinde geçmektedir (Aydın, 2012: 102-103). Kapalı e (è) ile okuyanların hareket noktası bu yazımdır.. EDPT’de (1972: 134) üst bir hükümdarın, ast bir kabile liderine verdiği unvan olarak açıklanmıştır. DTS’de (1969: 171) “титул военачальника у азов” olarak açıklanmıştır. TMEN (II, 202: 655) ‘Titel des uigurischen Herrschers’ şeklinde görülür. Hamilton’ın (1997 : 197) sözcük ile ilgili görüşleri önemlidir:

Fonetik denklik tam olarak görünmese de k’i-li-fa sözcüğünün (...) eski Türklerde bir unvan olan eltäbär/eltävär’i temsil ettiğine hemen hiç kuşku yoktur. (...) Runik harflerle (e)lt(ä)b(ä)r veya (e)lt(ä)v(ä)r, Uygur yazısıyla elt(ä)bär şeklinde gösterilen bu sözcük olasılıkla “ buyruk altındaki halk, devlet” anlamındaki el ile “ sahip/malik olmak, elinde tutmak” anlamındaki tabar/tavar’dan oluşuyordu; bu şekil el’in etkisiyle öndamaksıllaşıp tábär/täbär haline gelmişti El-tabar unvanı “ bir halkı veya devleti olan” anlamına gelmekle, imparatorluğa bağlı her halkın yüce başbuğunu gösteren bir terim oluyordu.

⁷ Ögel (2001: 63) bir başka eserinde daha İrkin ve Ëlteber unvanından bahsetmiştir. Ëlteber’in İrkin’den daha yüksek bir unvan olduğunu belirtmiş ve anlamını eski Türkçede “ İl-Tapar” yani “ vatana hizmet eden” olarak açıklamıştır.

⁸ Yazıtlardaki b ve v/w okuması daha sonra değerlendirilecektir.

⁹ Kırmızı, tamamen dökülmüş/yok olmuş harfleri gösterir (Alyılmaz, 2005: 119).

Ögel (1955: 373) sözcüğü Çin kaynaklarındaki Hoi-ho Sih-li-fa'sı ile aynı görmüştür. Togan vd. (2020: 84-86) bu konu hakkındaki yorumu ise şöyledir:

Çince, 'elteber' i-li-fa ile ifade edilmiştir (...) Çince transkripsiyonu problem arz etmektedir. Bombaci, çalışmasının büyük bir kısmını eltäbär ve Çince karşılıkları hsieh-li-fa, ch'i-li-fa(ssu-li-fa) imleriyle yazılan terimin rekonstrüksiyon meseleleri üzerine yoğunlaşmıştır. Detaylı bilgi için bk. Togan vd, 2020: 84-86.

6. DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA VESİKALAR VE NOTLAR

6.1. On Ok

Orhon yazıtlarında on ok şeklinde geçen boyu Ögel (1957: 107) on boy olarak değerlendirmiştir. Bu boyların Batı Göktürklerin temelini oluşturan Tu-lu ve Nu-shih-pi boyları olduğunu belirtmiştir.

6.2. Erkin

Yazıtlarımızda geçen erkin unvanın Çince yazılışı Ī-chin'dir (Ögel, 1957: 111). Bu unvanın yazıtlarda tanıklandığı yerler ise şu şekildedir :

Orhon yazıtları

Tonyukuk boyla бага тarkan улауу buyruk <...> iç buyruk sewig köl erkin başlayу “ Tonyukuk Boyla Baga Tarkan (ve) diğer komutan<...> başlarında karargâh komutanı? Sevig Köl Erkin (ile birlikte)” (KB G 14) (Aydın, 2012 : 107).

Anta kisre yer bayırkı ulug irkin yağı boltı “ Ondan sonra Yer Bayırkuların büyük irkini düşman oldu” (Şirin, 2019: 268).

Sir irk(i)n oğlu yig(e)n çor k(e)lti “ Sir İrkin'in oğlu Yigen Çor geldi” (KÇ 21) (Mert, 2015 : 73-78). Bu unvan Uygur Türkçesinde ve DLT'de tanıklanmamıştır.

6.3. Şad

Ögel'in (1957: 111) şad unvanı üzerine görüşü şöyledir:

Türk tarihine ait metinlerde, Şad unvanı ilk kez Na Tu-liu (Şad) adıyla birlikte geçmektedir. (...) Şad, Göktürklerde ehemmiyetli rütbe ve unvan idi. Biz burada bu ünvanın menşeinin neresi olduğunu münakaşa etmeyeceğiz. Fakat bu ünvanın menşei hakikaten denildiği gibi İran ise, Türk ve Moğol efsanelerinde görülen ünvanların İran menşeli olması, İran tesirlerinin Türkler nezdinde çok erken zamanlardan itibaren girdiğini gösterir.

Togan vd. (2020: 81) görüşü ise şöyledir:

Çin kaynaklarında bu unvan şad, she, ch'a gibi çeşitli şekillerde geçmektedir. Bombaci, şad unvanının eski İran dillerindeki şah “ hükümdar” kelimesinden gelmiş olabileceği gibi Soğdca bir unvan olan šyd, ixšid “ emir, hükümdar, parlak kişilik” ya da Avesta xšaēta “ lider, baş”tan gelmiş olabileceğini düşünür

ve sonuç olarak Rouran (Avar)'lar aracılığıyla gelmiş olabileceğini xşai “ hükümdarlık etmek” kökünden gelen Sogd ve Baktria dillerindeki xšāq'dan geldiğini kabul eder.

Ögel (2001a: 15) bir başka eserinde kağan'ın küçük kardeşlerinin şad “ordu komutanı” olduğunu söyler. Bunun da değişmeyen bir kaide olduğunu ifade eder. Fakat Bilge Kağan'ın şad unvanını aldığını yazıtlardan biliyoruz. Burada şöyle bir şöyle bir soru aklımıza gelmektedir: Bilge Kağan şad unvanını aldığına göre Bilge Kağan'ın ağabeyi mi vardı? Bu sorunun cevabı KT D 30'da verilmiştir: kañım kagan uçdokda inim köl tegin yêt[i yaşda kaltı] “babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi” (Aydın, 2012: 66). Bilge Kağan'ın bir ağabeyi olsaydı bu satırda mutlaka bahsederdi. Köl Tegin'in ağabeyi Bilge Kağan'ın on dokuz yıl şadlık yaptığını göz önüne alırsak küçük kardeşler daima şad ‘ordu komutanı’ unvanını alır görüşü bizce doğru değildir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Êçim kagan olortokda özüm tarduş bodun üze şad ertim “ Amcam kağan tahta oturduğunda kendim Tarduş halkının başında şaddım” (Aydın, 2012: 61).

Tarduş ş(a)dra udı y(a)nŷd(ı)m(ı)z “ (Düşmanı) Tarduş Şad’a doğru kovalayarak bozguna uğrattık” (Akar, 2020: 108).

Uygur yazıtları

Bu unvan Uygur yazıtlarında şad biçiminde geçer. Oğlu Tarduş yavgu Töliš şad¹⁰ olortı “ Oğlu Tarduş Yavgu Tölišlere Çad oldu” (Ölmez, 2018: 60-61).

Yaptığımız incelemede araştırmacıların birçoğunun sözcüğü İran kökenli olarak açıkladığını tespit ettik. Bu görüşlerden bazı şöyledir: Ögel (2001: 43) şah ya da buna benzer bir unvandan gelmiş olabileceğini ileri sürer. Gabain (1988: 44) tespit edemediğimiz bir Orta Asya dilinden bilhassa da Orta İran dillerinden geçmiş olmasının muhtemel olduğunu söyler. Clauson (1972: 866) sözcüğün İran kökenli olduğunu fakat hangi diyalektten olduğu hakkında yorum yapmaz. Saka šao, Soğdca ‘γšyδ’, Pehlevce šāh ile akraba olabileceğini; muhtelemen kağandan sonra geldiğini, kağan tarafından yakın kişilere (kardeşi ya da oğlu) verilmiş bir unvan olduğunu yazar. Räsänen (1969: 439) şad: 'Titel des Oberhaupts der Westhälfte des Türk-Reichs' açıklamasını yapar. Ayrıca bu unvanla bağlantılı Şadapıt¹¹ unvanını ise “eine Klasse des

¹⁰ Tekin (2016: 71) bu durumu altıntı sözcüklerin başındaki /ş/ ünsüzünün yerini ona yakın olan /ç/ ünsüzüne bırakması olarak açıklar. Sözcüğün genellikle şad biçiminde olduğunu ve İran kökenli olduğunu belirtir.

¹¹ Burada dikkatimizi çeken nokta şadapıt unvanıdır. Ögel (2001a : 50) şadapıt unvanının şad ‘ordu komutanı’ sözcüğünün çoğulu olduğunu söyler ve bir başka örnek olarak Alpagut ‘alpler’ örneğini verir. Clauson (1972:

Hochadels < ? sgd. γšyδ' (+pit > İr. pati) şeklinde açıklar. Bu görüşte olmayan bilim adamlarının olduğunu da belirtmeliyiz. Barthold (2014: 340) Thomsen'e atıfta bulunarak Türk unvanı der ve Taberi'de de bu şekilde görüldüğünü söyler.

6.4. Ek Tag

Ögel (1957: 116) Batı Göktürk kağanının oturduğu bölgenin Akdağ olduğunu söyler ve bu bölgenin Tanrı Dağları üzerinde bulunan Yulduz vâdisi kenarı olduğunu ifade eder. Ögel'in Akdağ olarak ifade ettiği bölge Tonyukuk yazıtının batı 9. satırında geçen Ek tag'dır. Bu yer adı için bk. Aydın, 2012a: 76-83.

6.5. Ötüken

Köktürk yazıtlarında önemle üzerinde durulan ve terk edilmemesi gerektiği söylenen Ötüken'in neresi olduğu araştırmacılar tarafından uzun yıllar tartışılmıştır. Bu yer adının kökeni üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ercilasun (2016: 446) Göktürklerin merkezi olan Ötüken'i surlarla çevrili bir şehir gibi algılamının yanlış olduğunu söyler, coğrafi olarak bugünkü Moğolistan'ın ortasındaki Hangay Dağları olduğunu belirtir. Bu yer adı ile ilgili detaylı bilgi almak isteyenler Aydın 2012a: 138-148'e bakabilir. Göktürkler için esas üç merkez vardır: Bunlar, Altay, Ötüken dağları ve Orhon kenarı (Ögel, 1957: 118). Bu merkezlerden Ötüken, Göktürkler için ıduk yani kutsaldır (Ögel, 2001a: 65). Sözcük üzerine görüş ileri sürenler bu sözcüğü ötü 'dua, rica, istek' ve ötü- kökünden getirir. Radloff (1895: 100) (Uyg.) ötü- 'auswählen' fiilinden getirip ' auserwählt, gewünscht, geliebt (immer als Epitheton von yış das Waldgebirge) şeklinde açıklamıştır. Eski Türkçede +han, bazen de +kan ve kân eki unvan adlarının yanında dağ adları da yapar:¹² Ötüken de bu dağ adlarından biridir (Gabain, 1988: 44). Erdal (1991: 77) da Gabain gibi düşünür. İlk Türkler için kutsal olan iki dağ adının +kAn ile biten isimleri taşıdığını söyler: Ötükân ve Kadırkan örneklerini verir. Ötüken adını ötüğ " dua" ile ilişkilendirmeye şüpheli yaklaşır. Ayrıca bk. Golden 2018: 162, dipnot 219. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ötük(e)n yış ol(u)rs(a)r b(e)ñgü il tuta ol(u)rt(a)çı sen " Ötüken Ormanı'nda oturursan ebediyen

867) bu unvanın muhtemelen şad ve apı:t'ın birleştiği bir unvan olarak değerlendirir ve belki anlamının da 'şadın çevresi'olabileceğini söyler. Ercilasun (2016: 633) kağanlık yazıtlarını neşredenlerin şadapıt okudukları sözcüğü şad ve apıt olarak okumuş ve apıt sözcüğünü de apa sözcüğünün +t ile yapılmış biçimi kabul etmiştir.

¹²Şirin (2019: 68) bunların yanında büyükayı takımıyıldızının Eski Türkçedeki adı yedigen'de de +kAn eki olduğunu söyler.

il tutarak oturacaksın” (Alyılmaz, 1994: 25)¹³

Uygur yazıtları

aylağım ötüken kuzı kedin uçı tez başı öndüni kañuy künüy “ Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ındadır)” (Ta B 5) (Aydın, 2018a: 68). Bu cümle bize Ötüken’in yeri hakkında net bir bilgi vermektedir (Aydın, 2018a: 68).

Uygur metinleri

Yemä el ötükan l..... (Hamilton, 1986 : 84).

Yemä ötükan-kä k/tin kälti (Hamilton, 1986: 110)

‘il ötükan qutï ‘ilkü böğü ‘iliglär qanglarïh ‘iliglär (Le Coq, 1922: 35)

Ötükenteki nom uluğı (Manihaica I) (Le Coq, 1936 : 11).

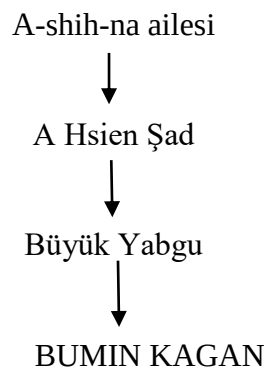
DLT

Tatâr çöllerinde Uygur bölgesine yakın bir yer adı (Kaçalın, 2019: 378).

Moğolların Gizli Tarihi’nde bu dağın adı Etugen olarak görülür. Moğolcada etügen ya da itügen sözcüğü ‘yer ilâhesi, yer (şaman ıstılahı)’ gibi anlamlara gelir (Temir, 2019: 51). Kafesoğlu (2019: 291, dipnot 41) Pelliot’un Moğol toprak tanrısı ile Ötüken arasında ilgi kurmasını eleştirir. Bunun sebebini de Türklerde toprak tanrıçası olmamasına bağlar. Bölgenin daha sonraki dönemlerde Moğol etkisiyle Tanrıça anlamı kazandığını söyler.

6.6. Bumın Kagan

I. Türk Kağanlığının kurucusu Bumın Kağan’ın adı ve kimliği üzerine hem dilciler hem de tarihçiler çalışmalar yapmıştır. Bumın Kağan’ın şeceresini Ögel (1957: 121) şu şekilde tespit etmiştir: Sui-shu’ya göre

¹³ Bu tez Atatürk Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır: Orhon Yazıtları Söz Dizimi, 1994.

Chou-shu’da ise Bumın Kagan’ın şeceresi şöyledir :

Bumın Kagan¹⁴’ın adı Köl Tegin D 1’de üze kök tengri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınla üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kağan olormuş “Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş” (Tekin, 2019: 36-37) cümlesinde geçer. Bumın’ın adı Çin kaynaklarında Tu-man olarak tanıklanmıştır (Chavannes, 2013: 23). T’u-mên (Ögel 1957 : 123, dipnot 145). Bumın’a Soğdca’da bğ βwmyn gégén ‘ Bey Bumın Kağan’derlerdi (Golden, 2018: 126). Bumın adının ad mı unvan mı olduğu konusu açık değildir (Ögel, 1957: 130). Şu da bir gerçektir ki torunları atalarını unutmamış ve yazıtlarda adlarını zikrederek onlara vefa göstermişlerdir. Bumın’ın devleti kurduğu yıl öldüğünü biliyoruz. Ögel (1957: 132) ölüm tarihini 552 olarak düşünür. Yazıtlarda cenaze törenine katılanlar şu şekilde sayılmıştır:

Yogçı sıgıtçı öñre kün tugsıkda бүкли чөл<л>үг ёл тавгаç төпөт пар purum kırkız үч куріkan otuz tatar kıtan tatawı bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış antag külүг kagan ermiş “ (Cenaze törenine) yasçı (ve) ağıtçılar, doğuda gün doğusundaki Бүкли (Kore) bozkırı

¹⁴ Köktürklerin, Juan-juanlara isyan edip bağımsızlık kazanmalarını Roux (2020 : 87-88) şu şekilde belirtmiştir: Bumın Kağan olarak tanınan, Çinlilerinse Tu-men olarak tanıdığı Tu-kiülerin lideri Bumın, Juan-juanların kağanına yaptığı hizmetin farkındadır ve karşılık olarak kızlarından biriyle evlenmek ister. Bu duruma öfkelenen kağan – Sizler Altay Dağları’nda bizim silahlarımızı imal eden demirci kölelerimiz değil misiniz? diyerek Bumın’ı reddeder. Bumın, juan-juanların cevabı karşısında çok kırılır. Köle öyle mi? Derhal elçilerinden birini Çin sarayına gönderir. Onun gözünde bu Vey prensesi bir Avar prensesine eş değerdir. – İmparatorun damatlığına erişen bu Türk, artık hıncını engelleyemez ve başkaldırır. Bumın’ın ordusu Juan-juanlarla ilk karşılaşmadan tam bir zaferle çıkar. Juan-juanların kağanı kederinden ölür ve imparatorluğu bir anda yok olur gider (552). Bumın “ kağanlık” sıfatını üzerine geçirerek Ötüken tepesinin kutsal ormanı denilen yere gidip yerleşir

Göktürklerin bir devlet sıfatını alması ise Bumın Kagan’nın i-li kagan unvanını almasından sonra olmuştur (Ögel, 1957: 123, dipnot 145). Joseph De Guignes (2019: 435) bu olayı şöyle anlatır: Juan-juanlar üzerine o kadar zaferler kazandı ki ordusu mağlubiyete uğramış Teu-ping kederinden kendini öldürdü. Bundan sonra Tu-muen, Han unvanı aldı ve kendisine İl-han adını verdirdi. F, Hirth, bu unvanı İl-khan ‘Volks-Khan’ (halk kağanı) olarak açıklamıştır (Akt; Ögel, 1957: 129, dipnot 195). Pelliot’a göre ise bu unvan “El-Khan” unvanına karşılık gelir (Akt; Ögel, 1957: 129, dipnot 195). Karlgren ise Çince transkripsiyonu İ-li şeklinde olan bu unvanın “ilig” ya da “elig” biçiminde açıklanamayacağını söyler. Sebebini de Çincedeki “li” hecesinin eski telaffuzunun sonunda g ya da k gibi bir ses olmamasına bağlar (Akt; Ögel, 1957: 129, dipnot 195).

yurdundan, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş. Öyle ünlü kagan imiş” (Aydın 2012 : 57).

Ayrıca Bu kağanın adı Ta D 1’de tanıklanmıştır:

[yoll]uğ k(a)ğ(a)n #..... bumin k(a)ğ(a)n üç k(a)ğ(a)n ol(u)r(m)ı(ş) (e)ki yüz yıl ol(u)r(m)ı(ş) “Yolluğ Kağan, ... (ve) Bumin Kağan –bu üç kağan- hükümdar olmuşlar. İki yüzyıl hüküm sürmüşlerdir” (Mert, 2009: 157, 160).

6.7. Katun

Türk kağanlarının eşlerinin unvanı Katun’dur. Bu unvan karşımıza ilk kez Çin kaynaklarında çıkmaktadır. Ögel (1957: 131) Hatun (Katun) unvanı ile ilgili şu açıklamaları yapar:

Hatun ünvanı Türk kavimlerine ait Çin kaynaklarında ilk defa Chou-shu 50’de görülmektedir. Bu sözcüğün “ Ko-tun” ve “ K’o-ho-tun” gibi iki yazılış şekli vardır. Shiratori, ikinci şeklin “ Kaghatun” olması gerektiğini söyler ve Hsin T’ang-shu, 215, 5b’de ise K’o-tun şeklinde geçmektedir.

İçerisinde Türkler ile ilgili önemli bilgiler olan Tang-shu’da bu unvan k’o-ho-tun şeklinde yazılmıştır (Togan vd, 2020: 80). Bu unvanın Çin imparatoru tarafından verildiği düşünülür (İzgi, 2017: 25). Bu unvanın tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Ögüm katun ulayü öğlerim, ekelerim (...) (Köl Tegin olmasaydı) annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım (...)” (KT K 9) (Tekin, 2019 : 48-49).

Ögüm İltilge katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç “ Annem İltilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak” (KT D 11) (Ergin, 2011: 12-13).

Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg, ögüm katunug kötürmiş “Türk milletin adı sanı yok olmasın diye babam kağanı ve annem katunu yükseltmiş” (KT D 25) (Ercilasun, 2016: 520-521).

Umay teg ögüm katun kutıña inim köl tegin er at buldı “Umay gibi annem hatunun sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu” (KT D 31) (Aydın, 2012 : 66).

Uygur yazıtları

teñride bolmış el etmiş bilge kağan atadı elbilge katun atadı “ (Beni) ilahi göğün yarattığı, hanedan kurucu Bilge Kağan, (eşimi de) Elbilge Katun ilan etti” (Ta G 6) (Ölmez, 2018 : 80, 83).

T(ä)ñridä bolm(ı)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lgä k(a)g(a)n (e)l b(i)lgä k(a)tun (Ta B 1) (Şirin, 2016 : 656).

Katunun anña altım “ Hatununu orada ele geçirdim” (ŞU K 10) (Aydın, 2018 : 53).

Anta : qatun : yeğeni : Öz Bilge (...) (Bazılhan, 2005 : 138).

Unvan Eski Uygur Türkçesinde hatun şeklinde de görülür. Wilkens (2021: 279) Hatun < Sogd. X'twn ~ γ'twnh şeklinde açıklamıştır. k>h değişmesi Eski Türkçede dönemi içerisinde Brahmi harfleriyle yazılmış metinlerden itibaren gözlemlenbilen bir ses değişmesidir. Bu durum genellikle bir ağız özelliği olarak değerlendirilebilir (Karaağaç, 2018: 187). Fakat bu ikisinin bir arada görüldüğü metinler de vardır. Örneğin, Codex Cumanicus'ta hem hatun biçimi hem de katun biçimi geçer (Argunşah- Güner, 2015: 710,728).

Uygur metinleri

Ançagınça anası hatun balıkta ediz kalıkta yatıp udiyur ärkän ärtiñü yavız tül tüşädi “O,sırada annesi kraliçe şehirde yüksek külde yatıp uyuyor iken çok fena (bir) rüya gördü” (ABH) (Gulcalı, 2015: 168).

DLT

Afrâsiyab soyundan gelen kadınlara bu unvanın verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud şu atasözünü vermiştir: Xân işi bolsa kâtun işi kalır “ Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 177).

Ayrıca “Yen-shih” sözcüğünün Katun (hatun) sözcüğüyle birleştirilmesi konusu için bk: Ögel 1957: 131, dipnot 170).

Ercilasun (2021a: 331) sözcüğün ilk ünlüsünün hem Ana Türkçede hem de Eski Türkçede uzun a'lı olduğunu söyler: kâtun.

7. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ HAKKINDA BAZI YENİ ARAŞTIRMALARIN TENKİDİ

7.1. Altı Çub Sogdak

Eski Türk yazıtlarındaki kavim ve yer adlarının çözülmesinde tarihçilerin görüşleri önemlidir. II. Türk kağanlığı yazıtlarında Altı Çub Sogdak şeklinde bir bölge adı geçmektedir. Marquart, Ch'ao-wu prensliğini (Batı Türkistan Semerkant dolaylarında) yazıtlarda geçen Altı Çub ifadesiyle birleştirmiştir (Akt; Ögel, 1959: 267). Thomsen (2011: 225) Altı Çub bölgesinin Soğdak bölgesine göre Türklere daha yakın olduğunu söyler. Ercilasun (2016: 115) yazıtlarda geçen Altı Çub Soğdak ibaresindeki Çub ile Çao-wu'nun aynı olabileceğini düşünür. Ayrıca diğer görüşler için bk. (Ercilasun, 2016: 114-115)

7.2. Yabgu

Eski Türkçe dönemi içerisinde sık kullanılan bir unvandır. Ögel (1959: 271) bu unvan hakkında Altheim'in görüşlerini enterasan bulduğunu söyler. Altheim'e göre Eski İran

lehçelerinde bau ve bay biçiminde görülen sözcük Türk diline bag biçiminde geçmiştir. Altheim, bu düşünceden hareket ederek Eski Türkçe döneminde sıkça kullanılan yabgu unvanın ya-bagu biçiminden geldiğini ileri sürer (Akt; Ögel, 1959: 271). Ögel'in bu görüş hakkındaki görüşleri için bk. (Ögel, 1959: 271). Yazıtlardan anlaşıldığına göre eski Türklerde derece olarak yüksek bir unvandır. Ögel (2001: 66) bu unvanı “başvekil” gibi değerlendirir. Aydın (2019a: 82) devletin kağan-yabgu-şad sırasıyla yönetildiğini söyler. CS'ya ve SS'ya göre Kötürklerde kağan ve Katun'dan sonra gelen en büyük rütbe Yeh-hu 葉護 (Yabgu) idi (Erkoç, 2008: 104). DLT'de hakandan iki derece aşağıda bir rütbe olarak açıklanırken, bir avam unvanı denmesi de dikkat çekicidir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 362). Unvanın çok eski dönemlerden itibaren kullanıldığı araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir (Donuk, 1988: 56). Hunlar dönemindeki Fergana, Toharistan ve Türkistan beyliklerinde de bu unvan kullanılmıştır Ögel, (1991: 152) unvanın İran kökenli olabileceği üzerinde durmuştur. Bk. Donuk, 1988: 59. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

El etmiş yavğu oğlu (O 4) (Clauson, 1957: 182).

Yabgug Şadıg anta bermiş (KT D 14) (T. Tekin, 2019: 40).

Yaw[gusı]n² şadın² anta ölürtüm (BK D 28) (Aydın, 2012 : 98).

qağanin tutdumuz yabyusün şadın anta ölürti (T 41-42) (Rybatzki, 1997: 67).

Ercilasun (2021a: 331) Çincedeki çan-yü kelimesinin yazıtlarda geçen yabgu ile ilgili görüldüğünden bahseder. Sözcüğün Ana Türkçedeki biçimini dabgu/cabgu şeklinde tasarlar.

8. İSLÂMİYETTEN ÖNCE TÜRK KÜLTÜR TARİHİ ORTA ASYA KAYNAK VE BULUNTULARINA GÖRE

8.1 Bedizçi

Orhon yazıtlarında, Çin sarayından bedizciler getirildiği ve onlara bark yaptırıldığı belirtilmiştir (Ögel, 2020: 136). Yazıtlarımızda bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: tawgaç kaga^{nta} bedizçi kelürtüm bedizet<d>im meniñ sawımın s²ımadı tawgaç kaganıñ içreki bedizçig ı<d>tı añar adıncıg bark yaraturtum için taşın² adıncıg bediz urturdum “ Çin kağanından süsleme ustası getirttim, süslettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanı, has süsleme ustasını gönderdi. Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırdım. İçini, dışını muhteşem (şekilde) süslettim” (Aydın, 2012 : 54-55). Köl Tegin yazıtında bu süsleme işini yaptıran kişinin Yolıg Tegin (Yollug Tegin) olduğunu söylenmiştir (Ögel, 2020: 170).

Bu sözcüğün kök biçimi olan bediz: resim, süs, tasvir gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Klayştornıy ise bediz sözcüğünün süsleme anlamına gelmediğini söyler. Sözcüğün daha çok heykel ve kabartma halindeki suretleri ifade etmek için kullanıldığını belirtir. (Akt; Çoruhlu, 2020: 205). Sözcüğü Moğolcada ise Beder şeklinde görüyoruz (Şçerbak, 2019: 154). Clauson (1972: 310) bunun erken bir ödünçleme olduğunu düşünür. DLT’de bedizlig ew “bezenmiş ev” örneğiyle açıklanmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 222). Sözcük Türkçenin iyi bilinen bir ses olayı olan ET /d/ > Kar. / d / Harezmi. / d/ > /y/ ve Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu /y/ değişimine uygun olarak bediz > beğiz şeklinde gerçekleşmiştir (Şirin, 2019: 133). Ayrıca “Bedize-” biçiminin gelişimi için bk. Şirin, 2019: 133. Bediz ve Bedizci sözcüğünün Anadolu’da kullanan ağızlar vardır. Bediz [bedizci] 1. Heykel (Dalıca *Nazilli –Ay.) 2. Heykeltıraş (Ed-). (DS 2019 : 596). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon Yazıtları

tavgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedizettim meniñ savımın sımadı tavgaç kaganıñ içreki bedizçig ıdtı añar adınçig bark yaratturtum için taşın adınçig bediz urturdum taş tokıtdım “Çin hakanından sanatçı getirttim, nakşettirdim. Çin hakanı benim sözümü kırmadı, sarayındaki has sanatçısını yolladı. Ona muazzam bir anıtkabir yaptırdım. İçini dışını muhteşem şekilde sülettim, taşlar yontturdum” (KT G 11-12) (Ölmez, 2015: 83, 95-96).

tört tig(i)t k(e)l(i)p işb(a)ra b(i)lge köli çor(u)ğ yögl(a)t(d)ı b(e)d(i)zin b(e)d(i)z(e)t(d)i “... dört tigin daha gelip İşbara Bilge Köli Çor’un cenaze törenini yaptılar; anıtını diktiler” (KÇ 24) (Mert, 2015: 75, 79)

Yenisey Yazıtları

çuñ? bedizi? öd? “Çung’un yazıtı?” (E. 83. Uybat VII) (Aydın, 2019: 195).

b(ä)d(i)zl(i)g k(a)ya (E. 111. Tepsey) (Şirin, 2016: 675).

Altay Bölgesi Yazıtları

(ä)şg(i)n(i)g b(ä)d(i)z(ä)gli/ b(ä)dz(ä)g(ä)li uz (ä)rm(i)ş a “Apparently, he depicts running animals skillfully” (Kalbak-Taş A 43)¹⁵.

Uygur metinleri

inçe k(a)ltı kök kalık kovukınta bediz bedizep bodug türtüp adruk adruk körk mengizler üntürgeli usar (AY) (Kaya, 1994: 88).

... çäçäklär birlä äligintä tutup oyunın bädizin ätižtürüp yadagın yorıy ordo kapıgınta...

¹⁵ https://www.altay.uni-frankfurt.de/ENGLISH/RUNIKA_ENG.HTM (Erişim Tarihi: 11.03.2022). Bu projedeki yazıtlar L. N. Tybykova, I. A. Nevskaya, ve M. Erdal tarafından 2012 yılında yayımlanmıştır.

“çiçekleri elinde tutup şarkılar çaldırıp yaya olarak yürüyüp saray kapısından....” (AY VI) (Ayazlı 2012: 89, 170). Bu metinde geçen oyun bediz ikilemesi hem müzik₂ anlamında hem de müzik ve resim anlamında kullanılır (Wilkins, 2021: 519).

m(e)n ötrü k(e)ntü özüm tērinim kuvragım birle t(e)ñridem oyun beğiz kılı “... ben kendi cemaatim ile (ve) ilahi müzikler çalıp” (AY VII) (Çetin, 2020: 178, 222)

... iki ēligimde bügde baltu tuta beğizetzün “... iki elimde hançer (ve) balta tutar hâlde resmetsin” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 310, 379).

tört buluntaki ēdgüsi uyuru tērilipen meñileyür beğizleyür “ (Hakanın) dört bir yandaki iyi ve yetenekli adamları (sarayda) bir araya gelerek seviniyor ve (sarayı) süslüyorlar” (IB) (Yıldırım, 2017: 39).

DLT

beğizlig ew “süslü, bezenmiş ev” (Kaçalın, 2019: 104).

KB

tükel sır beğiz ol köngülke kişi

köngülsüz kişi bilge atın yoğar “Gönülsüz kişi yalnızca bir şekil ve kalıptan ibarettir; gönülsüz kişi bilge adını kaybeder” (Arat,2018: 520-521).

8.2. Bark

Ögel (2020: 169) Köktürklerin yönetici kısmının göçebe olduğunu söyler. Çin kaynaklarının vermiş olduğu “Türkler çadırlarda yaşar ve arabalarının üzerine keçe vardır” bilgisine yer verir. Ögel’in (2020: 169, dipnot 234) W. Eberhard’dan aktardığına göre “kağanın güneşin doğduğu yerde yapılan törenler için sağlam bir evi vardır. Ayrıca mezarın üzerine “bark” adı verilen küçük evler yapılırdı”. Bu sözcük ilk yazılı belgelerimizden günümüze kadar kullanılmıştır. Sözcüğün eski Türkçe dönemi metinleri içerisinde büyük oranda ev sözcüğü ile birlikte kullanıldığını söyleyebiliriz. Burada şunu da belirtmeliyiz ki farklı alfabelerde yazılan bazı metinlerde (Örn. Brahmi harfli) sözcük park şeklinde görülür (Ögel, 1991b: 7). Sözcük üzerine Şinasi Tekin önemli bir çalışma yapmıştır (2020: 85-95):

(...) Bark sözcüğü için bar- diye bir fiil kökü olması lazım. Böyle bir fiile eski metinlerde rastlıyoruz. Günümüz Türkçesinde kullandığımız var- “vasıl olmak, ulaşmak” mânâsının bark sözcüğü ile bir ilgisi yoktur. Lügatlerden birkaçında “ korumak, emin bir yere koymak” mânâsında böyle bir fiil var. (Bk. s. 89.) (...) bark kelimesi -k ekiyle yapılmış fiilden isimdir. (...) Kelimenin kökü, ba-r- “ bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak” > “ korumak, siper altına girmek” üzerinden ba- “ bağlamak” fiiline bağlanabilmektedir.

Orhon Yazıtları

Köl Tegin yazıtının kuzey 1. satırında geçen ewin bar[kın <...> kop kelürti cümlesinde geçmektedir (Aydın, 2012: 70). Ölmez'in (2015: 90) çalışmasında da evin barkın şeklinde görülmektedir. Fakat, bu satırda bar'dan sonraki kesim okunmadığı için bazı bilim adamları tarafından farklı okunmuştur. Bu okuyuşlardan bazıları şöyledir: (e)bin b(a)r(ı)min (Tekin, 2020: 37); eβin barımın (Bérta, 2010: 179); ebin barımın (Ercilasun, 2016: 532); ebin barımın (Şirin, 2019: 327); ebin barımın (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 44)

[Sing]ar süsi ebig barkıg yulıgali bardı “Bir kısım ordusu evi barkı yağma etmek için gitti” (BK D 32) (Ergin, 2011: 46-47).

b(a)rık itgüçi b(e)d(i)z ý(a)r(a)t(ı)ğma bit(i)g t(a)ş itgüçi t(a)bğ(a)ç k(a)ğ(a)n çık(a)nı ç(a)ng s(e)ngün k(e)lti “ Anıt mezarı yapımcısı, süslemeci, yazıt ustası olarak Çin İmparatoru'nun yeğeni (olan) general Çang geldi” (Alyılmaz, 2015: 273).

...karağan kısılta ebin barkın anta buzdum “... Karağan vadisinde evini, barkını orada dağıttım” (BK D 37) (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 80-81).

Uygur Yazıtları

(e)bin b(a)rıkın yılqışını uşm(a)d(ı)m “(Onların) yurtlarına, at sürülerine dokunmadım” (ŞU D 2) (Mert, 2009: 228, 234).

<...> ew barkınt[a] ermiş “<...> evinde barkında imiş” (ŞU D 12) (Aydın, 2018: 58).

Uygur metinlerinde

taķı y(e)me kim şayı tınl(ı)ğlar ajun ajunta üküş edlig barakta tugayın “Hatta, eğer (o) canlılar varlık şeklinde çok fazla mal mülk sahibi (olarak) varlıklı (bir) evde-bark doğayım...” (AY III) (Ölmez, 1991: 34).

... biş yapıglıg ev barkıg titrü ukup bütürtüm “...beş yapılı evi (insan bedenini) iyice anlayıp gerçek yeri ve duymayı tamamladım” (AY V) (Uçar, 2009: 199, 276).

m(e)n kelginçe evig barkıg uz tutgıl “Ben gelinceye kadar evi barkı (sen) çekip çevir” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 93, 239).

ķonukluk ev barķ buşı birser “Misafirhâneleri (konukluk ev bark) sadaka olarak verse...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 110, 230).

ävi barkı ärür “evidir” (Uzunkaya, 2020: 88, 259).

DLT

Kâşgarlı, ew bark ikilemesini bark sözcüğü tek başına kullanılmaz (ev'le) birlikte kullanılır şeklinde açıklamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 150). Eski Uygur Türkçesinde de bark sözcüğünün devamlı ew sözcüğüyle kullanıldığını söyleyebiliriz.

KB

eviñ barkıñ keç arıg tut silig

saña kelge devlet aķı keñ elig “Evini barkını çok temiz ve arı tut. Ey cömert ve açık elli insan, bu sana mutluluk getirir” (Çağbayır, 2019: 342).

8.3. Yog

Eski Türklerde yog töreni büyük bir öneme sahipti. Özellikle de ölen kişi kağan ya da yüksek unvanlı biriye çeşitli kavimlerden temsilciler gelmektedir. Ögel (2020: 137) bu törenlerin nerede yapıldığı konusunun önemli olduğunu söyler. Bu sözcüğün okunuşunda farklılıklar vardır. Taradığımız yazıt neşirlerinde sadece Thomsen (2011) juγ ve Orkun’un (2019) yug şeklinde okuduğunu tespit ettik. DLT’de ölüyü gömmekten dönenler için verilen yemek şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca üç ile yedi gün arasında sürer bilgisi bizim için önemlidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 406). Bu törenler Moğollarda djog sözcüğüyle ifade edilmiştir (Roux, 2021: 259). Altıncı yüzyılın önemli yazarlarından Menandros Türklerin “cenaze ziyafeti” için dogia sözcüğünü kullandığını söyler (Clauson, 2017: 108). Ayrıca, Clauson (2017: 108) yo:g sözcüğünün rekonstrüksiyonunu *dog biçiminde yapar. Literatürde bu sözcük üzerine genel kanaat yo- ‘yok etmek, yok olmak’ ya da *yō ‘ yansıma, yüksek sesle ağlama’ şeklindedir. (Tokyürek, 2019: 201-202). Tokyürek (2019: 206) ise genel kanaatin aksine farazi bir *yo- “yukarı çıkmak, yükselmek” köküne bağlanmasını gerektiğini düşünür.

Orhon Yazıtları

... toña tegin yogıta egirip ölürtümüz “... Tonga Tegin’in cenaze töreninde çevirip öldürdük” (KT K 7) (Aydın, 2012: 72).

Yog yıparıg kelürüp tike birti “Yas töreni kokularını {tütsülerini} getirip diktirler” (BK G 11) (Ercilasun, 2021: 130-131).

Uygur yazıtları

Karı? çor tegin sını yogı tawgaç kan yogladdı (yoglatdı?) (Aydın, 2018: 84).

Yenisey Yazıtları

Yoğum ança ermiş adrıldım “Yoğ törenim böyle imiş. (Sizlerden) ayrıldım” (E. 25. Oñaçnennaya I) (Aydın, 2019: 97).

Eski Uygur Türkçesinde yog sözcüğü tanıklanmamıştır. Cenaze töreni için sıgıt, törö kılur-, k(a)ra törösi gibi ifadeler kullanılmıştır (Wilkins, 2021).

Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları

.... k(a)rı çor tig(i)n şını yoğı t(a)bğ(a)ç k(a)n yoğl(a)dı “... Karı Çor Tigin. (Karı Çor Tigin’in)

mezarı (ve) yoğ/ölüm (tören)i Tabgaç/Çin İmparatoru (tarafından) yapıldı” (Alyılmaz, 2015: 291).

DLT

Herhangi bir bağlamda kullanılmamıştır.

KB

yoğ aş bolur ya ölüg atınga

ya ol at bulup aş birür yatınga “Ya da bir ölü için yapılan yog aş olur ya da biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker” (Arat, 2018: 784-785).

8.4. Kılıç

Ögel (2020: 163-164) kılıç sözcüğü hakkında bilgi vermez. Fakat, Türk kültür tarihinde kılıcın önemli olduğunu belirtir. Batı Köktürk devletinin önemli bir bölgesi olan Çu bölgesinin kılıçlarının özelliklerinden bahseder. Bizim burada dikkatimizi çeken nokta yazıtlarda birçok savaş aletinin adı geçerken kılıç sözcüğünün geçmemiş olmasıdır. Ayrıca sözcüğün genişletilmiş biçimi olan kılıçla- yazıtlarda tanıklanmıştır:

sü tegişinte yētinç erig kılıçladı “Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı” (Aydın, 2012: 71).

Uygur metinleri

Kara önglög kılıç tutar (AY) (Kaya, 1994: 71).

... altın kümüş idişlerte tolu mir sütte ulatı tatıglıg közüñü ook kılıç birle tükel urzun “... altın ve gümüş kâseleri bal (ve) sülle doldursun. Ayrıca ayna, ok ve kılıcı (bunları) eksiksiz yerleştirsın” (AY VII) (Çetin, 2020: 171-172, 221).

K[oç]u balık da kēlmiş kılıç küç k[ar]a ka yarlıg boltı “Koçu şehrinde gelmiş olan Kılıç Küç Kara’ya tahsis edildi” (Or 8212/76 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 273-274).

altun kurusakımın kılıcın kēsipen özüm<in> yul in<in>tin başımın yul evintin “Altından midemi kılıç ile keserek benliğimi deliğinden çıkar, başımı evinden kopar” (IB) (Yıldırım, 2017: 35).

Bir kılıcın tümenke bir egsük kişi yalangūkuğ ölürdi “Bir kılıç ile 10.000’den bir eksik insan öldürdü” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 115, 233).

ölürteçi kişi y(i)ti kılıç éliginte tuta yakın tursar “Cellat elinde keskin kılıcı tutarak yakınlasha...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 63, 228).

DLT

Tanıklanmamıştır.

KB

vezir bir ikinci sü başlar 'a'lem

birisi kılıç tuttu biri kalem “Biri vezirlik, ikincisi ordu kumandanlığıdır; bunlardan biri kılıç tutar, biri kalem” (Arat, 2018: 466-467).

8.5. Sünüg

Eski Türklerin savaş aleti olarak genellikle mızrak kullandıklarını kaynaklardan ve tasvirlerden biliyoruz. Bugün kullandığımız mızrak sözcüğü ise Arapçadır (Karaağaç, 2015: 540). Eski Türkçede mızrak için sünüg sözcüğü kullanılırdı. Ögel (2020: 166) bu sözcüğün yazıtlarda sıkça kullanıldığını söyler. Uzun mızrakların bulunduğu bölgeleri belirtir. Sertkaya (2018: 167, 170) sünüg sözcüğünün sünügü biçiminde okunması gerektiğini ileri sürer.

Orhon Yazıtları

sünük batımı karıg söküp en kögmen y²ışığ toga yorıp kırkız bodunug uda bastımız “Mızrak batımı karı sökerek Kögmen (ormanlı) Dağları’nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattık” (KT D 35) (Aydın, 2012: 68).

[uşı]n sünüg(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z “uykularını mızraklarla açtık” (T 28) (Alyılmaz, 2021: 352).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde sünü şeklinde geçmektedir (Wilkens, 2021: 637).

... erdinilig sünügü tutar (AY) (Kaya, 1994: 71-72).

... üç adrı sünügün sançarlar tartarlar “... üç çatallı mızrak ile vururlar” (MS) (Ş, Tekin, 2019: 145, 250).

DLT

Kıkırıp atıg kemşelim / kalkan sünügün çömşelim (...) “Bağrışıp savaş naralarıyla onlara saldırırız. Kalkan ve süngülerle toslarız” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 191).

KB

erig aşnu yırağtın tegişgü okun

yağusa sünün teggü bérse boyun “İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı. Yaklaşınca ve yüz yüze gelince de süngü ile saldırmalıdır” (Çağbayır, 2019: 228).

8.6. Ya

Bir başka savaş aleti olan yay ile ilgili önemli bilgiler veren Ögel (2020: 164) Türk yaylarının, kemik, ağaç ve sinir olmak üzere üç kısımdan yapıldığını söyler. Eski Türk yazıtlarında savaş aleti olan yay sözcüğüne rastlamıyoruz. Eski Uygur Türkçesinde yay için “ya” sözcüğü kullanılmıştır: ya kur- “yayı germek”; yasın yas- “yayını bırakmak” (Wilkens, 2021: 851).

Uygur metinleri

vçirliý oq ya tutdaçî ärür “Er hält Vajra-Pfeil und-Bogen” (BTT VIII) (Kara-Zieme, 1977: 103). èliginjizte tutyuk siz ok ya kılıç uruñu balta... “Elinizde ok, yay, kılıç, mızrak, balta....” (AY VII) (Çetin,2020: 210, 227).

katıg yasın kurug agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil “Sert yayını gerip zehirli okunu (filin) yüreğine vurup (onun) sevgili canını al” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 101, 242).

DLT

oprak yasıkdın tözlug yā çıkar “yıpranmış yaylıktan tozlu yay çıkar” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 354).

KB

boğum erdi ok teg köngül erdi ya

köngül kılgu ok teg boğum boldı ya “Vücudum ok ve gönlüm de yay gibiydi; Şimdi vücudum yay oldu, gönlümü ok yapmalıyım” (Arat, 2018: 146-147).

8.7. Ok

Eski Türklerde bir başka savaş aleti de oktur. Ögel (2020: 165) Köktürk döneminin en güzel oklarının Altaylardaki Kuray okları olduğunu ifade eder. Bilindiği üzere eski Türkçede üç farklı ok sözcüğü vardır. Boy kabile anlamındaki “ok”¹⁶, savaş aleti olan “ok” ve ok/ök enkitliği. Savaş aleti anlamına gelen ok sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı “ [Köl Tegin’in] zırhından ve kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular” (KT D 33) (Ercilasun, 2016 : 524-525)

Yenisey yazıtları

kulum alp üçün bir erig ok birle sün<t>üm (?) “Kulum Alp için bir askeri ok ile mızrakladım” (E. 43. Kızıl-Çıraa I) (Aydın, 2012: 146).

Uygur metinleri

keyikçi er agulug okın saplap toşg[uru] tartıp bodis(a)v(a)t uguşlug yañanın yürekre urtı “avcı zehirli okunu yerleştirip, sonuna kadar çekerek Bodhisattva soyundan gelen filin yüreğine

¹⁶ Yüksekaya (2020: 242) Oğuz adını incelediği çalışmasında “boy, kabile” anlamına gelen sözcüğün kökeninin ‘ok’ anlamındaki ok kelimesinde değil, ‘nesil, soy, kuşak, aile’ anlamlarındaki uk sözcüğünde aranması gerektiğini söyler (on uk ‘on boy, on boy birliği’, üç uk ‘üç boy, üç boy birliği’) ve bu kelime ile aynı kökten türemiş oldukları çok açık olan sözcüklerin uğuz, uğur uğuş biçiminde okunması gerektiğini ileri sürer.

sapladı” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 103, 242).

... altın kûmüş idişlerte tolu mir sütte ulatı tatıglıg közüñü ook kılıç birle tûkel urzun “... altın ve gûmüş kâseleri bal (ve) sûtle doldursun. Ayrıca ayna, ok ve kılıcı (bunları) eksiksiz yerleştirsın” (AY VII) (Çetin, 2020: 171-172, 221).

Ya ok  rk n “... yay, ok gücü ile” (Mainz 400 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 235).

DLT

ok ama  a yastaldı “ok hedefin hemen yanına isabet etti” (Kaçalın, 2019: 567).

KB

bo um erdi ok teg egildi bo um

tiriglik tükedi yetildi    m “boyum ok gibiydi büküldü;    r tükendi, vaktim geldi” (Arat, 2018: 268-269).

8.8. Tonyukuk

 gel eserlerinde Tonyukuk ile çeşitli bilgiler vermiştir. Bu eserinde (2020: 198) Tonyukuk’un mezar tasviri ve etrafından bulunan eserlerin 1958 yılında yayımlanabildi ini söyler. Yazıtın civarında bulunan eserlerin, genel hatlarıyla K l Tegin yazıtına benzediğini belirtir. Bu mezar anıtı hakkında Ögel’in görüşleri için bk. 2020: 198-199. Alyılmaz (2021: 125) Tonyukuk anıt mezar kompleksinde iki anıt hariç, tamamı depolara ta ınmı  olan insan heykelleri ve birbirinden farklı    ek motifleriyle süslenmiş sunak masasına ait granit bloklar, balballar ve döşemeler bulunduğunu söyler. Ayrıca bu anıt mezar kompleksinde N. Ser-Odjav ve ekibi tarafından yapılan kazılarda at ko umları, altından ve g m  ten yapılmış s s eşyaları, ritüel kapları, bir maskın ve bark duvarlarının sıvaları üzerine yazılmış yazıt parçaları bulunduğunu ifade eder.

 gel’in Tonyukuk’un kimliği ile ilgili görüşleri genel hatlarıyla şöyledir:  lteri  ve Bilge Ka an’ın veziridir (Ögel, 2001: 32). Soy itibarı ile  inlidir. Fakat zaman içerisinde T rkle mi tir (Ögel, 2019: 327).  gel’in bu görüşünün temel dayanak noktasını a ıklamamı tır. Fakat bu yanlış anla ılmanın Tonyukuk yazıtının girişinde bulunan “bilge to n kuk ben  z m tabgaç  li e kılıntım türk bodun tawga ka körür erti “ Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin’e t bi idi” (Aydın, 2019a: 175) cümlesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu cümlenin doğru anla ılmamı  olması Tonyukuk’un aslen Çinli olduğunu göstermez. Çin kaynaklarında da Tonyukuk’un Çinli olduğuna dair bir kayıt yoktur. Bu konu için Alyılmaz, Luo Xin’in çalışmasına bakılmasını söyler (2021: 41, dipnot 40).  gel (2001a: 51) bir başka eserinde ise Tonyukuk ve Boyla Baga

Tarkan'ı iki ayrı kişi olarak ele almıştır. Ayrıca Ögel, (2019: 247) Tonyukuk'un alp unvanı olmadığını söyler. Alp ve Bilge unvanının sadece kağanlara ait olabileceğini ifade eder. Cengiz döneminde Uygur başkanı veya Ulu Ayguçısı olan Bilge Buka'nın Tonyukuk'un neslinden geldiğini belirtir. Fakat Tonyukuk'un unvanlarından birisi de bilge'dir. Ögel bunu bir isim olarak düşünmüş olabilir.

Tonyukuk'un doğum tarihi belli değildir. Bu konu hakkında görüş ileri süren bilim adamları belirli tarihi olayları baz almaktadır. Tonyukuk'un adı bazı araştırmacılar tarafından Tonyukuk bazı araştırmacılar tarafından Tunyukuk şeklinde okunmuştur. Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen A-shih-tê Yüan-chen ile aynı kişi olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Bu konu hakkında bk. Mori 2020: 77-87. Bilge Tonyukuk hakkında ilerleyen dönem metinlerinde de bilgi vermiştir. Alyılmaz'ın (2021: 79) Erdal ve Chen'den aktardığına göre bir el yazmasında Tonyukuk'un adı geçmektedir. Ceval Kaya (2021: 1172) “N SESİNE DAİR” başlıklı çalışmada araştırmacılar tarafından bilgä-ä tonyux[uq] şeklinde okunan ibaredaki kelimelerin tam seçilemediğini söyler. Bu harf grubunun transkripsiyonunu PYLK'N TW'PWĞ/[...] (?) şeklinde yapar. Araştırmacıların bilge tonyukuk'un etkisinde kalarak bu şekilde okuduklarını belirtir. Burada başka bir kelime olduğuna dikkat çeker. Tonyukuk üzerine son dönemde¹⁷ önemli çalışmalar yapılmıştır.

8.9. Kurikan

Ögel, “Kurikan Kültürü ve Türkler” başlığı altında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bu boy adı Köl Tegin yazıtının doğu 14. satırında düşman kavimler arasında sayılır: kırk(ı)z kırık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kıt(a)ñ t(a)t(a)b(ı) kop y(a)gı (ä)rm(i)ş (Şirin, 2016: 624). Ögel'in (2020: 205) Kurikanlar hakkında yapmış olduğu tespitler bizim için önemlidir: Göçebe olan bu topluluğun oturduğu bölge Baykal gölünün batısıdır. Bu kavme ait kaya tasvirlerinde “er” gibi

¹⁷ Prof. Dr. Erhan Aydın, 2019 yılında Türklerin Bilge Atası Tonyukuk kitabını yayımlamıştır. 2020 yılının ise UNESCO Bilge Tonyukuk Yılı ilan edilmesi sebebiyle önemli çalışmalar yapılmıştır: Prof. Dr. Ali Akar 2020 yılında Bilge Tonyukuk Yazıtı adlı eserini yayımlamıştır. Ahmet Taşağıl (2020a) 2020 yılında Bilge Türk Tonyukuk kitabını yayımlamıştır. Türk Ocakları Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı Unesco 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına çevrim içi sempozyum düzenlemiştir. Bu sempozyumun bildirileri Doç. Dr. Kürşat Yıldırım editörlüğünde yayımlanmıştır. Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu düzenlemiştir. Türk Dil Kurumu ise XI. Uluslararası Türk Dili Kurultayını Bilge Tonyukuk anısına düzenlemiştir. Bildiriler 2 cilt halinde e-kitap olarak yayımlanmıştır. Son olarak 2021 yılında Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından Bilge Tonyukuk Yazıtları adlı çalışma yayımlanmıştır.

bazı Türkçe sözcükler tanıklanmıştır. Ögel (2020: 205) bu bilgiyi verdikten sonra Kurikanlar'ın yazılarının ve dillerinin Türkler ile aynı veya akraba olduğunu söyler. Burada er konusuna değinmek istiyoruz. Bazı nesnelerde “er” sözcüğünün yazıldığını görüyoruz. Örneğin, E.124. Tepsey IX yazıtında esiz e er “Ne yazık Erkek (asker?) (Aydın, 2019: 221) gibi bir ifade yer almaktadır. Dağlık Altay bölgesi yazıtlarından Kalbak-Taş XI yazıtında yalnızca (e)ri sözcüğü geçmektedir.

Ögel (2020: 205-206) Kurikanlar'ın kuzey komşularının Yakutlar olduğunu söyler ve Kurikanların Altay ve Sayan dağlarından Yakut bölgesine kadar Türkçe konuşan boylar arasında bir köprü vazifesi gördüğünü söyler. Türk kültüründe atların kuyruklarını bağlamanın önemli bir Türk kültürü olduğundan bahseder. Bazı kaya tasvirlerinde bu kültürün açıkça görüldüğünü ifade eder. Sultan Alparslan'ın atının kuyruğunu bağlamasını bu kültüre örnek olarak gösterir. Bu gelenek ile ilgili en eski örnek ise Tonyukuk yazıtında geçmektedir: Türuk bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim “Türk halkı arasına silahlı düşman sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atlar koşturmadım” (Aydın, 2019a: 188). DLT’de ise at kuyruğunu bağlamak sırıla- sözcüğüyle açıklanmıştır (Ögel, 2020: 206).

Ayrıca, çadır anlamına gelen bir Kurikan sözcüğü daha tanıklanmıştır. Bu sözcük Oğuz Kağan destanında geçmektedir. Bang ve Arat (1936: 39) bu sözcüğün yazıtlarda geçen Kurikan boyuyla aynı olması gerektiğini düşünürler. Bu sözcüğü farklı değerlendiren bilim adamları da vardır. Ağca (2019: 208) Moğolcadan Türkçeye geçen küriyen ve korikan “çadır” şeklinde iki sözcük olduğunu söyler. OKD’de de korikan biçiminin kullanıldığını ifade eder.

9. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI I

9.1. Beñgü

Eski Türklerde yazıt dikime geleneği uzun bir geleneğe dayanır. I. Türk kağanlığı döneminden dili Türkçe olmayan üç yazıt kalmıştır. Bunlar: Bugut, Zhaosu (Mongolküree) ve Hüyis-Tolgoy yazıtlarıdır. II. Türk kağanlığı döneminde dikilen en eski yazıtımız ise Çoyr yazıtıdır. Daha sonra Tonyukuk, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtları gelmektedir. Ögel (2001: 21) eski Türklerin bu taşlara bengü yani ‘ebedî, ölümsüz’ dediklerini söyler. Bunun sebebinin de yazıtların sonsuza kadar kalacağı düşüncesinden ileri geldiğini belirtir. Bu sözcüğün sonraki dönemlerde mengü şeklinde görüldüğünü ifade eder. Eski Türkçede beñgü sözcüğünün çeşitli yazımları mevcuttur. Örneğin Ongi yazıtında **𐰽𐰺𐰸𐰸** “ beñigü” şeklinde geçmektedir. Yenisey yazıtları bu sözcüğün yazımında çok daha farklı veriler sunmaktadır : E. 39 Uybat I

yazıtının birinci satırında 𐰽𐰺𐰸 “benkü” aynı yazıtında beşinci satırında ise 𐰽𐰺𐰸 “menkü” şeklinde geçmektedir.

𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸
𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸
𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸
𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸
𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸 𐰽𐰺𐰸

(https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/9429.gif) (Çizim: Napil Bazılhan’a aittir) (erişim tarihi 23.05.2021)

E.42. Bay-Bulun I yazıtının beşinci satırında 𐰽𐰺𐰸 “benü” şeklinde geçmektedir. Adrianov koleksiyonundaki bir yazıtta ise menğü şeklinde geçer. (Bk. Aydın 2019). Bu durumu Korkmaz, Gülsevin gibi bazı bilim adamları Oğuzca unsurlara bağlamıştır. Korkmaz’ın (2017a: 210) da belirttiği gibi Köktürk Türkçesinde /b/li örnekler daha yaygınken /b/ ve /m/li kullanımlar aynı zamanda birlikte de görülür. Orhon ve Yenisey yazıtlarının /b/ ünsüzünü korumasıyla Oğuzca özellik gösterdiğini söyleyebiliriz (Korkmaz, 2017a: 210). Gülsevin (1998: 2) b>m değişiminin seyrek görüldüğünü ifade ederken, yazıtlar döneminde kurallı şeklin /b/ olduğunu söyler. Ben ve bengü örneklerini verir. Bu sözcüğün her bölge farklı yazımını bir ağız özelliği olarak değerlendirebiliriz. Moğolların Gizli Tarihi’nde geçen möngge sözcüğü de bengü sözcüğünün karşılığıdır (Ögel, 2019: 226). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen “Ötüken Dağları’nda oturursan ebedî devlet kurup oturursun” (KT G 8) (Ercilasun, 2016: 504-505).

beñigü taşıg urturdum “bengü taşı diktirdim” (Ongi Ek 2-3) (Ölmez, 2015: 209, 211).

Yenisey yazıtları

idil yerim e beñgü bal[balı] “İdil yerim(in) ebedî balbalı” (E. 36. Tuba II) (Aydın, 2019: 126).

Uygur metinleri

Eski Uygur Türkçesinde mänigü ~ m(ä)ñigü / menü “ebedi, sonsuz” şeklinde görülür (Wilkins, 2021: 473).

[...san]sız üküş ayıg kılınç [... oglum]ın kızımın kamın kadaşımın tört türlüg süümin balıkımın

uluşımın kent suzak künt(e)ki yinçge kırkınlarımın barça menü sakıntım erti “pek çok fena iş ...oğlumu, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan (oluşan) ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmışım” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 70-71, 231).

menü nirvan inçi üze etöz tıl köñül çolmakı barçanın bir teg tarıkdı “Ebedî kurtuluş huzuru ile beden dil gönül sıkıntısının hepsi aynı şekilde dağıldı” (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

[burhan kutın] bulayın „ mänü mänî ulug “[Buddhalığı] elde edeyim. Ebedî sevinç, yüce” (Uzunkaya, 2020: 36, 233).

mänigü t(ä)ñri yerin unitu ıddı “... ezeli tanrı yerini unuttu” (Huast) (Özbay, 2019: 79, 92).

DLT

togup takı kalmadı menği eren / ajun küni yulduzı tutçı togar “Doğan, sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar, yıpranmazlar” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502).

KB

bu edgü kılu tur ay edgü kişi

karımaz bolur edgü meñü yaşı “Ey, iyi insan iyilik yapmaya devam et. İyilik ihtiyarlamaz, onun ömrü sonsuzdur” (Çağbayır, 2019: 189).

9.2. Yaka

Sınır kavramı Eski Türklerde çok önemli bir yere sahiptir. Bunu eski Türklerin sınırı “yaka” yani bir devlet kıyısı gibi görmelerinden anlıyoruz (Ögel, 2001: 23). Kağanın en önemli görevlerinden biri de ele geçirilen bir yerini sınırlarını tespit etmektir yani yakalatmaktır (Ögel, 2001: 23). Sözcük Orhon yazıtlarında tanıklanmamıştır. Uygur yazıtlarında ise sadece Şine Usu yazıtında tanıklanmıştır: Yaka anta yakaladım “ (Karargâhımın) sınırlarını belirledim” (ŞU D 8). Ögel’in görüşünün kaynağı da Şine Usu yazıtı olmalıdır.

9.3. Çıt/Çit

Ögel (2001: 23) sınırlara kazık çakılmasının “çit” sözcüğüyle anlatıldığını söyler. Ögel’in bu görüşlerinin kaynağı Şine Us(u) yazıtıdır. Şine Us(u) yazıtının doğu 8. yüzünde örgin anta etiñdım çit anta tokıtdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım belgümün bitigimün anta yaratıtdım “ tahtımı orada kurdurdum, çitleri oraya çaktırdım. Yazı orada geçirdim, sınırı orada çektim. Nişanımı, yazıtımı orada hazırlattım” (Ölmez, 2018: 117, 122) şeklinde geçer. Sözcük yazıtlar döneminde sadece Şine Usu yazıtında görülmüştür. Eski Uygur Türkçesine baktığımızda çıt aran “çit, parmaklık” ve cıta taşın “çevrilmiş çitin dışında” gibi

kullanımının olduğunu görüyoruz (Wilkens, 2021: 231). Ögel (1991: 15) eski Uyguların ağaç ya da kamışlarla örtülmüş bostan ve yayla kulübelerine çit dediklerini söyler. DLT neşirlerinde sözcüğün çit (Kaçalın, 2019: 152) ve çit (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 140) şeklinde okunup “kamış veya dikenden yapılan yapılan çit” şeklinde açıklandığını görüyoruz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 140). Çeşitli fonetik değişikliklerle bütün lehçelerde görülür (Ögel, 1991: 15). Örneğin, Türkmencede çet ‘uç, kenar’ (Tekin vd, 1995: 118); Tatar Türkçesinde çit ‘kenar, yan’ (Ganiyev vd, 1997: 397) şeklinde görülür. Sözcük Türkçeden çeşitli dillere geçmiştir. Bulgarcada çit “çit örgüsü duvar” anlamının yanında çeşitli anlamlara da gelmektedir (Karaağaç, 2021: 205).

9.4. Belgü

Bu sözcük damga, işaret vb. anlamlara gelmektedir. Ögel (2001: 23) sözcüğü daha çok cümledeki bağlamında değerlendirerek ‘kağanın ya da Türk devletinin damga ve nişanlarının vurulduğu sınır taşları’ şeklinde açıklar. Sözcüğün yazıtta geçtiği bağlam şöyledir: belgümin bitiğimin anta yaratıtdım “Damgamı (ve) yazıtımı orada meydana getirdim” (Aydın, 2018: 57). Sözcüğün kullanıldığı bağlamlar için bk. Ögel 1991e: 71-74. Sözcük bugün çeşitli Türk lehçelerinde ‘damga, nişan, belli’ gibi anlamlarda kullanılır (Kızıldağ, 2021: 69). Bugün Türkçenin uzak lehçesi olan Çuvaşçada palli ‘iz, belgi’ (Ceylan, 1997: 10) şeklinde görülür.

9.5. Bitig

İnsanın dünden bugüne kendini en iyi ifade etme biçimi yazmak olmuştur. Eski Türkler yazmak eylemini anlatmak için biti-, yazılmış şeye ise bitig adını vermiştir (Ögel, 2001: 24). Yazıtlar için genellikle bengü taş ifadesi kullanılır. Fakat, yazılmış şeye bitig denilmesinden dolayı “bitig taş, bitigli taş” gibi ifadeler kullananlar da vardır (Ögel, 2001: 24). Sözcüğün kökeni üzerine genel kanaat Çince, pi < piēt “yazı fırçası” sözcüğünden geldiği yönündedir. (Gabain, 1988: 268) (Clauson, 1972: 299) (DTS 1969: 103). Rasānān (1969: 77) atü. uig biti ‘schreiben’; atü. biti-g ‘schrift, otü. Pitik (> mo. Bičig) şeklinde açıklamıştır. Bu görüşün aksini düşünen Türkologlar da vardır. Kafesoğlu (2019: 324, dipnot 70) Türk yazısının fırça ile değil, sert cisimlerle oyularak yazıldığını ileri sürerek bu görüşü reddeder. Ayrıca Uygur metinlerinde Çince fırça anlamına gelen pi *(pit) sözcüğünün yaşadığını söyler. Fakat sözcüğün anlamsal ve fonetik (p~b) olarak herhangi bir değişikliğe uğramadığını belirtir. Sözcüğün kökenini bit (> biç-) olarak açıklar ve Moğolca şeklinin “bičig” olduğunu söyler. Patlamalı ötümsüz diş damak sesi olan t’nin patlamalı ötümsüz diş eti sesi olan ç’ye gelişmesi tarihsel Türk yazı dillerinde tanıklanmamıştır. Bit- sözcüğünün biç şeklinde gelişmiş olması fonetik kurallar

çerçevesinde mümkün değildir. Ayrıca Wilkens'in (2021: 558) tespitlerine göre bitig sözcüğü pitak şeklinde de görülmüştür. Farklı alfabelerle yazılmış metinlerde ise bitih, ptig (br.) şekli de görülür (Gabain, 1988: 269). Yazı yazma işini yapanlara da bitigçi¹⁸ denilmiştir (Ögel, 2001: 24).

Orhon yazıtları

Bo bitig bitigme atıs²ı yol<l>ug tegin bitidim “bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım” (KT G 12) (Aydın, 2012: 55).

Ataçımka bitig taşıg tokıtdım “babacığımaya yazıt taşı hakettirdim” (Ongi Ek 1-2) (Ölmez, 2015: 209, 211)

buñça b(i)tig bitid(i)m “... bu kadar yazıyı yazdım” (KÇ 28) (Mert, 2015: 87-88).

Uygur yazıtları

b(ä)lgüs(i)n bit(i)gin bu urdı (Tes G 3) (Şirin, 2016: 649).

bıñ yıl<l>ıķ tümen künlük bitigimin belgümün bunta yası taşka yarattı<t>dım “Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş üzerine yazdırttım” (Ta B 2) (Aydın, 2018: 44-45).

Yenisey yazıtları

çabış oğuş beniñ bitigim “Ben Çabış Oğuş’um, (bu) benim yazıtım” (E. 73. İyme) (Kormuşin, 2016: 186).

...tilek bitidin? biti<g> “...dileklerini kazıdı(ğ)ın (bu) yazıt” (E. 135. Ust-Kulog) (Aydın, 2019: 225).

Uygur metinleri

Ol bitig içinte ol künki bizing aşda ölürgüçi ud koyn tunguz başlap tınl(ı)glarning savı turur (AY) (Kaya, 1994: 62).

... şastırlarig öñi öñi bitiglärig körkitdilär ay{y}tılar “... sāstraları başka sutraları (kitapları) gösterdiler, söylediler” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 119, 174).

turının borluqning manga qılıp birmiş baş bitig ıdış bitig “ Turı’nın bağı için bana yapıp verdiği baş senet, ıdış senettir” (Özyetgin, 2014: 47).

DLT

Bitig bitildi “kitap yazıldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 266).

KB

Bitig birle yalñuķ bitir bilmişin

¹⁸ Sonraki dönemlerde katiplere ve vergi toplayan maliyecilere de bu isim verilmiştir (Ögel, 2001: 24).

bitise bilür er negü kılmışın “insan bildiklerini yazı ile yazar. Yazarsa ne yapmış olduğunu bilir” (Çağbayır, 2019: 220).

9.6. Tengri

Ögel (2001: 25-27) Göktürk yazıtlarının bulunuşu bahsinde, Ruslara esir düşen J. P. Strahlenberg’in, Fin ve Macar heyetinin seferinden bahsetmiş ve yazıtları çözen Thomsen’in hangi sözcüklerden hareket ederek çözdüğünü belirtmiştir. Bilindiği üzere yazıtlar tengri ‘tanrı’, Kül Tegin sözcüklerinin yardımıyla çözülmüştür (Ögel, 2001: 27). Sözcük Eski Türkçe dönemi içerisinde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Clauson (1972: 523) sözcük için:

Çok eski bir sözcük, muhtemelen eğer eski Türkçe değilse Hsiung-nu’ların diline kadar izi sürebilir. Aslında fiziki gökyüzü anlamına sahip görünüyor, fakat çok daha öncelerde, erken dönem metinlerindeki yaygın anlamının dini imalar kazanmış ve bir tür kişisel olmayan Tanrı çeşidi olarak “gök” anlamına gelir. Bu Manihaist ve Budist metinlerde ‘Tanrı’ normal bir anlamdır ve İslamî dönemde de bu anlamını sürdürmüştür.

açıklamasını yapar. Clauson (2017: 25) Turk, Mongol, Tungus adlı çalışmasında Ch’ien Han Sue’de bahsedilen Hsiung-nu hükümdarına ait ch’eng-li ku-t’u shan-yü unvanın Çince yazılışının Türk dilindeki teñri: kutu *davğu sözcüğünü gösterdiğini ileri sürer ve burada geçen ch’eng-li sözcüğünün VIII. yüzyılda tanıklanan teñri: “gök” sözcüğünün eski bir biçimi ifade ettiğini söyler. Ögel (1991: 59) Tengri “Tanrı” sözcüğünün Çin denizinden Baltık denizine kadar uzayan Türklerin akrabalarının hepsinde kullanıldığını söyler ve Türklerin Tengri sözcüğüyle anlatmak istediklerinin Çinlilerde Tien sözcüğüyle karşılandığını belirtir. Ayrıca Ögel (1991: 61) Çinlilerin Tien sözcüğünü Türklerden almış olmalarının akla daha uygun olduğunu söyler. Bu görüşünü:

Düşünelim ki Çince Tien sözü kısaltılmış ve Çinileştirilmiş bir sözdür. Türkçe Tengri sözü ise, belirli ekler ve köklerle, sert ve katı seslilerle kurulmuş bir deyimdir. Tengri, Tanrı sözünden bir Tien sözünün çıkması mümkündür; ama Tien’den Tengri sözünün türemiş olması akla yakın bir şey değildir. Ayrıca bunun, iklim, coğrafya ve ekonomik şartlara dayanan sebepleri de vardır.

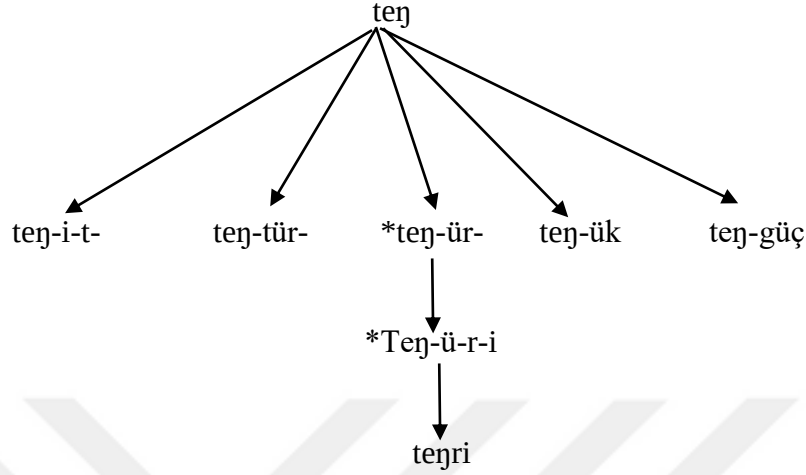
şeklinde açıklar. Ögel’in ileri sürmüş olduğu bu görüş dil bilimsel ölçütlere uygun değildir. Ağca (2015: 205-213) “Eski Türkçe kö:k teñri¹⁹ ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine” başlıklı

¹⁹ Ögel’in (2019: 37) kök teñri ifadesi ile ilgili görüşleri şöyledir:

Göktürk yazıtlarının girişinden de anlaşılacağı üzere, burada Kök Tengri yalnızca “mavi gök” idi. Bunun için Thomsen de haklı olarak bunu “blaue Himmel” diye tercüme etmişti (s.144). (...) Ancak Tengri sözcüğü her zaman gök manasında yazıldığı da söylenemez. Zaten Göktürk Yazıtları’nda yaratan, esirgeyen, Türk milleti yok olmasın diye onu koruyan yüce Tanrı, kendisini söz arasında belli etmektedir.

Ögel’in de bahsettiği gibi Tengri sözcüğü farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarında ‘kutlu, aziz’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz: E.3. Uyuk-Turan yazıtında Teñri elimke bökmedim “kutlu yurduma

çalışmasında sözcük hakkında ileri sürülen görüşlere yer verir . Tenri sözcüğünün “gök, sema” anlamında teñ- fiili ve türevleri ile ilgili olduğunu söyler. Bu sözcük ve türevlerini şematik olarak şu şekilde gösterir:

9.7. Kü

Ögel (2001: 31) kü sözcüğüne “ün” anlamını vermiş. Fakat bu sözcüğün içinde Tanrının sesi ve gücünün de olduğunu belirtmiştir. Sözcük genel olarak Eski Türkçede “ün, ses, şöret” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca bk. Kög/Küg maddesi.

9.8. Kontur-

Eski Türklerde yerleştirme politikası çok erken dönemde başlamıştır. Eski Türkçe döneminde bu yerleştirme için kontur- sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 2001: 42). Ayrıca, Eski Türkler göçülen yerde devlet tarafından yapılan iskâna da kondur- (Etü. kontur-) derlerdi (Ögel, 1991: 7). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Ol bodunuğ Tabarda ko[nturtumuz.....] “ O halkı Tabar’da yerleştirdik” (Tekin, 2019 : 46-47).

İlgerü kadirkan y²ışka tegi kërü temir kapıgka konturmuş “Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları’na kadar, batıda Demir Kapıya kadar yerleştirmiş” (Aydın, 2012 : 56).

İlgerü kadirkan yışığ aşı bodunug anca k^oonturtumuz ança êtdimiz “ Doğuda Kadirkan dağlarını aşip halkımızı öyle yerleştirip öylece düzeni kurduk” (Ölmez, 2015 : 87, 99).

Uygur yazıtlarında sözcüğün kök biçimi kon- fiili “ yerleşmek, yurt tutmak” tanıklanmıştır.

doymadım”(Aydın 2019 : 49). Uygurlar ise Buda için Tengriler Tengrisi ifadesini kullanmışlardır (Ögel, 2019: 37). Tengriler Tengrisi ifadesinin geçtiği Uygurca metinler şunlardır :
Tengri tengrisi burkan kıanşı im pusarning alkıdın (KİP) (Ş. Tekin, 2019a : 18).

K(a)s(a)r kur(ı)g kontı (Şirin 2016 : 649).

(e)lg(ä)rü kontı (Şirin, 2016 : 649).

ol yerimîn suvumîn konar köçer bën “ (Bu) toprakların arasında konar göçerim ben” (Ölmez, 2018 : 80, 83).

Uygur metinleri

yağıg sançmış köçürü konturu kēlir “Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göç ettire konaklata geliyor” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

9.9. Orkon

Orhon bölgesi Köktürkler için çok önemli bir merkez olmasına rağmen yazıtlarda tanıklanmamıştır. Ögel (2001: 42) Köktükler için Orhon bölgesinin önemini şu şekilde ifade eder:

Orhun bölgesi, Büyük Göktürk İmparatorluğu’nun başkenti ve kutsal bir yeri idi. Fakat Mete’den itibaren bu bölge, bütün imparatorlukların başkenti olmuş ve büyük önem taşımıştı. Bu da bize gösteriyor ki, Orhun nehri kıyıları, Türklerin ana yurdu olduğundan değil; daha çok kutsal bir başkent yeri olması sebebiyle önem kazanmış ve Göktürk başkentine yerlik etmişti.

Orkon adı Uygur yazıtları dışında bir de Uybat VI yazıtında tanıklanmıştır. Bu yer adının geçtiği metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur yazıtları

s(ä)k(i)z s(ä)l(ä)ñä orqun tuyla s(ä)b(i)n t(ä)l(?ä)dü “ Eight-Selenga, Orkhon, Tugla, Sabin, Teledu” (Ta B 4) (Tekin, 2013a : 131, 134)

ötükēn ēli tēgrēs ēli ēkīn āra orkun ügüzde “Ötüken bölgesi, Tegres bölgesi, bu ikisinin arasında, Orkun ırmağında” (Ta D 3) (Ölmez, 2018: 79,82)

orkun ög(ü)z (ŞU K 3) (Şirin, 2016: 651)

orkon balıklıg beltirinte “ Orhon Irmağı (ile) Balıklıg Irmağı’nın birleştiği yerde” (ŞU G 10) (Aydın, 2018: 61-62)

Yenisey yazıtları

orkon yerini <al>dokda azıglıg toñuz teg tirig beg esiz “Orhon yurdunu aldığımızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz). Beyiniz Tirig (idi) Ne yazık! ²⁰ (E. 98. Uybat VI) (Aydın, 2019: 203).

Eski Türkler için bu kadar önemli olan bu bölgenin Kâşgarlı’da geçmemesi dikkat çekicidir.

Ayrıca sözcüğü kimi araştırmacılar orhun kimi araştırmacılar ise orhon şeklinde okumaktadır. Ölmez (2018: 89) Moğolca biçime göre okunacaksa ikinci hecenin o- ile; Eski

²⁰ Bu satırı Kormuşın (2016: 193) (küç) uyğur kan yerin; Şirin (2016: 675)ise [uyg]ur k(a)n y(e)r(i)n.... şeklinde okumuştur.

Türkçe biçime göre okunacaksa -k- ve -u- ile okunması gerektiğini söyler. Bugün bu bölgenin adı hâlâ aynıdır.

10. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI II

10.1. Bök

Ögel'in bu eserinde dikkat çektiği bir başka konuda Ormanlı devletlerdir. Ögel (2001a: 13).Türkler arasında da ormanda yaşayan Türkler olduğunu söyler ve bunlarla ilgili açıklamalar yapar. Türk olmayan ormanlı devletlerin ise yazıtlarda bökli kagan “ormanlı kagan” şeklinde geçtiğini belirtir. Oturdıkları coğrafi bölgeyi ise Kadırgan dağları ile Mançurya'nın doğusu olarak ifade eder. Orman anlamına gelen bök sözcüğünün Anadolu'da bük şeklinde görüldüğünü söyler. Clauson (2016: 145) bökli'nin Kuzey Kore imparatorluklarından biri olduğunun Hessing tarafından kanıtlandığını söyler. Fakat mektupları derleyen Ali Suat Ürgüplü'nün sözcük ile ilgili vermiş olduğu dipnotta “Henning'in Bökli:'nin Kore krallıklarından birinin adı olduğunu ispat ettiğinin söylenemeyeceğini; kendisinin daha ziyade Movkpı = Skt. Mukuri – Tibetçe Muglig'in Orhun yazıtlarında “bökli” veya “bükli” olarak geçtiğini fark eden ilk kişi” olduğunu söyler (2016: 145, dipnot 145). Sözcük üzerine tespit ettiğimiz okuyuşlar şöyledir:

İlgerü, kün tuğsıkda Bükli kağanka teği süleyü birmiş ‘ Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına Kadar sefer edivermişler” (Tekin, 2019: 38-39). Tekin (2019: 90) Bükli sözcüğü için yer adı anlamını vermiştir.

İlgerü kün toğsıkda Bökli kağanka teği süleyü birmiş “ Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edivermiş (Ergin, 2011: 11).

ilyerw kün twyoswoqda bwk^oli qayanqa teyi süleyw birmiş “ Doğuda (kk. İleriye doğru) gün doğusundaki Bökli kağana kadar ordu göndermiş” (Bérta, 2010: 145, 193).

İlgerü kün tugsıkda bök<k>üli kaganka teği süleyü birmiş “ doğuda gün doğusundaki Bökküli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş” (Aydın, 2012: 58).

İlgerü küün tugsıkda bökküli kaganka teği süleyü birmiş “ doğuda, güneşin doğduğu yerlerde Bökli hakanına kadar sefer etmiş” (Ölmez, 2015: 85, 97). Ölmez Bökküli sözcüğü için (< Çin.) Kore, Gaoli devleti/ hanedanı anlamını vermiştir (Ölmez, 2015: 347).

İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka teği süleyü birmiş “doğuda güneşin doğduğu yerdeki Orman ülkesi { Kore } Kağanlığına dek ordu yürütmüşler” (Ercilasun, 2016: 512-513).

İlg(ä)rü kün togs(ı)kda bök (e)li k(a)g(a)nka t(ä)gi sül(ä)yü birmiş (Şirin,2016: 631). Ayrıca

Şirin (2019: 162) Kül Tigin Yazıtı Notlar kitabında bükli olarak okumuş ve sözcük ile ilgili çeşitli görüşlere yer vermiştir.

Erdem ve Demirci (2019: 263-264) cümlelerin transkripsiyonunda ve çevirisinde Ercilasun'un çevirisini tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Sözcüğün geçtiği bir başka yer Bilge Kağan D 5. satırdır. Bu satırda yogçı s²ıgtçı öñre kün tugsıkda bök<k>ülü çöl<l>üg el “ yasçı (ve) ağıtçılar, doğuda gün doğusunda Bökkülü bozkırı yurdu (kore) halkı (...)” (Aydın, 2012: 88-89) şeklinde geçer.

Ayrıca, Eski Türkçede bir bök/bük sözcüğü daha vardır. Bu sözcük Tes yazıtının Kuzey 1. satırında teñri kılıntokda uyğur kağan olormış böke uluğ kağan ermiş “..... mavi gök yaratıldığında Uygur hakanı tahta çıkmış. Ejderha (gibi) yüce bir hakan imiş” (Ölmez, 2018 : 60-61) şeklinde geçer. Ölmez (2018: 236) bu sözcüğü “ Ejderha (büyüklük, güç timsali olarak, mecaz olarak) anlamlandırmıştır. Tes yazıtında geçen bök/bük sözcüğünün runik yazımı “**Б**” şeklindedir. Bu yazıt ile ilgili en önemli çalışmalardan biri Talat Tekin'e aittir. Tekin'in görüşleri için bk. (Tekin 1990: 390- 391).

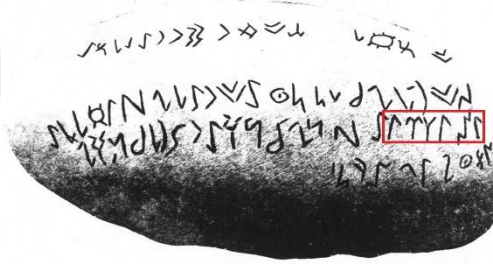
(Talat Tekin'in Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not makalesinden alınmıştır)

Köl Tegin Yazıtı'nda geçen, bilim adamlarının bük ili, bökkülü, bükli, bökli okudukları sözcüğün runik harfli yazımı “**Б**” (Alyılmaz, 2005: 43) şeklindedir. DLT'te üç bük sözcüğüne rastlıyoruz. 1. Bük “sık ağaçlık, 2. Argu lehçesinde köşe, 3. kıvrım büküm” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 606).

10.2. İni Eçi

Ögel'in ele aldığı bir başka konu ise Kağanlık yazıtlarındaki “ini eçi” sözcükleridir. Ögel (2001a: 15) yazıtlarda önce küçük kardeşlerin söylendiğini belirtir. İni eçi ikilemesi şeklinde geçtiğini söyler. İni: млдший брат “küçük kardeş” (DTS 1969: 210). Eçi ise старий брат “ ağabey” anlamındadır (DTS 1969: 162). Ayrıca eçi sözcüğünün amca anlamında

kullanıldığını da belirtmek gerekir. İni sözcüğünün runik harfli yazımına baktığımızda genelde **𐰽𐰺** (Alyılmaz, 2005) şeklinde yazıldığını görüyoruz. Birinci tekil iyelik eki almış şekli **𐰽𐰺𐰺** (Alyılmaz, 2005: 45) şeklindedir. Sözcüğün farklı bir yazımı ise E. 28. Uybat yazıtında **𐰽𐰺𐰺𐰺** **𐰽𐰺𐰺𐰺** “ dört inilüg” (Aydın, 2019: 104) karşımıza çıkar. Bu satırda, yazıcının “𐰽” harfini unuttuğunu düşünüyoruz. Kormuşin (2016: 112-114) sözcüğü **𐰽𐰺𐰺𐰺 𐰽𐰺𐰺𐰺** “törtinligü” olarak okumuş ve biz dört idik olarak aktarmıştır. Ayrıca, Bazılhan (2005: 182) törtin eligü; Recebov-Memmedov(1993: 266) tört inilikü; Şirin (2016: 667) tört (i)n(i)l(i)g(ü) şeklinde okumuştur. Aynı yazıtın üçüncü satırında ise **𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺** “ ininizke” şeklinde geçmektedir. Yazıtın dokuzuncu satırında ise **𐰽𐰺𐰺** şeklinde tanıklanmıştır. Karı Çor Tigin yazıtında ise **𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺** “ kaç inisi” “ Han(ın) küçük kardeşi” olarak geçer (Alyılmaz, 2013: 20). Bu yazıttaki runik harfli yazımda ikinci **𐰽** yazılmıştır. Talas I yazıtında da **𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺** “ inileri” şeklinde geçmektedir (Aydın, 2021: 197). Yukarıda verdiğimiz örneklerden hareketle sözcüğün yazımında bir standart olmadığını ifade edebiliriz.

(https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/450.jpg) (Çizim: Napil Bazılhan’a aittir) (erişim tarihi : 28.05.2021)

Eçi sözcüğünün yazımına baktığımızda kağanlık yazıtlarında **𐰽𐰺𐰺** “ eçili”, **𐰽𐰺𐰺** “eçim”, vb. şekillerde yazılmıştır (Aydın 2012). Bu sözcüğün amca anlamında geçtiği yerlerden birisi Köl Tegin yazıtının doğu 6. satırındır: kaçımız eçimiz (...) “babamızın (ve) amcamızın” (Aydın, 2012: 64). Uygur Kağanlığı yazıtlarında eçi sözcüğü tanıklanmamıştır. Yenisey yazıtlarında ise E. 6 Barık II yazıtında **𐰽𐰺𐰺** “ eçim” , E.17. **𐰽𐰺𐰺** “ eçim” , E. 18. Çaa-Höl VI yazıtında **𐰽𐰺** “ eçim” vb. yazımlar mevcuttur. Yazıtlarımızda bir de eçü “ ata, ced” sözcüğü geçer. **𐰽𐰺𐰺** “ eçüm”, **𐰽𐰺𐰺𐰺** “ eçümüz” vb. yazımlarla tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise eçi sözcüğünün sadece “ağabey” anlamı tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 250) İni aynı anlamıyla kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 307).

Uygur metinleri

ögli karlı ulatı kişi ogul beg yutuz eçi ini yme ka kaşaş eke baltır birgerü bolar tüşer adrılmak “ana (ve) baba ayrıca karı (ve) oğul, koca (ve) karı, ağabey (ve) erkek kardeş ve hısım akraba, abla (ve) baldız hep birden ayrılmaz zahmetine maruz kalırlar” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 337, 383)

10.3. Oba

Ögel (2001a: 17) oba sözcüğünün ilk kez Türk runik harflerle yazılmış Yenisey nehri Kırgız Türkleri yazıtlarında (Kırgızistan yazıtları) geçtiğini söyler. İnan (1956: 184) oba sözcüğünün Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmadığını ifade eder. Batı Türkistan’da Talas ırmağı boyunda bulunan bir mezar taşındaki bir kelimeyi Orkun’un “oba” olarak okuduğunu söyler. Ögel’in de belirttiği sözcük bu olmalıdır. Orkun (2019: 326) sözcüğün Talas II yazıtında görüldüğünü belirtir ve geçtiği cümleyi ^altı ob^ası şeklinde okumuştur. Bu satır diğer araştırmacılar tarafından şu şekilde okunmuştur: (a)ltı uy(a)sınça bir kiz sökölüp ölmüş “Altı akrabası gibi aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek öldü” (Alimov, 2014: 66); altı uyasuga bir ekiz e sinili <...> “altı akrabası, bir(i) ikiz (olan) kızkardeşi <...>” (Aydın, 2021: 198-199). Görüldüğü gibi Orkun’un oba olarak okuduğu sözcük diğer bilim adamları tarafından uya şeklinde okunmuştur.

10.4. Oguş

Sözcüğün ilk ünlüsünün araştırmacılar tarafından farklı okunduğunu görüyoruz. Bazı araştırmacılar sözcüğü Oguş bazıları ise Uguş şeklinde okumuştur. Sözcüğün ilk karşımıza çıktığı yer KT G 1: ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum “Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım” (Aydın, 2012: 51). Ögel (2001a: 17) Bilge Kağan’ın akrabalarına uguşum şeklinde seslendiğini söyler. Ayrıca Uygurlar’ın kan bağı olan küçük birliklere oguş dediğini belirtir. Fakat, Oguş ve Uguş sözcükleri farklı sözcükler değildir. Sözcük içerisinde çok geniş anlamlar barındırır. Bu anlamlar için bk. Wilkens, 2021: 788. Ögel, Oğuz adının kökeninde bu sözcükle ilgili olabileceğini düşünür. Oğuz adı bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Son olarak Gülden Sağol Yüksekaya “Çok Tartışılan Bir Ad Oğuz” adlı çalışmasında ilgili görüşleri ele almış ve sözcük üzerine yeni bir görüş ileri sürmüştür.

10.5. Totok/Tutuk

Ögel (2001a: 19) Uygurların kuruluşunda 9 Uygur boyuna Karluk ve Basmlı’ların katılmasıyla birlikte on bir “Tutuk”luğun meydana geldiğini söyler. Tutukların görevlerini ise: vali, boy beyi, askerî komutan olarak açıklar. Eski Türkçe dönemi içerisinde kullanılan bu

unvan araştırmacılar tarafından Tutuk/Totok şeklinde okunmuş ve farklı görüşler ileri sürülmüştür.  gel'in bu unvanı Tutuk olarak okuduğunu görüyoruz. Sözcük  zerine temelde iki görüş vardır: 1. Çince kökenli bir unvan; 2. Türkçe kökenli bir unvan. Clauson (1972: 453) sözcüğün Çince tu-tu'dan geldiğini (Orta Çince tou tok) ve “askeri vali” anlamında kullanıldığını söyler; unvanın Çin imparatoru tarafından verildiğini yazar.  gel (1955: 341) başka bir çalışmasında Tu-tu sözcüğünün Türkçeye Tutuk olarak geçtiğini belirtmiş ve bu konu için V. Gabain'e bakılması gerektiğini ifade etmiştir.  z nder²¹, sözcüğün tutuk şeklinde okunması gerektiğini söyler. Kelimenin buyruk gibi oluşturulduğunu ifade eder. Çince tou tok, tu-tu sözcüğünün çok eski zamanlarda Türkçeden yapılmış bir alıntı olarak değerlendirir. şirin (2016: 122) Sinor ve Donuk gibi sözcüğü tut- fiilden getirmiştir.  lmez (2018: 142) şirin'den farklı düşündüğünü söyler ve Hucker'in görüşüne yer verir. Diğer görüşler için bk. Aydın, 2018: 182. Ayrıca kişi adı olarak da kullanıldığını görüyoruz:

y(e)m(i)ř t t k “(Benim adım) Yemiş Tutuk'tur”(Yemiş Tutuk Yazıtı) (Alyılmaz, 2015: 233).
Yığmış totok (Wilkens, 2000: 386).

bo savda olurg   arslan totok (Raschmann, 2007: 97).

 or totok (Raschmann, 2009: 97).

10.6 T z/T z

Sözcüğün t z ve t z gibi iki şekilde okunabileceğini belirten Ögel (2001a: 19) Eski Türkçede “kök” anlamında kullanıldığını belirtir. Yaglakar soyu için Uygurların ulug t z (ve) oguş dediklerini söyler. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde “köken, temel, kök, asıl” gibi anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu sözcük bazı lehçelerde ise t s biçiminde yaşar (EPDT, 1972:

571). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ol antag tolmiş bütmiş bişrunmakları küçinte ulug erksinmekke tegirler (AY) (Kaya 1994: 84).
... ğg l ğ t z y lt z-larığ bütürür bişurur bütmiş bişmiş erser “... iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır; bitmiş olmuş ise;” (AY III) ( lmez 1991: 53).

DLT

²¹ <https://www.oocities.org/turklukbilgisi/turklernezamanbirmilletidi.htm> (erişim tarihi 07.04.2021)

anın tūpi tōzi kim “onun aslı kimdir ve (soyca) kime bağlıdır?” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 398).

10.7. Kamıg/ Sūjūk

Ögel (2001a: 20) Eski Türklerin insanları kemik esasına göre sınıflara ayırdıklarını söyler. Kemik için kamıg sözcüğünü kullandıklarını ifade eder. Fakat, Eski Türkçede kemik anlamına gelen kamıg sözcüğü yoktur. Ögel’in belirttiği sözcük kamıg değil “bütün, tüm, hepsi” gibi anlamlara gelen kamag sözcüğüdür. Kemik için kullanılan sözcük sūjūk’tür. Ögel (2001a: 20) bunun maddi ve bildiğimiz kemik olarak tanımlamıştır. Yazıtlar döneminde halk için kullanılan ifadeyi kara kamıg budun “kara²² kemikli millet” şeklinde okumuştur. Bu okuyuş hatalıdır. Bugün literatürde kara kamag bodun okuyuşu kabul görmüştür. Sūjūk sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar ise şöyledir:

Orhon yazıtları

[K]anınğ üğüzçe yūğirti, sūngükūğ tağça yatdı “ kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı” (BK D 20) (Tekin, 2019 : 62-63).

Uygur metinleri

amtı biz isig özümüzün 'berü umuğ ınağ tutup parmanular sanınça sı<nı>mız sūngükümüz kıp sūzūk köngülümüz... “ Şimdi biz sıcak canımızdan öte umut, destek tutup (havadaki) zerreler sayısınca (olan) uzvumuz, kemiğimiz, tam temiz gönlümüz...” (AY III) (Ölmez, 1991: 25).

... başların bıçturu karakların oyduzu tārılārin soyduzu sūjūklārin sıduzu ...“... başlarını kestirip, gözlerini oydurup, derilerini soydurup, kemiklerini kırdırıp...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 381, 573).

... t(ä)ñri yerintā yalañuk yertinçūsintā kayuta tugsar sını sūjūki uz yūüzi māñizi... “... Tanrı yerinde insanların dünyasında her nerede doğarsa doğsun uzuvları yetenekli görünüşü...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 91, 170).

Etözte ed kan tatıg üç erür yinli sūjūkli bēş bolur yiligli oluklu bolur yeti “ Bedendeki unsurlardan et, kan, tat üçünü teşkil eder, cilt ve kemik birlikte beşini, ilik ve beyin [de] birlikte

²² Buradaki kara sözcüğü Eski Uygurcada’da tanıklanan ‘ halk, avam, alt tabaka’ anlamındaki sözcüktür. Sözcüğün geçtiği bazı örnekler şunlardır:

Kara kamag sūs ögirer tir (IB) (T. Tekin, 2017: 26).

Kamag bodunun karasın asmış üklitmiş (ABH) (Gulcalı, 2015: 76).

Ötrü imārigmā kamag bodun kara eñ māñilig örü ulug kuğı kiçig tüz baz k(ı)ltı (AY VI) (Ayazlı, 2012: 77).

Ötrü ol ugrta bo çambudivip yer suv bay barımlıg bodun kara kök (düz. köp) (AY VIII) (Çetin, 2020a: 283).

Anı eşidip buyruklar beg[ler] k(a)ra bodun inçe tēp tēdi (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 112).

Ögel (2019: 197) Kutadgu Bilig’de geçen: kalı edgü bolsa bu begler kutun/ kamuğ edgü boldı karası bütün (Arat, 2018: 234) cümlesindeki kara sözcüğünün halk anlamında kullanıldığını söyler.

yedisini oluşturur” (AY IX) (Uçar, 2013: 109, 111).

“...yaş süňök kara saçı... “yaş kemiklerini, kara saçının...” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 125, 222). [...] tamugluglarıg kaynar isiç içinde kemişürler turgınçara tolp etözlerinteki etleri süňükleri sag yag teg sızılup barır “... cehennemlikleri kaynar kazan içinde bırakırlar. Hemen o anda vücutlarındaki bütün etleri, kemikleri terayağ gibi eriyip gider” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 83, 236).

DLT

Süňük ogruldı “kemik koparılıp ayrıldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 114).

Kaçalin (2019: 427) sözcüğü süňök şeklinde okur: yalnuğ edgü er süňöki erir atı kalır “İyi adamın kemiği toprakta çürür; ama namı yürür”.

Topık süňük ‘kemik yemeği (paça?)’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 163).

Kemdük süňök “eti sıyrılmış kemik” (Kaçalin, 2019: 244).

Erniñ süňüki sızladı “ adamın (soğuk) ısırmasından kemikleri sızladı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 472).

KB

sözün sökse yalnuğ açıtsa tilin

süňgükke sızıg ol köngülke yalın “İnsan sözüyle söver, diliyle acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönüle ateş olur” (Arat, 2018: 488-489).

Clauson (1972: 838) süňük (?söňök) sözcüğü için “kemik” anlamını vermiş vermiş ve morfolojik olarak *süñ- fiilinden türetildiğini belirtmiştir.

10.8. Sir

Eski Türk yazıtlarında Türk Sir Bodun şeklinde bir ifade geçmektedir. Araştırmacılar tarafından bu ifade çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Bu sözcük Tonyukuk yazıtında türk sir²³ boðwn yerinde boð qalmağı “ Türk Sir bodun yerinde boy kalmadı” şeklinde geçer (Bérta, 2010: 53, 84). Ögel (2001a: 24) bu ifadenin devletin temelini oluşturan Türk soylular için kullanıldığını söyler ve bu ifadeyi “Birleşik Türk milleti” şeklinde açıklar. Ögel (2019: 53) başka bir eserinde Tonyukuk yazıtındaki yukarıda verdiğimiz cümleyi örnek verir. Bu ifadeyle devleti kuran, idare eden ve koruyan Türklerin yurtlarının anlatılmak istendiğini söyler. Dr. Aalto’ya göre sözcük Sanskritçede uğurlu anlamına gelen śrí sözcüğünün ödünçlenmiş ve şiri yazılmış biçimi olabilir (Akt; Clauson, 2017: 79).

²³ Ercilasun (2015 : 80) Sır/Sir Yabgu’nun adında geçen Sır/sir sözcüğünün sı- ‘ kırmak’ fiilinden geldiğini ve “ muzaffer kıran” anlamına geldiğini belirtir.

10.9. Tüzelt-

Beyler ile millet arasında bir anlaşma bulunmasını Türk töresinin önemli bir konusu sayan Ögel (2001a : 27) anlaşma ve düzene eski Türklerin “ tüz” yani “ düz olma” dediklerini, iki hükümdar arasındaki ilişkilerin düzelmesini ise tüzeltmek yani “ düzeltmek” fiili ile ifade ettiklerini söyler. Orhon yazıtlarında tüzelt- biçimi tanıklanmıştır: bu yerde oturup Tabgaç bodun birle tüzültüm “Burada oturup Çin milleti ile anlaşma yaptım” (KT G 5) (Ercilasun, 2016: 500-501).

10.10. Kaganladok

Ögel (2001a: 27) Köl Tegin yazıtının doğu 7. satırında geçen kaganladok kaganın yitirmiş ifadesini “kağan haline koyduğu kağanını” şeklinde aktarmıştır. Bu ifade diğer bilim adamları tarafından şu şekilde aktarılmıştır: “kağan yaptığı kağanını” (Aydın, 2012: 58); hakan yaptığı hakanını kaybetmiş (Ölmez, 2015: 97); lider yaptığı kağanını yitirmiş” (Şirin, 2019: 167).

10.11. Ulus

Ögel (2001a: 29) Türkiye Türkçesindeki ulus sözcüğünün yanlış anlamda kullandığını söyler. Eski Türkçede kullanılan ulus sözcüğünün önemli bir devlet sözcüğü olduğunu ifade eder. Sözcüğü şu şekilde açıklar: “Ulus, içerisinde insanlarla beraber düşünülen vilayet veya büyük bir eyalet anlamında kullanılır, sözcük sonraki dönemlerde Moğolcada ulus biçiminde görülür”. Clauson (2017: 175) aslında ş sesinin Moğolcada olmadığını söyler. Bu sesin sonraki dönemlerde kendinden sonra gelen -i sesiyle damaksıllaşmaya uğradığını belirtir. Bu ses olayına örnek olarak Türkçedeki ulus “ülke” sözcüğünün Moğolcaya (ikinci tabaka bir alıntı olarak) ulus şeklinde geçmesini gösterir. Türk runik harfli metinlere baktığımızda sözcüğün iki yazımının olduğunu görüyoruz: **𐰣𐰆𐰖 / 𐰣𐰆𐰖** (Şirin, 2016: 338). Bazı bilim adamları ulus sözcüğünün Moğol istilasından sonra Türkçeye girdiğini ileri sürer. İnan (1956: 180) bu görüşün yanlış olduğunu söyler ve Eski Türkçe döneminde şehir vb. anlamlarda görülen sözcüğün Moğol istilasından sonra ş/s değişimi ile ulus şeklini aldığını ifade eder ve anlamlarını belirtir. Sözcük sadece Türkçeden Moğolcaya geçmemiştir. Karaağaç’ın tespitlerine göre (2021: 875) Çince wūlūsī, Farsçada ulus, Urduca ulus, ve Rusça ve Bulgarcada ulus şeklinde görülür. Bu sözcüklerin anlamları için bk. Karaağaç, 2021: 875. Sözcüğün kullanıldığı yerlere dair örnekler veren Ögel (1991: 205) eski Uyğurcada ise balıktın balıkka, uluştın uluşka, eltin ilke ...yorıdım cümlesinde balık, ulus, il gibi üçlü bir basamak ile ‘şehir, köy ve ülke’ arkaya arkaya söylediğini belirtir.

10.12. Tensi men

Çinlilerin kendi imparatorlarına “Tien-tse” yani “ Göğün oğlu” dediğini kaydeden Ögel (2001a: 31) Hunların da imparatorlarına “Tanrının oğlu” dediklerini kaydetmiştir. Biz bu unvanı Irk Bitig’in birinci falında “Tensi men” “ Göğün oğluyum” (= Çin imparatoruyum) şeklinde görüyoruz (T.Tekin, 2017: 19, 27). Ecsedy (1965: 90) unvanı Tānsi: t’ien-tzū (t’ien-tsi) “ emperor’ In the context it means the Chinese emperor” olarak açıklamıştır.

10.13. Yarlık

Bir kağanın başarılı olabilmesi için Tanrı tarafından verilmiş üç özelliği taşıması gerekmektedir. Bunlardan birincisi yarlık verilmesidir (Ögel, 2001a: 32). Yarlık sözcüğü yazıtlarımız yarlıka- şeklinde geçer.

Orhon yazıtları

Tengri yarlıkaduk için, illiğig elsiiretmış, kağanlıg kağansıratmış “ Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış” (KT D 15) (Tekin, 2019: 40-41);

Uygur yazıtları

üze kök teñri yarlokadok için asra yağız yer igit<d>ök için (...) “ yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için” (Ta B 3)²⁴ (Aydın, 2018: 45).

bilge señün uruşu kutlug tarkan señün ol eki ayur yarlıkadı “ Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı? Buyruk verdi” (Ta K 6) (Aydın 2018: 48).

Uygur metinleri

Ögel (2019: 224) bu sözcüğün Eski Uygur metinlerinde iki anlayışı karşıladığını söyler. Bunlar:

1. emir; 2. kader. Bizim tespit ettiğimiz bağlamlar şu şekildedir:

burkan y(a)rılığın töz töpülerinte tuğa teginip ertingü uz ögrünçlög sevinçlig bolu tegindiler “Budanın buyruğunu tam(?) başlarında saygıyla tutup, son derece sevinçli, kıvançlı oldular” (AY III) (Ölmez, 1991: 79). Sözcük bu cümlede buyruk anlamında kullanılmıştır.

Burhanlar y(a)rılıgı ıdok bo nom ärdinig äşidgäli bolup ötrü ol nomtakı y(a)rılıgça bilgä bilig içintä bışrunurlar ögrätinürlär “Buddha hükmünü (ve) bu öğreti cevherini işitmek için o öğretideki kanuna göre bilgiyi öğrenirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 406,578). Sözcük bu cümlede ferman, kanun anlamında kullanılmıştır.

t(e)ñri t(e)ñrisi burhan bo munça y(a)rılıg y(a)rılıkadukta ötrü ol alokaçintamani bodis(a)t(a)v yme t(e)rkin tavrata oruntın örü turup (...) “Tanrı tanrısı buddha bu gibi buyruk buyruduktan

²⁴ Sözcüğün buradaki runik harfli yazımı ↓𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 şeklindedir.

sonra, o Ālokacintāmani bodhisattva da hemen yerinden ayağa kalkıp (...)” (AY V) (Uçar, 2009: 243, 288).

Sizlär kamag t(ä)ñrilär, kuvragınızlar birlä birgärü, ağır ayag kılıñlar, bo nom eligi suðurka usar, sizlär y(a)rlıgça, buyan ädgü kılğalı, bilgä bilig çoğ yalın, tükäl bolgay “Siz göklerin efendisi, bu Sūtra kralına sayı göstermiş olacaksınız. Bu öğretiyeye, inanır kabul ederseniz o vakit tamamen akıl ve heybetle donatılacaksınız” (AY VI) (Ayazlı, 2012:158, 277).

Bo y(a)rlıgıg eşidü teginip [şariputr]i arhant yana inçe tēp [ötün]di “bu buyruğu işiten Aziz Şariputri, şöyle ricada bulundu” (AY VII) (Çetin, 2020:141,216).

Ol keyikçiler elig begniñ bo montag y(a)rlıgın eşidip ertingü korkup inçe tēp ötüntiler “O avcılar, hükümdarın bu şekildeki emrini duyunca çok fazla korkup saygıyla şöyle dediler” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 100, 241).

Ol ödün bodisavat tegin қаңı қанта bu yarlıғ eşidip yarlıғ bolzun tıdmazun barayın tep ötünti “O zaman prens bodhisattva babası handan bu sözleri işitince “bana krallık emri (=izni) verilsin; beni engellemeyiniz, bırakın gideyim diye yalvardı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020:39-40).

Bu sözcüğün Runik harfli el yazması metinlerde ‘tahsis’ anlamı da tespit edilmiştir: ina[1 :] uruñu y[ar]ık(ı [.]mas k1 [a]) yarlıғ boltı “İnal Uruñu’nun zırhı..mas’a tahsis edildi” (Or 8212/76 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım 2017: 273-274).

Ol buryukı bo yarlıgıg äşidip közintä isig yaşı tökülü busuşlug kağgulugın yıglayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözläyü umatın kikiñ bermädin şük turdı “ o kumandan bu emri işitince gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek hüznle ağlayarak ağzı kuruyup, dili damağına yapışıp söz söyleyemedi, cevap veremedi, sessizce durdu” (ABH) (Gulcalı, 2015: 102, 177)

DLT

²yarlıg: sultanın mektubu ve emri. Çiğil lehçesindedir; Oğuzlar bunu bilmez (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 366).

KB

Ne erklig bolur ol buğunka uluğ

Yorıtmasa ilde bu yarlıғ қamuғ “Kendi memleketinde fermanını yürütemeyen, nasıl halkın büyüğü ve hâkimi olur” (Arat, 2018: 676-677).

Hamilton (2020: 189) sözcüğün yarıl- “yarılmış, açılmış, kesilmiş (= karara bağlanmış?) olmak kökünden + -^og (fiilden isim yapan ek) eki ile yapıldığını, anlamının da kesinleştirilmiş veya kararlaştırılmış olan şey? olabileceğini söyler. Şinasi Tekin (2019: 305- 308) sözcüğün Maytrisimit’te iki anlamının görüldüğünü söyler: 1. sefil, düşkün; 2. buyruk > ‘vaaz, din; dini

eser = sütra. İkinci anlamın birinci anlamdan çıktığını belirtir. Burkan ve Mani metinlerinde başta ‘acımak, merhamet etmek’ anlamlarında kullanıldığını; dünyevî olan buyruk, ‘aşağılık’ (< tükürük’) kavramı ile, vaaz ve dinin ise ‘ acıma’ kavramı ile ilişkili olduğunu düşünür ve sözcüğün *yar kökünden geldiğini ileri sürer. Sözcük muhtemelen Doerfer’in (1975: 158) de belirttiği gibi sözcük yar- ‘entscheiden’ kökünden gelmektedir (*yar-İL-İy (> yarlıy). Sözcük Moğolcada carlık şeklindedir (Ögel, 2019: 226). Karaağaç (2017: 183) sözcüğün geçtiği diğer ise dilleri şu şekilde belirtir: yarlık “kağan buyruğu, ferman”; çin.: zhā lǐ chi “yarlıkçı, fermanı duyuran” Fars.: car “ilan, duyuru, yarlık,ferman”; Ur.: yarlıg “yasa,emir”; Ar.: yarlig, yirlic “yarlık,buyruk”; Rus. Yarlık, yarlık “yarlık, emir, kağan buyruğu; etiket, yafta”; Erm.: yarlah “yarlık,ferman”; Rom.iarlic “kararname,emir”; Bul.: jarlik “makbuz,yazılı izin kâğıdı”.

Ögel (2019: 223) bir başka eserinde yarlıg sözcüğünün Köktürk döneminden başlayıp Osmanlı devletine yani, Köktürkçeden başlayıp Osmanlıcaya kadar kullanılmış bir sözcük olduğunu söyler. Bu sözcüğün Osmanlılarda iki kaynaktan geliştiğini belirtir. Bunlar: 1. İlhanlı ve Kırım Türkleri tesiriyle “ferman” 2. Oğuz geleneği yoluyla “mağfiret, bağışlama”. Sözcük Eski Türkçede döneminde ferman, kararname, buyruk (Bayat-Çınarlı, 2020: 255); Orta Türkçe döneminde ise 1.yardım; 2.buyruk, ferman 3. fakir, yoksul anlamlarında kullanılmıştır (Bayat, 2020a: 512). Ögel (2019: 223) yarlık sözcüğünün fiilden yapıldığını söyler. Bu sözcüğün kökeni üzerine önemli bir çalışma Nalbant tarafından yapılmıştır. Kendiden önceki görüşler yer veren Nalbant (2013: 339) sözcüğün üç anlamı olduğunu söyler. Bunlar: su, tükürük ve dil’dir. Sözcük bu anlamlardan sonra “emir, buyruk”, kağan sözü gibi anlamlar kazanmıştır (Nalbant, 2013: 340).

10.14. Kut

Bir kağanın başarılı olabilmesi ona verilmesi gereken diğer özellik kut “iyi talih”tir. Bu onu diğer insanlardan ayırır (Ögel, 2001a: 32). Bu anlayışın en güzel örneğini Köl Tegin yazıtında görüyoruz: tenri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum “ Tanrı lütfettiği için, özüm ve kutum var diye kağan oturdum (kağan olarak tahta çıktım)” (Şirin, 2019: 118). Clauson (1972: 594) sözcüğün kökeninde mistik anlamlar taşıdığını (cennetin lütfu) daha sonra daha özel anlamda “iyi talih” anlamına geldiğini ve daha da genel olarak “mutluluk” anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcük Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren daha geniş anlamlar kazanmıştır. Bu anlamlar için bk. Wilkens, 2021: 428. İlerleyen bölümlerde sözcüğün farklı bağlamlarını göstereceğimiz için burada çok fazla örnek vermeyeceğiz.

Uygur metinleri

burkan kutinga köngül turgurdılar “Burkanlığa (burkan kutına) inandılar” (KİP) (Ş Tekin, 2019a: 18, 25)

Tengrike so^okuşmış kut kolmış kut birmiş “(Yolda) Tanrı’ya rastlamış. (Ondan) şans dilemiş. (Tanrı da ona) şans vermiş” (IB) (Tekin ,2017: 24, 32)

Ötrü birer kutka tegmiş tınl(ı)gl[ar] y(i)me bo nizvani küçinte emgekke tegirler “Daha sonra birer birer saadete ulaşmış canlılar yine bu şehvet yüzünden ıstıraba uğrarlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 91, 238).

DLT

kut: talih ve şans şeklinde açıklanmıştır. Şu atasözünde tanıklanmıştır: kut belgüsi bilig “ Talihin işareti ilim ve akıldır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 140, 185).

KB

kut ol beg bu^ounka kutad^ou kerek

kutad^osa bu^odun karnı to^oğ^ou kerek “Bey halk için mutluluktur, halk mutlu olmalıdır; halkın mutlu olması için karnı doymalıdır” (Arat, 2018: 898-899). Kutadgu Bilig’deki kut kavramı için bakınız (Önler 2009).

Ögel, Kut kavramını çok geniş bir şekilde ele almıştır. Bk. 2019: 179-222. Biz burada sadece sözcük hakkında yer verdiği görüşlere değineceğiz. Ögel (2019: 180) sözcüğü Soğdca olarak düşünen bilim adamlarının olduğunu söyler. Örneğin, Waldschmidt-Lents kut sözcüğünün Soğdca “frn” olabileceği üzerinde durmuştur; Pelliot ise, Soğdca “b’m” sözcüğünün “nur, ışık” olabileceğini düşünmüştür (Akt; Ögel, 2019: 180). Korecedeki kus sözcüğünün kut sözcüğünden geldiği düşünülmektedir (Choi, 2021: 194). Bu sözcük Altay dilleri arasında şu şekilde tespit edilmiştir:

Kavram	Türkçe	Moğolca	Mançu-Tunguz	Eski Korece	Eski Japonca	Altayca
Kut, talih	Kut	Kutug	Kutu/huturi	Kut		*kut(u)

(Akar, 2021: 54).

Ayrıca Ögel (2019: 181) İslamiyetin kabulünden sonra kut ve kutluluk anlayışının daha da sistemleştiğini söyler. Kâşgarlı’dan bir dizeyi örnek gösterir: Ulug Tengri ağırladı, aran kut-kıv²⁵ türü togdı “Ulu Tanrı ona kerem kıldı ve ağırladı, bunun için onun devlet ve ikbâli yükselip

²⁵ Ögel (2019: 181) kıv sözcüğünün bugün Anadolu’da da “saadet ve mutluluk” anlamında kullanıldığını belirtir. Derleme Sözlüğü’ne (2019: 2850) baktığımızda kıv sözcüğünün yazgı ve baht anlamında Ankara yöresinde kullanıldığını görüyoruz. Bu sözcüğün karşımıza ilk çıktığı yer Eski Uygurca’dır. Eski Uygurcada Kut kıvlığı

doğdu”.

10.15. Ülüg

Ögel (2001a: 32) Tanrı'nın insanlara verdiği bir ülüg “pay” olduğunu söyler ve bir kişinin başarılı bir kağan olabilmesi için bu kismete sahip olması gerektiğini vurgular. Bu özelliği açıklayan en iyi satır KT D 29'dur: tenri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug turgürü igit<d>im “ (ebedî) gök lüffettiği için, talihim olduğu için, ölmek üzere olan halkı diriltip besledim” (Aydın, 2012: 65-66). İyi Prens Kötü Prens öyküsünde prens kutu ve ülüğü olduğu için mücevher adasına ulaşmıştır (Ögel, 2019: 233): tegin kıtı ülüğü üçün adasız tudasız kaç kün içintä ärdinilig otrug?ka tägdilär “Prensin iyiliksever gücü ve şansı sayesinde tehlikeyle ve engelle karşılaşmadan birkaç gün sonra mücevher adasına ulaştılar” (Hamilton, 2020:47). Ayrıca ülüg sözcüğü “bölük” anlamında da kullanılır: (è)ki ül(ü)gi (a)tl(ı)ğ (è)rti “ (Bunun) iki bölümü atlıydı” (Akar, 2020: 91).

10.16. Kılın-

Eski Türkçede kullanılan kılın- ve yarat- fiilleri arasında fark vardır. Ögel (2001a: 35) bu farkı şöyle açıklar: Kılın- Tanrı tarafından yaratılmak için kullanılırken; yarat- fiili ise bir şeyi yapmak, düzene koymak anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ikilemesi “ talihli mutlu” anlamında kullanılır (Şen, 2002: 180) (Ölmez, 2017: 276). Wilkens (2021: 429) bu ikileme için hazret, haşmet karizma, mutluluk anlamlarını vermiştir.

Sözcüğün Eski Uygurcada tanıklandığı metinler:

qutuγ qıvıγ bulmıš (M II) (Le Coq, 1919: 5).

qutluγ qıblıγ bolmaqı bolıay+erdi (Hamilton, 1986: 85).

Yänä maγ maγ sayu adakların ırklāmişčä bo köžünür ažuhtakı kutı kıvı asılır (...) “... ve her bir adımda ayaklarını yere basmış gibi içinde bulunduğu dünyada (şimdiki zamanda) mutluluğu çoğalır” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 90, 170).

Anta ok ol yekler ç(a)ştanè èlignıñ küçin küsünin çoγın yalının kutın kıvın körüp artukrark korkdılar “Böylece şeytanlar Hükümdar Caştana'nın gücünü, kuvvetini; ışığını, parlaklığını, azametini ve şansını görerek korktular” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 184-185, 269).

K(a)m(a)g yer üzäkin(i)ñ kutı kuvı öñi mäñ(i)zi özü üzüti (...) “Bütün yeryüzündeki saadeti, sevinci, rengi, görünüşü, ruhu...” (Huast) (Özbay, 2019: 81, 92).

tengri <...> yiri kıtı kıvı asılır... “tanrılar ülkesinin mutluluğu artar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 163, 260).

DLT

kiw: “şans, talih” (Dankoff-Kelly, 1985: 139). Ayrıca sözcüğün kuw biçimide tanıklanmıştır: Kut kuwıγ birse idim kulıña / Künde ışı yüksepen yokar agar “ Allah kuluna baht ve talih verirse onun işi her gün yükselir” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 140).

KB

uluğluk bu devlet bu kut kıv kişig

küvezlikke tartar koğup öz işig “Büyüklik, bu devlet ve mutluluk kişiyi yapmakla yükümlü olduğu işleri bırakıp kibirli olmaya sürükler” (Arat, 2018: 1050-1051).

Clauson (1972: 579) sözcüğün kut ile eş anlamlı olduğunu ve çoğunlukla birlikte kullanıldıklarını belirtir.

üze kök tengri asra yağız yer kılınıtkda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınıta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kağan olormuş “Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş (KT D 1) (Tekin, 2019 36-37). bilge toñukuk ben özüm tabgaç ëlije kılınıtım türk bodun tawgaçka körür erti “Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin’e tâbi idi” (Aydın, 2019a: 175)

Uygur yazıtları

...[te]ngri kıl(ı)ntuqda uyğ(u)r k(a)ğ(a)n ol(u)rım(ı)ş “... Gökyüzü yaratıldığında Uygur Kağanı tahta oturmuş” (Tes K 1) (Mert, 2009: 128-129).

Uygur metinleri

Adın kişi aşamak törüsi yok özlü ölürüp kimke erser edü kılunumaz “Başka birisinin (bu suçu) üstlenmesinin törede (yeri) yoktur. Canlı öldürerek kimseye iyilik edilmez” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 70, 230).

ol iki tegitlär monçulayu yañın käyirkänçig kılını ulıyü sıgıayü talıp yügüp ançata ken temin andıran öñi yorıp bartılar “O iki prens bu şekilde hüzünlenip feryat ederek yorulup ondan sonra hemen oradan ayrıldılar” (ABH) (Gulcalı, 2015: 167-168).

DLT

İki kılın- sözcüğü tanıklanmıştır: ¹kılın-: işve ve cilve yapmak; ²kılın-: kılmak, yapmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 711).

KB

apa uçmak içre yidi kör evin

arınğu kılınıdı bu dünya evin “Âdem cennette buğday tanesi yedi; bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı” (Arat, 2018: 622-623).

10.17. Erdem

Eski Türkler için erdem önemli bir kavram olmasına rağmen büyük kağanlık yazıtlarında bu sözcüğün geçmemiş olması dikkat çekicidir. Ögel (2001a: 38) fazilet için Eski Türklerin “erdem” dediklerini; fazilet sahibi kişileri tanımlamak için de “erdemli” sözcüğünü kullandıklarını yazar. Sözcüğün bu anlamının yanında cesaretli, mert (Bayat-Çınar, 2020: 80) gibi anlamlarda kullanıldığını da belirtebiliriz.

Talat Tekin (2016: 80) sözcüğü ârdäm “erdem, yiğitlik, cesaret” < (är "erkek") olarak açıklar ve däm ekinin yazıtlarda sadece bu sözcükte olduğunu belirtir. Ayrıca, Tekin (2016: 76) Tuva

I 4'te²⁶ alkış äldäm sözcüklerinin ünsüzlerinin yer değıştirdiğini ifade eder. Doğrusunun *alkış ärdäm olması gerektiğini söyler. Sözcük Orta Moğolca ve Modern Moğol yazı dilinde erdem “bilgi, erdem” şeklinde geçmektedir (Şçerbak, 2019: 113). Ayrıca Gülensoy'un (2007: 336) da işaret ettiğı gibi sözcük Mançuca'da da görölmektedir. Geli cooha-i erdemu gabtān niyamniyan be (...) “Ayrıca askerliğin beceri yaya okçuluk atlı okçuluğı (...)” (Özalan, 2021: 116).

Orhon yazıtları

alp erdemi anta kükdi “ kahramanlığı (ve) erdemi orada ünlendi” (KÇ 4) (Aydın, 2012: 151).

Yenisey yazıtları

uruğu külüg tok böğü terken e kañım beg erdem üçün birle bardım “ (Ey) Urungu Külüg Tok Böğü Terken, babam, bey, kahraman (olduğu) için, birlikte gittim.” (E. 10 Elegest I) (Aydın, 2019: 65)

erdemini üçün türk kan balbalı el ara tokuz erig oduş? Er oğlın öğürüp ? ödür? Altı erdem begim e “ Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri ? Erkek çocuklarıyla sevinip <...> (ey) altı kahraman beylerim” (E. 32. Uybat III) (Aydın, 2019: 119).

Uygur metinleri

(...) tañquş ärdäm ögä esängümüz yıraq yerdän üküş köñül ayıtı idur (Hamilton, 1986: 144). İnçip bodis(a)t(a)vlar bo muntag yañın t(ı)nılgıların özlärinä içkärğäliir üçün ädlärin tavarların biliglärin ädrämlärin al altağ uzanmakların ancak(a)ya y(ä)mä äsirkämätin barça yunlayurlar tıdarlar ıdalayurlar “ Şöyle (ki) Bodhissattvalar, bu biçim canlıları kabul ettikleri için mallarını mülklerini, bilgilerini, erdemlerini, yöntem (ve) maharetlerini öylece esirgemedi tamamiyla harcarlar, gönderirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 352-353, 567).

... birleki bilge bilig-ning yok üçün mundağ osuğ-luğ edrem-i anın atı bolmaz “... ile olan idrâkin var olmadığı için erdemi bu yüzden adı olmaz” (AbhidTat) (Barutçu, 1990: 12-13).

DLT

Erdem başı tıl “Erdemlilik dilden başlar” (Kaçalın, 2019: 171).

KB

iği artuğ erdem kerek ög bilig

ajun tutğuğa ötrü sunsa elig “Dünyayı elde tutmak ve onu idare etmek için pek çok erdem, akıl ve bilgi lazımdır” (Çağbayır, 2019: 116).

²⁶ E. 49. Bay-Bulun II yazıtı.

10.18. Kagan

Ögel (2001a: 35) Türklerde imparator anlamında kullanılan en eski sözcüğün kagan değil, kan veya han olması gerektiğini ileri sürer. Bu unvanı Köktürklerden önce Avarların kullandığını belirtir. Daha da önceki dönemlere gidildiğinde Proto-Moğollarda da bu unvanın kullanıldığını söyler. Clauson (2017: 35) unvanın ilk kullanılmaya başlanmasının jua-jua hükümdarının kendisini MS 402 yılında kagan ilan etmesiyle olduğunu söyler. Sözcüğü eski bir Hunca sözcük olarak değerlendirir. Golden'in (2018: 159) sözcük üzerine görüşü şöyledir:

Göktürk siyasi sistemi Jou-Jan'lardan alınmadır. Bunun unsurları nihayetinde Hsien-pi ve Hsiung-nu'ya ve bilinmeyen diğer kaynaklara gider. Bu sistemin tepesinde, ilk kez Hsien-pi'ler arasında geçen bir san olan kağan (Çin. K'o-han) bulunuyordu. Bunun kökenleri ve bazen onunla yer değiştiren qan/xan unvanıyla ilgisi açık değildir.

Shiratori sözcüğün aslen Moğol kabilesi olan Hsien-pi ve Juan-juanlarda görüldüğünü söyler (Akt; Ögel, 1957: 130). Juan-Juanlarda ise ilk kez Shê-lun döneminde görülmüştür (Ögel, 1957: 130). Kan²⁷ unvanı ise Eski Türk yazıtlarda sıkça kullanılmıştır. Aydın (2019: 56) kağan ve kan unvanlarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Yukarıda görüşleri göz önüne alırsak bu unvanın Orta Asya coğrafyasında birçok halk tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Örneğin, Han Kore devletinin isiminde bu Türkçe sözcük kullanılmıştır (Choi, 2021: 191). Bu unvanın yazıtlar döneminde karşımıza ilk olarak Çoyr yazıtında çıktığını söyleyebiliriz: (e)lt(ä)r(i)ş k(a)g(a)nka (i)ç(i)k(i)ŋ “İl Teriş kağana tâbi olun” (Özönder, 2006: 113). Ayrıca, Ögel'in ifade ettiği gibi en eski biçimin kan olduğunu kanıtlayacak elimizde bir belge yoktur. Bu iki sözcüğün yan yana kullanıldığı metinlerin de olduğunu söyleyebiliriz. Ercilasun (2021a: 331) kagan sözcüğündeki ilk a'nın hem Ana Türkçede hem de Eski Türkçe de uzun olduğunu söyler: kāgan.

10.19. Törö

Bugün töre olarak kullandığımız sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi törü şeklindedir (Ögel, 2001a: 41). Töre sözcüğü çok geniş bir anlam alanına sahiptir. Sözcük, Budizm ve Maniheizm gibi dinleri benimseyen Uygurlarda ana prensip ve kanunların karşılığı olarak da kullanılmıştır (Ögel, 2001a: 41). Bu sözcüğü Törö şeklinde okuyan bilim adamları da vardır. Clauson (2017: 86) Brahmi harfli metinlerin ünlüleri göstermede mükemmel bir araç olduğunu söyler ve pek çok sözcükte o/ö harflerini o/ö'nün takip ettiğini belirtir. Törö: (töre) sözcüğünü örnek gösterir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

²⁷ Ögel (2001a: 36) Moğolların “Kağan” yerine “Ka'an” sözcüğünü kullandıklarını söyler.

Orhon yazıtları

türk oguz begleri bodun eşidin üze teñri basmasar asra yir telinmeser türk bodun elin törün kim artatı [udaçı erti türk bodun ertin] (KT D 22) (Şirin, 2019: 326).

Uygur yazıtları

(e)l(i)m(i)n törüm(i)n (e)t(i)nt[(i)m] (Ta B 3) (Şirin, 2016: 656).

Yenisey Yazıtları

ğara bodunım ıatığlañın el törüsü ıdman ayıt-a esiz elim ıanım “ Halkım, katı ol” Devletin kanunlarından ayrılma ! Ne acı bana devletim hanım” (E.10. Elegest I) (Kormuşın vd. 2016: 72).

Tanrı Dağları yazıtları

(e)l törü “ Devlet töresi” (Talas 6) (Alimov, 2014: 106).

Wilkens (2021: 739) sözcüğü, törö (möglichlicherweise zu TochA/B tiri ~ teri) töre, örf, teamül, ahlak olarak açıklamıştır.

Uygur metinleri:

burhan tıp bahşılı tetsilınñın yörügi üze törü (...) “ Buddha’nın öğretisi hem üstatların hem öğrencilerin yorumu ile (bir) kanundur (...)” (VB) (Elmalı, 2017: 71, 142).

burhanlarınñ tör ç(a)hşap(u)t törüsü (...) “Buddhaların emir (ve) yasası...” (AY VII) (Çetin, 2020: 140, 215).

... élig han yértinçüte belgürüp imerigme kamag kara bodunug k(a)ltı ögi kanı oğlan kızın igidürçe köni nomça töröçe uz başlatı “... hükümdar anne ve babanın yavrularını beslemesi misâli, yeryüzünde ortaya çıkıp toplanan bütün halkı, doğru dharmalar doğrultusunda iyi bir şekilde idare edermiş” (AY IX) (Uçar, 2009: 93-94).

Şirin (2019a: 205-207) sözcük üzerine görüşleri önemlidir:

(...) Eski Türk devletleri döneminde devletin kurulması, kağanın tahta çıkması ve halkın var olabilmesi töre (Eski Türkçe törü) ile temin edilirdi. (...) Sözcük Harezmi Türkçesinden (XIII.yüzyıl) itibaren töre biçiminde kullanılır. Bunun nedeni kelimeyi Türkçeden alan Moğolların, onu töre biçimine evirip Türk topraklarını kontrol altına aldıkları yüzyıllarda kendi dillerindeki biçimleriyle Türkçeye yeniden sokmalarıdır. (...) İbranice torah ile fonetik benzerliği sonraki yüzyıllara rastlar. Törü Türkçeden Farsçaya da geçmiştir. Farslar tura biçiminde kullanmışlar. Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesinde, Farsçaya geçen biçimi Arap alfabesi yüzünden tura ve türe biçimde transkribe etmişiz ve bu kez de Farsça zannetmişiz (...) Şemsaddin Sami’nin sözlüğünden başka hiçbir kaynağı okumayanlar için de töre, İbranice zannedilmiş, böylece Türkçe kökenli en eski sözcüklerden birinden hayalet bir İbranice köken yaratılmıştır.

10.20. İlig

745 yılında Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Uygurlar çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Bu bölge değişikliği bazı farklılıklar meydana getirmiştir. Bu farklılıklardan birisi de Turfan bölgesine gidenlerin kagan sözcüğü yerine han (Etü. Kan) sözcüğünü kullanmalarıdır (Ögel, 2001a: 46). Daha da ilerleyen dönemlerde ise yönetim anlayışının değişmesiyle Uygur kağanlarına “ilig” denilmeye başlanmıştır (Ögel, 2001a: 46). Wilkens'in (2021: 255) sözcüğü elig “hükümdar” şeklinde okuduğunu görüyoruz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

қаңы ellig інчә тәп җарлығқады амрақ өгүкүм seni інчә sevär men ayadaқı җенчү мончук тәг көздәки... “Babası kral: ‘Sevgili yavrucuğum, seni işte şöyle avucumun içindeki inci boncuk gibi, gözlerdeki diye cevap verdi” (Hamilton, 2020: 33). Ayrıca bu sözcük aynı metnin IV. bölümünde maxarıt elläg* şeklinde geçer (Hamilton, 2020: 32).

Ol keyikçiler elig begniñ bo montag y(a)rlıgıñ eşidip ertingü korkup інчә тәп ötüntiler “O avcılar, hükümdarın, bu şekildeki emrini duyunca çok fazla korkup saygıyla şöyle dediler” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 100, 241).

Sözcüğün el²⁸ “devlet, ülke” sözcüğünden türemiş olduğu açıktır. Hamilton (2020: 82) kağandan daha alt bir rütbe olarak düşünür.

10.21. Kul

Ögel (2001a: 48) devlete tâbi olan yabancıların kul yani ‘köle’ durumunda olduğunu söyler. Fakat, sözcüğün farklı bağlamlarda da kullanıldığını görüyoruz. Bu bağlamlar şöyledir: Tawgaç bodunka beglik urı oğlın² kul boltı eşilik kız oğlın² küñ boltı “Çin halkına, beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariye oldu” (KT D 7) (Aydın, 2012: 58). özi җаңғылты қағанı өлти bodunı күңг құл болты “Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariye, kul

²⁸ Burada ayrıca değinmek istediğimiz bir başka husus il (el) sözcüğünün runik harfli metinlerde ve Eski Uygur Türkçesindeki yazımıdır. Clauson (2016: 107) Yenisey yazıtlarında sözcüğün sıkça Y ǯ şeklinde geçtiğini söyler. İki imlası olduğundan bahseder ve bu imlaların geçtiği yerleri belirtir. Bu sözcüğün Orhun yazıtlarındaki yazımı Y ǯ (KT G 4); Y (KT D 4); Y ǯ (BK D 5); Y ǯ (T 55) Y (O 1); Y (KÇ 7) (Alyılmaz, 2005). Yenisey yazıtlarında ; Y ǯ (E.1.); Y ǯ (E.26); Y ǯ (E.32); Y (E. 39) (Aydın, 2019). Uygur yazıtlarında ; Y (Tes K 2); Y ǯ (ŞU K 1); Y ǯ (ŞU G 3); Y (Ta B 1) (Mert, 2009) şeklindedir. Verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere il (el) sözcüğünün çeşitli yazımları mevcuttur. Yenisey yazıtlarındaki ǯ işaretinin é işareti olduğunu ilk keşfeden V. Thomsen'dir. Radloff, Yenisey yazıtlarındaki bu harfin b² olabileceğini düşünmüş ve bu ; Y ǯ sözcüğünü “bel” olarak okumuştur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bakınız (Thomsen, 2011:305-313). Bu ses bazı kelimelerde de tanıklanmıştır. Bu kelimeler: eki “iki”; el “devlet, yurt, eş “arkadaş, hayat arkadaşı, eş” et- “ yapmak, düzenlemek”, bel “bel”, beş “beş”, yeti “yedi” yetmiş “yetmiş”, keş “ sadak, okluk. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz, 1991: 156-168.

oldu” (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 33).

Ol ödke kul kullug bolmış erti küñ küñlüg bolmış erti “O devirde köleler köleli, cariyeler cariyeli olmuştu” (KT D 21) (Şirin, 2019: 224).

bo yerde maña ƣul boltu “ bu yerde (olanlar) bana kul oldu” (BK D 36) (Erdem-Demirci, 2016: 494). Uygur yazıtlarında ise kul sözcüğünün farklı kullanımlarını görmekteyiz. Bu kullanımlardan biri “Kul” sözcüğünün şahıs adı olarak kullanılmasıdır. Arhanan yazıtının üçüncü satırında kul açuk a kutlug boluñ” (Adım) Kul Açuk. Kutlu olun” şeklinde geçer (Aydın, 2018: 91). Gurvaljin yazıtında ise daha farklı bir kullanım ile karşımıza çıkar: t(e)ngri kulu : bit(i)d(i)m: “ (Ben) Tanrı(’nın) kulu yazdım” (Alyılmaz, 2005a : 75) Bu ifadenin bir başka versiyonu Yenisey yazıtlarında geçmektedir: t(ä)ñri kulu (a)dr(ı)lt(ı)m(ı)z-a (Şirin, 2016: 673).

Uygur metinleri

irinç yarlığda yarlıg men ƣarı ƣul boltum “sefilin sefiliyim ben. İhtiyar bir kul oldum” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 63, 201).

kul şavı beğiñerü ötünür “Köle sözünü beyine arz eder” (IB) (Yıldırım, 2017: 46).

Eski Uygur Türkçesinde kul anlamında kullanılan bir kulut sözüğü tanıklanmıştır:

... kulutu ƣaitso tut(u)ñ [okıy]u tegintim burhan bolayın “... onun kölesi (ben) Čaitso Tutuñ okuyarak saygı ile sundum. Buda olayım” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 121, 248)

DLT

ƣul yağı ıt böri “Köle, düşman gibi, fırsatını bulduğunda efendisinin malını ƣalarak kaçıp gider. Köpek de ailesinin kurdu gibidir; çünkü yiyecek bulduğu zaman hiç çekinmeden yer” (Kaçalın, 2019: 300).

KB

kerek beg kerek ƣul ne edğü isiz

özi öldi erse atı ƣaldı iz “Gerek bey, gerek kul, iyi ve kötü kendileri öldü, onlardan iz olarak adları kaldı” (Çağbayır, 2019: 114).

10.22. Ayguç

Ögel (2001a: 52) Türklerin vezirler için ayguç sözcüğünü kullandıklarını ifade eder. Uygur döneminde ise vezir sayısının artmasıyla başvekillik makamının ortaya çıktığını söyler. Bu başvekile de Ulug Ayguç “büyük vezir” denildiğini ifade eder. Eski Türklerin devlet yapısı ve sözcüğün anlamı göz önüne alındığında bu sözcüğün vezirden ziyade “danışman” anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Ögel (2019: 124) bir başka eserinde vezirlerin Karahanlılar öncesi

Türk devletlerinde ayguçı“söyleyen, akıl veren kimse” olarak anıldıklarını söyler. Aydın (2019a: 76-77) bu unvana “devlet meclis başkanı, başbakan” gibi anlamlar vermenin devlet yönetimine ters düştüğünü belirtir. Ögel (2001a: 52) sözcüğün ayıt- “söylemek” kökünden geldiğini söylemiştir. Fakat sözcüğün kök biçimi ay-’tır.

Uygur metinleri

k?[ıſ] onuñ ay ti takıgu künkä oyunçı ayguçı liu süen bahşı atl(ı)g bağ lütsai bağniñ... “Im Winter, im zehnten Monat, am Tage von ding und Huhn, hörte der ‘Aufseher der Spielleute’, der Bey namens Liu Xuan fa-shi...” (HT VIII) (VATEC)²⁹.

şazın ayguçı il bağädläri... “Şazın ayguçı, il beyleri...” (Özyetkin, 2014: 208-209).

Ögel (2001a: 59) bu unvanın “ iş danışmanları” anlamına da geldiğini belirtir. Bu unvanın bu anlamı Eski Türkçe dönemi içerisinde sadece Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır:

senğremlerde erip bir künki bir aykı yakşıçı iş ayguçı boltumuz “Manastırlarda bulunup bir günlük, bir aylık veya yarım aylık çilingir ve idâreci olduk” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 138, 246)

10.23. Ötün-

Ögel (2001a: 52) Türklerde karar verme yetkisinin vezirlerde olmadığını söyler. Vezirlerin tüm konularda kağanlarına ötündüklerini (arz ettiklerini) belirtir. Ötün- fiili Orhun yazıtlarından sadece Tonyukuk’ta geçer:

k(a)g(a)n(ı)nma öt(ü)nt(ü)m “ Kağanıma şöyle ricada bulundum” ança ötündüm “ şöyle ricada bulundum” (T 12) (Tekin, 1994: 6-7).

Kağanım ben özüm bilge toñukuk ötüntök ötüñçümün eşidi berti “kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tonyukuk’un arz ettiklerini işitiverdi” (T 15) (Aydın, 2019: 179).

k(a)ğ(a)n(ı)ma öt(ü)n(ü)p sül(e)td(i)m “[bunu] kağanıma arz edip [o bölgelere] ordu sevk ettirdim” (T 18) (Alyılmaz, 2021: 335).

Uygur vazıtları

üş karlök lagzın yılka tokuz tatar <...> tokuz buyruk <...> [b]eş señüt kara bodun turuyun kañım kanka ötündi “ Üç Karluk(lar) domuz yılında (747) Dokuz Tatar(lar) <...> dokuz komutan <...> beş general (ve) halk (önünde) ayağa kalkarak babam kağana (şöyle) arz ettiler”

²⁹ <https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Vatecexte.pdf> (erişim tarihi: 15.12.2021). Bu çalışma bundan sonra VATEC olarak belirtilecektir. Projenin liderleri Prof. Dr. Marcel Erdal (Frankfurt), Prof. Dr. Jost Gippert (Frankfurt), Prof. Dr. Klaus Röhrborn (Göttingen) ve Prof. Dr. Peter Zieme (Berlin). Metin girişi ve düzenlemesi Dr. habis. Irina Nevskaya (Frankfurt), Dr. Michael Knüppel ve Zekine Özertural (Göttingen) ve Dr. Jakob Taube (Berlin). Koordinasyon ve tutarlılık kontrolleri Dr. habis. Irina Nevskaya. Elektronik destek, metin dönüştürmeleri ve veritabanı sorgularının uygulanması için Dr. Ralf Gehrke sorumludur.

(Ta G 4) (Aydın, 2018: 43).

Uygur metinleri

kul şavı beğiñerü ötünür “ (Fal şöyle) der : << Köle sözünü beyine arz eder>>” (Yıldırım, 2017: 46) (IB)

[ka]nlık ɛrig(è)liti udu yetip kan ata[y]u kolu ötünmiş “Hakanın askerlerini taşıyıp takriben ulaştırmış. Hakan tayin edip (bu durumu) ona arz etmiş” (0.1. No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 302).

Clauson (1972: 62) sözcüğün ötüğün“ dua” dönüşlü biçimi olduğunu söyler ve “bir üst makama bir beyan veya talepte bulunmak” şeklinde açıklar. Erdal (1991: 611) da sözcüğe “ bir üst amire bir şeyler sunmak” (bir kral, bir yönetici, ruhani lider)” anlamını vermiş ve sözcüğün öt- “içinden geçmek, nüfuz etmek, geçmek” fiilinden geldiğini söylemiştir. Gabain (1988: 90) sözcüğün bazı kullanımlarını ise şu şekilde vermiştir: yükünü ötün- “ bağlılıkla hürmet etmek”, bar- ğalı³⁰ ötün- “ gidebilmeyi rica etmek”, tip ötün- “ saygıyla ötünmek” gibi.

10.24. Alp

Ögel (2001a: 56) kağanların kendilerine yakın alpları erenleri ve yiğitleri olduğunu söyler. Ögel burada alpların bir yönüne dikkat çekmiştir. Fakat Eski Türkçede bu sözcük çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Bilge kagan ermiş alp kagan ermiş “bilge ve yiğit bir hakanmış” (Ölmez, 2016: 84, 96).

Uygur yazıtları

kutlug çigşi akınçu alp bilge çigşi³¹ “ Kutlug Çigşi (ile) Akınçu Alp Bilge Çigşi” (Ta K 1) (Aydın, 2018: 47).

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki anlamları ise şöyledir: 1. kahraman, yiğit; 2. zor, güç; 3. çok; 4. saygın. Alp sözcüğünün temel anlamı yiğit, kahramandır, diğer verilen anlamlar ise mecaz anlamlardır.

Uygur metinleri

... alp körgülük ärür ‘... zor görecektir’ (AY IV) (Tokyürek, 2018: 554, 606)

sukançig körkle y(a)rukın : alp yöleştürgülül titirler “Mükemmel parlaklığını (kutluluk işareti

³⁰ galı ötün- biçimini Erdal (2004: 409) “ gAll ötün-, on the other hand, ‘to beg somebody to do’ olarak açıklamıştır.

³¹ Clauson (2017: 31, dipnot: 4) Sir Aurel Stein tarafından bulunan ve Thomsen tarafından yayımlanan bir mektubu imzalayan kişinin adının Baga:tu:r Çigşi olduğunu söyler ve Çigşi’nin Çince “bölge hâkimi” anlamına gelen tz’ü-shih sözcüğünün Türkçe yazılışı olduğunu ileri sürer.

ile) mukayesesi zordur” (AY V) (Uçar, 2009: 163, 265)

alp kılguluk işlârig tüzü tükâl kılıp “... içindeki zor işleri yerine getirip” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 107, 172)

Ol ödün baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar erti “o sıralarda Benares ülkesinde iyi ve cesur bir kılavuz kaptan vardı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 42)

Antag alp ermiş “(Bu genç) öylesine güçlü imiş” (IB) (Tekin, 2017: 22 , 31)

DLT’de

Alp yagıda alçak çoğıda “yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınanır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 19).

KB

boğunka talusı kerek alp atım

bedük işke ötrü bu bolsa titim “Halk için beyin cesur ve kahraman olması iyidir. Büyük işleri anca bu meziyetler ile başarmak mümkündür” (Çağbayır, 2019: 207).

Räsänen (1969: 18) Eski Türkçe, Uygurca ve Osmanlı Türkçesinde alp biçiminde görüldüğünü söyler. Talat Tekin (2013a: 299) Mo. Alba(n) ile ilişkili olduğunu belirtir. Şerbak (2019: 97) Eski Türkçedeki alp sözcüğünün Moğolca alb biçiminin 14 ve 15. yüzyıllarda Moğol kabilelerinin hepsinin Türkleşmesiyle son bulmuş asimilasyon sürecinin en son noktasında yansımış dil malzemelerinde görüldüğünü belirtir. Alp biçiminin yanında alpagu biçimi (KT K 7 , E. 39 Kara-Yüs I), yılpagut (BK D 31) biçimi tanıklanmıştır. Şirin (2019: 101) sözcüğün günümüze kadar geldiğini fakat leksikolojik kullanımda anlam daralmasına uğrayarak özel adlaştığını ifade eder ve Toña Alp Er, Alp Arslan vb. örnekleri verir. Erol (2018: 94) sözcüğün Orhun Abidelerinde sadece insanlar için değil cansız nesneler için de kullanılabilecek anlamlara sahip olduğunu ifade eder.

10.25. Tapıgçı

Savaşçı özelliklerini kaybeden Uygurlar, saray erkanına tapıgçı “hizmet eden sınıf” adını vermiştir (Ögel, 2001a: 56). Şine Usu’da bu sözcüğün tap- fiinden -(X)g ekiyle türemiş şekli olan tapıg biçimini görüyoruz: eki kızın tapıg bert[i] “ İki kızıyla hizmet etti” (Aydın, 2018: 64). Ayrıca Tapıg sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde tapag şekli de görülür. Bu şekil pek yaygın değildir. Tapag biçiminin kullanımına ise Kuanşi İm Puser’ın B nüshasında rastlıyoruz. A nüshasında ise bu sözcük -ı- ile yazılmıştır (Ş. Tekin, 2019a : 26). Bu gövdeden türeyen tapıgçı için Wilkens (2021: 674) “hizmetçi, uşak, kadın hizmetçi, nedime” gibi anlamlar vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

täwlig kürlüg tapıyçı taydın turup tilär (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 252)

burkanlarka yakın tapıgçı [bolayın:] (AY) (Kaya, 1994: 49)

.... Kişim oglum tapıgçıg : esirkençsiz...“...oğlumu, hizmetçiye esirgemedi...” (AY V) (Uçar, 2009: 202).

Sekiz t(ümen tört) ming tapıgçı bolğ(uluğlar) “84.000 hizmetkâr olanlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 84, 214)

yétirer miñ t(e)ñri kızları tapıgçısı bolup (...) “Yedişer bin tanrıça (onların) hizmetçisi olup...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 291, 376)

ol üdün m(a)has(a)tve teginniñ tapıgçıları teginimiz kaçdı tep kaçan bartı yorınlar kanta ol istälim tep t(e)şdilär “ o zaman Mahāsattva prensin hizmetçileri 'prensimiz gecikti, nereye gitti, hadi gidelim, nasıldır arayalım’ diye konuştular” (ABH) (Gulcalı, 2015: 168)

Daşakarma’da tapagçı biçimi de tanıklanmıştır: [...] tilin tapagçı kişiler tuzlug bolgalı sakınçın adınlarig [...] “... dille hizmetçiler faydalı olacağı düşüncesiyle başkalarını....” (Elmalı, 2016: 174, 265).

DLT

Terken Katun kutıña tegür mindin koşug

Aygıl siziñ tapugçı ötnür yañı tapug “Sultan Hatun’a benden bir kaside götür ve kulunuz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor de” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 161).

KB

tapugçı kulung men begim begim sen ulug

uluğ beg ağırlar tapugçı kuluğ “Ben hizmetkâr kulunum, sen benim büyük beyimsin; büyük bey hizmetkâr kulunu değerlendir” (Arat, 2018: 344-345).

10.26. Buyruk

Kağan’ın yanında bulunan büyük memurlar ile müşavirlere buyruk denir (Ögel, 2001a: 57). Sözcük buyur- fiilinden yapılmış bir isim ve unvandır (Ögel, 2001a: 57). Sözcük için alan uzmanlarının genellikle kumadan ve amir anlamlarını verdiklerini görüyoruz. (Thomsen 2011: 163) (Orkun, 2019: 788); (T. Tekin, 2019: 90). Ayrıca Bilge Kağan’ın G 1’deki hitap cümlesinde buyruk begler “yönetici beyler” şeklinde geçer (Ercilasun, 2016: 500-501). Şirin (2019: 52) kağan tarafından verilen emirleri yerine getiren kişiye verilen bir unvan olduğunu söyler. Kaçalın (2017: 564) sözcüğün kök biçimi olan buyur- fiilinin iki şekilde

açıklanabileceğini söyler: 1. Buy+ur- ‘işlemek, çalıştırmak’ buy ‘iş, nesne; şey’ buy+um ‘şey, nesne’ buy+urka-n- ‘hırslanmak’ın yardımıyla buy+ur- ‘iş vermek’; 2. buy-ur- ‘vermek’

Ögel (2001a: 58) iç buyruk unvanının ise dışarıdaki memur ve askerlerden ayırmak için kullanıldığını söyler. Bir başka eserinde de (2019: 226) Mukaddimetü'l-Edeb'te geçen buyruk sözcüğünün Moğolcada carlık sözcüğüyle karşılandığını ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Anta ötrü baranas [balık]dakı ulug karı atl(ı)garnı buyruklarını [alpag]utlarını ogulanı yétlenip barıp bütün [balık] uluş ulımak sıgtamakl(ı)g [...] [...e]rti “Ondan sonra Bārānas (isimli) şehirdeki yaşlı, ileri gelen şahısların, memurların, kahramanların çocukları ortadan kaybolmaya başlamış” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 111, 244-245).

DLT

Bırık şeklinde tanıklanmıştır ve şu şekilde açıklanmıştır: “Teşrifatçı, gelenleri rütbesine göre Hākānın huzuruna alan kişi. Bu kelimenin aslı "emir" anlamındaki buyruktur; çünkü teşrifatçı onlara böyle emir eder” (Kaçalın, 2019: 110).

KB

yéme yakşı aymıl bu türk buyrukı

körür köz yaruķı oğul kıız oķı “Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş: Oğul kız, hakikate gören gözün nurudur, demiş” (Çağbayır, 2019: 165).

10.27. Sebig/Sebeg

Bilge Kağan yazıtının güney 14. satırında Sebig Kül Erkin adlı bir şahıstan bahsedilir. Ögel (2001a: 58) bu şahıs adını Sebeg Kül İrkiz şeklinde okur. Sebeg unvanının Çince “Ssu-Pi” yani “kâtip” veya “Başkâtip” sözcüğünden Türkçeye geçmiş olmasının muhtemel olduğunu söyler. Bu unvanın ikinci ünlüsü bazı araştırmacılar tarafından ‘e’ ile okunmuştur. bk. (Thomsen, 2011: 196), (Orkun, 2019: 72). Malov (1959: 19) ise Beg Kül İrkin şeklinde okumuştur. Ayrıca sözcüğü Sewig şeklinde okuyan Türkologlar da vardır (Aydın, 2012: 107) (Ölmez, 2015: 144). Eski Uygur Türkçesinde de kişi adı olarak tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 600).

10.28. İçreki

Ögel (2001a: 59) bu sözcüğün “Saray memuru” anlamına geldiğini söyler ve kişi adlarından sonra kullanıldığını ifade eder. Sözcük tâbi olmak anlamında da tanıklanmıştır: anta içreki bodun ko[p] m[an]a kör[ür] “oradaki tâbi halklar bana bağlıdır” (KT G 2) (Aydın, 2012:

51). Sözcüğün bir diğer tanıklandığı yer Köl Tegin yazıtının güney 14. satırıdır: Tabgaç kağanıṅ içreki bedizçiṅ ıttı “ Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler” (Tekin, 2019: 36-37). İçreki sözcüğü iç sözcüğüne yön eki ve aitlik eki -ki getirilerek oluşturulmuştur.

10.29. Tamgaçı

Ögel (2001a: 59) Tamgacıların “mühürdarlar” olduğunu söyler. Uygur döneminde kağanın altın tamgasını ellerinde tuttukları için büyük bir öneme sahip olduklarını ifade eder. Yazıtlar döneminde bazı tamgacılardan bahsedilmiştir. KT K 15’de Köl Tegin cenazesine gelenler arasında mühürdar makaraç tamgaçı ile oguz bilge tamgaçı’nın geldiği kaydedilmiştir. Bu satırdan tamgacıların boyları dışarıda temsil edebilecek kadar yetkili olduğunu anlıyoruz. Ögel (2001a: 59) tamgacıların aynı zamanda okur yazar, bilgin ve kâtip olduklarını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bo tamga m(ä)n kašann(i)ṅ tamgači bo tamga m(ä)n kašann(i)ṅ tamgači (Raschmann, 2009: 43).

KB

atım ersig erse bolur oq yaçı

köni erse kılkı bolur tamgaçı “İyi nişancı ve cesursa o okçu ve yaycı olur; doğası doğruysa mühürdar olur” (Arat, 2018: 704-705).

10.30. Tayanç

Ögel (2001a: 59) Türk sarayında birçok danışman olduğunu söyler. Tayanç ve kengeşçi’nin en çok görülen danışmanlar olduğunu ifade eder. Tayançı sözcüğünün dayan- (Etü. Tayan-) fiilinden geldiğini belirtir. Tayanç unvanı yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘asistan, yardımcı’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 686). Bu unvanın tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...buryuklar inançlar tayançlar arkası ... “... vezirler topluluğu....”(Ayazlı, 2012: 86, 169).

10.31. Tirgek

Ögel (2001a: 59) tirgek “direk” unvanını taşıyan danışmanların olduğunu kaydeder. Wilkens’in (2021: 721) sözlüğünde Tirgek, bir burç adı ve kişi adının bir bölümü olarak geçer. Maytrisimit’te kişi adı olarak “(bo)z bay tirek yidleg” tanıklanmıştır (Ş. Tekin, 2019: 43). Eski Eski Uygur Türkçesinde direk anlamına gelen sözcük “Tirgök”tür (Wilkens, 2021: 721). Eski Türkçe dönemi metinlerinde bu unvan tanıklanmamıştır.

10.32. Basutçı

Ögel (2001a: 59) “Basutçı”nın yardımcı mâiyet memuru olarak görev yaptığını belirtir ve bu memuriyetin danışman sınıfına ait olduğunu yazar. Caferoğlu (1968: 35) “ yardımcı, koruyucu, arka, hâmi, teşvik eden gibi” anlamlar vermiştir.

Uygur metinleri

artuqraq basutçı tıltayı titir (TT V) (Bang-Gabain, 1931: 342).

basutçın belgölüg bolur (MS) (Ş. Tekin, 2019: 94).

Basutçı, basut “yardım” sözcüğüne meslek adları yapan +çI ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. DLT’de basut sözcüğü tanıklanırken basutçı tanıklanmamıştır.

KB

Basutçı telim bolsa beg emgemez,

işi barça itlür törü artamaz “Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve nizam bozulmaz” (Arat, 2018: 156-157).

10.33. Ağıcı

Ögel (2001a: 59) hazinecilere “ağıcı” baş hazinedara ise “ağıcı uluğı” denildiğini kaydetmiştir. Sözcüğün kök biçim ağı Eski Türk yazıtlarında “ipekli kumaş” anlamında kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde ise anlam genişlemesine uğrayarak “servet, hazine, varlık” (Caferoğlu, 1968: 6) gibi anlamlarda kullanıldığı görülür. Ağı barım ikilemesi de Eski Türkçe döneminde sıkça kullanılmıştır. Bu sözcüğe meslek adı yapan +çI ekinin getirilmesiyle ağıcı biçimi oluşturulmuştur. Wilkens (2021: 17) ağıcı: “hazine yöneticisi, hazinedar, vergi toplayan görevli”; ağıcı başçısı : “hazinebaşçısı”; ağıcı başlağı “vergi tahsildarlarının başkanı”; ağıcı uluğı “vergi tahsildarlarının başkanı, hazineci başı” şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tegin inçä tep saķıntı ağıçı ersär “sonra prens şöyle düşündü: hazineci (ya da hazineciler) ise...” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 35).

Ağıcı Uluğı sözcüğü de İKPÖ’de tanıklanmıştır: ol ödün ağıçı uluğı ķanķa inçä ötünti “bu sırada hazineci başı hana şunları söyledi” (Hamilton, 2020 : 34).

Caferoğlu (1934: 21) sözcüğün gayrî hukukî mahiyetteki Uygur metinlerinde “veznedar” yahut “hazinedar” manasında kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bir Eski Uygurca hukuk belgesinde tsagnçı ağıcı şeklinde kullanılmıştır. Bu kullanım ile ilgili detaylı bilgi için bkz.(Caferoğlu 1934).

DLT

acıyı anlam daralmasına uğrayarak “ipekli kumaşları gözeten koruyan kişi” (Kaçalın, 2019: 61) şeklinde görülür.

KB

acıyı oduğ bolsa iş artamaz

sakışlıg tutar neñ özin örtemez “Hazinedar uyanık olursa işler bozulmaz. Malı hesaplı tutar ve kendisini de yakmaz” (Çağbayır, 2019: 249).

10.34. Sakışçı

Ögel (2001a: 59) “hesapçı”lara sakışçı denildiğini kaydeder. Sakışçı sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve Uygurca metinlerde görülmez. Erdal (1991: 115) on tane Xş+çI yapısından bahsedebileceğini söyler ve bunların üç tanesinin de Kutadgu Bilig’de (igd-iş+çi, kenjâş+çi ve sak-³²ış+çı) geçtiğini belirtir . DLT’de tanıklanmamıştır.

³² Göktürklerde sak- “düşünmek” demektir (Ögel, 2019: 203). Sak- fiilini Clauson (1972: 804) sa- fiil köküne götürür. Sak- fiili ise думать ‘düşünmek’, считать ‘saymak’ anlamlarına gelir (DTS 486). Eski Türkçe döneminde en çok kullanılan kavram işaretleri arasında yer alan ‘ sakın-’ sözcüğünün kökünde de sa- vardır (Alyılmaz, 2015: 560) (Akar, 2019: 232). Ögel (1991f: 126) yazıtlarda ‘dikkatli olmak ve uyanık durmak’ anlamlarında kullanıldığını sakçı sözcüğünün de buradan geldiğini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

İnim köl tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı “Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez (oldu), eren aklım ermez oldu” (Alyılmaz, 2005: 12) Bilge Tuñukuk. Kagan mu kışayın tidim; sakıntım: Toruk bükali semiz bükali ırakda bilser semiz bükä toruk bükä tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım “Bilge Tonyukuk. Kağan mı yapsam dedim ve düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilseler {bilmek zorunda kalsalar} semiz boğa {mı} zayıf boğa {mı} diye bil{e} mezlermiş diye düşündüm” (T 5-6) (Ercilasun, 2016: 596-597).

(e)k(i)n (a)ra t1g2 : y(a)gı : bolm(i)ş : t(ä)gm(ä)çi m(ä)n : t(e)y(i)n : s(a)k(i)nt(i)m (O 10) (Şirin, 2016: 644).

Uygur yazıtlarında

Üç karluk yavlağ sakınıp teze bardı “Üç karluk kötülük düşünüp kaçıp gitti” (ŞU/MÇ K 11) (Ölmez, 2018: 116,121).

Uygur metinleri

Ötrü kntü üzütining saqinç sinı uduyun saqan ärür (M III) (Le Coq, 1922: 18).

..... // inçä saqinti-m (TT II) (Bang-Gabain, 1929a: 416)

Ät’üz artimligin saqinip äwtin barqtin öntilär (TT III) (Bang-Gabain, 1930: 196)

(an)ta tegdükte soqlunup tüş(zün) inçe saqinti “oraya vardığında gözleri kamaşıp düşsün (diye) düşündü” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 115, 233).

[...san]sız üküş ayıg kılınç [... oglum]ın kızımın kamın kadaşımın tört türlüğ süümin balıkımın uluşımın kent suzak künt(e)ki yinçe kırkınlarımın barça meñü sakıntım erti “pek çok fena iş ...oglumu, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan (oluşan) ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmışım” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 70-71, 231).

DLT’de iki sakın- maddesi verilmiştir:

¹sakın-: ol mindin sakındı “o benden sakındı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 277).

²sakın-: düşünmek, zannetmek; umursamak (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 800). Sınamasa arsızkar sakınmasa utsukar “adam bir şeyi denemezse aldanır; bir işin nereden geldiğini düşünmezse kaybeder” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 112).

KB

İlig turdı ança sakındı özün

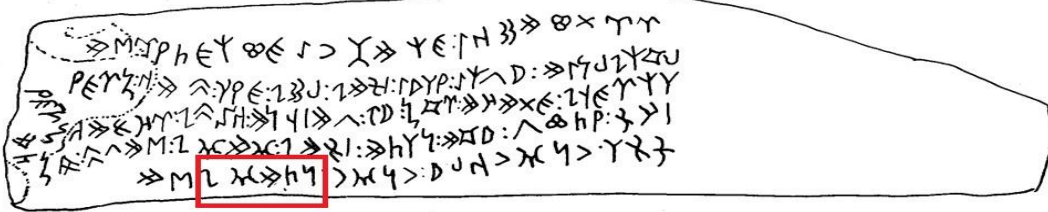
KB

Sakışçı kerek bolsa bilge tetig

bilig birle bilse bu törlüg bitig “(Vezir) hesap bilir, bilge ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir” (Çağbayır, 2019: 220).

10.35. Amga

Ögel (2001a: 59) tahsildarlar için amga sözcüğünün kullanıldığını söyler. Bu sözcük için Wilkens (2021: 42) “bir unvan” açıklamasını yapmakla yetinmiştir. Sözcük DLT’de ınga biçimdedir ve “malları korumak ve onları toplamakla görevli hazineدار” olarak açıklanmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018 : 64). Orkun’un (2019: 490) okuyuşuna göre Hemçik-Çırgakı yazıtının 10. satırında bir “amga” sözcüğü geçer. Bk. Şen 2007: 137-138. Bu satırda geçen sözcük yazıtı neşredenler tarafından farklı şekilde okunmuştur. Malov (1952: 75) ‘artımğa’; Tekin (1999: 6) (a)rt(ı)mga; Kormuşin (2016: 133) artımğa; Aydın (2019: 134) art²ınga.

(https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/566.gif) (erişim tarihi: 15.05.2022)

Bazılhan’ın verdiği çizime göre sözcük art “arka” sözcüğüdür. Amga sözcüğünü taradığımız eski Uygur metinlerinde ‘bir unvan’ olarak tanımlayamadık. Ayrıca Eski Uygurcada bir amga sözcüğü daha vardır ki bu sözcük ‘dağ keçisi’ anlamındadır. Bu sözcüğü Irk Bitig 49’da ortu yirde amgaka sokuşmuş “orta yerde dağ keçisine rastlamış” (T. Tekin 2017 : 24, 32) cümlesinde görüyoruz. Aynı zaman bu sözcüğün ınga biçimi de vardır. Bunun örneğini Maytrisimit’te görüyoruz: ınga teke adğırak (Ş. Tekin 2019 : 141). Ögel, muhtemelen Orkun’un bu okuyuşundan hareket ederek sözcüğü amga şeklinde belirtmiştir. Ayrıca Kutadgu Bilig’de sır kâtibi anlamında ılınga sözcüğü geçmektedir (Arat, 2018: 1153).

10.36. Elçi

Eski Türkler, devletler arasında gidip gelen kağan temsilcilerine “elçi” demektedir (Ögel, 2001a: 59). Elçiler, devlet içindeki günlük haber ve emirleri ulaştıran bir postacı gibi

köngül bertti yaşı yuvuldı közün “Hükümdar biraz durdu, kendi kendine düşündü; gönlü yaralandı, gözlerinden yaş döküldü” (Arat, 2018: 830-831).

Hamilton (2020: 175) sakın- sözcüğünü sa- “ saymak, sanmak, düşünmek, istemek” fiilinin -k- ile pekiştirmeli biçimi olan *sak-’ın dönüşü biçimi. Türkmence, Yakutça vb.nde sākın-’da uzun ā var şeklinde açıklamıştır

değildir (Ögel, 1991: 353-355). Sözcük Eski Türkçe döneminden günümüze kadar aktif bir şekilde kullanılmıştır. Orhon ve Uygur yazıtlarında tanıklanmamıştır. Yenisey yazıtlarında ise hem elçi hem de kişi adı olarak tanıklanmıştır:

elç<i> çor küç bars “Ben Elçi Çor Kül Bars(ım)” (E.14. Çaa-Höl II) (Aydın, 2019: 79)

(e)lçi³³ (ä)rg(ä)ñ(ä) :(ä)g(ä)d(i)m “Han ergene, akrabalarım” (Tekin 2013a : 554-555). Bu satırda geçen elçi sözcüğün Tekin (2013a: 559) tarafından “han,bey, hakim” şeklinde açıklanması dikkate değerdir. Diğer metinlerde ise şu şekilde tanıklanmıştır:

Uygur metinleri

kuanşı im pusar ol tınlıglarkā ilçi bilgeler körkin körtgürür “Kuanşı İm Pusar o canlı varlıklara, elçi ve hakimler kılığına girerek görünür” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 15, 22)

Sözcüğün DLT’de tanıklanmamış olması dikkat çekicidir.

KB

yalavaç tidüküm bu ilçi turur

bu ilçi sözün aysa ölmez qalır “Elçi işittiği sözü aynen ulaştırırsa, ona ölüm veya ceza yoktur” (Arat, 2018: 666-667).

Sözcük Türkçeden çeşitli dillere geçmiştir. Karaağaç’ın (2021: 278) tespitlerine göre bu diller şöyledir:

Çin é’érqin “elçi”; Far. elçi, ilçi “elçi, aracı”; Ur. elçi “elçi, sefir”; Ar. ilçi, ilşi “elçi”; Erm. elçi, yelçi “elçi”; Mac. elcsi “elçi”; Rom. elciü, elciesk “elçi”; Bul. elçiya “elçi”; Srp. elčija, elčija “yabancı ülkelere gönderilen elçi”; Arn. elçi “elçi”; Yun. elčis “elçi, peygamber”; İng. elchee, elchi “elçi sefir”.

10.37. Körüg

Âdi haberci ve casuslara verilen adlardan biri Körüg’dür (Ögel, 2001: 59). Bu sözcük Türkologlarca farklı okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Sözcüğün geçtiği yer Tonyukuk I K 5’tir: türğ(i)ş k(a)g(a)nta küür(ä)g³⁴ k(ä)lti “Türgiş kağanından kaçak geldi” (Tekin,1994: 13). Tekin (1994: 32) sözcüğün başlarda körüg okunduğunu ve “casus” olarak anlamlandırıldığını söyler fakat bu sözcüğün kür(ä)g ‘kaçak’ okunması gerektiğinin ilk kez farkına varanın Erdal olduğunu söyler. Kaçmak anlamındaki kürä- eylemi Orhon yazıtlarında, Uygurcada ve DLT’de vardır (Tekin, 1994: 32). Erdal’ın bu tespiti çok önemlidir. Sözcük Uygur yazıtlarında ve

³³ El çerigiñe egdim ešim (Malov 1952 : 75) ; elç<i> ergeñe (Aydın 2019 : 135) ; el içregiñe (Kormuşin, 2016: 133).

³⁴ Bërta (2010: 69) sözcük üzerine okuyuşları şu şekilde belirtir: kürey (Berta), Körüg (Radloff, Malov, Aydarov), körüg (Orkun) kööräg (RGA), körig (Giraud). Bizim tespit ettiğimiz okuyuşlar ise şöyledir: K^üüreg (Ölmez 2015 : 184); kür(ä)g (Şirin 2016 : 640); küreg (Aydın 2019 : 182) ; küür(e)g (Akar 2020 : 103); köör(ü)g (Alyılmaz, 2021: 353).

Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. Ayrıca Türk runik harflerle kâğıda yazılmış metinlerde “körüg” sözcüğü kişi adı olarak da tanıklanmıştır: körüg bitidim “(Ben) Körüg yazdım (Yıldırım, 2017: 292).

10.38. Tıl

Ögel (2001a: 59) haberci ve casus anlamına gelen bir diğer sözcüğün “tıl” olduğunu söyler. Talat Tekin (1994: 75) bu sözcüğe (düşman hakkında) bilgi; gözcü anlamlarını vermiştir. Clauson (1972: 489) tıl maddesinde sözcüğün gerçek anlamının “dil” olduğunu bundan da mecaz “muhibir, bilgi” özellikle de “gizli bilgi, dil” vb. anlamlara sahip olduğunu söyler. Bu sözcük Orhon yazıtlarından sadece Tonyukuk yazıtında tanıklanmıştır:

tıl(ı)ğ k(e)l(ü)rti “ (Bu arada) casusu getirdiler” (Akar 2020 : 106).

kıy(ı)n(ı)ğ köönğl(ü)nçe (a)y b(e)n senge ne (a)y(a)yın tidi k(e)lir (e)rs(e)r köörü k(e)lür k(e)lm(e)z (e)rs(e)r tıl(ı)ğ ş(a)b(ı)ğ (a)lı oluş tidi “[Cezalandırılacaklara gerekli] ceza[lar]ı gönlünce/dilediğin gibi ver; ben sana [bu konuda] ne söyleyeyim dedi” [Düşmanlar eğer] gelir[ler]se [başlarına gelecekleri de] görerek/bilerek gelirler. [Eğer] gelmez[ler]se muhibir[lerin getirdikleri] haber[ler]i [dikkate] alıp otur (ona göre hareket et) dedi” (Alyılmaz, 2021: 356).

Uygur yazıtlarından Şine Usu yazıtında tanıklanmıştır:

meniñ er anta basmış tıl tutmuş “benim askerim orada saldırmış, muhibirleri ele geçirmiş” (Aydın, 2018: 58). Aynı yazıtın batı 6. yüzünde ise tugın² .. tılığ<...> olarak geçer (Aydın, 2018: 64).

Eski Uygur Türkçesinde bu sözcük tanıklanmamıştır. Casus anlamında kullanılan sözcükler ise şöyledir: bakguçı, sınağçı, tobañçı (Wilkens, 2021).

DLT’de tıl: düşmandan ele geçirilen adam şeklinde açıklanmış ve kullanıldığı bağlamlar şu şekilde belirtilmiştir: Tıl tuttum ‘düşmandan bir adam ele geçirdim’; tıl: casus. Yagıdan tıl tuttu ‘o, düşmandan casus yakaladı’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 146, 402).

10.39. Tıgrak

Ögel’in (2001a: 59) haberci, casus anlamında verdiği bir diğer sözcük “tıgrak”tır. Sözcük Orhon yazıtlarında, Uygur yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde iki tıgrak sözcüğü görülür: 1.sert, katı, sıkı; 2. kişi adı (Wilkens, 2021: 712). DLT’de ise tıgrak “sert adam” olarak geçer (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 204). Fakat posta atı habercisi anlamına gelen tugrag sözcüğü vardır³⁵ (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 898). Şu şiirde

³⁵ Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 378, dipnot 1614) sözcük için dipnotta şu açıklamayı yapmışlardır: Te’de esre var (tıgragı). Ancak tıgrak “ sert (adam)” demektir; posta, posta atı, haberci anlamı yoktur. “Posta atı” anlamına

geçer:

Yandı erinç ugragı/ Keldi berü tugragı

õzi kuyı ugragı/ alplar kamug tirgeşür “Düşmanı niteleyerek diyor ki: Galiba o niyetinden vazgeçti. Onun posta atı (habercisi) bize geldi. O (düşman) vadinin göbeğindedir. Kahramanları savaş için saf oluşturmaktadır” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 378). Ögel’in tıgrak şeklinde belirttiği sözcük DLT’ye göre tugrag olmalıdır.

10.40. Yazıgçı

Aileler arasında haber götürüp getirenlere yazıgçı denilmektedir (Ögel, 2001a: 59). Bu sözcük Orhon yazıtlarında, Uygur yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 986) yazıgçı maddesinde yorıgçı maddesini işaret eder. DLT’de yorıgçı “kayınlar (hısımlar) arasında mektupla gelip giden elçi” olarak açıklanmış ve Oğuzca olduğu belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 372).

10.41. Okıçı

Ögel (2001a: 59) halka hükümdarın haberlerini bildiren telallara “okçı” denildiğini kaydetmiştir. Bu sözcük KB’de bir kez tanıklanmıştır:

Okıçı ol erdi bayattın saña,

sen ötrü köni yolka kirdiñ tona “O sana Kadim Tanrı tarafından gönderilen okucu (davet eden) idi. Sen bu sayede doğru yola girdin, yiğit” (Çağbayır, 2019: 104). Sözcük okı- fiilinden gelir (Clauson, 1972: 80).

10.42. Tartıgçı

Saraydaki davetçilere Tartıgçı denilmiştir (Ögel, 2001a: 59). Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. DLT’de tartıg “hakanın emrindekileri bir kişi için çağırması” şeklinde açıklanmıştır. Begden tartıgçı keldi denir “ hakanın ve emirin çağırıcısı geldi” cümlesi örnek verilmiştir (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 202). Clauson (1972: 537) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler.

10.43. Yizek

Askerî kılavuzlar için yizek sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 2001a: 59). Bu sözcük Orhon yazıtlarında, Uygur yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. Sözcüğün geçtiği tek yer bizim tanıklayabildiğimiz kadarıyla Dîvânu Lügâti’t-Türk’tür. DLT’de yizek

yakın anlamda bir kelime DLT’de vardır : tugrag (Clauson tograg). Yazma 233’te geçen tugrag “ savaş ve binicilik gününde hakanın askerlerine verdiği at” anlamındadır.

“askerlerin öncüsü” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 355).

10.44. Kılavuz

Eski Türklerin kılağuz dedikleri kılavuzlar devlet ve ordu için çok önemlidir. Bu kişilerin en önemli özellikleri çok gezmiş ve görmüş olmalıdır (Ögel, 2001a: 59). Bu sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de kulabuz “kılavuz (/b/ ünsüzü /w/den çevrilmiştir) şeklinde açıklanmış ve şu atasözü örnek gösterilmiştir: kalın kâz kılavuzsuz bolmas “Kaz sürüsü kılavuz ile uçar” (Kaçalın, 2019: 300).

KB

Bir ança yarutmuş halayıkça ol

bir ança kılavuz bulur yitse yol “Bir kısmını halk için aydınlatmıştır; bir kısmı kılavuzdur, insan yolunu kaybederse, bunlarla bulur” (Arat, 2018: 112-113).

EDPT’de (1972 : 617-618) sözcüğün Farsça’dan alınmış olabileceği görüşünün kabul edilebilir olabileceği söylenmiştir. Doerfer (1967: 490-491) sözcüğe ‘ Wegführer’ anlamını verir ve sözcüğün çeşitli Tarihi Türk yazı dillerindeki kullanımlarını gösterir. Ayrıca Menges’in sözcüğü *qol-a-yuz ‘ who leads by the hand’ şeklinde açıklamasının yanlış olduğunu söyler. Şen (2007: 144) bir sözün kalıplaşmış ifadeler olan atasözlerinde yer alabilmesi için uzun yılların geçmesi gerektiğinden hareketle kılavuz sözünün Türkçedeki varlığını daha gerilere götürülebileceğini belirtir. Markwart, sözcüğün Batı Türkçesinde kouλουρροS [kolovros] 'kılavuz', Doğu Türkçesinde ise kılağuz şeklinde görüldüğünü söyler (Akt; Ceylan, 1997: 132).

10.45. Em/Emçi

Ögel (2001a: 59-60) eski dönemlerde şamanların aynı zamanda doktorluk gibi görevlerinin de olduğunu söyler. Uygur döneminde ise din ile doktorluk mesleğinin tamamen ayrıldığını ifade eder. Türklerin ilâç için “ em”, doktor için “ emçi” sözcüğünü kullandıklarını yazar. Çoruhlu (2002: 61) da şamanların doktorluk vazifesine dikkat çeker. DLT’de emçi “ilaç yapıp tedavi edene emçi” denir şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 17). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

İgingä ayrıynga ämi yoq “für seine Krankheit gibt es kein Heilmittel.” (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 253).

Em kılmak erür (AY) (Kaya, 1994: 93)

... iglemişteki otun emin bo dört türlüğ... “hastalığındaki (verilecek) ilaç, merhem ile, bu dört tür...” (AY III) (Ölmez, 1991: 45)

Törtünç ot âm bilgä bilig ornın ukmak “dördüncüsü tıp bilgi yerini anlamak” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 414, 579)

Töşekin otınga eminge tegi alku tüketi tegürser “ (yastığını) döşegini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa...” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a : 12,21)

altun alqai birök otaçı âmçi ärsär “das Gold wird er nehmen, wenn er ein Arzt und Heiland ist, (U I) (Müller, 1908: 7)

DLT

emçi anjar ot otadı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 458).

KB

ķamuğ edğülükke neng ol yolçısı

ķamuğ ig toğaka neng ol emcisi “Her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır” (Arat, 2018: 694-695).

Sözcük Moğolcaya da geçmiştir. ET., OMoğ. Em ‘ ilaç’ ; ET. emlä-, MYD. Emçile- ‘ tedavi etmek’ ; MYD. Emçi ‘ hekim’ (Şçerbak, 2019: 112).

10.46. Otaçı

Ögel (2001a: 60) ata-sagun ve otaçıların büyük saray doktorları olduğunu söyler. Sözcük ota- “tedavi etmek” kökünden türetilmiştir. DLT’de ot: ilaç. Bu kökten türetilerek tabibe “otacı” denmiştir (Kaçalın, 2019: 362) şeklinde açıklanmıştır. Sözcük Moğolcada otaçı/otacı “çıkıkçı” anlamında kullanılır (EDPT, 1972: 44). İbn-i Mühenna’da hekim şeklinde açıklanmıştır (Gül, 2016: 183). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

neçe otaçı otın birle k(e)lser (M I) (Le Coq, 1936 : 13)

bu alqu qartlarqa otaçıbaqşilar yaraqin körüp (Rachmati, 1932: 406).

[ki]dinuska otaci ot[...] (Wilkens, 2000: 59).

[kam üzä tutulup] otacılar üzä (Yakup-Knüppel, 2007: 166)

[...a]yıtur otaçık[a...] (Maue, 2015: 390).

DLT

Otaçı közüğ enüçledi “tabip gözün kataraktını tedavi etti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 131).

KB

Kerek tut otaçı kerek erse ķam

ölüğe hergiz asığ kılmaz em “İster otacı getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez” (Arat, 2018: 262-263).

Şçerbak (2019: 126) sözcüğün ot ‘ ot, şifalı bitki; ilaç’ kelimesiyle yakın görüldüğünü ancak ot’tan türeyen ota- ‘ tedavi etmek’ fiiline +çI ekinin gelmesinin garip bir durum olduğunu belirtir. Bu durumu ise ancak kullanıma sırasında kelime bünyesindeki bir hecenin düşmesi ile açıklayabileceğimizi belirtir ve bu görüşünü içşä- (< içigsä-) ‘ susamak’ alsa- (<alıgsä-) ‘ almak, istemek’ kelsä- (<keligsä-) ‘ gelmek istemek’ örnekleriyle destekler.

10.47. Ata Sagun

Ögel (2001a: 60) ata sagunların saray doktoru olduğu söyler. DLT’de Ata sagun “doktor” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 42); ata sagun “Türk doktor” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 173) şeklinde açıklanmıştır. DLT’deki bu iki kayıt dikkat çekicidir. Ata sözcüğü Eski Türkçede “ata, baba” gibi anlamlara gelmektedir. Sag sözcüğü Oğuzcada sağlık ve esenlik; sağlıklı gibi anlamlarda kullanılmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 798). Sagun sözcüğünün bu kökten geldiği açıktır. Ayrıca bu sözcük “karluk büyüklerinin unvanı” olarak da kullanılmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu 2018: 173).

10.48. Otaç İlig

Ögel (2001a: 60) ülke içindeki tabiplerin bir başının bulunduğunu söyler ve bu kişilere de otaç ilig yani “ hekimbaşı” veya “ hekimlerin prensi” unvanının verildiğini belirtir.

10.49. Sınuk Bağlağu

Ögel (2001a: 60) kırıkçı ve çıkıkçılara “sınuk bağlağu” yani “ kırık bağlayıcı” denildiğini söyler. Kâşgarlı sınuk/sınuk sözcüğünün Oğuzca “kırık” anlamında kullanıldığını belirtir (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 820). Sınuk sözcüğü de Eski Türkçedeki sın- “kırmak’ fiilinden -(X)k fiilden isim yapma eki ile oluşturulmuştur.

10.50. Kam

Ögel (2001a: 60) eski Türklerin şamana “ kam” dediklerini söyler. Kamların fal da baktıklarını belirtir. Türkler şamandan ziyade, kam sözcüğünü kullanmıştır (Çoruhlu, 2002: 15). Eski Uygur Türkçesinde “büyücü, şaman, dinî mütehassıs” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 324).

Uygur metinleri

t(a)k(ı) k(a)mağ kamlar tirl’ep “ve dahi bütün papazlar toplansalar” (Manihaica I) (Le Coq, 1936: 13)

DLT

kâhin, şaman şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 215). Kam ırkladı “kâhin bir konuda fala bakıp kehanette bulundu” cümlesi örnek gösterilmiştir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 531).

KB

Bu sukluk ig ol bir otı yok emi

anı emleyümez bu dünyā kamı “Açgözlülük, ilacı ve devası bulunmayan bir hastalıktır. Onu, bütün dünya psikologları bir araya gelse yine de tedavi edemezler” (Çağbayır, 2019: 209).

Sözcüğün etimolojisi için bk. Nemeth (2003) (Stachowski, 2019: 200). Şen, bu sözcüğün Türkçe ka “ecdat” köküne getirilen iyelik kaynaklı +m isimden isim yapım ekiyle türemiş “ata” anlamında bir unvan olduğunu söyler. Sözcüğün kökeniyle ilgili diğer görüşler için bkz.³⁶ Ayrıca bu unvan Eski Kore devletlerinden Silla’da yaygın olarak kullanılmıştır. (Eski Çin. kam; Sino-ko. Kam) (Choi, 2021: 192). Ayrıca Choi, kam sözcüğünün eski Türkçedeki kam “şaman” sözcüğüyle aynı olduğunu düşünür. Çeşitli sahalardan örnekler verir.

10.51. Yatçı

Yağmur taşından anlayan falcılara yatçı denir (Ögel, 2001a: 60). Räsänen ve Poppe’ye göre yat~yad Akadçadan Persçeye geçen yatu > jadu ‘büyücü’ sözüne dayanmaktadır. (Akt; Şen 2007: 233). Clauson (1972: 883) da sözcük madde başı olarak bulunmaz. Fakat sözcüğün kökeni olduğu düşünülen ya:t (-d) sözcüğü için ‘yağmur büyü; yağmur taşı’ anlamlarını verir ve sözcüğün tarihinin karmaşık olduğunu Doerfer I’de uzunca tartışıldığını söyler. Sözcüğün ikinci dönemde Moğolca cada olarak ödünçlendiğini ve bu şekilde yada olarak Türkçeye geri döndüğünü (bkz. Çağatayca) ifade eder. Sözcüğün bir zamanlar ‘jade’ ve Farsça cādū ‘büyü’ ile ilgili görüldüğünü söyler fakat bunun kesinlikle hatalı olduğuna da dikkat çeker. Ayrıca Clauson, sözcüğün Soğdca čōd ‘yağmur taşı’ ile ilişkili olabileceğine dair bazı kanıtların olduğunu, fakat bunun Türkçede bir ödünç kelime olduğunu varsaymak için hiçbir neden olmadığını söyler ancak bunun tam tersinin de olabileceğini belirtir. Clauson sözcük üzerine net bir görüş belirtmemiştir. Şerbak (2019: 32) ise sözcüğü şöyle açıklar:

Kelimelerin başka bir dilden geldiğine işaret eden en önemli fonetik göstergelerden birinin Türkçe ve Moğolca için tipik olan karşılıkların olmamasıdır, krş (...) ÖMoğ. Cada, Alt. d’ada, Krg. Cada ‘ yada taşı’ , Yak. sata ‘ bazı hayvanların midesi veya karaciğerinden çıkarılan ve hava değiştirme gücüne sahip olan bir taş’, Tuv. çada- ‘ büyü yardımıyla yağmur yağdırmak’(...) Bu kelimelerin fonetik yönden bulundukları küme dahilinde birbirleriyle mukayesesi kesin olarak Kar. Yada-, Tuv. çada- fillilerinin Moğolcadan, bunun aksine Ömoğ. Yada, dulağan, dayin ve deleñ’in Türkçeden alıntı olduğunu kanıtlamaktadır.

³⁶ <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/serkansen/120244/9.doc> (erişim tarihi : 11.06.2021)

Sözcüğün tanıklandığı metinler:

Uygur metinleri

luu öntürgüçi yadçı botlum ärsär (Müller 1911: 84; Akt Şen 2007: 235).

DLT

Yatçı yatladı “kâhin taşlarla bulut ve yağmur için kehanette bulundu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 476)

10.52. Kumçı

Ögel (2001a : 60) kum falına bakan kişilere “Kumçı” denildiğini belirtir.

10.53. Yulduz/Yulduzçı

Yıldızlara bakan münneçim ve astronomlara “Yulduzçı” ve “Körümçi” denilmektedir (Ögel, 2001a: 60). Yultuz için sözlüklerde “yıldız, burç, ayın dünyanın çevresinde dolaşırken geçtiği istasyon, gezegen” (Wilkens, 2021: 919) (Caferoğlu, 1968: 305) gibi anlamlar verilmiştir. Yıldız sözcüğünün etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Räsänen (1969: 210) yultuz ‘stern’ anlamını vermiş ve çeşitli lehçelerdeki biçimlerine yer vermiştir. Clauson’da (1972: 922) Räsänen’e benzer açıklamalar yapmıştır. Sözcük için ‘yıldız’ anlamını vermiş; sabit yıldızlar ve gezegen için genel bir terim açıklamasını yapmıştır. Yaşayan Kuzeydoğu dillerinde yultuz vb. : Güneybatı Az. ulduz ; Osm. Tkm. yıldız, diğer yerlerde bazı fonetik değişikliklerle yulduz şeklinde yaşadığını söylemiştir. DTS’de (1969: 278) ‘звезда ‘star’, планета anlamı verilmiş ve metin içinden örneklerle açıklanmıştır. Özkan (2003: 157-178) sözcüğün *ya- ‘ışık ve ateş saçmak, ışıldamak, parıldamak, aydınlatmak’ kökünden geldiğini belirtir. Karadoğan, kelimenin kökünün yıl-/yal- ‘parlamak’ fiiline dayandığını söyler (Akt; Kabadayi 2007: 145). Talat Tekin ise, yultuz "yıldız" ismiyle uldra-"parlamak" fiilinin aynı kökten geldiği görüşündedir (Akt; Özkan 2003: 169). Yultuzçı sözcüğü de Yultuz sözcüğüne meslek yapan +çI eki eklenerek oluşturulmuştur. Marcel Erdal (1991: 323-324) - (X)z başlığı altında yultuz ‘star’> yuldrı- ‘to gleam’ olarak açıklar ve sonradan *yultrı-z> yultuz şeklini almadığını belirtir. Biz Yultuz kelimesinin kökeninin Vibakti-samaz’da geçen yul ‘ışık’ (Elmalı 2017: 251) sözcüğünden hareket ederek yul-tur-(u)z > yultuz olabileceğini düşünüyoruz. Yultuzçı³⁷ sözcüğünün tanıklandığı metinler şunlardır:

Uygur metinleri

ukmadın körümçi yultuz-çı t(ä)rs tätrü töröçi-kä bilig ayıtp (Raschmann, 2012: 146).

³⁷ Diğer dönem metinlerinden Codex Cumanicus’ta yulduzçı kızgançı ulu ata (Argunşah- Güner 2015 : 281) şeklinde görülür.

Yultuzçı är ilig xanqa inča tip ötünti (Manihaica III) (Le Coq, 1922: 30)

KB

muningda basa emdi yulduzçı ol

bağa körse yetrü idi yinçke yol “Bunlardan sonra da münecimler gelir; iyice dikkat edersen, pek çok ince yolun” (Arat, 2018: 754-755).

10.54. Körimçi

Ögel’in (2001a: 60) bahsettiği münecim ve astronom anlamına gelen bir diğer sözcük ‘Körimçi’dir. Eski Uyğurcada körüm sözcüğü ‘kader, kehanet, fal’ (Wilkens, 2021: 411); körümçi ise ‘kâhin’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 412). Sözcük DLT’de geçmez. Clauson (1972: 745) körüm sözcüğünün kör- fiiliden türediğini, literatürde ‘tek bir görme eylemi’ anlamına geldiğini söyler ve sözcüğün erken dönemlerde ‘ kehanetleri incelemek veya daha basit şekilde ‘kehanet’ anlamına geldiğini ifade eder. Kuzeydoğu dillerinden Sagaycada körüm olarak yaşadığını belirtir. Körimçi’de bu sözcükten türetilmiştir.

Uygur metinleri

ukmadın körümçi yultuz-çı t(ä)rs tätrü töröçi-kä bilig ayıtıp (Raschmann, 2012: 146).

körümçi yultuzçıya ayıtmaz (Bang-Gabain-Rachmati, 1933: 114).

10.55. Kapıgçı

Kapıçılar önemli saray muhafızlarıdır. Bu saray muhafızlarına daha sonra Çapkunçı denilmiştir (Ögel, 2001a: 60). Sözcüğün kök biçimi olan kapı Eski Uyğur Türkçesinde kapug/kapıg ve bazı metinler de kapag³⁸ şeklinde tanıklanmıştır (Ögel, 1991b: 45). Kapıgçı ise Eski Uyğur Türkçesinde kapı bekçisi anlamında kullanılır (Wilkens, 2021: 332). Clauson (1972: 583) kapıg sözcüğünün kap- fiilinden -(I)g eki ile türetildiğini söyler. Sözcüğün ünlüsünün başlangıçta -ı- olduğunu, Manihaist Uyğur A diyaletinde -a-³⁹ şeklinde görüldüğünü bazı Uyğurca A metinlerinde ve sonrasında -u- haline geldiğini belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ol kızlar kapağçı biz tep tedi “Kızlar biz kapının koruyucularıyız dediler” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 51)

³⁸ Boodberg, Tobaca ko-po-çen “kapıcı, muhafız” sözcüğü ile Türkçe kapagçın “door-keeper” sözcüğünün aynı olduğunu düşünür (Akt; Ercilasun, 2021a: 331).

³⁹ Şinasi Tekin (1992: 88) n ağzında +an olduğunu söyler. N ağzından kasıt ise Mani dini, bazı burkancılar; Köktürkçedir. Eski Uyğur Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam teşekkül ettiği söylenemez. /a/ ve /e/ ünlüleri yardımcı ses olarak sadece Mani sahası metinlerinde kullanılır (Eraslan, 2012: 75).

KB

Kapuğçı tıdumaz ya yol kılguçı,

tegürmez mangu bir küvez kür küçi “kapıcı veya yol gösterici bana engel olamaz; hiçbir kibir ve azamet taslayan bana kafa tutamaz” (Arat, 2018: 660-661).

10.56. Çapkunçı

Çapkunçı sözcüğünü ise metinlerde tanımlayamadık. DLT’de bir çapıtgan sözcüğü geçer. Kaşgarlı bu sözcüğün Uygur lehçesinde, devamlı boyun uçuran kişi anlamına geldiğini söyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 224). Bununla birlikte Çağ: çapkunçı ‘baskıncı, katil’; Az: çapgınçı ‘soyguncu, eşkıya’ biçiminde görülen ve Farsçaya çapkunçı “yagmacı” olarak geçen sözcüğün ET’deki çapıtgan ile ilişkilendirmemiz mümkündür (Şen, 2007: 244).

10.57. Aş/Aşçı

Eski Türkçede aşçılar için “aşçier” ve “salçı” sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 2001a: 60). Eski Türk yazıtlarında aşçı sözcüğü tanımlanmamıştır. Fakat sözcüğün kök biçimi olan aş’tan türetilmiş olan aşan- “yemek yemek” geçer. Bu sözcükte Tonyukuk 27’de: aşangalı? tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz “ Yemek yemeleri için (askeri) attan indirdik (Aydın, 2019a : 182)⁴⁰ şeklinde görülür. Fakat görüleceği üzere Aydın, sözcüğe şüpheli yaklaşır. Aş sözcüğü Eski Uygurcada bu anlamlarının yanında ikram anlamına da gelmektedir (Wilkens, 2021: 75). Bu sözcüğün kökeni hakkında ileri sürülen görüşler için bk. Eren, 2020: 29. Aşçı er ifadesi için “erkek aşçı” anlamının verildiğini görüyoruz (Caferoğlu, 1968: 23). Bunların yanında bir de aşçı oğlan ifadesi vardır. Bu ifade de “ aşçı yamağı, aşçı çırağı”vb. anlamlara gelir (Wilkens, 2021: 76). Sözcüğün tanımlandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bo [savıg] eşidip atası maliké aşçı élig begke korkınçın y(i)ti biçekin kenç oğlının boyunun [biç]ıp başın yerte yuvdı “Bu (sözü) işiten Malunke adlı aşçı, korkunç bir şekilde, keskin bıçakla genç oğlunun boynunu kesip başını yere yuvarlamış” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 109-110, 244).

t(ä)rkın [b]äg aşçısın öskintä okıp inč[ä] (Wilkens, 2010: 95).

⁴⁰ Talat Tekin (1994: 12-13) bu satırı (a)s(ı)ng(a)lı : tüşürt(ü)m(ü)z : (a)t(ı)g : ıka: b(a)yur ärt(i)m(i)z “ Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk” şeklinde okuyup aktarır. Diğer okuyuşlar ise şöyledir: Ölmez 2015: 184,191) aşangalı : tüşürtümüz : atıg : ıka : bayur ertimiz “ (askerleri) yemek yemeleri için (attan) indirdik”; Şirin (2016 : 640) slnlgllll tüşürt(ü)m(ü)z : (a)t(ı)g : ıka b(a)y(u)r (ä)rt(i)m(i)z; Akar (2020 : 102) sözcüğü (a)s(a)ng(a)lı : tüşürt(ü)m(ü)z : (a)t(ı)ğ ıka b(a)y(u)r (è)rt(i)m(i)z “ Yemek yemek için (askerleri attan indirdik) (o arada) atları ağaçlara bağlıyorduk şeklinde okuyup aktarır. Yazıtın en son yayımını yapan Alyılmaz (2021, 351) (a)s(a)ng(a)lı tüşürt(ü)miz at(ı)ğ ıka b(a)yur (e)rt(i)m(i)z [zaman zaman askerleri] yemek yemeleri için [atlarından] indirdik. [yemek yeme ve dinlenme zamanlarında] at[lar]ı ağaç[lar]a bağlıyorduk” şeklinde okuyup açıklamıştır.

Kayu aşçılar erdi “aşçı olanlar ise...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 135, 244).

DLT

Tanıklanmamıştır.

KB

arığ bolsa aşçı arığ aş bérür/ arığ bolsa aş suw sewe ked yélür(Kaçalın: 152)⁴¹ “Aşçı temiz olursa, temiz yemek verir; yemek temiz olursa seve seve yenir”

10.58. Salçı

Eski Türklerin aşçıya bir de salçı dediklerine yukarıda değinmiştik. Bu sözcük Uygurcada kişi adı ve kişi adının bir bölümü olarak geçer (Wilkens, 2021: 577). Clauson (1972: 825) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler. Fakat kelimenin kökü olabilecek *sa:l sözcüğünün tanıklanmadığını belirtir. Räsänen (1969: 398) sözcüğün Sorça sal ‘ Herd, Feuerstelle’ ile karşılaştırması gerektiğini söyler. DLT’de sālci “aşçı” [maṭbaxī] (Dankoff- Kelly, 1985: 153) şeklinde açıklanmıştır. Aşçı bıçaklarına ise salçı bıçak denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 530).

10.59. İşçi/İşlegüçi

Eski Türkler, işçilere işçi⁴² veya işlegüçi yani “işleyici” demişlerdir (Ögel, 2001a : 60).

DLT

Tawraq işçi “ hızlı işçi” (musri‘) (Dankoff- Kelly, 1982: 351).

KB

Vezir işi barça saķışlar bolur,

saķış bilmeşe işçi işi kalur “Vezirin işi hep hesapla döner. Hesap bilmezse çalışan işi hep kalır” (Çağbayır, 2019: 220).

Wilkens (2021: 313) sözlüğünde işçi maddesini vermiştir. Fakat biz tarayabildiğimiz metinlerde sözcüğün kullanımını tanımlayamadık.

10.60. Ter/Terçi

Eski Türkler, yevmiyeye “ter”; yevmiyeli işçilere de “terçi” veya “ yumuşçı” demişlerdir (Ögel, 2001a: 60). Bu sözcüğün kök biçimi olan ter’in tanımlandığı en eski metin

⁴¹ <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> (erişim tarihi 11.06.2021). Bu çalışma bundan sonra Kaçalın: (sayfa) olarak belirtilecektir.

⁴² Bu sözcüğün kök biçimi olan ‘iş’ yazıtlarımızda sıkça tanıklanmıştır.

Teñriken *iyn anda : yo:rımış, işig : kü:çin (bermiş erti :) (O 5) (Clauson, 1957: 182).

Bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(e)rü s(a)k(i)nm(a)t(i) (KT D 10) (Alyılmaz, 1994: 99).

[Tabğaç kağanka körmiş. Elig yıl] işig küçüg birmiş (BK D 7-8) (Ergin 2011: 34).

Kara terim yügürti işig küçüg birtim ök. (T 52) (Ercilasun, 2016: 624).

İş(i)g küç(ü)g : birg(i)l tid(i)m (ŞU D 5) (Şirin, 2016: 652).

Tört bulundaki bodun <i>ş küç bérür (Ta B 4) (Aydın, 2018: 44).

Tonyukuk'tur. Tonyukuk yazıtının doğu 1. satırında: kızıl kanım töküti kara terim yügirti işig küçüg bértim “kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim)” (Aydın, 2019a: 187) şeklinde geçer. Eski Uygur Türkçesinde ise ter: 1. ter, 2. ücret'; Terçi 'İşçi, ücretli' anlamında geçer (Caferoğlu, 1968: 234). Wilkens (2021, 701) bu anlamlarının yanında kira, kira bedeli; kısmen tarım ürünleri vererek veya bedenen hizmet ederek ödeme yapma gibi anlamlarda da kullanıldığını söyler. Sözcük, Orta Türkçede tēr; Eski Kıpçakçada ter⁴³ olarak kullanılır. (Eren, 2020: 508). DLT'de iki ter maddesi bulunur: 1. ter: ter (Ercilasun-Akkoyunlu 2018 : 408) er teritti: adam vb. terledi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 327); 2. ter parayla çalıştırılan kişinin ücreti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 408). Ter ile ücret arasında yakın bir ilişki vardır. Moğolcada kölesün sözcüğü de hem ter hem ücret anlamında kullanılır (Eren, 2020: 508). Terçi sözcüğü de bu sözcüğe meslek adı yapan +çI ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Räsänen (1969: 474) sözcük ile açıklamalar yapmış, Çuvaşçada tarzê 'Diener, Lohnarbeiter' olarak yaşadığını belirtmiştir. Caferoğlu (1934: 33) sözcüğün geçtiği yer olarak Uigurische Sprachdenkmäler'i gösterir.

10.61. Yumuşçı

Eski Türkçede, yevmiye ile çalışan işçilere verilen bir başka isim de 'yumuşçı'dır. (Ögel ,2001a: 60). Türk geleneğinde, insan gücüne ve çalışmaya her zaman saygı gösterilmiş ve belirli bir iş saatine “yumuş” denilmiştir (Ögel, 2019: 260). Räsänen (1969: 211) yumuş (<*yumul) 'Dienst, Arbeit, Auftrag' açıklamasını yapmıştır. Yumuşçı ise hizmetçi, haberci gibi anlamlara gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 305). Sözcük birçok lehçede yaşamaktadır. Örneğin Başkurt Türkçesinde yomoş: 1. iş, vazife, görev. 2. gerektiğinde kullanmak üzere duran şey (Özşahin, 2017: 738); Tatar Türkçesi yomış 'görev' (Ganiyev vd. 1997 : 121) anlamındadır. Clauson (1972: 938-939) sözcüğün yumuş'dan geldiğini ve orjinalinde 'ayak işlerini yapan, haberci' anlamında kullanıldığını söyler ve yumuş'un kökeninin ise *yum- olarak açıklar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Mini iltdeçi yumuşçılar yügürü... (AY) (Kaya, 1994: 65).

tört säkiz on v(a)çir uguşlug yumuşçı tapıgçılar turkaru küyü küzädü tutgaylar “Vajra soylu 84 haberci ve hizmetçi daima koruyacaklar” (Cengiz, 2018: 108-109, 146)⁴⁴.

DLT

⁴³ Codex Cumanicus'ta kanlı teri [tüş]tü şeklinde geçer (Argunşah- Güner, 2015: 272).

⁴⁴ Bu doktora tezi Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır: Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitâtapatrâdhârânî, 2021, Ankara”.

yumuş: “iki veya daha fazla adam arasındaki haberleşme. Melek kelimesinin bundan dolayı yumuşçı adlandırılmış olması mümkündür” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 353).

KB

Ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu

Kişi igledimü ölüm koşnısı “Hastalık ölümün ilk habercisidir. İnsan hastalandı mı ölüm komşusudur” (Çağbayır, 2019: 346).

10.62. Kuşçı

Eski Türklerde av doğanlarına bakanlara “ Kuşçı” veya “ İterçi” denmiştir (Ögel, 2001a: 60). Sözcüğün kök biçim olan “kuş” sözcüğü ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır. Bu sözcüğe meslek adı yapan +çI ekinin getirilmesiyle kuşçı biçimi oluşturulmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

torči čiwyači qušči itärči uçuyma bayrın yorıyma tınlylarıy ölürgüči boltumuz ärsär (TT IV) (SEDTF, 1972: 86).

Tarığ tarıyu ämäri tınığlarığ kuşçı⁴⁵ keyikçi balıqçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur tınığlarağ ölürür “Bir taraftan toprak ekilirken, kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31)

DLT

Tanıklanmamıştır

KB

Çögenke keç erse atar erse ok

yéme kuşçı aŋçı ajunda ozuk “Cirit oyununda mahir olmalı ve ok atmasını iyi bilmeli. Kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir” (Çağbayır, 2019: 242).

10.63. İterçi

Av doğanlarına bakan kişilere iterçi de denildiğini kaydetmiştik (Ögel, 2001a: 60). Caferoğlu (1968: 100) bu sözcüğe “şahinci, doğancı, kuşçu” anlamlarını vermiştir. Wilkens (2021: 251, 315) ise iterçi → ederçi: avcı (sürek avı) şeklinde açıklamıştır. Clauson (1972: 69) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve ederçi olarak da okunabileceğini belirtir. Ederçi sözcüğünün de éder- ‘avlanmak’ sözcüğünden geldiğini yazar. Şçerbak’ın (2019: 117)

⁴⁵ Hamilton, (2020: 78) yazmadaki silik ve bozuk harflerin kuşçı okunabildiği gibi kuşuğ olarak da okunabileceğini belirtir.

tespitlerine göre sözcük ET. iterçi, OT., OMoğ., MYD. itelgü, Kırg. itelgi, Tat. etelgi ‘şahin, sungur’ şeklinde görülür. Ayrıca Şçerbak (2019: 117) sözcük için Türk dillerinde her ne kadar iter şeklinde bir isim tabanı bulunmasa da Türkçede söz konusu kelimelerin kökenini it- fiiline götürmek için nedenlerinin olduğunu söyler ve ET. it- ‘ itmek’, itil- ‘ itilmek’, iter- itmek, dürtmek’ ile karşılaştırılması gerektiğini belirtir. İtelgü hakkında detaylı bilgi için bkz. (Doerfer 1963: 186-187). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

torči čiwyači qušči itärči uçuyma bayrın yoriyma tınlylarıy ölürgüči boltumuz ärsär (TT IV) (SEDTF, 1972: 86).

10.64. Töşekçi

Ögel (2001a :60) töşekçi yani “ döşekçi’lerin sarayda önemli memurlar olduklarını söyler. Sözcük sadece Kutadgu Bilig’de görülür (Erdal 1991: 117). İdişçi töşekçi yime aşçıka / tözü töz kemişse yime tuğçıka “Kapıcıbaşı hep göz önünde tutulmalıdır, şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları” (Arat, 2018: 486-487).

10.65. Bark İtgüçiler

Ögel, (2001a: 60) Uygur döneminde pek çok sanatkârın olduğunu belirtir. Göktürk dönemi sanatçılarından iki gruptan haberdar olduğumuzu ifade eder. Bunlardan birincisi “ Bark İtgüçüler” “taştan ev yapıp süsleyenler” ikincisi ise ‘ Bediz Taş İtgüçiler’ “ yazıtları taşla işleyen, yazıt yazan sanatçılar”dır. Bu sözcüklerin tanıklandığı metinler şöyledir:

b(a)rk itgüči b(e)d(i)z ý(a)r(a)t(ı) ğma bit(i)g t(a)ş itgüči t(a)bğ(a)ç k(a)ğ(a)n çık(a)nı ç(a)ng s(e)ngün k(e)lti “Anıt mezarı yapımcısı, süslemeci, yazıt ustası olarak Çin İmparatoru’nun yeğeni (olan) general Çang geldi” (Alyılmaz, 2015: 273).

10.66. Titigçi

Eski Uygur Türkçesinde duvar ören kişileri titigçi denmiştir (Ögel, 2001a: 60). Sözcüğün gövde hâli olan titig Eski Türkçede ‘balçık, çamur’ (Caferoğlu 1969 : 241), ‘bataklık, kil, (Wilkens, 2021: 723) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu sözcükten türeyen titigçi ‘alıcı, duvarcı’ (Caferoğlu, 1968: 241); balçık tuğlacı (Wilkens 2021: 723) anlamlarında kullanılır. Clauson (1972: 455) titigçi sözcüğünün tek örnek olduğunu belirtir ve ‘çamurdan duvar yapan adam’ anlamını verir. Detaylı bilgi için bk. Şen 2007: 116-117.

10.67. Ordu

Ögel’in (2001a : 67-70) sözcük ile ilgili görüşleri şöyledir:

Ordu sözü Eski Türkçe’de “Kağan otağının bulunduğu” yer anlamına gelirdi. Askerî bir karargâh şeklinde olan bu yerde, hükümdar ailesi, çocukları, muhafız kıt’aları ile nazırları, hep beraber otururlardı. (...) Ordu deyimini Büyük Hun Devleti döneminden beri görebiliyoruz. (...) “Ordu” sözünün aslı Türkçedir. Eski Türkçede “Orta” deyimi, “Ortu” şeklinde de söylenirdi. Bu söz, yer belirten “Or-“ kökü ile “-tu” ekinden meydana gelmişti. Türklere göre, nerede bir devlet varsa, onun da bir “ortası” bulunurdu. Devletin ortasında, ya devlet başkan, veyahut da ordu başkomutanı otururdu”

Bu sözcük karşımıza ilk olarak Köl Tegin yazıtında çıkmıştır: oguz yagig ordug basdı “Düşman Oğuzlar karargahı bastı” (Şirin, 2019: 298). Eski Uygur Türkçesinde ordu ~ ortu: saray, orda, ordugâh anlamlarına gelir (Caferoğlu, 1968: 142). Bu sözcük Hsiung-nu döneme kadar gider ve (M.Ö. 2. Yüzyıl) Çin kaynaklarında vu-lu-to ile birleştirilir. Bu birleştirmeyi ilk olarak K. Shiratori yapmıştır (Şirin, 2019: 298-299). Clauson (1972 : 203) ¹ordu: (ordo:) bu sözcüğün asıl anlamının “kraliyet sarayı” olduğunu dolayısıyla şartların gerektirdiği şekilde “saray” veya ‘ kraliyet kampı; dinî (Budist ve Manihaist) metinlerde de ‘cennet konağı’ anlamında görüldüğünü söyler. Erken dönemi bir ödünçleme olarak Moğolcada ordo ‘saray, kraliyet kampı’ şeklinde görüldüğünü belirtir. Stachowski (2019: 268) sözcüğü şu şekilde açıklamıştır:

‘Armee, Heer’ = atü. ortu id. = kirg. ordo ‘große Jurte, Residenz’, uig. o(r)da ‘Palast’, Doerfer < *ortu ~ *orta < *orto < gtü. *oruto < *orut- (?) ‘Lager aufschlagen, Halt machen’ < ? *or- ‘legen, unterbringen’ (s. orta)

Ordu kelimesinin orta ile birleştirilmesi konusunda Doerfer’in görüşü şöyledir (Akt; Erol, 2018: 419)

T. ordu, Moğ. ordo, orda kelimesi sık sık T. orta ‘orta, merkez’ sözüyle birleştirilmektedir. Bu etimoloji oldukça eskidir. Orta’nın T. Run harfli metinlerde d’li olduğu ve daima ordu şeklinde ortaya çıktığı tezi yanlıştır; aksine ‘orta’ için kullanılan kelime sözlüklerde orta ~ ortu ~ otra ~ otru şekillerindedir ve daima t’li veya tr çift konsanantı ile; sondaki şekiller otra ~ otru genellikle daha eski şekiller olarak ortaya çıkmaktadır ve orta ~ ortu’nun muhtemelen metateze uğramış şekillerdir

Hamilton (2020: 172) ordu ‘ başkent, hükümdar sarayı [←*or ‘ merkezî yer” + -du/-tu Ortak Altaycada bulunma durumu eki” ordu ve ortu eşit olmalı şeklinde açıklar. Räsänen (1969: 364) uig. ordu, ortu ‘ Lager, Heer, Palast’ mtü. Ordu ‘ Lager, Höhle eines Tieres’ Çağ. ordu ‘ das Zelt des Chans, Schloss, Lager des Chans’ olarak açıklamış ve çeşitli lehçelerdeki biçimlerini vermiştir. Gülensoy (2007: 630) sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçe biçimlerini verdikten sonra < or ‘ kale; ana meydan’ sözcüğünü işaret etmiştir. Sözcüğün kök biçimi olan or sözcüğü ilk kez Yenisey yazıtlarından E.26. Açurı yazıtında geçer. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. (Şirin 2009: 160). Sözcüğün geçtiği metinler şu şekildedir :

Orhon yazıtları

oguz yagıg ordug basdı “Düşman Oğuzlar karargahı bastı” (KT) (Şirin, 2019 : 298).

Uygur metinleri

Ordu қаpaғқа тағди “sarayın kapısına ulaştı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 51).

... iki-i y(a)ruq-orddu-u ‘icrā oluruyma t(ä)ngrilärkä “für die in den beiden lichten Palästen thronenden Götter” (Chuast) (Le Coq, 1911: 12)

ordo karşı tapıgçı udugçı (...) (BTT XXV) (Wilkens, 2007: 56).

ay t(ä)ñri ordosı tæg yaruk yaşuk alkudın sıñar yarumışın yaşumışın sakınmış k(ä)rgäk “Ay sarayı gibi ışığın hertaraftan parladığını düşünmeli” (Uzunkaya, 2021: 85, 133).

DLT

ordu: ‘kral sarayı’ (Dankoff- Kelly, 1985: 42) Ordu kend: bundan Kâşgar’a Ordu Kend adı verildi ki beylerin ikâmet ettiği şehir demektir (Ercilasun- Akkoyunlu 2018: 62).

KB

Negü tér eşitgil uç ordu hanı

boğunda talusı kişide çını “Halk arasında seçkin ve insanların doğrusu olan Üç Ordu hanı ne der dinle” (Çağbayır, 2019 : 260)

Ögel, Çin kaynaklarında Hunların anlatıldığı bir metinde geçen (ou-t’o) sözcüğünün ordu olması gerektiğini ileri sürer. Bu görüşünü de Çince ‘r’ sesi olmamasına bağlar. De Groot’a göre de bu sözcük kesinlikle Türkçe olmalıdır (Akt; Ögel 1991f: 1). Buradaki sözcük hakkında diğer görüşler için bk. Ögel 1991f: 2-3. Ayrıca Türklerde ordu hakkında bilgi almak için bk. Ögel 1991: 261-269.

Sonraki dönem metinlerinden de bir örnek vermek istiyoruz. Şeçere-yi Terākime “ orda” şeklinde geçer ve Zuhal Ölmez (2020: 418) sözcüğü < Mo. Ordo < ET. ordo ‘saray’; orda: hanın karargâhı şeklinde açıklamıştır. Metin içinde ise Arslan Hänniñ ordasın ve beglerniñ evlerin çaptı şeklinde geçer (Z. Ölmez, 2020: 191).

10.68. Kargu

Eski Türklerin savaş teknikleri hakkında bilgi veren Ögel (2001a: 60) baskının ancak karşı baskınla durdurabileceğini söyler. Bunun içinde boyların ve küçük ailelerin uyurken kargu yani ‘gözcü’ler ve yelme denen öncüler çıkardıklarını ifade eder. Bu sözcüğü Tonyukuk yazıtının 34. satırında: y(ä)lmä k(a)rgu (ä)dgüti urg(ı)l b(a)s(ı)tma t(e)m(i)ş “Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştirme. Baskına uğratma diye demiş” (T. Tekin, 1994: 15) ve 53. satırında: arkuy kargug olgurtumd “Karakollar (?) ve gözetleme kuleleri diktirdim” (Ercilasun, 2016: 624-625) şeklinde görmekteyiz. Tonyukuk yazıtından anladığımıza göre

kargu sözcüğü ‘gözcü’ değil ‘gözetleme kulesi’ anlamındadır. Clauson (1972: 653) sözcüğün bir diğer şeklinin Kâşgarlı’da geçen kargu:y olduğunu söyler. Ayrıca karguyu tek örnek olarak değerlendirir. Eski Uygur Türkçesine baktığımızda kargu sözcüğünün ‘gözetleme kulesi’; karguçı’nın ise ‘nöbetçi ve bekçi’ anlamlarında kullanıldığını görüyoruz (Wilkens, 2021: 336). İleri dönem metni olan Dede Korkut Hikâyelerinde qaravul ‘gözcü, nöbetçi’ şeklinde görülür. Sözcük Moğolca, kara- fiiline gelen -gul eki⁴⁶ ile oluşturulmuştur (Sertkaya, 2020: 159).

10.69. Yelme

Ögel (2001a: 60) sözcüğe ‘öncü’ anlamını verir. Sözcük Tonyukuk yazıtının 34. ve 52. satırında tanıklanmıştır:

Orhon yazıtları

Yelme karagu edgüti urgıl basıtma têmış “ devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme demiş” (T 34) (Aydın, 2019a : 183)

Uz(u)n y(è)lm(e)g y(e)m(e) ıt[d](ı)m ok “ Uzaklara keşif kolları da gönderdim” (T 52) (Akar, 2020: 111).

Uygur yazıtları

Tug taşıkır erkli yelme eri kelti “tuğ çekilir iken öncü askerler geldi” (ŞU/MÇ D 6) (Ölmez, 2018: 117, 122)

Y(e)lm(e)sin is y(e)ringe ıdm(ı)ş y(e)lm(e)sin m(e)n(i)ng(e)r(a)nta b(a)şm(ı)ş tıl tutm(ı)ş “Keşif birliğini müttefiklerin yurduna göndermiş. Keşif erlerine benim erlerim orada baskın düzenlemiş; esir tutmuş” (ŞU D 12) (Mert, 2009: 233, 236).

Clauson (1972: 929) sözcüğün yel- fiinden getiri ve teknik bir askeri terim “keşif devreyesi” olarak açıklar. Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Aydın 2018: 197.

10.70. Orun/Oron

Ögel’in eserlerinde üzerinde durduğu önemli sözcüklerden biri de orun’dur. Ögel’in (2001a: 60-61) orun hakkındaki görüşü şöyledir:

(...) Baskın haberi gelince, herkes yerlerini otomatik olarak alırlardı. Çünkü yüzyılların meydana getirdiği “orun” yani “yer alma” düzenleri ile diğer töreler, bunu kişilerin benlik ve iradelerine kadar sindirmişlerdi. Devlet içinde de durum aynı idi. Her büyük memur ve vali, aynı zamanda da bir komutan idi.

Ögel (2001a: 77) çalışmanın bir başka bölümünde ise şu açıklamayı yapar:

“Orun” sözü eski Türkçede, devlet içinde veya törenlerde, herkesin alacağı ve oturacağı yeri belirten önemli bir deyimdi. “Orun” aynı zamanda bir “şeref ve mevkii” anlamına geliyordu. Bu sebeple

⁴⁶ Bu ek Moğolcada meslek adı yapan isimler türetir: turşigül ‘casus’; casağul ‘kumandan’ (Poppe, 2016: 70).

Uygurlar, “taht” için artık “orunlug” yani “orunlu yer” deyimini kullanmağa başlamışlardı. Bunların yanında, aynı kökten gelen”Or” ve “Ornag” gibi deyimlerin de, “taht” için Türkler arasında kullanıldığı gözden kaçmıyordu”.

Ögel (2019: 53) bir başka eserinde ise dört taraftaki (singlar) memleketleri (yer orunu), kovalamış ve basmış cümlesinden hareket ederek yer orun ifadesinin ‘devleti ve ordusu bulunan ülke’ anlamına geldiğini söyler. Sözcük Türk runik harfli metinlerde tanıklanmamıştır. Eski Uygurcada yer, mahal, oturma yeri, ikâmetgah, taht gibi anlamlara gelir (Wilkens 2021: 514). Ayrıca oronlok sözcüğü ‘kroyola, yatacak yer, minder’ gibi anlamlarının yanında ‘taht, Çin tahtı’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 515).

Sözcüğün etimolojisi üzerine bir değerlendirme yapan Sertkaya (2019: 5) sözcük hakkında yapılan etimolojik görüşlere yer verir. Bu etimolojik görüşler şunlardır:

Clauson, sözcüğün Türkçeye Moğolca oron “ throne [taht] kelimesinden geldiğini söyler. Dıbo, sözcüğün kökenini Çince olarak düşünmüş ve Çincedeki en eski biçimini long olarak tespit etmiştir. Dıbo’ya göre long sözcüğü, Çince içerisinde l-> r- değişmesi ile Eski Çince ve Klasik Çince de rong şeklini almıştır. Dıbo, özellikle okunuşu roṅ olan kelimenin Eski Türkçede taht anlamına sahip olan Ön Türkçe *oron “yer” de olabileceğini söyler.

Sertkaya, Dıbo’nun bu görüşüne katılarak roṅ kelimesinin Çince den Türkçeye ron olarak geçtiğini ancak Türkçede sözcük r ünsüzü ile başlamadığı için o- ön sesini (protez) alarak o-ron şeklinde kullanıldığını söyler ve bu görüşe katılır. Diğer görüşler için bakınız (Sertkaya 2019).

Uygur metinleri

Ötrü biz kamag (t(ä)ṅri)lär kuvragı ol yer oronta ba(rça) nomlatıçı nomçı açarig tınl(aḍaḍı) aşıḍḍaḍı tözünlär kuvragın ul(ug) (...) “ sonra biz bütün tanrılar topluluğu o yerde tamamıyla açıklayacak üstadı dinleyecek, işitecek asiller topluluğunu büyük” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 555, 606).

... orun sayu öṅi öṅi ügüp ursar... “... yer sayısınca farklı farklı bir araya getirilse” (AY V) (Uçar, 2009: 203- 204, 277).

İnçip inandım aş içgü ton kâdim oron töşäk at yaṅa kaṅlı kölök ârdini yinçü âd tavar üzä tapındım “böylece inandım, yiyecek içecek, üst baş, orun döşek, at, fil, araba, yük hayvanı, mücevher (ve) servete taptım” (ABH) (Gulcalı, 2015: 145).

DLT

birmiş seniṅ bil yalṅuk tapar karınka/ kalmış tawar adınnıṅ kirse kara orunka “Sana verilen ve yediḡin bil ki senindir. Zaten insan karnına hizmet eder. Terkettiḡi mal da, insan kabre girince

başkasının olur. Aslı “karanlık yer” anlamında kara orun’dur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 443).

KB

orun ol törütti orun yok anğar

anıngsız orun yok bütün bol munğar “Yeri o yarattı, onun için yer söz konusu değildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur” (Arat, 2018: 94-95).

10.71. Sü Başı

Ögel (2001a: 62) bu unvanın Göktürklerde büyük öneme sahip olduğunu söyler. Bu sözcüğe Tonyukuk yazıtının 31.satırında rastlıyoruz: sü başı İni İl Kagan, Tarduş şad barzun tidi “ordunun başı olarak İni İl Kağan ile Tarduş şadı gitsin dedi” (Ercilasun, 2016: 612-613).

10.72. Yış

Eski Türkler, ormana ‘yış’ derlerdi. Türkçemizdeki yaş ve yeşil⁴⁷ gibi sözlerin kökleri de buradan gelmektedir (Ögel, 2001a : 65). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ötük(e)n yış ol(u)rs(a)r b(e)ñgü il tuta ol(u)rt(a)çı sen “ Ötüken Ormanı’nda oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın” (Alyılmaz, 1994: 25)

Uygur yazıtları

(a)ltun yış k(i)d(i)n kögmän (i)lig(ä)rü uçı költ[i] (Şirin, 2016: 656).

⁴⁷ Clauson (1972: 975) yaş sözcüğünün temel olarak ‘taze, yaş’ anlamında olduğunu söyler ve sözcüğün daha sonra anlam genişlemesine uğradığına dikkat çeker. Yaşıl sözcüğü ise < yāš ‘yaş, taze, yeşil ot’ sözcüğün +Il eki ile türetilmiştir (Tekin, 2016: 81). Hatice Şirin’in (2019: 215) yaşıl sözcüğü için yaptığı açıklama önemlidir:

Bitkilerin tazeliğinden ve ıslaklığın hareketle yaş “ıslak, nemli; taze” kökünden geldiğini ilk ileri sürenler Bang ve Erdal’dır. Bang sözcüğün yapısını yaş-sı-l olarak kurgular. Erdal hiçbir örneği olmayan isimlerden fiil yapan bu varsayımsal –sı- ekinin benzetme görevinde olabileceğini söyler. Bu ek Eski Türkçe dönemine gelmeden önce +sIl biçiminde kalıplaşmış ve *yaşsıl> yaşıl gelişmesi yaşanmıştır

Ögel (1991a: 133) bir başka eserinde eski Türklerin yeşil için yaşıl dediklerini yaş sözcüğünde bu kökten geldiğini söyler. Ögel’in burada belirtmek istediği aslında yaşıl sözcüğünün yaş kökünden gelmiş olduğudur. Azılı (2017: 15) bitki ve türevlerinden bahsederken yaşıl kelimesinin özenle kullandığını söyler ve yaşıl sözcüğünün ‘ yeşil, açık mavi’ gibi renkleri ifade ettiğini belirtir.

Yaş ve Yaşıl sözcüklerinin tanıklandığı metinler şu şekildedir :

Yış üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan, sub içipen, yāš yipen ölümde ozmış tir “ taze ot görürek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş der” (IB) (T. Tekin, 2017: 20, 28)

Yaş ot indi “taze otlar çıktı” (IB) (Yıldırım, 2017 : 46).

Talat Tekin (2017: 38) IB 17’de sözcüğün iki kere geçtiğini ikinci kez /Yaş/ biçiminde yazıldığını ve bu sözcükte a’nın yazılmasının sözcüğün uzun ünlülü olmasından dolayı olduğunu söyler.

Metinlerde yaşıl sözcüğü ise:

Èçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz “Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak’a (ve) Şandong Ovası’na kadar sefer ettik” (Aydın, 2012: 61)

Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım ol “Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım” (IB) (T. Tekin, 2019: 24, 32)

Yenisey yazıtları

altun soña yış kèyiki artgıl taşgıl “Altın Songa (ormanlık) Dağı’nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın” (E. 28. Altın Köl- I) (Aydın, 2019: 105).

Uygur metinleri

Yiş üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan, sub içipen, yâş yipen ölümde ozmış tir “taze ot görürek yürüyüp gitmiş ; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş der” (IB) (T. Tekin, 2017: 20, 28)

10.73. Örg

Ögel (2001a: 71) Uygur Türklerinin saraya örg dediklerini söyler ve bu sözcüğün sonradan “örüg” hâline geldiğini belirtir. Ayrıca Ögel, Bayan Çor⁴⁸ yazıtında geçen örg sözcüğünün saray anlamına geldiğini söyler. Bu sarayın içerisinde hükümdarlık tahtını da bulundurduğu için bu sözcüğün taht anlamı da kazandığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde de sözcüğün hem taht hem saray anlamına geldiğine dikkat çeker. İzgi (2017: 78) de sözcüğün taht ve saray anlamında kullanıldığını söyler. Kağanların çoğunlukla çadırda oturmalarına rağmen saraylarının da bulunduğunun çeşitli kaynaklardan tespit edildiğini belirtir. Sarayın içinde de taht bulunduğu için bu iki anlamı kazandığını ifade eder. Sözcüğü Uygur kağanlığı yazıtlarında örgi- “otağ, taht kurmak” ve örgin “taht, kağan otağı” şeklinde görüyoruz. Örgi- biçimi Uygur kağanlığı yazıtlarında bir kez geçer: el örginin⁴⁹ anta örgipen étitdim “ülkenin tahtını (yönetim merkezini) orada kurdurup düzenlettim” (Aydın, 2018: 62).

⁴⁸ (Şine Usu/ Moyañ Çor)

⁴⁹ Talat Tekin’e göre (2017: 35) sözcük Eski Türkçede ‘yükselmek, kaldırmak, dikmek’ gibi anlamlara gelen örgi- fiilinden türemiştir. Sözcüğün örgin/örgün şekli Uygurcada görülür. Taht anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 152) (Wilkins, 2021: 540). Bu sözcük Kutadgu Bilig’de ve Dîvânü Lügâti’t-Türk’te tanıklanmamıştır. Kutadgu Bilig’de taht sözcüğü için orun ve taht sözcükleri kullanılmıştır. Mehmet Ölmez (2018: 163) sözcüğün Eski Uygurcada dar bir ünlüyle, i/ü ünlüleriyle görüldüğü için fiilin gövdesini i ile düşürüp *örgi- < örg+i şeklinde tasarlanabileceğini söyler. Ayrıca Ölmez (1991: 58) örge-’ten örgin söz konusu olamayacağını çünkü eylemin tesbit edilen şeklinin Şine Usu’da , örgi- (- örgü-) şeklinde olduğunu belirtir. Seçere-yi Terākime’de örge ‘çadır’ anlamında görülür; Orta Moğolcada ise örgü biçimindedir (Z. Ölmez, 2020: 420). Poppe’ye göre Moğolca örgü- fiili Türkçede köter- “ kaldırmak” fiili ile karşılanır ve bu fiil Klasik Moğolcada ergükü, Modern Moğolcada örgöh ‘ kaldırmak’ şeklindedir (Akt; Gül, 2016: 187). Aydın (2021a: 12) sözcüğü ele aldığı makalesinde önceki görüşler yer vermiş ve sözcüğün, örgi- kökünden geldiğini ileri sürmüştür. Bu sözcüğün Eski Türkçedeki örgi- ‘yükseltmek, kaldırmak’ fiili ile ilişkili olması gerekir. Sözcüğün tanıklandığı bazı metinler şunlardır :

/////// kädip altunluğ örgin üz-ä olurdi (TT II) (Bang- Gabain, 1929a: 416).

V(a)çirazan örgün üz-esinte b(e)k (AY III) (Ölmez, 1991: 58)

Yarın kiçe altun örgin üze olurupan mengileyür men (IB) (T. Tekin, 2017: 19).

Köngülün örgüninte kodı (MS) (Ş. Tekin, 2017: 101)

Altun örgin (ä)rdnilig tavçañ üzä oluru (Gabain, 1988: 25).

Uygurlar, Turfan bölgesine geçtikten sonra bu sözcük unutulmuş ve saray için Farsçadan alınmış “karşı” sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 2001: 72).

10.74. İçre

Ögel (2001a: 72) içre sözcüğünün Eski Türkçede hakanın sarayı ile birlikte, ordugâh ve etrafındakileri de ifade ettiğini belirtmiştir. Kağanın hemen yanında bulunan memur ve komutanlara ise içreki adının verildiğini söyler. İçre sözcüğünün temel anlamı ‘içeri, içeride, içinde’dir (Wilkens, 2021: 294). İçreki’nin ise sarayın ileri gelen müritleri ve hizmetçi anlamı Wilkens (2021: 294) tarafından tespit edilmiştir. Ögel’in sözcük için verdiği anlamlar ise kullanıldığı bağlamdan çıkartılan anlamlardır.

10.75. Taygüntan

Uygurların Budizim ve Manihazim gibi dinleri benimsemeleri söz varlıklarına yeni sözler eklenmesini sağlamıştır. Mesela Taygüntan sözcüğü Çince’den alınmış bir sözcüktür (Ögel, 2001a: 73). Wilkens (2021: 687) sözcük için $t(a)ygünt(a)n \rightarrow t(a)igünt(a)t(a)igünt(a)n$ < Chin. 大雲堂 da yun tang açıklamasını yapmıştır. Ayrıca bu manastır adı Irk Bitig’de bulunan kolofonda: Taygüntan manıstantaki kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk için bitidim “Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürit), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım” (T. Tekin, 2017: 26, 34). şeklinde geçer.

10.76. Korıg

Ögel (2001: 73) hakanın sarayının aynı zamanda bir koru ve yasak bölge olduğunu belirtir. Eski Türklerde görülmesi ve girilmesi yasak olan bölgeleri ifade etmek için korıg sözcüğünün kullandığını ifade eder. Türkiye Türkçesindeki koru sözcüğünün de bu korıg sözcüğünden geldiğini yazar. Ögel’in bu görüşünün kaynağı DLT’dir. DLT’de korıg ~korıg: ‘bey vb. nin muhafaza altına aldığı yer’. Çevrilmiş her yer de korıg’dır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 161) şeklinde açıklanmıştır. Orhon yazıtlarında korıg sözcüğü geçmese de muhafız anlamındaki “Korıgu” sözcüğü bir kez Bilge Kağan yazıtının doğu 41. satırında geçer. Korıgu eki üç kişiligi tezip bardı “Muhafızları iki üç kişiyle kaçıp gitti” (Aydın, 2012: 103). Ayrıca Ögel (2001a: 73-74) Çin ve Hitay devletlerindeki sarayların yasak bölgelerinin de büyük önem taşıdığını kaydeder. Cengiz Han’ın sarayı için söylenen Moğolca “Horiya’an” sözcüğünün de kök ve anlamının bu Türkçe sözcükten alınmış olabileceğini ileri sürer. Şerbak (2019: 135) ET. koru- ~ korı-, TT. koru- ‘korumak, muhafaza etmek’ OMoğ., MYD. Kori- ‘kapamak, siper etmek, korumak’; ET. korıg ‘derebeyi toprakları’ Az. goruğ ‘milli park, girilmesi yasak olan arazi’, OMoğ. Korğan ‘kale’, MYD koriyan ‘duvar, çeper’ açıklamasını yapmış ve sözcüğün Türkçeden alındığını belirtmiştir. Ögel korı- ile ilgili şunları söylemiştir:

Moğolcadaki kor-, kori- gibi köklerinin Türklerden Moğollara geçtiğini ileri sürecektir değil. Bu kökler, Türkçede de Moğolcada da olmalıydı. En iyisi Pelliot'un metodu gibi, aynı sözleri kori- (Tü), kori- (Mo) deyip kabul etmektir. (Akt; Ögel, 1991f: 154). Ancak Barthold'un da işaret ettiği gibi koruk, Türklerden Moğollara geçmişti.

10.77. Kunçuy

Ögel (2001a: 74) Eski Türklerin Çinli hatunları ifade etmek Çince'den gelen kunçuy sözcüğünü kullandıklarını söyler. Sözcük birçok yazıtta geçmektedir. Fakat, sözcüğün Yenisey yazıtlarında geçmesi sözcüğün sadece Çinli hatunlar için kullanılmadığını gösterir. Örneğin Elegest I'de kuyda kunçuyum a esizim e yita özde oğlum esizim e adrıtım yita “Obadaki eşim! Ne yazık! Ne acı! Vadide çocuklarım! Ne yazık! (Sizlerden) ayrıldım. Ne acı!” şeklinde geçer (Aydın, 2019: 65). Doerfer (TMEN III 1967: 561) sözcüğü (qünčüi) ‘prens’ ← tü. qunčui id. ← chin. Gunzu id. şeklinde açıklamıştır.

Orhon yazıtları

Ögüm katun ulayü öglerim ek<e>lerim keliñünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz “Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariye olacak idi, ölüsü de orada burada kala kalacaktınız” (KT K 9) (Aydın, 2012: 73).

Uygur yazıtları

Yüzl(ü)g kunç(u)y “Güzel hanım (= Kunçuy)

T(a)rduş kunç(u)y “Tarduş Hanım (= Kunçuy) (Harcavbay-Sertkaya, 2001: 322).

Yenisey yazıtları

kuyda kunçuyum özde oğlum yita esizim e yita bökmedim adrıtım “Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm)” (E 3 Uyk-Turan) (Aydın, 2019: 49).

Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları

kuṭl(u)ğ kunç(u) y bitid(i)m kuṭl(u)ğ bol[(u)ng] “(Ben) Kutlu (bahtlı) Prens (bunu) yazdım. Kutlu ol(un)! (Kutluk Kunçuy Yazıtı) (Alyılmaz, 2015: 353).

Uygur metinleri

Amrakı T(e)rken kunçuy t(e)ñrim kutılıg <ay> t(e)ñri tilgeni birle birgerü birikip ulug kut ornanmış “Sevgilisi Kraliçe hazretleri kutsal ay çemberi ile bakışıp durur” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 59, 227).

... sekiz tümen tört ming kunçuy katunlar birle idiz qarşıdın... “84.000 kraliçe ile yüksek saraydan...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 106, 227).

DLT

Kunçuy: kadınların soylu olanı. Bu, hatundan bir derece aşağıdadır. Bundan kātun kunçuy denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 451) şeklinde açıklanmıştır.

KB

Tanıklanmamıştır.

10.78. Otağ

Ögel (2001a: 74) bu sözcüğün Göktürk ve Uygur çağında görülmediğini, Anadolu Türklerince iyi bildiği için ‘hakan çadırı’ yerine bu sözcüğü kullandığını belirtmiştir. Bu sözcük Eski Uygurcada ‘küçük bir bina’ anlamında görülür (Wilkens 2021 : 517). ... bag başı otag olukların... (Shimin vd. 1998: 51).

DLT’te ‘çadır’ anlamında tanıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 779) otāyqa öpkālāp sūkā sōzlāmādük (Dankoff-Kelly, 1984: 258). Ögel (1991b: 23-25) Brockelmann’ın otağ sözcüğünü dostların toplanıp sohbet edip karar verdikleri çadır olarak açıkladığını belirtir. Ayrıca eski dönemlerde küçük aile çadırına otağ denildiği görüşüne katılmadığını da ekler.

KB

teğir erse ħil ya saṅga on otağ

elig tarğu malın kılıç tutğu yağ “Sana takım veya on-otag rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın” (Arat, 2018: 718-719).

Eker (2019: 160, dipnot: 17) sözcüğü şu şekilde açıklamıştır:

Bu sözcük Eski Türkçe ya da daha önceki dönemlerde Farsçaya geçmiştir. Otag, daha sonraki dönemlerde Türkiye Türkçesinde oda biçiminde gelişmişken, Farsçadaki ota:g, Farsça sözcük sanılarak ‘padişah çadırı’ anlamıyla Türkçeye alınmıştır (İng. Reborrowing)

Otag hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991f: 253-256.

10.79. Kün

Ögel (2001a : 74) Göktürklerin cariyeye kün⁵⁰ dediklerini söyler. Bu sözcük kün “𐰽𐰺𐰍” “gün, güneş” (Alyılmaz, 2005: 30)sözcüğü ile karıştırılmamalıdır. Ögel’in belirttiği sözcük küng/kün şeklinde yazılır. Sözcüğün runik harfli “𐰽𐰺𐰍” (Alyılmaz, 2005: 127) şeklindedir. EDPT’de (1972: 726) de sözcüğe ‘cariye’ anlamı verilmiş, sözcüğün geçtiği bazı

⁵⁰ Ayrıca Ögel (2001a: 74) Kün sözcüğünün Uygurlarda “ harem dairesi” karşılığında da kullanıldığını belirtmiş, harem dairesindeki cariyeye ve memurlar için “Künteki kırkınlar” ifadesi kullanıldığını söylemiştir. Künteki sözcüğünün Eski Uygur Türkçesindeki anlamı ‘harem’dir (Wilkens, 2021: 442). Kırkın ise, kız, bakire; kadın hizmetçi, cariyeye gibi anlamlarda kullanılır (Wilkens, 2021: 373). Talat Tekin, bu kırkın sözcüğü İdil Bulgarçasında hirhum ‘cariye’ şeklinde görüldüğünü söyler (Akt; Ercilasun, 2021: 319). Sözcüğü şu şekilde açıklar; VB hīrhūm ‘cariye’ <* kīr²kūn = Çuv. hīrhīm = GT. kırkın (Akt; Ceylan, 1997: 132).

lehçeler belirtilmiştir. Eski Uygurcada kün kul ‘cariye köle’ ikilemesi şeklinde görülür (Wilkins, 2021: 443). Bu ikilemenin kullanıldığı yer için bk. Ölmez, 2017: 275, 277.

Orhon yazıtları

Tawgaç bodunka beglik urı ogılın² kul boltı eşilik kız ogılın² kün boltı “Çin halkına, beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariye oldu” (KT D 7) (Aydın, 2012: 58)

Uygur yazıtları

kul(ı)m kün̄g(i)m boğ(u)ñ(u)ğ t(e)n̄gri.... “Kölelerim, cariyelerim, ve milletimi Tanrı.....” (ŞU G 1) (Mert, 2009: 228, 234).

Şine Usı G 9’da ise ikileme kul kün̄ şeklinde görülür: kün̄üm kulüm bodunug teñri yer aña ayu berti “Kutsal güçlerin, göğün ve yerin buyruğuyla onlar cariye ve köle yaptım” (Ölmez, 2018: 119, 124).

Uygur metinleri

amarıları öngre ajunta beg işi bolup er at kul kün̄glerinin̄ aş ton yigü içgülerin istiler “Bazıları evvelki âlemde bey ve kraliçe olup kul ve cariyelerinin yiyecek, içecek ve giyeceklerine el koydular” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 142, 249).

DLT

DLT’de cariye olarak açıklanmıştır. (Dankoff- Kelly, 1985: 114). Kün̄ kurtandı “cariye bit vb. şeylerden kaşındı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018 : 305) cümlesi örnek verilmiştir.

KB

Yazuk kılsa kul kün̄g keçür ol yazuk

bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk “Kul ve cariye suç işlerse sen onların suçunu bağışla; bu suç bağışlamanın sevabını ahret için kendine azık et” (Arat, 2018: 610-611).

10.80. Çadır

Ögel (2001a: 75) XI. yüzyıldan sonraki kaynakların hakan çadırına ‘kurvı kuvaç’ adını verdiklerini söyler. Bu sözcüğün hakan çadırlarının yuvarlak ve kubbeli oluşu ile ilgili olması gerektiğini düşünür. Çadır sözcüğü ise Farsçadır. Türklerin bu sözcüğü Türkistan coğrafyasında komşuları olan Taciklerden, Fars kültürü yoluyla almışlardır (Ögel, 1991f: 304). Sözcük Türk ağızlarında çatır, çaçır, çaşır şeklinde görünmektedir; Oğuzlarda çadır ‘çaşır’ şeklindedir (Ögel 1991f: 304). Çadır şeklinde söylenmesi uzun zaman almıştır (Ögel, 1991f: 309). Kâşgarlı, Oğuzların çaşır dedikleri bilgisini verse de sonraki dönemde çadır şeklinde görünmesi çatır şekli üzerinden olmuştur. Söz içi t>d değişmesi bilinen bir değişmedir. Ayrıca amonyak

alamında kullanılan bir çadır sözcüğü bulunmaktadır (Ögel, 1991f: 309). Eski Uygur Türkçesinde de çatır biçimi görülür (Wilkens, 2021: 224).

10.81. Temür Kazjuk

Ögel'in (2001a: 75) bu ifade ile ilgili görüşü şöyledir:

Eski Türklere göre gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü ve kubbesi gibi düşünülürdü. Bundan dolayı da Türklerde aile düzeni ile devlet düzeni benzerlik gösterir. Çadırın direği göğün direği gibi, bacası ise gökten tanrıya açılan bir gök kapısı gibidir. Türklere göre gökten tanrıya açılan kapı bir kutup yıldızı olabilirdi. Bundan dolayı kutup yıldızına “demir kazık” demişlerdir.

DLT'de bu sözcük iki şekilde geçer: 1. kazjuk: kazık. Bundan “kutup yıldızı” için temür kazjuk* denir; yani demir bir çividir ve gök onun etrafında döner (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 504). 2. Temür kazuk “kutup yıldızı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 366). Bu yıldız ile ilgili detaylı bilgi için bk. Kabadayı 2007: 151-154.

Ayrıca bu kutup yıldızı için Eski Uygur Türkçesinde tagdınkı yetiken “kuzeydeki kutup yıldızı” ifadesi kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 660)

10.82. Kuvrag

Ögel'in (2001a: 76) değindiği bir başka sözcük kuvrak/kuvrag⁵¹ sözcüğüdür. Bu sözcük Eski Türkçede ‘toplanma, yan yana gelme, derecelere göre sıralanma’ anlamlarına gelir. Ögel

⁵¹ Bu sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmasa da kubra-/kuwra- biçimi görülür: kubra- ‘toplanmak, bir araya gelmek; (cenaze töreni için) toplanmak, bir araya gelmek’ (Şirin, 2016: 734) Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Kagan olurop yok çıgañ bodunug kop kuwratdım “Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip toparladım” (KT G 10) (Aydın, 2012: 54)

İlgerü kurıgaru sülep termiş kuvratmış kamagı yeti yüz er bolmış “Doğuya ve batıya seferler edip derleyip toplamış, tamamı yedi yüz savaşıcı olmuş” (BK D 11) (Ölmez, 2015: 138, 152).

İda taşda qalmış quşranıp yeti yüz boldı “Çalılıkta ve taşlı [yerde] kalmış olanlar toplandılar, yedi yüz idiler” (T 4) (Berta, 2010: 53, 84).

Clauson (1972: 586) kubra-/kuwra- için ‘bir araya gelmek, toplanmak’ anlamlarını vermiş ve ilk bakış *kuvur- gibi bir fiilden gelmiş olabileceğini; -u-nun kesin olduğunu ve semantik bağlantıya rağmen eğer bu çok erken bir dudak çekimi durumu değilse *kav-‘tan türemesinin imkansız olduğunu söylemiştir. Sözcüğün diğer şekilleri kuvran- kuvrat- biçimleri kubra- kökünden gelmektedir. Ayrıca bk. Kobran- maddesi.

Ögel (2001a: 76) kurultay sözcüğünün anlamını ve kökenini de bu sözcüğe bağlamıştır. Bir başka eserinde ise Kurultay sözcüğünün sözcüğünün Türkçe kurul ve Moğolca tay ekiyle oluşmuş bir sözcük olduğunu belirtir. (Ögel, 2019: 97). Stachowski (2019: 239) sözcüğe “Tagung, Kongreß” anlamlarını vermiş ve Moğolca biçiminin kuriltaj olduğunu ifade etmiştir. Gülensoy (2007: 577) sözcüğe ‘ulusal toplantı; genel toplantı; kongre’ anlamlarını vermiş, Moğolca xurilta- ‘toplanmak’ sözcüğünün xuril ‘toplantı’ biçiminden geldiğini kaydeder. Sözcük Orta Moğolcada kuriltay, Çağataycada kuriltay biçimindedir (Şerbak, 2019: 193). Ayrıca Şerbak (2019: 193) sözcüğün kökeni ile ilgili iki görüş olduğunu dile getirir. Bunlardan birincisi 1. kurul+toy (krş. MYD kural), OMOğ. *kuril “büyük halk toplantısı”, ET. toy “düğün, şölen”; İkincisi küri-+ ltay (krş. OMOğ. Xuriya- “bağlamak, toplamak”. MYD. ‘-ltay’ Moğolca bir ek. Şerbak bu açıklamalarından sonra ikinci görüşün daha muhtemel olduğunu söyler. Ağca (2019: 263) sözcüğün Modern Moğolcada huralta, Orta Moğolcada kurilta / kuriltay ve Moğolcanın bugünkü lehçelerinde huralt, huralta gibi şekillerde yaşadığını söyler. Sözcüğün Moğolcadaki kuri-/ kura- ‘toplamak, yığmak, bir araya getirmek’ ile kurilda- ‘bir araya gelmek’ fiiliyle ilgili olduğunu belirtir. Sözcüğün sonundaki -tay (ltay) ekinin Moğolca bir ek olduğu konusunda araştırmacılar hem fikirdir. Bu ek ile kurulmuş diğer Moğolca sözcükler şunlardır : moritaj “atlı binici” < morin “at”; surgağulitaj “

(2019: 125-126) bir başka eserinde de Eski Uygurcada tanıkladığımız kuvrag sözcüğünün “din veya devlet toplantılarını karşılamak” için söylendiğini belirtmiş, Moğolcaya geçtiğini ifade etmiştir. Clauson (1972: 585) Uygurcada genellikle Sanskritçe samghanın ‘bir manastır topluluğu’ çevirisi olarak kullanıldığı belirtir. Räsänen (1969: 295)⁵² kubra: uig kuwra- γ, kuwra-k kuwrāy ‘versammlung, schar, gemeinde der mönche’ anlamlarını vermiştir. Şçerbak (2019: 172) kuvrağ “Budist rahip cemaati” (ET. kuvra- ‘ toplamak’) biçiminin de olduğuna dikkat çeker. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Üçünç tözün bursang kuvrag erdinike süzülürler (AY) (Kaya, 1994: 152).

Tüz köngüllüg bursang kuvraglarığ iki arka kıltım... “Düz gönüllü toplulukları iki parçaya ayırdım...” (AY III) (Ölmez, 1991: 27).

İnçip bodis(a)t(a)vlar bo muntag yañın burhan ärđinikā bodis(a)t(a)vlar kurvragıña bütmiş işlig bilgälärkä (...) “Şöyle (ki) Bodhisattvalar böyle bu şekilde Buddha cevherine, Bodhisattvalar topluluğuna, inançla işlerini yapmış bilgelere...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 404, 577).

(...) kamag kuvrag eşidip munçulayu y(a)rlıg y(a)rılıkamışın kamgun barça öritdiler “Bütün topluluk bu şekilde vaaz ettiğini işitip hepsi birlikte buddha kutu en üstün duyguları uyandırdılar” (AY V) (Uçar, 2009: 176, 269).

(...) kamagun t(ä)ñrilär kuvragı ol yalañuklar hanın ädgü ögli yolçı yerçi alınıp (...) “ bütün Tanrılar topluluğu o insan hükümdarlara iyi rehber olup (...)” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 112, 173).

Ne tıltagın bo kamag kuş keyikler kuvragı bir yınaktın yügürürler uçarlar erki “Hangi sebepten ötürü bütün bu vahşi kuş ve hayvanlar topluluğu bir tarafa doğru kaçışıp uçuyorlar acaba?” (AY IX) (Uçar, 2013: 133-134).

Anta uduzup balık ortusında bältirdä qalın qovraq ara olğurtı tegin qopuzka artırñu uz erti “ oradan (prensi) alıp kentin merkezinde bir kavşakta yoğun bir kalabalığın ortasına oturttu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 65)

Anta ok br(a)hmada [tè élig] badra kızığ kalın kuvrag arasında üstünki yég kunçuy kıltı “Hükümdar Brahmadatta, Bhadrā kızı kalabalık topluluk içinde “seçkin kraliçe” ilan etti”(ADFH) (Elmalı, 2019: 58, 90).

bilgili, tahsilli” < surğaguli “ okul” (Poppe, 2016: 67). Ögel (2019: 125) bir başka eserinde de bu görüşünü tekrarlar: Cengiz Han Devleti’ndeki kurultay sözcüğünün kökeninin Türkçe kuvramak sözcüğünden geldiğini belirtir.

⁵²mo. quwarag, kalm. Xowrag ‘ geistlicher, die Geistlichen, Geistlichkeit’ (Räsänen, 1969 : 295).

Azmış kuvrag ise ‘yolunu şaşırmış topluluklar’ belki de Buda dininden olmayan kimseler için söylenmiştir (Ögel, 2019: 126). Wilkens (2021: 92) azmış kuvrag için ‘yanılmış cemaat’ anlamını verir. Terinsiz kuvragsız ‘derinsiz, toplantısız’ bir topluluk ise ‘yolsuz ve dinsiz’ sayılmıştır (Ögel, 2019: 126).

t(e)ngri ajunıta togdukda çogsuz yalınsız tirinsiz kuvragsız bolmışların... (AY) (Kaya, 1994: 187).

Erigli kuvrag ise güçlü bir ‘rahipler birliği ve ibadet topluluğudur’ (Ögel, 2019: 126). Ol ödün tngri ilig böğü ıan kntü dındarlar ärigli quwrayıaru klti (TT II) (Bang-Gabain, 1929a: 414).

10.83. Altun⁵³ Otag

Ögel (2001a: 76) Göktürk ve Uygur kağanlarının çadırları için “Altın Otağ” sözcüğünün kullanıldığını belirtir.

⁵³ Altın ise Köktürk ve Uygur döneminde Altun biçimde görülür. Altun sözcüğü Uygur kağanlığı yazıtlarında yer adı olarak geçer. Aydın, bu yer adını Moğolistan’ın batısında bulunan Altay Dağları olarak tespit etmiştir (Aydın 2012a: 35). SözcükTaryat Yazıtı’nın Batı 5. yüzünde (a)ltun yış k(i)d(i)n kögmän (i)lig(ä)rü uçı költ[i] şeklinde tanıklanmıştır (Şirin, 2016: 656).

Uygur metinleri

Bo altun önglög y(a)ruk-lar közünmeki (...) “Bu altın renkli ışıkların görünmesi (...)” (AY III) (Ölmez, 1991: 67).

(...) altunların kümüşlärin ädlärin tavarların “... altunlarını, gümüşlerini, mallarını, mülklerini...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 405-406).

(...) ažu äd tavar altun kümüş küsäyür ärsär (...) “ (...) ya da mal mülk altın gümüş isterse (...)” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 145).

Mantal içinte tütsüg hua çeçekler saçıp altun kümüş idişlerte tolu mir sütte “Alan içine güzel kokulu çiçekleri saçsın, altın ve gümüş kâseleri bal (ve) sütle doldursun” (AY VII) (Çetin, 2020: 171, 221).

M(e)n ne törlüg tilekin k(e)rgekin tükel ayıtıp ed tavar ağı barım altun kümüş koyn yıldı ı tarıg aş içgü ton kedim üze küşüşlerig kanırtu tegingey m(e)n “Ne dileği, ihtiyacı varsa hepsini söyleyip mal mülk, zenginlik, altın, gümüş, türlü hayvanlar, mahsül, yiyecek içecek (ve) giysi ile ilgili dileklerini yerine getireceğim” (AY VIII) (Çetin, 2020: 274-275, 374).

Altun kanatlıg talım kara kuş men “altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım” (IB) (Tekin, 2017: 19, 27).

Altun tağ bar közünür mü “ (...) bir altın dağ vardır. Görülüyor mu?” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 49).

Hasan Eren (2020: 13-14) etimolojik sözlüğünde sözcük için şu açıklamayı yapar:

Kökenini açık bilmiyoruz. Németh (NyK 41 :79) Türkçe altun’u Moğolca altan biçimiyle birleştirmekle yetinmiş, kökeni üzerinde durmamıştır. Ramstedt (KWb 8 a) altun biçiminin başında al ‘ kıvılgı ’ (?) sözünün geçtiğini dile getirmiştir. Daha sonra (AAScF B 27 : 247 ; Lautlehre 151) Eski Türkçe altun ve Moğolca altan biçimlerinin Türkçe al ‘ kıvılgı ’ ve Korece ton ‘ değerli, metal ’ sözlerinden oluştuğunu yazmıştır. Bu görüşü Räsänen (Poppe Arm (1) 156 ; V 18 b; 488 a) de benimsemiştir (...).

DLT’de ise birçok yerde geçer. Biz örnek olarak şu atasözünü seçtik: kümüş künke ursa altun adakın kelir “ Paralar güneşe serilse altın ona yürüyerek gelir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 86).

KB

ölümke asıg kılmaz altun kümüş

ölümüg tıdumaz bilig ya ukuş “Ölüme karşı altın gümüş fayda etmez, ölüme bilgi ve akıl da engel olmaz” (Çağbayır, 2019: 166).

Ögel’in altın ile ilgili görüşleri için bk. (2019: 156-158). Ayrıca Ögel altın ve kullanıldığı bağlamları geniş ölçüde ele almıştır. Bk. 1991e: 359-376.

10.84. Olur-

Ögel'in ele aldığı bir başka sözcük olur-'tır. Ögel (2001a: 76) eski Türklerde tahta çıkmanın bu sözcükle anlatıldığını söyler. Çinlilerin hem 'oturmak' hem de 'tahta çıkmak' fiillerini Türkler gibi anladıklarını ifade eder. Bu bakımından Çinliler ile Türkler arasında benzerlik olduğunu ileri sürer. Sözcük ol- fiiline, fiilden fiil yapan -(U)r eki getirilerek oluşturulmuştur. Eski Türk yazıtlarında kağan sözcüğü ile birlikte en çok kullanılan sözcüklerden biridir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

tenriteg tenride bolmuş türük bilge kağan bo ödke olortum⁵⁴ “(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(ım). Bu zamanda tahta oturdum” (KT G 1) (Aydın, 2012: 51).

Uygur yazıtları

.....yollug kağan bumin kağan üç kağan olormış eki yüz yıl olormış
“Yollug Kağan... Bumin Kagan, bu üç kagan hüküm sürmüş, İki yüzyıl tahta kalmışlar”
(Ölmez, 2018: 79, 82).

Yenisey yazıtlarında ise “oturmak, bir yerde kalmak” anlamında kullanılmıştır: tuğday turna[s]ı artzun kuşladaçı Bilgä Totok yok! Artzun ako kögşin oluru kaltı (E. 48. Abakan) (Tekin, 2016: 214).

Uygur metinleri

'elgi kópuz etizü ağız yırlayur olurdu “Eliyle kopuz çalıp, ağızıyla şarkı söyleyerek oturuyordu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 66).

.... Yügrük atların koşuglug kañlita olorup ol kamışlıg arıgka tavrak bartılar “.... Hızlı koşan atların koşulduğu arabaya binip o kamışlığa hızla vardılar” (ABH) (Gulcalı, 2015: 178-179).
tütsülüg lenhua oron üzä olorup [iki eli]gintä tütsülüg tu[tup] t(ä)ñrilärtä kirmiş k(ä)rgäk
“buhurdan lotus yer üzerinde tahta oturup iki elinde buhurdan tutarak ... tanrılara girmeli.”
(Uzunkaya, 2021: 96, 135)

DLT

oltur- biçimi tanıklanmıştır: bütün ümlüg kança kolsa olturur “şalvarı sağlam olan istediği şekilde oturur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 106).

⁵⁴ Ercilasun (2016: 500-501 , 633) bu bölümü [Ben] semavi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan'ım; bu zamana ben hükmediyorum [zamanın hükümdarı benim] şeklinde tercüme etmiş ve kelime kelime “ bu zamana oturdum” manasına geldiğini ifade etmiştir. Bilge Kağan'ın tahta 716 yılında oturduğunu bu sözleri ise 732 yılında söylediği için “ Bu zamanda tahta oturdum vb. aktarmaların” doğru olamayacağını söyler.

ķamuę edęulük ķıl isizdin yıra

kamuğ edgü kelgey sen oldur tura “Daima iyilik yap kötülükten ırak dur; ister otur ister kalk, bundan sana hep iyilik gelir” (Arat, 2018: 298-299).

Ögel'in (2019: 93) Eski Türkçede olur- 'oturmak' sözcüğü için tespit ettiği anlamlar şunlardır:

1. Tahta çıkmak (bu en eski manasıdır); 2. Bir yerde oturmak, ikâmet etmek (Tonyukuk yazıtı ile başlar); 3. Kalkmanın karşısı olarak oturmak. Doğan Aksan (2019: 89) olur- “oturmak” eyleminin yazıtlarda dört anlamda kullanıldığını tespit etmiştir: 1. oturmak, uyanık kalmak (BK D 22, Tony I G 5); 2. tahta çıkmak (KT D 26, KT G 10); 3. ikamet etmek, oturmak, yurt tutmak (KT G 3, Tony I B 7); 4. yaşamak, geçinmek (Tony I G 8)

10.85. Böd

Ögel (2001a: 76-77) taht için kullanılan sözcüklerin durumunun karışık olduğunu belirtir. Orhon yazıtlarında geçen böğ sözcüğünün ‘taht’ anlamına geldiğini söyleyen araştırmacıların olduğunu söyler. Yazıtlarda geçen bu sözcüğün böğ değil bo öd şeklinde okunması gerektiğini belirtir. Bo öde olurtım ifadesini “Bu zamanda tahta oturdum” şeklinde okuyup aktarır. Bu durumun Çin imparatorluğunda da olduğunu söyler. Çin’de her imparatorun saltanat sürdüğü zamanın o imparatorun en belirli sembolü ve özelliği olduğunu dile getirir. Bu yüzden Çin imparatorlarının saltanat devreleri ve zamanları ile çağlara ayırdıklarını söyler.

Ögel'in bahsettiği bu ifade Köl Tegin yazıtının güney 1. satırında bu/bo ödke biçiminde geçmektedir. Alyılmaz'ın epigrafik belgesine göre G 1. Satır

[illegible]

Bu satırda açık bir şekilde bo/bu ödke yazmaktadır.

Bilge Kağan yazıtının Kuzey 1. satırında ise aynı sözcük b(ö)dke şeklinde geçmektedir.

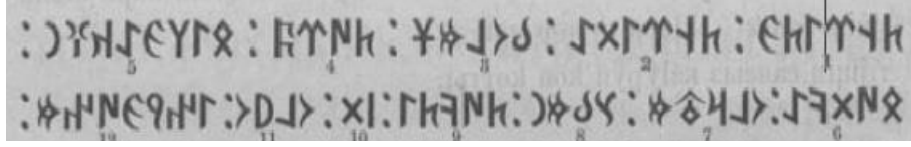
Radloff'un atlasında Ъ harfi seçilememektedir.

⁵⁵ Yeşil: (Alttan veya üstten) bir kısmı kırılmış olan harfleri gösterir (Alaylımaz, 2005 : 30).

(Radloff, 1892: XXV)

Radloff'un Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei adlı eserinde BK K 1. satır için vermiş olduğu runik metin :

(Radloff, 1895: 72).

Radloff, atlasındaki çizimde açık bir şekilde görüleceği üzere sözcük **𐰽𐰺𐰸𐰸** biçiminde ince sıralı ünlüyle yazılmıştır. Bu ifadeyi bo ödke şeklinde okuyamayız. Çünkü sözcük b² ile yazılmıştır. Yazıtı yazan kişinin kalın b ile ince b'yi karıştırmış olabileceği akla gelse de bu durum tahminden öteye gitmez. Böd sözcüğü Köl Tegin yazıtının güney 11. satırında da geçer: türük amtı bodun begler bödke körügme begler gü yañıltaçı siz “ Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri bu zamandaki (hâlihazırdaki) itaakâr beyler sizler mi yanılacaksınız?” (Aydın, 2012: 54). Alyılmaz'ın (2005: 31) epigrafik belgelemesine göre bu satırdaki bödke sözcüğü **𐰽𐰺𐰸𐰸** biçiminde yazılmıştır. Bu satıra göre G 1'de geçen bödke sözcüğündeki “ö” aşınmıştır. Bu satırlardan anlaşılan devir, çağ, zaman anlamında bir “böd” sözcüğü vardır. Bu sözcükte muhtemelen bo ödke>bödke şeklinde gelişmiştir. Clauson (1972: 298) sözcük için ‘kral tahtı’ anlamını vermiş ve güney I'de bu ödke olurtım şeklinde geçtiğini fakat II. taşın kuzey yüzünde böd şeklinde görülen biçimin hatalı gibi görüldüğünü söylemiştir.

10.86. Tör

Tör sözcüğünün asıl anlamı evde ya da çadırdaki bulunan ‘şeref yeri’dir (Ögel, 2001a: 77). Daha sonra bu sözcüğün ‘taht’ anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ögel, 2001a: 77). Şirin (2016: 340) sözcük için ‘çadırdaki onur konuğuna ayrılan köşe’ anlamını vermiş ve kişi adı olarak tör apa içräki şeklinde geçtiğini belirtmiştir. Clauson (1972: 528) sözcüğün sadece Güneybatı lehçelerinden Türkmencede tö:r biçiminde yaşadığını belirtir. Sözcük Eski Uygurcada ‘ön, şeref yeri, şeref makamı’ (Caferoğlu, 1968: 24); “üst köşe, baş köşe, bir sokağın başucundaki güzide yer” (Wilkens, 2021: 738) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

törte erklig [kan] olurur (AY) (Kaya, 1994: 64-65).

DLT

tör ‘evin itibarlı yeri’. Törke keç “evin itibarlı yerine geç” biçiminde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 396). Ayrıca DLT’deki töre maddesinde: -te’yi incelterek- evin baş kısmı ve en itibarlı yeri”. Bundan Töre yokladı denir; “evin en itibarlı köşesine oturdu” demektir. tör şekli de vardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 443) şeklinde açıklanmıştır.

KB

bilig bil özünke orun kıl tör e

bilig bilse özke idi berk tura şeklinde geçer (Kaçalın: 341). “Bilgi bil, oturduğun yer baş köşe olsun, bilgi insan için sağlam kalkandır”

10.87. Kutuz/Kotuz

Türkler, vahşi öküzlere kutuz demişlerdir ve Türkiye Türkçesinde kullanılan kuduz⁵⁶ sözcüğü de kök ve anlamını buradan almıştır (Ögel, 2001a: 79). Sözcük Eski Türk yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde kotuz “Tibet öküzü, yak” anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 398). DLT’de kotuz: yaban sığırı [yani “yak] (Kaçalın, 2019: 281) şeklinde açıklanmıştır. Bugün kullandığımız kuduz sözcüğü de DLT’de kutuz ıt “kuduz köpek” şeklinde geçer (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 157). Ögel (2001a: 79) Türkiye Türkçesinde kullanılan hotoz sözcüğünün kökenin de kutuz’dan geldiğini ileri sürer ve ‘hotoz’u başa takılan uğur ve hükümdarlık sembolü olan bir tüy olarak açıklar. Hotoz, Türkçe sözlükte, 1. kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık; 2. tavus kuşu, tavuk vb.nin başında bulunan tüyler şeklinde açıklanmıştır (TS 2011: 1113). Ağızlarda hotoz ‘erkek hindi’; hotuz ise ‘kadınların saçını arkaya toplayarak yaptıkları topuz’; kadınların süslü başörtüsü; gelin tacı’ (DS 2420-2421) anlamlarında kullanılmıştır. Gülensoy (2007: 411) hotoz sözcüğünün < ET ? ‘ yaban sığırı’ [Bu tür sığırın uzun yünlerinden yapılmış süslü başlık olmalı] şeklinde açıklar. Cengiz Han’ın oğlu Toluy’un bazı devlet adamlarının adları kudus’tur. Pelliot bunun Türkçe kutuz’un Moğolca biçimi olabileceğini söyler (Akt; Ögel 1991e: 334). Ögel (1991e: 334) Pelliot’un bu görüşüne katılmakla birlikte bu kişinin Türk de olabileceğini belirtir. Ayrıca Ögel (1991e: 327) kudur- sözcüğünün de kutuz’dan geldiğini ileri sürer.

10.88. Tokuz

Türklerde kutsal sayılardan da bahseden Ögel (2001a: 80) Türkler için 9 ve 7 sayılarının kutsal olduğunu belirtir. Bunun sebebini de göğün derinlikleri 9 kattan meydana gelmesine bağlar.

⁵⁶ Talat Tekin, kutuz ve kutur- sözcüklerini Türkmencedeki güdura verisinden hareket ederek *kütru-’dan getirmiştir. (Akt; Ceylan, 1997: 123).

Bundan dolayı kağan otağlarının önünde 9 tuğ görüldüğünü söyler. Eren (2020: 145) dokuz (ETü. tokuz) sözcüğü için şu açıklamayı yapmıştır:

‘sekizden sonra gelen sayının adı’. (...) Eski Türkçede tokuz, tokkuz olarak geçer. Orta Türkçede tokuz biçimi kullanılır. Kumancada toğuz biçimi göze çarpar. Eski Kıpçakçada da tokuz, tokkuz olarak geçer. ‘Armağan’ olarak Farsçaya da geçmiştir. Clauson (JRAS 1959, 20-21) Eski Türkçede ikki ~ëkki, yetti ~ sekkiz dokkuz (<tokuz>), ottuz, ellig gibi sayı adlarında ikiz ünlüler geçtiğini dile getirmiştir. Räsänen (LTS 41) de sayı adlarında gémination’dan söz etmiştir.

Orhon yazıtları

Tokuz Oğuz beğleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid katığdı tıngla:] “Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin” (KT G 2) (T. Tekin, 2019: 34-35).

Uygur yazıtları

üç karlok lagzın yılka tokuz tatar <...> tokuz buyruk <...> “Üç Karluk(lar) domuz yılında (747) Dokuz Tatar(lar) <...> dokuz komutan <...>” (Aydın, 2018: 43).

Yenisey yazıtları

erdemim üçün:.....l.e: toquz: erig uduş er: alpın ö...türip: ö...er altı ertim begim (E. 32. Uybat III) (Bazılhan, 2005: 185).

Uygur metinleri

Tokuz ay o[n] küni tükeser togguluk ödi keltükde kılınçlıg yel [...] “dokuz ay, on günü bitirdiğinde doğum zamanı geldiğinde doğum sancısı....” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 64, 228).

DLT

tokuz tūglug xān “dokuz sancağı olan hükümdar ve hakan” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 400).

KB

yaşık örledi yerde kıptı toğı

yağa keldi aşnu tokuz al tuğı “Güneş yükseldi, yerden toz kalktı, dokuz al tuğ yaklaşmaya başladı” (Çağbayır, 2019: 361).

10.89. Yeti

Batı Türkleri 7 sayısına önem verirdi. Onlara göre gök ve yerin 7 katı vardır (Ögel, 2001a: 80). Eren (2020: 566) yedi sözcüğü için şu açıklamayı yapar:

yedi sözcüğü için, ‘altıdan sonra gelen sayının adı’. (...) Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede yeti biçimi geçer. Eski Kıpçakçada yeti, yetti, yedi, yeddi olarak kullanılır. Clauson’a göre ortasındaki ünsüzün aslen ikiz olduğu anlaşılıyor (yetti, yeddi). Türkçe iki (ikki) gibi. Ramstedt’e göre (JSFOu 24, I: 16-17; Formenlehre 66) Türkçe ye- kökünden gelir. Ona göre, yedi (ve altı) aslen sayı adı olmayıp parmaklara verilen bir addır (“Essfinger”). Hartmann (KSz 1: 155) yedi’yi *yet-dies ist

fertig, es hat gereicht’ olarak açıklamıştır. Munkácside (KCsA 1: 314) yedi’yi yet- kökünden getirmiştir. Hartmann’ın açıklamasını Räsänen (MTS 77-78) olduğu gibi benimsemiştir. Schmit (MSFOu 67: 367) Altay dillerinde altı-on arasındaki sayı adlarının farklı olduğunu dile getirmiştir.

Orhon yazıtları

kañım kagan uçdukda inim kül tigin yiti yaşda kaltı “Babam kağan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı” (KT) (Şirin, 2019: 250).

Uygur yazıtları

t(e)ngri k(a)n(ı)m (a)t(ı)ğ(ı) toquz t(a)t(a)r y(e)ti y(e)g(i)rmi (a)z “ Tanrı Han’ımın atlıları Dokuz Tatarlar ve On Yedi Azlar(dan oluşuyor)” (Ta K 2) (Mert, 2009: 188, 190).

Yenisey yazıtları

yėti böri öldürdüm “Yedi kurt öldürdüm” (E.11. Begre) (Aydın, 2019: 70-71).

Cin Halk Cumhuriyeti yazıtları

l(a)ğzın yıl (a)t(ı)n(ı)ñ aýka yiti ýangıka “Domuz yılı(nın) altıncı ayının yedisinde” (Karı Çor Tegin 17) (Alyılmaz, 2015: 291).

Uygur metinleri

Etözte ed kan tatıg üç erür yinli süñükli bėş bolur yiligli oluklu bolur yeti “Bedendeki unsurlardan et, kan, tat üçünü teşkil eder, cilt ve kemik birlikte beşini, ilik ve beyin [de] birlikte yedisini oluşturur” (AY IX) (Uçar, 2013: 109, 111).

igläsär yeti künki mün aş män çintso şıla berür män “Hastalandığında ben keşiş Çintso, yedi gün çorba, aş veririm” (Ayazlı, 2016: 490, 542).

DLT

Yetti kat kōk “yedi kat gök” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 359).

yėtti başlıg yėl böke “yedi başlı ejder” (Kaçalın, 2019: 122).

KB

evın teg yarır bu yiti kıat köküg

ağırttı seğıim teg yir erse kıaşı “O yedi kat göğü bir tane gibi yarar; ova ve tepeleriye sağıma tanesi gibi birbirinden ayırır” (Arat, 2018: 520-521).

10.90. Uça Bar-

Eski Türkler ölen büyük kağanlar için uça barmak ifadesini kullanmışlardır (Ögel, 2001a : 85). Bu ifade yazıtlarda şöyle geçer: ol bilmedökügün üçün yawlakınıñ üçün eçim kagan uça bardı “Bilmediğin için (cahilliğinden dolayı), kötü olduğun için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti” (BK D 20) (Aydın, 2012: 95). Uygur yazıtlarında ise uçdı şeklinde görülür: [(e)l (e)t]m(i)]ş k(a)n(ı)m y(a)şı t(ä)g(i)p uçdı (Tes B 5) (Şirin, 2016: 648). Eski Uygur

Türkçesinde ise uça bar- “sürdürmek, uçup gitmek, uçup gözden kaybolmak, kanatlanıp uçmak” (Wilkens, 2021: 782) gibi anlamlarda kullanılmıştır.

10.91.Yağız

Eski Türkler, yer ve yeraltı âleminin bütününe yağız yer; yeryüzündeki kutsallıklar için de yer ve su ifadesini kullanmışlardır (Ögel 2001a: 90). Ögel’in bu görüşlerinin kaynağı Orhon yazıtlarıdır. Eski Türkçede yağız sözcüğü toprak rengi için kullanılırdı. Daha sonra ise İran edebiyatının tesiri ile toprak, siyah bir renge büründürülmüş ve kara toprak denmeye başlanmıştır (Ögel, 2001a: 90). Yağız sözcüğü yazıtlarda ‘kahverengi’ anlamında kullanılmıştır. Sözcük üzerine Clauson’un (1972: 909) açıklamaları şöyledir: ‘kahverengi’; aslında mavi (kö:k) göğün aksine yerin asıl sıfatıdır. Muhtemelen yağ- fiilinde türemiş isim olduğunu belirtir. Sözcüğün asıl anlamının ‘üzerine dökülmüş, doymuş’ olduğunu ve bundan da ‘kahverengi’ anlamını kazandığını söyler. Daha sonra atın rengi veya insanın teninin rengi için kullanıldığını ifade etmiştir. Moğolcada erken dönem bir ödünçleme olarak “dayır” şeklinde kullanılmış; Gizli Tarih’te atın adı olarak “dayır etügen” “kahverengi yer” şeklinde görüldüğünü; Çinceye “büyük yer” olarak çevrilmesinin hatalı olduğunu söyler.

Şen (2007a: 131) sözcüğün Uygur döneminde de ‘kahverengi, yağız’ anlamını sürdürdüğünü belirtir ve bu dönemde ‘yeryüzü’ olarak yeni bir anlam kazandığını belirtir.

Orhon yazıtları

üze kök teñri asra yağız yer kılınokda êkin ara kişi oğlu kılınmış “yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış” (KT D 1) (Aydın, 2012: 56).

Uygur yazıtları

atımın üze köök teñri asra yağız yer yana “atımla yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak, yine” (Ta D 4) (Ölmez, 2018: 79, 82).

Yenisev yazıtları

kök teñride esiz kün ay ermiş yağız yerde esiz el ılan ermiş “Gökyüzünde, ne keder, güneş ve ay vardı, yağız toprakta, ne keder, devletim ve hanım vardı” (E. 147. Eerbek I) (Kormuşin, 2016: 209).

Uygur metinleri

Bu yağız yir özeki koğ toprak birer evin sanağalı... “Bu kara toprak üstündeki tozlar tâne tane sayılabilir” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 89, 216).

DLT'de yağız: koyu kahverengi. Bu da kırmızı ile siyah arası bir renktir. Yer için yağız yir denir ve o renge benzetilir. Yağız at “yağız at” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 352).

10.92. Yer-Su

Yazıtlarda tanıklan yer-su ifadesi için Ögel (2001a: 90) şunları söylemiştir:

Yeryüzü ise, eski Türklerin “Yer-su” dedikleri kutsallıklar ile dolu idi. Birbirinden ayrılmayan ve her zaman beraberce söylenen bu iki kutsal varlık, Tanrı ve Gök gibi insanların kaderlerini de çizebiliyordu. Türklerin üzerlerinde yaşadıkları yer ve sular aynı zaman Türklerin koruyucusu idiler. Göktürk yazıtlarının dedikleri gibi “Türk yer ve su’ları, Türk budunu yok olmasın diye, budun olsun diye”, onlara yardım etmişlerdi. Tıpkı “Türk Tanrısı” gibi bir de “Türk yer ve Su’ları” vardı. Yer ve Su’lar Tanrı değil, sadece birer “kutsallık” idiler. Yazıtlarda, “Türk Tanrısı ile kutsal Türk Yer ver Su’ları şöyle demiş” şeklinde cümlelere de rastlanıyordu.

Yer sözcüğü Eski Türkçede ‘yer, toprak, arazi, yeryüzü; ülke, memleket; yer tanrısı’; yer sub/yir sub ise (dağları, ovaları, ırmakları gölleri vb. içeren) kutsal vatan toprağı anlamındadır (Şirin, 2016: 748). Alyılmaz (2015: 523) bu sözcüğün Eski Türkçe dönemine ait yazılı eserlerde kullanım oranı en fazla olan kavram işaretleri arasında yer aldığını söyler. Sözcüğün kullanımına örnek olarak: türük oğ(u)z b(e)gl(e)ri boğ(u)ñ (e)ş(i)d(i)ng üze t(e)ngri b(a)şm(a)ş(a)r (a)şra yir t(e)l(i)nm(e)s(e)r türük boğ(u)ñ: (e)l(i)ng(i)n törüng(i)n k(i)m (a)rt(a)tı [uğ(a)çı (e)rti türük boğ(u)ñ (e)rt(i)n] ökün “Türk Oğuz Beyleri ve Milleti işitin: üstte gök çokmedikçe altta yer delinmedikçe ey Türk milleti (senin) devletini ve düzenini kim bozabilir? Ey Türk milleti, aklını başına topla (ve) içinde (bulunduğun) durumdan pişman ol/ pişmanlık duy” (Alyılmaz, 2015: 524) cümlesini verebiliriz. Sub sözcüğü ise yazıtlarda ‘ırmak’ anlamında da kullanılmıştır. Ögel (1991c: 65) bir başka eserinde su sözcüğünün Çince karşılığının suei olduğunu söyler. İki sözcüğünde ses bakımından birbirlerine yakın olsalar da Türklerin su gibi temel ihtiyacı Çinlilerden öğrenmiş olamayacağını ifade eder.

10.93. Ay

Türkler güneş ve güneşin doğduğu doğuya büyük önem verirlerdi. Batı ise Türklerde Ay’ın bir sembolü idi. (Ögel 2001a: 90). Alyılmaz (2015: 396) eski Türk boy ve topluluklarının gökyüzü varlıklarını (güneşi, ayı, yıldızları, gezegenleri, gök taşlarını...) kutsal saydıklarını; kutun, bahtın, mutluluğun, aydınlığın, saflığın, temizliğin kaynağı ve uzantısı olarak gördüklerini bu varlıklara saygı göstermeyi hayatlarının vazgeçilmez bir unsuru olarak gördüklerini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Yenisey yazıtları

a esizim e kün ay a azdım a “Ne yazık! Güneş ve aydan ayrıldım” (E. 11. Begre) (Aydın, 2019: 70).

Uygur metinleri

(...) ay t(ä)ñri k(ä)ntü arıgıña süzökiñä nätäg tükällig ärsär “... ay kendi temizliğine, pürüzsüzlüğüne nasıl sahipse...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 343, 565)

DLT’de äy: ay (zaman) şu şirde geçer:

kışka itin kelse kalı kutlug yāy / tün kün keçe alkınur ödle bile äy “Mübarek yaz gelince kışa hazırlan. Çünkü gece ve gündüz geçerek zaman biter ve ay tükenir” (Ercilasun, Akkoyunlu 2018 : 39).

KB

kiming kılkı edgü kılınçı onğay

tilek buldı barça yaruttı kün ay “Kimin tavırları iyi ve hareketleri uslu olursa, o bütün dileklerine kavuşur, güneşi ve ayı parlak olur” (Arat, 2018: 292-293).

Ayrıca bu sözcük kişi adı olarak da kullanılmıştır: ay..... : b(i)t(i)d(i)m “(Benim adım) Ay’ dır. (Ben) (bu yazıyı) (buraya) yazdım” (Alyılmaz, 2015: 596).

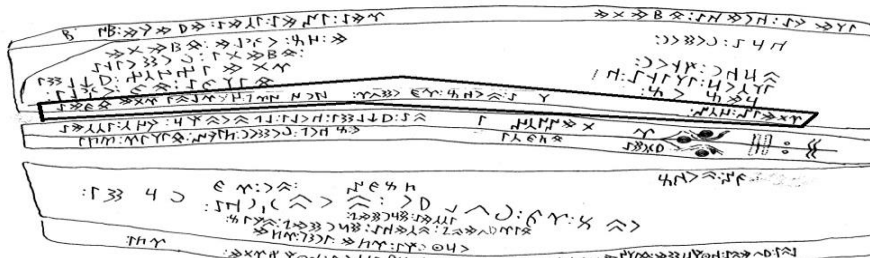
11. TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI

11.1. Türklerde Er At Meselesi

Ögel’in ele alacağımız bir başka eseri “ Türklerde Devlet Anlayışı” adlı eseridir. Bu eserde ilk değineceğimiz husus Eski Türklerde er at meselesidir. Ögel (2019: 25) bir erkek çocuğun yetişkinliğe eriştiğinde er at alabilmesi için bir şeyler yapması gerektiğini söyler. Aksi takdirde bu adı alamazsa adsız kalacağını belirtir. Ögel’in de dikkat çektiği gibi Türklerde er at almak çok önemlidir. Bunun en somut örneklerini Yenisey yazıtlarında görüyoruz. Burada dikkatimizi başka bir husus çekiyor. Er at unvanı Orhun yazıtlarında bir kez geçmektedir: umay teg ögüm katun kutınga inim kök tigin er at boltı “(Köl Tigin) Umay’a benzeyen annem Hatun’un kutu sayesinde erkeklik/yiğitlik adını elde etti” (Alyılmaz, 2005: 11). Yenisey yazıtlarındaki er at alma şartları ile karşılaştırıldığında burada farklı bir er at alma şekli olduğunu görüyoruz. Yenisey yazıtlarında er at almak çeşitli ifadelerle anlatılmıştır: Umugdaş? Élimke tapdım bilge ögüm tapdım kadaş<ım> tapdım er erdemim “ Kutlu, aziz? Yurduma bağlandım, bilge anneme bağlandım, akrabalarım bağlandım, erkeklik kahramanlığım” (E.13. Çaa-Höl I) (Aydın, 2019: 77-78). Aynı yazıtın dördüncü satırında erkeklik adını alabilmek için yurduna bağlandığından bahsedilir “er erdemim élimke tapdım” (Aydın 2019: 77-78). Bu yazıttan anlaşıldığına göre er at alabilmenin şartlarından biri de yurda bağlanmaktır.

Aydın (2019: 93-94) E.24. Haya-Baji yazıtında runik metni önce Radloff ve Malov’a göre daha sonra Kızlasov’a göre vermiştir. Radloff ve Malov’a göre sözcük 5. satırda inançu külüg çigşi beg er erdemim üçün kara seņird¹<e> ülken¹i altı bag keşdimde ben yæg erdöküm ol erinç kara seņirig y²ırıldım “ (Ben) Inançu Külüg Çor’um. Erkeklik kahramanlığım için Kara Sengir’deki yurdunu, altı birleşik (halk)tan idim. İyi (kişi) olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım” şeklinde; Kızlasov’un metnine göre 7. satırda aynı şekilde geçmektedir. Bu satırdan anlam çıkartmak çok güçtür. Fakat E.13. Čaa-Höl I yazıtında olduğu gibi erkeklik adını almak için yurduna bağlanmış olabilir.

E. 26 Açıurı yazıtının 13. satırını Orkun (2019: 545) siz’n ʳ at ur ʳl’n ö... “sizin er adınız Ur; elin...” ; Şirin (2016: 667) (ä)siz(i)ņ (ä)r (a)t or (e)liņ w; Aydın (2019: 100) ise sizin er at ur<ı> eliņ ö[z] “Sizin erkeklik adınız Uri’dır. Yurdun öz?” şeklinde okumuştur. Yazıtın geneline bakıldığında erkeklik kahramanlığı için yurt kazandığı ve on yedi kahramanlığı olduğu kaydedilmiştir. Er adını bu kahramanlıklar sonucunda almış olmalıdır. Yenisey yazıtlarında erkeklik adı almanın bir diğer ifade biçimi erdem için “kahramanlığı için” ve er erdem “Erkelik kahramanlığı”dır. E.32. Uybat II yazıtında är ärdämin üçin [ünig] qa[ņut]i...älinä toquz ärig udış är[än] alpın öntürüp öz qaltı ärdäm bağim-ä “Savaşçı er kahramanlığı için... muhafızları (?) ile birlikte, cesareti sayesinde dokuz savaşçı eri (esir) aldı. Kendisi ise (savaş meydanında kaldı). Ah, asil beyim!” (Kormuşin, 2017: 133) şeklinde geçmektedir. Aynı satırı Aydın (2019: 119) erdemim için türk kan balbalı el ara tokuz erig oduş? Er oğlın öğürüp? Ödür? Altı erdem begim e “Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? Erkek çocuklarıyla sevinip <...> (ey) altı kahraman beylerim” olarak okumuş ve aktarmış; Bazılhan (2005: 185) erdemim üçün:.....l.e: toquz: erig uduş er: alpın ö...türüp: ö...er altı ertim begim şeklinde okumuştur. Bitig.kz’de Napil Bazılhan’ın verdiği çizim:

(https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/560.gif : erişim tarihi 30.06.2021).

Bu satırda net bir okuyuş ve anlamlandırma yapılamasa da kahramanımızın er adını bir savaş sonucunda elde ettiğini söyleyebiliriz.

Tanrı Dağları yazıtlarında tespit edilen er adlar şunlardır:

(e)r (a)t(ı)m udun (e)siz “Yetişkin adım Udun. Kıymetli!” (Talas I) (Alimov, 2014: 47).

Er atım kara çor a yagı atı kara yazmaz “Erkeklik adım Kara Çor, düşman(ımın) adı Kara Yazmaz” (Talas II) (Aydın, 2021: 198)

Kumar çor a er atım “Kumar Çor erkeklik adım(dır)” (Talas 13) (Aydın, 2021: 201).

(e)r (a)t(ı)m (a)d(ı)nç “Yetişkin adım Adınç” (Koçkor I) (Alimov, 2014: 163).

(e)r (a)t(ı)m on (o)k ın(a)nçl²ıg “Yetişkin adım On Ok İnancılık” (Koçkor II) (Alimov, 2014: 166).

11.2. Tükellig

Ögel (2019: 28) Eski Türkçede kemâlât karşılığında kullanılan tükellig sözcüğünün görülmediğinden bahseder. Ögel’in burada Eski Türkçe döneminden kastettiği yazıtlar dönemidir. Eski Türk yazıtlarında tükel sözcüğü geçmez. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘mükemmel, eksiksiz, tam, tamamıyla, büsbütün, sağlam’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 769). Tükellig ise ‘teknil, kâmil, noksansız’ anlamındadır (Caferoğlu, 1968: 257). Tükel ve tükellig sözcüğünün Eski Uygurcada tanıklandığı metinler şöyledir:

Bo iki [törlög] edgülerke tükellig bolmakning (...) (AY) (Kaya, 1994: 69).

Edgü kılınçka tükellig bolğaylar “davranışa eksiksiz sahip olacaklar” (AY III) (Ölmez, 1991: 77)

(...) ay t(ä)ñri k(ä)ntü arıgıña süzökiñä nätäg tükällig ärsär “... ay kendi temizliğine, pürüzsüzlüğüne nasıl sahipse...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 343, 565)

Sansız şakışsız burhanlar birlä oğadmadın tuş bolguluk ädgülärkä tükällig kılğay s(ä)n tep y(a)rılıkagay tep y(a)rılıkadı “... sayısız budalar ile gözden kaçırmadan karşılaşıp iyilikleri tamamlayacaksın diye buyuracak dedi” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 109, 172).

Tılañurmak erkligi tözün t(e)ñri kızıya.. kılñ meni tükellig bo edremlerke egsüksüz “Ey hitabet ustası asil tanrıça beni bu faziletelere eksiksiz olarak erıştırın” (AY VIII) (Çetin, 2020a : 235, 368).

Men esän (asan?) tükäl kälürñ tep yarlıgğadı “onu sağ salim geri getirin dedi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 43)

(...) Tengri burkanka inçe tip ayıtu teginti soğançığ körkinge tükelligim tengrim ikileyü ayıtu teginür men “ (...) Tanrı Burkan’a saygıyla şunu sordu: Ey benim sevimli yüzlüm, tanrım, saygıyla bir daha soruyorum” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 17).

Yana Tengri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körışmiş “(Bunlar) yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler” (IB) (Tekin, 2017: 20, 28)

Alp atım süülüg küçinjä tükällig törttin sınar yer orunug “kahraman (ve) nişancı askerî güce sahip dört bir yandaki yer...” (ABH) (Gulcalı, 2015: 126)

DLT

Tükel: tamamlık. Tam olan bir şeye için de tükel denir şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 178).

KB

ajunka badı kör tükel kut kırı

kozi birle katlıp yorıdı böri “Bak, dünyaya tam bir mutluluk kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı” (Arat, 2018: 160-161).

Hamilton (2020: 185) sözcüğün tükä- ‘tam olmak, yeterli olmak’ fiilinden + -l fiilden isim yapan ek ile oluşturulduğunu belirtir. Tuna’ya göre ikinci ünlü uzun olmalıdır (Akt; Hamilton 2020: 185). Gabain (1988: 53) ise tükä- ‘tükenmek’ fiilinden -l fiilden isim yapan ek ile türetildiğini söyler ve ‘bütün, hep’ anlamını verir. Sözcüğün kök biçim tüke- yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da iki tüke- biçimi kaydedilmiştir: 1. tamamlanmak, kalmamak; 2. yetmek, kâfi gelmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 908). Kâşgarlı’nın verdiği bilgidен hareketle tüke-⁵⁷ “tamamlanmak” fiilinden -(X)l fiilden isim yapan ek ile oluşturulduğunu belirtebiliriz.

11.3. Kişi

Ögel (2019: 37-38) Türklerde insanın yaratılışını şöyle açıklamıştır:

Türklerin insanın yaratılışı ile insan hakkında görüşleri, Göktürk Yazıtları’nın muhteşem girişinde görülmüyordu. Yukarıda Gök aşağıda Yer yaratıldığında (kılındukda) ikisi arasında insan (kişi oğlu) yaratıldı (kılındı) (IDI). (...) II. yüzyıl⁵⁸ Türkleri “Âdem’e Yalnguk; “insan”a ise Yalnguk oğlu

⁵⁷ Bu kökten türetilen başka sözcükler de vardır. Örneğin Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen tüketi sözcüğü tüke- ‘bitmek, tükenmek’ fiiline -fiilden fiil yapan -t eki ve -I gerundium eki getirilerek oluşturulmuştur: tengri teg tengride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşitgil “(Ben) Tanrı gibi gökte / gökten olmuş / doğmuş (veya gök gibi tanrıdan olmuş/doğmuş) Türk Bilge Kağan, bu zamanda tahta çıktım. Sözümlü sonuna kadar işit” (Şirin 2019 : 26, 41).

İyi Prens ve Kötü Prens öyküsünde bu kökten türediği düşünülen tükägüçä sözcüğü vardır. Bk. Hamilton, 2020: 104-105. Bu kökten türeyen diğer sözcükler ise şöyledir : tükemeksiz “tükenmez”; tükeşgiçe (tüke-z-i-g-çe) ‘pek çok’; tüke-t ‘tüketmek’ tükentinçsiz > tüket- i-n-ç + siz) “tükenmez” (Eraslan, 2012: 614).

⁵⁸ XI. yüzyıl olmalı. Baskı hatası olabilir.

diyorlardı (MK, 3, 384). Göktürklerde kişi oğlu, yani insan vardır. Fakat “kişi”, Âdem yoktur. Altun Yaruk adlı ünlü Uygur kitabı, kişi sözünü Çince metindeki “kadın-erkek” sözlerinin karşılığı olarak kullanıyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre Yağma Türklerinde kişi “kadın ve zevce” anlayışında kullanılıyordu. Brockelmann da kişi karşılığı olarak gattain demekle bunu doğruluyordu (Ind, 109). Bang da bu anlayış üzerinde durmuştur (Türk. Briefe, 2,235). Kaşgarlı Mahmud’un da belirttiği gibi bu söz geniş manada, “hem erkek, hem kadın” anlamında kullanılmıştı (a.y). Demek ki Göktürklerin anlayışına göre, yer ile gök arasında yaratılan kişi oğlu, bir “çift” olmalı idiler.

Yalnguk sözcüğü ayrı bir madde olarak ele alınacaktır. Burada kişi sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlardan örnekler vermek istiyoruz:

Orhon yazıtları

edgü bilge kişi edgü alp kişig yorıtmaz ermiş “iyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş” (KT G 6) (Aydın, 2012: 53).

Kişi oğlınıta üze eçüm apam⁵⁹ bumın kagan iştemi kagan olormış “insan oğullarının da üzerine atam, dedem Bumın Kağan, İştemi Kağan tahta çıkmışlar” (BK D 3) (Ölmez, 2015: 136, 150). ol (i)ki kisi b(a)r (e)rs(e)r sini t(a)bğ(a)ç(ı)ğ ölürt(e)çi tir m(e)n “O iki kişi ([Kutluk İlteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk Türklerin başında]) var oldukça [Türkler], güneyde seni, Çin[liler]i öldürecek diyorum” (T 10) (Alyılmaz, 2021: 323).

Uygur yazıtları

Tanıklanmamıştır.

Yenisey yazıtları

külüg totok⁶⁰ eçim kişi kıldı “ (Beni) Külüg Totok ağabeyim büyüttü” (E. 6. Barık II) (Aydın, 2019: 58)

Burada bir konuya değinmek istiyoruz. Yenisey yazıtlarında bir 𐰆𐰏𐰤 ‘kisi’ sözcüğü geçer ki bu sözcük ‘eş, zevce⁶⁰’ anlamlarında kullanılmıştır. E.18. Çaa-Höl VI yazıtının üçüncü satırında kuyda kisim e yıta adrılı bardımız şeklinde geçer ve 𐰆𐰏𐰤 şeklinde yazılmıştır (Aydın, 2019: 86). E. 27. Oya yazıtında ise kişi kazgantım b(en) “жену (ули людей) я приобрел” (Malov 1952: 51) şeklinde geçer. Runik harfli yazımı ise 𐰆𐰏𐰤 biçimindedir. E.61. Sulug-Adır-Aksı yazıtında 𐰆𐰏𐰤 (Kormuşin, 2017: 161) biçiminde yazılmıştır. Tanrı Dağları yazıtlarına

⁵⁹ Eçüm apam ikilemesinin ise “ atalarımız” anlamına geldiği W. Bang tarafından açıklığa kavuşturulmuştur (Ögel, 2019: 44).

⁶⁰ Aynı sözcük Köli Çor yazıtında da tanıklanmıştır: ısb(a)ra b(i)lge : köli çor : kişi : “İşbara Bilge Köli Çor eşi” (KÇ 8) (Mert, 2015: 54, 56). Aydın (2012: 152) buradaki sözcüğü kişi? şeklinde okumuştur. Sözcüğün bu anlamlarının yanında ‘cariye’ anlamı da vardır: Bäs jägirmi jäšimda tabyaç qanya bardim-a är ärdämim üçün alpun altun kümüšig ägritäbä eld ä kişi qazyandim-a “On beş yaşımdan itibaren tabgaç hanına gittim. Savaşçı ere ait şecaat ve cesaretim ile altın ve gümüş, devlet ve cariyeler elde ettim” (E. 11 Begre) (Kormuşin, 2017: 304).

baktığımızda sözcüğün Talas XIII'deki runik harfli yazımı şöyledir: 𐰆𐰏𐰤 (Aydın, 2021: 200). Bu yazıtta geçtiği satır: kiçig kişim tul ƣaldı turs(ı)k oğl(ı)m biçimindedir. Kisi sözcüğü DLT'de kis: zevce Anıƣ kisi: onun zevcesi. Bazıları bunu iyelik eki ile kullanır. Ol kis aldı o, bir kadın aldı (evlendi) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 143) şeklinde açıklanmıştır. Alimov (2014: 134) DLT'deki er kissi birle tok boldı “ karı ile koca arasında geçimsizlik oldu” örneğinden hareketle sözcüğün kişi şeklinde bir fonetik varyantı olduğunu söyler. Kormuşin, sözcüğün tek heceli şekline dayanarak yazıtlardaki örnekte geçen son sesi +I şeklinde 3.teklik iyelik eki olarak değerlendirir ve onun daha sonra sözcüğün köküyle kaynaştığını ileri sürer (Akt; Alimov 2014: 134). Clauson (1972: 749) sözcüğe ‘eş’ anlamını vermiş ve en eski orijinal şeklini kis; kisi olarak açıklamıştır. Ayrıca, sözcüğün Runik ve Uygur yazıtlarındaki belirsizliği ve bu iki sözcüğün yakın anlamından dolayı kişi sözcüğünün kastedildiği yerde sıklıkla kisi yazıldığını ifade eder. Sözcüğün daha sonraki dönemlerde kişi haline geldiğini de belirtir. Ayrıca diğer yazımlar şöyledir: 𐰆𐰆𐰤 “ kişi” (KT G 6); 𐰆𐰏𐰤 “kişi” (KT G 7) (Alyılmaz, 2005). Fakat genel yazımın: 𐰆𐰆𐰤 “kişi” biçiminde olduğunu söyleyebiliriz. Bu verilerden hareket ettiğimizde Köl Tegin G 7'de ilk satırda 𐰆𐰆𐰤 “kişi” yazılmışken aynı satırın devamında 𐰆𐰏𐰤 yazılması bir yazım yanlışı olabileceği gibi sözcüğün iki tür yazımının da olabileceğini gösterir.

Uygur metinleri

ädgü yollar ärsär t(ä)ƣrı yeri kişi azunı ärtür “iyi yollar ise tanrı yeri ve insan hayat şeklidir” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 358, 568).

11.4. Yalƣuk/Yalƣok

Ögel'in (2019: 38) bu sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

Uygur Türk kültürü ile başlayan ikinci gelişme döneminde kişi sözcüğünün yanısıra yalƣuk sözcüğü de görülmeğe başladı. Ancak, yalƣuk sözü Uygurlarda “bütün canlıları” içine alıyordu. Kişi oğlu, yani “insan” için ise, Türkler yalƣuk oğlanı diyorlardı (Uig. I, 15,4). Türklerin İslâmiyeti girmesiyle, kişi ve insan sözlerinin yanında bu yalƣuk sözü yine ‘insan’ karşılığında kullanıldı.

Yalƣuk/Yalƣok sözcüğü eski Türk yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘insan, mahluk, yaratık’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 858). Clauson (1972: 930) sözcüğün, yalƣuk ya da yalƣok şeklinde okunabileceğini belirtmiş, muhtemelen *yalƣuk’tan ünlü göçüşmesi yoluyla oluştuğunu yalƣuk sözcüğünün ise yalın- ‘soyulmuş, çıplak’ sözcüğünden türediğini belirtmiştir. Sözcüğün Eski Uygurcada yalaƣok/yalaƣuk biçimi de vardır (Eraslan, 2012: 620). Ayrıca Yalƣuk ‘insan’ biçiminde de kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1968: 282). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Edgü kutluğ yalanguklar üze yok... “iyi, kutlu insanlar üzerine boş....” (AY III) (Ölmez, 1991: 28)

İnçip kut bulmatuk yalaŋukların kut bulmış tözünlerniñ bilgüliki tözi titir “zira aydınlanmamış insanların aydınlanmış asillerinin bilebileceği asıldı” (AY V) (Uçar, 2009: 217-218)

Neçe bar erser yalaŋuknuñ alp bütürgülük iş ködüg emgeksizin t(e)rkkeye bütürür siz işlerig “Canlıların ne kadar arzusu ve arayışı, bitirilmesi güç işi varsa (bu) işleri zahmetsiz biçimde hemen yerine getirirsiniz” (AY VII) (Çetin, 2020: 203, 226)

Anı üçün kamağ yalaŋuklar ayayu ağırlayu tutmış kergek kim tünle küntüz unıtmasar “Bundan dolayı bütün insanların, (onu) gece-gündüz unutmamaları için (ona) dâima saygı göstermeleri gerekir” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 12, 20-21).

DLT

yalŋuk Âdem (sav.)’in adı. Atasözü : Yalŋuk oğlu yoka. du.r, edgü atı kalır. Anlamı: “Âdemoglu ölerək yok olur; eğer hayırlı ve iyilikte bulunan biri ise onun zikri ve adı kalır: İyilik yapılması için söylenir”

2. Yalŋuk: genel olarak insan. Şiir:

Yagı erür yalŋuknıñ nēji tawa.r/ Bilig eri ya.gısın nēlük sewe.r “İnsanoğlunun malı kendisine düşmandır. Akıl sahibi bir insan düşmanını niçin sever (ki)?” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 505):

KB

kişi tuğdı öldi sözi kaldı kör

özi bardı yalŋuk atı kaldı kör (Kaçalin : 18). “Bak gör, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; kişinin kendisi gitti adı kaldı”

11.5. Ulug Tınlıg

Ögel’in (2019: 38) Eski Uygurcada kullanılan ulug tınlıg ikilemesi üzerine görüşü şöyledir:

Kâmil ve üstün insan, Bilge kişi, eski Türk düşüncesinde de vardır. Ancak Uygurlarda, Budizm ve Çin tesiriyle söylenen ulug tınlıg “ulu canlı, insan”; üstündeki yalnguklar “kemaîlâta ermiş kişiler” gibi anlayışlar eskiden yoktu. Soyluluk ve bilgeliğe , hizmet ve tecrübe ile erişilirdi. İnsanlar ise ayrılıksız (adırsız) idiler.

Burada bu iki sözcüğü değerlendirmek istiyoruz. Ulug sözcüğü yazıtlar döneminde tanıklanırken tınlıg sözcüğü yazıtlar döneminde görülmez. Ulug sözcüğü ‘ulu, büyük’ anlamlarında kullanılır. Ayrıca kişi adı olarak da tanıklanmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Men [T]ürgiſ kağanka kızım [ın.....] ertingü uluğ törün alı birdim “Ben Türgiſ hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim” (BK K 9) (T. Tekin, 2019: 54-55).

Tawgaç tapa ulug sü eki yëgir[mi süledim] “Çin tarafına büyük bir ordu (ile) on iki sefer ettim” (KT D 28) (Aydın, 2012: 64).

Özüm karı boltum ulug boltum “ Ben yaşlandım, kocadım” (T 56) (Ölmez, 2015:186, 196).
Uluğ⁶¹ alp er edgü : k¹ (O Ek 5) (Clauson ,1957: 189)

ul(u)ğ köli çor s(e)k(i)z on ý(a)ş(a)p ýok bol[tı] “Ulu Köli Çor seksen (yıl) yaşayıp öldü” (KÇ 3) (Mert, 2015: 52, 56).

Uygur yazıtları

#tok(u)z yüz (e)r b(a)şı toyk(u)n ul(u)ğ t(a)rķ(a)n buquğ bingā “Dokuz Yüz Er(lik kuvvet) Başı Toykun Uluğ Tarkan Bukug Binga” (Ta B 8) (Mert, 2009: 181, 183).

<...> [yër] teñri kılıntokda uygur kagan olormıſ bök ulug kagan [ermiſ] “ (O) yüce (ve) büyük kağan imiſ” (Tes K 1) (Aydın, 2018: 35).

uluğ buyruk tokuz bolmıſ bılge tay señün “Büyük komutan: Tokuz Bolmıſ Bilge Tay Señün” (Ta B 6) (Ölmez, 2018: 80, 83)

Ulug ogul(u)m s²[..]ä: b(a)[r]dı (Su 10) (Şirin, 2016: 650).

Yenisey yazıtları

uluğımķa kiçigimke⁶² bökmedim “Tabiyetimdeki büyük ve küçüklere doymadım” (E-96 Hemçik-Bom II) (Kormuşin, 2016: 190).

Uygur metinleri

inçä k(a)ltı ulug bädük “şöyle ki büyük” (Uzunkaya, 2020: 78, 253).

⁶¹ Clauson (1957: 189) yazıtın restore edildiğini, fakat yazılı metin ile rötuşlu metin arasında bazı farkların olduğunu söyler. Ele aldığımız sözcük rötuşlu metinde uluğ biçiminde tanıklanırken; yazılı metinde kü:lüg biçiminde tanıklanmıştır. Bundan dolayı bu sözcüğün yazıtta bulunup bulunmadığı net değildir. Aydın (2008: 27) külüg er edgü ka[n]; Erdal (2011: 365) ra : mq : (ä)dg; Ōsawa (2011: 172) uluy alp ār ädgü qan. Şirin (2016: 645) kül(ü)g (ä)r : (ä)dgü (k¹..); Aydın (2012: 141) ulug alp? Er? Edgü ç? <...>; Ölmez (2015: 209) külüg er edgü ...

O. Supplementary Inscription.

ۛۛۛۛۛۛۛۛ..... ۛ.	ۛ. ۛۛۛۛۛۛۛۛۛ..... ۛ.
ۛ.. ۛ: [ۛۛ] ۛ.	ۛ.. ۛ: ۛ..... ۛ.
ۛ. ۛ: ۛۛۛ: ۛۛ..... ۛ.	ۛ.. ۛۛۛ: [ۛۛ]..... ۛ.
	ۛ.. ۛ: ۛ..... ۛ.

(Clauson’un vermiş olduğu runik harfli metin)

⁶² begimke (Aydın, 2019 : 202).

Ulug eb örtenmiş “ büyük (bir) ev yanmış” (IB) (T. Tekin, 2017: 20, 28).

ara bo meniñ [etöz]üm ulug ağır yük teg [tüşdeç]i {Y} kamıltaçı ol “Derhal, bu benim bedenim büyük (bir) yük gibi devrilecektir” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 209, 278).

Ol ödün ağıçı uluğı kanka inçä ötünti “Bu sırada hazineci başı hana şunları söyledi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 34).

elig bağ bo savıg aşidip ulug tınıp inçä tep tedi “hükümdar, bu sözü işitip derin nefes alıp şöyle dedi” (ABH) (Gulcalı, 2015: 100).

W. Bang’a göre ul ‘temel’ sözcüğü, ulug ‘büyük, önemli,ulu’ sözcüğünün köküdür. Bu sözcük başlangıçta *ul-lug ‘en önemli, temel ögeye ilişkin’ anlamındadır (Akt; Hamilton, 2020: 80). Bang’ın bu görüşü daha sonra araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir (Uçar, 2020: 24). Uçar (2020: 31) çalışmasında bu sözcük ile ilgili görüşleri bir araya getirmiştir. Uçar’a göre bu sözcük, ula- fiilinden {-(X)g} ekiyle türetilmiş olmalıdır. Eski Türkçede ula- (<ul+a-) fiilinin ‘birleştirmek, bir araya getirmek’, ‘eklemek, bağlamak’ gibi çeşitli anlamları vardır. Hamilton (2020: 80) ula- sözcüğünü ul ‘yer, zemin, temel, dip, ilk öge’ kökünden -a- ile türemiş bir eylem olması gerektiğini söyler ve bu bağlamda ilk anlamının da ‘temele yerleştirmek veya bağlamak’ olabileceğini ileri sürer. Ulug sözcüğü ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Uçar 2020).

11.6. Tınlıg

Tın sözcüğü eski Türk yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘nefes, soluk, nefes alış, hayat, yaşam’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 713). Bu kökten türemiş tınlıg sözcüğü ise ‘canlı, ruhlu, insan, yaratık’ (Caferoğlu, 1968: 237) gibi anlamlarda tanıklanmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Birök alku tınl(ı)g oğlanı birkerü turup yumgı ögserler küle[serler] (AY) (Kaya, 1994: 112).
kamağ tınl(ı)g oğlanın dört türlüg yavlağ yollarıntın t(e)rk tavrağ üntürgüke (...) “bütün canlıları dört türlü kötülük yollarından çarçabuk çıkarmayı (...)” (AY III) (Ölmez, 1991: 64).

Äñ ilki tınl(ı)g adkıklıg ulug ädgü ögli köñül... “birincisi canlı(ya) bağlı büyük iyi düşünen gönül...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 426-427, 581)

bo yertinçü içindä üç miñ ulug miñ uluşlarta kayu näçä bar ärsär bo kamag, imärigmä tınl(ı)glar oğlanı tamuluglar ulatı yılkı... “Bu ülke içindeki üç bin ulu, bin ülkede ne kadar insanoğlu varsa cehennem ve hayvan...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 155, 178).

... bo beş türlüg tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g ulugka kiçigkä t(ä)gi... “... bu beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne, ne kadar....” (Huast) (Özbay, 2019: 83, 93)

Kim qayu munluŷ taqlıŷ yoŷ ıray a yalaŷ irin yarlıŷ tınlıŷ-lar bar ersär (Hamilton, 1986: 3) mri tınlıŷlar ıŷarı nırär yuŷ nırär kentir nırär “pek çok insan ıkrık dönderiyor, yn eŷiriyor, kenevir eŷiriyor” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

Sözcüğün tın köküne +IIg (isimden isim yapım eki) getirilerek oluřturulduŷu açıktır. Clauson (1972: 520) sözcüğün Budizm için teknik terim olduŷunu söyler. Tokyrek⁶³ tınlıŷ sözcüğünün Budist ve Maniheist metinlerde terim olarak kullanıldıŷı yerlerden bazılarını şu şekilde tespit etmiştir:

Tınlıŷ sakınlıŷ “canlı düşünceli”. Terim, bütün canlıların Beş Skandha’nın doŷurduŷu benliŷe sahip olmasını ifade eder (2011: 257).

tınlıŷlarıŷ r tartmak ozgurmak atlıŷ al altag (ST) “canlıları yüceltmek ve kurtarmak adlı yöntem” Terim, “diŷer varlıkları kurtarmak için ustalık gösteren bilgelik ya da bilgi” olarak tanımlanmaktadır (2011: 283).

tınlıŷ kurug Terim, Beş Skandha ve on iki varoluş halkasından oluşmuş, karmaya sahip bir varlık ve gerçek benlik ya da sürekli bir ruha sahip olamayan geçici bir varlıŷı gösterir (2011: 437-438). Detaylı bilgi için bk. (Tokyürek 2011).

11.7. Acun

gel’in (2019: 39) ele aldıŷı bir başka sözcük Acun ‘dünya’dır. Bu sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

Acun sözü, daha çok Uygurların Türkçe yazı dili ile başlar. Bu sözün Türkçeye Soŷdacadan gelmiş olduŷu düşünülebilir. Çünkü Uygurlar hatta Karahanlılar, Soŷdlular ile pek içiçe idiler. Buda dininde çok çeşitli dünyalar vardı. Bunun için Uygur Budist edebiyatı, acunlar sözünü bu “dünyalar” için kullanmıştır (TT, VII, 52, 137). Sonradan Karahanlılar ile Kutadgu Bilig’de bu söz Türklere mal olmuş ve Türkçedeki manası da derinleşmiştir. Acun sözü, bazen madde ile dolu dünya için de söylenmiştir.

Çünkü bir eski Türk şiirinde, bahardan söz açılırken, Acunun nefesi ısındı da deniyordu (MK, I, 179).

Bilindiŷi üzere eski Türk yazıtlarında acun ya da dünya anlamına gelebilecek herhangi bir sözcük geçmez. Yazıtlar döneminde dünya ze kök tengri asra yaŷız yer ifadeleriyle tanımlanmıştır. Ajun/Acun sözcüğü Soŷdcadır ve Soŷdca biçimi “ zwn/jun/dir ve varlıŷın samsra’daki şekli, varlık şekli, hayat gibi anlamlara gelir (lmez, 1991: 82). Tokyürek (2011: 358) sözcüğü Budizm terimi açısından şu şekilde açıklamıştır:

ET. ajun “hayat, dünya” = Skr. gati = Pali. gati = Çin. 揭底 “jiedı” (SH 372b) =Sgd. ’’zwn (SD 5b,17a) Varlık biçimi, yol, yöntem” anlamlarında kullanılan terim, özellikle altı hayat biçimi olan cehennemler, pretalar, hayvanlar, asuralar, insanlar ve tanrılar lemi ile diŷer dört hayat biçimi olan Sravakalar,

⁶³ Bu doktora tezi Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. “Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri, 2019, Ankara”.

Pretyakabuddhalar, Bodhisattvalar, Buddhalar dünyasıyla on hayat biçimini ifade eder. Bu on hayat biçimi özellikle Lotus Sutra’da yer almaktadır (SH 372b, Edg. 208b).

Bu sözcüğün transkripsiyonun ajun ve aŷun şeklinde yapılmaktadır. Ölmez ve Ayazlı (2012: 52-53) Uygurcada z ve j sesleri için tek bir harf, işaret kullanıldığını söylerler. İlk dönem Uygurca metin yayımlarına baktığımızda j’nin yazıçevriminin z, ŷ olarak yapıldığını, son dönem Uygurca metinlere baktığımızda ise j için ŷ yazıçevrimi kullanıldığını belirtirler.

azunqä ’’z wnq’ (Uigurica I, 439) aŷun Soğd. ’’z wn

(BT I, 1971: A₁ 15). [aŷunka]

(Ölmez-Ayazlı, 2012: 53)

Eker (2019: 223) Karahanlı döneminde birkaç sözcükte “j” görüldüğünü belirtir ve bu sözcüklerden birinin de ajun ‘cihan’ olduğunu belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Qamay beŷ aŷun tinliŷ-larinta (Hamilton, 1986: 6).

ädgü yollar ärsär t(ä)ŋrı yeri kiŷi aŷunı ärür “iyi yollar ise tanrı yeri ve insan hayat şeklidir” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 358, 568).

aŷunta uzun özlüg yaŷlıg kutlug ölüglüg kılı teginŷey m(e)n “... bu dünyada uzun yaşayacak, kutlu (ve) bahtlı (kimseler) kılacağım” (AY VII) (Çetin, 2020: 166, 220).

Ajunuŷ ŷutŷarŷalı “âlemleri kurtarmak için” (ETŷ) (Arat, 2007: 36).

ötrü ol br(a)hmadatê elig tiŷi bars birle yazınmıŷda adın bir tınl(ı)g tiŷi bars karnınta togum ajun tutdı “Hükümdar, Brahmadatta’nın diŷi pars ile iŷlediŷi gūnahtan sonra baŷka bir canlı diŷi parsın karnında varlık buldu” (Daŷakarma) (Elmalı, 2016: 107, 243).

DLT

Kâŷgarlı Mahmud, DLT’te iki acun maddesi vermiŷtir: 1. Aŷun “ dünya” [dunyā] (Çiŷil). (Dankoff- Kelly, 1985: 18) ; 2. Ajun : zaman, zamane, devir, devran (Ercilasun-Akkoyunlu 2018 : 546). Sözcük meŷhur Alper Tunga sagusunda ŷu ŷekilde geçer :

Alp Er Toŷa öldi mi /isiz ajun kaldı mu

ödleŷ öçin aldı mu / emdi yürek yırtılır “ Afrasiyab Hân öldü mü; hırçın ve kötü dünya onsuz kaldı mı; felek ondan öcünü aldı mı? ŷimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzülmekten yürek yırtılır” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 19).

KB

Kutadgu Bilig’de acun sözcüğü daha çok ‘cihân, dünya’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ögel’in bu kullanım ile ilgili verdiği örnekler için bk. (2019: 39).

Ajun tuttı tavğaç uluğ buğra han,

қтадсу атı bersü iki cihan “ Tavgaç Ulu Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin” (Arat, 2018: 106-107).

11.8. İdi

Köl Tegin yazıtının doğu 19. satırında geçen eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 32) ifadesi Ögel tarafından (2019: 44) “atalarımız tarafından tutulmuş yer ve sular sahipsiz kalmasın diye” şeklinde aktarılmış ve buradaki idi sözcüğüne ‘sahip’ anlamı verilmiştir. Ayrıca Ögel, idi sözcüğünün temel anlamının ‘hükümdar’ olduğunu ileri sürer. Bizce Ögel’in bu düşüncesinin temelinde Köl Tegin yazıtının doğu 20. satırında geçen “kögmän yir sub idisiz қalmazun tiy(i)n az kırкız bodunuğ yaratıp кältimiz сүнүшдүмүз” “ Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye (Kögmen ülkesinin sahipsiz “beysiz” kalmaması için) Az ve Kırkız milletini teşkilatlandırıp geldik ve şavaştık” (Gabain, 1988: 97) cümlesi vardır. Bu cümleden hareket ettiğimizde sözcüğün ‘bey, hükümdar’ gibi yan anlamlarının olduğunu söyleyebiliriz. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘sahip, bey; büsbütün, bundan dolayı, tam, kesin olarak hiç’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

idisi umaz “sahibi (onu) idare edemez” (IB) (Yıldırım, 2017: 48)

’äñäyü soka idim(i)z äd kıtaç[ı] “özellikle mükemmel efendimiz (değer verecek) (?)” (Ayazlı, 2016: 430, 517).

Sözcüğün sonraki dönem metinlerinde “Allah Taâlâ” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 42) anlamında da kullanıldığı görülür. Sözcük Kutadgu Bilig’de de ‘Rabb, Allah’ gibi anlamlarda kullanılır:

ıdim yadı tap avıngu işim

körü ıdmağay tengri itgey işim “Rabbimin zikri beni teselliye yeterlidir; Tanrı beni bırakmaz, o işimi yoluna koyar” (Arat, 2018: 1022-1023).

11.9. Kötür-

Bu sözcük Eski Türkçede ‘tahta çıkarmak’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 2019: 45). Şirin (2016: 734) sözcüğün anlamlarını şu şekilde açıklamıştır: 1. kaldırmak, yükseltmek, yukarı çıkarmak; 2. (Türk teñrisi) kagan ve katunu yüceltmek, ululamak. Ögel (2019: 45)

kağanları tahtın üzerine çıkartan yüce bir güç olduğundan bahseder. Ögel'in bu düşüncesinin hareket noktası Köl Tegin D 11'de geçen “ kañım elteriş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş” (Aydın, 2012: 59) cümlesidir. Bu cümledeki yügerü kötür- ifadesi araştırmacılarca benzer şekilde anlamlandırılmıştır. (Thomsen, 2011: 135); (Orkun, 2019: 34-35); (Ergin, 2011: 13). Ögel (2019: 94) bu çalışmasının bir başka bölümde ise kötür- sözcüğünün bir diğer anlamının da yükseltmek olduğunu söyler. Uygur döneminde örü⁶⁴ ‘yukarı’ sözcüğüyle birlikte kullanıldığını ifade eder. Örü kötür- ifadesinin ise ‘yükseğe kaldırmak’ (Wilkins, 2021: 542) anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Anı eşidip ol tamuğlar ikile kolların örü kötürüp uluğ ünün ıglayu maytrı burkanka inçe tip ötünürler “Bunu işitince bu cehennemlikler her ili kolları yukarı kaldırıp, yüksek sesle ağlayarak Maytrı Burkan’a hürmetle şöyle derler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 124, 238).

Öglänü birlä ök ötrü eliglärin örü kötürüp ulıyu sıgtayı inçä tep takşurdılar “ellerini yukarı kaldırıp yakınlıkla şöyle koşuk okudular” (ABH) (Gulcalı, 2015: 180).

DLT

Er yük kötürdi “Adam yük taşıdı” (Kaçalın, 2019: 297)

KB

ķamuğ edğülerig ağır tut kötür

isizlerni tutma ilinidin ķotur “Bütün iyilere hürmet göster ve onları yükselt. Kötülere yüz verme, onları kapından uzaklaştır” (Çağbayır, 2019: 179)

11.10. Ayu Bir-

Ögel (2019: 45-46) Şine Usu yazıtında geçen “gök (Tengri) yer bana deyiverdi (ayu birti) ifadesinde kutsal göğün ve yerin kişileştirilerek konuşturulduğunu söyler ve ayu birti “deyiverdi” ifadesini örnek gösterir. Bu ifade araştırmacılar tarafından “Tanrı..... yer emretti” (Mert, 2009: 234); “Tengri... Güney toprak(ı) (yer(i?), durum(u) yönetmeye izin verdi” (Bérta, 2010: 294); “ gök (ve) yer buyruk verdi” (Aydın, 2018: 54-55); “gök (ve) yer (öyle) emretti” (Ölmez, 2018: 122) şeklinde aktarılmıştır.

11.11. Buluğ

Ögel'in (2019: 50) sözcük üzerine açıklamaları şöyledir:

⁶⁴ Daśakarmapathāvadānamālā'da öri biçiminde de tanıklanmıştır: süvri sançığın öri [ke]lmiş. Elmalı (2016: 86) sözcüğün Kr II 1/3 Ön, str. 15'te üne olarak kaydedildiğini de dipnot olarak belirtmiştir.

Göktürk Devleti, doğudan batıya doğru uzanıyordu. Siyasî bakımından doğu ve batı yönleri önemliydi. Kuzeyi ve güneyi ise kutuplar ve Himalayalar ile çevriliydi. Bunun için Göktürkler, dünyadan söz açarken dört bulung yani “dört köşe” veya “dört yan” diye söz açıyorlardı. (...) Aslında bizim bugün kullandığımız “dünyanın dört bucağı” sözü de eski Türk düşüncesini yansıtan güze bir sözdür. Nitekim eski Uygur Türkçe yazılarında da bulung buçgak yani “bulun bucak” gibi bir eş mana ile yanyana görülüyordu: Onun ülkesi (uluşu) ile şehirleri, kıyısız ve bucaksız (bulungsuz buçgaksız), idi deniyordu (TT, VI, 427). Buradaki bucak “köşe” de olabilirdi.

Sözcük yazıtlar döneminde ‘köşe, bucak, taraf’ (Şirin, 2016: 725) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde bu anlamların yanında ‘uç; elbise ucu, elbise kenarı; çare, araç; iniş, bayır ; menzil ; dik eğimli, dik yokuşlu’ (Wilkens 2021: 199) gibi çok çeşitli anlamlarda görülür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Öngdün küntün bulungda ögrünçlüg yil yiltirdi “Aus dem östlichen und südlichen Winkel wehte ein froher Wind” (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 251).

yašomaitri-a bu čštani ilig bağ siziksiz bu tün ök alqu yäklärig tüzün barça bulung yïngaç saçyai bu tngri-lär yoqsuz ämgänür-lär “O edler Yašomitra, dieser König Caştana wird zweifellos noch in dieser Nacht alle Dämonen nach allen Winden zerstreuen. Diese Götter sorgen sich umsonst” (U IV) (Gabain-Müller, 1931: 692-693).

... birer burnačta suv tutdurup tört bulunča olgurtzun “birer su kabı tutturarak dört tarafa oturtsun” (AY VII) (Çetin, 2020: 172, 221).

Ol ädgü kü at tört bulunča yadıltı “bu güzel ün dört tarafa yayıldı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 34).

Tört bulung yingak yaradı “dört bir taraf parladı” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 66, 203).

Ötrü tört bulunča yoy çıray qoltyuçı-lar bramanlar ešidgäli alqu kältilär “Là-dessus, les mendiants indigents et pauvres des quatre coins, dès qu’ils entendirent les brahmanes, vinrent tous” (Hamilton, 1896: 3,9).

Ögel (2019: 50) bir başka eski Uygur metninde güneyden ‘gün yanı’ yani (bulung) şeklinde geçtiğini söyler. Sözcüğün Oğuz Kağan Destanı’nda da tanıklandığını belirtir. OKD’de geçtiği yerlerden biri şöyledir: Men uygurnıñ kağanı bola m(e)n kim yirniñ tört bulunınuñ kaganı bolsam kerek turur (OKD) (Ağca, 2019: 87). Bu satır Bang ve Arat (1936: 17) tarafından “Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerekir” şeklinde; Ağca (2019: 87) tarafından “Ben Uygurların kağanıyım, (Bundan dolayı aynı zamanda) yeryüzünün de kağanı olmam gerekir” şeklinde aktarılmıştır.

Ercilasun (2021a: 327) bu sözcüğün ilk Türkçe biçimini *bulug şeklinde tasarlar.

11.12. Türklerde Doğu'yu İfade Eden Sözcükler

Ögel'in (2019: 51) doğu yönü ile ilgili görüşleri şöyledir:

Güneşin çıktığı, yüzün dönülüp selâm verildiği yöndür. “Doğu”, Göktürklerde ileri, Tonyukuk yazıtında ise ön idi. Güneşe göre, gün doğusuydu. Uygurların *Oğuz Destanı*’nda ise *gün doğuşu* deniyordu. Doğuya bakan Kırgızlar ise bu yöne gün çıkışı veya *tüştük (öğle) çıkışı* derlerdi. (...) “Yüzü doğuya dönerek” sağ-sol, ön-arka diye yönlendirme: Bu yönlendirme daha çok dini inançlardan kaynaklanarak başlamış olmalıdır. En orijinal şekli Göktürklerdedir (...) İleri’nin kökleri gramer bakımından il-ge-rü⁶⁵ idi.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş “doğuda güneşin doğduğu yerdeki Orman ülkesi {kore} Kağanlığına dek ordu yürütmüşler” (KT D 8) (Ercilasun, 2021: 76-77).

Bodunug igideyin tēyin yırgaru oguz bodun tapa ilgerü k¹itañ tatavı bodun tapa bērigerü tavgaç tapa ēki yēgirmi süledim “halkı besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkına, doğuda K¹itañ

⁶⁵ Gabain (1988: 65) Eski Türkçe’de yön hâli’nin + ğaru ; +gärü; nadiren de + ğaru, + kārü eki olduğunu söyler Tekin (2016: 108-109) Orhon Türkçesinde yönelme durumunun şu eklerle kurulduğunu belirtir:

1+ gArU : yalın ad ve gövdelere eklenir.

2.+ ğArU : Daha eski bir –n+gArU biçiminden gelişmiş bu biçimin 3.kişi iyelik eki almış

Adlara eklendiğini belirtir: Ortosı+ğaru

3. +ArU: Bu ek tekil birinci kişi iyelik eki almış sözcüklere eklenir: Ābim+ärü

4. +rA: bu ek şu örneklerde bulunur:

Taş+ra ; şad+ra

Eraslan (2012: 158) ekin birleşik bir ek olduğunu belirtir ve görüldüğü durumları şu şekilde sıralar :

1. İyelik ekli isimlerde: ton-ıngaru

2. Bazı zarflarda : bekrü

3. Yönelme hâlindeki zamirlerde: biz(i)ngerü

4. Bazı yapım eklerinden önce: içgerülüg

Ögel (1991: 436) eski Türkçe yön eki –ra, –re’nin başına –ka getirilerek –garu/-gerü ekinin oluşturulduğunu söyler.

Ergin (2013: 242) Eski Türkçedeki –ğaru, –gerü ekinin, Batı Türkçesine geçerken –ğ ve g sesinin düşmesiyle –aru, –erü şekline girdiğini ve Eski Anadolu Türkçesinde ekin yuvarlak vokalli olarak hep –aru, –erü şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıca –ğaru ve –gerü ekinin de –ğa, –ge ve –ru, –rü ekinen meydana geldiğini asıl yön ekinin –ru, –rü ve –ra, –re olduğunu söyler.

Duran (1956: 4) Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler başlıklı makalesinde –ğaru, –gerü ekinin tarihi ve coğrafi şart dolayısıyla bazı fonetik değişikliklere uğradığını belirtir. Bu değişiklikler:

–ğaru>–ğaru>–ğaru –ğaru>ğaru –ğaru>aru>arı

–gerü>–kerü >–keri –gerü>geri –gerü>–erü>eri

Duran’ın (1956: 12) ilgerü sözcüğü ile ilgili görüşleri ise şöyledir:

Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan ilgerü sözü ileri, öte anlamlarındadır. Normal şekli ilgerü> il-gerü’dür. (Altürkische Grammatik, il “ şark, ön). Zamanla fonetik değişimler de göstermiştir. Bu değişimler: ilgerü>ilgeri; ilgerü>ilerü>ileri şeklinde tesbit edilebilir. İlk örneğini Orhon âbidelerinde görüyoruz ki burada daha ziyade şark anlamında kullanılmıştır. Çünkü Göktürkler için şark “ön kısım, ileri kısım”dır. Uygur metinlerinde yine ilgerü şekli görülür. Divanü Lûgat-it Türk’te bu sözcük mevcut değildir.

İlgerü sözcüğü OKD’de de ‘ileri’ anlamında kullanılmıştır: ilgerü kitdi-ler (Ağca, 2019: 111).

(...) birgerü⁶⁷ Tabgaç tapa eki yeğirm[i süledim] “Güneyde de Çin’e doğru on iki (kez) sefer ettim” (BK D 23) (T. Tekin, 2019: 64-65)

Uygur yazıtları

s(e)l(e)nge kid(i)n yılun kol b(e)rd(i)n şing(a)r şıp b(a)şinga t(e)gi ç(e)r(i)g itd(i)m
“Selenge’nin batısından Yılun Kol’un (Irmak) güney yanındaki Şıp Başı bölgesine kadar asker yerleştirdim” (ŞU D 3) (Mert, 2009: 229, 234).

... bod(u)nkı k(a)g(a)ngı b(i)rg(ä)rü uçı.... (Ta B 5) (Şirin, 2016: 656).

Uygur metinleri⁶⁸

İki yaranın başının brdinki yirdinki yir suv basa tutar “Seine beiden Schultern ...? bedrücken die Im Süden und Norden gelegenen Länder” (M III) (Le Coq, 1922: 8).

... kamag t(ä)ñri yeriniñ [ortosın] içrä ög sını berdın sınıar... “ist in der [Mitte] des ganzen Götterlandes das Glied “Verstand“ ist im Süden,” (MTT) (VATEC).

Ögel (1991: 437) bugün kullandığımız ‘öteberi’deki beri’nin eski Türkçede güney anlamına gelen beri sözcüğü olduğunu belirtir.

11.14. Türklerde Batıyı İfade Eden Sözcükler⁶⁹

Ögel’in (2019: 51) batı ile ilgili görüşleri şöyledir: Bu yön Göktürklerin arkasında kalıyordu ve bunun için de batıya kırı diyorlardı. Belki de geri gibi⁷⁰. Ayrıca Ögel (2019: 51) gün batısı ifadesinin bütün Türklerde yaygın olduğundan bahseder. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda gün batışı⁷¹ tabirinin gelişmeye ve kullanılmaya başlandığını ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Kurıgaru temir kapıgka < tegi> süleyi bérmiş “Batıda Temir Kapıg’a kadar sefer etmiş” (BK D 8) (Ölmez, 2015: 137, 151).

Uygur yazıtları

⁶⁷ Gabain (1988: 99) bır, bir, biri “ buraya, sağa, güney”. Bu sözcüğün son çekim edatı olmadığını; sadece bärü, ara, inaru ile mukayase edilebilmesi için yir,ir, yırı ile birlikte son çekim edatları arasına aldığını belirtir. Talat Tekin (2016: 93) birdin, “ güneyden”, biryä “ güneyde”, birgärü “ güneye doğru” sözcüklerinin kökünün bir “ güney” “ < * biri olduğunu belirtir.

⁶⁸ Eski Uygurcada güney anlamına gelen sözcükler şunlardır: berdın; birgarudın ‘ güneyde olan’; irdin; kün orto yınak; küngäy; küntin; küntin yınakdınkı; küntinki; örü; örü yınak (Wilkens 2021).

⁶⁹ Yazıtlar döneminde “batı” için batsık “ güneşin battığı yer (batı)”, kërü; kırı; Eski Uygur Türkçesinde ise kedin; kedinki; kedin yınak; kerü~ ker’ü; kerüki; kırı; kün batsık; oñtun sözcükleri kullanılmıştır (Wilkens 2021)

⁷⁰ Ögel (1991: 434) bugünkü geri sözcüğünün kök biçiminin ké-rü, ki-rü olabileceğini ileri sürer.

⁷¹ Bu altun ya kün toğuşidan tā kün batışı-ga-ça teg(g)en irdi “Altın yay, doğudan batıya kadar uzanmıştı” (Ağca, 2019: 135).

[te]z başınta kasar kur<ı>dın örgin anta étitdim “Tes Irmağı’nın kaynağında (ve) Kasar’ın batısında tahtımı kurdurdum” (ŞU D 8) (Aydın, 2018: 57)

11.15. Türklerde Kuzeyi İfade Eden Sözcükler⁷²

Ögel’in (2019: 51) kuzey için görüşleri şöyledir:

Eski Türkler, güneş gibi gecenin de gezdiğine inanırlardı. Bunun için Göktürklerden beri tün ortası yani gece ortası sözü çok gelişmiş ve yayılmıştır. Kuzeye bakan yerler ise güneş görmezler. Bunun için de buralara kuzey, kuzay denmiştir (...) Göktürkler, sollarında kalan kuzeye ise yıra ve yönlendirme eki ile yırgaru (yır-ga-ru)⁷³ diyorlardı. Böylece Göktürkler, sağdaki güneyi beri, (belki “yakın”); soldaki kuzeyi ise yırı (belki “uzak”) diye adlandırıyorlardı.

Ögel’in belirttiği kuzey sözcüğünün kökü olan kuz yazıtlarda şu şekilde tanıklanmıştır:

Çog(a)y kuzin k(a)ra kum(u)g ol(u)rur (ä)rt(i)m(i)z “Çoğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum’da oturuyor idik” (T 7) (Tekin, 1994: 4-5). Burada geçen kuz sözcüğü Talat Tekin’in de belirttiği gibi (dağın) kuzey yamacı anlamındadır. Ayrıca Tariat yazıtında da kuz sözcüğü tanıklanmıştır :

Yaylağım ötüken kuzı kedin uçı tez başı öndüni ... “Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ındadır)” (Aydın, 2018: 45).

11.16. Teñri Yiri

Budizm’i benimsemiş olan Uygurlar gök için Tanrı yeri ifadesini kullanmışlardır. Bu ifadenin anlamı da ‘Tanrılar yurdu’ demektir (Ögel, 2019: 53). Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Tokyürek 2011: 388-386.

11.17. Yayla

Türk runik harflerle yazılmış belgelerde ‘yayla’nın ayrı bir öneme sahip olduğunu görüyoruz (Ögel, 2019: 55). Sözcüğün tanıklandığı bazı metinler Ögel (2019: 55) tarafından şu şekilde tespit edilmiştir: Yazlık (yaylık) dağıma çıkıp, orada yaylayarak durdum (ThS, 2, 96); Yazı (yay) orada (yayladım) (MÇ, 20). Eski Türkçe yaz anlamına gelen yay sözcüğüne isimden fiil yapan -IA ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

⁷² Eski Uygur Türkçesinde “kuzey” anlamına gelen sözcükler şunlardır: kudi, kudi yınak; kuz, kuzdın; tagdın; (Wilkens, 2021).

⁷³ Ögel (1991: 442) bir başka eserinde Köktürk dönemi yazıtlarında kuzey yönü için “yır/yır” sözcüğü kullanıldığını belirtmiş, bu sözcüğün kökenin yı- olması gerektiğini söyler. Sözcüğün sonundaki ekin yön gösterme eki olduğunu belirtir.

Uygur yazıtları

k(a)s(a)r quur(ı)ğ qoontı çıt tikdi örg(i)n ý(a)r(a)tđı ý(a)yl(a)dı “Kasar’ın batısında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi” (Tes G 2) (Mert, 2009: 136-137).

Çik bod(u)n(u)g : b<ı>ña[m] sürä : [k(ä)lti... t(ä)z] b(a)şı : çıt(ı)m(ı)n : y(a)yl(a)d(ı)m (ŞU G 2) (Şirin, 2016: 653).

Bars yılka yılan yılka eki yıl yayladım ulu yılıka ötüken ortosınta as öñüz baş kan ıdok baş kedininte yayladım “Pars yılında (750) (ve) yılan yılında (753) iki yıl yayladım. Ejdarha yılında (752) Ötüken’in ortasında, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında yayladım” (Ta B 1-2) (Aydın, 2018: 44)

Çıt anta tokıtdım yay anta yayladım (Ölmez, 2018: 117)

Yayla- fiilinden türetilen yaylag ‘yayla’ ismi ise Uygur Kağanlığı yazıtlarında sadece Tariat Batı 5’de tanıklanmıştır:

Yaylağım ötüken kuzı kedin uçı tez başı “Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (ırmağı) kaynağı(ındadır)” (Aydın, 2018: 45). Bu cümleden Türklerin yayla için sadece güneye değil kuzeye de gittiklerini anlıyoruz.

Uygur metinleri

[bo] tıtag-ın güğ hu-a küñ atl(ı)g yaylag ordo-ta , [han] oğlu kau taitika yarlı[kadı] “deshalb im Yu-hua-gong genannt Sommerpalast befahl er;” (HT VII) (VATEC)

Yaylag tagıma agıpan yaylayur turur men “Yazlık dağıma çıkarak yazı geçiriyorum” (IB) (Tekin, 2017: 25, 33).

Yaşıl kaya yaylağım kızıl kaya kışlağım “Yeşil kaya yaylam, kızıl kaya kışlağımdır” (IB) (Yıldırım, 2017: 45).

Dîvânu Lûgâti’t-Türk’ te yaylag ve yayla- şu şekilde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu 2018 : 103, 368): Kulan tükel komıttı / Arkar sukak yomıttı

Yaylag tapa emitti /Tizgök turup sekrişür “Bahar, yaban eşeğini ve geyiği çoşturdu. Erkek ve dişi geyikleri bir araya getirdi. Yaylaya doğru yöneldiler. Katar katar olup sevinçle sığıyorlar” Yayla- : är tayda yayladi “ Adam dağda yazı geçirdi” (Dankoff- Kelly, 1984: 309).

Ögel (1991: 1-3) bir başka eserinde Türklerde gerek yaylag gerekse kışlağın kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alındığını söyler. Türklerde yayla hayatının bir tutku ve önüne geçilemez bir alışkanlık olduğunu belirtir. Yayla mevsimi ise baharda başlar ve sonbahara kadar devam eder (Ögel, 1991: 23).

11.18. Konşı

Ögel (2019: 55) komşuyu yurdu tamamlayan bir yerdeş⁷⁴ olarak tanımlamış ve bu yüzden konum komşu ifadesinin eski Türkler tarafından çok kullanılan bir ifade olduğunu söylemiştir. Bugün komşu olarak kullandığımız sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi konşı'dır. Bu sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur metinlerinde ise tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

konşı kız utlı-lıg kop işiñ (Knüppel, 2013: 102).

Eviñe yakın bir konşısı bir bayağut bolur erti (Usp 8-9) (Akt; Clauson 1972: 640)

Dîvânu Lüğâtî't- Türk'te konşı biçiminde geçer. Kâşgarlı Oğuzların n'yi ş'den önceye alarak konşı dediklerini ve ikisinin de kurala uygun olduğunu belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 188).

Sözcük Kutadgu Bilig'de konşı biçiminde tanıklanmıştır:

Yakın konşı aşnı aş itse sanğa,

azu tenğrilik iş okısa tonga “Yakın komşu senin için bir ziyafet verir ya da ahret kardeşin seni davet ederse, ey yiğit” (Arat, 2018: 784-785).

Clauson (1972: 640) sözcüğe ‘komşu’ anlamını vermiş ve konuş- fiilinin kısaltılmış biçimi olduğunu söylemiştir. Sözcüğün fonetik tarihinin karışık olduğunu, Kâşgarlı'nın da belirttiği gibi konşı şeklini basit bir metatez olarak kabul etmedikçe açıklamanın zor olduğunu ifade etmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde dudaksıl n>m değişimiyle komşu biçimini almış, fakat ağızlarda konşu (Söğüt, Honaz), konuşu şekliyle de yaşamaktadır (DS 2019: 2919).

ETDES'de (2020: 312) Türkçe konuş- fiilinden -ı (~ -i , -u , -ü) ekiyle yapıldığı ve en eski biçiminin konşı olduğu belirtilmiş, sonradan konşı biçiminin konşı> komşu olarak yaygınlaştığı kaydedilmiştir. Räsänen (1969: 279) konuş maddesinde çeşitli lehçelerdeki biçimini vermiş ve sözcüğün kökenini ko-n “sich setzen” şeklinde açıklamıştır. Bayraktar (2002: 129-138) sözcüğün kökeni ile ilgili görüşlere değindikten sonra sözcüğün günümüz Türk lehçelerindeki biçimlerine yer vermiştir. Bugünkü Türk lehçelerine baktığımızda üç biçimde ortaya çıktığını belirtilmiştir: kör->körşi, 2. kon->konşı, 3. koş->koşnı.

Ayrıca, Ögel'in konşı ile ilgili görüşleri için bk. 1991b: 95-100.

⁷⁴ Oğuzlar aynı bölgede oturan hemşehrileri için “yerdeş” sözcüğünü kullanırlar, bu sözcük Anadolu'da da aynı anlayışla devam etmiştir (Ögel, 1991: 21). Bu sözcük Kırğızlarda da cerdeş şeklinde yaşamaktadır (Ögel, 1991: 21).

11.19. Üze

Eski Türkçedeki üze sözcüğünün İngilizcedeki karşılığı “over”; Almandaki karşılığı ise “über”dir. (Ögel, 2019: 58). Gabain (1988: 75)⁷⁵ emin olmamakla birlikte *üz- “büyümek, yetiştirmek?” gibi bir fiilden türemiş olabileceğini düşünür ve ‘üzerine, üst, vasıtasıyla’ gibi anlamlarda kullanıldığını söyler. Talat Tekin (2016: 79) sözcüğün ‘üstte, yukarıda’ anlamında olduğunu ve < *üz “üst, taraf” kökünden gelmiş olabileceğini, eski Uygurcada bulunan üztün, üstün “yukarı, yukarıda” < *üz+tün ile karşılaştırılabileceğini belirtir. T. Tekin (2013: 167-173) “Üze Zarfı Hakkında” başlıklı makalesinde, sözcüğün ilk başta öze/üze olmak üzere iki şekilde okunduğunu belirtir. Sözcüğün kökeni üzerine görüş belirtenlerin görüşlerini değerlendirir. Sözcüğün, üz “üst, yukarı kısım” anlamındaki üz isminden eski datif-lokatif eki -A ile türemiş bir yer zarfı olduğunu belirtir ve bu kökü tespit edebildiğine göre ilk kez Codex Cumanicus’ta tanıklandığını ifade eder. Sözcüğün Eski Türkçe metinlerde tanıklandığı örnekler şunlardır:

Orhon yazıtları

Üze kök tenri, asra yagız yir⁷⁶ kılınukda ikin ara kişi oğlu kılınmış “yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış” (KT D 1) (Ercilasun, 2016: 508). Tengri yarlıkaduk üçün dört yigirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum “Tanrı lütfettiği için on dört yaşıma (geldiğim)de) Tarduş boyu üzerine şad oldum” (BK D 14-15) (Alyılmaz, 2005: 104).

Uygur yazıtları

Atımın üze kök tenri asra yagız yer yana <...> “Adımı yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yine” (Ta D 4) (Aydın, 2018: 41).

Üze # kök t(e)ngri ý(a)rl(ı)k(a)duq üç(ü)n (a)şra ý(a)ğ(ı)z y(e)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (e)l(i)m(i)n törüm(i)n (e)t(i)nt#(i)m “Üstteki Gök Tanrı/Ebedî Tanrı lütfettiği için aşağıdaki yağız yer besleyip doyurduğu için, devletimi ve düzenimi kurdum” (Ta B 3) (Mert, 2009: 179, 182). Tok(u)z og(u)z : üzä : yüz yı[l ol(u)rup] s² [...]...orkun ög(ü)z (ŞU K 3) (Şirin, 2016: 651).

Yenisey yazıtları

<...> t²mi <...> üzä (E.9. Kara-Sug) (Vasilyev, 1983: 18)

⁷⁵ Gabain (1988 : 129) bu son çekim edatının üzä olarak okusunun, Brāhmī alfabesiyle doğrulandığını belirtir.

⁷⁶ Ögel (1991a: 95) bu cümlede geçen asra yagız yer ifadesinin ‘aşağıdaki yağız yer değil’ asra sözcüğündeki -ra ekinin ‘sonsuzluğa doğru yön gösteren ek’ olmasından dolayı aşağıya ve aşağıdaki sonsuzluğa uzayan yağız yer’ şeklinde anlamlandırılması gerektiğini söyler.

Üze teñri yarlıkadı k¹ <...> (E.32. Uybat III) (Malov, 1952: 62).

K¹b¹pa üzreğine? (Vasilyev, 1983: 45) (Aydın, 2019: 225).

Eski Uygurcada ise ‘üstünde, üzerinde; ile, sebebiyle; dil bilgisinde vasıta hâli’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 832). Türkische Turfan-Texte’de özü “auf über, durch, oben, an, in, um”; üzü ise “besser-” anlamında kullanılmıştır (Bang-Gabain, 1931a: 491,511). Bang, kitabelerdeki üze sözcüğünü özü olarak okumuş ve sözcüğü Eski Uygurca ös- “büyümek, yetişmek” fiiline bağlamıştır. (Akt; Tekin, 2013: 167). Tekin (2013: 168) sözcüğün öze olarak okunsa bile Bang’ın ileri sürdüğü gibi ös- fiilinden türemiş sayılamayacağını söyler. Hamilton’un (2020: 188) sözcük ile ilgili açıklamaları önemlidir:

üzü ‘WYZ’, üzerine, üzerinde; ile, vasıtasıyla. [←— üz-/yüz- “ yüzmek, su yüzüne çıkmak” + -ä ulaşı eki. Üz- ve yüz- eyleminin ad dengi üz/yüz “ yüz, yüzey” = üs-tün ve üs-t “ üstünde, üst” sözcüklerindeki üs-. Br. üzü. CC’de özü ama ayağ üz-i “ ağız, ayağın üzeri.” “ kalkmak, yukarı çıkmak, büyüme” anlamındaki ör-, ön- ös- eylemleriyle ilişkisinin mümkün? Yakutça üsü.

Uygur metinleri

Özü yintäm tutçı yintsigü yirtinçüdeki “durch (mit) Ständig (Hend.?) yintsigü auf der Erde befindlich” (TT III) (Bang-Gabain, 1930: 188-189)

Ulug y(a)rıkançuçı köngülleri üze irinçkesünler tsuyurkasunlar yalanguz mini.. tınl(ı)gların idi yok (AY) (Kaya, 1994: 106).

Edgü kutluğ yalanguklar üze yok kuruğ yala urup mün kadağ sözledim erser.. “iyi, kutlu insanlar üzerine boş, kuru iftira atıp, suç(ları) kabahat(leri) (olduğunu) söyledim ise ...” (AY III) (Ölmez, 1991: 28).

Ol el uluş içintä ikiläyü takı süü çarig adası üzüki korkınç ayınç bultukmagay t(ä)ñrim tep ötündilär “O ülke içinde yeniden askeri tehlike korkusu ortaya çıkmayacak Tanrım diye belirttiler” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 73, 168)

Kişi üze bis t(e)ngri-lerde utru (ötrü?) bis türlü gıda ıgaçda tugdı “kişi (üzerinde) arasında beş tanrılar (içinden geçerek?) dolayısıyla beş türlü nebatda (ve) ağaçta doğdu” (M I) (Le Coq, 1936: 8).

Yarın kiçe altun örgin üze oluru^{pan} mengileyür men “Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak öyle mutlu oluyorum” (IB) (Tekin, 2017: 19).

kaç kâraklig yemiş söğüt (-iñ) üzü birär çınratgu asıñ “Uygun birkaç yemiş ağacının üzerine, her birine küçük birer çingirak asın” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 70).

Bo ikigü üzeki mün kadag tēp ayıtdı “Bundan dolayı bu ikisinin üzerinde günah bulunmaz denilir” (VBS) (Elmalı, 2017: 74, 143),

Ayrıca üze sözcüğü Eski Uygurcada “ ile, dolayısıyla, hakkında” anlamlarında da kullanılır: burhan ârdini üzäki nom ârdini üzäki bursañ kuvrag ârdini üzäki tözünlär sävmiş “Burhan cevheri, öğreti cevheri (ve) topluluk ceveri ile asillerin sevdiği...”(AY IV) (Tokyürek, 2018: 384).

Etözleri bı bıçgu adası üze oot adası üze suv adası üze kaçır yavlak keyikler adası üze artamaz “Bedenleri bıçak (keskinliği) tehlikesiyle ateş, su (ve) yabancı hayvanların vereceği kötülüklerle mahvolup yok olmaz”(AY VII) (Çetin, 2020: 146, 216).

... bilmiş k(e)rgek otacı kamag ot em uzanmakı üze birgerü tutulmuş biligig “[Aynı şekilde] bütün ilaçların uzmanlığı ile bilgisini de birlikte [hekimin] kavramış olması gerekir. (AY XI) (Uçar, 2013: 115, 117).

DLT

üze için ‘ üzerine, üzerinde” [‘alā] anlamları verilmiştir (Dankoff-Kelly, 1985: 62). Bir şiirde şöyle geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 327):

Teñri ajun törütüti/ Çıgrı ediz teginür

Yulduzları çergeşip/Tün kün üze yörgeñür “Yüce Allah âlemi yarattı. Yüksek felek daima dönmektedir. Yıldızlar saf saf sıralanmıştır ve gece, gündüz üzerine top gibi sarılmaktadır”

Arat üze sözcüğünü hocası Bang gibi öze biçiminde okumuştur:

Bayat rahmeti erdi ħalkı öze

ķılınķı silig erdi ķılķı tüze “O halkının üzerine Tanrının bir rahmetiydi; güzel tavırlı, dürüst ve güvenilir bir doğası vardı” (Arat, 2018: 98-99).

11.20. Kötrüm

Ögel’in (2019: 58) sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

Göktürk Yazıtları’nda Tanrı İl-Teriş Kağan’ı “götürmüş” (kötürmüş) yani yukarı götürüp tahta çıkarmıştı. Bunun için kötrüm ise, Eski Türkçede “taht” demektir. Yani, taht yücelerde duruyordu. Bu da eski Türklerdeki “saltanat, ikbâl” ve “devlet” anlayışı bakımından bize fikir verebilir.

Fakat bizim tanıklayabildiğimiz metinlerde kötrüm sözcüğü ‘taht’ anlamında kullanılmamıştır.

11.21. Yarat-

Yarat- sözcüğü Eski Türkçede ‘hazırlamak, yapmak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Ögel, 2019: 68). Ayrıca Eski Türkler, bir devlet düzeni kurmak ve yaratmak işini “yarat-” fiiliyle anlatmıştır (Ögel, 2001a: 33). Sözcük Orhon yazıtlarında ‘örgütlemek, düzene sokmak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Bödke özüm olurup bunça ağır törög tört bulundakı yarat<d>ım bitidim “ bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım” (BK D 2) (Aydın, 2012: 87)

Kögmen yer suv : idisiz kalmazun : tēyin az kırkız bodunug <etip> yaratıp keltimiz süñüşdümüz..... “Kögmen toprakları sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırkız halklarını düzene sokup örgütledik” (KT D 20) (Ölmez, 2015: 87,99).

Uygur Kağanlığı yazıtlarında ise daha çok yapmak, meydana getirmek anlamlarında kullanılmıştır:

k(a)ş(a)r quur(ı)ğ qoontı çıt tikdi örg(i)n y(a)r(a)tđı y(a)yl(a)dı “Kasar’ın batısında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi” (Tes G 2) (Mert, 2009: 136-137).

ilgerü k^oontı belgüşin bitigin bo urdı bo yaratdı “doğusuna yerleşti, nişanını, yazılarını bu koydu, yarattı” (Tes G 3) (Ölmez, 2018: 61-62).

<...> atın yarat- <...> (KarB I/II) (Aydın, 2018 67)

Bunu yaratıgma böke tutum “ bunu yapan Böke Tutum’(dur). (Ta Kaplumbağa) (Aydın 2018: 48).

Sözcük, Yenisey yazıtlarında ve Tanrı Dağı yazıtlarında tanıklanmamıştır.

Caferoğlu (1968: 286) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde sözcük için şu anlamları vermiştir 1. yaratmak, vücuda getirmek, tanzim etmek, düzene koymak, yeniden gözden geçirmek; 2. süslemek; 3. beğendirmek, kendisini göstermek (hukuk); 4. teşvik etmek, gayret etmek.

Uygur metinleri

Ed tavar birmek üze seviglig sav sözlemek üze edgüke mengike yar<a>tmak üze bir işlig bolmak üze bo tört törlüg ugurın erür (AY) (Kaya, 1994: 153).

Y(a)vlağ kılınçlarığ qod-d(u)rup alku edgü törülerte yaratınıp (...) “... kötü davranışları bir tarafa bırakıp, bütün iyi öğretilenle donanıp” (AY III) (Ölmez, 1991: 65).

Ançulayu mini yme tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan bo muntag osuglug tütrüm teriñ nom yörünginte aqsız uz inçgülüg- in meñiligin yaratu ornatu y(a)rılıkadı “Böylece, bana da tam bilge tanrı tanrısı buddha bu gibi derin dharma yorumunda pek mükemmel huzur tesis edip buyurdu” (AY V) (Uçar, 2009: 221, 282).

Ol örgünüg yinçü monçuk tizigi üzä etip yaratıp adrok adrok pra kuşatrelar asıp öñi öñi ärdinilär “... o tahtı inci boncuk taneleri ile süsleyip türlü türlü gölgelikler asıp farklı farklı mücevherler...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 85, 169).

amtu siz ol sögüt erdnig adruk adruk itigin iting yaratıng hormuzta tengri yarlıgınga vişvakrmi tengri tağı adın erüş öküş tengriler birle çambu sögütüg iter yaratır... “Şimdi siz cevher ağacını türlü türlü süslerle süleyin teşhiz edin! Tanrı İndra’nın emri üzerine tanrı Vişvakarman diğer birçok tanrılar ile jambu ağacını süsler, teşhiz eder” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 88, 215).

kalıtı taluy ögüz-kä tägip yetti kün turup kemi yarattı “Okyanusa vardığında yedi gün durup bir gemi donattı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 46).

Anta ötrü raştramuké atl(ı)g keyikçi ol arıgda barıp toor uzak yarattı “Bu arada Rāştramukhya adlı geyik avcısı onun (yaşadığı) ormana gidip tuzak kurdu” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 123, 249).

ädgüg anıgag kop t(ä)ñri y(a)ratmış ol tedim(i)z ärsär “iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmış dediysek” (Huast) (Özbay, 2019: 79, 92).

DLT’de üç yarat- maddesi verilmiştir:

1. yarat- “ yaratmak”: teñri yalıñuk yarattı “ Allah, Âdem ve diğer yaratılanları yarattı”
2. yarat- “Oğuzlarda (elbise,ayakkabı vb. şeyler) yapmak”. Oğuzlar, “Ol tönug yarattı” derler; “ elbiseyi yaptı” demektir.
3. yarat- “ (yalan söz) yaratmak” ol özindin söz yarattı “ o kendiliğinden yalan söz yarattı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 331).

KB

Yaşıl kök yarattı öze yulduzu,

kara tün törüttü yaruğ kündüzi “Mavi göğü ve üzerindeki yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti” (Arat, 2018: 110-111).

Hamilton (2020: 189) sözcüğün yara- ‘uygun olmak, gerektiği gibi olmak’ kökünden + -t- ettirgenlik eki ile yapıldığını belirtir ve ‘gerektiği gibi yapmak, hazırlamak’ anlamlarını verir. Clauson (1972:959) da sözcüğün yara- fiilinden ettirgenlik eki –t- ile yapıldığını belirtir ve “yapmak veya bulmak; uygun, elverişli” vb. anlamları verir. Ayrıca Clauson, sözcüğün en eski dönemlerde belirsiz bir şekilde “yaratmak”, özellikle de dünyayı yaratan Tanrı için kullanıldığını söyler (krş. törüt-).

11.22. Keñ

Ögel (2019: 69) gen⁷⁷ sözcüğünün eski Türkçede keng olarak söylendiğini belirtir ve Uygur yazıtlarında “okyanuslar kadar (taluy ögüz) geniş ve uçsuz bucaksız (yani keng alking)” cümlesinde genliğin söz konusu olduğunu söyler. Ayrıca kainatın ve evrenin uçsuz

⁷⁷ Ögel’in bahsettiği bu sözcük Türkiye Türkçesinde “geniş” anlamında kullanılan gen sıfatıdır.

bucaksızlığında da genlik söz konusu olduğunu belirtir. Keñ sözüğü eski Türk yazıtlarında geçmez. Eski Uygur Türkçesinde ise ¹Keñ < Chin. guang. ‘bol, uzun, ayrıntılı, kapsamlı, geniş, geniş alana yayılmış; basit, hafif, kolay; genişlik, en, uzaklık, genişleme’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 364) Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bu on türlü ädgülärning üç türlü titrü činyarı saqınmaq qolulamaq-nıng adırt king yörügün wişüklüän šastr-da kingürü sözlämiškä munta yormäti “Der zehnerlei Vorzüge und der dreifachen tiefen Meditation genaue (Hend.) Definition hat man bei der ausführlichen Besprechung im Wei-schi-lun hier nicht erklärt.” (TT V) (Bang-Gabain, 1931: 342-343).

Kiñ ulug yörüglerig bilge biligsiz yalañ-uklar bilgeli ukğalı umazlar “... geniş büyük yorumları, bilgisiz canlılar anlayamazlar” (AY V) (Uçar, 2009: 191, 273).

... äd tavar ärdini yinçü çaç kaş keñ ucuz bolur “... mal mülk mücevher, inci, firuze fazlasıyla değersiz olur” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 79, 168).

Keñ tan körkle közüñüz kök linhuaka ogşaı ol “Gözünüzün genişliği nilüferin uzun (ve geniş) yaprağı gibidir” (AY VII) (Çetin, 2020: 208, 227).

ädgü] yiltiz ulug ädgü yiltiz keñ ädgü “[iyi] kök, büyük iyi kök, geniş iyi” (Uzunkaya, 2020: 182, 296).

DLT’de geniş olan her şey keñ nān olarak adlandırılır (Dankoff-Kelly 1984:332). Kīñ tōn opramas keñeşlig bilig artamas “Geniş elbise çabuk yıpranmaz; meşveretle aşılınmış akıl bozulmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 493) şeklinde açıklanmıştır.

Ögel (2019: 69) ayrıca keng yetiz, yetiz uzun, yetinçsiz ve tutunçsuz gibi, genlikle ve genişlikle ilgili, sonsuz genişliği anlatan başka Türkçe sözcüklerin de olduğunu söyler. Kutadgu Bilig’de sık sık tuzu, ekmeği, hem aş gen, geniş olsun, kulağı seh, gönlü gen, geniş olsun şeklinde geçtiğini ifade eder.

Tuzı etmeki hem aş kīng kerek

atı ton tolumı āngar teng kerek “onun tuzu ekmeği ve yemeği bol, atı, giysisi ve silahı da buna denk olmalı” (Arat, 2018: 452-453).

kulakı sak erse ögi bilgi kéñ

yorıkı tüz erse tili köñli teñ (Kaçalın: 134) “Kulağı delik, aklı ve bilgisi geniş, davranışı düzgün, özü ve sözü bir olmalıdır”.

hāciblıkka aşnu bu oñ neñ kerek

yiti köz kulağ sak köñül keñ kerek “Haciplik için önce şu on şey lazımdır; keskin göz, delik kulak, geniş gönül” (Çağbayır, 2019: 234).

Clauson (1972: 724) sözcük için ‘geniş, engin’ anlamlarını vermiş ve yaşayan Kuzey-batı dillerinden Kumukçada gen; Güney-batı Osm. gen ; Tkm. gi:ŋ şeklinde olduğunu söyler.

11.23. Ediz

Ögel (2019: 70) ediz sözcüğünün anlam alanları içerisinde yükselik olduğu kadar genişliğin de bulunduğunu belirtir. Kutadgu Bilig’de en yüksek göklerden ediz arş⁷⁸ şeklinde bahsedildiğini söyler ve insanın yücelmesi için de edizlik⁷⁹ istendiğini belirtir. Ediz sözcüğü eski Türk yazıtlarında bir boy adı olarak tanıklanmıştır: Ekinti Koşulgakda Ediz birle süngüşdümüz “ İkinci olarak Koşulgak’ta Ediz’lerle savaştık”; Ediz bodun anta ölti “ Ediz halkı orada öldü” (KT K 5-6) (Tekin 2019: 48-49). Şirin (2016: 234) bu boyu, Tola Irmağı’nın kuzeydoğusuna yerleşen, sırasıyla Tokuz Oguz⁸⁰ ve On Uygur konfederasyonunu bağlı kalmış bir Türk boyu olarak tanımlar. BK D 1’de devlete bağlı boylar sayılırken Éki Ediz boyundan da bahsedilmektedir. Bu boy ile KT K5’te geçen boyun aynı olması muhtemeldir. Taşağıl (2020: 65) bu boyun Çin kaynaklarındaki yazılışının A-tie olduğunu söyler. Sözcük ‘yüksek, yüce’ anlamlarıyla yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır.

Uygur metinleri

Topray üzä topray öndi idiz bolti “Auf der Erde erhob sich Erde und wurde hoch.” (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 246).

İdiz tagka agtınıp et’özin kod kemişdi (AY) (Kaya, 1994: 324).

İkirer y(e)g(i)rmi yoçan⁸¹ idiz körkle... “on ikişer Yojana yükseliğinde, güzel...”(AY III) (Ölmez, 1991: 61-62).

kalı kuruğ otung tıltağinta ot tamitur idiz köyer örtenür “ Nasıl kuru odun sebebiyle ateş parlar ve alev yükselir ise” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 94, 219).

Ançaginça anası hatun balıkta ediz kalıkta yatıp udıyur arkân artırju yavız tül tüşädi “O,sırada annesi kraliçe şehirde yüksek külde yatıp uyuyor iken çok fena (bir) rüya gördü” (ABH) (

⁷⁸ ediz arşta altın şerä’ka tegi

tüzü barça muñluğ-turur bir teni “Yüksek Arş’tan aşağıdaki kara toprağa kadar ne varsa bunların hepsi istisnasız ihtiyaç içindedir” (Çağbayır, 2019: 355).

⁷⁹ edizlik tiledi süz can turuğ

uçup bardı can kalbüd kuruğ “saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu gitti, boş bir kalıp kaldı” (Arat, 2018: 332-333).

⁸⁰ Dokuz Oguz, Bayırku ve Karluklar gibi büyük boylar bağımsız birer bod’dur. Bu büyük boylar için Budun sözcüğü de kullanılır (Ögel, 2001a: 20).

⁸¹ Yoçan << Skr. Yojana “ bir uzunluk ölçüsü birimi”, 1. Yojana = 40 li = 23 km ; 12 yojana = 480 li” (Ölmez 1991: 61)

Gulcalı, 2015: 168).

Yüksäk ediz orunluqtın qodı öz kāmıştı “yüksek ve değerli tahtından kendini yere attı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 61).

Hamilton’ın (2020: 118-119) sözcük üzerine açıklamaları önemlidir:

‘YDYZ: Uygur yazısıyla ‘DYZ yazımına da rastlanıyor (bk. Wb, I, 857; R. Arat, Kutagu Bilig, I, sat. 1419 ve 4776). Aynı şekilde Kāşğarī (dizin, s. 168) de bu sözcüğü ädhiz olarak yazıyor. Runik harfli yazıtlarda Tokuz Oğuzlardan bir kabile de aynı (ä)d(i)z adıyla gösteriliyor (bk. ETY, IV, dizin, s. 156). Bu adın VII. Yüzyıl dolaylarında Çinceye , M *ä-det, *het-det ve *ia-det şeklinde söylenilen karakterlerle yazı çevrimi yapılmıştır (bk. benim makalem “Toquz-Oyuz...” ss. 26-28 ve 53, not 13). Dolayısıyla metnimizdeki ‘YDYZ yazılışı da-ki Uygurcada en yaygın yazımdır- ediz olarak okunmalıdır.

Bu sözcüğün y- türemesi ile oluşturulmuş yitiz biçimi de eski Uygurca metinlerde görülür (Gabain 1988: 39).

Kingin yitiz-in... tümen birle bolur “genişliğini ve yüksekliğini 10 mil eder” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 77-78, 210).

DLT

ediz ‘yer ve benzeri şeylerin yüksek kısmına ediz yir’ denir şeklinde açıklanmış, Ediz tåg yüksek dağ” ifadesi örnek gösterilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 26).

Tāñrı aẓun törütti /Čiyrı ädiz tāzginūr

Yulduzlari čärgäšip /Tün kün ūzä yörgänūr “ Tanrı dünyayı yarattı ve eşsiz yüce gökkubbe her zaman döner. Yıldızlar saf saf sıralanmış. Gece gündüze döner” (Dankoff-Kelly, 1984: 115).

KB

negü tir eşitgil ay bilgi tengiz

uquşluğ amul köngli yüksek ediz “Bilgisi deniz gibi geniş, akıllı ve gönlü çok yüksek olan insan ne der, dinle” (Arat, 2018: 844-845).

11.24. Kür

Ögel (2019: 71) Kür-Han unvanının Uygurlar ve Uygur edebiyatında görülmediğini söyler. Fakat, kür⁸² sözcüğünün Türkçede köklü ve yerli olarak var olduğunu belirtir. Wilkens’in (2021: 443) sözlüğünde tanıklanan kür maddeleri şöyledir: 1. kür: hile, yanıltma; 2.

⁸² Bu dönem metinleri dışında sözcüğün tanıklandığı bazı metinler şunlardır:

Codex Cumanicus “ iri, aşırı büyük, gü”: ol atası kür sohragandır (Argunşah-Güner 2015: 257,770).

Dede Korkut Hikâyeleri: “idraksiz, inatçı, inadına kötü iş yapan, aksi, yaramaz, kötü, huysuz, kötü huylu, kötü tabiatlı: senün oğlu kür qopdı erçel qopdı (Ergin, 2016: 83,208). Kaçalın (2017: 632) buradaki kür ‘ *sahtekâr’ sözcüğün açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtir. Kür ‘ hile, fesat, al, kandırma’nın önce bir kürçi ya da kürlüg ‘

kür: kuvvetli, güçlü; 3. kür: kişi adının bir bölümü; 4. kür: (küri için eski bir hata). Bizim tarayabildiğimiz metinlerde sözcük genellikle ‘hile, aldatma’ anlamında kullanılmıştır:

Ël başçılar evrilgü ol köni yme nomça törüçe.. körser barın élinte tev kür yonag kıltaçığ tegimliginçe törü üze... “Ülkenin yöneticisi yönelmelidir doğru öğretiyeye (ve) yasaya. Eğer görürse hilekârları (ve birbirine) iftira edenleri, gereğince yasaların...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 353, 385).

Tev [kür] y(a)vlak sakınç köñülinte yaşuru ki [zleglig] turur erti “(Bhadrā kız) hile, aldatma, art niyet (gibi kötü düşünceleri) kalbinde gizlice yaşatmaktaydı” (ADFH) (Elmalı, 2019: 57, 90).

DLT

kür: kür er ‘azimli, yürekli, korkusuz, gururlu adam’. Şu atasözünde görülür: Kim kür bolsa küwez bolur “kim dayanıklı ve yürekli olursa kibirli olur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 142).

KB’de ise kürlüg, küvezlik ile yanyana görülmüştür (Ögel 2019: 72):

ķayu bilge toğdı ķayu alp atım

ķayu kür küvez er ķaya teg yalım “kimi bilge doğdu, kimi cesur, kimi kahraman; kimi yalçın kaya gibi mağrur ve kabadayı” (Arat, 2018: 1054-1055). Diğer bağlamlar için bk. (Ögel 2019: 72)

Ögel (2019: 72) bu sözcüğün Kırgız Türkçesinde “tam kuvvetinde bulunan, kusursuz eksiksiz” manalarında kullanıldığını söyler. Ögel’in belirttiği kür-han unvanındaki kür sözcüğü de ‘güç, güçlü, kuvvetli’ anlamlarında görülen kür sözcüğüdür.

11.25. Kökçin

Ögel (2019: 72) yaşlık ve bilgelik sembollerinden birinin de sakal olduğunu söyler. Fakat başlangıçta Türklerin sakal bırakmadıkları için sakalın önemli bir rol oynamadığını da vurgular. Kutadgu Bilig’de tanıklanan kökçin sakal ifadesi üzerinde dikkatle durulması gerektiğini ifade eder. Kutadgu Bilig’de şu beyitte tanıklanmıştır:

Negü ter eşit emdi Türkçe meşel

Başında keçürmiş bu kökçin saķal “Şimdi dinle bir Türkçe atasözü başından çok şey geçmiş bu ak sakallı ne der” (Arat, 2018: 197).

Burada geçen kökçin sözcüğü kök sözcüğüne –cın / -çin eki getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Karahanlı Türkçesi döneminde az kullanılmış bir ektir. Bu ek, renk isimlerine veya renk

sahtekâr’ anlamından mecaz yoluyla kür ‘sahtekâr’ olması gerektiğini belirten Kaçalin, kur ‘ iyilik bilmez, nankör’ verisinin de kür içinde düşünülmesi gerektiğini belirtir.

ifadesinde kullanılan isimler üzerine getirilir: Kökçin < kök-çin “ mavimsiz, gök mavisi gibi” (Hacıeminoğlu, 2019: 14).

11.26. Karı

Ögel (2019: 73) bu sözcüğün Türklerde yaşlı ve tecrübeli kişiyi tanıtan ve vurgulayan bir sözcük olduğunu söyler. Kutadgu Bilig’de genellikle yaşlıların sözlerine kulak verilmesinin vurgulandığını belirtir. Uygur Türklerinin ise tecrübeyi başta gördüklerini söyler ve karı başı⁸³ şeklinde kullandıklarına dikkat çeker. Karı sözcüğü Türk runik harfleri metinlerden itibaren karşımıza çıkar:

Orhon yazıtları

Özüm karı<g> boltum “kendim yaşlandım” (T 56) (Aydın, 2019a: 188).

Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları

k(a)rı çor tig(i)n şını yōğı t(a)bğ(a)ç k(a)n yōğl(a)dı “Karı Çor Tigin (Karı Çor Tigin’in mezarı) (ve) yōğ/ölüm (tören)i Tabgaç/Çin İmparatoru (tarafından) yapıldı” (Alyılmaz, 2013: 20).

Uygur metinleri:

burxanlar küç basut berzün esän tükäl toquz on yaşayur qarı atam-qa burxan küçinä öz äşkä tägmäz bolzun “Que les Bouddhas donnent force et aide à mon vieux père, qui vitsain et sauf sa quatre-vingt-dixième année. Qu’il arrive par le pouvoir du Bouddha qu’atteinte ne soit portée à (sa/ma/notre?) propre maison.” (Hamilton, 1986: 75-76).

... azu kiçig oglank(a)ya körkin, azu karı avınçga körkin azu toyın dentar körkin kılıp... “...ya küçük bir çocuğu görüşüne yahut da yaşlı bir ihtiyar ya da keşişin görüşüne bürünüp...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 144, 177).

...Oglank(a)yalarıg ançulayı ok.. karıglarıg yiğit kılmak... “...aynı şekilde çocukları da iyileştirmek, yaşlıları gençleştirmek...” (Uçar, 2013: 116-117).

irinç yarlıgda yarlıg men qarı kul boltum “sefilin sefiliyim ben. İhtiyar bir kul oldum” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 63, 201).

Anta ötrü baranas [balık]dakı ulug karı atl(ı)garnıñ buyruklarınıñ [alpag]utlarınñ ogulanı yétlenip barıp bütün [balık] uluş ulmak sıgtamakl(ı)g [...] [...]e]rti “Ondan sonra Bārāṇas (isimli) şehirdeki yaşlı, ileri gelen şahısların, memurların, kahramanların çocukları ortadan kaybolmaya başlamış” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 111, 244-245).

[...] kariyuk biz “... yaşlandık” (ADFH) (Elmalı, 2019: 61, 90).

Karı yol tengri men “Yaşlı yol tanrısıyım” (IB) (Tekin, 2017: 24, 32).

⁸³ Uluş sayu, balıq sayu kim bağlari azı qarı başlari ärsär (TT VI) (Bang-Gabain-Rachmati, 1933: 106).

İnçip säkiz on yaşayur qarı erti “Ancak bu; seksen yaşında ihtiyar bir adamdı” (İKPÖ) (Hamilton 2020: 42).

Köngül-üm av-ni- dılâp durur; qarı bolıu-mdin (OKD ⁸⁴) (Bang-Rachmati, 1932: 702).

DLT

Karı sâwı kalmas kağıl bâğı yazılmas “ Yaşlının sözü ihmal edilmez, tutulur. Taze söğüt dalları bağlanınca çözülmez” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 176).

KB

Negü tir eşitgil sınamış qarı

Sınamış qarılar sözi söz qurı “Dinle, tecrübeli ihtiyar ne der; tecrübeli ihtiyarların sözü sözlerin mayasıdır” (Arat, 2018: 206-207).

Hamilton (2020: 161) *Middle-Turkic Long Vowels*’e göre son ünlünün uzun olduğunu söyler. Tekin (1995a: 95) hqârı “ yaşlı” hâri- “ yaşlanmak” = Türkm. Garrı < *kârı, garrı- < *kârı- açıklamasını yapar.

11.27. Kurtga

Ögel (2019: 73) sözcüğün yaşlı anlamına geldiğini söyler ve çok eski bir Türkçe sözcük olduğunu belirtir. İçerisinde derin anlamlar taşıyan bu sözcüğün XI. yüzyılda kutlu manasını kaybettiğini ve sadece ihtiyar anlamında kullanıldığı tespitini yapar. Mani el yazmalarında ise ters saçlı bir ihtiyar (kurtga) şeytandan söz açıldığı ifade eder. Ögel’in bahsettiği cümle şöyledir: t(ä)rtrü saçlır qurtqa yäk kälir ti(y)ür⁸⁵ (M II) (Le Coq 1919: 11). Wilkens (2021: 425) ise sözcük için yaşlı kadın anlamını vermiştir. Ayrıca kişi adının bir bölümü olarak da tespit edilmiştir: arıg kurtga tärım (BTT XIII) (VATEC). Diğer Uygur metinlerinde ise şu şekilde tespit edilmiştir:

Tengrilig kurtga yurtta kalmış “Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış” (IB) (Tekin, 2017: 20).

DLT

qurtqa “ yaşlı kadın” (Dankoff-Kelly 1985: 148). Kurtga büdig bilmes yirim tār tār. Anlamı: Kocakarı oyun bilmez, yerim dardır der” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 461).

KB

bu irsel yayıg kılkı kurtga ajun

⁸⁴ OKD’de de yaşlı anlamında bir de kart sözcüğü kullanılmıştır: Oguz Kagan-nuñ canı-da ak sakal-lug, mo[z] saç-lug uzun uslug ir kart kişi turur bar idi (OKD) (Ağca 2019: 133).

⁸⁵ Wilkens (2000: 198) tarafından t(ä)trüü saç(a)g kurtga yäk şeklinde okunmuştur.

kılınç kız ol körse yaşı uzun “Bu cadı dünya vefasız ve döneke huyludur. Edası kız gibi dikkat edersen, yaşı büyüktür” (Çağbayır, 2019: 122).

11.28. Kutlug Bolzun

Ögel (2019: 77) Türklerde kutlug bolsun ‘kutlu olsun’ ifadesinin eskiden beri çok yaygın olduğunu söyler. Ayrıca bu konuda A. Bombacı’nın “Qutlug bolsun, UAJ, 36 (1964)” çalışmasına bakılması gerektiğini ifade eder. Bu konu hakkında son dönemde Erhan Aydın, “Eski Türk Yazıtlarında Yakarış ve Esenlik Dileme İfadeleri” başlıklı önemli bir çalışma yapmıştır (Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 15-30).

Uygur yazıtları

k² r² kut tengri kutl(u)g bolzun (Hoyto-Tamır VII) (Harcavbay-Sertkaya, 2001: 328)

kutl(u)g bolzun (Hoyto-Tamır XIV) (Şirin, 2016: 661)

kul açuk a kutlug boluñ kaya <u>r<t>urtum (Arhanan 3) (Aydın, 2018: 91).

Ben bitig bitidim kaya tenr<i>ken kutlug boluñ (Arhanan 2) (Aydın, 2019b: 27).

Uygur metinleri

kutlug bolzun bo bi[tig] idisi (Wilkens, 2000: 199).

y-a kutlug bolzun ymä öñ (Wilkens, 2010: 321).

... yme kutlug bolsun (AY IV) (Tokyürek, 2018: 559).

çekik eññ kutlug bolzun (IB) (Yıldırım, 2017: 38).

11.29. Teg

Bu edat Eski Türkçe döneminde sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca bu edat Anadolu’da da kullanılmıştır (Ögel, 2019: 79).

Orhon yazıtları

tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan bo ödke olortum “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum” (KT G 1) (Ergin, 2011: 2-3).

Uygur yazıtları

tenrım kanım t²k²m tæg eñğ tutdı “Efendimiz hanım (?) gibi ülkeyi yönetti” (Ta K 1) (Ölmez, 2018: 81, 84).

Êki kaya teg bek bolzun “iki kaya gibi sağlam olsun” (Ar 1) (Aydın, 2018: 91).

Yenisey yazıtları

Say t¹eg sarig altunum ık gerçin eg[ri tew]em ağı yüder tañım “Çakıl taşı kadar çık sarı altınlarım, semiz ve koyu doru (renkli) tek hörgüçlü develerim, ipekli kumaşlar taşıyan taylarım ” (E.41. Hemçik-Çırgakı) (Aydın, 2019: 135-136).

[küç] UjYur qa järin alduqda aziylıy tonuz tög tirig bög äsizim “ [Güçlü] Uygur kağanının topraklarını alırken, siz, Tirig Bey güçlü dişleri olan yaban domuzu gibiydiniz. Ah, ne yazık bana!” (E 98. Uybat VI) (Kormuşin 2017: 140).

<...>ñuqj¹as²ib²t²d²int²gb²t² <...>⁸⁶ (E 135. Ust- Kulog) (Vasilyev 1983: 45).

Tanrı Dağları Yazıtları

Bört (e)siz (e)s(i)niñ öz öge: teg “Bört, kıymetli azizin. Öz Öge” (Talas VIII) (Alimov 2014: 111).

Uygur metinleri

Tül t(ä)g yelvi tög köpik tög köligä tög salkım tög yaşın tög bulıt tög közdäki kök tög yula tög b(ä)ksizin yarpısızın körürlär “ ve yine rüya gibi, büyü gibi, kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi, şimşek gibi, bulut gibi, gözdeki mavi (renk) gibi, kandil gibi dayanıksız kuvvetsiz görürler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 470, 589).

DLT

teg bir benzetme edatı. Bundan ol andag teg denir; “ o, ona benziyor” demektir şeklinde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 411).

KB

qarāngku ev ol bu kişi tün sanı

uquş bir yula teg yarutur anı “İnsan gece gibi karanlık bir evdir; akıl bir meşale gibi onu aydınlatır” (Arat, 2018: 382-383).

Gabain (1988: 105) teg edatının nadiren +tağ şeklinde de kullanıldığını dikkat çeker, eşitlik, gibilik bildirdiğini söyler. Son çekim edatı olarak görülebileceğini ve vasıflık olarak da kullanılabileceğini belirtir. Talat Tekin (2016: 138,140) Orhon Türkçesi Grameri adlı eserinde teg edatını sontakılar arasında sayar ve ‘gibi’ anlamında kullanıldığını belirtir. Bu sontakı ile türetilmiş antag/antäg ‘onun gibi, öyle’ zarfının da daha eski bir *anı tög söz öbeğinden geldiğini belirtir. Ş.Tekin (1992: 95) teg ‘gibi’ edatını menşei isim ve benzeri olanlar grubunda değerlendirir. Eraslan (2012: 304) benzerlik edatı olan teg’in çekim edatı olarak isim ve zamirlerin yalın veya ilgi haliyle birleştiğini söyler. Hamilton (2020: 180) tög sözcüğünün – ‘e benzer, -e benzeyen’ gibi anlamlarının da olduğunu kaydetmiş ve ileri sürülen görüşlere yer vermiştir. Bk. (Hamilton, 2020: 180)

11.30. Kergek Bol-

Ögel (2019: 82) Göktürk yazıtlarında ölümün kadere bağlandığını belirtir. Öldü

⁸⁶ <...>ñu kayas²i bitidin? Teg bit[idim] (Aydın 2019: 225)

ifadesinin yerine “ gerek oldu (kergek boldı) yani vâcib oldu” ifadesinin kullanıldığını söyler. Bu ifadenin geçtiği yerler şöyledir: İnım köl tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı “Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez (oldu), eren aklım ermez oldu” (Alyılmaz, 2005: 12).

Özi ança kergek bolmış “Öylece {bu durumda iken} vefat etmişler” (KT D 3-4) (Ercilasun, 2016: 508-509).

Kergek bol- ifadesi başka hiçbir yazıtta tanıklanmamıştır. Tokyürek (2019: 203) bu ifade üzerine ileri sürülen görüşleri şu şekilde belirtmiştir:

Osman Nedim Tuna kergek bol- ifadesini ‘kerek kuşu’na bağlar ve ölmeyi ‘kerek kuşu gibi uçma’ olarak kabul eder ve ruhun ya da canın kuşa benzetilmesini eski Şaman inancına bağlar (1957: 131-148). Divitçioğlu da bu kergek kelimesini Delamerra’a dayanak kerkos şeklinde açıklar ve bu kelimenin Sanskritçede ‘horoz’, Grekçede de ‘sungar-doğan’ anlamına geldiğini belirtir. Pazırık kurganında deriden kesilmiş birçok horoz şeklinden bahseder ve bu horozların bir kısmı sağa bir kısmı ise sola doğru yürümektedir ve bu yürüyüşler de ölünün ruhunun göğe yükselmesi ve sonradan orada hayat bulup tekrar yeryüzüne inmesidir (2000: 99-100). Ceval Kaya ise kergek bol ifadesindeki kergek kelimesinin kuşla ilgili olmadığını, bu kelimenin egsük kergek ikilemesindeki ‘namevcut’ anlamına gelen kergek (kergek > gerek) kelimesi olduğunu belirtir (2010: 136)

Roux’un (2011: 82) sözcük üzerine görüşü şöyledir:

Başka bir yerde de kullanılan kergek sözcüğü, özellikle kergek bol- veya kergek bul- ifadesinde geçer (ikinci sözcüğün ünlüsü o veya u olabilir) ve "ölmek" için kullanılan isimlerden biridir. Kutadgu Bilig ve sonraki kaynaklarda, "zorunluluk" veya bir sıfat şeklinde "zorunlu" olarak tercüme edilmektedir. Henüz 8. yüzyılda bu iki anlama sahip olduğu kesindir. Eğer sözcük bir isimse, bu durumda ifade kergek bul-’dur, “zorunluluğu bulmak”; yok eğer bir sıfatısa, kergek bol-dur, “zorunlu olmak”. Her iki durumda da, ölüm kaçınılmaz bir yazgı olarak sunulmaktadır. Fakat en muhtemel olanı ilk biçimidir. Burada insan sadece, şüphesiz az çok kişileştirilmiş zorunluluğu yerine getirdiğinden dolayı ölmektedir.

11.31. Kengeş/Keleş

Ögel (2019: 97) kurultay’ın bir danışma meclisi olduğunu söyler ve Oğuz Türkçesinde⁸⁷ karşılığının kengeş olduğunu belirtir. Kengeş/keleş⁸⁸ sözcüğü Eski Uygurcada ‘müzakere, müşavere, danışma’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Caferoğlu 1968: 105). İzgi (2017: 79) kengeşçiler ve tayançların saraylarda en çok bulunan danışmanlar olduğunu söyler. Bu danışmanların ve bu müessesenin Uygurlardan Moğollara da geçtiğini belirtir. Gabain (1988:

⁸⁷ Ögel (2019: 97) Oğuz Türklerinin kurultayları yığnak, dernek, derim gibi sözcüklerle de ifade ettiklerini belirtir. İç Oğuzuñ taş Oğuzuñ biglerin üstüne yoğnak itgil (Ergin, 2016: 80-81); Oğuz begleri birin [birin]gelüp yığnak olmağa başladı (Kaçalın, 2017: 35).

⁸⁸ Sonraki dönem metinlerde de tanıklanmıştır: Hanuñ divanına dünin varduñ Ala gözlü bigler-ile yidüñ içdüñ kavumlu kavımı-y-ile keleşdi-mi (Dede Korkut Hikâyeleri) (Ergin 2016: 217).

49) kiŋ (kiŋ) “ geniş” sözcüğüne -ş- ile kuvvetlendirme eki getirilerek oluşturulduğunu söyler. Erdal (1991a: 561) keŋä-ş- “birisiyle istişare etmek” şeklinde anlamlandırmış ve keŋ+ä-’den geldiğini belirtmiştir. Ağca (2019: 201) sözcüğün Eski Uygurca metinlerden itibaren tanıklanmaya başladığını söyler ve İslamî Türkçe metinlerde ‘tavsiye’ anlamına geldiğine dikkat çeker. Kiŋ sözcüğünden türetilen kiŋe- fiilinin hem isim biçimi olan kiŋeş hem de fiil biçimi olan kiŋeş⁸⁹ sözcüklerini meydana getirdiğini söyler.

Ögel’in (2019: 124) sözcük üzerine görüşleri ise şöyledir:

Bu sözün iki manası vardır: Bunlardan birincisi ve galiba öz olanı, “ karşılıklı danışma ve önleyici tedbir almadır”. Bu toplantılar, kişiler ve devlet için vazgeçilmez bir şeydir. Ancak asker bir millet olan Türklerde, çok konuşma ve her kafadan bir ses çıkması da bir disiplinsizlik işaret gibi görülüyordu. Bu bakımdan kengeş sözünün bu manası “disiplinsizlik” karşılığı olarak görülmüştür. Kengeş sözünü en eski Türkçede göremiyoruz. Rusların eski Türkçe sözlüğü, Göktürk Yazıtları’ndaki kingşür sözcüğünü kengeşürmek⁹⁰ şeklinde yorumlamıştır. “Birbirine düşürmek” manasındadır. Bizce doğru olmalıdır. Deyim XI. yüzyıl kaynaklarında daha sık görülmeye başlar. Kâşgarlı Mahmud’a göre danışma, müşâvere demektir. Kengeşli ise “tanışıklı ve tedbirli” manasında kullanılırdı.

Sözcüğün tanıklandığı metinler şunlardır:

Aka in[i] kız kâlinlär birlä kâŋäşip (BT XIII) (Akt; Erdal 1991a: 561).

aryadanıg itip sapıp artmışın kängäşip işlätzünlär “... manastarı tertip ve tanzim edip, büyütülmesini görüşüp kullansınlar” (Özyetkin, 2014: 210-211).

DLT

Keŋeş: istişare ve işlerde tedbir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 495).

Kêŋeş- o maŋa kêŋeşdi “o, bana danıştı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 511).

KB

kiŋeşgü kerek öz yakınka kiŋeş

kiŋeş birle itlür kâmuğ türlüg iş “İnsan her işini yakınıyla danışmalı; her türlü iş danışma yoluyla halledilir” (Arat, 2018: 940-941).

Ögel (2019: 124) Göktürklerde vezirin bilge olduğunu, Karahanlılarda ise vezirin öge olduğunu yani kengeşçi öge olduğunu belirtir:

⁸⁹ Daşakarmapathāvadānamālā’da sözcüğün kiŋe- ‘ danışmak, istişare etmek’ ve kiŋeş- ‘ karşılıklı konuşmak, istişare etmek’ biçimleri tanıklanmıştır: M(a)hap(a)dmē élig b[eg] öz etözi birle kiŋşeyü inçe tēp tēdi; bo Montag kiŋşeyip [...] (Elmalı 2016: 112,218). İl künge carlıg carlap kiŋe-şdi-ler keldi-ler (OKD) (Ağca 2019: 85). Ayrıca DLT’de kêŋe- ol maŋa kêŋädi “ he arranged his affair with me” (Dankoff-Kelly 1984: 354); ki.ŋe- ol maŋa ki.ŋedi “ o, işini benimle planladı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 512) şeklinde geçer.

⁹⁰ Köl Tegin yazıtının doğu altıncı satırında geçen: inili eçili kiksürtökin üçün (Aydın 2012: 57) ifadesinde geçen kiksür- sözcüğü yazıtları neşredenler tarafından şu şekilde okunmuştur: kiŋşür- (Ergin 2011: 10); kiksür- (Tekin 2019: 38); kiksür- (Ercilasun 2016: 508); kiksür- (Ölmez 2015: 85); kiksür- (Şirin 2019: 324). Bu sözcüğü DLT’deki kikçür- “ kıskırtmak” ile ilk açıklayan Clauson’dur (Ercilasun, 2016: 635).

Negü ter eşitgil kingeşçi öge,
kingeşte töker begke yünçü üge “Dinle, istişarede beyin önüne yığınla inci döken has-müşavir
ne der” (Arat, 2018: 540-541).

11.32. Ülüş

Ögel’in (2019: 104) bu sözcüğün anlam alanı üzerine tespitleri şöyledir:

Toylar ve devlet protokolü: Günümüzde bile devlet yemekleri, devlet içindeki protokol ve rütbelerin kesinlikle belirlendiği yerlerdir. Resmî yemeklerde herkes her istediği yere oturamaz. Türklerdeki ülüş töre ve geleneklerde bu protokolü düzenleyen bir töredir. Topluluk içindeki herkesin yeri ülüş haklarına göre belirlenir. Ülüş sözü, “ülüşmek” veya “üleşmek” köklerinden gelir. Manası, “pay” demektir.

Ögel, eserinde Türklerde devlet anlayışını ele aldığı için sözcüğü sadece bu bağlamda değerlendirmiştir. Sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde farklı bağlamlarda da kullanılmıştır. Ayrıca sözcüğün morfolojik olarak ülüş-/üleş- kökünden gelmesi mümkün değildir. Sözcüğün tanımlandığı metinler şunlardır:

Mān tuīnaq Sylawanty jāmā oγulum Sambodu bilä tüz ülüş lüg qylyp, oγul lānu alytm (Malov, 1932: 139).

Ming ülüşinte bir-inge y(e)me yitmez “bin parçasından birine bile yetmez” (AY III) (Ölmez, 1991: 46).

... [kızıl çintan] kapir sagbıç tagar [yürün] küži bolarnı tüz ülüş [bolup]..... TWP tütsüg kılzun “... kızıl sandal ağacı, kafur, sagbıç, tagar beyaz tütsü bunları eşitleyip tütsü yapsın” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 131, 175).

Kaçan birök ol tözünler oğlu bo montag tüške utlıka tegser ol bulmış kazganmışlarının ülüşü üze aşnu üç erdinike tapıg udug ağır ayag kılzun “Bu asiller oğlu ne zaman böyle bir sonuca ulaşsa o kazanmış oldukları için öncelikle üç mücevhere itaat etsin ve saygı göstere” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 275).

... Üçünç aylı törtünç ay isig üdnünj ülüşü ol “Üçüncü (mayıs) ve dördüncü (haziran) ay, sıcak mevsim bölümüdür” (AY IX) (Uçar, 2013: 105).

DLT

Ülüş: pay, hisse. Şın’ın aslı kef’ tir. Aslında ülüg, hisse demektir. Bu da Arapçada dişilik ifade eden kef’in şın’a dönüştürülmesine benzer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 29) şeklinde açıklanmıştır.

KB

qalēm birle tutsa qayu kēnd uluş

tilek tegrür anda tözüke ülüş “hangi şehir ve eyalet kalemle idare edilirse, orada herkes kendi arzu ve nasibini bulur” (Arat, 2018: 466-467).

Clauson (1972: 153) ülüş sözcüğünün üle- fiilinden geldiğini söyler ve genellikle somut bir nesneyi tanımlayan bir isim ‘pay, hisse’ şeklinde; bazı özel uygulamalarda ise (bir kitap) bölümü ve ‘bölüm’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Ülüg⁹¹ ile eş anlamlı olduğunu ifade eder ve daha yaygın olduğunu söyler. Sözcük çeşitli Türk lehçelerinde kullanılır. Örneğin, Telaut, Lebed, Küer, Şor ve Çağataycada ülüş; Osmanlı Uygur, Şor ve Çağataycada üläş (Caferoğlu 1934: 34). Sarı Uygurcada ülis- ‘bölünmek, taksim edilmek, bir şeyi kendi arasında bölmek, taksim etmek’ (Ayazlı, 2019: 17) anlamlarında kullanılır.

11.33. Tirkeş

Ögel (2019: 106) Tirkeş’in eski Türkçede bir ‘toplantı ve kurultay’ gibi olduğunu söyler. Sözcüğün kullanımına DLT’den örnek verir. Sözcük eski Türk yazıtlarında arkış tırkiş ikilemesiyle geçer:

Ötüken yer olurup arkış tırkiş ısar neñ bujug yok “Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz” (KT G 8) (Aydın, 2012: 53).

Sözcük Uygur yazıtları, Yenisey yazıtları ve Tanrı Dağları yazıtlarında tanıklanmamıştır. Caferoğlu (1968: 240) tırkiş sözcüğünü ‘kervan, haberci’ olarak açıklamıştır.

DLT

tirgeş: ‘katar hâlinde dizilmek’(Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 883) şeklinde açıklanmıştır. Eski bir atasözünde kalın eren tirkeşür⁹² şeklinde geçer. Yani “sayısı pek çok olan erler bir araya geliyorlardı” (Ögel, 2019: 106).

Tirkeş sözcüğünün kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Thomsen (2011: 242) tırkiş kelimesini diğer Türk lehçelerinde buna benzeyen bir isim olmadığı için ‘kafile, konvoy’ olarak çevirdiğini belirtir. Bu kelimenin ‘birbiri, ardı sıra, birerli kol yürümek’ anlamındaki terkeş- sözcüğüyle ilgili olabileceğini de ekler. Clauson (1972: 545) sadece arkış tırkiş ikilemesinde kaydedildiğini söyler. Ögel (2019: 127) bu ikilemedeki arkış sözcüğünün

⁹¹ Clauson (1972: 142) ülüg sözcüğünü de kök olarak üle- fiilden getirir. Gülensoy (2007: 990) sözcüğü ül-üg ‘pay, hisse’ olarak açıklar. Hamilton (2020: 188) ülüg sözcüğünü ü-’nin ü-’ye benzeşimiyle ülä- “paylaşmak, paylara bölmek” eyleminin -oğ ile türevi veya aynı anlamdaki *ül- ya da *ülü- eyleminin türevi (?) olarak açıklamıştır. Üle- kökünden türeyen sözcükler şunlardır: ülüg, ülüş, üleş-, ület-, üledeçi, ülegü, ülegüçi, ülemek, üleşmek, üleştirmek (Wilkens, 2021: 822).

⁹² Atalay, tirkeşür, DTS, Rustemov-Kormuşın terkeşür, Clauson, Dankoff-Kelly tırgeşür, Ercilasun-Akkoyunlu tirgeşür (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 77). Brockelmann, kendi indeksinde tirkeşme sözünü “ sıraya girme, savaş düzeninde sıraya dizilme” şeklinde açıklamıştır. Ögel (2019: 106) bu görüşün kısmen haklı olabileceğini söyler.

‘kervan’ı; terkiş sözcüğünün ise ‘kervan topluluğunu veya düzenini’ tanıttığını söyler. Şen (2007: 163) Eski Türkçedeki ‘i’ ile ‘e’ arasında geçişkenlik olduğunu ve sözcüğün tir- ‘ toplamak, dermek’ fiilden türediğini belirtir. Sözcük Eski Uygurcada “ulak, haberci” anlamında geçer (Wilkens 2021: 709). Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

[...]ök arkış tirkış kiçürmedin ıdguluk ol tēp ança sözleyü kamağı barça üntiler “haberciler (zaman) geçmeden gönderilmelidir. Böyle söylerek hepsi çıktılar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 207, 277).

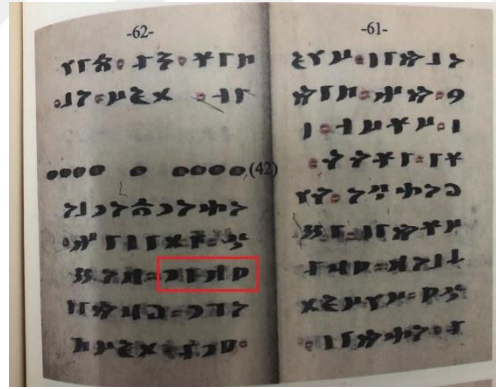
Şirin’in (2019: 110) sözcük üzerine açıklamaları şöyledir:

Kökü hakkında kesin bir yargıda bulunamadığımız arkış sözcüğünün +ş fiilden isim yapım eki ile türetildiği açıktır. Arkış⁹³ sözcüğü ile hendiadyoin oluşturan tirkış de aynı ekle türetilmiş olabilir; ancak bu sözcüğün de kökeni hakkında kesinleşmiş bir hüküm yoktur.

Ayrıca, Timur ve Çağatay dönemlerinde terkiş/tirkeş sözcüğü ‘askerin saf düzeninde yürümesi’ anlamında kullanılmıştır. (Ögel, 2019: 127).

11.34. Ayag

Ögel’in eserinde değerlendireceğimiz bir başka sözcük “ ayak” sözcüğüdür. Türkler şarap veya kımız kadehine ayag derlerdi (Ögel, 2019: 116). Fakat sözcük ayag şeklinde değil ayak şeklinde okunmalıdır. /G/ ile /K/’nin ayırt edildiği runik alfabede sözcük /k/ ile yazılmıştır:

(Yıldırım 2017: 179)

Bu sözcük eski Türk yazıtları döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygurcada ayak~ (a)y(a)k ‘fincan, kâse, içki kâsesi, çanak, kadeh’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens 2021: 86). Kelimenin kökeni hakkında görüşlere yer veren Güner (2018: 654) sözcüğün en eski metinlerden beri takip edilebilen aya’dan türediğini düşünür: aya+ak > ayak “ avuç içiyle

⁹³ Ögel (1991: 371) arkış sözcüğünün bir tarafa gitme anlamına gelen arku-r- kökü ile ilgili olduğunu düşünür. Şirin (2019: 110) Clauson ve Erdal’ın bu sözcüğün kökünü arka- olarak kabul ettiklerini söyler; fakat Clauson “aramak” anlamındaki arka- eylemine; Erdal ise göndermek anlamındaki farazi bir arka- eylemine bağladığını belirtir.

tutulan kap, kâse, kadeh”. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış “Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş” (IB)
(T. Tekin, 2017: 23, 31)

İdişimte ayakımta⁹⁴ öñi kaçça barır “Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum?” (IB) (Yıldırım, 2017: 43).

Sözcük Eski Uygurca metinlerden itibaren takip edebildiğimiz ‘saygı, hürmet’ gibi anlamlara gelen ayag sözcüğüyle karıştırmamalıdır. Ayag sözcüğü aya- “sayı göstermek, hürmet etmek” fiilinden +k eki ile türetilmiştir. iki élin kavşurup ağır ayag ötündi (Uçar, 2013: 22). Ayak sözcüğü ise Güner’in de belirttiği gibi avuç içi anlamındaki aya sözcüğünden türetilmiştir: burhan adakınta yinçürü töpün yükünüp ayasın kavşurup ağır ayamakın inçe tep ötündi (Çetin, 2020a: 249).

DLT ayak: çanak⁹⁵ Oğuzlar bunu (ayak kelimesini) bilmez ve bunun için çanak kelimesini kullanırlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 40) şeklinde açıklanmıştır.

KB

ayağ tırki ev bark arıg tut töşek

töşegil aş içgü yime keç kerek “Evin barkın, sofrası ve tabakların temiz, odanın minderle töşenmiş, yiyecek ve içeceklerin de seçkin olmalı” (Arat, 2018: 794-795).

Ögel Türklerde ayak kavramını detaylı bir şekilde ele almıştır: bk. 1991c: 157-187

11.35. Terin

Ögel (2019: 125) bu sözcüğün derlenmek sözcüğünden geldiğini ve toplantı manasında kullanıldığını belirtir. Ögel’in belirttiği derlenmek kökünden gelmiştir görüşü hatalıdır. Terin sözcüğü morfolojik olarak derlen-’ten gelemez. Çünkü bir sözcüğün anlamlı en küçük birimi kök’tür (Korkmaz, 2017: 102). Türkçede isim kökü ve fiil kökü olmak üzere iki kök vardır (Alkayış, 2019: 22). Terin sözcüğünün de kök biçimi ter-’tir⁹⁶. Derlenmek (ET. terlen-) biçimi

⁹⁴ Buradaki idiş ayak yapısı “kap kaçak” biçiminde asıl anlamıyla çevrilebileceği gibi Yıldırım’a göre (2017: 122) “ev, yaşanılan yer, memleket” anlamlarını da ifade edebilir.

⁹⁵ Ögel (1991c: 203-204) çanak sözcüğünün kökeni ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

Çin dilinde, çan (chan) kadeh manasına gelirdi. Bu söz Uygur Türkçesinde girmiştir. Çünkü bu Türk kesiminin, Çin ile ticaret ve kültür bakımından çok yakın bağları vardır. Türklerinde can, çan adını verdikleri bu kadehler, eski Uygur tıp kitaplarında bir ilaç ölçüsü olarak anılıyordu. Can, çan adlı bu kadeh Kore ve Mançurya dillerine de yayılmış ve bunları değerli âlim Ramstedt, “Kore Dilinin Etimolojisi” adlı kitabında –bilerek ya da bilmeyerek- Türklerin çanak sözcüğüyle karşılaştırmıştır.

⁹⁶ Bu kökten genişletilen bir diğer sözcük teril-’tir. Ögel (2019: 126) halkın toplanmasına “budun terildi” denildiğini söyler. Eski Türk yazıtlarında ise tēril- ‘ toplanmak’ ifadesinin geçtiği yerler şunlardır:

Orhon yazıtları

bu kökten türetilmiştir. Terin sözcüğü eski Türk yazıtları döneminde tanıklanmamıştır, fakat kök hâli tēr- “derlemek, toplamak, bir araya getirmek” yazıtlar döneminde görülür: Türuk begler bodun bunı eşiding türuk bodun tirip il tutsikingın bunta urtum “Türk beyleri ve milleti bunu işitin: Türk milletinin derlenip toparlandığında (birlik olduğunda) (güçlü) devlet olacağını buraya kazıdım” (KT G 10) (Alyılmaz, 2005: 11).

Tērın sözcüğü ise tēr- fiilinden türetilmiştir ve toplantı anlamında kullanılmıştır (EDPT 1972: 551). Erdal (1991: 304) sözcük için ‘toplantı, halkın toplanması’ anlamlarını vermiş ve kuvrag ile birlikte kullanıldığını belirtmiştir. Eski Uygur Türkçesinde ise terin: insanlar, akrabalar, ... ait olan, üye, mensup, aile, maiyet anlamlarında görülür (Wilkens, 2021: 708). Kuvrag terin ise ‘cemaat’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens 2021: 433). Tērın sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Anı üçün kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tōr tōrlüg tirin kuvrag bo nom erdini (...) (AY) (Kaya, 1994: 69).

Ol üdün ol kamağ uluğ tirin kuvrag tūkel bilge t(e)ngri t(e)ngri “O vakit, o, bütün ulu topluluk eksiksiz bilge tanrılar tanrısı” (AY III) (Ölmez, 1991: 78-79).

biz kamağ tōrt m(a)haraaçlar k(e)ntü k(e)ntü tirinimiz kuvragımız birle bo nom erdinig eşidip sukançig tatıglıg teriñ yörüglüg nom tatıgı üze tutup (...) “(O zaman) biz bütün dört mahārājalar kendi topluluğumuz cemiyetimiz ile bu dharma hazinesini işitip mükemmel lezzetli, derin yorumlu dharma tadı ile tutup (...)” (AY V) (Uçar, 2009: 256, 291).

orđomın karşımin terinimin kuvragımın ulatı bodunımın karamın elimin uluşumın enç mājilig kılğuluk tıtagda ävrilür m(ä)n “Sarayımı maiyetimi ve halkımı, ülkemi huzurlu kılmak amacıyla hareket ederim” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 94, 171).

Bu sözcüğün bir de tērgin/tirgin biçimi tanıklanmıştır:

Beş tōrlüg köñül tirgini b(ä)lgürmäkin tutmak üzä.. (AY IV) (Tokyürek, 2018: 441).

DLT

Kanı süsi tērilmış (T 28) (Aydın, 2019a: 182).

y(a)r(i)ş y(a)zıda: tēr(i)l(e)l(i)m t(è)m(i)ş (T 33) (Akar, 2020: 104).

Sağı anday yarış yazıda on tümen sü tērildi (T 36) (Berta, 2010: 73).

Balıkdaki : taşıkması : tagdaki : enmiş : tēriliş yetmiş er bolmış (KT D 12) (Ölmez, 2015: 85).

Ök(ü)ş ölt(ä)çi : (a)nta : tir(i)lti (BK D 31) (Şirin, 2016: 635).

Uygur yazıtları

Kün ...m(i)ş : tün t[i]r(i)lm(i)ş (ŞU D 1) (Mert, 2009: 228).

Taygan költe tēriltim (ŞU G 3) (Aydın, 2018: 59).

Başmıl Tēriliş : U.... .. (ŞU/MÇ G 12) (Ölmez, 2018: 119).

Terin teniz “Engin, derin deniz” (Kaçalın, 2019: 461).

11.36. Terin kuvrag

Ögel (2019: 126) bu ifadeyle ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

Terim kuvrag⁹⁷ sözü ise Uygur Türkçesinde tam bir “divan veya din meclisi” karşılığında söyleniyordu. Bunu Çince karşılıklardan kesin olarak anlayabiliyoruz (Bk. Çince not 34). Bu söz, aynı zamanda belirli bir topluluk, cemaat (gemeinde) karşılığı olarak da söylenmiştir. Yine aynı eser⁹⁸ azmış kuvrag, yani yolunu şaşırmış topluluklar, belki de Buda dininden olmayan kimseler için söylenmişti. (...) Uygurların Türkçe metinlerinde, kavimlerin çeşitli cemaatleri için terinleri kuvrakları deniyordu (TT IX, 979).

11.37. Kobran-

Ögel’in (2019: 126) sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

Kuvrag sözünün Göktürk çağındaki karşılığı herhâlde kubran- veya kobran-mak sözleri idi. Tonyukuk Yazıtı’na göre (Türk milletinin geriye) kalmış olanları bir araya gelip (kobranıp) yedi yüz kişi olmuşlardı (Ton. 4) Kül Tegin Yazıtı’nda ise, yoksul fakir (yok cıgay) milleti toplayıp, refahını yükselttim (kubrattım) deniyordu. Türk hakanlarının ilk vazifesi “dağılmış milleti derleyip bir araya getirmek”ti. Bu sözün kökü de herhâlde kop, “yani hep, bütün” sözünden gelmekteydi.

Ögel (2019: 150) Ramstedt’in bu sözcüğün kökünü Şine Usu yazıtında ve birçok eski Türk metinde geçen kop “hep” sözcüğüne bağladığını; Bang’ın ise, kur- ile ilişkilendirdiğini ifade eder. Sözcüğün kökeni hakkında ileri sürülen bazı görüşler şöyledir: EDPT’de (1972: 586) kuvra- maddesinde: ‘bir araya gelmek, toplanmak’ anlamları verilmiş, ilk bakışta *kuvur gibi bir isimden türediği; -u- kesindir; bu çok erken bir dudaksız çekim durumu değilse, semantik bağlantı olsa bile bu sözcüğün *kav- fiilden türemesinin imkânsız olduğu ifade edilmiştir. DTS’de (1969: 475) “собираться, сосредотачиваться” anlamları verilmiş, sözcüğün geçtiği yerler belirtilmiş, herhangi bir etimoloji yapılmamıştır. Dilaçar (1988: 52) “toplamak, toplatmak” anlamına gelen “kubratmak/kobratmak” sözcüğünün yalnız Köktürkçede kullanılmış bir sözcük olduğunu belirtir ve eski Tuna Bulgar Türklerinin ilk kağanlarından birinin adının Kobrat olduğunu dile getirir. Fakat sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘yığmak, toplamak, biriktirmek’ (Wilkens 2021: 434) anlamlarında kullanılmıştır. DLT ve KB’de tanıklanmamıştır.

11.38. Ternek/Tirnek

Ögel’in (2019: 127) sözcük üzerine görüşü şöyledir:

Düğün veya düğün-dernek, eski Türklerde olduğu gibi Anadolu’da da -biraz değişik manada- çok kullanılan bir deyimdir. Ternek, Kaşgarlı Mahmud’a göre “halkın işlerini görüşüp konuşmak için

⁹⁷ Yazım hatası olmalı.

⁹⁸ Ögel (2019: 126) dipnotta Hsüan Tsang VII, 2090 ve Çince metin olarak belirtmiştir

toplandıkları yer demektir.” (I, 477). Brockelmann’a göre ise bu söz yalnızca “toplantı” (versammlung) demek. Bu konuda Besim Atalay haklıdır.

Diğer DLT neşirlerine baktığımızda şu anlamların verildiğini görüyoruz: Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 208) ‘halkın karar vermek için toplanması’; Kaçalın (2019: 466) ‘kavmin işleri konuşmak için topladığı yer’. Eski Uyğurcada ternek sözcüğünü tanımlayamadık. Fakat ‘toplam, yığın, katışmaç’ anlamına gelen bir ternägi sözcüğü tanımlanmıştır (Wilkens, 2021: 709)

KB

Öküş tirnekig kör taradı ölüm

ölümüg sakınsa akar köz yulum “Birçok topluluğu, bak, ölüm dağıttı; ölüm hatırıma geldikçe gözyaşım çeşme gibi akar” (Arat, 2018: 818-819).

Gülensoy (2007: 279) sözcüğün açıklamasını té:r-in-(e)k [<té:r-in- ‘ toplanmak’] şeklinde yapmıştır. Sözcük Türkiye Türkçesinde dernek biçimindedir: < derin- ‘ toplanmak’ + -(e)k eki (Eren, 2020: 136).

11.39. Yıgılğı/Yıgılğı

Ögel’in (2019: 127) sözcük üzerine görüş ve tespitleri şöyledir:

Uygur Yazıları’nda yıkılku, yıgılğı sözleri bir “rahipler ve Tanrılar toplantısı”, yıkılğuluk, yıgılğılık ise “toplantı yeri veya salonu” karşılığında söyleniyordu. Bunun anlamını, Çince karşılığından kesin olarak biliyoruz. (...) Yine Uygur metinleri, bütün Tanrıların divanı (kuvragı) toplandılar (yıgılğılar), gibi sözlerle, bu toplantıların divan veya meclisle ilgili olduğunu da gösteriyorlardı. Uygurlara göre, Buda olacak kimselerin (bodisatv) yıgılmağı sözü de bir “divan meclisi” demektir.

Ögel’in bu bilgileri derlediği eserler Uigurica II ve Altun Yaruk’tur. Bk. Ögel, 2019: dipnot 102,104. Sözcüğün tanımlandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

nızvanılığ sumnug utup yigedip tasdıknı belgüte tört törlüg yıgılğuluk ig kemler kök kalıgtakı bulıt açılmış teg bolur (UigTot/875-877)⁹⁹ (Akt; Tokyürek, 2011: 28)

11.40. İgid-/İgit-

Ögel’in (2019: 143-146) bu sözcük hakkındaki düşünce ve görüşleri şöyledir:

Eğitmek sözünün içinde yedirmek, içirmek, büyütmek anlayışları da vardır. (...) Göktürk Yazıtları’nı daha iyi anlayabilmek için eğitmek sözcüğünün karşılığını biraz daha geç kaynaklarda arayalım. Kaşgarlı Mahmud’a göre, O onu eğitti dendiği zaman, bu sözden iki anlayış çıkıyordu: 1. Terbiye etti. 2. Büyüttü. Brockelmann da bu iki anlayışı “erziehen, aufziehen” karşılığıyla kesin olarak göstermiştir. Bu sözün “yeged-mek” yani iyileştirmek sözünden gelip gelmediğini incelemek, burada konumuz

⁹⁹ Ana kaynağa ulaşıldığımız için ikincil kaynaktan aktardık. Ana kaynak: Zieme, Peter, G. KaraEin uigurisches Totenbuch, Naropas lehrein uigrischer übersetzung, Budapest: Akademiai Kiado, 1978.

dışında kalıyor. Uygur vesikalarında daha çok “yiyecek bulma, besleme ve bakma” karşılığı olarak görülür. (Bk. Çince notlar 38). Uygur yazılarındaki Beş yüz dilenciye eğitse veya koyunlarla atları eğitti sözlerinden bu mana çıkıyordu. Bu anlayış XI. yüzyıl Türklerinde, yani Kutadgu Bilig’de de devam ediyordu: Bol nimet ile beslenmiş (igidmiş) bu vücudunm (özüm) sözünde böyle bir anlayış vardı (KB, 512). (...) Yaradan ve bakıp besleyen Tanrı, bütün güçlerin üstündedir. Biz küçüklerimizi besler ve bakarız. Hakan da halkına bakar. Ancak bu düzenin temeli, Tanrı ve tabiat tarafından kurulmuştur. Biz bu ilahî düzeni ancak ev ile devlette sürdürmekle yetiniyoruz. Bundan dolayı, Türkler de bunun farkındadırlar ve bu yüce düzeni şu sözlerle anlatırlar: Tanrı adı ile başladım. Yaratana (törütgen), yetiştiren (igidgen) ve öldürüp göçüren tanrım! İşte Kutadgu Bilig’in görkemli ve muhteşem girişi bize bu ilahî başlangıç ve dönüşün açıklamasını yapıyordu. Bunun için eğitmek sözü sık sık törütme yani yaratmak sözü ile birlikte geçiyordu¹⁰⁰. (...) Oğul, kız ile halkı terbiye de bir eğitime ve eğitilmedir. Kutadgu Bilig bunun için ayrı bir bölüm ayırmıştır. (...) halkı diriltip, onarma: “Eğitim” ise, daha çok sosyal bir manayı içinde topluyor; devlet idaresi ve halkın bakımı ile ilgili olarak kalıyordu. Yukarıdaki girişi yapmadan ve “eğitmek” sözünün anlayış bakımından derinlik ve genişliğini görmeden, Göktürk Yazıları’nı anlamak da biraz güçleşmiş olacaktı. Kül Tegin Yazıtı’nın güzel bir girişinde şöyle deniyordu: Tanrı buyurduğu, yarlık verdiği için! Kutum, kutluluğum var olduğu için! Talihim ve kısmetim (ülügüm) var olduğu için! Ölecek olan (Türk) Milletini, dirilterek eğittim!¹⁰¹ (ID29). Bu girişten sonra da, Çıplak milleti elbiseli (kıldım)! Yoksul milleti, zengin bay kıldım! Az milleti, çok kıldım! Dendiğine göre, burada “eğitmek” sözünün manası daha iyi anlaşılmış oluyordu. Ancak Thomsen, bu sonradan söylenenleri göz önünde tutmamıştı. “Ölecek olan milleti dirilterek yeniden hayata getirmeği” de bir eğitime olarak görmüştü. Bunda hakkı da yok değildir (s. 150). Bu bir çeşit milleti yeniden onarmadır. (...) W. Thomsen son yorumunda Göktürk Yazıtları’ndaki “eğitmek” sözü için çoğu zaman aufrichten karşılığını kullanıyordu. Almancada bu söz, “yeniden bacakları üzerinde, yükseğe kaldırmak, yeniden umut verme, sönen ateşi canlandırma” demektir. Bu bakımdan Thomsen bu sözün karşılığını çok iyi seçmiş demektir. Kalkındırmış (eğitmiş) Alp Kağan: Eğitmiş Alp Kağan¹⁰²: sözü, Göktürk Yazıtları’nda bir unvan gibi geçiyordu. (...) Eğitmiş Kağan sözü bir unvan şeklinde söylendiğinden W. Thomsen son yorumunda eğitmek sözünü tercüme etmemiştir. Hüseyin Namık Orkun ise, Eğitmiş Kağan sözünü güzel bir sezme ve anlayışla “belinizi doğrultmuş hakan” anlayışıyla yorumlamıştır (I, 26). (...) Tonyukuk yazıtı sözlerini şöyle bitiriyordu: Türk Bilge Kağan birleşmiş (?Sir) Türk milleti ile Oğuz milletini, (şimdi) eğitiyor ve (hakan olarak tahtında) oturuyor (Ton. 62). W. Thomsen, en son yorumunda, buradaki eğitmek, iğitmek” sözünü eski Türkçedeki yegidmek yani “iyileştirmek” sözüyle yorumlamış olmalıdır. Bunun için “Bilge Kağan en iyi (bir davranışla, zum besten) hakanlık yapıyor” anlayışıyla bir yorum ileri sürmüştü (s. 170). (...) Göktürk yazıtlarının küçük

¹⁰⁰ Bayat atu birle sözüg başladım

Törütgen igidgen keçürgen idim “Yaratana, yetiştiren ve göçüren Rabb’im Kadim Tanrı’nın adıyla başladım”(Çağbayır 2019: 108).

¹⁰¹ Buradaki ifade yazıtları yayımlayan bilim adamları tarafından genellikle ‘diriltip besledim’ şeklinde aktarılmıştır.

¹⁰² Thomsen’e göre adı geçmeyen bu kağan Bilge Kağan’ın amcasının oğlu Böğü Kağan idi. Fakat bu konu karanlıktır (Akt; Ögel, 2019: 144).

bir bölümünde böyle bir kıtlıktan söz açılıyor ve şöyle deniyordu: Türk milleti aç idi. O at sürülerini alıp (Türk milletini) eğittim (yani doyurup kalkındırdım) (II D 38) Yukarıda eğitmek sözünün karşılıklarını ararken Kutadgu Bilig'e dayanarak, bu sözün bir manasının da "yedirip içirme ve beslenme" olduğunu göstermeye çalıştık

Ögel eserinde bu sözcük ve anlamını detaylı olarak ele aldığı için biz de onun görüşlerine detaylı bir şekilde yer verdik. Fakat burada ilk değinmemiz gereken nokta sözcüğün igid- mi yoksa egit- mi şeklinde okunması gerektiğidir. Sözcüğün geçtiği runik harfli metinlere baktığımızda **hε/ hε↑/ xε↑**¹⁰³ şeklinde yazıldığını görüyoruz (Şirin, 2016: 463). Fakat kağanlık yazıtlarında **hε** görülmez. Bu şekilde yazım Altay bölgesi yazıtlarından A. 45 Kalbak-Taş'da görülür: y(e)rd(ä)ki (e)g(i)t(i)r b(ä)ñkü y(e)rd(ä)k[i] (a)ñ(a)r (Şirin, 2016: 677). https://www.altay.uni-frankfurt.de/RUNIKA_1.HTM (erişim tarihi: 26.03.2022) adresinde Tıbıkova-Nevskaya-Erdal'ın vermiş olduğu runik harfli metin ve okunuşu şöyledir:

4 Y/H Ş İ X Y Q H İ Y/H X Y H ε ↑ H X Y Q

y(ä)rd(ä)ki ig(i)t(i)r / y(ä)rd(ä)kig (e)t(e)r b(ä)ñkü y(ä)rd(ä)k[i] (a)ñ(a)r. Sözcüğü Ögel'in belirttiği gibi egit- şeklinde okuyamayız. Buradaki biçim (e)g(i)t şeklinde okunsa bile yazıtlar dönemi içerisinde tek örnektir. Sözcüğün anlam alanları ise Şirin (2016: 729) tarafından şu şekilde belirtmiştir: 1.beslemek, doyurmak 2. (yılık sözüyle) hayvan beslemek 3. (kagan) bodunu korumak, himaye etmek, kalkındırmak 4. (teñri ve yer) himaye etmek. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Eçim kağan olurupan Türük bodunuğ yiçe itdi < yiçe> igitti¹⁰⁴ "Amcam Hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu" (KT D 16) (T. Tekin, 2019: 40).

Kesre teñri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit<d>im "ondan sonra (ebedî) gök lufettiği için, talihim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim" (KT D 29) (Aydın, 2012: 65)

(a)rtuk : yılık : ig(i)t(d)i " çok sayıda at (sürüsü) besledi" (KÇ 25) (Mert, 2015: 75, 79).

Sözcüğün igid- (**xε↑**) biçiminin tanıklandığı metinler şunlardır:

Bod(u)n(u)g ig(i)d(ä)yin tiy(i)n yır(i)g(a)ru og(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(ä)rü kıt(a)ñ t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(ä)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)r[mi sül(ä)d(i)m] (KT D

¹⁰³ . Ayrıca yalan anlamında geçen bir 'igid' sözcüğü vardır. Bu sözcüğün runik harfli yazımı **xε↑** şeklindedir: Azu bo sawımda igid bar gu " hiç bu sözümde yalan var mı?" (KT G 10) (BK K 8) (Aydın 2012: 54, 84).

¹⁰⁴ Tekin (2016: 43) bu yazımı yazıtlarda ikiz ünsüzlerin tek harf ile gösterilmesine bağlar

28) (Şirin, 2016: 625)

türük bilge k(a)ğ(a)n türük sir boğ(u)n(u)ğ oğ(u)z boğ(u)n(u)ğ ig(i)dü ol(u)rur “[Bu sebeple de bugün] Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını [ve] Oğuz halkını [güzel bir şekilde] besleyip egemenliğini sürdürmektedir” (Alyılmaz, 2021: 402).

Uygur vazıtları

Üze kök teñri yarlıkadök üçün asra yağız yēr igit<d>ök üçün elimin törömün etinti[m] “Yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim” (Ta B 3) (Aydın, 2018: 45).

Yenisey vazıtları

Elç<i> ergeñe igidmiş¹⁰⁵im? Ereşin? Yok “Elçi Ergene(yi) besleyip büyüttüm, ? yok” (E.41) (Aydın, 2019: 135).

Eski Uygurcada igid- “beslemek, yem vermek, bakmak, (birisiyle) ilgilenmek, büyütme, eğitmek, yetiştirmek” gibi çeşitli anlamlara sahiptir. Ayrıca Eski Uyguracada sözcüğün egid- ve yigid- biçimleri de vardır (Wilkins, 252, 296).

Uygur metinleri

Nomuñ törüg kişi itär, kişi ayırlayur. Kişig igidür “Der Mensch ziert die Lehre und die Gebote und der Mensch ehrt sie; und sie erziehen den Menschen.” (TT VI) (Gabain-Rachmati, 1933: 108-109).

Uluşın uz başlagalı.. bodunun karasın igidgeli .. (AY) (Kaya, 1994: 292).

... ögi kañı oğlan kızın igidürçe “... anne ve babanın yavrularını beslemesi misâli...” (AY IX) (Uçar, 2009: 93-94).

Näçä käd uzanıp igiddim ärsär... “Ne kadar uğraşıp (vücudumu) beslediysem de...” (ABH) (Gulcalı, 2015: 85).

ķoy yılķı egidsär¹⁰⁶ yılıña aş(s?)ılur bay bolur “Koyun ve büyükbaş hayvan beslenirse yıldan yıla sayıları artar ve insan zengin olur”(İKPÖ) (Hamilton, 2020: 37).

DLT

igit- (igid-): ol anı igitte “O, onu terbiye etti, yetiştirdi” Aslı igiğti’dir. / d/ ünsüzü /t/ye dönmüştür şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 199).

¹⁰⁵ Talat Tekin (ä)g(ä)d(i)m. Malov: ägdim; Orkun: eğdim “ kurban ettim” şeklinde okumuştur. Tekin (2013a: 559) buradaki sözcüğün aynı yazıtın 6. satırında geçen (ä)g(ä)t sözcüğü ile aynı olduğunu, sonses /t/nin ünlülerarası durumda ötümlüleşmesinin ilginç ve şaşırtıcı olduğunu belirtir.

¹⁰⁶ Hamilton (2020: 155) KB’deki ägid-’den dolayı (krş. Malov PDP. S. 363 ägid- ile) ägid- okumak gerektiğini belirtir. yeg “ daha iyi”+ -oğ- isimden fiil yapan ek = daha iyi kılmak şeklinde açıklar, yegäd-’in varyantı? ya da ye- eyleminin (pekiştirmeli bir biçimi olan *yeg- aracılığıyla) –oğ- ile ettirgen türevi? olabileceğini söyler.

İgid- sözcüğü eski Türkçede bulunan çokanlamlı¹⁰⁷ sözcüklerden biridir. Sözcüğün temel anlamı beslemek olmakla birlikte kullanıldığı bağlamlarda çeşitli anlamlar kazanmıştır. İgid- sözcüğünün kökeni hakkında net bir bilimiz yoktur.

11.41. Et-

Ögel'in (2019: 146-147) etmek sözcüğü ile ilgili görüşü şöyledir:

Etmek sözcüğü bugünkü Türkçede “etmek yapmak” karşılığında kullanılırdı. Kâşgarlı Mahmud da etmek sözünün Oğuzlarda bu anlayış karşılığında söylendiğini yazmaktadır (I, 150,20). Ona göre, diğer Türkler etmek yerine kılmak diyorlarmış. Göktürk yazıtlarında ise etmek veya itmek “ düzene koymak, yeniden kurmak” demektir. W. Thomsen bu sözü ilk tercümesinde “kurmak” (institutuer), son yorumunda ise “düzenlemek” (ordnen) sözleriyle karşılamıştır. Thomsen'in bu anlayışı yerindedir. Kaşgarlı Mahmud'a göre etmek sözünün ikinci anlamı da “ıslah etmek, iyilik yoluna koymak” idi (I, 150, 3). Bu anlayış da Thomsen'in yorumunu haklı göstermektedir. Yine aynı esere göre etmek “hazırlamak, iş ve ortam yaratmak” idi (I, 150). Brockelmann bunu “yaratma” (schaffen) sözüyle karşılıyordu. Zaten Göktürk Yazıtlarında da etmek yaratmak sözleri sık sık yana geçiyordu. Bu anlayış da yine Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasıyla aydınlığa kavuşmaktadır.

Şirin'in (2016: 730) eski Türk yazıtlarında tespit ettiği anlamlar ise şunlardır: 1. etmek 2. bodun ve törü düzeni kurmak 3. asker konuşturmak 4. mimari yapı kurmak 5. takdir etmek 6. (teñri) nizam vermek, düzenlemek. Eski Uygur Türkçesinde ise: ‘yaratmak, meydana çıkarmak, tertip ve tanzim etmek, hazırlamak, donatmak, inşa etmek, yapmak, yerleştirmek; süslemek, bezemek, donatmak; tamir etmek’ gibi geniş anlamlara sahiptir (Wilkens 2021: 264).

Ögel sözcüğün yazıtlar dönemindeki kullanımlarını şu başlıklar altında vermiştir: a) devlet kurma, töreyi düzenleme¹⁰⁸; b) Milleti düzene koyma¹⁰⁹; c) milleti düzenleme ve kurma (yaratma); d) milleti düzenleme ve kalkındırma; e) orduyu ve sınır evlerini düzenleme. Ögel, yazıtlarda geçen cümlelerle bu başlıkları açıklamıştır.

Ögel (2019: 149) dilcilerin etmek, yaratmak ve eğitmek sözcüklerini eş anlamlı gördüklerini ifade eder; bu konunun eş anlamlı deyip geçilecek kadar basit olmadığını söyler . Bizim sözcüğün geçtiği metin ve bağlamlar üzerine tespitlerimiz şöyledir:

¹⁰⁷ Çokanlamlılık (ing. polysemy) Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçede görülen bir dil olayıdır. Örneğin, olormak, tegmek, bişük, ülüg, ağı gibi sözcükler yazıtlar döneminde görülen çok anlamlı sözcüklerdir (Aksan, 2020: 155).

¹⁰⁸ Ögel (2019: 147) Türklerin Budizmi benimsemelerinden sonra, Buda şeriatını ile töresini ağırlamaya başladıklarını söyler. TT VI, 36'da geçen şu cümleyi verir (2019: 147) Töreyi kişi düzenler (iter), kişi ağırlar (ağırlayur), kişi kalkındırır (eğidür). Bu cümlelerin Eski Uygurca biçimi ise şöyledir: nomuy törüg kişi itär, kişi ayırlayur . kişiğ igidür (TT VI) (Bang-Gabain 1933: 108).

¹⁰⁹ Ögel (2019: 148) Tonyukuk yazıtının 42. satırında geçen (aslında 43 olmalı): beglerin bodunun² etip yığıp ifadesini (Aydın, 2012: 127) (bize bağlanmak için) gelen beyler ile halkı toplayarak düzene koydum” şeklinde aktarmıştır. Buradaki ettim yığdım ifadesi ile de “halkın önce düzene konup sonra da toplanıp bir araya getirilişinin” anlatıldığını ifade eder.

Orhon yazıtları

Eçim kağan olurupan türk budunuğ yiçe itdi “Amcam kağan otururak Türk milletini tekrar tanzim etti” (KT D 16) (Ergin, 2011: 14-15).

[Kaŋım] kağan, eçim kağan olurtukınta tört bulunğdaki bodunuğ nence it[miş, neñce yaratmış] “(Babam) Hakan, amcam hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmuş” (BK K 9) (T. Tekin, 2019: 54).

Uygur yazıtları

... el öriğinin (a)nta örg(i)p(e)n it(i)td(i)m “... (tahtın kurulduğu alanı) biraz yükselterek kurdurdum” (ŞU G 10) (Mert, 2009: 246, 249)

<...> uçı selenjeke tegi çerig ètdi “Selenge’ye kadar asker konuşlandırdı” (ŞU D 4) (Aydın 2018: 55-56)

Yenisey yazıtları

Elim ètdim “Yurdumu düzene soktum” (E.2. Uyük-Arjan) (Aydın, 2019: 47).

Uygur metinleri

körklä kız ärdinisi tolپ ätözin üküş törlüğ ärdinilig yevig tizigläz üzä etip yaratıp töpösintä yänä hualıg ädim kädmişläri köžünür “... muhteşem kız cevheri, bütün vücudunu çeşitli değerdeki gerdanlıklar ile süslemiş başlarına yine çiçekli taç giydikleri tezahür eder” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 509, 597).

... tenlençsiz telim edgülerin itilip bütmiş ıduk titir “... ölçülemez pek çok erdemler ile donatılıp tamamlanmış kutludur” (AY V) (Uçar, 2009: 166, 266)

Birök bo nom erdinike tapıg udug kılmak küsüşin evin barkın etip <yaratıp> ’eñ mintin bir küşetri bir pra <erser> “Eğer bu öğreti mücevherine adaklar sunmak arzusuyla evini yapıp hatta bir güneşlik bir çardak assa(lar)...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 290, 376).

Ol munı yırtınçülüg yivek t(on) itigin itdi “o bunu, dünyevî malzeme, elbise ve süslerle süsledi” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 70, 205).

İlig itmiş men “(Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum” (IB) (Tekin, 2017: 24,32).

Biz adrok adrok etip y(a)ratıp nomka kigürsüg törö bar ärti “... bizim (onu) daha üstün tutarak tapınağa ulaştırmamız dinimizin gereğiydi” (Huast) (Özbay, 2019: 87, 94).

DLT

it-: düzeltmek, yapmak, etmek; kurmak gibi anlamlara gelir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 670).

Tenri meniğ işim itti ‘ Allah işimi düzeltti’. Ol yükünç itti denir. Oğuzcada ‘o namaz kıldı’

demektir. Oğuzlar iyi yaptıkları her şey için İtti derler (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 88) şeklinde açıklanmıştır.

KB

ķayu beg tōrū birse ilde kōni

ilin itti ķođto yaruttı kōni “Hangi bey memlekete doğru kanun koyduysa, o memleketini düzenlemiş ve gününü aydınlatmıştır” (Arat, 2018: 410-411).

11.42. Süle-

Ögel (2019: 149) Köktürk yazıtlarında asker sevk etmek veya akın yapmak için sü sözcüğünden türetilmiş süle- sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Uygur yazıtlarında ise ordu sevk etmek, akın etmek için çerig et-¹¹⁰ ifadesinin kullanıldığını söyler. Göktürk ve Uygur dönemindeki bu iki kullanımın ağız ayrılığından geldiğini ileri sürer. Räsänen, sözcüğünün

¹¹⁰ **Uygur yazıtları**

Selenje kedin yılun kol bër<i>din sığar şıp başıña tegi çerig ettiim “Selenge’nin batısındaki Yılun-Kol’un güney ucundan Şıp (Irmağı’nın) kaynağına kadar asker konuşlandırdım” (ŞU D 3) (Aydın 2018: 55).

Uygur yazıtlarında kullanımı şöyledir: <...> uçı selenjeke tegi çerig etti “Selenge’ye kadar asker konuşlandırdı” (ŞU D 4) (Aydın, 2018: 55-56)

Çerig sözcüğü eski Türk yazıtlarında Uygur kağanlığı yazıtları hariç diğer yazıtlarda tespit edilememiştir. Wilkens (2021: 226) sözcük için “ordu ve savaşa hazır” anlamlarını vermiştir.

Uygur metinleri

kün tngri külünti čärig(i)ng üzä (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 246).

Biz ol il uluş içinte ikileyü takı süü çerig adası üzeki korkınç ayınç bultukmagay t(e)ngirim tip ötüntiler (AY) (Kaya, 1994: 238).

alp er çerigke tegir teg isig özümün esirkençsizin titip ıdalap “cesur erin orduya hizmet etmesi gibi özümle fedakârca vazgeçmeden...” (AY V) (Uçar, 2009: 247-248, 289).

...ol elig hanıñ süü<s>inä čäriginä art basut bolup ; yağısın yavlakın k(ä)ntün yavaldurgay biz “... o hükümdarın askerine yardımcı olup düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 73, 168).

Sünjüş çerig içinte korkınça turmış... “savaş alanlarını korkuya kapılan...” (AY VII) (Çetin 2020: 205).

Çerig birle atlap tuglarını tutup kitdi “Askeri ile saldırıp bayrağını aldı” (OKD) (Ağca 2019: 93).

DLT

çerig: savaş düzenindeki saf, sıra. (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 167).

Şu atasözünde geçer: arpasız at aşumas arkasız alp çerig sıyumas. “ At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden biri bulunmazsa düşman safını kıramaz” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 62).

KB

Yüreksiz kişiler çerig artatur

Çerig artasa er erig artatur “yüreksiz kişiler orduyu bozar; ordu bozulursa askerler de birbirini bozar” (Arat, 2018: 446-447).

Clauson (1972: 428-429) sözcüğün asıl anlamının ‘savaş düzeninde hazırlanan askerî birlik’ olduğunu söyler, ordu’dan daha sınırlı bir kavram olduğunu belirtir. Aslı sü idi açıklamasını yapar. Sü sözcüğü kullanımdan düşünce daha genel olarak ‘ordu, asker’ anlamlarında kullanılmaya başlandığını yazar. Kâşgarlı’daki çer (III)’den türemesinin morfolojik olarak imkansız olduğunu söyler. Sertkaya (2004: 369) çeşitli araştırmacıların görüşlerine yer vermiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: DTS, kşatrika; Dadabayev ksatha; Şçerbak, Sanskritçe kökenli der. Sertkaya bu etimolojilerin B. Vladimirtsov’un Skr. kşatriya > uyg. kşatrik ~ kşatirik >çarik~çerik açıklamasına dayandığını söyler.

Mehmet Ölmez (2018: 155) Şine Usu/Moyun Çor yazıtında geçen ifadenin Moriyasu ve Mert tarafından çerigledi şeklinde okunduğunu belirtir. Böyle bir eylemle tarihî metinlerde karşılaşmadığımızı belirtir. Türkolojideki genel kanaat sözcüğün çer- “ savaşmak” kökünden geldiğini yönündedir (Üşenmez 2014: 185). Ayrıca Uygur Kağanlığı yazıtlarında ordu (ilerletmek) için yorı- sözcüğü de kullanılmıştır.

Çince ‘yüzbaşı vb’ anlamındaki tsü sözcüğünün kopyalandığını söyler ve süle- biçimiyle uzun süre kullanıldığını ifade eder (Akt; Eker, 2019: 35). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ilgerü şantun yazıka tegi süledim taloyka kiçig tegmedim bërgerü tokuz ersinke tegi süledim “Doğuda Şandong Ovası’na kadar sefer ettim” (KT G 3) (Aydın, 2012: 51)

.... temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayırk^uu yèrñe tegi süledim “Temir Kapıg’a ...kadar sefer ettim. Kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar sefer ettim” (KT G 4) (Ölmez, 2015: 82).

Oguz tapa süledim “Oğuzlara doğru ordu yürüttüm” (BK D 32) (Ercilasun, 2016: 576-577).

On ok süsin sül(e)tdim “(Ondan sonra) On ok ordusunu sefere çıkarttım” (T 43) (Akar, 2020: 108).

11.43. İtig

Ögel (2019: 150) itig sözcüğünün Altun Yaruk’da süs anlamında kullanıldığını söyler. Sözcük eski Türk yazıtlarında tanıklanmamıştır. Sözcüğün karşımıza çıktığı ilk yer ise Eski Uygurcadır. Caferoğlu (1968: 101) sözcük için şu anlamları vermiştir: 1. yitık, kayıp 2. süs, bezek, tezyinat 3. tesis, kurum, yapı, 4. müzik aleti. Sözcük ét-/it- ‘yapmak, düzenlemek, süslemek’ sözcüğüne fiilden isim yapan -ğ /-g eki getirilerek oluşturulmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

Asıg tusu kılğalır üçün tınl(ı)glarka körkitür b(e)lgürtürler adruk adruk itig yaratıg-ıg tip.. (AY) (Kaya, 1994: 79).

alku itiglig nom-lar tözi... “bütün işlek öğretilerin esası...” (AY III) (Ölmez, 1991: 38).

...k(ä)ntü ätözläri yarık yaşık étig tümäg üzä étinip tümänip alpalmışları kädlänmışläri y(ä)mä... “... kendi bedenleri zırh süsü ile süslenip cesaretlenenler ve çabalayanlar (sayesinde) yine...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 508, 597).

Yaltrıyu yaşuyu tururlar kara kabuñ <iliği> öñi teg kesmiş altun itig teg “kara yaban arısı <hükümdarının> rengi gibi parlarlar” (AY V) (Uçar, 2009: 162, 265).

.... bir arıg evte tayçu étigin kılzun “temiz bir evde aydınlanma yerini hazırlasın” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 293,377).

ät’özümün [tit]miş süñök yeti ärdinin étiglig “Vücudumun terkettiği kemiği [ve] yedi mücevherin süslemesiyle...” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 265).

... supuşup[altıg hua] çeçekin étiglig psekin [br(a)hmadatè èli]gke atdı “... (Bhadrā kız) karanfillerle süslenmiş çelengi (Hükümdar Brahmadatta'ya) attı” (ADFH) (Elmalı, 2019: 57-58, 90).

DLT’de tanıklanmamıştır.

KB

ölürin bilip kılmış özke itig

bitip kıdemiş atın tirigke bitig “Öleceğini bilerek kendisi için hazırlık yapmış, adını kitaplara geçirerek yaşayanlara bırakmıştır” (Arat, 2018: 130-131).

11.44. Çıgay

Ögel (2019: 153) Göktürk ve Uygur metinlerinde yoksul ve fakir için çıgay¹¹¹ sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Anadolu’nun bazı bölgelerinde de bu çıgay sözcüğünün kullanıldığını söyler. Yazıtlardan ve Kutadgu Bilig’den örnekler sunar. Bu sözcük Türk runik harfli metinlerde çıgañ şeklindedir: kagan olorup yok çıgañ bodunug kop kuwratdım çıgañ bodunug bay kılıtım “Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin ettim” (KT G 10) (Aydın, 2012: 54).

Sözcüğün runik harfli yazımı ‘𐰇𐰏𐰢𐰤’ şeklindedir. Burada değinmek istediğimiz nokta 𐰇 ‘ñ, ny’ sesidir. Yazıtlar dönemindeki çıgañ sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde çıgay biçiminde görüldüğü için bu ses hakkında ileri sürülen görüşlere yer vermek istiyoruz. Talat Tekin (2016: 68) öndamak genizsili olan /ñ/ sesinin sadece söziçinde ve sonunda bulunduğunu belirtir. Tekin tespitlerine göre bu ses: 1. söz içinde: ańıg ‘ kötü, fena’, kańu ‘ hangi’, tuńukuk ‘ tunyukuk’ ~ tunyukuk, azkńa ‘ çok az, azıcık’, końçı ‘ çoban¹¹², yańdok ‘dağıtılmış olanlar’, turna ‘ turna’; 2. söz sonunda: çıgañ ‘yoksul’, koń ‘ koyun’, kıtań ‘ Hıtay’, yań- ‘ yaymak, dağıtmak’ şeklinde geçmektedir. Gabain (1988: 39) yazıtlardaki 𐰏 (ñ)’nin yazmalarda n ve y’ye değiştiğini (ağız özelliği) belirtir ve örnekler verir: çıgany, çıgay “fakir”; anyıg, anıg, ayıg “ kötü, fena”; kön-, köy “ yanmak”; kanyu, kayu “kim,hangi” yany-, yay- “ sallamak, sarsmak”. Aydın (2019a: 60) ön damak geniz sesi denen bu sesi ile ilgili genel olarak iki görüş olduğunu söyler: Birinci görüş ny ikinci görüş ise yn harf sırası ile okunması gerektiğini belirtir. Tuna (1994: 217) bu ligatürün 𐰇 = 𐰢 (= n¹) + 𐰤 (= y²)’den oluştuğunu söyler. Bu ligatürün 90° ve 180° derece dönüşlü varyanlatlarının bulunduğunu belirtir. Clauson (2017: 76) ñ’yi göstermek için

¹¹¹ Baskıda çıray yazılmıştır.

¹¹² Ögel (1991: 37) Slav dillerine Avarlardan geçmiş unvanlardan biri olan Zupan veya Jupan sözcüğünün aslının çoban olduğunu ileri sürer.

kullanılan harfin birbirine geçmiş iki art n () (n1) gibi gözüktüğünü fakat bunun tesadüf olabileceğini söyler. Yıldız'a göre (2016: 304) bu runa $\text{𐰚} /ny/ (= /ñ/) < \text{𐰚} (= /n1/) + \text{𐰚} (= (y1/)$ şeklinde de oluşabilir. Sertkaya (1995: 70-71) $\widehat{ny}$ ligatürünün geçtiği örnekleri belirtmiş ve kelime ortasında 9 isim ve 1 ekte, kelime sonunda ise 6 isim ve 8 fiilde geçtiğini belirtmiştir. Daha sonra $\widehat{ny}$ sesinin parçalanması ile $\widehat{Tany}$ ve $\widehat{kony}$ sözcüklerinin daha sonraki dönem aldığı şekilleri şematik olarak şu şekilde göstermiştir:

Çağiran (2012: 17-18) ağız açıklığı daha yüksek olan ünsüzlerin diğerlerinden önce geldiğini belirterek bu ligatürün -yn- şeklinde okunması gerektiğini ileri sürer. Sertkaya (2012: 4) Göktürkçedeki ny runası üzerine başlıklı makalesinde ny runasının çift ünsüz değil, tek bir ses olduğunu belirtir ve ağız açıklığı gerçekçe gösterilerek -ny- veya -ny yerine -yn- veya -yn okumanın mümkün olmadığını belirtir.

Palatal /n/ ünsüzü Eski Türkçe çalışmalarında metinlerin tasnifinde ve ağız araştırmalarında bir ölçüt olarak kullanılmıştır (Ağca, 2021: 139). Gabain'in bu sesi Uygurcadaki metinlerin durumuna göre /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayırmış (Akt; Ağca, 2021: 139) Şinasi Tekin de (1992: 72) bu iki ağzı 1) N-ağzı, 2) Y-ağzı şeklinde adlandırabileceğimizi söylemiştir. Mani dini mensuplarının ve bazı burkancılarının eserlerinde N-ağzının hususiyetlerinin hâkim olduğunu; Y- ağzında ise burkancılarının yazı dilinin hâkim olduğunu ifade etmiştir. Ny sesinin bazen Uygurcada devam etmesi ise Köktürk yazı geleneğinin, bazı Uygur manastırlarında devam ettirilmesi ile açıklanabilir: kanyu 'hangi' fakat kayu (Ş. Tekin 1992: 73). Ağca (2021: 138- 149) bu ses ile ilgili literatürdeki görüşleri bir araya getirerek önemli tespitler yapar. Detaylı bilgi için bk. Ağca 2021: 138-149. Son olarak Ceval Kaya (2021: 1169-1176) bu ses üzerine önemli bir çalışma yapmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

çığan bodunug bay kıltım (KT D 29) (Ercilasun, 2016: 524).

Kagan olorup yok çığan bodunug kop kuvratdım çığan bodunug bay kıltım (BK K 7) (Ölmez, 2015: 134).

Sözcük Uygur, Yenisey ve Tanrı Dağları yazıtlarında tanıklanmamıştır.

Uygur metinleri

qutluŷ çiyayin ärmäk çŷŷaptŷ pütürtii (TT III) (Bang-Gabain, 1930: 198).

Kamag ayıg kılınçlarıg yavız yavlak kiŷilerke yakın barıp.. küni kıvırkak köngülnüŷ tölüki ugurınta.. yok ıgay bolup tev kür tıltagınta anın m(e)n kılıtım (AY) (Kaya, 1994: 107).

...y(a)rılıkançuı köñülläri üzä ıgay ämgäkin ämgändäçiläriŷ erinçkäyürlär biligsiz ämgäkin ämgändäçiläriŷ ärinçkäyürlär “(Bodhisattvalar) merhametli gönülleri ile fakirlik ızdırabıyla sıkıntı çekenlere (ve) bilgisizlik ızdırabıyla sıkıntı çekenlere (de) acırlar” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 350, 566).

Kamag yalaŷuklarının ıgay ämgäklig... “... bütün insanları fakirlik zahmetinden...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 149).

üdüŷ üdüŷ yokka ıgayka buŷı bärzün “zaman zaman fakir fukaraya sadaka versin(ler) (AY VIII) (Çetin, 2020a: 276).

... üküŷ tınl(ı)gların ıgay [bulga]k em[ge]klerin kalın<ç>sız tarkarur erti “... pek çok canlının sıkıntı veren ıstıraplarını büsbütün uzaklaŷtırdı” (Daŷakarma) (Elmalı, 2016: 217, 281).

İrinç ıgay körgeli körksüz... “fakir, zavallı ve bakılmayacak çirkin...” (MS) (Ŗ. Tekin, 2019: 157, 257).

Çıgaŷ ər oğlu kaŷgaŷka barımış “Yoksul bir adamın oğlu paraya kazanmaya gitmiş” (IB) (Yıldırım, 2017: 40).

Tegin inçä tep ötünti taŷtın ilinçükä örmüş erdim üküŷ yok ıgay ämgäklig tınlıŷ-lar-aŷ körüp ıŷladım “ Prens ŷöyle konuŷtı: ‘Eŷlenmek için dıŷarıya çıktığım sırada, sefalet ve acı içinde olan pek çok yaratık görüp aŷladım” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 33).

DLT

Kâŷgarlı sözlüŷünde Arguların ıgan; Türklerin ise ıgay dediklerini kaydeder (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 12). Ŗu atasözünde geçer: kırk yılka bāy ıgay tüzlinür “ yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 150).

KB

telim baynı kördüm boŷuz bulnadı

özi boldı müflis ıgaylık yidi “Birçok zengin gördüm boŷazlarının esiri oldular, böylece iflas ederek tekrar yoksulluŷa düŷtüler” (Arat, 2018: 786-787).

Aŷca (2021: 143) Köktürk yazıtlarında çıgany ‘yoksul, fakir’ sözcüŷünün bütün Manihaist ve Budist Uygur metinlerinde ıgay olduŷunu ifade eder. Uygur Türkçesinde kelimenin ıgaŷ veya ıgan ŷeklinin tanıklandığını belirtir. Hamilton (2020: 154) “Middle-Turkic Long Vowels”e göre ikinci ünlünün uzun olması gerektiğini söyler. Ayrıca

Türkolojideki yaygın bir inanişaya göre Grekçe kökenli çingene (<tsingános) sözcüğü, Eski Türkçe çıgañ'dan gelişmiştir (Şirin, 2019: 123-124). Fakat, Şirin (2019: 124) bu konunun fonetik, etnik ve kültürel açıdan izah edilemediğini söyler. OKD'de ise sözcük çile, sıkıntı, eziyet gibi anlamlarda kullanılmıştır (Ağca, 2019: 272)

11.45. Kur Kuşak

Ögel (2019: 157) altın kemer ifadesinin eski Türkçe biçiminin kur kuşak olduğunu belirtir. Bu kuşağın Orta Asya'da, Memlûklerde ve Osmanlılarda bir hükümdarlık sembolü olduğunu ifade eder. Kur kuşak ifadesi Eski Türkçe metinlerinde tanıklanmamıştır. Bu ifadenin ilk sözcüğü olan kur ise Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlar. Wilkens (2021: 424) sözcük için 'sınıf, aşam, durum, pozisyon; kemer' gibi anlamlar vermiştir. Ögel (2019: 199) de sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde tanıklandığını söyler. Kut kurı 'kut kuşu' ifadesinin ise genellikle XI. yüzyıl eserlerinde görüldüğünü belirtir. Kur sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

Kyp içincäp ökrÿñçÿ cav emitÿp (Radloff, 1928: 61).

Liken ku[rın beline yörgep erdini]lig tayyin [kedip elig han karşısın]tın ünüp [bartı...] “Kılıç kuşağını (beline sarıp mücevherle işlenmiş) kemerini (kuşanıp hükümdar sarayından) çıkıp gitti” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 134, 252).

Sözcüğün daha yaygın kullanıldığı dönem ise Karahanlı Türkçesi dönemi metinleridir.

DLT'de iki kur maddesi verilmiştir: ¹kur: kemer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 142). ²kur: mertebe, rütbe¹¹³. Meniñ kurum ulug “ benim rütbem yüksektir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 141).

KB

Yana aydı hâcib sen emdi yorı

Sevinçin tirilgil badıñ küt kırı “Hacip sözüne şöyle devam etti: Sen şimdi var git, gönlünü hoş tut, artık devlet kuşağı kuşandın” (Çağbayır, 2019: 131).

Ögel (1991d: 73) kuşak sözcüğünün eski Türkçedeki kurşak'tan geldiğini söyler. Sözcük Türkiye Türkçesine iç ses düşmesiyle kuşak şeklinde görülür. Ayrıca kurla- 'bağlamak, kuşaklamak' anlamlarında kullanılır (Ögel, 1991d: 73). Kurşag sözcüğü kur'dan genişletilmiş

¹¹³ Sözcük bu anlamıyla Altun Yaruk'ta da geçer: öz kurlarınca keziglerinçe olurdılar (AY V) (Uçar, 2009: 253).

olan kurşa-¹¹⁴tan türetilmiştir. Sözcük yazıtlar döneminde, Eski Uygurcada ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

DLT’de iki kurşag maddesi verilmiştir: ¹kurşa.g “kuşakla kuşanma”; ²kurşag: yünden dokunan tura (halat gibi örülmüş ip çilesi); çadırın kuşağıdır; ona ew kurşağı denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 203).

Boodberg, Tobadaki hu-lo-çen sözcüğünü Huncadaki kuo-le “kemer” sözcüğüne bağlar. Ercilasun ise Hunca kuo-lo sözcüğünü Eski Türkçede kuşak anlamında kullanılan kur kelimesine bağlar. Huncadaki biçimin de kur olduğunu ileri sürer. (Ercilasun, 2021a: 332).

11.46. Barım

Ögel (2019: 157) bu sözcüğün ‘varlık ve servet’ anlamlarına geldiğini söyler. Bay barımlı ifadesinin ‘bay, zengin ve varlıklı’ gibi kullanımının da olduğu ifade eder. Ögel, (2019: 157) Köktürk ve Uygur yazıtlarında sözcüğün kullanımına dair örnekler vermiştir. Bizim tespit edebildiğimiz bağlamlar ise şöyledir:

Orhon yazıtları

Köl teginiñ altunın kümüş¹in agısın barımın tör[t bin yıl]kıs²ın ayıgma toygut bo <...> “Köl Tegin’in altınını, gümüşünü, ipeklilerini, varlığını, dört bin (baş) hayvan sürüsünü söyleyen (anlatan) Toygut bu...” (KT G-B) (Aydın, 2012: 75).

Ogılın yutuzin yılıkısın barımın anta altım “evlatlarını, haremmini, sürülerini, mallarını orada aldım” (BK D 24) (Ölmez, 2015: 140, 155).

Og(ı)l(ı)n yut(u)zın [yıl]k(ı)sın b(a)r(ı)mın [.....] (BK G 3) (Şirin, 2016: 636).

Uygur yazıtları

ý#ılkı(ı)ñ b(a)r(ı)mın kızıñ k(ı)z(ı)ñ k(e)l(i)rt(i)m “At sürülerini, mallarını, kadınlarını kızlarını getirdim” (ŞU D 3) (Mert, 2009: 229, 234).

Yenisey yazıtları¹¹⁵

s(ä)kiz (a)d(a)kl(ı)g b(a)r(ı)m(ı)g üç tü ylıkı tük(ä)ti b(a)rd(ı)m-a (a)ña bökm(ä)d(i)m-ä (E.11 Begre) (Şirin, 2016: 664).

s(e)k(i)z (a)d(a)k:lıg b(a)r(ı)m(ı)m b(a)ğ(i)ş(i)m a t(i)r(i)g bökm(e)d(i)m “sekiz ayaklı evim, çadırımın ipi hey! Diriyken doymadım” (E.42. Bay-Bulun I) (Şemen, 2016: 102-103).

¹¹⁴ Kurşa- biçimi Eski Uygur metinlerinde tanıklanmıştır: ... kamag k(a)ra bodun barça adırlımlıg emgekin kurşap barıp “... bütün halk ayrılık acısına bürünerek varıp...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 114).

¹¹⁵ Barım sözcüğü Yenisey yazıtlarında kişi adı olarak da tanıklanmıştır: Vasilyev (1983: 45) yazıtın transliterasyonunu b1r1mğur1n3 şeklinde yapmış. Aydın (2019: 227) ise bu adı barım çoruğ olarak okumuştur.

Başça barım yaşça y²ıl²kı esizim e¹¹⁶ “Çok sayıda varlığım, (olgunluğa erişmiş) at sürülerim! Ne yazık! (E.41) (Aydın, 2019: 135-136).

qadaş äränim bökmädim säkiz adaqlıy barımım¹¹⁷ tört... “soydaş savaşçı erlerim! (size) doymadım! Benim sekiz ayaklı mülküm (çadırım), dört [ayaklı malım?]” (E.96. Hemçik-Bom II) (Kormuşin, 2017: 169).

Sözcük Eski Uygurcada da ‘mal, mülk, varlıklı, zengin’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca Caferoğlu (1968: 33) sözcüğün baram biçimini de kaydetmiştir.

Uygur metinleri

[ö]z barımda ulatı ed tavarlıg alku ötek birim ağır ayıg kılınçımıznı arıtu[r m(e)n sü]zür m(e)n (AY) (Kaya, 1994: 71).

... üküş edlig tavarlıg bay barımlıg evte barakta tuğayın tip küseser... “çok fazla mal-mülk sahibi (olarak) varlıklı (bir) evde-barkta doğayım diye dileseler...” (AY III) (Ölmez, 1991: 34).

Ne törlüg tilekin k(e)rgekin tükel ayıtıp ed tavar ağı barım altın kümüzş koyn yılkı ı tarıg aş içgü ton (...) “Ne dileği, ihtiyacı varsa hepsini söyleyip mal, mülk, zenginlik, altın, gümüş, türlü hayvanlar, mahsül, yiyecek içecek (ve) giyisi...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 274).

Kunçuylların çızın erig [...] barım azu üküş anı [...] “Prenseslerin edaları ... servet ve ya pek çok...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 61, 228).

İnçip yime ağı baramka azlanmakın başsız közsüz ezük yalğan savın sini sökti “Bunun üzerine yine mal ve servet yüzünden cimrileşmek dolasıyla başsız, gözsüz yalan yanlış sözlerle sana sövdü” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 59-60, 199).

Men yime alku ağı barım iliksiz tutuksuz köngülin buşı birdim “ben de bütün malımı mülkümü cömertçe sadaka olarak verdim” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 55, 197).

Küniñä ayıña munçulayu berip ağılıktaki ağı barım azkına* kaltı “Bu şekilde her gün, her ay para vere vere hazinedeki servet azıcık kaldı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 34).

Ymä äv bark tutduk üçün yılkıa bar(ı)mka bolup azu muñumuz takım(ı)z t(ä)gip (...) “Ayrıca

¹¹⁶ Orkun (2019: 490) bu bölümü: baş içalarım yaşıça yılkı sizime; Tekin (2013a: 554) baş içal(a)rım y(a)ş iça y(ı)lkı (e)s(i)z(i)m ä biçiminde okumuş; Vasilyev ise transliterasyonunu b¹s¹ çab¹r¹ im j¹s¹ça j²l²qı s²zmä (1983: 29) şeklinde yapmıştır.

¹¹⁷ Ögel (2019: 157) bu yazıtta geçen geçen sekiz ayaklı ifadesiyle ne kastedildiğinin henüz açıklanmadığını ifade etmiştir. Orkun (2019: 484) bu ifadenin sekiz ayaklı mal anlamına geldiğini söyler ve hayvan ile arabanın kastedildiğini belirtir. Mori (1987: 351) yenisey yazıtlarında asıl anlamı “mal” olan barım sözcüğünün at ile aynı anlamda kullanılabileceğini ileri sürer ve bu ifadeyi “ sekiz ayaklı at” olarak anlamlandırır. Kormuşin (2017: 169) bu ifadeyle çadırın kastedildiğini belirtir.

ev bark, mal mülk sahibi olmak için ya da ihtiyaçlarımızı, sıkıntılarımızı bahane edip...”(Huast) (Özbay 2019: 88,94).

KB

boğuzka eginke barım yetgey ök

nerek anda naru maŋga bolga yük “Şimdi elimde olan şeyler, yiyecek ve giyecek bana yeter; ondan fazlasının ne gereği var, o bana ancak yük olur” (Arat, 2018: 656-657).

Clauson (1972: 366) sözcüğün ba:r isminden türediğini söyler. Hamilton (2020: 150) şu açıklamayı yapar: hangi eylemin eylemden ad yapan –^om ile ad türevi? ← bā- ‘bağlamak’ + -r- ettirgenlik veya pekiştirme eki? Mo. bari- “ tutmak”? Mori (1987: 350) sözcüğün ‘mal ve servet’ anlamının genellikle kabul edildiğini söyler ve Bilge kağan yazıtında görülen yılki barım ifadesinin ‘hayvan ve mal’ şeklinde bir “hendiadys” olarak kullanıldığını belirtir. Talat Tekin (2016: 89) sözcüğün *barı- “ tutmak, elde etmek” gibi bir fiilden yapıldığını belirtir. Moğolca bari- ‘elde etmek, tutmak, yakalamak, gaspetmek’ ile karşılaştırılması gerektiğini yazar.

11.47. Eb/Ev

Ögel (2019: 163) Türklerde yurt anlayışının çok geniş olduğundan bahseder. Bu genişliğin çadırdan veya evden (eb) başlayıp devletin sınırlarına kadar uzandığını ifade eder. Sözcük için verilen anlamlar şöyledir: DTS’de (1969: 162) 1. жилище, становище; 2. обитатели становища, семья, домочадцы. Eski Uygurcada ‘ev, bina, saray, kulübe, çiftlik; oda, konut, mesken, ikamet yeri, oturulan yer, mal, mülk; maddi dünya, rahip olmayanların zümresi, bölme’ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 129). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Erin kop ölürmüş, ebin barımın kalısız kop kelürti “evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi” (KT K 1) (T. Tekin, 2019: 46-47).

[Sing]ar süsi ebig barkıg yulıgalı bardı “Bir kısım ordusu evi barkı yağma etmek için geldi” (BK D 32) (Ergin, 2011: 46-47).

ol ş(a)b(ı)ğ (e)ş(i)d(i)p k(a)ğ(a)n(ı)m b(e)n (e)bg(e)rü tüş(e)yin tidi “Muhbir[in] [getirdiği] söz[ler]i işittikten sonra kağanım: “ben eve döneyim” dedi” (T 30) (Alyılmaz, 2021: 354). k(a)rluk t(a)pa [...]g(a)lı b(a)r(ı)p (a)z(ı)n (ä)r(i)g y(a)na (ä)biñä süñ(ü)ş kigürti¹¹⁸ (KÇ

¹¹⁸ qarlwq tapa ... ğalı barıp azın (? Uzwn) eriğ yana bine süsi kiywrDi (Bérta, 2010: 27); Karlok tapa <...>- ğalı barıp azın erig yana ewiñe süñüş? kigürti (Aydın, 2012: 155). karluk tapa gal ı barıp azın erig yana

20) (Şirin, 2016: 647).

Uygur yazıtları

<...> ew barkınt[a] ermiş “<...> evinde barkında imiş” (ŞU D 12) (Aydın, 2018: 58).

Ëvi on kün öñre ürküp barmış “Karargahını on gün öncesinden korkup taşımış” (ŞU/MÇ G 7) (Ölmez, 2018: 118).

Yenisey Yazıtları

Er erdemim ewim ukar (Ukaz?)¹¹⁹ “erkeklik kahramanlığım, evim Ukar?” (E.2. Uyük-Arjan) (Aydın ,2019: 47-48).

Tanrı Dağları Yazıtları

(a)yuñ y(a)tğu (e)bi “Ay’ın yatacak evi” (Töö-Karın 1) (Alimov, 2014: 174-175).

Uygur metinleri

Kaçan bo [tört yekler mini bir] ev kapınga [iltdükd]e (AY) (Kaya, 1994: 62).

... anı köñülinte sakınu kün t(e)ñri tugmazkan ol ok ev içinte olurup kara öñlüg aşlar aşanzun “onu kalbinde düşünerek, güneş tanrı doğmadan, o ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin” (AY V) (Uçar, 2009: 188, 272).

Tünäğü oron başınta bir arıg ävtä yıldıg yaparlıg kav urzun “Gecelediği yatağın başına temiz evdeki güzel kokulu bir kap koysun” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 138, 176).

Ornanguluk ev barklı öz iltingülük yëveğler yığmış tərmiş ed tavar bolar barça yumgın saçılır “(İnsanların) oturacağı ev bark, kendilerine edindikleri eşya, biriktirdikleri mal mülk, bunlar hep birden dağılır” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 332, 382).

neñ inçip balık uluş sayu barıp ev ev sayu keze yorıp ot em kılğalı udaçı ermez “[Bu nedenle] artık asla şehir şehir gidip ev ev gezerek tedavi edemez” (AY IX) (Uçar, 2013: 97-98).

T(e)ñridem kurèkar ev teg alkuka sevgülük körü kanıñsız körklüg menizlig bolurlar “Budalar, tıpkı kutsal Kūṭāgāra'daki evlerinde (olduğu) gibi herkese sevgiyle bakan doyumsuz bir güzelliğe sahip olurlar” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 116, 246).

ol ödün udçı är öz äviñä elitti açıntı “O zaman sığırtmaç onu kendi evine götürüp özen gösterdi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 64).

DLT

Ew: ev. Kısa söylenmesi daha doğrudur (Kaçalın, 2019: 179).

eviñe süsin kigürti (Ölmez, 2015: 219); k(a)rılık t(a)pa : ğlı b(a)r(ı)p : (a)z(ı)n (e)r(i)g y(a)ña ebinge süngüş kigürti (Mert, 2015: 72).

¹¹⁹ r²r²d²mm: b² m: uqz (Vasilyev 1983: 14); Är ärdämim äbim oquz (Kormuşın, 2017: 288); er erdemim ebim akuz (Şemen, 2016: 25).

KB

ķarāngķu ēv ol bu ķiķi tūn sanı

uķuķ bir yula teg yarutur anı “İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl bir meķale gibi onu aydınlatır” (Arat, 2018: 382-383)

Köktürk Türkçesinin¹²⁰ başlıca seslik özelliklerinden olan söziçi ve sözsonu /b/, Uygurcada /v/ye deęiķir: āb (Kökt) āv (Uyg) (Tekin 2016: 21). Ölmez (2009: 212) “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?” başlıklı bildirisinde b ile v arasında fonemik bir ayrım görülmemesinden dolayı ünsüz işaretleri konusunda zengin olan eski Türk yazısında b ile v seslerinin ayrımının gözetilmediğini, söz içi ve sonundaki v’lerin yazımında b işaretinin (Ǯ b¹ ve ǰ b²) kullanıldığını söyler. Detaylı bilgi için bk. (Ölmez 2009: 212-214). Bu sebepten dolayı Clauson, Ölmez, Aydın gibi Türkologlar sözcüğü ew/ev şeklinde okumaktadır.

Eren (2020: 173) kökenini bilmediğimizi belirtir. Clauson (1972: 2-3) bazı edebi metinlerde mecazi anlamda kullanıldığını söyler. Arapçadaki bayt gibi. Sözcüğün fonetik tarihinin sıradışı olduğunu söyler ve orijinal şeklinin e:v olduğunu belirtir. Fakat, 11. Yüzyıl itibarıyla bazı şivelerde ew biçiminde görüldüğünü ve ew>üw>üwi>üy, daha az öy gelişimini takip ettiğini dikkat belirtir.

11.48. Tüz ve türevleri

Ögel (2019: 165) düz, düzölmek, düzmek, tüzük, tüzün gibi sözcüklerin aynı kökten geldiğini belirtir. Ögel’in düz olarak belirttiğı sözcük Eski Türkçede tüz’dür. Eski Türkçede kelime başında d sesi yoktur. Bu yüzden Batı Türkçesinde görölen d’ler eski Türkçede hep t’dır¹²¹ (Ergin, 2013: 91). Orhon yazıtlarında tüz sözcüğü ‘1.düz; 2. barışık, uyumlu’ anlamlarında kullanılır (Şirin, 2016: 744). Ögel’in (2019: 165-166) sözcük ve anlamı üzerine görüşleri şöyledir:

Anlaşmış “düz” olmak ne demektir?: konuya biraz daha geç kaynaklardan başlayalım: Kâşgarlı Mahmud’a göre tüz, “ eşit (mustevî) demektir (I, 109,15). Altun Yaruk’un Çince metninde tüz sözü, “ barış, huzur” manasıyla karşılanmıştır (Suv. 654,20). Hsüan Tsang’ın Çince den Türkçeye tercümesinde ise, bu söze yine aynı Çince işaretle anlam verilmiştir: tüzölmek: barışa, huzura ve sessizliğe kavuşmak (beruhigen) olarak yorumlanmıştır (HT, VII, 2053) (Bk. Çince Notlar 40). Böyle bir manaya kavuşmak,

¹²⁰ Öztürk (2019: 109) “Türkiye Türkçesindeki Kökü Açık Olarak Görölmeyen Kelimeler” başlıklı çalışmasında barış sözcüğünü açıklarken Köktürk kitabelerinde asli olarak -v- sesi olmadığını söyler. Köktürkçedeki iç ses ve son ses -b- ünsüzlerinin Uygurcada süreklileşerek çift dudak ünsüzü olan -w- sesine dönüştüğünü ifade eder. Günümüz Türkiye Türkçesindeki iç sesteki ve son sesteki -v-, -v ünsüzleri çoğunlukla -b > -w > -v; -b- > -w- > -v- şeklinde bir gelişim gösteren ünsüzler olduğunu söyler ve eb örneğini verir: KK eb >EUT ew > EAT ev.

¹²¹ Bu konuda sistematik bir değişim yoktur. Eski Türkçe t’li bazı sözcükler /d/ olurken bazı sözcükler ise /t/ olarak kalmıştır: taş, tüken-, toplan-; düş-, dil gibi.

bizim yorumlarımıza da bir rahatlık vermektedir. Yine Türk-Çin karşılıklarında tüz köngül “sakin ve huzura kavuşmuş gönül” karşılığında alınmış idi (Waldschmidt-Lentz, 1933, s. 536). (Bk. Çince notlar 41). Görülüyor ki, sözlerin manaları kesin olarak bulunmadıkça hiçbir sonuca varamayız. Bu anlayışın paralelini Kutadgu Bilig’in dili gönlü düz olsa, sözünde de buluyoruz (124). Tüz ve tüzü sözleri eski Uygur yazılarında¹²² “tam ve bütün” anlayışında da kullanılıyordu (TT, X, 4,7). Tüzlüg (düzlük) de eski Türkçede huzur ve barış demektir (Man, III, 43). Tüzüşmek ise, karşılıklı yardım etmektir (MK, 2, 99). Bu yardımlaşmada da bir eşitlik vardır.

Ögel sözcüğün anlam alanlarını döneminde neşredilen Eski Uygurca eserleri de göz önüne alarak ortaya koymuştur. Bizim taradığımız metinlerde tespit ettiğimiz bazı örnekler ise şöyledir:

Orhon yazıtları

begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş “Beyleri de halkı da doğru {dürüst ve âdil} imiş (KT D 3) (Ercilasun, 2021: 74-75).

Yenisey yazıtları

Kişi adı olarak tanıklanmıştır: Tüz bay küç bars külüg (E.17. Çaa-Höl V) (Aydın, 2019: 85).

Uygur metinleri

Suv tutmuş tütüslüg kerişlig tınl(ı)ğlarığ tüz baz kılmış “su tutmuş; küskün, kavgalı canlıları barışık duruma getirmiş” (AY III) (Ölmez, 1991: 55).

altun küvrüğün tapınayın atı kötrülmüş burhanlarka birle yene ögeyin çın kirtü tüz edgülerin “Altın davul ile, adı yüce buddhalara hizmet edeyim ve bununla beraber (onların) gerçek (ve) doğru erdemlerini öveyim” (AY V) (Uçar, 2009: 172, 267).

...yétizi üze tüz örtüdi “... genişliği boyunca dümdüz örttü” (AY VII) (Çetin, 2020: 189, 224). tü[z] köñü {ü} l[lü-] [g] aşnukı [: ba-]m teñri: “Doğru düşünceli olma, ezeli βam (Tan) tanrısıdır” (U 178 Nolu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 198-199).

ölürdeçi kişiler birle tüz köñgüllüg boltumuz “Öldüren kimseler ile aynı fikirde idik” (MS) (Ş. Tekin ,2019: 145, 251).

DLT

Tüz ‘seviye’ tüz ‘eşit’ tüzün ‘hoşgörülü’; tüz- ‘eşit düzeye getirmek’ (Dankoff-Kelly 1985: 206); ¹tüzülmek (iş vb. için) yoluna girmek, düzelmek; ²tüzül- (yer için) düzletilmek, düzleşmek; ³tüzül- (nağme için) uyum sağlamak, akort edilmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 914).

¹²² Wilkens’in (2021: 779) tespit ettiği anlamlar şöyledir: düzgün, kaygan, düz, uygun, muntazam,eşit; farksız; aynı suretle; müttefik; tam, tamamen; yegâne,saf; ahenlikli, uyum, geçim,barış.

Beg ilin tüzdi¹²³ “ bey ülkesini düzenledi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 235).

Tüzün birle uruş ütün birle tireşme “ yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 179).

KB

itildi éli hem tüzüldi törü

ilig devleti boldı künde örü “Memleket düzene girdi, yönetim düzeldi. Kağanın mutluluğu günden güne arttı” (Çağbayır, 2019: 158).

Clauson (1972: 571) sözcüğün ‘seviye, düz, düzgün’ anlamlarında olduğunu belirtir, ve anlam genişlemesiyle ‘eşit’ gibi anlamlarda kullanıldığını söyler. Stachowski (2019: 137) sözcüğün Türkiye Türkçesindeki düz biçimini ‘1. Eben, flach; 2. Ebene’ = trkm. düd ‘1.2.id’ = sal. Chak. Tüz ‘ 1.2. id’ < gtü. –tüz biçiminde açıklamıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde düz ‘bir seviyede olan, inişli çıkışlı olmayan, engebesiz, pürüzsüz’ anlamlarında kullanılır (Tietze 2002: 680). Bir de tüz adı ile eş sesli olan tüz- ‘düzlemek, düzeltmek, doğrultmak’ eylemi vardır (Ayazlı, 2016: 254). Erdal (1991a: 681) bu eylemden -(X)l eylemi ile türetilmiş tüz-ül- için ‘düzene koymak, bir ve uyum içinde olmak, vb.’ açıklamasını yapar. Reşit Rahmeti Arat (2007: 341) tüzün (< tüz-ü-n) kelimesinin aslının Orhon kitâbelerinde geçen tüz sözcüğüne bağlamanın mümkün olduğunu söyler. Kelimenin töz ile ilişkisi için bk. (Arat 2007: 341). Ölmez (1991a: 187) Ana Altayca Sözbaşı *d- başlık çalışmasında *düri: ~AT *tüz-: MK, Çağ. tüz- “ düzmek, sıraya koymak, düzenlemek, şekillendirmek”, TT, Kzk., Trkm. düz- ay., Çağ. tüzük kural, düzen, yasa, TT. tüze ‘hukuk’, tüzel ‘hukukî’, tüzük, ‘tüzün nizamname’ açıklamasını yapmış, son üç örneğin néologisme olduğunu ifade etmiş ve sözcüğün Ana Moğolca biçiminin dür-; Moğolca biçiminin ise dürim kural, yasa olduğunu söylemiştir. Ögel (2019: 168) bugün kullandığımız tüzük sözcüğünün Çağatay kültür çevresine ait bir sözcük olduğunu ileri sürer. Tüzüg biçiminin Doğu Türk kültür çevresinde ‘töre’nin yerini aldığını belirtir. XI. yüzyıl Türklerinin halk karşılığı olarak ‘tüz’ sözcüğünü kullandıklarını ifade eder.

11.49. Kög/Küg

Ögel (2019: 167) eski Türklerin şarkıya köğ dediklerini belirtir. Eski Türkçe döneminde ö/ü ünlüsünün ayırt edilememesinden dolayı sözcük kög ya da küg biçiminde okunmuştur. Sözcük yazıtlar dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır. Taradığımız Eski Uygur metinlerinde ise ‘ses, şarkı, nağme’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. DLT’de dört farklı küg/kög

¹²³ Ayrıca Ögel (2019: 168) Kâşgarlı’nın tüz sözcüğünü (Ar. Reâya) sözcüğü ile açıkladığını söyler. Buradaki tüz sözcüğünün Eski Türkçede soy ve sop karşılığında kullanılan töz sözcüğünden geldiğini belirtir.

maddesi tanıklanmıştır. Bizim ele aldığımız küg/kög sözcüğü için ‘şarkıda nağme’ anlamı verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 401). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

..... [başlantı] aprin çor [tigin kügi l]aysutları bi tiuda (M II) (Le Coq, 1919: 7).

Nıpur  tigin  tiglig adakın maŋ[l]ap yorisar oyun küg arasinta aya yap[şınıp kör]ki yaraşı yorıyur “Halhallarla süslü ayağıyla adım atsa, şarkılar (söylenir ve o şarkı sözleri) arasında el çırparak güzel görünüşü ile yürümeye devam eder” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 196).

paşanġ taġda antaġ k gi  ni işılti “Paşanak daġında şöyle bir ses işıtildi” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 65, 203).

DLT

Er k glendi “adam kendi naġmesiyle şarkı söyledi” (Kaçalın, 2019: 312).

Sözcük  zerine genel kanaat  ınceden alındığı yönündedir. Bu sözcük hakkında ileri sürülen görüşler için bk. Yıldız (2020: 85).

11.50. Tut-/tutma

Türkçenin temel fiillerinden olan tut- eski dönem metinlerinde çeşitli baġlamlarda kullanılmıştır. Tutma ise tut- fiiline getirilen fiilden isim yapan -mA ekiyle oluşturulmuştur.  gel (2019: 168) eski dönemlerde de sözcüğün bugünkü gibi kullanıldığını belirtir, Altun Yaruk’tan örnek sunar, sözcük ve baġlamları hakkında önemli tespitler yapar. Bu tespitler yeri geldikçe deġerlendirilecektir. Sözcüğün Eski Türk yazıtları döneminde tespit edilen anlamları şöyledir: 1. tutmak; 2. yurt tutmak; 3. (il) varlık sürdürmek; 4. denetim altına almak; 5. savaşta yakalamak; 6. (at sözüyle) adını almak; 7. (k  sözüyle) adı duyulmak; 8. (Türk teŋri) kagan, katun ve kaganın diġer aile bireylerini korumak (Şirin, 2016: 744). Sonraki dönem metnlerinin muhtevalarının çeşitlenmesi sebebiyle sözcük daha geniş anlamlarda kullanılmıştır. Kaġan unvanlarında dahi kullanıldığını görüyoruz. 476 yılındaki bir Uygur kaġanının unvanı Tengride (gökte) bulmuş İl-Tutmuş Bilge Kaġan’dır (Ögel, 2019: 169). İl tut- ifadesini yazıtlarda da tanıklıyoruz: anı    n ilig ança tutmuş “Onun için devleti öylece kurmuşlar” (KT D 3) (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 26-27).

Ayrıca yazıtlarımızda Ötüken’in yurt tutulması gerektiġi, burada kalınması gerektiġi  ġ tlenmiştir (Ögel, 2019: 169). Bu ifade yazıtlarda şu şekilde geçmektedir:  l tutsık yer Ötüken y ış ermiş “Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) daġları imiş” (KT G 4) (Aydın, 2012: 52).

Ögel, Orhon yazıtlarında geçen tut- sözcüğünü geniş bağlamda değerlendirdiği için konuyla ilgili daha fazla bilgi vermeyeceğiz. Detaylı bilgi için bk. Ögel, 2019: 168-171. Ögel'in eserinde Uygur yazıtları, Yenisey yazıtları ve diğer bölge yazıtları ile birlikte Eski Uygur metinlerine yer vermediği için biz sözcüğün bu bölgedeki kullanımlarına dikkat çekeceğiz.

Uygur yazıtları

k(a)nın (a)nta tutd(u)m “ Han(lar)ını orada tuttum” (Ta G 1-2) (Mert, 2009: 169)

yeleşsin menin er anta başmış tıl tutmuş “Öncülerini benim askerlerim orada baskına uğratmış, bilgi alınacak esirler almış” (ŞU/MÇ D 12) (Ölmez, 2018: 118).

<...> el tutdı ançıp yaşı tegdi “Yurt tuttu, düzenledi” (Tes D 3) <...> teñr<i>de bolmış el etmiş [bilge] kağanım olortı el tutdı “Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan'ım tahta oturdu, yurt tuttu (düzenledi)” (Tes D 4) (Aydın, 2018: 36).

Yenisey yazıtları

el tu{t}tum bodun başladım “devleti elimde tuttum, halkı yönlendirdim” (E. 45. Köjeelig-Hovu) (Kormuşin, 2017: 245).

tagdakı kara adıgıg eligin tut[dum] “Dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım” (E. 68.El-Bakı) (Aydın, 2019: 182).

Uygur metinleri

Bo yörä sözlämiş bölök ol tep munçulayu yañın atların tuta kâzigçä şaşurmatın ägsüksüz tükäl bilmäk ukmak ärür “Bu yorumlayarak söylenmiş bölümdür diye böyle, bu şekil adları tutup sırasıyla şaşırmadan eksiksiz bilmek (ve) anlamaktır” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 438, 583).

...k(ä)ntü eligintä tütsüg tutup ... “elinde tütsü tutup...” (AY VI) (Ayazlı 2012: 102, 172).

kutı buyanı asılgay bilge biligi üsdelgey oğgurak bütgey bo işi sêzik köñül tutmazun “ kutu (ve) sevabı artacak, hikmeti artacak, bu işi bütünüyle bitecek, gönlünde kuşku barındırmazın” (AY VII) (Çetin 2020: 191, 224).

M(e)n oğgurak bo nom erdinig süzük köñülün eşidür m(e)n tutar m(e)n ayayur m(e)n ağırlayur m(e)n “ben tamamıyla bu öğreti mücevherini samimi düşüncelerle işitip (öğretiye) sahip çıkacağım, (ona) hürmet edeceğim” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 285-376).

Ymä äv bark tutduk üçün ylıkıa bar(ı)mka bolup azu muñumuz takım(ı)z t(ä)gip (...) “Ayrıca ev bark, mal mülk sahibi olmak için ya da ihtiyaçlarımızı, sıkıntılarımızı bahane edip...”(Huast) (Özbay, 2019: 88,94).

Täñrim elig törüg ağı barım tutar ağı barım alkınsar el törü näçük tutar täñrim “Haşmetlim, devlet ve kurumlarını zengilik, servet ayakta tutar. Zengilik tükenirse devleti ve kurumları

nasıl sürdürürüz efendim?” (İKPÖ) (Hamilton 2020: 35).

.... : : alın ar]slan tutar küçün ke]gü tutmaz “Hile ile arslan tutulur, güçle fare tutulmaz” (Or. 8212/78 : (C-D) A.1-2) (Yıldırım, 2017: 285).

DLT’de tut-: tutmak, almak; yakalamak; alıkoymak (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 904).

(tut-) baş tuttu: yara zonklayarak azdı

(tut-) ıt keyik tuttu: köpek, geyik vb. hayvanları tuttu

(tut-) ol maña elig tutdı: o bana kefil oldu. Şu atasözünde geçer: elig tutgınça ot tut “ ateş tutmak, kefil olmaktan iyidir; çünkü o, sonunda pişman olur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 323).

KB

Ajun tuttu tavgaç uluğ buğra han

kıtaçsu atı birsü iki cihan “Tavgaç Ulu Bugra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin” (Arat, 2018: 106-107).

Hamilton (2020: 185) sözcük için “belki de fiilden fiil yapan -r- ekinin yardımı ile tur- ‘durmak, kımıldamamak’ fiilini veren aynı *tu- eyleminin -t- ettirgenlik hâli açıklamasını yapar. Clauson (1972: 451) bazen deyimisel anlamıyla tüm dönemlerde ortak olduğunu belirtir. Sözcüğün Eski Türkçedeki bazı türevleri şunlardır: tutgun “ tutsak, esir”, tutug “ çin çarpması”, tutuglug “ cin çarpmış”, tutukla- “ iğdiş etmek”, tutuş- “ birbirini tutmak; yapmışmak” (Şirin, 2019: 85). Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan dudak kelimesinin de kökeni tut-’tır. Bu fiile +ak eki getirilerek oluşturulmuştur. Sözbaşı t Oğuzcada d’ye dönüşmüştür (Akar, 2019: 105). Ayazlı (2016: 250) tarama içine aldığı bütün Türk dillerinde sözcüğün tespit edildiğini söyler. Hacıeminoğlu (2019a: 48) tu- ‘tutulmak’ sözcüğüne -t- eki getirilerek oluştuğunu söyler: “tut- < tu-t “ tutmak, saklamak”.

11.51. Kör-

Ögel (2019: 70) bu sözcüğün Eski Türkçede ‘bağlanmak’¹²⁴ anlamına geldiğini ifade eder. Çince de görmek sözcüğünün ‘bağlanmak ve itaat etmek’ mânâlarına geldiğini belirtir. Bu anlayışında halkın yüzünü çevirip kağana bakmasından ve böylece bağlılığını bildirmesinden kaynaklandığını yazar (Ögel, 2019: 275). Şirin’in (2016: 734) yazıtlar döneminde tespit ettiği anlamlar şunlardır: 1.görmek 2. (yönelme ve bulunma durumuyla) itaat etmek 3. (yügerü zarfıyla) esenlik ve huzura kavuşmak 4. (emgek) çekmek 5. aldırış etmek 6.

¹²⁴ Ögel (2019: 275) Türkçenin sonraki dönemlerinde bak- sözcüğünün “devlete bağlı olmak, itaat etmek” karşılığında kullanıldığını söyler. Türkmenlerin Şeçerisi’nde bu kullanımın tanıklandığını söyler. Yağma anğa arka bërıp Oğuz Hānga bakınmadı “Yağma buna güvenip Oğuz Han’a itaat etmedi” (Ölmez, 2020: 130, 223).

(edgü/beñi sözleriyle) huzur içinde yaşamak 7. görüp geçirmek 8. yardımcı fiil. Ögel'in bahsettiği bağlanmak, tâbi olmak, itaat etmek anlamları yönelme ve bulunma hali durumlarında kullanılır: Tokuz Oğuz beğleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla: İlgerü, kün tuğsıkka, birgerü kün ortusıngaru, kurıgaru kün batsıkınga yırgaru tün ortusıngaru, anta içreki bodun ko][p] m[anğ]a kör[ür] (KT G 2) (T. Tekin, 2019: 34).

[Ben] Bilge Tonyukuk ben özüm tabğaç ilinge kılındım Türk bodun tabğaçka körür erti “ [ben] Bilge Tonyukuk’um. Ben Çin ülkesinde doğdum. Benim doğduğum çağlarda Türk milleti Çin’e tâbi idi” (Sertkaya, 1995a: 44).

Orhon yazıtları

inim kül tegin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı “Küçük kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendi kendime düşündüm. Gören gözlerim görmez, bilen bilincim bilmez gibi oldu” (KT K 10) (Ölmez, 2015: 91, 104).

Üzä k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m ol(u)rtuk(u)ma ölt(ä)çiä s(a)k(ı)n(ı)gma türk b(ä)gl(ä)r bod(u)n [ö]g(i)r(i)p s(ä)b(i)n(i)p toñ(ı)tm(ı)ş közi yüg(ä)rü körti (BK D 2) (Şirin, 2016: 631).

Yavuz, bat bi:z, aziğ üküşüg, kö:rtig (O 7) (Clauson, 1957: 182).

Uygur yazıtları

kazluq költe da körti “Kazluk Göl’de.....gördü” (ŞU G 2-3) (Mert, 2009: 244-245, 248).

Yëgenimın aıtımın körtüm ımtı öltüm “Kızlarımın oğullarını, oğullarımın oğullarını gördüm. Şimdi öldüm” (Su 8) (Ölmez, 2018: 189).

ëşi yër tapa az er ı<d>tım kör tédim “müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim. Bak dedim” (ŞU D 11) (Aydın, 2018: 58).

Yenisey yazıtları

ökinm(ä)d(i)ñ(i)z y[ıta] körm(ä)d(i)ñ(i)z bökm(ä)d[(i)ñ(i)z] “Pişmanlık duymadınız! Yazık! Görmediniz! Doymadınız! (E.26. Açurı/Oçurı) (Şirin, 2009: 163).

Öz elin yëti körti “Öz yurdunu yedi (kez) gördü” (E. 152. Şançi III) (Aydın 2019: 235).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çok geniş anlamlarda kullanılmaktadır:

görmek, bakmak, (olarak) görmek, seyretmek, dikkate almak; görmek, bakmak, (olarak) görmek, seyretmek, dikkate almak; ziyaret etmek; anlamak, algılamak, kavramak; (dert, keder, baskı) çekmek, dayanmak; (sevinç) hissetmek; söz dinlemek, itaat etmek; (kehanet) sormak, istişare etmek; (rüya) birisini işaret etmek; yardımcı fiil (-y)u zarf-fiil ile birlikte): denemek, bir işin yapılacağını garanti etmek (Wilkens, 2021: 408).

Uygur metinleri

Yene mıntıda [adın] neçe neçe ki[şiler]ning [sansız] sakışsız özlü[glorig ölümiş]lerin körtüm (AY) (Kaya, 1994: 63).

... bir angsız uluğ t(e)ngri burқан nom nomlayu oluru y(a)rılıkamızın körtiler “son derece ulu bir Tanrı Buda(nın) öğretiyi açıklayıp, oturup, buyurduğunu gördüler” (AY III) (Ölmez, 1991: 70).

ol körmiş eşidmiş nomlarıg çınınça körüp kirtüsinçe sakınıp ezügin igidin bilirler “O gördüğü işittiği *dharmaları* gerçeğe uygun olarak görüp, gerçeğe uygun olarak düşünüp, gerçek dışılığını anlarlar” (AY V) (Uçar, 2009: 232,285).

bo savag eşidip ol toyun atasın körmiş oğlu teg ertingü katıgılanıp küçin közin açıp t(e)ngri burhan(ı)g körti “Bu sözü işiten o rahip, babasını görmüş çocuk gibi fevkaalede bir gayret gösterip güçlülükle gözlerini açarak Tanrı Buda’yı gördü” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 154-155, 258).

tanuklug şav tamgalıg bitig eşidmişte körü körmiş yeg “tanıklı söz damgalı yazı (gibidir) Duyandan, gören daha iyidir” (Or. 8212/78 No.lu Yazma Parçası A(B?)Yüzü) (Yıldırım 2017: 282-283).

Ödmeng, körmeng, ürküt[m]eng tir “ Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin der” (IB) (Tekin 2017: 21,29).

(e)mgek körmiş “zahmet çekmiş” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 100, 222).

bir kkirilig nom kaltı emgekig körmek üzekisi... “Şöyle ki ıstırap çekmenin de üzerinde olan...” (VB) (Elmalı, 2017: 98, 152).

DLT

Şu atasözünde geçer: yüzke körme erdem tile. Anlamı: Yüze ve rengin solmasına bakılmaz; adamda meziyet ve edep ara (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 235).

KB

ukušluğnı kördüm kör az sözledi

öküş sözledim tép ökündi yılın “Bir akıllı insan gördüm, az konuştu, fakat çok konuştum! Diye yıllarca pişman oldu” (Çağbayır, 2019: 331).

Gökçe (2015: 65) Kutadgu Bilig’deki gör- fiili üzerine önemli tespitler yapar:

Arat’ın genellikle çeviri değeri vermediği ya da çoğunlukla “bakmak” çeviri değeri ile verdiği KÖR- “görmek” fiilinin bir çok örnekte “bilmek” değeri ile çevrilebileceğini düşünmekteyiz. (...) Bunun yanında KÖR- “görmek” fiilinin “bakmak” çeviri karşılığı ile çevrildiği beyitlerin bir çoğunda fiziksel bir bakmadan ya da müşahade edilecek gerçek olay ya da durumlardan da söz etmek mümkün değildir.

Kutadgu Bilig’de KÖR- “görmek” fiilinin BİLMEK GÖRMEKTİR kavramsal metaforu şeklinde okunabileceği cümlelerin genellikle isim / bildirme cümlelerinde ortaya çıkması da dikkate değerdir.

Hacıeminoğlu (2019a: 45) Eski Türkçede köz < kö-z < ‘göz’ isminin mevcut oluşundan hareket ederek Eski Türkçede bir kö- fiili olduğunu belirtir. Kör- sözcüğünün de kö-r- ‘görmek’ biçiminde açıklar. Stachowski (2019: 162) sehen’ = trkm. gör- id. = kirg. tuw. jak. kör- id. < gtü. *kör- id. açıklamasını yapmıştır.

11.52. Bulga- ve türevleri

Sözcüğün asıl anlamı ‘karışıp bulanmak’tır (Ögel, 2019: 173). Ögel’in bu düşüncesinin temel dayanak noktası Altun Yaruk’tur. Yazıtlar döneminde bulanma (bulganma) sözcüğünden türeyen bulgak ve bulganç sosyal anlamda kullanılmıştır (Ögel, 2019: 173). Burada şu hususu belirtmeliyiz ki bulgak ve bulganç sözcüklerinin kökü bulganma değil bulga-’tır. Bulga- sözcüğünün karşımıza ilk çıktığı metinler yazıtlardır. Şirin (2016: 725) eski Türk yazıtlarındaki anlamlarını şu şekilde tespit etmiştir: 1.bulamak, karıştırmak 2. iç karışıklık çıkarmak, kaosa sürüklemek 3. safları karıştırmak, dağıtmak. Eski Uygurcada ise sözcük ‘altüst etmek, şaşırtmak, rahatsız etmek; karıştırmak, çalkalamak, çalkamak, çırpma’ (Wilkens, 2021: 197) anlamlarında kullanılmıştır. Bu kökten türetilen bulgaş¹²⁵ ise “düşmanın gelmesi üzerine halkın arasında doğan panik” demektir (Ögel, 2019: 174). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Bêş balıkdâ tört sü[nüş sü]nüşdökde küli çor oplayu tegip bulgayu <...> “Beşbalık’taki dört savaşta da Küli Çor ileri atılarak saldırıp (ortalığı) karıştırarak <...>” (KÇ 11) (Aydın, 2012: 153).

Uygur yazıtları

îçre ben bulgayın temiş “içeriden ben nifak çıkarayım demiş” (ŞU/MÇ G 4) (Ölmez, 2018: 118, 123).

Uygur metinleri

Ögüngen köngülüngen bulayur (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 247).

¹²⁵ Aç Bars Hikâyesi’nde sözcüğün bulgaşu biçimi tanıklanmıştır. Sözcük ‘yığın hâlinde, karışık’ anlamındadır: kün t(ä)ñri, köktin tüşär t(ä)ñridäm hua çäçäklär bulgaşu... “Gökten düşüyor ilahî çiçekler yığın hâlinde...” (Gulcalı, 2015: 163). Erdal (1991a: 555) bulga-ş- sözcüğünden DTS’de bahsedildiğini, EDPT’de bahsedilmediğini belirtir. Sadece Altun Yaruk ve Kutadgu Bilig’de tanıklandığını söyler. Kutadgu Bilig: kalın sü yayılsa için bulgaşur anı itse bolmaz yarağsız tuşur “Kalabalık ordu yayınca içinden karışır; düzene sokulmaz, kötü bir durum doğar” (Arat, 2018: 454-455). DLT’de bulgaş: bir düşman yaklaştığında halkta meydana gelen kargaşa (civil disorder) (fitna)” (Dankoff- Kelly 1982: 345).

Altınç töz tıp ulug nızvanılar iyin bulgadaçı kiçig kadgular erser (AY) (Kaya, 1994: 81).

... kamag beş aẓun tınl(ı)glarig aşurdaçı bulgadaçı... “bütün beş hayat şeklindeki canlılara iftira atacak (ve) (canlıları) karıştıracak...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 394, 575).

{...} mǎñigü. It ürdöki kuş üni, bulgağlı ǎmgätigli yavlak ün... “... ebedî. Köpek ürmeleri, kuş çığlıkları, karışık sıkıntılı kötü sesler...” (Huyadagmǎn) (Özbay, 2020: 69).

ögüg aṅıg ölürdeçı bulgadaçılar “Anayı babayı öldürenler, birbirine katanlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 150, 253).

DLT

ol atasın bulgağı “o, babasını sinirli ve kızgın hâle soktu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 470) eklinde açıklanmıştır.

Clauson (1972: 337) sözcüğün temelde “karıştırmak (bir sıvı vb.)” anlamında kullandığını söyler ve mecaz olarak da ‘karıştırmak, (birisini) rahatsız etmek, bir düzensizlik durumu üretmek’ anlamlarında kullanıldığını ifade eder. Gabain (1988: 41) r ve l’nin yanındaki sedalı ünsüzlerin sedasızlaştığını söyler: bulğa- , bulğa- “ karıştırmak” örneğini verir.

11.53. Bulgan-

Bulga- köküne fiilden fiil yapan -^on ekinin getirilmesiyle oluşturulan bulgan- metinlerde u şekilde tanıklanmıştır:

Kop kanka bulğanmış ... “çok kana bulanmış...” (Le Coq, 1936: 7).

Ötrü-ü ol yǎklǎr štani ilig bǎg-ning munçulayu küçlüg yawlaqsawǎn ǎşidip öwkǎlǎrintǎ ötkürü artuqraq bulyanıp anta oq (...) “Als darauf diese Dämonen diese derartig kraftvolle, feindliche Rede des Königs Cařana gehört hatten, da wurden sie infolge ihrer wut noch mehr erregt...” (U IV) (Müller-Gabain, 1931: 680-681).

Biş yüz baqar tağı anta (b)ulğay bulğanıp terkişlenip niridani braman inçe tip tidi “500 bakırı olsun nereden bulayım. Kızıp hiddetlenerek Nirdhane brahman şöyle dedi” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 57, 198).

DLT’

İL bulgandı: ülke karştı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 302).

11.54. Bulgak

Bulgak sözcüğü için Kâşgarlı ‘fitne’ anlamını vermiştir (Ögel, 2019: 173). Bulga- kökünden türetilmiştir. Ögel (2019: 174) sözcük için yazıtlar döneminden, Eski Uygurcadan ve Kâşgarlı’dan örnekler sunmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlam şöyledir:

Orhon yazıtları

Tenri yir bulgakın üçün, ödiñ(e) küni tegdük üçün yağı boltı “Gök ile yer bulandığı için, ödüne kıskançlık girdiği için düşman oldu” (Ercilasun, 2021: 120-121). Ögel (2019: 174) tenri yır bulgakın üçün ifadesinin devlet felsefesi bakımından önemli bir söz olduğunu belirtir. Yeryüzündeki devlet içinde bir düzen bulunduğu gibi, gökte ve aynı zamanda yer ile gök arasında bir düzen olduğunu söyler.

Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti tenri yir bulgakın üçün yağı boltı “Tokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için (aralarındaki düzen bozulduğu için) düşman oldu” (Şirin, 2019: 288).

Yenisey vazıtları

Bodun ara bulgak üçün elig uyagamga adrılıtm esni “Halk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım” (E.15. Çaa-Höl III) (Aydın, 2019: 81).

Uygur metinleri

Ögel (2019: 174) büyük fitnenin yavız (yavuz) bulgak adıyla anıldığını söyler. Bu ifade AY’ta: ol il-[te]ki kişiler .. alkınurlar [yav]ız bulgakın .. ol il içinte [ay]aglıg .. ulug begler buryuklar (AY) (Kaya 1994: 298) şeklinde tanıklanmıştır.

Manihaica III’de bulḡaq (bulḡak) biçimi de tanıklanmıştır: [qa]lti küntuysuqduñqı yil [tursar] ötrü ol bulḡaqıy tlgäkig [ö]rküçlänmäkg äsmäkig künbatsqıngaru älitir (Le Coq, 1922: 9). Aynı eserde bulqaq (bulḡaq) biçimide tanıklanmıştır: it ördüki quş üni .. bulqaqlı ämgätigli yav-laq ög’ür (Le Coq, 1922: 45).

.... erüş üküş tınl(ı)glarıñ ıçıgay [bulga]k em[ge]klerin kalın<ç>sız tarkarur erti “... pek çok canlının sıkıntı veren ıstıraplarını büsbütün uzaklaştırdı” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 217).

Ayrıca sözcük Eski Uygur Türkçesinde bulgak telgek ‘hareket’ ikilemesinde geçmektedir (Ölmez 2017: 258).

DLT’de bulḡaq: “ bir düşman görüldüğünde insanlarda ortaya çıkan korku (Dankoff-Kelly, 1982: 349).

KB

iki törlüg erke katılma yıra

katıldıñmu bulḡak kopurḡay kör e (Kaçalın: 223)

11.55. Bulganç

Bulga- kökünden türetilmiş bir diğer sözcük bulganç’tır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

[türk bod(u)nı y(e)me] bulğ(a)nç [ol t(i)m(i)ş] “ Türk halkı [da] [zaten] karşıklık içindedir [demiş]” (T 22) (Alyılmaz, 2021: 339).

11.56. Buğ

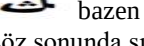
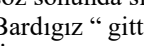
Ögel’in bu eserinde değerlendireceğimiz bir diğer sözcük buğ¹²⁶ “sıkıntı” sözcüğüdür. Ögel (2019: 175) sözcüğün Köktürk yazıtlarında ‘sosyal sıkıntı’ anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Türk Kagan Ötüken yış olursar ilte buğ yok (Ercilasun, 2016: 500). “ Türk Kağanı Ötüken Ormanı’nda (yani başkentte) oturursa, devlet içinde (ilde) sıkıntı (bung) yok! (Ögel, 2019: 175). Diğer örnekler için bk. Ögel, 2019: 175-176.

Èl y(e)me : èl bolıtı: bod(u)n y(e)me: bod(u)n bolıtı: öz(ü)m k(a)rı bolıt(u)m : neng y(è)rd(e)ki : k(a)ğ(a)nl(ı)ğ bod(u)nka: bint(e)gi¹²⁷ b(a)r (e)rs(e)r : ne buñg :b(a)r (è)rt(e)çi (è)rm(i)ş (T 56-57) (Akar, 2020: 112). Ögel (2019: 176) bu cümleyi “Ne yerde (olursa olsun), kaganlı (kağan tarafından idare edilen) bir milletin (başında) bir serseri bulunsa, (o milletin) ne büyük bir sıkıntı ve felâketi (bungi) olurmuş” şeklinde aktarır. Thomsen’in buradaki buğ sözcüğünü “o millette bundan dolayı ne tahlihsizlik (unglück) doğarmış” şeklinde yorumladığını belirtir.

Yenisev yazıtları

¹²⁶ Ögel (2019: 175) sözcüğü buñg şeklinde belirtmiştir. Ögel’in damak genizsil sesi olan /ŋ/ sesini ng şeklinde verdiğini görüyoruz. Bu ses Orhon Türkçesinde söz içinde ve söz sonunda bulunur. Añaru “ ona doğru”, buñad- “bunalmak” öñdün “ doğuda” täñri “gök, tanrı” (Tekin, 2016: 69). Uygur alfabesinde bu ses yan yan yazılan (nun+kef) sesiyle gösterilir (Uçar, 2020a: 237). Arap harfli metinlerde ise bazen bazen de şeklinde gösterilir (Demirci, 2014: 276). Tekin (2016: 70) geniz ünsüzü / ŋ / söz içinde ve söz sonunda sık sık sızıcı /g/ ile nöbetleştiğini söyler ve şu örnekleri verir:

Bardıgız “ gittiniz” (KT GD) ~ bardıñız (O 12)

Ölsikig “ öleceksin” (KT G 7; BK K 5) ~ ölsikiñ (KT G 6; BK K 5)

Buñug “ derdin” (KT G 8) < * buñuñ.

Detaylı örnekler için bk. (Tekin 2016: 70).

Gabain (1988: 39) ŋ/~ğ/g değişmesinin seyrek olduğunu söyler ve şu örnekleri verir: äñim, ägim “ kısımlı” äñin, ägin “ omuz” ,äñir- , ägir- “ takip etmek, muhasara etmek”. Bu konuyla ilgili önemli çalışmalardan biri Saadet Çağatay’a aittir. Çağatay (1954: 15) ñ (ŋ) sesinin teşkil bakımından damak kapanma fonemlerinde g, ğ, k, q’larla pek yakından münasebette bulunduğundan eski lehçelerimizde yerini g sesine bıraktığını söyler ve yazıtlardaki yazımına örnek verir. Ağca (2012: 71) /ŋ/ ünsüzünün Türk runik harfli bütün Kök Türk yazıtlarında /g/ ile yazılmadığını, /g/’li yazımın birkaç yazıt ile sınırlı kaldığını söyler, Tekin’in verdiği örneklerin sadece Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarına ait olduğunu belirtir. Korkmaz (2013: 158) bu ses hakkında ileri sürülen görüşleri şu şekilde özetlemiştir: bu ünsüz değişmesi Tekin’e göre nöbetleşme, Erdal tarafından fonetik olmayan fakat DLT’ye göre Argu ağız özelliği, Ölmez tarafından imla meselesi, Ağca tarafından bir ağız özelliğinin yazı diline yansımaları olarak değerlendirilmiştir. Demirci (2014: 287) bu sesi, g’li damak ŋ’si olarak adlandırmış, Eski Türkçeden beri g’li damak ŋ’sinin /ŋ/ > /g/, /ŋ/ > /n/ gibi dalgalanmalar gösterdiği belirtmiş g’li damak ŋ’sinin /ŋ/ > /g/, /ŋ/ > /n/ gibi dalgalanmalar göstermesini allophone olarak değerlendirmiştir.

¹²⁷ Tekin (1994: 52) bünt(ä)gi “ böylesi, bunun gibisi” sözcüğünü 1963’e kadar bütün araştırmacıların yanlış anladığını belirtir. Bu sözcüğün gerileyici ünlü benzeşmesi ve ünlü düşmesi ile (krş. antäg “ öyle anı tæg) daha eski ve birincil *bunı t(ä)g-i öbeğinden geldiğini söyler.

Buñusuz ulgatım buñ bo ermiş (E.7 Barık III) (Aydın 2019: 60). “ Bunsuz büyüdüm, meğer bun bu (ölüm) imiş” (Ögel 2019: 60). Aydın (2019: 60) bu cümleyi sıkıntızca büyüdüm (ama) sıkıntı (asıl) bu imiş şeklinde aktarmıştır. Sözcüğün Yenisey yazıtlarında buñu biçimi de tanıklanmıştır: Buñusuz ärdä bän ərdim (E.6 Barık II) (Kormuşin, 2017: 232). Barık II ve III yazıtlarından hareketle bu yazıtı yazan kişinin diyalektinde sözcüğün buñu biçiminde olduğunu söyleyebiliriz. Yıldırım (2019: 47) Yenisey yazıtlarında ünlü türemesinin sadece buñu sözcüğünde görüldüğünü söyler.

k¹ b(a)kırı buñs(ı)z (ä)rti k(a)ra s(a)çın t(ä)g “Bakır (parası) sayısız idi, kara saç(lar)ı gibi” (E.26/ Ye 26 Açurı/ Oçurı) (Şirin, 2009: 163).

Ögel (2019: 175) sözcüğün XI. yüzyıldan sonra mung¹²⁸ şekline dönüştüğünü söyler. Fakat sözcüğün Uygur metinlerden itibaren muñ şeklinde görüldüğünü söyleyebiliriz. Wilkens (2021: 480) ¹muñ sözcüğü için şu anlamları vermiştir: darlık, sıkıntı, acı, keder, üzüntü, yoksulluk; yokluk çeken, sıkıntı çeken.

Uygur metinleri

...beş aẓun içindäki irinç y(a)rılıg ämgäklig tolgaklıg muñka tarka tägmış “...eş varlık şekli içindeki zavallı, ızdıraplı kedere düşmüş canlılar” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 118).

Täñrim nä muñ taķ boltı kim antağ täñri täg ärdini täg ögükünüzni ölüm yeriñä idur siz “Haşmetlim, gökyüzü gibi, mücevher gibi sevgili evladınızı böyle ölüm ülkesine göndermeniz (için) nasıl bir felaket geldi başınıza?” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 43).

Muñ ay muñ ay yitürmiş m(ä)n isig sävăr amrak “Ey keder ey keder, kaybetmişim ben candan sevilen yavrumu” (ABH) (Gulcalı, 2015: 175)

munğka tarķķa tegmiş erürler “ızdıraba sıkıntıya duçar olurlar” (MS) (Ş.Tekin, 2019: 96, 221).

DLT

Kâşgarlı Mahmud sözcüğe iki anlam vermiştir: 1. mihnet 2. sıkıntı ve üzüntü (Ögel, 2019: 175). Şu atasözünde tanıklanmıştır: Erke muñ tegi.r täg señiri.ñe yel tegi.r. “İnsana sıkıntı düşebilir; rüzgârın dağın burnunu vurduğu gibi. Sonra ondan (sıkıntı) kaybolur; rüzgârın dağ burnundan kaybolduğu gibi. Dağ burnu yerinde durmaktadır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 493).

KB

¹²⁸ b- ile başlayan sözcüklerde genizsi bir ses olan /n/ ve /ŋ/ var ise söz başındaki b- > m-’ye gelişir. ben~ men olur (Hazar, 2020: 414). Gabain (1988: 39) yazıtlardaki geniz sesi b’nin yazmalarda m’ye değişmesi başlığı altında buñ, muñ örneğini vermiştir

bütünsüz nolur tegme yerde köñül

köñül bütmeşe erke artuķ muñ ol “Her yerde gönül güvensiz olur. Gönlünün güven duymaması, insan için büyük bir ızdıraptır” (Çağbayır, 2019: 217).

11.57. Edgü körteçi

Ögel (2019: 176) Bilge Kağan yazıtının kuzey 14.satırında geçen edgü körteçi ifadesini ‘devlete bağlanmak’ olarak aktarmış ve bu satırda geçen girmek sözcüğünün de ‘devlete bağlanma’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Yazıtlarda ‘çıkma’ın bir isyan durumu olarak algılandığını ifade etmiştir. Ögel’in bahsettiği satır şöyledir: türük [bodun] <...> edgü körteçi sen ewiñe kirteçi sen buñsuz boltaçı sen (Aydın 2012: 86). Bu satır araştırmacılar tarafından şu şekilde aktarılmıştır: Türk halkı [...] göreceksin [...] sen evinde [...]çaksın (Thomsen, 2011: 199); Bu hakanın, bu beyleri iyi [= hayır] göreceksin!.. Evine [= vatanına] döneceksin, Kaygusuz olacaksın (Orkun, 2019: 58); Türk milleti kendin iyilik göreceksin, evine gireceksin, dertsiz olacaksın (Ergin, 2011: 61-63); Türk (halkı), ... iyilik göreceksin, evine gireceksin (ve) dertsiz olacaksın (T. Tekin, 2019: 57); Türk halkı [o zaman] kendin iyilik göreceksin. [o zaman] evine gireceksin, ve bunsuz olacaksın (Béta, 2010: 192); Türk halkı <...> iyilik göreceksin, obana gideceksin, sıkıntı çekmeyeceksin (Aydın, 2012: 86).

Türk halkı iyilik bulacak, çadırına gireceksin, sıkıntı çekmeyeceksin (Ölmez, 2015: 149).

11.58. Yarut-/Yaruk

Ögel (2019: 180) Eski Türkçede aydınlatmaya yarut- denildiğini söyler ve yaruk sözcüğünün ise genellikle ‘mukaddes bir ışık veya nur’u ifade ettiğini belirtir. Yaruklug yaşuklug ikilmesini ise “Tanrı’nın nura sahip olduğunu” nun bir çeşit ifadesi olarak değerlendirir. Bu ifadelerin genellikle Budizm ve Manihaizm’in benimsenmesinden sonra görüldüğüne dikkat çeker. Bu iki sözcüğün de kök biçimi yaru-’tır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

kirtü nom tözlüg yoluğ oruķuğ y(a)rutu yaltritu y(a)rluķazunlar “gerçek öğreti esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar” (AY III) (Ölmez, 1991: 48).

Näñ y(a)rutgalı yaşıutgalı etmäzlär “asla parlatmazlar (ortaya çıkartmazlar)” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 394).

bilge biliglig y(a)rukın y(a)rutayın üzüksüz bolzun “hikmetin ışığı ile kesintisiz aydınlatayım” (AY V) Uçar, 2009: 174, 268).

... bo nomlug y(a)ruk yulag tamtuzunlar nom tözlüg y(a)rukın keñürü y(a)rutzunlar “... bu öğretinin parlak meşalesini tutuşturunsunlar. Öğreti özlü ışığıyla yayılarak aydınlandı” (AY

VI) (Ayazlı, 2012: 121-122, 174).

Tört bulnuğ yarutır “dört bir yanı aydınlatır” (Huast) (Özbay, 2019: 80).

DLT'

yaru-:¹²⁹ kün yarudı “güneş aydınlatı”. Karanlık bir yer aydınlanırsa yine ayındır. Yarut-biçimi DLT’de tanıklanmamıştır. Yaruk: yap yaruk nēñ “çok parlak şey” (Kaçalın, 2019: 566).

KB

Yula erdi ھاڭڭا ڧاراڭڭۇ تۇنى

yaruklukı yağtı yaruttı sini “O karanlık gecede halka meşaleydi; etrafa ışık saçtı ve seni aydınlatı” (Arat, 2018: 97).

Clauson (1972: 956) yaru- maddesinde sözcüğün *ya:- ile eş anlamlı olabileceğini söyler. *yar gibi bir isimden türemiş olabileceğini ifade eder. Hamilton (2020: 189) Middle Turkic’e göre ikinci ünlüsünün uzun olduğunu belirtir.

11.59. Yüle-/Yöle-

Ögel’in eserinde değerlendireceğimiz bir diğer sözcük yülemek/yölemek sözcüğüdür. Ögel (2019: 182) bu sözcüğün ‘destekleme’ anlamında kullanıldığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde ‘dayamak, desteklemek, yardım etmek’ gibi anlamlarda tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 915). Sözcüğün XI. yüzyılda ise kullanımlarından birisi de kut yülek’tir: Tanrıdan sana daima arka ve destek (kut yülek) gelsin (Ögel, 2019: 182). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ay meni agulug yılan tikdi t(e)rkin tavrak etözimin yöleyü tutuñlar “Ay, beni zehirli yılan soktu! Hemen bana yardım edin, (beni kurtarın)” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 181, 267).

DLT

yöle-: ol tāmıg yöle.di o duvar vb. şeylere destek yaptı.

KB

seniñde ağın yok sıgıñu idim

yazukum bağışla yölegil ڧutun “Senden başka sığınacak Rabb’im yok. Günahımı bağışla ve kurtuluşum için beni destekle” (Çağbayır, 2019: 374).

11.60. Basut

Ögel (2019: 182) bu sözcüğün bas- kökünden geldiğini ve ‘arka, destek’ anlamında

¹²⁹ Yaru- yaşu- ise: dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek anlamındadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 956). Er yarudı yaşudı “adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 385).

kullanıldığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Yitilii ‘ikii y(i)g(i)rmilii ärklig küçüglärdän küç basut k(ä)lzün “Von den sieben und den zwölf Herrscharfts-Mächtigen möge Kraft und Förderung kommen” (M III) (Le Coq, 1922: 35).

... ol elig hanıñ süü<s>inä çäriğinä art basut bolup; yagısın yavlakın k(ä)ntün yavaldurgay biz “... o hükümdarın askerine yardımcı olup düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz” (AY VI) (Ayazlı 2012: 73, 168).

Kim bolarnıñ neçe bar erser yeg edremliğ iş küdökleri art basut kılzunlar “Öyle ki bu saydıklarımın ne kadar üstün faziletli, iyi işleri varsa (bu işler) bana yardımcı olsun” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 232-233, 368).

DLT

¹basut: ‘destek olan kimse, şefkatli yardımcı’.

²basut: yardım ol maña basut birdi “o bana yardım etti”. Bu iki sözcük (yardım eden ile yardım) birbirine yakındır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 152).

KB

bayat kimke bërse ‘inâyet ülüg
tilekke tegir boldı atlıg külüg (Kaçalın: 101).

11.61. Bayat

XI. yüzyıl Türkleri Tanrı’ya “bayat” derlerdi (Ögel, 2019: 182). Kâşgarlı sözlüğünde iki bayat maddesi vermiştir: ¹bayat: yüce Tanrı’nın adı. Argu lehçesinde; ²bayat: Oğuzlardan bir kabile adı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 419).

KB

Bayat birmişin hâlk tıdumaz küçün

Yağız yir yaşıl kök tirilse öçün “Yağız toprak ile mavi gök, öç almak için birleşse bile, Tanrı’nın verdiği insan engel olamaz” (Arat, 2018: 374-375).

bayat bërdi emdi saña ög köñül

ukuş hem bilig birle bolduñ amul (Kaçalın: 108).

Arat (2006: 122) sözcük ile ilgili şu açıklamayı yapar:

Bayat tâbirinin Orhun ve Uygur metinlerinde bulunmadığı anlaşılıyor. Kutadgu Bilig’den sonra, bayat tâbirinin bu mânada kullanılışı hakkında Kaşgarlı şu malumatı veriyor bayat ‘ yüce Tanrının adıdır Argu şivesinde’. Bayat tabiri Allah’ın isimlerinden biri olacaktır. Bunun Allahın vasıflarından hangisi olduğunu tespit etmek zordur. Bu hususta Kur’an ’ın eski Türkçe tercümelerinin tetkiki faydalı olacaktır. Bu tâbirin Türkçe olduğu kabul edilirse (bunun aksini iddia etmek için hiçbir sebep yoktur)

bunun bir taraftan bay (zengin) ve diğer taraftan baya (önce, eski, kadim) sözleri ile ilgili olması düşünülebilir. Bunlardan birincisi için baya- ‘ zengin olmak’ bayu- ‘ zenginleşmek’ çeşitli lehçelerdeki kullanımları için bk. Arat 2006: 122

Ögel (1991e: 25) impatorluk bayrağını, dikmek ve devlet kurmak anlamlarını verdiği Moğolca bayihu sözcüğüyle Türkçe bayı- sözcüğünün ilgisi olduğunu ileri sürer. Şçerbak (2019: 103) Eski Türkçedeki baya- ~ bayu- fiilinin Orta Moğolcada bayaci- “zenginleşmek” şeklinde görüldüğünü söyler. Erdal (1991: 82) Bayat “Tanrı” sözcüğünün Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lügâti’t-Türk’te yaklaşık 270 kez geçtiğini söyler ve sözcüğün bay “zengin” ile ilişkili olduğunu düşünür. Tietze (2002: 295) sözcük için “tanrı” < ET. Bayat açıklamasını yapmış, Erdal’ın 1982’de çalışmasında bāyāt< bāy-ağut “zenginler” açıklamasını yaptığını fakat kelimenin bir çoğuldan çıkmış olmasının anlaşılabilir bir durum olduğunu ifade etmiştir.

11.62. İduk-Kut Tınlıg

Ögel’in eserinde değerlendireceğimiz bir ifade de ıduk¹³⁰kut tınlıg ifadesidir. Ögel (2019: 183) Uygurların mukaddes yaratılmış canlılar için bu ifadeyi kullandıklarını belirtir. Bu ifade Uigurica’da şu şekilde geçmektedir: il bulgagıña katılıp ıduk kutlug tınlıglarka ters yañlug sakıñç sakıntım erser (UII/78/35-36) “Şehri karıştırıp, kutsal canlılara kötülük düşündüysem” (Akt; Tokyürek, 2011: 327).

Ögel (2019: 183) Tınlıg sözcüğünün Eski Türklerde “ruh, can, nefes sahibi kimseler” anlamında kullanıldığını söyler, bugünkü dinlemek sözcüğünün kökünün tın’dan geldiğini ileri sürer. Ögel’in burada dikkatinden kaçan hus ses anlamına gelen sözcüğün arka damak ɳ’si ile yazılmasıdır. Runik harfli metinde sözcüğün yazımı 𐰇𐰪𐰇𐰏𐰏 biçimindedir (Alyılmaz 2005: 30). Sözcüğün ince t ile yazılması da ayrıca dikkat çekmektedir. Gülensoy (2007: 287) tıñ, sözcüğünü diñle- < *tıñ ‘ses,sada, sadanın perdesi, nağme’ +la- şeklinde açıklamıştır. Stachowski (2019: 127-128) sözcük için şu açıklamayı yapmıştır:

“zuhören, lauschen’ = trkm. diñle- id. < *tıñlẽ- id. < gtü. *tıñ (> trkm. diñ 9al- ‘zuhören’, diñ diñle- ‘spionieren’, diñ9üð ‘wortkarg, schweigsam’) > *tyñ (> auig. tyñ ‘1. Zuhören, Lauschen; 2. Klang, Stimme’) > = kar.T. tyñla- ‘zuhören, lauschen’ Laut Menges kann gtü.*tıñ < chin. t’ing ‘zuhören’

¹³⁰ İduk sözcüğü id- “göndermek” sözcüğünden türemiştir. Fakat sadece, “tanrıya adak göndermek”tir. Bundan da daha genel anlamda “kutsal” anlamına gelir (Clauson, 1972: 46). Gabain (1988: 58) ıduñ “ mukaddes” “ıd- ‘göndermek’ şeklinde açıklar, din dışı kullanımdan alındığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Tamag ıdok başda süñüstüm “Tamak İdok Baş’ta savaştık” (BK D 29) (Ölmez, 2015: 141, 156).

Üç k(a)rluk üç ıduk.... Tür[giş.....ötü]k(ä)n[tä] : b(ä)n..... (ŞU G 4) (Şirin, 2016: 653)

Öz yerim ıdok yerim esiz er esiz elim kanım kün ay esiz e (E. 42. Bay-Bulun I) (Aydın, 2019a: 142)

İduklug yaragay (IB) (Tekin, 2017: 23).

..... [.] addiñçy ıdduq oylanıñ-nıñ (TT III) (Bang-Gabain, 1930a : 186).

herkommen”

Tietze (2002: 623) dinle-/dinle- I (bir ses ya da söze) kulak vermek < ET. tınla-. tınla- fiilinin Çin. t'ing “dinlemek” kelimesinden alınmış olabileceğini Clauson’un şüpheyile karşıladığını söyler. Ögel (1991h: 477) bir başka eserinde bu tın sözcüğünü ‘ses perdesi ve nağmesi’ şeklinde açıklamıştır. Ögel’in bahsettiği tın ise ‘nefes, soluk, nefes alış, hayat, yaşam’ (Wilkens 2021: 713) gibi anlamlara gelen sözcüktür.

11.63. Burhan/ Burkhan/ Burhan Kutı

Ögel (2019: 184) Burhan veya Burkhan’ın Buda’nın kendi adı olduğunu, Burhan-kutı’nın ise bir unvanı olduğunu söyler. Bu unvan ise hem “Hazreti Buda, Buda hazretleri” hem de Buda’nın öbür dünyadaki saadet ve devletleri yani (Majeste) anlamına geldiğini belirtir (Ögel, 2019: 188-189). Ayrıca, Ögel (2019: 185) Buda’nın kutunun “ burhan-kutı” bozulmaksız ve çolmaksız “ yani bozulmaz ve sakatlanmaz” bir kutsallık olduğunu söyler. Burhan adı ile ilgili bazı görüşler şöyledir:

Hamilton (2020: 154): “burhan (purhan?) PWRX’N, Buddha.[← Çin. fó *biuət “buda”+ han “imparator”? N.D Mironov’a göre purhan, Kuça dili pūdñäkte (pūd “ Buddha” + ñäkte “tanrı”) sözcüğünün bir uyarlaması ya da çevirisi olabilir; gerçekten de değişik eski Orta Asya dillerinde d,r’ye dönüşür”.

Clauson (1972: 360) sözcüğün Çin. fu ve muhtemelen xan’dan oluştuğunu söyler. Bu karakterin Budayı yazmak için seçilen bir karakter olduğunu ifade eder ve 7-8.yüzyıllarda Kuzey-batı Çin’de hemen hemen bur olarak telaffuz edildiğinden bahseder. Räsänen’e göre (1969: 89) uig (Gab.)bur-ğan, (br.) burhām ‘Buddha’ mtü. Purğan ‘ Götzenbild’ burqan ‘ gott, heilig’ < chin. *bur (*but < skr. Buddha) +tü-mo. ğan ‘ Herr’ biçimindedir. Şinasi Tekin (2019: 374) burқан = skr. Buddha < çin +b’iuat (= fo) + қан ‘ hükümdar’ (krş. bursong). Ölmez (1991: 90) burқан < Çin. bi iu' t + T. kan Buda. Tokyürek (2011: 59) “ETü. burkan “Buddha”, but “Buddha”, burkan erdini (İT) “Buddha cevheri” = Skr. Buddha, Buddha-ratna = Çin. 佛 “fú” (SH 225a) = Tib. sangs-rgyas (J. Hopkins) = Sgd. pwt (SD 332a), pwty (SD 332b), pwtt (y) (SD 333a), pwty'k (h) (SD 332b). Elmalı (2016: 360) burhan < Çin. fó + Türk. Han Buda. Çetin (2020: 429) burhan < Çin. fo + T. han Buda, en yüksek aydınlığa ulaşmış. Özbay (2019: 148) burhan “ peygamber”.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Küçlög t(ä)ngrikä .. burğanlarqa... “an den Gott der Stärke und an die Burxane” (Chuast) (Le

Coq, 1911: 16)

burxan qutı yalnız mu sizinä kârgäk “La béatitude de buddha serait-elle nécessaire seulement pour vous?” (Hamilton, 1986: 4,9)

Burhanlarig tuşup ädgü yıldızig uruglarıg asıp ükliṭip ’äñ tüpintä yänä alp bulguluk... “Budaları karşılayıp iyi soylu, iş kökleri çoğaltıp en dipte yine bulunması güç olan...” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 122-123, 174).

burhan kutıga [yig] köñül kut koltılar “buddha kutu en üstün duyguları uyandırdılar” (AY V) (Uçar, 2009: 176, 269)

...tükel bilge t(e)ṇri t(e)ṇrısı burhanta adın kimni erser umug inag tile bolmaz “Tanrılar Tanrısı Buda’dan başka kimseyi umut olarak dileyen olmayız” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 147, 256).
...t(ä)ṇri yalavaçı burhanlarka buyançı bügtä<g>çi arıg... “... Tanrı habercisi olan peygamberlere sevap sahibi olan temiz...” (Huast) (Özbay 2019: 82).

DLT

burxan ve furxan olmak üzere iki biçimi tanıklanmıştır. Her ikisi de put anlamında kullanılır. Uygurlara yapılan bir gaza şu şekilde anlatılmıştır:

Kelñizleyü aktımız/ Kendler üze çıktımız

Furxan ewin yıktımız /Burxan üze sıçtımız “Sel gibi onların üzerine yürüdük. Şehirlerine girdik. Puthanelerini yıktık. Putların başına pisledik” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 149).

KB

evin barkın örte sığıl burhanın

aning orni meşciḍ cema’at kılın “Onların evini barkını yak, burkanını kır; cami yap, etrafına İslam cemaati toplansın” (Arat, 2018: 916-917).

11.64. Nom

Buda dininin kutsal kitapları ve yazılı yasalarına nom denir (Ögel 2019: 185). Nom kutı ise Budist Türklerde halk dilinde ‘nom adını taşıyan mukaddes kitapların yüzü suyu hürmetine’ demektir (Ögel, 2019: 189). Caferoğlu (1968: 137) nom sözcüğü için ‘kanun, din, akide, inanç, dua, eser’ gibi anlamlar vermiş, < Soğ. Nom < Yun. Nomos açıklamasını yapmıştır. Wilkens (2021: 494) ise: ¹nom: < Sogd. nwm < Gr. νόμος. öğreti; yanlış öğreti; din, cemaat; kitap, öğreti kitabı, eser, metin, sūtra; metin derlemesi; mısra; dize, hikâye (...) gibi geniş anlamlarda kullandığını belirtir. Tokyürek’e göre (2011: 347) Eski Türkçede kullanılan nom sözcüğü, kr. *dharma* < Gr. *nomos* < ETü. *nom* şeklinde açıklanabilir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Bo nomug nomlamış üdta üç tümän kolti bodis(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar tugmaksız nom taplagın bultılar “Bu öğretiyi açıkladığı zamanda üç milyar Bodhisattva (ve) Mahāsattva doğmayan öğreti tahammülü buldular” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 553, 605).

Nomlarıg yanķu ün teg kurugın kök kalık teg ilinçsiz “öğretileri bir yankı gibi kuru, gökyüzü gibi bağlantısız...” (AY VII) (Çetin, 2020: 189-190, 224).

Ugu kuşen tilintin [tohrı] [t]ilince evirmiş tohrı [tilintin] [şilazin] praşnikē yanırıtı türkçe[e] [evirmiş daş]akarmap(a)tāvadānamāl nom [bitigde] on k(a)rmap(a)t ertmişniñ “ Ugu Küşen (Toharca B) dilinden (Toharca A’ya) çevirdiği, Toharca A’dan da Śīlasēna Prāśnika’nın son olarak Türkçeye (çevirdiği) Daśakarmapathāvadānamālā (isimli) akaid (kitabında), on (kötü) davranış yollarını işlemenin...” (Daśakarma) (Elmalı 2016: 88, 237).

y(a)ruk t(ä)ñrilärkä nom kutıña arıg dendarlarka suyda yazokda boşunu ötünür biz “aydınlık tanrılara, dinî mutluluğa (kutlu dinimize) , temiz rahiplere (karşı işlediğimiz) günahlarımızdan arınmayı dileriz” (Huast) (Özbay, 2019: 91, 95).

Yetti kün munta eniñ biziñä nom nomlañ tapınalım udunalım “ burada yedi gün kalın ve bize yasayı öğretin. Tapınalım, saygı duyalım” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 55).

mēniñ atıma bir nom [t]öl[çek] bitizün “benim adıma bir kitap yazsın” (Or 812/1692 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 295-296).

DLT

Nom: din, şeriat, yasa. Teñri nomı “Allah’ın dini ve şeriatı” Bütün dinlere nom denir. Bu, Şince¹³¹ bir kelimedir (Kaçalın, 2019: 351).

11.65. Nomçı

Ögel (2019: 246) Buda dininde nomçı’nın “vaiz” anlamına geldiğini, nomçı bilge’nin ise “vaaz veren üstad” karşılığında söylediğini, Çince karşılığının ise “başrahip”, “başhoca” (shih) olduğunu söyler. Wilkens (2021: 497) vaiz, dinî uzman, öğretmen açıklamasını yapar ve alt madde olarak şunları verir: nomçı açarı; nomçı bahşı; nomçı bahşı açarı “öğretmen, muallim”; nomçı bilgä; nomçı bilgä är “öğretmen ve bilge”. Nomçı törüçi “vâız”dır. Sanskritçe karşılığı ise dharmapati’dır (Ş. Tekin 2019a: 28). Nomçı ise Soğdça nwm ve Türkçe +çI ekinden oluşmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ötrü biz kamag (t(ä)ñri)lär kuvragı ol yer oronta ba(rça) nomlatıçı nomçı açarig tıñl(aşaçı)

¹³¹ Çince.

äşiddäçi tözünlär kuvragın ul(ug) (...) “sonra biz bütün tanrılar topluluğu o yerde tamamıyla açıklayacak üstadı dinleyecek, işitecek asiller topluluğunu büyük” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 555, 606).

T(ä)ñriçi men nomçı men t(e)gmäkkä artızıp anıñ savın alıp näçä yañ(ı)lu başak baçad(ı)mız ärsär “Ben Tanrınının ve öğretisinin vaiziyim! Diyenlere aldanıp onların sözlerine uyarak yanılıp ne kadar (onlar için) oruç tuttuysak” (Huast) (Özbay, 2019: 84-85, 93).

Nomçı bilgelerig nomlayı olurur körüp nomın işidigse – ... rup “hakım vâizleri, vaaz ederken gördüğü hâlde vaazını işitmek istemediğinden” (MS) (Ş. Tekin, 2019:131, 242).

kuanşı im pısar ol tınlıqlarğa uluğ emrençler körkin körtgürü nomlayur kütğarur birük igil nomçı törüçi körkin körü kurtulğu erser “Kuanşı İm Pısar o canlı varlıklara, şreştñiler kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır. Grihapatinin (igil nomçı törüçi) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklık iseler (...)” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 14, 22)

11.66. Kılık

Ögel (2019: 185) kılık sözcüğünün Türkiye Türkçesinde ‘insanın giyinmesi ve biçimi’ anlamında kullanıldığını, Eski Türkçede ise ‘insanın sahip olduğu karakter ve huy’ için kullanıldığını yazar. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde bu anlamlarının yanında yaratılış anlamında da kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 174). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... kılık erigke [yaraşı ..] nom nomlaguka yaraşı... (AY) (Kaya, 1994: 84).

Yavız kadir kılıkıg ulug ezrua körkitmiş “yüce Ezrua’nın gösterdiği kötü yaratılışı...” (AY VII) (Çetin 2020: 200-201, 226).

Tevlüg kürlüg kılıkın kamagun barça yorıyur ..erm[ez] “hilekâr tavırlar hareket ederler” (AY VIII) (Çetin 2020a: 339-340, 383)

kılıkımızın tüke(l) “kılığımızı mükemmel” (MS) (Ş. Tekin 2019: 127, 240).

DLT

kılık: huy ve insanlarla münasebet. Lâm (l) sükûnlu olabilir. Kılık da denebilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 165) şeklinde açıklanmıştır.

KB

Ögel (2019: 293) Kutadgu Bilig’de insanların çeşitli karakterlere ayrıldığını söyler. Bunlardan bazıları: kılık silig “temiz karakter” ve kılık tüz “uysal ve doğru”.

örüng süt bile kirse edğü kılık

ölüm tutmağınca evürmez yorık “Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o kişi ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz” (Arat, 2018: 232-233).

Ögel (2019: 220) kılık ve kılık sözcüğünün kılın-, yaratıl- kökünden geldiğini söylese de sözcüğün kök biçimi kıl-’tır. Kılın- sözcüğü bu kökten türetilmiştir.

11.67. Kut ülüglüg

Ögel (2019: 189) eski Türk metinlerinde kut-ülüğ veya kut ülüglüg ifadelerinin bir arada çok sık kullanıldığını söyler. Müller’in bu ifadeyi ‘kut payı ve kut payına sahip olma’ (Glücksteihaften) şeklinde açıkladığını belirtir. Ögel’in bahsettiği ifade Uigurica I’de: bu nom ärdini ning atı birlä atayu inčä tip tizün yükünürmn vaiduri-lîy altun tay ärdini čäčäk yaruq yaltrîly qut ülüglüg ädgü ädrämlig (Müller, 1908: 30) şeklinde geçer. Ayrıca Ögel (2019: 189) bu iki ifadeyi kutlug-ülüglüg ifadesinden ayırmak gerektiğini söyler. Kut payını almış veya kut payına sahip olmanın başka bir şey, kutlu veya talihli demenin daha başka bir şey olduğunu ifade eder.

11.68. Kutalmak, Kutadmak, Kutadgu

Ögel (2019: 190) kutalmak ve kutadmak konusunun geniş bir konu olduğunu söyler ve tarihte kutalmış, kutadmış gibi birçok Türk adı olduğunu söyler. Wilkens’in (2021: 254, 430.) sözlüğünde tanıkladığımız bazı adlar şöyledir: El Kutadmış; El Kutadmış Tiräk Süktiki (?) Sağun¹³²; Kutadmış Alp Sınkur, Kutadmış Apa Şilavante; Kutadmış Bars; Kutadmış Baş Öz Inanç Totok Beg. Ayrıca kadın adı olarak da tanıklanmıştır Kutadmış Bürt, Kutadmış Katun gibi (Wilkens, 2021: 430). Müller’in Pfahlschriften adlı çalışmasında Kutadmış şeklinde tanıklanmıştır. Kutadmış kutluğ toprak kutluğ biçin yılka, ödrülmüş edgü ödke (...) (Pfahlschriften) (Akt; Arat, 1987: 164). Kutalmış adı ise El Kutalmış şeklinde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 254).

DLT’de ise kutal-: kutaldı er “adam talihli oldu” biçiminde geçer, aslı “ talih aldı” anlamındaki kut aldı ifadesinden gelir şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 267). Özgüdenli (2020: 378) çocuk için mutluluk, başarı, saadet dileyen adların Türkler tarafından yaygın kullanıldığını söyler ve kut-almış ismini bu isimler arasında sayar.

Ayrıca Ögel (2019: 190) eski bir Türk metninde geçen kutadmak sözcüğünün “ sevindirme, mutlu etme” anlamında kullanıldığını söyler. Ögel’in bahsettiği metin TT VI’da şu şekilde geçer: itmiş yaratmış yañi äw barq iyäsiñä qutadur (Gabain-Rachmati, 1933: 112) “ yeni ev

¹³² Yıldırım (2019: 44), Orhon yazıtlarında art damaksillaşma örneğinin sadece Çince’den Türkçeye geçen *señün* sözcüğünde görüldüğünü söyler.

bark yapmış (etmiş) yaratmış, efendisini (belki de Tanrı'yı) mutlu etmiş” (Ögel, 2019: 190).

11.69. Kolmak/ Kut kolmak

Kolmak sözcüğü Eski Türkçede ‘rica etmek, istemek’ anlamlarında kullanılmıştır (Ögel, 2019: 191). Eski Uygur metinlerinde kut isteme, and ve yemin ise kut kolmak ve kut kolunmak sözcükleriyle anlatılmıştır (Ögel, 2019: 191). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Krmşuyn qol-ti inčä tip ötünti (TT II) (Bang-Gabain, 1929a: 416).

säkizinc köni onaru kut kolunmak üzä bodi tegmä tuyunmak köñülüg nätägin bulurlar nätägin bütürürlär ärki tep tesär “sekizincisi doğru saadet isteme kaynaklı bodhi denilen aydınlanma gönlünü nasıl bulur?” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 343, 565).

akıg{sız}lıg emgeklig taluytın kut kolurm(e)n “Niyaz ederim ki *āsravalı* ızdıraplı denizden geçeyim” (AY V) (Uçar, 2009: 175, 268).

Uluğ edgü ögli qolulamaq titir men qut qolur men “pek dostça bir ant içmedir. Ben zavallı, rahmet dilerim” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 17, 24).

[bo]dunı bokunı tir [... ka]nlık ęrig (è)liti udu yetip kan atay]u kolu ötünmiş “...halkı.. ...hakanın askerlerini taşıyıp takiben ulaştırmış. Hakan tayin edip (bu durumu ona) arz etmiş” (O.1 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 302).

DLT

ol mendin nęj koldı “o benden nesneyi istedi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 241)

KB

bañıl qoldı barça qadaşlarqa ol

tiler boldı canı yaşıł kökke yol “Bütün akrabalarıyla helalleşti; canı mavi göge doğru yol almak istedi” (Arat, 2018: 330-331).

11.70. Kutlug tog-

Ögel (2019: 191) “Kutlu doğma” inanının Uygurlar ile başladığını söyler ve Budist Uygur hikâyelerinde bunun örneklerinin görüldüğünü belirtir. İyi Prens Kötü Prens öyküsünde ise kişi adı olarak tanıklanmıştır: kutlug togdı (Hamilton, 2020: 71).

11.71. Kıvı/kovı

Ögel (2019: 192) sözcüğün boş anlamına geldiğini söyler ve ‘talihli, mutlu’ anlamındaki kıv ile karıştırılmaması gerektiğine dikkat çeker. Ayrıca Ögel, bu sözcüğün bazen kıvı, bazen kuvı bazen de kovı biçiminde söylendiğini, Türkiye Türkçesindeki kovuk

sözcüğünün de buradan geldiğini ileri sürer. Ögel, bu konudaki düşüncelerini daha da ileriye götürürerek Gobi Çölü'nün adının da bu sözcikle ilgili olabileceğini yazar. Bu görüşünün temel dayanak noktasını “insan bulunmayan bu büyük ve boş çöle Türkler ile Moğolların Kovu veya Govu derler” şeklinde açıklar. Türkiye Türkçesinde boş şey için kof sözcüğünün kullanıldığına dikkat çeker. Marquart'ın Kıpçak veya Kıvçak Türk kavim ve yer adlarının da bu sözcükten gelmiş olabileceğini düşündüğünü söyler.

Caferoğlu (1968: 183) sözcüğe 1. kof, boş, oyuk; 2. bedbaht, kısmetsiz, kutsuz anlamlarını vermiştir. Caferoğlu'nun verdiği ikinci anlamı TT VI'da geçen kutsuz kovı ‘talihsiz’ (Ölmez, 2017: 256) ikilemesine dayanarak geldiğini düşünüyoruz. Wilkens'in (2021: 398) sözlüğünde sözcüğün kıvı, kobı kovı, kuvı şekilleri tanıklanmış olup kovı için ‘oyuk, boş, tenha; boşluk’ anlamları verilmiştir. Ögel'inde bahsettiği gibi günümüzde kullanılan kovuk sözcüğünün kökü kowı ‘içi boş’ +k (kovuk)'tur (Gülensoy, 2007: 547). Gobi sözcüğüne geldiğimizde Peter Golden (2018a: 38) Gobi sözcüğünün (Moğolca Çöl) anlamına geldiğini söyler. Cengiz Alyılmaz “Gobu”Stan'ın Gizemi (“Kıpçaklar” a Giden Yol) adlı eserinde Gobu sözcüğünün yaşadığı yer adlarını tespit etmiştir. Moğolcada “çöl, kumluk arazi, boş arazi” anlamlarında kullanılan “gov” sözcüğünden başta Gobi çölü olmak üzere pek çok yer adının yapıldığını söyler (Alyılmaz, 2016: 165). Detaylı bilgi için bk. Alyılmaz, 2016: 125-169.

Ögel (2019: 192) Kutadgu Bilig'in 5133. beyitinde¹³³ geçen kıvçak kovı ifadesinin boş ve kof dünya anlamına geldiğini ifade eder ve Kıpçak Çölü ile Türk düşüncesinin derinlerinden gelen bir anlayışı yanstığına dikkat çeker. kıvçak kovı ikilemesinde geçen kıvçak “Kof, boş, şanssız, yabani” gibi anlamlarda kullanılır (Üşenmez, 2006: 270). Kovı sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

iki köngül köngül tutup qowı bolsar iltin qantın açır bolur mu “Wenn zwei Herzen Herz fassen, und leer (wunschlos?) sind, wird dann IL-Qan Zorn (kummer?) sein?” (TT I) (Bang-Gabain, 1929: 252).

kıtsuz qovılar üçün alqu yokadı alqu öltılär “şanssız ve bahtsız oldukları için hepsi telef oldu, hepsi öldü” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 57).

üküş atlıg ögrünçün yok kovı atlıg korkunçın yok “Çok atlı askerin varken sevinç duymuyorsun. Az atlı askerin varken (de) korku duymuyorsun” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

¹³³ bu kıvçak kovı dünya kiçki ajun / neçe beg qarıttı qarımaz özün “Bu kof ve boş dünya eski bir alemdir; o nice beyleri yaşlandırdı, kendisi yaşlanmaz” (Arat, 2018: 866-867)

... kovı tınlıg men bükün .. “boş yaratık... ben bugün” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 170,265). Şinasi Tekin (2019: 415) kovı sözcüğü için ‘kısmetsiz, saâdetsiz’ anlamlarını vermiştir.

DLT

Kowı: kowı yıgaç “içi boş. Bu da çürümüş ağaçtır. Vav (v) ile kovı da denebilir” şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca, Kâşgarlı bir de kowı er “talihsiz adam” maddesi vermiş bunun da Argu lehçesinde kullanıldığını söylemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 445).

KB

Öküş kördüm erni yava kıldı baş

küdezmedi boğzın kovı kıldı yaş “Çok insan gördüm; boğazını gözetmediği için beyhude yer başına kıydı ve hayatını heder etti” (Arat, 2018: 534-535).

Hamilton (2020: 166) sözcük için üzerine açıklamaları şöyledir:

kovı, talihsiz, mutsuz, boş, içi oyuk (ağaç vb.) ← kov- “kovmak”? kovı, kovuk vb. nin anlamları konusunda krş. K. Niçin “talihsiz” (itibarlı bir hanın bir ağaç oyuğundan doğması)? kıv /kov (kuv? K) “talih” ile igisi var mı? krş. Trkm. govı “uğurlu, iyi” (...) = Mo. gobi “çöl” ve gobil “kof” ama ayrıca Mo. hoğusun “boş” ve hubi “kader, alın yazısı” ile karşılaştırınız (...) Ayrıca bk. Tü. kabuk “kıf ağaç”, TMEN, No. 1423].

Clauson (1972: 581) sözcüğün kovuk, kovğa sözcükleriyle aynı kökten olduğunu yazar ve bu durumun da ilk hecedeki ünlünün -o- olduğunu gösterdiğini söyler. Sözcüğün kov- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu ifade eder; fakat sematik bir anlam ilişkisi olmadığını da belirtir. Räsänen (1969: 273) koby “ leer”, mtü kovy, kowy, kovuk, AH. Kovuk, B.d.m. koçuk, osm. kovuk, kouk, kouk, kof ‘ hohl, angehöhlt, Höhlung’ açıklamasını yapar.

11.72. Kıvanmak/Kıvadmak

Ögel (2019: 192) kıv kökünden iki fiil türediğini belirtir: kıvan-, kıvad-. Mani metinlerinde kutadmak kıvadmak bolsun şeklinde kullanıldığını söyler. Kutad- fiilinde olduğu gibi kıvad- fiilinde de isimden fiil yapan -ad- eki vardır. Kıvan- biçiminde ise (< kıv+a-n-) övünmek, kutlanmak (Kaçalın, 2017: 811) şeklindedir. Sözcüklerin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kutadmak kıvadmak bolzun “mesut ve mukteber olsun” (M I) (Le Coq, 1936: 22).

Üç kögürçgen atayı laçınka kavıtur¹³⁴ erken birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur (AY) (Kaya, 1994: 326).

¹³⁴ Kaya, (Mz. 843, arka, 9)’da kıvatur biçiminde geçtiğini söyler (1994: 326).

Kıvan- sözcüğü ilerleyen dönem metinlerinde ise karşımıza Dede Korkut hikâyelerinde çıkmaktadır (Ögel, 2019: 192): baban didi geyikleri kıvsun getürsün benüm önümde depelesün, oğlumun at segirdişin kılıç çalışın ok atışın göreyim, sevineyim, kıvanayım (Ergin, 2016: 85).

11.73. Terken

Kâşgarlı'ya göre Türkler baştaki hakan ve hatunlarına Terken, kağan hatununa da Terken Hatun demişlerdir (Ögel, 2019: 194). Bu unvan karşımıza ilk olarak Yenisey yazıtlarında çıkmaktadır.

Uruņu külüg tok böğü terken e kañım beg erdem üç birle bardım “ (Ey) Urungu Külüg Tok Böğü Terken, babam, bey ve kahraman (olduğu) için, birlikte gittim” (E 10. Elegest I) (Aydın, 2019: 65).

... totok eşine bökmeydi beg terken esiz yıta açığ a “... askerî vali olan eşine doymadı. Beg Terken, ne yazık! Eyvah! Ne acı! (E 48 Abakan) (Aydın, 2019: 156-157).

B(ö)gü t(ä)rk(ä)n : (ä)r (ä)rd(ä)m(i)mdä (E 52 Elegest II) (Şirin, 2016: 672).

Eski Uygurcada ise ‘veliaht; prenslerin unvanı; unvanın bir bölümü’ şeklinde görülür. Tärkän kunçuy ‘prens’ anlamına gelir (Wilkins, 2021: 702). Eski Uygurcada bu unvanı kullanan bazı kişiler şunlardır: T(e)rken kunçuy t(e)ñrim kutlıg (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 59). Wilkins’in tespit ettiği bazı isimler ise şunlardır: Tärkän Tegin T(ä)ñri Bügü T(ä)ñrikän ‘ hükümdar adı’; Tärkän Tegin T(ä)ñrim ‘ erkek adı’ (2021: 702). T(ä)ñri Bügü El Bilgä Arslan T(ä)ñri Uygur Tärkän ‘ bir hükümdar adı’ (2021: 697). T(ä)ñrikän Silig Tärkän Kunçuy T(ä)ñrim ‘ kadın adı’ (2021: 698).

DLT’de ise şu şiirde tanıklanmıştır:

Terken Katun kutıña tegür mindin koşug / Aygıl siziñ tapugçı ötnür yañı tapug “Sultan Hatun’a benden bir kaside götür ve kulunuz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 161).

Ögel, bu unvanın XIV. yüzyılda Mısır’da yaşayan Türkler tarafından da kullanılmasının önemli olduğunu söyler. İbn-i Mühenna’da da kağanın eşine “Terken” denildiği bilgisinin yer aldığını belirtir (Ögel, 2019: 194). Bu unvan hakkında detaylı bilgi için bk. (Aydın, 2019: 68-69).

11.74. Tegür-

Ögel (2019: 194-195) Kâşgarlı Mahmud’un vermiş olduğu Terken katun kutınga tegür cümlesinde geçen tegürmek sözcüğünün ‘değdirmek, eriştirmek ve sunmak’ anlamlarında kullanıldığını söyler. Bu sözcüğün kök biçimi olan teg- ilk olarak eski Türk yazıtları döneminde karşımıza çıkar. Şirin (2016: 741) sözcüğün anlamlarını şu şekilde tespit etmiştir: 1. (yönelme

durumuyla) değmek, ulaşmak, erişmek 2. (savaşta) hücum etmek, saldırmak 3. (yaş sözüyle) yaşı kemale ermek, yaşlanmak 4. (küni sözüyle) hasetlenmek, kıskanmak 5. (at sözüyle) yüksek bir unvan almaya hak kazanmak. Yazıtlarda döneminde tegür- biçimi tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerde tanıklanmış olup “değdirmek, ulaştırmak, eriştirmek” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 691). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... Tegüreyin .. bo çambudıvıp (...) (AY) (Kaya, 1994: 115).

Kamağ tınl(ı)ğlarığ buyan edgü kılınçlıg uluğ asıgka tegürgelir üçün anın munçulayu ertingü k(e)rgeklig ötüğ ötünür s(e)n “... bütün canlıları iyi davranışlı ulu yarara ulaştırmak için böylesi son derece gerekli dilek diliyorsun” (AY III) (Ölmez, 1991: 25).

... kim bo bodis(a)t(a)vlarıg bo munı tæg oronlarka tægürgäli ıdmazlar “... ki bu(nlar) Bodhisattvaları bunun gibi yerlere ulaştırmazlar” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 518, 599).

...Ulug törlüg asıgka ädgükä tægürgäli üçün... “... büyük, türlü faydaya, iyiliğe ulaştırmak için...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 110-111, 173).

anta ötrü bir toyın éltü uduzup ol begig ugrayu yakın tegürti “Daha sonra, bir bhikşu o hükümdarı götürüp onu [*ācāryanın*] yanına getirmiş” (AY IX) (Uçar, 2013: 51-52).

Altı azıgların öñi öñi tartıp üntürgil ulug kın kızgut tegürmiş bolzun “Altı azılı dişini ayrı ayrı çekip çıkart. Ona büyük bir işkence, azap olsun” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 101-242).

Sizni bodunka tægürgäy men tep tedi “sizi halka ulaştıracağım dedi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 60).

tengrim biz amtı kuanşı im pusarka tapıg uduğ tegürelim “Tanrı biz şimdi Kuanşı İm Pusa’ra tapınalım (saygı getirelim)” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 16, 23).

kugu kuş kañatına urup anın kalıyu barıpan ögiñe kañına tegürmiş “Kuğu kuş (onu) kanadına alarak böylece yükselip (adamı) annesine ve babasına ulaştırmış” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

DLT

tegür- ‘ulaştırmak’ [ballaya] (Dankoff-Kelly, 1985: 183). Ol maña begdin söz tegürdi “o bana bey vb.lerinden söz ulaştırdı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 256).

KB

ğayu işke bilge yetürdi bilig

anı yetti tuttu tegürdi elig “Bilgin, hangi işi anlayarak (bilerek) el attıysa başardı” (Çağbayır, 2019: 241).

Ayrıca Kutadgu Bilig’de tegür- birleşik fiil olarak da kullanılmıştır: elig tegür- “ele almak”; hak tegür- “ hakkını vermek”; yas tegür- “zarar vermek” (Ercilasun, 2020: 96).

11.75. Çavlanma

Ögel (2021: 196) Kutadgu Bilig’den hareket ederek çavlanma sözcüğüne “ün bulma” anlamını verir. Bu sözcüğün kök biçimi çav karşımıza ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde çıkar. Wilkens (2021: 225) sözcük için ¹çav: şöret,şan; haber, dedikodu (bk. Mo. çab, çav) açıklamasını yapar. Eski Uygur Türkçesinde çavlanma biçimi tanıklanmamıştır. Fakat çav kökünden türetilmiş bazı sözcükler şu şekilde tanıklanmıştır:

[kılınčlarig] cavlamalı [“Mensch]en nicht loben” (BTT XXV) (Wilkens, 2007: 286-287) tıyınmuşlar iligi tip birtem külelmış çavıkmış ..tüzüni tıymış tutunçsuz titik bilge (Kaya 1994: 351).

DLT

Čaw: ‘ünlü’ (Dankoff- Kelly, 1985: 88); Čawık-: är čawıqtı “adam ünlü oldu” (Dankoff-Kelly, 1984: 23).

KB

Tözü ilke tegdi ilig edğüsi

ajunka yağıldı bu çavı küsi “Hükümdarın bu iyiliği bütün memlekete dağıldı; onun nam ve şöreti dünyaya yayıldı” (Arat, 2018: 160-161).

Ayrıca Ögel (2019: 256) Tonyukuk yazıtının 7. satırında geçen bilgisi çawış²ı ben ök ertim “ (O sırada) bilge kişisi, başkomutanı bendim” (Aydın 2019a: 176) ifadesini “bilgide eşi, ünde eşi (çab eşi) ben idim” şeklinde belirtmiştir. Fakat bu ifade de geçen sözcük çab ‘ünlü’ değil çabış/çawış’tır.

Clauson (1972: 393) sözcüğün çap gibi ses taklidi olabileceğini söyler.

11.76. Kezik

Eski Türkçede kezik sözcüğü ‘sıra’ anlamına gelmektedir (Ögel, 2019: 199). Sözcük Eski Uygurcada ‘tertipli, düzenli, dizi, muntazam, sıralı, düzgün’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 108). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Balıqta ulušta kázık ig kigän qılıučı äwdä barqta ada qılıučı yäk içkäklärig yirdäki yam (wam, wat?)-tın yil... “daß die in Stadt und Land Fieberkrankheiten (Hend.) erregenden und in Haus und Hof Gefahren verursachenden Dämonen (Akk.) ein Wind vom dem in der Erde befindlichen Yama (?)...” (TT V) (Bang-Gabain, 1931: 328-330).

... tözün yavaş kişilerig tutamışka yazuklap g(a)rhlar yultuzlar yorığı yèel yagmurnuñ kezigi...
“... asil kimseleri küçümseyip suçladıklarında yıldızların yörüngesi, rüzgâr ve yağmurun
sırası...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 340-341, 383).

.... eçiläri birlä sözläşgülük kâzigin ärttürüp ol bars üzä öñin öñin y(a)rlıkançuçı köñül turgurup
irinçkädilär tsuyurkadılar “ağabeyleri ile konuşma sırasını geçirdikten sonra o kaplan için ayrı
ayrı merhametli gönül besleyip (ona) acıdılar” (ABH) (Gulcalı, 2015: 143)

B[o ugrta] badra kız erdinilig kañl[ıda] olurup éyin kezigçe yorı[yu] br(a)hmadatë èlignñ
körünç[lük]i tuşu[şın]ta kelti “Bu sırada Bhadrā kız mücevherlerle süslü arabasında otururken
(yarış) düzeninde yürüyen hükümdar Brahmadatta’nın tören arabası (Brahadrā kızın) karşısında
durdurdu” (ADFH) (Elmalı, 2019: 57, 89).

DLT

DLT’de nöbet,sıra olarak anlamlandırılmış, seniñ kezikiñ keldi “senin nöbetin geldi” cümlesi
örnek olarak verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 169)

Ögel (2019: 199) kezik ile devlet arasında bir bağ olduğunu belirtir ve bu bağı Kutadgu Bilig’de
gördüğümüzü söyler. Kutadgu Bilig 4760. beyitte:

kezikçe kelir kör bu devlet qırı

Tezig ol yayıg hem bolur terk qarı “Bu mutluluk nöbeti, bak sıra ile gelir. O dönemdir, kaçmak
ister. Bir de çabuk yaşlanır” (Çağbayır, 2019: 354). Ögel (2019: 199) buradaki kezikçe’nin sıra
veya nöbet anlamında kullanıldığını söyler ve sözcüğün kökünün gez- olabileceğini ileri sürer.
Sözcüğün daha sonra Moğolcaya keşik biçiminde geçtiğini belirtir. TMEN ve Schönig’e göre
Moğolcadan Türkçeye geçmiştir (Gül, 2016: 147). Cengiz Han döneminde bu sözcüğün anlamı
genişlemiş ve ‘öncü birlikler’ ile ‘Hassa alayı’nı da içine almıştır (Ögel, 2019: 199). Sözcük
Klasik Moğolcada kesig şeklindedir, Modern Moğolca da ise hişig biçiminde yazılır ve
‘sıra,nöbet’ anlamında kullanılır (Gül, 2016: 147). Şçerbak (2019: 123) ET. kezik “ sıra, art
arda olan şey”, OMoğ. Keşig “sıra” açıklamasını yapmıştır. Mostaert, Haenish’in OMoğ. Keşig
sözcüğünü kesegle karıştırdığını söyler ve kelimenin şüphesiz Türkçeden bir alıntı olduğunu
belirtir (Akt; Şçerbak, 2019: 124). Räsänen (1969: 260) Uig. kâzik, kâzig, mtü kâzik ‘ Fieber’
< kez ‘ durchziehen’ şeklinde açıklamıştır. Clauson (1972: 758) kez- fiiliden yapılmış bir isim
olduğunu söyler ve oldukça geniş bir anlamda kullanıldığını ve bunların hiçbirinin kez- ile çok
yakından ilgili olmadığını belirtir. Türkishe Turfan Texte VIII’de kezig olarak yazıldığını,
Kutadgu Bilig’de ise ‘isig’ ile kafiye oluşturduğunu söyler ve bunun da -g’yi doğruladığını
ifade eder. Fakat bazı modern şekillerinin ise alternatif bir son -k sesini gösterdiğine dikkat

çeker . Paralel şekli olan kezek (-ek ile türemiş isim)’e kadar gidebileceğini belirtir, fakat belirli anlamları bu alternatiflerle ilişkilendirmenin de imkansız olduğunu düşünür.

11.77. Tezmek

Ögel (2019: 203) kutun tezmesi alt başlığında tez- sözcüğünün Göktürklerden Anadolu’ya kadar içinde çok derin anlamlar sakladığını söyler. Ögel’in bu görüşünün temeli Kutadgu Bilig’dir. Bu konuya Kutadgu Bilig örneğinde değineceğiz. Ögel (1991: 329) bir başka eserinde ise Türklerin yoldan çıkanlar için tezmek sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Sözcük ilk olarak yazıtlar döneminde ‘kaçmak’ anlamıyla karşımıza çıkar:

Orhon yazıtları

Uluğ İrkin azkīnyā erin tezip bardı “Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti” (KT D 34) (T. Tekin, 2019: 44-45).

Otwz ardwqı tört yaşıma oγwz tezip taβyaçqa kirdi “Otuz dört yaşımda Oğuz [halkı] kaçıp Tabgaç’a (devlet sınırına) girdi” (BK D 38) (Bérta, 2010: 171, 198).

Tenri umay ıdok yēr suw basa bērti erinç neke tezer biz “ Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette (savaşmaktan) ne diye kaçacağız?” (T 38) (Aydın, 2019a: 184).

Uygur yazıtları

B(e)n (a)nta k(i)s#re ıt yılqā üç k(a)rılk y(a)bl(a)k ş(a)k(ı)n(ı)p t(e)ze b(a)rıdı “Ben ondan sonra İt yılında (MS 746) Üç Karluklar düşmanca düşünceler besleyip kaçıp gitti” (Ta G 3) (Mert, 2009: 169, 171).

Eski Uygur Türkçesinde ise ‘kaçmak, koşup gitmek, kaçınmak’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens 2021: 706).

Uygur metinleri

.. olar barça korkup belinglep ırak tezdiler kaçdılar :: olarning tezmişin körüp ol kuotau atl(ı)g beg ötrü olarnı okıyu inçe tip tidi (AY) (Kaya, 1994: 62).

Kamag t(ä)nrilär tözün yavaş kut vahşiklar kayu yer orontın tüzmiş üddä ok bo muntag ada tudalar tavız artak törölär üküş bolgay “... bütün Tanrılar soylu ruhlar o yerden kaçtığımızda bunun gib tehlike(ler), kötü, bozuk yasalar artacak” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 117, 173).

Muna m(e)n öz ev[imdin] ünüp el oruniña tezip barıp a[rıgda] simekte ornag tutup kolup koltgulam[akın] etöz eltineyin “İşte ben kendi evimden çıkıp, tahtımdan kaçıp, gidip ormana yerleşerek dilenerek yaşamımı sürdüreyim” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 134, 252).

Sizni ölzün tep inçä kıltı tüzip bardı “ (= sizi öldürmek niyetiyle) sizi bu hâle soktu ve kaçıp gitti” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 60).

Oglı öginte kañınta övkelepən tezipen barmış “ Oğlan, annesine babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş” (IB) (Yıldırım, 2017: 47).

DLT

tez-: “kaçmak” (Dankoff-Kelly, 1985: 188). Keyik tezdi “yabani hayvan vb. kaçtı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 235).

KB

yayığ ol bu devlet iter hem buzar

ne irsel turur terk irikse tezer “Bu devlet dönektir, hem yapar hem bozar; o kararsızdır; bırakırsa çabuk kaçır” (Arat, 2018: 174-175).

Clauson (1972: 572) sözcük için ‘kaçmak, uçmak’ anlamlarını vermiş ve ‘kaçmayı başarmak, kaçmak’ anlamlarını ima ettiğini belirtmiştir. Sadece bazı kuzey-doğu diyalektlerinde ve güney-batı Türkmencede tez-/tes- olarak yaşadığını, başka yerlerde ise kaç- ile yer değiştirdiğini söylemiştir.

11.78. Turmak

Ögel (2019: 203) durmak (Etü. Turmak) sözcüğünün Göktürklerden beri çeşitli manevî anlamlar taşıdığını söyler. Kişi adı olarak neden Durmuş adının verildiğinin henüz açıklanmadığını ifade eder. Karaağaç’a göre (2013: 148) bebeğin cin ve şeytan tarafından yapılacak bir kötülüğe uğramaması için Demir, Yaşar, Dursun, Satılmış gibi adlar verilir. Bazı bilim adamları ise yeni doğanın yaşamını sürdürebilmesi için Durmuş, Duran, Durdu, Dursun, Yaşar gibi adlar verildiğini düşünür (Şirin, 2009: 164) (Özgüdenli, 2020: 378). Örneğin Turan adı Yenisey yazıtlarında kişi adı olarak geçer: öz yegen alp turan (Aydın, 2019: 55). Bayat ve Çınar’ın (2020: 226) tespitlerine göre tur- Eski Türkçe döneminde 1. kalkmak; 2. durmak; 3.bulunmak; 4. var olmak, yaşamak; 5. zayıflamak; 6. toplanmak gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

.....bu (a)z? (i)l(i)g tutdı “Bu azların bölgesini/ülkesini egemenliği altına aldı” (KÇ 21) (Mert, 2015: 53, 57).

Uygur yazıtları

kara bodun turuyın kağan atadı “halk huzuruma gelip (beni) hakan ilan etti” (Ta G 5-6) (Ölmez, 2018: 79-80, 83).

[y]ağı bol-<...>turup yerin tapa bardı “düşman ol- <...> kalkıp kendi topraklarına doğru vardı” (ŞU G 6) (Aydın, 2018: 60).

Tanrı Dağları yazıtları

kiçig kişim tul qaldı turs(ı)k oğl(ı)m kum(a)r çor “Küçük zevcem dul kaldı. Varis oğlum Kumar Çor” (Talas 13) (Alimov 2014: 132-133).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Wilkens’in (2021: 758) tespit ettiği bazı anlamlar şöyledir: durmak, bulunmak, ara vermek, kalmak, oturmak, ikâmet etmek; (ayrılma hâliyle) kalmak, çıkmak; var olmak; (birisi için) kefil olmak...

Uygur metinleri

Ol bitig içinte ol künki bizing aşda ölürgüçi ud koyn tunguz başlap tınl(ı)glarning savı turur (AY) (Kaya 1994: 62).

... kamag käyiklär kuvragı korkınç ayınu turmışları köžünür “...bütün vahşi hayvanlar topluluğu(nun) korktuğu tezahür eder” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 510-511, 598).

vayđuri erdininiñ öñi teg yañı tugmış ay t(e)ñri teg süvri uzun kaşınız ol yaltrıyu yaşuyu tururlar “vaidürya taşının rengi gibi sağa doğru dönük güzeldir. Yeni doğmuş ay tanrı gibi, sivri (ve) uzun kaşınız vardır, kara yaban arısı <hükümdarının> rengi gibi parlarlar” (AY V) (Uçar, 2009: 162, 265).

sumir tagka tayanıp yër orunta turur siz “Sumeru Dağı’na kadar uzanır (mekânınız) (AY VII) (Çetin, 2020: 181-182, 223).

Üze tuman turdı aşra toz turdı “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı” (IB) (Yıldırım, 2017: 36).

Üzä on kat kök asra säkiz kat yer beş t(ä)ñri üçün turur “Yukarıda on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır” (Huast) (Özbay, 2019: 81, 92).

Beşinç täñri tüpirär qorqınçığ yel turur kemi aqtarılur ölür “Beşinci (tehlike şudur) gökyüzü yırtılır, korkunç bir rüzgâr çıkar, gemi alabora olur ve (insanlar) ölür” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 39).

Hatun uka y(a)rılıkadı mu ärki, taştın bir antag sav turur “Kraliçe işittiler mi acaba, dışarıda böyle bir söylenti var” (ABH) (Gulcalı, 2015: 173).

DLT’de dört tur- maddesi verilmiştir. Bunlar: ¹tur-: kalkmak, ayağa kalkmak; ²tur-: durmak, (bir yerde) kalmak; ³tur-: (sis vb.) kopmak; ⁴tur-: -A zarf-fiil ekli fillerden sonra devamlılık bildiren yardımcı fiil (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 900-901).

KB

Ögel (2019: 203) duruş bir şekil olduğu kadar, bir yaratılış ve tabiattır der ve Kutadgu Bilig’den şu beyiti örnek gösterir:

Inançsız-turur kıt vefâsız yayıg

Yorırda uçar terk adağı tayıg “Mutluluğa inanılmaz, o vefasız ve dönektir. Yürürken hemen uçar, ayağı da kaygandır” (Çağbayır, 2019: 138).

Clauson (1972: 529) sözcüğün ‘kalkmak’ anlamına geldiğini, hem ‘dik durmak’ hem de ‘hareket etmemek’ şeklinde çeşitli anlam genişlemesine uğradığını söyler. Erken dönemlerden beri –u:/-ü, -p veya –ğalı:/-ğeli zarf-fiilini takip ederek yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirtir. Fakat genellikle de (bir şeyi yapmaya) devam etmek anlamının ön planda olduğuna dikkat çeker. En azından Hristiyan Uygurlara kadar erken bir tarihten itibaren geniş zaman turur’un daha sonra tur/dur şeklini aldığını belirtir.

11.79. Buyan

Ögel (2019: 205) Eski Türkçedeki buyan sözcüğünün kut sözcüğünün karşılığı gibi kullanıldığını söyler. Sözcük ilk olarak Eski Uygurcada karşımıza çıkar. Wilkens (2021: 207) sözcük için ¹buyan ~ buy(a)n < Sogd. pwny’n < Skt. punya; “sevap, iyi amel; şans, bereket, kurtuluş, karizma; parlaklık, ihtişam, görkem” açıklamasını yapmıştır. Ögel (2019: 205) buyan edgü ifadesinin de aynı anlayışı karşıladığını söyler. Wilkens (2021: 207) ise buyan edgü ifadesi için ‘sevap, iyi amel’ anlamlarını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

mengizlig kıtluğ buyanlıg bilge biliglig törülüg bolup ol y(a)ruk-lar içinte közünmiş burkan-larıg körgeli udılar “benizli, kutlu, iyilikli, bilge, bilgili, öğretili olup o ışıklar içinde görünmüş budaları görebildiler” (AY III) (Ölmez, 1991: 23).

... bir buyan ädgü kılınç arkalıg ädgü nomlar (...) “... bir(incisi) sevap kaynaklı iyi öğretiler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 362-363, 569).

<ürüg> uzatı bo nom erdinig okıtıp tapıgın udugın üzmedin kılmış buyanın burhan kutıña evirzünler “Her zaman bu öğreti mücevherini okutarak ibadete ara vermeksizin kazandık(lar)ı sevabı kutlu Budha’ya yönlendirsınler” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 276, 374).

bo buyanlarım küçinte bultum amtı burhan kutın “Bu puñyalarım sâyesinde şimdi ben Buddha saâdetini buldum” (AY IX) (Uçar, 2013: 69-70).

DLT

muyan: “dini karşılık” (Dankoff-Kelly, 1985: 120). Muyançılık iki adam arasında arıcılık ve barış. Sen muyançılık kıl “sen bizim aramızı bul” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 424).

KB

Aya bay boluğlı boğunda talu

koğuz kıl bu baylık muyan al tolu “Ey zenginleşen halkın seçkini, bu serveti dağıt, dopdolu sevap al” (Çağbayır, 2019: 383).

Sözcüğün Sanskritçe punya’dan alındığı konusunda araştırmacılar hem fikirdir. Eski Uygurcada buyan sözcüğü kurulmuş bazı ikilemeler şunlardır: buyan bügte “kazanç” (Ölmez, 2017: 259); buyan edgü kılınç “ iyi hareketler” (Tokyürek, 2011: 327); kut buyan “saadet, mutluluk” (Ölmez, 2017: 259). Sözcük Budist bir terim olarak Moğolcaya da geçmiştir (Clauson,1972: 386). Ayrıca Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’nda şans ve baht anlamında kullanılmıştır: Men sinlerge boldum kagan; alalın ya takı kalkan; tamga bizge bolsun buyan; kök böri bolsungıl uran “Ben sizlere kağan oldum. Yay ve kalkan(lar)ı alalım. Damga(mız) bize şans getirsin. Bozkurt naramız olsun” (Ağca, 2019: 85).

11.80. Öd

Ögel (2019: 210) Kutlu Çağ alt başlığında hakanların saltanat devresi olduğunu söyler ve eski Türklerin buna öd dediklerini belirtir. Eski Türkçede iki öd sözcüğü vardır: 1 çağ; 2. safra kesesi (Şirin, 2016: 737). Her iki sözcüğün de runik harfli yazımı **𐰚𐰽** ‘öd’ biçimindedir. Bilge Kağan yazıtının doğu 29-30. satırında geçen ödine küni/köni teg-¹³⁵ ifadesi araştırmacılar tarafından genellikle gönüllerine hasetlik girmek şeklinde açıklanmıştır. Doğan Aksan (2019: 101) ödine küni tegmek deyimini safrakesesine haset girmek (içine haset, kıskançlık girmek) şeklinde açıklar. Talat Tekin (2013a: 14) ise bu deymi “ödüne günü değmek (Mec. Çok kıskanmak, haset etmek)” şeklinde açıklar ve öd sözcüğünün günümüzde

¹³⁵ tǎnri jir bulǵaqın üčün ödinä köni tǵdük üčün jayǵı boldı “gök ve yer karıştığı için, kıskançlıktan öfkeye kapıldıkları için, düşmanımız oldular” (Thomsen, 2011: 182-183).

Tenri yer bulgakin üčün ödin[e] köni tegdük üčün yağı boldı “Gök ve yer karıştığı için ve ödüne haset değdiği için düşman oldu” (Orkun, 2019: 62).

Tengri yer bulgakin üčün, öding[e] küni tegdük üčün, yağı boltı “Gök (ile) yer (arasındaki) kargaşa nedeniyle; ödlere haset girdiği için (bize) düşman oldular” (T. Tekin, 2019: 66-67).

Tengri yir bulgakin üčün, öding[e] küni tegdük üčün, yağı boltı. “ Gök, yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu” (Ergin, 2011: 46-47).

Teñri yēr bulǵaqın üčwñ ödiñe küni teǵdōwk yaǵı boldı “ Tengri yer huzursuzluğu (karmaşası) nedeniyle [o] zamanda ... nedeniyle düşman oldu (Bérta, 2010: 166,197).

T(ä)ñri : y(e)r : bulg(a)kın : üč(ü)n : öding[ä] küni : t(ä)gdük : üč(ü)n : y(a)ğı boltı. Şirin (2016: 316) anlamlandırma yapmamış öd sözcüğüne “safra kesesi” anlamını vermiştir”

Tenri yer bulgakin² üčün ödiñe küni tegdök üčün yağı boltı “Gök ve yer karıştığı için, gönüllerine hasetlik girdiği için düşman oldular” (Aydın, 2012: 99).

Tenri : yer : bulgakin : üčün : ödiñe küni : tegdök : üčün : yağı boltı “ gökle yer arasında kargaşa çıktığı için, gönüllerine hasetlik düştüğü için düşman oldular” (Ölmez, 2015: 141,156).

Tenri yir bulgakin üčün, öding(e) küni tegdük üčün yağı boltı “gök ile yer bulandığı için, ödüne kıskançlık girdiği için düşman oldu” (Ercilasun, 2016: 572-573).

tengri yir bulǵaqın üčün öding[e] küni tegdük üčün yağı boltı “Gök ile yer bulandığı için, gönlüne kıskançlık girdiği için düşman oldu” (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 76-77).

ödü kopmak, ödü patlamak deyimlerinde de görüldüğünü söyler. Ercilasun (2016: 640) öd'ün (safra kesesinin) insan huyu için kullanılması konusunda ödü kopmak deyimiyile karşılaştırılmasını söyler. Teg- fiilinin Eski Türkçede ulaşmak anlamından hareketle, ödüne kıskançlık girmek anlamını verir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. (Şen, 2013: 541-547). Ögel'in bahsettiği öd sözcüğü ise 'zaman, devir, çağ' gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Bo ödke olortum (KT G 1) (Ölmez 2015: 82).

öd teñri aysar oğlu kop ölgeli törümiş ança sakıntım (KT K 10) (Aydın 2012: 73)

ol ödke kul kullug bolmış erti (KT D 21) (Şirin 2019: 326).

Yenisey yazıtları

esiz e ak kaya yurt? Êşidg?ü öd?¹³⁶ (E. 101. Baykolovo) (Aydın, 2019: 207).

Eski Uygur Türkçesinde sözcük öd/üd şeklinde okunmuştur. Aslında bu problem Eski Türk yazı sistemlerindeki ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin nasıl okunacağını ayırt eden bir mekanizma olmamasından kaynaklanmaktadır. Türk runik alfabesinde o/u (U) ve ö/ü (u) için tek bir işaret ile gösterilmiştir (Aydın, 2021: 28). Bu sistem bize sözcüğün ince veya kalın okunabileceğini gösterirken, genişlik ve darlık bakımından fayda sağlamaz (Uçar, 2009: 361). Uygur dönemine geldiğimizde hem ö hem de ü sözbaşı ve söziçinde aynı biçimde yazılmıştır (Ölmez-Ayazlı, 2011: 48). Uçar (2009: 361) ise Eski Türkçenin iki önemli iki yazı sistemi olan Mani (Süryanî) ve Uygur (Soğd) yazı sistemlerinde kelime başında 'w imlâsı o/u ve 'wy imlâsı da ö/ü karşılığında, ilk hecede w imlâsı o/u ve wy imlâsı ö/ü karşılığında kullanıldığını söyler. Ölmez ve Ayazlı son dönem metinlerde hangi biçim kabul görmüşse o şekilde yazı çevrimi yapıldığını belirtirler ve üd sözcüğünü örnek olarak gösterirler:

 Üdkä (BT II 26₂₇₃). [üdkä]

(Ölmez-Ayazlı, 2011: 48).

Uçar (2009: 364) üdün sözcüğünün yazı çevrimi “wydwn” üdün biçiminde olduğunu, Eski Türkçenin bilinen sözlüklerinde kelimenin öd biçiminde okunduğunu, Peter Zeime'nin de Berlin ekolünü takip ederek öd şeklinde okuduğunu belirtir. Ancak sözcüğün son yıllarda ü'lü okunduğuna dikkat çeker ve sözcüğün Brāhmī harfli metinlerde ü'lü şekilde olduğunu söyler.

¹³⁶ Vasilyev (1983: 43) bu yazıtın yazı çevrimini: s2zäqqj1aj1ur1t1s2d2güüd2 şeklinde yapmıştır. Şirin (2016: 675) (ä)siz-ä (a)k k(a)ya yurt (ä)ş (ä)dgü öd biçiminde okumuştur.

Uygur metinleri

Ötrü kin keligme üdlerte ikileyü tepretgeli tuğurğalı umaz “daha sonra, ileride gelecek zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha sürdüremez(ler)” (AY III) (Ölmez, 1991: 38).

B(ä)lgüsüz köñülkärmäkiğ alku üddä yügerü kılurlar “ Düşünceden yoksun (bir şekilde) her zaman yukarı bakarlar” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 515, 599).

.... tütsügnüñ tütüni bir kşan üd içindä üç miñ ulug... “yaktığı tütsünün dumanı bir anda üç bin büyük...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 102-103, 172).

Neñ kelmeğük üd ermez neñ közünür üd ermez “Herhangi bir geçmiş zaman değildir (ama) gelmemiş zaman (ya da) şimdiki zaman (da) değildir” (AY VII) (Çetin, 2020: 139, 215).

yemi[ş] üdde köñülte ögrünç sevinç bultukmaz “Hasat zamanı gönüllerde sevinç görülemez” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 344, 384).

üç aylar erür yazkı üd tép üç aylar tétir yay üdler tép üç aylar atanur küz üdler tép üç aylar bolur kışkı üdler tép “ Üç aya yaz zamanı, üç aya bahar zamanı, üç aya güz zamanı ve üç aya [da] kış zamanı adı verilmiş” (AY IX) (Uçar, 2013: 104-105).

Tokuz ay o[n] küni tükeser togguluk ödi keltükde kılınçlıg yél [...] “dokuz ay, on günü bitirdiğinde doğum zamanı geldiğinde doğum sancısı....” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 64, 228).

Ol ödün maxarıt elläg ädgü ögli teginig buşuşlıg körü inçä tép yarlıgkadı “Bu sırada iyi düşünceli prensin üzgün olduğunu gören Maḥā-rıt (= mahārāja ?) ona şöyle diyerek seslendi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 32).

ķu(nçuyluğ) (erdni)sinğe inçe t(ip) tiyür öd boltı ķatunum ili(nçü)legü yimişlikke öngül(üg) “Kraliçeye şöyle der: Kraliçem eğlence yerine gitme zamanı geldi” (MS) (Ş. Tekin 2019: 85, 214).

Öñrä ärtmiş üddä bo çambudivip uluşta m(a)haraṭe elig han bar ärti “Önce geçmiş zamanda bu Çambudivipa ülkesinde Mahāratha adlı (bir) hükümdar var idi” (ABH) (Gulcalı, 2015: 125).

DLT

öd: zaman. (v)’de dudaklar daraltılır. Şu atasözünde geçer: öd keçer kişi tuymas yalñuk oğlu meñgü kalmas “ zaman geçer, insan onu hissetmez ve insanoğlu ebedî olarak yaşamaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 21).

KB

ne ķutluğ bolur öd buđunķa küni

begi edgü bolsa yorisa köni “Yağız yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamâneyi ve mahlukları o yarattı” (Arat, 2018: 92-93).

Clauson (1972: 35) gökbilimi terminolojisinde “bir saat” anlamında kullanıldığını söyler. Tietze (2018: 197) (Cilt VI) etimolojik sözcüğün üç öd maddesi vermiştir. Bunlar: Öd I/öt ‘safra’. ödi sıd-/ ödi sın-/ ödü kop-/ödü patla- ‘çok korkmak’; Öd II ‘öd ağacı, bu ağacın parçalarından yapılan tütsü’; Öd III ‘zaman’. Eski Türkçede öd ile ilgili birçok deyim kullanılmıştır. Şen’in (2017: 157) tespitleri şunlardır: öd kıyıl- (zaman dönmek); öd kör- (zaman görmek) ömür sürmek; öd ur- (zaman koymak) mühlet vermek; ödi teg- (zamanı erişmek) vadesi yetmek, eceli gelmek ödsüz öl- (zamansız ölmek) genç yaşta ölmek; ödüğ kolug boş ertür (zamanı boşa geçirmek) gereksiz şeylerle uğraşmak.

11.81. Üma

Ögel (2019: 212) eski Türklerin konuğa bazen uma dediklerini belirtir, sözcüğün um-kökünden gelebileceğini ifade eder. Ayrıca Ögel (1991: 385) bir başka eserinde uma için beklenmedik bir anda gelen misafir açıklamasını yapar. Ögel’in bu görüşünün temeli Dîvânü Lügâti’t-Türk’tür. Bu sözcük araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Atalay, DTS, Rustemov-Kormuşin tarafından uma; Clauson öme; Dankoff-Kelly üme (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 44, dipnot 171); Kaçalın (2019: 535) üme şeklinde okumuştur. Ögel Atalay’ın okuyuşunu benimsemiştir. DLT’de şu atasözünde geçer: Üme kelse kut kelir “ sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 44).

Eski Uygur Türkçesi döneminde sözcüğün kök biçimi tanıklanmamıştır. Fakat, isimden fiil yapan +IA- ekiyle genişletilmiş biçimi ömäl(ä)- “birini ziyarete gitmek” Wilkens’in (2021: 533) sözlüğünde tanıklanmıştır.

KB

yatıg edgü tutsa yarur er közi

ümeg edgü tutsa yağıldı sözi “Yabancıya karşı iyi davrananın yüzü güler; misafirlere iyi davrananın şöhreti artar” (Arat, 2018: 166-167).

11.82. Tapla-

Ögel (2019: 218) tapla- sözcüğünün sadece beğenmek anlamında değil, ‘kabul ve tasvip etmek, uygun görmek’ anlamlarında da kullanıldığını söyler. Bu sözcüğün Osmanlı Türkçesinde de aynı anlamlarda görüldüğünü belirtir. Yazıtlar döneminde geçen kağan kutı taplamadı ifadesini de “kutluluğu yâr olmadı” şeklinde aktarmıştır. Ayrıca Ögel (1991a: 119) bir başka eserinde ise bu kısmı elvermedi şeklinde aktarmıştır. Bu çevirisinin sebebini ise şu

şekilde açıklamıştır:

(...) biz burada bu sözü sözün gelişine göre, ‘elvermedi’ diye tercüme ettik. Aslında bu söz ‘rıza göstermek, muvafakat etmek, tasvip etmek ve uygundur kararı vermek’ anlayışına gelir. Türk Kağanı, Tanrı ile Yer ve Suların uygun görmediği bir tutum içine girmesinden dolayı ona yardım etmemişlerdi ve el vermemişlerdi”

Eski Uygur Türkçesinde sözcük ‘haklı bulmak, onaylamak, kabul etmek, tanımak; istemek, çabalamak, uğraşmak; tasvip etmek, onay vermek...’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 675). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamları şöyledir:

Uygur metinleri

Bo nomlarnıñ tärin yörün yinçgä adırtın äşidgäli savmak taplamak ärür “... bu öğretilerin derin yorumunu (ve) ince farkını işitmeyi sevmek, hoşlanmaktır” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 405, 577-578).

Bolar kamag t(e)ñriler tözün yavaş vahşikler taplamazlar kılmakıg ayıg kılınç işlerig “Bunlar, bütün bu tanrılar (ve) asil, sakın iyi ruhlar kötü amelleri onaylamazlar” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 242, 370).

... ol élig beg ötiğine bir nomlugin tapladı “... o hükümdarın arzını bir vaaz ile kabul buyurmuş” (AY IX) (Uçar, 2013: 54-55).

Üküş tä[lim ögirtilär] sävindilär ögdilär tapladı[lar] “çok sevindiler, övdüler, memnun oldular/kabul ettiler” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 340).

İnçip tegin alķunı taplamadı tāk taluy ögüzkā kirmişig içgärü taplamadı “Ne var ki prens (önerilen yolların) hepsini beğenmedi” (İKPÖ) (Hamilton 2020: 38).

K(e)ntü özün beglik er taplagıl “... sen kendin bey soyundan birini seç” (ADFH) (Elmalı, 2019: 55, 89).

DLT

kabul etmek, razı olmak (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 855) şeklinde açıklanmıştır. Ol tönuy taplādī “ o, elbise vb. şeyleri kabul etti ve ona razı oldu” (Dankof-Kelly, 1984: 300. Ögel (2019: 218) de eserinde bu örneği vermiştir.

Ögel (2019: 218) bu sözcük için Kutadgu Bilig’de şu beyiti örnek gösterir:

Özüm taplamaz neñ biri yalğan ol

muniñda basası bu küç kılğan ol “Benim beğenmediğim şeylerden biri yalandır. Ondan sonra zulüm edenler gelir” (Çağbayır, 2019: 148).

Aksan (2019: 93) yazıtlarda görülen tapla- fiilinin kök biçiminin yazıtlarda görülmediğini, Uygur metinlerinde ise geniş bir sözcük ailesine sahip olan tap sözcüğünün

‘istek, rıza, güç’ anlamına geldiğini söyler. Clauson (1972: 440) sözcüğün tap isminden türemiş bir fiil olduğunu söyler ve “memnun olmak, hoşnut olmak” vb. anlamlara geldiğini belirtir.

Ayrıca Eski Türkçede iki tap- fiili vardır: ¹tap- ‘hizmet etmek’; ²tap- ‘bulmak’ (Clauson, 1972: 435). Ağca (2019: 152) temelde bir tap- fiili olduğunu belirtir, bu ikiliğin sebebinin de sözcüğün anlam çeşitliliğine uğramasına bağlar. Sözcüğün temel anlamını bulmak olarak belirtir, hizmet etmek anlamının ise “bulma” eyleminden sonraki “hizmet” safhasını karşıladığını söyler. Ayrıca Eski Türkçe tap- ‘bulmak’ fiili Orta Moğolcada ta’a-, modern Moğol yazı dilinde tağa- ‘bilmek, tahmin etmek’ şeklindedir (Şçerbak, 2019: 145).

11.83. Ersel/irsel

Ögel (2019: 221) ersel sözcüğünün eski Türkçede “geçici, kalışız” ve bazen de dönek anlamına geldiğini söyler. Buradaki kalışız muhtemelen yazım yanlışdır. Sözcük yazıtlar döneminde, Eski Uygur Türkçesinde ve DLT’de tanıklanmamıştır. Kutadgu Bilig’de ise ‘dönek, dönen’ anlamlarında kullanılmıştır (Üşenmez, 2006: 233)

yayığ dünya irsel kutı evrülür

negü birdi erse yana terk alur “Dönek dünya vefasızdır, mutluluğa kararsızdır; ne verdiyse yine çabucak alır” (Arat, 2018: 624-625).

Clauson (1972: 238) sözcük için “(ötümleşme için érsellik ile karşılaştırınız); Arapça rasl ‘kibar, sakın’ sözcüğünden é- ön ekleme sesiyle (krş. erej) alınmış ödünç bir sözcük olduğu neredeyse kesindir” açıklamasını yapar.

11.84. Yayık/yayığ

Ögel (2019: 221) sözcüğün Eski Türklerde huyu dönek ve vefasız kişiler için kullanıldığını söyler. Budist Uygur metinlerinde bu anlamının görüldüğünden bahseder. Sözcüğü yayıl- kökünden getirir. Fakat sözcük yayıl- kökünden değil yay- kökünden gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde ‘(nehir) deli, şiddetli; huzursuz’ anlamlarında kullanılmıştır. (Wilkens, 2021: 879). Kâşgarlı, sözcüğün hem yayığ hem yayık biçimi olduğunu söyler ve yayığ kişi: kararsız huylu adam, bir buna bir ona döner açıklaması yapmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 357). Kutadgu Bilig’de yayığ: dönek huylu, yaramaz anlamlarında kullanılmıştır:

Yayığ ol bu devlet éter hem buzır

Ne irsel-turur terk irikse tezer “Bu talih dönektir, hem yapar hem bozar. O kararsızdır da bırakırsa çabuk kaçır” (Çağbayır, 2019: 130).

Ögel (2019: 221) Brockelmann'ın bu sözcüğü 'havaya göre değişen' şeklinde anlamlandırdığını söyler. Eski Türklerin yaygın ol bu devlet "bu devlet ve ikbâlin huyu dönektir" düşüncesiyle Budist Türk edebiyatı ve İslam düşüncesini birleştirdiklerini ifade eder. Clauson (1972: 981) yay-'tan türemiş isim olarak belirtir ve asıl anlamının 'sallama' vb. olduğunu söyler. 'dönek, kalleş' gibi anlamlarının mecaz anlam olduğunu ifade eder. Ayrıca Yayık'ın Ural Nehri için Eski Türkçe yerel bir isim olduğunu söyler. Şecere-yi Terākime'de şu şekilde geçmektedir: Yāfeş atasının hükmi birlen Cūdī tağıdın kētip Atıl ve Yayık suyunun yaķasığa bardı (Ölmez, 2020: 111). Yayık: Ural nehri (nehirin genişliğinden, yayılmış olmasından dolayı Türkler "yayık" demişlerdir (Ölmez, 2020: 455).

11.85. Buçurmak

Ögel (2019: 225) buyurmak sözcüğünün Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nda buçurmak şeklinde yazıldığını söyler. Sözcüğün OKD'de geçtiği cümle şöyledir: Teñri senge yir berip buçurmuş bolup turur " Tanrı sana ülke vermiş, bahşetmiş" (Ağca, 2019: 107). Bang ve Arat (1936: 45) bu cümlede geçen buçur- sözcüğünün buyur- yerine kullanımını şu şekil açıklamışlardır:

Söz ortasında -ç- yahut -c- olan biricik -y- 'dir. Bugün bu bize imkansız gibi görünüyor, fakat eğer Soyon.'da -ş-, -c- oluyorsa (kişi > kici), şivelerin birinde bir defa -y- > -ç-, -c değişmesine de daima imkan kalıyor . Burada bir yazı hatası mevcut olduğunu kabul edebilmeği tercih ederdik. Yoksa Türk. buyur- evvela *bucur- şeklinde Mong. 'caya geçmişte bu Mong. şekil metnimizde aynen mi bulunuyor ? Kazakçadaki tuyur- ile yan yana tujur- 'çentmek' nasıl izah etmelidir ? *tucur- 'dan mı?

Ağca (2019: 237-238) konuya başka bir noktadan yaklaşır. Buçur- fiilinin buyur-'tan gelmediğini, Türk dilinin tarihi alanlarında tanıklanan bıçur- fiilinin, fonolojik ve semantik değişmeyle buçur- şeklini aldığını ifade eder. Eski Türkçedeki bıç-'ın "kesmek, biçmek" metaforlaşarak " nasip etmek, bahşetmek" anlamına eriştiğini belirtir. DLT'de geçen bıçığ " anlaşılmak, sözleşme" sözcüğüyle ifade etmenin mümkün olduğunu söyler.

11.86. Sab/Sav

Ögel (2019: 228) Köktürk döneminde sab, Uygur döneminde sav olarak görülen sözcüğünün sıradan bir sözcük olmadığını, içerisinde bilgelik ve hikmetlik barındırdığını belirtir. Besim Atalay'ın sab ve sav sözcüklerini birbirine karıştırdığını söyler. Brockelmann'ın ise anlayışlarıyla birlikte birbirinden ayırdığını ifade eder. Sözcük eski Türk yazıtlarında söz, haber, bilgi, mesaj gibi anlamlarda kullanılmıştır (Şirin, 2016: 738)

Orhon yazıtları

Tenriteg tenride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum sawımın tüketi eşidgil “(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(’ım). Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit!” (KT G 1) (Aydın, 2012: 51).

Bilig bilmez kişi ol savıg alıp yagru barıp üküş kişi öltün “Cahil insanlar, bu sözleri ciddiye alıp yakınlaştığınızda çoğunuz öldünüz” (KT K 6) (Ölmez, 2015: 134,148).

(a)pa t(a)rķ(a)ng(a)ru içre s(a)b idm(ı)ş “Apa Tarkan’a da gizli haber göndermiş” (T 34) (Akar, 2020: 105).

Sözcük Uygur, Yenisey ve Tanrı Dağları yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde kelime, söz, laf, metin; deyim, atasözü, söylenti, safsatacılık, yanıltmaca, öğüt... gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 591).

Uygur metinleri

Tilin äzüķ yalyan saw sözlädimz “ wir mit der Zunge falsch, lügnerische Dinge geredet haben sollten” (TT IV) (Gabain-Bang, 1930: 86).

İnçip igleyü birle ök sav söz kodup tutar kapar erken ölüp bartı (AY) (Kaya, 1994: 62).

Y(e)me ok ökünmek yalvarmaķlıķ kşanti kılmaķ süzüķ arıg sav üze alķu ayıg kılınçlıķ kkir-lerin tapçaların arıtı yumış arıtmış k(e)rgek “dahası pişman, yalvarmaķlı, af dile (Kşanti)mek(li), temiz-pak söz ile bütün kötü davranışlı kirlerini, pasaklarını temizlemiş, yıkamış, arıtmış (olmaları) gerek(li)” (AY III) (Ölmez, 1991: 37).

yänä yok tözlüg bonlar täg sav söz üzä bilgülık adırtlaguluk ärmäzläär üçün anın antag tetir “Yine yok esaslı öğretiler gibi, söz kaynaklı bilmek ve ayırmak olmadığı için onun gibidir” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 327-328, 562).

meniğ ağızımta sav söz taşgaru üntükde savım èyin yörügi bützün barça kalısız “Ağızımdan söz dışarı çıktığında bu sözlerden doğan derin anlam bütününüyle eksiksiz tamamlansın” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 236, 369).

uvşak tavşak sav sözün , elig bağ yänä y(a)rlıkadı hatunıña inçä tep “ufak tefek (bir) haber. Han yine kraliçeye şöyle buyurdu” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 134, 223)

ötrü bahşısı inçe tēp tedi .. ol savıg y(i)me meniğ tükel sözlegülük küçim yok “Bunun üzerine hocası şöyle dedi: “bu sözü benim söylemeye etraflıca gücüm yok” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 71-72, 231).

Ol ödün kañı kan bu ötüg sav eşidip näñ kiginç berü umadı “O anda babası han bu rica sözlerini işitince hiç cevap vermedi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 38).

t(ä)ñrim söda bärü [b]ilmätin t(ä)ñrikä ig(i)däyü montag ulug çulvu sav sözlädim(i)z ärsär
“Tanrım ezelden beri farkında olmadan Tanrıya yalan söyleyerek böylesine büyük küfürlerde
bulunduysak” (Huast) (Özbay, 2019: 80, 92)

Edgü söz sab elti kelir tir “İyi haberler getirerek geliyor, der” (IB) (T. Tekin 2017:19, 27).

Bo sav[lar] [...](ë)şidgülük ermez “Bu sözler işitilmek için değildir” (Mainz 388 No.lu Yazma
Parçası) (Yıldırım, 2017: 192-193).

Amtı bu nomluğ savağ ang magt ilte raçagri kent uluşda uçmış kergek “ İmdi bu dinî hâdiseyi,
fevkalâde Magadha ülkesinde Râjagrha adlı baş şehirde tasavvur etmek lâzımdır” (MS) (Ş.
Tekin, 2019:50, 193-194).

DLT

¹sāw: atasözü (Dankoff-Kelly, 1985:157); ²sāw: anlatım (hika:ye) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018:
810); ³sāw “anlatım” (Dankoff-Kelly, 1985:157); ⁴sāw: mektup (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018:
810); ⁵sāw: söz (Dankoff-Kelly, 1985:157); ⁶sāw: haberler ve havadisler (Ercilasun-
Akkoyunlu, 2018: 810); ⁷sāw: şöhret (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 810).

KB

bağırsak kişiniñ sözi tut sañı

bu söz sañ saña bolğa devlet añı “Samimi insanın sözünü ve öğüdünü tut. Bu söz ve öğüt sana
bir mutluluk avı olsun” (Çağbayır, 2019: 175).

Şirin (2019: 43) sab sözcüğünü açıklarken sözcük sonu ve içindeki içindeki b’lerin v
okunmasını şu şekilde açıklamıştır:

Sab sözcüğünün son ünsüzünün durumu literatürde tartışma konusudur. Clauson’un 1962’de ileri
sürdüğü teze göre, Runik yazıtlarda kelime içi ve sonunda /b/ seninin karşılığı olan harfler, hem /b/
sesini hem /v/ karşılamaktadır. Zieme, Erdal, Osawa, Ölmez, Aydın gibi Türkologlar aynı görüşü
paylaşırlar. Böylece sözcük içi ve sonunda b harfiyle yazılan sesler bu üç bilim adam tarafından v ile
karşılır ; dolayısıyla sab sözcüğü de , aynı bilim adamlarınca sav olarak transkribe edilir. Buna
karşılık Kononov, Vasil’jev, Kızlasov, Kormuşin, Klyastorniy, Tekin, Sertkaya, Rybatzki, Barutçu
Özönder, Alyılmaz gibi Türkologlar Thomsen, Radloff, Ramstedt vd.nin geleneksel çizgisini sürdürerek
bu harfi, yalnızca /b/ sesiyle karşılamışlardır. Eski Türkçenin Köktürk harfli belgelerindeki diyalekt
ayrılıkları üzerinde az sayıda çalışma yapıldığı için, /b/ , /p/, /k/, /d/, / ñ/ seslerinin söz konusu
dönemdeki gelişmesine dair bilgiler de sınırlıdır. Bu seslerle ilgili çalışmalar daha çok Köktürk
Kağanlığı döneminden sonra yazılmış Uygur belgeleri dikkate alınarak öne sürülmüştür. Yazı ve
imlanın geleneksel biçimleri korumada tutucu duruş sergilemesi, bu seslerdeki gelişmeleri izlememiz
noktasında elverişli şartlar sağlayamaz. Köktürk Kağanlığı dönemine ait belgelerdeki yazımlar, /p/ > /f/
; /d/ > / d/ ; /k/ > / h/ (x) ; /g/ > /ğ/ gelişmesinin güvencesini vermediği gibi, bunun aksini ispata da
yetmez.

11.87. Et'öz

Ögel (2019: 234) et-öz sözcüğü ve anlayışının Türklerin Budist eserlerinde geniş yer tuttuğunu söyler. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde 'gövde, beden, vücut; ceset, naaş' gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 127). Tokyürek (2011: 350) bu terimin diğer dillerdeki karşılığını şu şekilde belirtmiştir: ETü. et'öz kaçığ (İT) "vücut duyu organı" = Skr. kaya, tanu, deha, kayendriya = Çin.身根 "shen gen" (SH 22a), 身 "shen", 身入 "shen rü" (SH 245a).

Clauson (1972: 74) sözcüğün genellikle et ve öz olarak iki sözcük olarak yazıldığını söyler. Sözcüğün 'et ruh' anlamında kullanıldığını; Budist (ve Manihesit) el yazması metinlerde ise "ceset veya ruh" anlamının askine "canlı bir beden" mânâsında kullanıldığını söyler. Erken dönem metinlerinde ve İslâm terminolojisinde benimsenmediğini ve XIV. yüzyıldan sonra varlığını yitirdiğini yazar. Et'öz anlayışı için Tokyürek 2011'e bakılabilir.

Uygur metinleri

siziksizin ol küsüşi kaŋgay tükellig irkek et'öz-üg bulğay tip y(a)rılıkadı "Şüphesiz olarak o dilek(ler)i yerine gelecek ve eksiksiz erkek vücudunu bulacak diye duyurdu" (AY III) (Ölmez, 1991: 46-47).

Yänä kamah beş azun tınl(ı)g oğlanı biligsiz birlä basıtıp ätözin köñülin ülgüsüz kolusuz açığ tarka ämgäklär ämgänmişlärin anı yänä bilinmätin tuyunmatın ärtinü erinçkänlig tsuyurkañçıg yorımışların körürlär "Yine bütün beş hayat şeklindeki canlı çocukları bilgisizlik ile ezilip vücudunu, gönlünü sayısız acı, dert (ve) ızdıraplar çektiklerini onu yine bilmeden, kavramadan çok acıyarak merhamet ederek uyguladıklarını, yürüdüklerini görürler" (AY IV) (Tokyürek, 2018: 471, 589-590).

menü nirvan inçi üze etöz tıl köñül çolmakı barçanıñ bir teg tarıkdı "Ebedî kurtuluş huzuru ile beden dil gönül sıkıntısının hepsi aynı şekilde dağıldı" (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

Kamag emgekke [ka]vzatıp sıkılır emgenür [ö]z etözi "Bütün sıkıntılarla kuşatılıp, sıkılır, bedenleri eziyet görür" (AY VIII) (Çetin, 2020a: 346,384).

ol üdün köl kızıntıdaki bir söğüt t(e)ñrisi sınar etözin körkitip inçe tép tédi "O vakit, gölün kıyısında bir Bodhi Ağacı tanrı[ça]sı, bedeninin yarısını gösterip şöyle demiş" (AY IX) (Uçar, 2013: 135-136).

toz tuprak bolup ät'özläri ikägüniñ bir yañlıg , altı kaçıgları birgärü , ögin köñülin ıçğındı " ikisinin aynı şekilde üstü başı toz toprak oldu; altı duyu organı birden sezgisini kaybetti" (AY X) (Gulcalı, 2015a: 126, 222).

T(ä)ñrim bilip bilmätin ät'öz s(ä)viginçä yorıp y(a)vlak eş tuş adaş kudaş savın alıp köñülin körüp yılıkıa bar(ı)mka bolup azu muñumuz takım(ı)z t(ä)gip bo on ç(a)hşap(a)t(ı)g sıd(ı)m(ı)z ärsär, näçä ägsüt<t>ümüz k(ä)rgät<t>im(i)z ärsär, amtı t(ä)ñrim yazokda boşunu ötünür biz. “Tanrım farkında olmadan nefis sevgisine uyup, kötü eşin dostun sözüne kanıp, (onların) düşüncelerine uyup; mal,mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle (uğraşmaya) dalıp bu on emri yerine getiremediyse; ne kadar eksik, kusurlu yaptıysak; şimdi tanrım günahtan arınmayı dileriz” (Huast) (Özbay, 2019: 86-87, 94).

Siziñä kutuñuzta bu suyluğ ät'özdä ozalım kurtulmaq yolğa täginälim “ Sizinle yararlı gücünüz (kut) sayesinde, bu günahlı bedenden kurtulalım ve kurtuluş yoluna ulaşalım” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 56).

... yirtünçü ertimligin etüz ürlüksüzin uķıtı inçe tip yarlıķar “... dünyanın geçiciliğini, vücudun geçiciliğini şöyle diyerek haşmetle öğretir” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 174, 267).

Anta ötrü badra hatun elig begke et'özin sevitgelir üçün kün küñiñe tözün yumşak savlar söz[leyür ert]i “bununla birlikte Kraliçe Bhadrā hükümdara kendini sevdirmek için her gün yumuşak (ve) sevecen sözler söylüyordu” (ADFH) (Elmalı, 2019:58-59, 90).

11.88. Büke/böke

Ögel (2019: 237) Küli Çor yazıtının 17. satırında geçen alp bökesi ifadesini alp bükesi şeklinde okur ve büke sözcüğünün “pehlivan” anlamına geldiğini söyler. Sözcüğün geçtiği satır şöyledir: ...e/a tökdi qıt(a)ñy t(a)t(a)bı :(e)r.ükde b(i)ş süñgüş süñgüşdük[e köli] çor (a)ñçaķ b(i)lgesi ç(a)b(ı)şı (e)rti (a)lpı bök(e)si (e)rti “Kıtaylar ve Tatabılar-dükte beş kez savaştığında [Köli] Çor o sırada (Kağan'ın) danışmanı ve başkomutanı idi; alpi, yiğidi idi” (Mert, 2015: 70, 77). Sözcük Uygur yazıtlarında ise kişi adının bir parçası olarak geçer: bunu yaratıgma böke tutum “Bunu yapan Böke Tutum’(dur)” (Aydın, 2018: 48). Clauson (1972: 324) sözcüğün erken dönemde Moğolcada “bökö” ‘savaşçı, pehlivan’ şeklinde alıntılandığını söyler. Kâşgarlı sözcük için büyük yılan anlamını vermiş; şu atasözünde geçtiğini belirtmiştir: yiti başlıg yil böke “Yedi başlı yılan”. Ayrıca kahramanlarda bununla adlandırılabilir açıklamasını yapar: Böke Budraç “Yabaku ulularından biri” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 446). Şçerbak (2019: 186) sözcüğün Orta Moğolcada böke, Çağataycada ise böke “güçlü,pehlivan” şeklinde görüldüğünü ifade eder. Şçereyi Terākime’de ‘kahraman ve savaşçı’ anlamıyla kullanılmıştır (Ölmez 2020: 355). Kızıķnıñ ma‘anāsı böke temek bolur, tamğasınıñ şüreti bu turur: kuşı Sarıca “ Kızıķ’ın anlamı ‘kahraman’dır, damgasının şekli şudur: kuşı Sarıca. (Ölmez, 2020:150, 230).

11.89. Bilgi

Ögel (2019: 243) Türklerde bilgi kavramı ve bilgi çeşitlerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Bilge bilig: “bilgelere göre bilgi”.

mengiz-lig kutluğ buyan-lıg bilge biliglig törü-lüg bolup “benizli, kutlu, iyilikli, bilge bilgili, öğretili olup” (Ölmez 1991: 23);

2. Et-öz bilig: can ve vücudumuz ile ilgili bilgi (bu maddemiz ile ilgili bilgidir, ruh dünyasıyla bir ilişkisi yoktur).

3. Köngül bilgisi: gönül bilgisi

inçe ıaltı köz kulgak burun til et(-üz) (köngül) (ol) köngül bilig (MS) (Ş. Tekin 2019: 95);

4. Köz bilig: göz bilgisi, gözle alınan bilgi

5. Öd bilig: öğüt ile elde edilen bilgi. Ögel (2019: 243) XI. yüzyılda derlenmiş bir atasözünde “oğluna öğüt al bilgisizliğini gider” şeklinde görüldüğünü söyler. Ögel’in bahsettiği bu söz şu şiirde geçer: Oglum öğüt algıl bilgisizlik kiter / Talkan kimniñ bolsa añar bekmes katar “ Ey oğlum! Öğüdü al ve nefesinden boşluğu (cehaleti) uzaklaştır. Kavutu olan ona pekmez katar. Bunun gibi akıllı olan da öğüdü kabul eder” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 191). Ögel’in belirttiği öd bilig için ‘öğüt ile alınan bilgi’ anlamı verilemez. Çünkü öd sözcüğü eski Türkçede zaman anlamında kullanılır. Öd bilig ifadesinin doğru karşılığı zaman bilgisi olabilir.

6 Til bilig: “Dil bilgisi” Budist bir deyimdir. Bu sözle ilgili Budist bir ifadedir.

7. Doğmaz batmaz bilig: Budist Türklerin ana bilgileri ile ilgili bilgidir.

Burqan nomın aşıtır nom közi yaruyur toymaz batmaz biligkä tägir (Gabain-Rachmati, 1934: 114).

8. Tuymak bilig: “ duyma bilgisi” Budizm’de erişme, olgunluk, aydınlanma (bodhi) bilgisidir. Turkish-Turfan Texte’in VI’da şu bilgilerden bahsedilir: āñilki köz bilig, ikinti qulıyaq bilig, üçünç burun bilig, törtünç til bilig, bişinç ätüz bilig, altınç köñül bilig, yitiniç adra tigmä bilig, säkiziniç ayılıq koimso bilig (TT VI) (Bang-Rachmati 1934: 138).

Arat (1987: 384) insanın dünyadaki varlığı tanınmasına iştirâki olan sekiz nevi şuur (uyg. sekiz türlüğ köngül bilig)’un şunlar olduğunu söyler:

1. köz bilig “ göz bilgisi” = skr. cakşur-vijñāna
2. kulğak bilig “kulak bilgisi” = skr. s’rotva- vijñāna
3. burun bilig “burun bilgisi” = skr. ghrāṇa-vijñāna
4. til bilig “dil bilgisi” = skr. jihvā-vijñāna
5. etüz bilig “beden bilgisi” = skr. kāya-vijñāna
6. köngül bilig “gönül bilgisi” = skr. citta-vijñāna

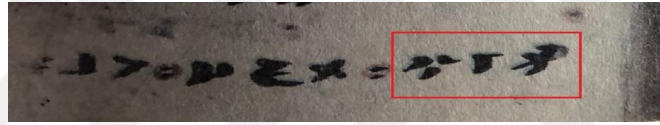
7. adra bilig “ayırt etme bilgisi” = skr. ādāna-vijñāna

8. ağılık bilig “mahzen bilgisi” = skr. ālaya-vijñāna.

11.90. Anyıg

Ögel (2019: 243) kağan ve vezirlerinin bilgili olmalarının, devlet ile milletin idaresiyle ilgili bir iş olarak görüldüğünü, kötü bilginin ise devlet ve milletin düzenini bozduğunu söyler ve Köl Tegin yazıtının güney 5.satırını örnek verir. Bu satırda geçen ańıg sözcüğünü ise parantez içinde (ayıg veya anyıg) şeklinde gösterir. Sözcüğün geçtiği satır şöyledir: yagru kontokda kesre ańıg bilig anta öyür ermiş (Aydın, 2012: 52) “ (Çin, Türk milletini) yakınına kondurduktan sonra, kötü bilgiyi (ayıg veya anyıg bilig) yayar imiş” (Ögel, 2019: 243). Ańıg sözcüğünün runik harfli yazımı Köl Tegin yazıtında 𐰽𐰺 biçiminde (Alyılmaz, 2005: 30); Tonyukuk yazıtında ise: 𐰽𐰺𐰽 (Alyılmaz, 2021: 358) biçimindedir.

Sözcük Uygur, Yenisey ve Tanrı Dağı yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ñ sesinin ikiye ayrılması ile anıg ve ayıg olarak iki şekilde görülür (Ş. Tekin, 1992: 73). Runik alfabe ile yazılmış Irk Bitig’de ise Tonyukuk yazıtındaki gibi yazılmıştır:

(Yıldırım 2017:167)

Ayrıca sözcüğün Ańıg biçiminde yazımının tanıklandığı metin Yıldırım tarafından neşredilen U.5 No.lu yazma parçasıdır: yme ańıg : kılınçlıg : şımnı : ne yav[la]k çulvu sakıntı (...) “yine kötü huylu şeytan (tanrıya karşı) ne kadar kötü küfür düşündü (...)” (U 5 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017:228- 230).

(Yıldırım 2017: 231).

Orhon yazıtları

Ol amtı ańıg yok “Şimdi onların endişesi yok” (BK K 2) (Ölmez, 2015:133, 147).

Bilge tońukuk ańıg ol üz ol sü yorılım tèdeçi unamań “Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir. Ordu sevkedelim derse onaylamayın” (T 34) (Aydın, 2019a: 183-184).

Uygur metinleri

Ädgüg anıgag kop t(ä)ńrı y(a)ratmış ol tedim(i)z ärsär “iyiyi de kötüyü de Tanrımız yaratmış dediysek” (Huast) (Özbay, 2019: 79,92).

ańça bilıń ańıg eşgü ol “Öylece bilin bu fal iyidir” (IB 11) (Yıldırım, 2017: 35)

Clauson (1972: 182) yavlak ile eş anlamlı olduğunu söyler. Röhbörn (1977: 301) Eski Uygurcadaki ayg biçiminin *ay-; *an- fürchten “korkmak” sözcüğünden geldiğini söyler.

11.91. Bilge Törüçi

Bilge Törüçi Budist edebiyatında “bilgelik kanunu bildiren” kişidir (Ögel, 2019: 246).

11.92. Bilge Bilig

Ögel (2019: 246) bu ifadenin Eski Türk Edebiyatında¹³⁷ çok fazla geçtiğini söyler ve “bilgelere göre bilgi” olarak yorumlanabileceğini belirtir. Budist Uygurlar bu ifadeyi Sanskritçe prajñā’nın karşılığı olarak söylemektedir. Tokyürek (2011: 277) bu ifadenin Budizmde “muhteşem bilgiyi” ifade ettiğini söyler ve bilgelik ya da bilgelik sayesinde kurtarma ya da kurtuluş olarak tanımlanabileceğinden bahseder. Terimin tanıklandığı bazı metinler şöyledir:

burқан қутыңа билге билікке т(е)рк тегмекім болзун “ Buda kutsallığına, eksiksiz bilge bilgiye çabuk varmam (mümkün) olsun” (AY III) (Ölmez, 1991: 57).

Ay meniñ kızım билге билігін мұтуда ұтдың үгедің “ Ey benim kızım! Bilgeliğinle bunun da üstesinden geldin” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 98, 240).

İnçip yänä adınaguka asıg tusu kılğalı bilgä biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur ärki “ Fakat yine başkasına fayda sağlayacak olan bilgili (ve) aydınlık gözümüz yok mu oluyor acaba?” (ABH) (Gulcalı, 2015: 82, 141).

11.93. Ata-

Ögel (2019: 255) atamak ve atanmak sözcüğünün ad vermek anlamının dışında tayinler için de kullanıldığını söyler ve Moyun Çor/Şine Usu yazıtının 12.satırında geçen “Tay Bilge Tutuk’u yabgu atadı” örneğini verir. Bu cümlemin eski Türkçe biçimi şöyledir: tay bilge totokug yavgu : atadı (Ölmez, 2018: 116). Ayrıca sözcüğün Uygur yazıtlarında tanıklandığı diğer yerler şöyledir:

... anda yabyu atadı (Rybatzki, 2011: 67).

Kara bodun turuyun kagan atadı tenride bolmış el etmiş bilge kagan atadı. El bilge katun atadı kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosında as öngüz baş kan idok baş kedinin örgin bunta eti<t>dim “halk ayağa kalkıp kağan (olarak) atadı. Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı. (Eşimi) El Bilge Katun (olarak) atadı. Kağan (olarak) atanıp (eşim de) hatun (olarak) atanıp Ötüken’in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında

¹³⁷ Eski Uygur edebiyatı kastedilmiş olmalı.

kağanlık otağını buraya kurdum” (Ta G 5-6) (Aydın, 2018:43-44).

.....nt(a)r (a)t(a)nt(ı)m (Ta D 5) (Şirin, 2016: 655).

Eski Uygur Türkçesinde ise atamak: 1. adlandırmak, ad vermek 2. çağırmak, seslenmek, bir şeye ait olmak; atanmak: adlanmak, adlandırmak, tayin edilmiş olmak (Caferoğlu, 1968: 24) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Biz bu bölümde tayin edilmek anlamında kullanılan örneklerle yer vereceğiz.

ëviñerü këlşer özi atānmiş “ (Bu yiğit adam) evine doğru gelirken kendisi yüksek bir makama atanmış” (IB) (Yıldırım, 2017: 46).

Bo]dunı bokunı tir [... kâ]nlık ęrig (è)liti udu yetip kan ata[y]u kolu ötünmiş “...halkı.. ...hakanın askerlerini taşıyıp takiben ulaştırmış. Hakan tayin edip (bu durumu ona) arz etmiş” (O.1. No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 302).

Tekin (1995a: 90) sözcüğün kök biçimi olan ât ‘ad,unvan’ sözcüğünün uzun ünlülü olduğunu söyler. Bu köke isimden fiil yapan -A eki getirilerek at+a- (ata-) biçimi oluşturulmuştur (Röhrborn, 1977: 255).

11.94. Külüg

Türkler tarih boyunca külüg unvanını ‘adlı, sanlı, ünlü, şöhretli’ anlamlarında kullanmışlardır (Ögel, 2019: 252). Sözcüğün yazıtlar döneminde iki anlamda kullanıldığını görüyoruz. 1.ünlü; 2. unvan niteleyicisi (Şirin, 2016: 735). Türkler üne ve şöhrete önem veren milletlerin başında gelir (Ögel, 2019: 252). Bumın kağan ve İstemi kağan’ın cenazesine gelenler sayıldıktan sonra “böyle ünlü kağanlar imişler”¹³⁸ ifadesi kullanılmıştır (Ögel, 2019: 252). Bu unvan Tariat yazıtında ise şu şekilde geçmektedir: ... b(e)ş yüz b(a)sı kül(ü)g onğı “Beş yüz (kişilik birlik) başı Külüg Ongı Öz İnançu öz ın(a)nçu (Mert, 2009: 181, 183).

Bu sözcüğün kökü olan kü için Ögel (2019: 252) bu sözcük bize her zaman “ilâhî bir ısıklık, bir nefes veya bir tanrı yelinin sesi gibi gelir” açıklamasını yapar. Yazıtlar döneminde geçen kü eşit- ifadesinde geçen kü sözcüğü için W. Thomsen’in verdiği ‘söylenti, ve haber’ anlamlarının hafif kaldığını söyler. Buradaki ifadenin büyük bir ün işitme karşılığında söylendiğini ifade eder. Kü ve Külüg sözcüklerinin Eski Türkçe dönemi içerisinde diğer kullanım ve yorumları için bk. Ögel, 2019: 253-256.

11.95. Küç

Ögel (2019: 257) Türklerde güç ve güçlü (küçlüğ olma) düşüncesinin çıkış noktasının önemli olduğunu söyler. Tanrının güç vermesinin önemli ve değerli olduğunu ifade eder.

¹³⁸ Antag külüg kagan ermiş (Ercilasun, 2021: 75)

Sertkaya (2020: 221) Eski Türkçe döneminden beri o ismi tavsif eden sıfat olarak ve isimlerden sonra da isim olarak (iyelik eki alarak) kullanıldığını belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Tenri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koñ ermiş “Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibi imiş; düşmanı {ise} koyun gibi imiş” (KT D 12)

(Ercilasun, 2016: 512-513).

[...tenri] küç birtük üçün anta sançdım “Tanrı kuvvet verdiği için orada mızrakladım” (BK D 32) (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 76-77).

Tün udımatı küüntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bertim ök “Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim” (T 52) (Alyılmaz, 2005: 185).

Tenri bilge kaganka ançakına işig küçüg bėrsigim bar ermiş “Belli ki, efendim Bilge Kağana az daha hizmet edeceğim varmış” (O 10) (Ölmez, 2015: 209,211).

İşig küçüg ber-: ‘hizmet etmek’ deyimini yazıtlar döneminde sıkça kullanılmıştır.

Uygur yazıtları

Yiçe iş(i)g küç(i)g birg(i)l tid(i)m “Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim” (ŞU G 5) (Mert, 2009: 230, 234).

Anta kėsre küsgü yılıka sinligde küç kara bod[un er]miş sinsizde küç kara suw ermiş “ondan sonra fare yılında (748), sen varken halk güçlü imiş, sensizken (halkın) gücü kara su (gibi) imiş” (Ta G 5) (Aydın, 2018: 43).

tört bulundaki bodun iş küç bėrür “dört bucaktaki halk bana kulluk eder” (Ta B 4) (Ölmez, 2018: 80,83).

Yenisey yazıtları

Tüz b(a)y küç b(a)rs kül(ü)g (Ye 17. Çaa-Hol) (Şirin 2016: 665).

<...>oglitı küç urı oğlan tug[dı] “<...>çocukları, güçlü erkek çocuklar (olarak) doğdu <...> (E.26. Oçurı) (Aydın, 2019: 99-100).

Uygur metinleri

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘güç, yetki, kudret, otorite, zor; hizmet, iş’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens 2021: 435).

Bo eki törlüg küç kūsün üzä ärkinçä tapınça tınl(ı)glarka asıg tusu kılmakın küçänürlär küçlänürlär “ ... bu iki türlü güç kuvvet üzerine arzuladığı gibi canlılara fayda sağlamayı

güçlendirirler, güçlenirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 345, 565).

ötrü ol kişinin kutı buyanı küçi küsünü asılur üstelür “ o zaman, o kişinin sevabı kuvveti çoğalır” (AY V) (Uçar, 2009: 189, 272).

olarını bir yanlıg yıga terä teginip küç küşün berü teginip m(ä)n birök olarka , eyin yorıp uzaı , ögä alkayu bergäy m(ä)n tep tedi “ onlara güç kuvvet verip, buna takriben ebediyen (onları) öveceğim dedi” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 208-209, 231).

Ol savıg y(i)me meniñ .. tükel sözlegülük küçim yokı “bu sözü benim etraflıca söylemeye gücüm yok” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 71-72, 231).

İncip avınçka arukı yetti küçi alıudı täpräyü yorıyu umadı “çünkü yaşlı adamın yorgunluğu üstüne çökmüştü, artık gücü tükeniyordu, kımıldamıyor, yürüyemiyordu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 48-49).

yaruk bilge alkıncısız kögüzlüg bodisvt kuanşı im pusarınıg kutadmağ küçi erdemi antağ uluğ titir “Tükenmez gönüllü bodhisattva Kuanşı İm Pusar’ın mesut etme gücü (işte) bu kadar büyüktür” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 12, 20).

K[oç]u balıkda kelmış kılıç küç k[ar]a ka yarlıg boltı “Koçu şehrinden gelmiş olan Kılıç Küç Kara’ya tahsis edildi” (Or 8212/76 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 273-274).

Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yorıyu barıpan, sub içipen, yāş yipen ölümde ozmış tir. “Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der” (IB) (T. Tekin, 2017: 20, 28).

Bu buyan küçinte tengridem kutı küçi çoğ yalınları aşılmağı bolzun “Sevap sayesinde ilâhi saadetleri, kudretleri ve parlaklıkları artsın” (MS) (Ş. Tekin 2019: 41, 188).

Bir azıgın t[a]g yarmıgında [uru]p bodis(a)v(a)tların ulug küçin tül[ükin..] [yırgad]ı “bir dişini dağ geçidinde sundu. Bodhissattvaların büyük gücüyle...salladı” (ADFH) (Elmalı, 2019:75, 92).

DLT

kūç ĩldin kirse törü tünlũktin çıkar “Zulüm avludan girse töre, yani insaf baca deliğinden (çadırın tepesindeki delikten) çıkar” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 397).

KB

Neçe küç bileklig yumıtmışlarığ

Ölüm tuttı saçtı yıratdı arığ “Ölüm nice güçlü bileklerin topladıklarını alıp hepsini saçtı ve dağıttı” (Arat, 2018: 1006-1007).

Sözcük runik harfli metinlerde iki şekilde yazılmıştır: 1. ᠠᠨᠢᠨ (KT D 12); ᠠᠨᠢᠨ (BK D 12) (Alyılmaz 2005: 44, 128). E.25. Oznaçenneya I yazıtında ᠠᠨᠢᠨ biçiminde yazılmıştır. Sözcük erken dönem Moğolcada gücü(n) olarak alıntılanmıştır (Clauson, 1972: 693). Orta Moğolcada ise küç, küçin, k'üç'ün şeklinde görülür (Şçerbak, 2019: 125). Türkmençe, Yakutça vb.ndeki biçimlere göre sözcüğün ünlüsü uzundur (Hamilton, 2020:169)

11.96. Küçlög

Bu sözcük kağan ve kişi adı olarak sıkça kullanılmıştır: Gökte (veya Tanrıda) talih (ülüg) bulmuş Küçlög Bilge Kagan bu unvanların en güzellerinden biridir (Ögel, 2019: 258) Ayrıca bu unvanın Kırgızlar tarafından da kullanıldığını Tonyukuk yazıtının 20.satırından anlıyoruz: kırkız küçlög kagan yağıımız boltı “Kırgızlar (ve onların kağanı) Küçlög Kagan düşmanımız oldu” (Aydın 2019a: 180). Akar (2020: 98) da buradaki Kırgız Küçlög Kagan ifadesini kişi adı ve unvanı olarak açıklamıştır. Fakat Alyılmaz (2021: 337) buradaki cümleyi kırk(ı)z küçl(ü)g k(a)ğ(a)nı y(a)ğ(ı)m(ı)z boltı “Kırgız]lar] [ve onların] güçlü kağanı düşmanımız oldu” şeklinde okuyup aktarmıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlardan Ögel (2019: 258) örnekler sunmuştur. Bizim tespit ettiğimiz kullanımlar ise şöyledir:

Uygur metinleri

Tirilmiş sansız sakışsız ezrua kırmuzta dört m(a)haraa t(e)ngriler başın kamağ t(e)ngriler uluğ küçlög yekler kuvrağı kamağun barça yomkı bir ünin antağ teginür “ Bir araya gelmiş, sayısız, Brahmâ İndra, dört Mahârâja tanrılar başta olmak üzere, bütün tanrılar; ulu, güçlü şeytanlar (Yakşa) topluluğu, hepsi birlikte, hep bir ağızdan şöyle seslenir” (AY III) (Ölmez, 1991: 74). Lō kanı inçä tep saķınç saķıntı uluğ küçlög kıtluğ bodısavatlar ermäsär bu yerkä nän tägmäğäy erti “Ejderhalar hanı şöyle düşünmeye koyuldu: Büyük, güçlü ve kutsal ruhlu bodissattva'lardan olmasa buraya kadar kesinlikle ulaşamazdı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 53).

DLT

‘bir güçlü adam’ küçlög olarak adlandırılır (Dankoff-Kelly, 1984: 209).

KB

kimiñ arkası bolsa küçlög bolur

bu küçlög kişi kutka tüplüg bolur (Kaçalın: 96).

11.97. Küçeme

Eski Türkçede küçeme ‘zorlamak, zulmetmek, baskı yapmak’ gibi anlamlara gelmektedir (Ögel, 2019: 259). Sözcük Eski Uygurcadan itibaren karşımıza çıkar: küçä- : güç

sarf etmek, güç kullanmak, zor kullanmak, güçlü olmak; küçämäk: zor kullanma, güç kullanma (Wilkins 2021: 435); Caferoğlu (1968: 120) sözcüğü köçämäk şeklinde okur ve “çabalamak, eşkıyalık etmek” anlamlarını verir.

Uygur metinleri

(...) bo eki törlüg küç küsün üzä äркинчä tapınча tınl(ı)glarka asıg tusu kılmakın küçänürlär küçlänürlär “(...) bu iki türlü güç kuvvet üzerine arzulanığı gibi canlılara fayda sağlamayı güçlendirirler, güçlenirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 345, 565).

Minj tümen yıl anta açığ emgek emgenip ..isig özleri üzölmez andaran [ün]ser yüligü osguç ulatı bı bıç[gu üz]e töşemiş yerlerte [...] küçeyü [yatgur]urlar “Binlerce yıl burada azap çekseler de, (buradaki) hayatları sona ermez. Buradan çıksalar ustura, bıçak ve daha başka kesici alet ile döşenmiş yerlerde ...zorla yatırırılar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 84, 236).

Kim ölüm adağa qorqsar aşnuraq yorınlar men sizlärni küçäp elitmäz men “(Aranızda) ölüm tehlikesinden korkan kim varsa şimdiden ayrılısın buradan! Sizi zorla götürmüyorum” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 46).

Kim qayı tınlıqlar adın kişining birmeyük adın tavarın oğurlasalar törüsüzün küçeyü qunup alsalar (...) “ Hangi yaratıklar başkalarının, verilmeyen çeşitli mallarını çalsalar, gayrı meşru bir şekilde zor kullanarak, gaspedip çalsalar (...)” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 154, 255).

DLT

ol anıq tavarın küçedi “o, onun malına zor kullandı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 460).

KB

Negüke küçer sen mini berk tutup

İligke tapın tıp sözümnü utup “Niçin beni sıkıştırıyor ve her sözüme itiraz ederek hükümdarın hizmetine girmeye zorluyorsun” (Arat, 2018: 696-697) .

Ayrıca Eski Türkçede küçe- “yağmalamak”; küçeş- “yağmada karşılıklı olarak yardım etmek”; küçemçi “zalim” anlamlarında kullanılmıştır (Ögel, 2019: 259).

11.98. Erk

Erk sözcüğü ‘güç’ anlamında kullanılır, fakat bu güç, güçten daha kutlu ve kuvvetlidir (Ögel, 2019: 261). Ayrıca bu sözcük kağanların unvanlarında pek görülmez (Ögel, 2019: 261). Sözcük yazıtlar döneminden itibaren karşımıza çıkar:

Orhon yazıtları

Üze teŋri erklig <...>bod<...>tümen “ Yukarıda (ebedî) gök güçlü<...> on bin (BK K 12) (Aydın, 2012: 86)

Yenisey yazıtları

Erdem b[ol]sar bodung erk bodunug atım eren uluga erdemg batur men “Kahraman olursa(n) halk (da) güçlü halk (olur). Adım Eren Uluga Erdemlig Batur’dur” (E.29. Altın-Köl II) (Aydın, 2019: 109-110).

Törtinligü artımız bizni ärklig adırtı ajıt-a “Biz dört idik, bizi Erklig (alt dünyanın hükümdarı) ayırdı. Heyhat!” (Kormuşin 2017: 94-95). Aydın (2019: 105) buradaki bizni erklig adırtı ifadesini “ Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı” olarak aktarmıştır. Burada erklig sözcüğü ile Tanrı’nın kastedildiği açıktır.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘güç, iktidar, hâkimiyet, hüküm, bağımsızlık, zor’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 116).

Uygur metinleri

Erkimce tapımca işletdim erser“ Gücüm kuvvetim oranında kullandım ise...” (AY III) (Ölmez, 1991: 29).

kolulamak erkliğı bodis(a)t(a)v m(a)has(a)t(a)v kutıña yükünürm(e)n “Derin düşünmede muktedir bodhisattva mahāsattva kutuna secde ederim” (AY V) (Uçar, 2009: 184, 271).

Ol eliglär hanlar öz öz k(ä)ntü k(ä)ntü el uluşlarında ärk tartıp mänji mänjiläp ilkidäki kılımış kazganmış buyan ädgü kılınç tüşin utlusın aşayurlar “o hükümdarların her birisi kendi ülkelerinde güçlenip, mutlu olup başlangıçta kazanmış oldukları erdemlerin semeresini alırlar” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 76, 168).

Erklig hannıñ ekesi ürüg uzatı keçer siz kök öñlög bındatu ton körklög körksüz körkünüz “Yama’nın (Skr. Yama, Uyg. erklig han) ablası (olan) siz, sürekli mavi renkli ham ipekten (bir) elbise giyersiniz” (AY VII) (Çetin, 2020: 197, 225).

Kaçan birök tegşilip ..yalañuklar hanı bolurlar.. erksindeçi öz erkçe <öz> tapça .. alku kamag t(e)ñriler birgerü .. küyü küzetü tutalar “Durumları değiştirilip insanlar arasına indikleri zaman kendi seçimleri ve istekleri doğrultusunda insanlar hanı olurlar, bütün tanrılar hep birlikte koruyup kollarlar” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 325, 381).

Tıdu umadam ärkim tükämädi ärksiz ıdur men “onu engelleyemedim. Gücüm buna yetmedi ve istemeye istemeye gitmesine izin veriyorum” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 44).

...]rı : ya :ok : ərkin “ yay,ok gücü ile...” (Mainz 400 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 235).

Yagız yër erkliğı ulug èlige başımızdaki kara saçımız uçı bölüki kırıgladyuk “ey, yeryüzünün hâkimi, yüce hükümdar! Başımızdaki kara saçlarımızın uçları, örgüleri kırıştı” (ADFH)

(Elmalı, 2019: 61,90).

Ögel (2019: 262) erk türk ikilemesinde geçen erk sözcüğünün Kâşgarlı'nın da belirttiği gibi “saltanat” anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur metinlerinde sözcüğün geçtiği yerlerden örnekler sunar. Ayrıca Türk Kültürünün Gelişim Çağları (1988: 11) eserinde Uygurların erk türk ifadesiyle halk içinde okumuş, yükselmiş, güçlü kişileri kastettiklerini söyler. Bizim tespit edebildiğimiz bazı örnekler ise şöyledir:

m(ä)n öyür m(ä)n toyın a , öñrä ärtmiş ür ırak , sansız sakışsız kolusuz asanke kalplar içindä , antag ymä üdlärtä , ärklig türklüg han boldum “Ey rahip, düşünüyorum; çok eskiden sayısız sonsuz, devirler içinde Bazen/bazı zamanlarda güçlü kuvvetli han oldum” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 236).

...a erip yime nızvanları erk türk ...dukları üçün “... olup yine ihtirasları kuvvetlendiği için...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 114, 232-233).

DLT

erk: yetki sahipliği, ve söz geçerlik (Kaçalin, 2019: 172) şeklinde açıklanmıştır.

KB

Kişilik saña bérđi erklig bayat

Köñül til kılık hem köni boldı at “ Kadir ve Kadim Tanrı sana insanlık verdi: Gönlün, dilin, ahlakın ve adın doğru oldu” (Çağbayır, 2019: 415).

Clauson (1972: 220) sözcüğün iki anlama sahip olduğunu söyler: 1. kendi iradesini başkalarına empoze etme gücü olan otorite. 2. başkalarının otoritesine bağlı olmadan kendi karar verme özgürlüğü olan ‘özgür iradeli, bağımsız’. Erken dönemde Moğolcada erke şeklinde alıntılandığını söyler ve modern lehçelerde erk/erik vb. biçimlerinin olduğunu yazar. Şçerbak (2019: 113) sözcüğün Moğolcadaki şekillerini şöyle göstermiştir: OMoğ., MYD erke ‘güç, kuvvet, erk, kudret’. Bur. erhe, HMoğ. erh ‘güç, iktidar’.

Ögel (1991f: 118) sözcüğün sonraki dönemlerde ‘kale, iç kale’ gibi anlamlarda kullanıldığını söyler.

11.99. Tat

Tat sözcüğü ilk olarak karşımıza Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında çıkar: On ok oğlıña tatıña tegi bonı körü bilij “On Okların oğullarına, yabancılara varıncaya kadar bunu görüp anlayın (Ölmez, 2015: 84, 96). Caferoğlu (1968: 228) Eski Uygur Türkçesi Sözlük’ünde Alttürkische Grammatik’i referans göstererek İranlı anlamını vermiştir. Ögel (2019: 277) Türklerin Farsça konuşan kimselere tat dediklerini belirtir. Ayrıca Müslüman olmayan

Uygurlar ile Yağma ve Tohsı gibi Türk topluluklarını Kâşgarlı'nın tat olarak adlandırdığını söyler. Ögel'in bahsettiği kayıt Kâşgarlı'da tam olarak şu şekilde geçmektedir: Tat: “ Yağma ve Toxsılların nezdinde Uygur kâfirleri. Onların ülkesinde onlardan duydum. Konuşma sırasında “Uygur ve Çinli” anlamında Tat Tawgaç diyorlar (...) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 317). Kâşgarlı, Tat tawgaç ikilemesini verdiği maddede kendi söylediğinin daha doğru olduğunu ifade eder (Dankoff-Kelly, 1982: 341).

11.100. Yad

Türklerde akrabalık, köylülük ve cemaât birliği çok önemlidir. Bu birliklerin dışında kalanlar ise Türkler tarafından yad olarak görülür (Ögel, 2019: 278). Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde karşımıza ‘yaban, tuhaf, garip, acayip, saçma, anlamsız; uygun olmayan; yabancı; başka bir dinî grubun müridi; yabancı bir grubun üyesi; yabancı bir şey’ gibi anlamlarda çıkar (Wilkens, 2021: 876). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

aðkaksız ulug y(a)rlıkançuçı köñül ärsär ,, ,, k(a)ltı kamag tınl(ı)g oğlanı üzäki öz ol yað ol ädgü ögli ol ayıg ögli ol (...) “Bağsız büyük merhametli gönül ise, bütün canlı oğulları(nın) üstünde kendidir, başkasıdır, iyi düşünendir, kötü düşünendir (...)” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 429, 582).

Biz kamagun ol ilig hanıg alku iligler hanlar arasına ağırlıg ayaglıg adın yat iliglerke hanlarka öggülük alkaguluk kamagta yig kılğay biz t(e)ñrim tip ötündiler “biz hepimiz o hükümdarı bütün hükümdarlar arasında hürmete layık, diğer yabancı hükümdarlarca övülecek, her yerde en üstün yapacağız, tanrım diye arz ettiler” (AY V) (Uçar, 2009: 261, 293)

Yat ellig yagılarıg , öz elin uluşın , kopda kötrülmiş nom ol “yabancı ülkeden gelen düşmanları engelleyebilmek kendi ülkende daimi huzuru sağlamak için her şey(den) üstün bir öğretilidir” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 156, 178).

takı monta turgurma [öñ]i ärki tep yat sakınç “ dahi bundan başka türüdür diye farklı düşünce yaratma(yınız)” (AY X) (Gulcalı 2015a: 146-147, 224).

Ol taşıg özinte tutsar yat kişi adartu umaz “o taşı üzerinde bulundursa, yabancı kişi (ona) zarar veremez” (T II T 14 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 255-256).

DLT

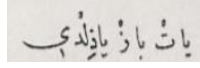
yāt kişi “ yabancı” (ajnabī) (Dankof-Kelly, 1984: 230).

Kutadgu Bilig’de yat baz ikilemesiyle karşımıza çıkmaktadır:

azak yat baz erse ayıtğu kerek

oğurağ kim erse yađıtđu kerek “Nereden geldiği belli olmayan yat ve yabancı varsa, onları soruşturmalı, aralarında en gözü açık olanları hizmete almalı” (Arat, 2018: 482-483). Ayrıca bakınız (Taş 2012: 78).

DLT’de bu ikileme şu şekilde geçmektedir: Yat baz yadhıldı “yat, yabancı dağıldı, ayrıldı”

(Atalay, 1986: 148).

11.101. Ukuş

Eski Uygur Türkçesinde bir ukuş/uguş sözcüğü tanıklanmıştır. Fakat bu sözcük ‘benzeyiş ve soysop, kabile, soy’ gibi anlamlara gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 266). Ögel (2019: 294) sözcüğün eski Türkçede akıl anlamına geldiğini ukuşlug biçiminin ise akıllı anlamına geldiğini belirtir. Sözcük bu anlamıyla DLT’de karşımıza çıkmaktadır: ukuş: akıl. çok akıllı olana ukuşlug kişi denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 29).

KB

kayu işte aşnu aşunsa ukuş

ol iş bağka bardı sınağım üküş (Kaçalın: 141) “Hangi işte akıl önayak olursa o iş başarı ile neticelenir. Bunu çok tecrübe ettim” (Çağbayır, 2019: 240).

11.102. Yasa/Yasa- ve Yasak

Bazı araştırmacılar yasak ve yasamak sözcüklerinin Türkçede olmadığını söylerler ve onlara göre sözcük Moğolcadan Türkçeye geğmiştir (Ögel, 2019: 295). Ögel (2019: 295) bu iddiaların Moğol antipatisinden ileri geldiğini söyler. Sözcüğün Türkçe ya-s/ya-z- köklerinden geldiğini ileri sürer, Orhon yazıtlarında çok sık kullanılmadığını ifade eder. Yazıtlarda geçen “zamanı (öd) Tanrı yasar (yani takdir edip düzenler); insanoğlu hep ölüm yaratılmış cümlesini örnek verir. Sertkaya (2017: 60) yasamak sözcüğünün Moğolca olduğunu söyler. Sözcüğün Türkçe olsaydı geniş zaman ekinin iki heceli ünlüyle biten bir fiil olmasından dolayı {-r} değil, {-yUr} olması gerektiğini belirtir. Ayrıca Sertkaya buradaki sözcüğü aysar olarak okur ve sözcüğün buradaki anlamının söylemek değil, “emretmek, buyurmak, hükmetmek, takdir etmek” olduğunu ifade eder. Sözcük üzerine yapılan okuyuşlara yer verir. Sertkaya’da yer almayan bazı okuyuşlar ise şöyledir: aysar (Bérta, 2010: 184); yasar (Alyılmaz, 2005: 12); aysar (Aydın, 2012: 73); aysar (Ölmez, 2015: 91); yaşar (Ercilasun, 2016: 536); aysar (şirin, 2019: 328). Sözcüğün runik harfli yazımı: 𐰣𐰆𐰇 şeklindedir (Alyılmaz, 2005: 55). Türk Runik alfabesinin okunuş sistemine göre yasar/aysar/şeklinde okunabilir. Köli Çor yazıtındaki 𐰣𐰆𐰇

“yaşap” (KÇ 3) (Ölmez, 2015: 223) biçimi dolayısıyla yaşar şeklinde de okunabilir. Biz Köli Çor yazıtındaki bu yazımdan ve satırın genel bağlamında yaşamak ve ölmek zıtlığının anlatıldığını düşünerek yaşar şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.

Yasak sözcüğü ise Eski Uygurca bir metinde ‘kanun ve düzen’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 2019: 295). Wilkens’in (2021: 873) sözlüğünde ise ¹yasak “angarya iş, hizmet” şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca sözcük eski Uygurlarda alınan bir tür vergi çeşididir. Uygurlarda toprak hukuk ile ilgili bir belgede şu şekilde geçmektedir: ämti [qanıımı]z toqlug tāmürkä bağçılarnıñ ötüğ[i] biz burunqu bu [qan]lar çaqıntın bärü aqa inilärimiz birlä bagnı ädläp özgä alban yasaq tutmayın [qan]larımızka küç berip yorıdımız ärti “Şimdi hanımızı Toklug Temür’e bağcılarının maruzatı, biz önceki bu hanlar çağından beri büyük, küçük kardeşlerimizi ile baği işleyip başka alban yasak (vergileri) ödemedi hanlarımıza hizmet hizmet edip yaşadık idi” (Özyetgin, 2014: 58-59). Caferoğlu (1934: 36) kelimenin alban ile birlikte geçmesinin alban cinsinden bir vergi olduğunu hatırlattığını söyler.

Yasa sözcüğü ise Eski Uygurcadan itibaren karşımıza çıkar. yasa < Mo. jasa (jasay) ‘yasa, kanun’ (Wilkens, 2021: 873). Sözcük Klasik Moğolcada jasaγ; Modern Moğolcada zasag biçiminde yazılır ‘kanun, yasa; egemenlik, hukuk kelimesinin eski adı’ anlamında kullanılır (Gül, 2016: 257). Sözcük hakkında görüş bildiren bilim adamlarının çoğu sözcüğün Moğolca kökenli olduğunu ileri sürer. Üşenmez (2014: 719) ise sözcük için farklı bir görüş ileri sürer. Sözcüğün fiil biçimi olan yasa-’ın “yapmak, oluşturmak, meydana getirmek” biçiminin 11. yüzyıl sonu eseri olan Mukaddimetü’l Edeb’te geçtiğini söyler ve sözcüğün yas- “dağıtıp yaymak” fiilinden türediğini belirtir.

11.103. Yosun

Ögel (2019: 296) sözcüğün Cengiz Han Devleti’nden sonra geliştiğini söyler ve MGT’deki Çince karşılıklara göre tao-li ‘davranış ve gelenek’ anlamına geldiğini söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesi hukuk belgelerinde tanıklanmıştır. Caferoğlu (1934: 30) anlam itibarıyla Çağataycadaki gibi ‘usûl, kâide’ anlamına geldiğini söyler. Ögel (2019: 296) sözcüğün eski Türkçede görülmediğini söyler, Radloff’un bir sözcüğü yosun şeklinde okuduğunu fakat bu okuyuşun Arat neşrinde tanıklanmadığını belirtir. Ayrıca Ögel, sözcüğün Eski Uygur hukuk belgeleri, Kadı Burhaneddin Dîvanı ve Selçuknâme’de geçtiğini tespit etmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Çavnı bitig yosunca nägükä... “çavnı senet usulünce hiçbirşeye...” (Özyetkin, 2014: 145-146). (...) кара-токма ikäkÿ nitiktäki чауны јосунча һäkÿkä (...) (Radloff, 1928: 13).

(...) тукумка јосунка (...) (Radloff, 1928: 62)

Tarama sözlüğünde ise:

Lâ'lin şehâ uğurlayın içti yüreğim kanımı
Tokuzladısaram anı türe ile yosun için بوسونچون
(Kadı. XIV. 425)
§ Bu yosun بوسون ve bu türe ve yasak ki benden yadigâr
kahr, saklayıp ayruksını yapmayalar. (Ta. Sel. XV. 16)

(<https://sozluk.gov.tr/>) (erişim tarihi: 22.10.2021).

Sözcüğün Moğolcadan ödünçlediği konusunda araştırmacılar hemfikirdir (Clauson, 1972: 975) (Wilkens, 2021: 915). Eren (2020: 578) Çağataycadan başlayarak kullanıldığını söyler, sözcüğün Moğolca olduğunu belirtir.

11.104. Yol (I) ‘töre’

Türklerde töre sözcüğünden sonra töre anlamında en sık kullanılan bir diğer sözcük yol’dur (Ögel, 2019: 300). Ögel (2019: 300) bu yolu bir hayat yolu, bir ahlâk yolu, bir düzen ve dirlik yolu olarak tanımlar. Ahlâk gibi din ve mezhebin de bir yol olarak görüldüğünü yazar. Eski Uygur düşünce düzeninde de bu düşüncenin geliştiğini ve sistemli bir hâl aldığını söyler. Uygurların doğru yolu için köni yol dediklerini belirtir. Tokyürek (2011: 237) bu terimi “doğru ya da gerçeğin yolu, gerçek” olarak tanımlar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... tözinçe tılañurmak üze muñadınçığ iş ködügke tegip ıduk tözte köni yolta ornaşu tegingeyler
“... öğretiyeye uygun belagat güçleri yardımıyla muhteşem işler başararak kutsal öğretiyeye (ve) doğru yola sağlamca yerleşmeyi başaracaklardır...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 142, 216). Köni yol anlayışı İslâmyetin kabulünden sonra da devam etmiştir (Ögel, 2019: 300).

ödürdi törütti yaruttı köñül

köni yol öze tuttu köñlüm amul “Seçti, yarattı ve gönlü aydınlattı. Gönlümü iman içinde, doğru yol üzerinde tuttu” (Çağbayır, 2019: 121).

Ayrıca Uygurlar yoldan sapmış kişilere de yol yangılmış derler (Ögel 2019: 300). Azu yol yangılmış [...] “azarak yoldan çıkmış kişi” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 214, 280).

Eski Uygur Türkçesinde din ve ahlâk yolunu tanımlamak için yol yıǵnak¹³⁹ ve yol oruk ikilemeleri kullanılmaktadır (Ögel, 2019: 300). Ögel’in yol yıǵnak olarak belirttiği ifade Türkische Turfan-Texte’te geçen ozqu qutrulqu yol yingakîy (TT III) (Bang-Gabain 1930: 190)

¹³⁹ Ögel (1991: 331) bu eserinin ilerleyen bölümlerinde Eski Türklerin yola çıkmak ifadesini çeşitli şekillerde ifade ettiklerini söyler. Bu ifadelerden birisini de yol yıǵak olarak belirtir.

olmalıdır. Wilkens (2021: 912) yol yınak için “yol ve yön; varlık şekli” anlamlarını vermiştir. AY V’de ise inçip emgektin ozguluk kutrulguluk yolug yınakıg yme tapmazlar “Ayrıca, sıkıntıdan kurtulmak için yolu yönü de bulmazlar” (Uçar 2009: 234, 285) şeklinde kullanılmıştır. Yol sözcüğü ayrıca eski Türkçede baht ve şans (Bayat-Çınar, 2020: 261) anlamlarında da kullanılmıştır. Moğolcaya da col ‘saadet,talih’ şeklinde geçmiştir (Şçerbak, 2019: 121).

11.105. Yolcu

Yolcu yerci ise Eski Uygurlarda ‘peygamber veya din kılavuzu’ anlamında kullanılmıştır (Ögel 2019: 300). Sözcüğün Eski Türkçe biçimi yolçı yerçi’dir. Wilkens (2019: 912) bu ikileme için ‘rehber ve dost, rehber ve arkadaş’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün bu bağlamda tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Sansartaki nizvanılıg kapkaranjuda [yo]lçı yerçi bolur erser (...) “Saṃsāra’daki ihtiraslı (ve) kap karanlık yolda rehber olursam (...)” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 105, 242).

/// T(ä)ñrilär kuvragı ol yalañuklar hanın ädgü ögli yolçı yerçi alınıp... /// “Tanrılar topluluğu o insan hükümdarlara iyi rehber olup...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 112, 172).

11.106. Yong/yang (yoñ/yañ)

Budist Uygur kültüründe ‘tarz ve davranış’ anlamına gelen yong sözcüğü, Mısır ve Anadolu Türkçesinde ‘örf hukuku’ anlamında kullanılır (Ögel, 2019: 301). Orta Türkçe sözlüklerinde yong sözcüğüne “1. örfi, hukuk, hak; 2. gammazlık eden” anlamları verilmiştir (Bayat-Çınar, 2020a: 529). Fakat Altun Yaruk VIII. kitapta yoñag sözcüğü gammazlama anlamıyla kullanılmıştır: el başçılar evrilgü ol .. köni yme nomça törüçe ..körser barın élinte .. tev kür yoñag kıltaçığ tegimliginçe törü üze köni nomça kavırgu ol “ülkenin yöneticisi yönelmelidir doğru öğretiyeye (ve) yasaya. Eğer görürse hilekârları (ve birbirine) iftira edenleri, gereğince yasaların doğru yasalara göre (bunları) yakalamalıdır” (Çetin 2020a: 353,385). Eski Uygur Türkçesi metinlerine baktığımızda sözcüğün aslının yañ olduğunu görüyoruz. Wilkens (2021: 862) sözcük için ‘metot, yöntem, tarz, suret; davranış, tutum’ gibi anlamlar vermiştir. Ögel (2019: 301) yang sözcüğü Türkçedir der ve ‘davranış ve tarz’ şeklinde anlamlandırır. Fakat, Yañ sözcüğü Çince den ödünçlemedir. Kaynaklar sözcüğün Çince den alıntı olduğu konusunda hemfikirdir (Clauson, 1972: 40) (Ölmez, 1991: 122) (Wilkens, 2021: 862). Yañ < Çin. 樣 yang (Uçar, 2009: 596). Sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

İnçip bodis(a)t(a)vlar bo muntag yañın t(ı)nılgıların özlärinä içkärgäliir üçün ädlärin tavarların biliglärin ädrämlärin al altag uzanmakların ancak(a)ya y(ä)mä äsirkämätin barça yuñlayurlar tıdarlar ıdalayurlar “ Şöyle (ki) Bodhissattvalar, bu biçim canlıları kabul ettikleri için mallarını mülklerini, bilgilerini, erdemlerini, yöntem (ve) maharetlerini öylece esirgemedən tamamıyla harcarlar, gönderirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 352-353, 567).

bo yorıkta ne teg yañın öğretinür siz anı maña adırtlıg ayu birin tip tidi “bu değışimde hangi yol ile (nasıl) uygularsınız? Siz, onu bana ayrıntılarıyla söyleyiverin, dedi” (Uçar, 2009: 224, 283)

atı kötrülmiş t(ä)ñrim bo darnig bir otuz kata sözläp yürün yip üzä birär tegzün , munçulayu yañın bir otuz kata sözläp bir otuz tegzün “YüceTanrım, bu Dhāraṇī’yi yirmi bir kez söyleyip beyaz ip ile bir kez bağlasın. Bunun gibi 21 kez söyleyip bağlasın” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 130, 175).

yolta tuşdı iki oğlanın yıglayu sıgılayu yorır[lar] yañıg kepiğ içgınıp köküzlärin t[okıyor] “yolda iki oğuna rastladılar ağlaya sızlaya yürüyor, duruşunu kaybedip üzüntüden göğüslerine vuruyor lardı” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 144-145, 224).

Biz yañg udu tıtsı boltacılar “ (bizi) izler bir biçimde de öğrenci olanlar!” (MS) (Ş. Tekin 2019: 136, 245).

DLT

Ögel (2019: 301) Kâşgarlı Mahmud’un halk arasından yaptığı derlemelerde el yangınça ifadesini ‘idarededeki örf’ şeklinde açıkladığını söyler. Fakat biz DLT’de böyle bir ifade tanımlayamadık.

KB

Kutadgu Bilig’de kılınç ‘iş ve amel’ ve yang ‘yöntem’ sözcükleri birlikte kullanılmıştır (Ögel, 2019: 301). Bizim tespitlerimize göre Kutadgu Bilig’de sözcük kıl kıl sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır:

bu beglik işin barça begler bilir

törü öngdi kıl kıl yang olardı kelir “Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve düzen, örf ve âdet onlardan gelir” (Arat, 2018: 396-397).

11.107. Baskak

Baskak/Basgāk’lar ‘vali ve denetim görevlisi’dir (Wilkens, 2021: 145). Ögel (2019: 303) Uygur dönemindeki baskakların ‘maliyeci’ olduklarını ve büyük kişiler olduklarını söyler.

Sözcük ShoAv¹⁴⁰’da tanıklanmıştır. Biz eserin orijinalini ulaşamadığımız için Şen 2007: 167’den aktarıyoruz:

elçi yalavaç taruga basgak basın arka kamağ koço ulus içintäki bağ esi basın bodun bokun birlä
“Şehir temsilcileri, idari erkan başta bütün Koço şehri içindeki hükümdar ve eşi başta bütün
halk beraber...” (ShoAv, Shogaito).

11.108. Kıyın

Ögel (2019: 308) sözcüğün ‘hüküm ve karar’ anlamına geldiğini söyler. Sözcüğün en eski tanıklandığı metin Tonyukuk yazıtıdır: kıyınığ köñülünçe ay ben saña ne ayayın tedi
“Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim dedi” (Aydın, 2019a: 183). Şine Usu/Moyun Çor yazıtında da kıyın aydım “onlara ceza verdim” (Ölmez, 2018: 117, 122) şeklinde geçer. Sözcüğün her iki metinde de runik yazımı farklıdır: Tonyukuk yazıtında **𐰇𐰣𐰚𐰚** biçiminde (Alyılmaz, 2005: 212); Şine Usu yazıtında ise **𐰇𐰣𐰚𐰚** biçiminde yazılmıştır (Mert, 2009: 225).

Eski Uygur Türkçesinde ‘ceza, cezalandırma, eziyet, acı, keder, dert, dayak’ (Wilkins 2021: 376) anlamlarında kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kaçan anta tegdükde erklig kannıng kadir katıg kıy(ı)nı alımçılarınıg (AY) (Kaya, 1994: 64).
Oların barça birkerü b(e)k çug emgeklerintin boşutup berke kagal kıy<ın kıyıtlar teggölük
kadguların tarkartaçı bolayın (AY) (Kaya, 1994: 113).

DLT

kına- ‘işkence etmek, cezalandırmak’ şeklinde geçer (Atalay, 1986: 316). Beg anı kınadı “bey
ona işkence etti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 465). Ayrıca, zindancı, işkenceci anlamında
kıyınçı/kıınçı/Kınaguçı sözcükleri de Eski Türkçe döneminde görülür (Şen, 2007: 245).

KB

uluğlukka esrüp kim ahsımlasa

ğara yir katında kıyın yir basa “Kim büyüklükten sarhoş olup kendini kaybederse, sonunda kara
toprak altında bunun cezasını çeker” (Arat, 2018: 1014-1015).

Clauson (1972: 631) kı:n (kı:n̄) sözcüğünün ‘ceza, eziyet’ vb. anlamlara geldiğini söyler.
İmladaki çeşitliliğin açıkça kı:n̄’ı gösterdiğini belirtir ve bazı lehçelerde kıyın “ceza” şeklinde
yaşadığını yazar. Caferoğlu (1934: 23) üç hukuk belgesinde qıym birinde ise qın şeklinde

¹⁴⁰ SHOGAITO, Masahiro. 1988. “Drei zum Avalokitesvara-sutra passende Avadanas”. Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung. Haz. Jens Peter Lauth, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

kullanıldığını belirtir ve qın telaffuz biçiminin -y- sesinin düşmesiyle qıyın > qıın > qın şeklinde oluştuğunu söyler.

11.109. Tümen

Sözcük Orhun yazıtlarından beri on bin anlamında kullanılan bir sayı sözcüğüdür (Ögel, 2019: 329). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Tabgaç kaganta İşiyi Liken kelti. Bir tümen ağı, altın, kumüş kergeksiz kelürti “Çin kağanlığından İşiyi Likeng geldi. On bin{er} ipekli, altın ve gümüşü eksiksiz olarak getirdi” (KT K 12) (Ercilasun, 2021: 96-97).

Taßyaç wñ twtwq beş tümen sü keldi “Tabgaç Ong Tutuk ve beş tümen asker geldi” (Bérta 2010: 164, 197).

tılıg kelürti sawı antag yarış yazıda on tümen sü terti “Casusu getirdiler. Haberi şöyledir: Yarış Ovası’nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı” der (T 36) (Aydın, 2019a: 184).

K(ä)ç(ä)[n]dä tüm(ä)n sükä süñ(ü)şdi (KÇ 10) (Şirin, 2016: 646).

Uygur yazıtları

b(i)ng̃ yunt̃ k̃(a)lm̃(ı)ş tüm(e)ñ k̃oñỹ k̃(a)lm̃(ı)ş “bin at kalmış. On bin koyun kalmış” (ŞU B 9) (Mert, 2009: 262-263).

Bıñ yıllık tümen künlük bitigim̃iñ belgüm̃iñ bonta yaşı taşka yaratıtdım “Binlerce yıl, onbinlerce gün (kalacak olan) yazıtımı, belgemi burada düz taşta yaptırdım” (Ta B 2) (Ölmez, 2018: 80, 83).

Uygur metinleri

Bo nomug nomlamış üdtä üç tümän kolti bodis(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar tugmaksız nom taplagın bultılar “Bu öğretiyi açıkladığı zamanda üç milyar Bodhisattva (ve) Mahāsattva doğmayan öğreti tahammülü buldular” (AY IV) (Tokyürek, 2018:553, 605).

eñ başlayı bo d(a)rnig ağızta tutup bir tümen sekiz kata sözlemiş k(e)rgek “İlk olarak bu dhāranīyi ağızda tutup 1008 defa söylemen gerek” (AY V) (Uçar, 2009: 187, 272).

M(e)n ötrü ol raca[ş]as[t](ı)r törü [bitig]ke tayaklığın iki tümen yıl başladım “ Ben o *Rajaşastra* öğreti kitabına dayanarak ülkeyi yirmi bin yıl yönettim” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 319, 380).

miñ tümän öñi uluşlarıg , t(ä)ñrim sizñ y(a)rukluğ , bälğünüz artıñü tolu ärür “on bin farklı ülkeyi ışığınızla aydınlatırsınız. Tanrım, sizin parıltılı işaretiniz son derece büsbütündür” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 167-168, 226).

Ymā kam(a)g yāklār ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yāk [birlä] yüz artokı kırk tümän yākn[nin yavlak] biligiñä katılıp ögsüz köñülsüz boltı “Dahası en büyük şeytanın utanmaz, ahlaksız ihtirasları, yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu” (Huast) (Özbay 2019: 79, 92).

ķuruğ yerig suvayu öl yerig tarıyu ķuş ķuzğun suķar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür “ Onlar kuru toprağı sulayıp nemli toprağı ekerken , kuzgun (gibi) ķuşlar gelip pek çok sayıda yaratıģı gagalayıp öldürüyorlar” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

Tözünüm birük bu yirtinçüde sansız tümen t(ınlığlar)... “Asılim, eğer bu yeryüzünde sayısız canlı varlıklar (...)” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 9, 19).

Miñ tayılkı tümən boltı “Bin keķisakalı otu on bin oldu” (IB) (Yıldırım, 2017: 40).

kingin yitizin... tümən bire bolur “Genişliğini ve yüksekliğini ... 10 000 mil eder” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 77-78, 210).

Miñ tümən artok amranmak nizvanika korkup yaşlıg közin yıglayı tili tutunup bahşısıña inçe tēp ötünti “ Binlerce, on binlerce kez hatta daha çok zina etmek günahından korktu. Yaşlı gözlerle ağladı. Dili tutulan (öğrenci) hocasına saygıyla şöyle dedi” (ADFH) (Elmalı 2019: 84, 93).

DLT

tümen: ‘fazla veya çok’; tümen miñ ‘milyon’ olarak açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 204).

Ayrıca sözcüğün çeşitli anlamı da DLT’de tanıklanmıştır:

Tümen çiçek tizildi/ Bükünden ol yazıldı

Üküş yatıp özeldi/ Yirde kopa adrışur “ Çeşitli ağaç çiçekleri ve çiçekler dizildi. Tomurcuklar patladı. Yerin altında uzun zaman eziyet çekmişlerdi. Yerden çıkıp birbirlerinden ayrıldılar” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 109).

KB

törüttüñ tümən miñ bu sansız tirig

yazı tağ teñiz kötki oprı yirig “Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukur yerleri sen yarattın” (Çağbayır, 2019: 103).

Sözcüğün Tohorca olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir (Aydın, 2018: 186). ¹tümän < TochA tmām “on bin, tümen, sayısız, sayılamaz” (Wilkens, 2021: 771). Tohb tmane, tumane (Elmalı, 2016: 450). Clauson (1972: 507) sözcüğün erken dönem Moğolcada tüme(n) şeklinde alıntılandığını belirtir. Ögel (2019: 329) sözcüğü Moğolcadan getirmek isteyenlerin haksız olduğunu ifade eder. Ercilasun (2021a: 323) sözcüğü Türkçe olarak düşünür ve sözcüğün kökü

olan tü'nün açık bir şekilde DLT ve Kutadgu Bilig'de görüldüğünü söyler. +mAn ekinin de Türkçede iyi bilinen bir benzetme ve abartma eki olduğunu belirtir.

11.110. Yadag

Ögel (2019: 331) yazıtlarda yaya birliklerini ifade etmek için bazen yadag bazen de yadag sü 'yaya asker' ifadesinin kullanıldığını yazar.

Orhon yazıtları

Yadagin yalağın yana kelti “Yaya (ve) yalın (bir hâlde) dönüp geldiler” (KT D 28) (Aydın, 2012: 65).

Yadag süsin êkinti kün kop ölärtüm “İkinci gün piyade askerlerden çokça öldürdüm” (BK G 1) (Ölmez, 2015: 144, 158).

Bir ül(ü)gi y(a)d(a)ğ (è)rti “ bir bölüğü yaya idi” (T 4) (Akar, 2020: 91).

Ayrıca Ögel (2019: 331) Göktürkler döneminde zırh giyinmiş piyadelere rastlandığını söyler ve Göktürklerin bunlara kedimlig yadag yani 'giyimli, zırhlı yaya' dediklerini söyler. Fakat yazıtlarda kedimlig yadag ifadesi geçmez. Bir kez kedim “zırh” sözcüğü Köli Çor 4'de geçer: k(e)d(i)m[l(i)g... (Şirin 2016: 646). Kedimlig ifadesi de Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi “Üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in zırhlı doru atına binip saldırdı” (Ercilasun, 2021: 86-87) cümlesinde geçer.

Uygur yazıtlarında ise kedimlig yadag ifadesi tanıklanmıştır: biş yüz k(e)d(i)ml(i)g : ý(a)d(a)ğ bir (e)ki ş(a)ş(ı)p k(e)lti “beş yüz kişilik özel giyimli/zırhlı piyadeden bir iki kişi şaşıp geldi” (ŞU G 9) (Mert 2009: 246, 249).

Sözcük Yenisey ve Tanrı dağları yazıtlarında tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'yayan, yürüyerek' anlamlarına gelir. Yadag süü ise 'piyade(ler)' karşılığında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 851-852).

Uygur metinleri

(...) ötrü ol yilviçi dört yol beltirinde kığ yam ot ıgaç alıp bir orunta urup yilvi küçi üze ötrü atlıg yañalıg kañlılıg yadag dört bölük süü b(e)lgürtser “o zaman o büyücü dört yol ağzında kum, toprak, ot, ağaç alıp bir yere koyup büyü'nün gücü ile daha sonra atlı filli arabalı yaya dört bölük asker ortaya çıkarsa (...)” (AY V) (Uçar, 2009: 229, 284).

Tört m(a)haraaçalara k(a)ltı ol ellär hanı m(ä)n y(a)rılıkamışça ağır ayag tükäl kılıp, k(ä)ntü özläri yadag yorıp adakların irkläyü mañ sayu mañ mañmışça (...) “Ey dört Mahārājalar tıpkı o ülkelerin hükümdarı benim buyurduğum gibi eksiksiz saygı gösterip kendileri yaya olarak yürüyüp ayaklarıyla yere basıp (attıkları) her bir adımda (...)” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 89, 170).

Ötrü yadağ baru yarlıkap “sonra yaya olarak haşmetle varıp...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 118, 235).

DLT

yadag: yaya (Atalay, 1986: 724).

KB

çerigde bir ança basuğka kigür

yadağ okçı tuşrup sen öngdün yügür “Askerlerin bir kısmını pusuya yatır, yaya okçuları harekete geçirerek kendin önden koş” (Arat, 2018: 458-459).

Sözcüğün lehçelerdeki biçimleri için bk. (Clauson, 1972: 887).

12. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ I

12.1 Köç/Köç-

Ögel (1991: 3-5) Türklerin göç sözcüğünü daha çok kendi evlerine yakın olan bölgelere gidiş ve geliş için kullandıklarını söyler. Bugün kullanılan göçebe sözcüğü üzerine iki görüş olduğunu belirtir. Bunlar: 1. Göç-oba’dan gelir; 2. Farsça göç-âve sözcüğünden gelmektedir. Eren (2020: 194) bu sözcüğün göç- (< köç-) kökünden -me ekiyle yapıldığını söyler. köçme > göçme >> göçebe. şeklinde açıklar. Göçme biçimiyle göçebe arasında yer alması gereken *göçeme ara biçiminde görülen -e- ünlüsünün sonradan türediğini ifade eder. Sözcük Türkçeden çeşitli dillere geçmiştir. Karaağaç’ın (2021: 325) tespitlerine göre Farsçada köçkünçi, köçmen, köçmençi “göçmen, göçebe” şeklinde; Rusçada ise koçyevka, kočevnik, kočevóy, kočúyu “göçebe” vb. şekillerde görülür. Orta Asya Türk lehçelerinde ise köç- ve taşın- sözcükleri sıkça kullanılır (Ögel, 1991: 5). Köç- fiilinin en eski tanıklandığı metin ise Tariat yazıtıdır: ol yërimin suvumın : konar köçer bën “(Bu) toprakların arasında konar göçerim ben” (Ölmez, 2018 : 80, 83).

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde ‘göç; yük hayvanı; saat’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz (Wilkens, 2021: 400). Ayrıca köçür- kontur- ‘göç ettirmek ve yerleştirmek’ ikilemesi de Eski Uygur Türkçesinde kullanılmıştır (Ölmez, 2017: 274). Sözcüğün tanıklandığı metinler ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ölüm ödte [tur]mışda upap(a)tik kën ajunta turguluk [...]Q köçür “Ölüm gününde kalktığında upapattika (yani yeniden doğan olarak) son varlığından kalan ... göçer” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 79, 234)

yağış sançmış köçürü konturu keler “Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göç ettire konaklata geliyor” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

DLT

iki köç maddesi verilmiştir: ¹köç: ayrılık ve göç. Sū köçti “askerler göçtü”; ²köç: saat (an, zaman) bīr köç küdgil “bir süre bekle” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 141). Köç- ise: sü köçti “askerler (veya diğerleri) yola çıktı” (Dankoff-Kelly, 1982: 389) şeklinde görülür.

KB

Bu köçmezde aşnu köç ıdşa oza

Köçüp barsa aşgı yarutur köze “Kendi daha göç etmeden, göçünü önceden gönderirse, oraya varınca onun için çok faydalı olur” (Arat, 2018: 816-817).

Clauson (1972: 693) sözcüğe ‘göç’ anlamını verir ve köç- ile eşsesli olduğunu söyler. Sözcük Kıpçak sahası metni olan Codex Cumanicus’ta da köç- biçimindedir: sonı künde ave kimge kaçan köçti bu cehandan utru turdı “Selam, kime göçtüğünde bu cihandan, karşı durdu” (Argunşah-Güner, 2015: 384). Şecere-yi Terākime’de köç sözcüğü iki anlamda kullanılmıştır: 1. göç > MK. köç; 2. aile, eş, kadın (Ölmez, 2020: 399). Sözcüğün göç anlamında tanıklandığı cümle şöyledir: Andın son bir neçesi köç birlen ve bir neçesi yol birlen üç yurtda bir evli kalmay barçası H^varezmğa keldiler “Daha sonra bir kısmı göç kabileleriyle, bir kısmı (da) yolda kervanlarla üç yurtda evi olan hiç kimse kalmaksızın hepsi (tekrar) Harezm’e geldiler” (Ölmez, 2020: 102, 215). Eş, aile anlamında ise: Hānnıñ köçleriniñ hēç boylarında bar mu tēp “Hanın hanımlarının içinde gebe olan var mı? diye sordular” cümlesinde tanıklanmıştır (Ölmez, 2020: 161, 234). Dede Korkut Hikâyelerinde Oğuzdan köç eyledi şeklinde geçer (Ergin, 2016: 216). Sözcük bugünkü lehçelerde ise şöyledir: köç (Az., Kırg.); köçiş (Özb.); Köçüş(YUyg.); köşüv (Kzk.); Küsiş (Bşk.); küsiv (Bşk.); küçiş (TatK.); kücü (TatK.); göç (Trkm.); göçüş (Trkm.) (Gülensoy, 2007: 374).

12.2.Köçük

Ögel (1991: 7) Köktürk yazıtlarında kullanılan köçür- ve kondur- ifadelerinin hukuk ve devlet işleşişi bakımından önemli anlamları olduğunu söyler. Bu anlayıştan hareket ederek yük hayvanlarına da köçük dediklerini belirtir. Fakat yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde böyle bir sözcük tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da ise bir köçük maddesi vardır. Fakat bu sözcük koyun kuyruğu ve insanın kıcı anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 168). Wilkens’in (2021: 399) sözlüğüne baktığımızda yük hayvanı anlamına gelen sözcüğün köçük değil köç olduğunu görüyoruz. Fakat sözcüğün hangi metinde bu anlamda geçtiğini

tanıklayamadık. Ögel'in aslında belirtmek istediği sözcük Kölük olabilir. Çünkü Kâşgarlı'da yük hayvanı anlamında kullanılan bir kölük sözcüğü tanıklanmıştır. (Ercilasun-Akkoyunlu ,2018: 169). Kutadgu Bilig'de de:

Yégü kedgü miñü at adğır sülük / Bulardın çıkar hem yödürgü kölük “ Yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek atı, aygırı ile yük hayvanlarını bunlar yetiştirirler” (Çağbayır 2019: 337) beyitinde geçer. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde köç kölök “eyer vurulan hayvan, yük hayvanı” ikilemesi de görülür (Wilkens, 2021: 399).

Uygur metinleri

(...) bir yintem m(a)hayan ulug kölük tayşing nomug ok nomladaçı et'öz erser ol titir (...) (Kaya 1994: 85).

İnçip inandım aş içgü ton kâdim oron töşäk at yaña kañlı kölök ärdini yinçü äd tavar üzä tapındım “böylece inandım, yiyecek içecek, üst baş, orun döşek, at, fil, araba, yük hayvanı, mücevher (ve) servete taptım” (ABH) (Gulcalı, 2015: 145).

Beş yüz äränñiñ aşı suvı kölüki taķı nâ kârgäkin alķu tükäti berip uzatıp öntürdi “Beş yüz adama yetecek yiyecek, su ve yük hayvanından başka gerekli olan her şeyi tam ve eksiksiz verdi ve onları geçirip uğurladı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 44).

(...) kölüklerin ... toyın bolmaq “ (...) at arabalarından (inip) ... rahip olmak isteğiyle (...)” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 102, 225).

Hamilton (2020: 166) sözcüğün köl- “bağlamak” kökünden –^ok edilgenlik veya sonuç bildiren ek ile oluşturulduğunu söyler. Irk Bitig'de de öküz (koşmak) anlamında bir köl- sözcüğü tanıklanmıştır (Yıldırım, 2017: 333): eki öküzüg bir bukursıka kölmiş “ iki öküzü bir sabana koşmuşlar” (Tekin, 2017: 21, 29). Sözcüğün bu kökten türemiş olması daha muhtemeldir. Clauson (1972: 717) da sözcüğün köl- fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirtir ve ilk anlamının koşumlanmış bir şey olduğunu söyler; normalde ise “yük hayvanı” anlamında kullanıldığını ifade eder. Ögel (1991: 404) Eski Uygurcada sözcüğün araba anlamında kullanıldığını, fakat sözcüğün ilk anlamının ‘yük hayvanı’ olduğunu söyler. Ayrıca Mahayānā ve Hinayānā mezheplerinde ulug kölük (büyük taşıt); kiçig kölüg (küçük taşıt) gibi ifadeler kullanılmıştır (Ögel, 1991: 404). Ögel'in küçük olarak belirttiği sözcük bir yazıttan hatalı okuma da olabilir.

12.3. Kışlag

Sözcük Eski Türkçede ve Anadolu Türkçesinde kışlak veya kışlag şeklinde görülür (Ögel, 1991: 10). Ögel (1991: 10) Köktürk yazıtlarında sözcüğün bu şekilde kullanıldığını

söyler. Fakat yazıtlarda sözcüğün kışla- ‘kış geçirmek’ biçimi görülür. Bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde kış anlamının yanında kışla anlamı da vardır (Wilkens, 2021: 375). Sözcük İrk Bitig’de yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım ol “Yeşil kayalar yazlağım, kızıl kayalar kışlağım” (IB) (T. Tekin, 2019: 24, 32) şeklinde geçer. Kâşgarlı Mahmud, sözcüğün açıklamasında şu atasözüne yer verir: Öz köz ĩr (?) kışlağ “kendi işini kendi yapıp başkasına bırakmayan kişi, paylaşmada kışlağı yani dağların güneşli yerini almış gibidir; çünkü orada ot daha uzun süreli kalır ve kışın kar daha az olur” açıklamasını yapmıştır (Kaçalın, 2019: 266).

Sözcük Türkçeden birçok dile geçmiştir. Karaağaç’ın (2021: 504) tespitleri şöyledir:

Çin. jīshīlāké "Orta Asyalıların köylere verdikleri bir ad" Far. kışlak, kışlag, ķeshlāk "kışın geçirildiği yer, kışlak"; Ur. kışlak "kışın geçirildiği yer"; Ar. kışlāk, kışlā, kışla, kışla "asker kışlası, baraka"; Rus. kışlāk, kışlāk, kuşlāk "Asyada köylere verilen ad"; Erm. kışla, gışla "kışla asker kampı"; Mac. kislak "kışlak"; Rom. cășla "asker kışlası, küçük baş hayvan ağılı"; Bul. kışlā, kışla "ağıl, mandıra; kışlāk "kışın yaşanılan köy"; Srp. kışlak, křšlak, mřšlak "kışın barınılan yer"; Arn. kērshllah, kērshllak "kışla"; Mak. křšla "kışla"

12.4. Yut

Ögel (1991: 10) kışlag olarak seçilen bölgenin iki özelliğinin olması gerektiğini söyler: 1. karın çok olmaması; 2. don olmaması. Don olması durumunda hayvanların ayaklarının bıcır olduğunu ve eski Türklerin yut dedikleri büyük kıyımların meydana geldiğini söyler. Yazıtlar döneminde de böyle bir hayvan kırımından bahsedilmiştir. Amga kurgan kışladukda yut boltı (Ögel, 1991: 11). Amga Kurgan’da kışladığımızda kıtlık oldu. Wilkens (2021: 922) sözcük için “(hayvanların ölümüyle birleşen) ani ve kuvvetli bir şekilde hava sıcaklığının sıfırın altına düşmesi (s./bk. Mo. ĵud)” açıklamasını yapmıştır.

DLT

yūt: kışın hayvanları ve çiftlik hayvanlarını kıran soğuk felaketi (Kaçalın, 2019: 613) şeklinde açıklanmıştır.

KB

bilgisizke devlet kelür erse kut

bodun barça buzlu bolur élke yut (Kaçalın: 100) “Bilgisize ikbal ve kut gelirse halkın arasına fesat girer. Bu, memleket için öldürücü bir felaket olur” (Çağbayır, 2019: 197).

12.5. Agıl

Agıl, etrafı çitle veya başka bir şey çevrilmiş, bir yer veya tarla anlamına gelir (Ögel, 1991: 13). Agıl sözcüğü yazıtlarda bir kez tanıklanmıştır: (a)g(ı)l(ı)m on yılķım s(a)ns(ı)z (ä)rti (Su 5) (Şirin, 2016: 650).

E.41. numaralı Hemik-Çırgakı yazıtının 9.satırında ise ağımga altmış at binim¹⁴¹ “ağılımda altmış ata bindim” şeklinde geçer (Aydın, 2019: 135-136).

Eski Uygur Türkçesinde ‘etrafı çitle çevrili otlak, ağıl; sur’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 17). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Altun sariyinta körü eşiç qarası yeg yürün kümüşdä körü ayaq tolusı yeg ayıl iti alişiq bolsa (...) (Hamilton, 1986: 94). Hamilton (1986: 208) burada geçen ağıl ‘bergerie’ sözcüğünün (agal?) da olabileceğini söyler.

Ağılıhta yılki bolzun özüñ uzun bolzun “ (Ondan sonra adama) ağılında hayvanların olsun! Ömrün uzun olsun demiş” (IB) (Yıldırım, 2017: 44).

DLT

Ağılda oğlak togsa arıkda otı öner “Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 31).

Ayrıca Ögel (1991: 13) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ay ve güneşin etrafındaki hâleyi ifade eden ay ağılı, gün ağılı gibi ifadelerin sözcüğün ana anlamını gösteren önemli örnekler olduğunu söyler. Tarama sözlüğünde ağıl için ‘ayın ve güneşin çevresinde bazen görülen beyaz halka, hale’ anlamları verilmiştir.

§ Hâle هاله [Fa.] : Ay ağılıdır آي آغیل در آغیل ki ayın bazı gece etrafında halka gibi görünen beyazlıktır; âdeta yağmura delâlet eder. (Bürh. XVIII - XIX. 617)

(<https://sozluk.gov.tr/>) (erişim tarihi 31.10.2021).

Eren’in (2020: 6) sözcüğün kökünü bilmediğimizi söyler. Bilimsel yayınlarında genellikle ağ kökünden getirildiğini belirtir. Türkçe ağıl biçiminin Moğolcada *ağıl> *ağıl gibi ara duraklardan geçerek ayıl’e çevrildiğini dile getirir ve Türkçe ağıl biçiminin Moğolca ayıl’den geldiği yönündeki görüşün yanlış olduğunu belirtir. Sözcük Türkçeden birçok dile geçmiştir. Karağaç (2021: 11) tespitleri şöyledir:

Çin. “ā yín lé, āyī’ěr, āwūlé, āwū’ěr “aile, oba,köy”; Far. agil, ogil, āgul “ağıl, hayvan barınağı; kümes”
Rus. Aül “köy, oba; mezra; çiftlik”; okol “ağıl, sığır veya domuz ahır”; Erm. Agıl “ağıl”; Mac. Ól “ağıl, ahır, dam” akól, akój, okol “ağıl, harım; domuz ahır”; Rom. Ocól “ağıl, ahır; domuz ahır”; Bul. agil,

¹⁴¹ Bu satır araştırmacılar farklı biçimlerde de okunmuştur: Tekin (2013a: 554-555) s(ä)k(i)z : y(e)tm(i)ş : yaş(ı)m : ölt(ü)m : (ä)s(i)z(i)m ä : (a)g(i)mga : (a)ltm(i)ş (a)t b(i)nt(i)m “Altmış sekiz yaşım(da) öldüm. Ne yazık! Ağımdan altmış at geçti!”. Kormuşin (2016: 133-134) sekiz yetmiş yaşım öltim esizim-e ağımgā altmış at bintim olarak okumuş “yaşım altmış sekizde, ben öldüm, yazık bana! Altımdan (kelimesi kelimesine: iki ayağım altından) altmış at geçti” olarak aktarmıştır. Biz bu satırda Aydın’ın okuyuşu gibi sözcüğünün yazımının unutulduğunu düşünüyoruz. Yenisey yazıtlarının geneline baktığımızda harf ve yazım hatalarının sıkça yapıldığını görüyoruz.

agül " ağıl, hayvan barınağı"; Çek. Aul "ağıl"; İt. Aula " sınıf, derslik, büyük oda, salon"; Alm. Aula "avlu, harım".

Bugün Anadolu'da kullanılan "ağıla, kaşağ, kaşak, kaşşak" gibi ağıl anlamına gelen sözcükler çok eski bir Türk karakterini yansıtmaktadır (Ögel, 1991: 13).

12.6. Yatuk

Ögel (1991: 16) sözcüğün şehirde oturan Türkler için kullanıldığını belirtir ve sözcüğü tembel olarak açıklayanları eleştirir. Fakat, Kâşgarlı'nın da tembel anlamını vermesine dikkat çeker. Eski Uygur Türkçesinde sözcük 'yatan' anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 877). Taradığımız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sözcüğü tanımlayamadık. Kâşgarlı'da ise sözcük şu şekilde açıklanmıştır: yatuk bundan tembel için yatuk kişi denir. Oğuzlardan bir grup ülkelerinden hiçbir yere gitmezler, hiç gazaya çıkmazlar; bunlar yatuk diye adlandırılırlar; terk edilmiş tembeller demektir" (Ercilasun-Akkoyunlu , 2018: 354). Ögel (1991: 16-17) başlangıçta şehirci ve yaylacı Türklerin, şehirli Türkler için bu sözcüğü kullanmalarının normal olduğunu belirtir. Fakat yerleşik yaşam tarzı benimsendikçe sözcüğünün anlamının da değiştiğini söyler ve 'yaşamak, mesken tutma' gibi anlamlarda kullanılmaya başlandığını yazar. Kırgızların 'hem kışlık hem de yazlık' daimi mesken için catak sözcüğünü kullandıklarını ifade eder. Sözcüğün anlamını da 'yatak' olarak açıklar. y->c- değişmesi hakkında bizlere ilk bilgi veren Kâşgarlı Mahmut'dur. Kâşgarlı ön ses durumundaki y- sesinin Oğuz ve Kıpçaklarda c- sesine dönüştüğünü belirtir (Karaağaç, 2018: 220). Ayrıca bu y->c- değişmesi Kırgızcada düzenli, Tatarcada ise düzensizdir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk.(Karaağaç, 2018: 221).

12.7. Yerle-/Yersin-

Sözcük Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi döneminde görülmez. Ögel (1991: 19-21) Köktürk yazıtlarında görülen yerle- 'yerleşmek, yurt tutmak' ile Karahanlı Türkçesi döneminde görülen yersin-/yirsin- 'bir yurt edinmek' sözcüklerinin tamamen 'şehre veya köye yerleşmek' anlamına gelmediğini söyler. Fakat çoğunlukla da bu anlamda kullanıldığını ifade eder. DLT'de sözcük için şu örnek verilmiştir: er yirig yersindi " adam bir yere yerleşti ve orayı benimsedi" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 391).

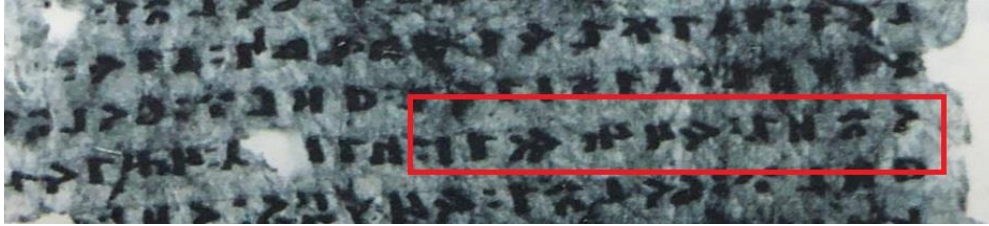
12.8. Yerlig

Eski Türkçede devamlı bir yerde oturanlara yerlik veya yerlig denilmiştir (Ögel, 1991: 21). Eski Uygur Türkçesinde bir yerlig sözcüğü tanıklanmıştır. Fakat bu sözcük "yüzeyli" (Wilkens, 2021: 891) anlamında kullanılmıştır. Sözcük adın yerlig ikilemesinde de görülür. Buradaki anlamı ise "yabancı"dır (Wilkens, 2021: 9). Eski Uygur Türkçesinde yerli anlamında kullanılan

sözcük ise oronlug'tur (Wilkens, 2021: 515). Ögel (1991: 21) bu sözcüğün Moğolca karşılığının ise gaçarlig olduğunu söyler.

12.9. Ot

Bu sözcük yazıtlar döneminde görülmez. Yazıtlarda geçen bir ot sözcüğü olsa da bu sözcük 'ateş' anlamındadır: ança kazganıp birki bodunug ot suw kılmadım “Öylece elde edip birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirlerine) düşman etmedim” (KT D 27) (Aydın, 2012: 65). Sözcüğün runik harfli yazımı: şeklindedir (Alyılmaz, 2005: 45). Çayır, çimen anlamına gelen ot sözcüğü ise runik alfabeye yazılmış ileri dönem metni olan İrk Bitig'de tanıklanmıştır: teñri küçiñe tağ üze yul suv körüpen yış üze yaş ot körüpen yorıyu barıpañ “Tanrı'nın kudretiyle bir dağ üzerinde su kaynağı görerek bir ormanlık dağda çayır çimen görerek yürüyüp (oralara) gitmiş” (Yıldırım, 2017: 37). Sözcüğün buradaki yazımı dikkatimizi çekmektedir. Sözcük tanıklandığı her yerde ot¹ (Yıldırım, 2017: 24) imiyle yazılmıştır. Bu imi ateş anlamına gelen ot sözcüğünden ayırmak için kullanmış olmalılar. Çünkü kağıda yazılmış bir başka metin olan Or.81212/76. No.lu Yazma parçası ateş anlamına gelen ot sözcüğü otka könmüş biçiminde yazılmıştır (Yıldırım, 2017: 217).

(Yıldırım 2017: 277)

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde 'ot; şifali bitki, bitki, çimen, kuru ot, ilaç, deva, zararlı ot, yabancı ot; tıp, hekimlik' gibi çok çeşitli anlamlara gelmektedir (Wilkens, 2021: 516). Bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde oot olarak da yazıldığını görüyoruz:

 ootqa 'yjačqa • y[mä ägsük]liig
Kräuter und Bäume .. (Wahrlich!) unvollkommen und

(Le Coq 1911: 26).

Ateş anlamına gelen ot sözcüğü ise ooot, oot, ot biçimlerinde yazılmıştır (Wilkens, 2021: 511-512).

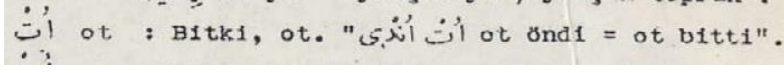

'wwt 'ot'; ot tənri (Hamilton, 1986: 39, 278)

 ot'uzunč 'wt'wz wnc (Manichaica I, 12₁₆). [ot'uzunç]

(Ölmez-Ayazlı, 2011: 53).

Çayır, çimen anlamına gelen ot sözcüğünün DLT’de yazımı ise şöyledir:

(Atalay 1985: 35).

Ögel (1991: 27) Türkçede ‘çayır, çimen’ anlamında kullanılan ot sözcüğünün Moğolcaya ota biçiminde geçtiğini söyler. Ayrıca Rusçadaki hutor “otarmak, otlatmak” sözcüğünün Türkçeden geçtiğinin düşünüldüğünü belirtir. Karaağaç’ın (2021: 656) tespitlerine göre ot sözcüğü Rusçaya otára ‘otlak, yaylak’ şeklinde geçmiştir.

Ayrıca Ögel (1991b: 35) XI. yüzyılda yemlik için otluk sözcüğünün kullanıldığını söyler. Kaçalın (2019: 527) utluk okur ve onların [Tarāzlılar’ın] lehçesinde ‘ahır’ anlamındadır açıklamasını yapar. Sözcüğün farklı okunuşları için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 48, dipnot: 186).

12.10. Kögle- /kökle-

Ögel (1991: 28) Selçuklularda ve Karahanlılarda hayvanların ilk çayıra salınma işinin kögle- fiili ile ifade edildiğini söyler. Sözcük yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamıştır. DLT’de köklemek: yilkı kökledi “hayvanlar yeşil ve taze ot yedi” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 473).

12.11. Yilkı

Taradığımız eserlerdeki anlamlara baktığımızda sözcüğün ‘at sürüsü, hayvan sürüsü, hayvan’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. Ögel (1991: 29) sözcüğün esas anlamının ‘canlı ve hayvan’ olduğunu belirtir. Ögel’in bu görüşünün temel dayanak noktası Uygur döneminde yazılmış kitaplardaki Çince karşılıklardır. Sözcük ilk olarak yazıtlar döneminde karşımıza çıkmaktadır:

Orhon yazıtları

Ol yilkıg alıp igittim “O sürüyü alıp besledim” (BK D 38) (Ölmez, 2015: 143, 157).

Köl teginiñ altunın kümiş¹in agısın barımın tör[t bın yıl]kıs²in ayıgma toygut bu <...> “Köl Tegin’in altınını, gümüşünü, ipeklilerini, varlığını , dört bin (baş) hayvan sürüsünü söyleyen (anlatan) Toygut bu <...>” (KT G-B) (Aydın, 2012: 75).

Oglin, yo(tuz)ın, yilkısın, barımın anta altım “Çocuklarını, karılarını, at sürülerini, mallarını orada aldım” (BK D 24) (Ercilasun, 2021: 118-119).

(a)rtuk yilkıg ig(i)t(d)i “Çok sayıda at (sürüsü) besledi” (KÇ 25) (Mert, 2015: 75, 79).

Uygur yazıtları

y#ılķış(ı)ñ b(a)r(ı)mın kıızın kod(u)zın k(e)l(i)rt(i)m “At sürülerini, mallarını, kadınlarını, kızlarını getirdim” (ŞU G 3) (Mert, 2009: 229, 234).

(ä)bin [b(a)rķı[n] yıl[kısı]n [y]ıl(ı)m(a)d(ı)m (ŞU D 2) (Şirin, 2016: 651).

bay bar ertim ağılım on yılķım sansız erti “Zengin (ve) varlıklıydım. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı” (Su 5) (Aydın, 2018 : 87).

Yenisey yazıtları

Tört adak<lıg> yılķım sekiz adaklıg barımım buñum y²ok erdim “Dört ayaklı hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu) (hiçbir) derdim yoktu” (E.10. Elegest I) (Aydın, 2019: 65-66).

s(ä)kiz (a)d(a)kl(ı)g b(a)r(ı)m(ı)g üç tü yılķı tük(ä)ti b(a)rd(ı)m-a (a)ña bökm(ä)d(i)m-ä (E.11 Begre) (Şirin, 2016: 664).

Başça barım yaşça yılķı esizim-e abda geyik atmak ne ergey “yurtlarımın başı ve otlayan at sürülerinin tutam saçları, yazık bana! Sürek avında geyik vurmak, kim yapacak!” (E. 41. Hemçik-Çırgakı) (Kormuşın, 2016: 133-134).

Eski Uygur Türkçesinde ise sözcük için şu anlamlar verilmiştir: ‘yük hayvanı; sığır’ (Wilkins, 2021: 899). Ayrıca Budizim’de panca-janmāni (Uyg. biş ajun) beş varlık şeklinden biri de hayvan (skr. tiryagyonı, Uyg. yılķı)dır (Eraslan, 2012: 40). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Biz kamagun yılķılarınğ öngre yalanguk ajunlartakı ayıg kılınç[lar kü]çinte bo ugurta yılķı ajun[ın]ta¹⁴² togdumuz erti (AY) (Kaya 1994: 62).

Üküş türlüg uğrın iyin ögürmiş ulatı ’eng’ mıntın yılķı ajunıntakı irinç y(a)rılığ tınl(ı)ğlarka “pek çok, türlü sebepten dolayı sevinmiş ve devamla hiç olmazsa hayvan yolundaki (Gati) zavallı, sefil canlılara (...)” (AY III) (Ölmez, 1991: 55).

Yänä bo nom ärdiniğ nomlamış yer tayçu kılmış yer oronka kişi yılķı uğ äşgäktä ulatı tınl(ı)glar täpgülük satgaguluk kıg yam arıgsız üzä ılıkdurguluk ärmäz “Yine bu öğreti cevherini açıklamış yer (ve) yüceltilmiş yere insan, hayvan, sığır, eşekten başka canlılar tepinecek, çiğneyecek gübre, pisliğe meylettirilmez” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 556, 606).

Bökünki bo kutlug küntä tamu pret yılķı bo üç yavlak yoltakı açığ tarka ämgäklärtin ożar m(ä)n kutrulur m(ä)n “Bugünkü bu kutlu günde cehennem, açlık ruhu ve hayvan (gibi) bu üç kötü

¹⁴² Bu terim için Tokyürek (2011: 380) şu açıklamayı yapmıştır: ETü. yılķılar “hayvanlar”, yılķı ajunı (İT) “hayvan hayat şekli”, yılķı yolu (İT) “hayvan yolu”, yavız yılķı (ST) “kötü hayvan”. Ayrıca Terim “hayvan hayat şeklinde olma, bir hayvan olarak yeniden dogma, genel olarak hayvanlar” şeklinde tanımlanmaktadır.

yoldaki acı eziyetlerden kurtuluyorum” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 93-94, 170-171).

M(e)n ne törlüg tilekin k(e)rgekin tükel ayıtıp eđ tavar ağı barım altun kümüş koyn yılkı ı tarıg aş içgü ton kedim üze küşüşlerig kanıuru tegingey m(e)n “Ne dileği, ihtiyacı varsa hepsini söyleyip mal mük, zenginlik, altın, gümüş, türlü hayvanlar, mahsül, yiyecek içecek (ve) giysi ile ilgili dileklerini yerine getireceğim” (AY VIII) (Çetin, 2020: 274-275, 374).

Biri ayur koy yılkı egidsär yılıña aş(s?)ılır bay bolur “biri şöyle dedi: koyun ve büyük baş hayvan beslenirse yıldan yıla sayıları artar ve insan zengin olur” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 37). Yılıka kişike edgü boltı tir “Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der” (IB) (Tekin, 2017: 24, 32)

Erüş öküş koyun toruğ yılkı ölürmiş üçün tamuda toğdumuz “birçok koyun ve hayvan öldürdüğümüz için cehennemde doğduk” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 144, 250).

DLT

yılkı: büyük ve küçükbaş hayvanlar. Bu isim, bütün dört ayaklıları içine alır şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 362). Ayrıca sözcük çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan biri: yılkı yutıktı “hayvanlar kardan yandı (soğuktan ölmedir)” şeklindedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 381).

KB

Kişi yılkı birle adırtı bilig

Bilig birle yalnguk kötürdi elig “İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir; insanoğlu bilgiyle hâkim vaziyete geçmiştir” (Arat, 2018: 382-383).

Sözcüğün kökeni üzerine görüş ileri sürenlerin bazıları sözcüğün yıl “yıl” kökünden -kı ekiyle türediğini söylerken (Hamilton, 2020: 162) (Räsänen, 1969: 200-201); bazıları da (Örn. Vambery) yıl- “toplamak, birleştirmek” kökünden geldiğini belirtmiştir (Akt; Eren, 2020: 574). Demir (2001: 541) ise sözcüğün ıl-/yıl- fiilden türediğini -kı ekiyle isimleştiğini ve y- ön türmesiyle asli şeklini aldığını söyler. Ögel (1991: 29-31) sözcüğün XV. yüzyılda ilki biçimiyle görüldüğünü ve bütün hayvanları ifade ettiğini belirtir. Sözcüğün bazı lehçelerde ise cılkı, şeklinde görüldüğünden bahseder.

12.12. Beş-Balık

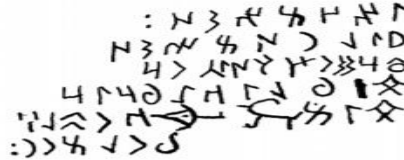
Ögel (1991: 96) bu bölgenin Büyük Hun Devleti döneminde büyük bir öneme sahip olduğunu söyler. Göktürklerin de önemli bölge başkentlerinden biri olduğunu belirtir. Bölgenin coğrafi konumunu ise Tanrı Dağlarının kuzeyi olarak açıklar. Bölgede Türk kavimlerinin toplu bir şekilde yaşadıklarından bahseder. Thomsen’e (2011: 94, not 4) göre “Beş kent” anlamına

gelir ve Thien-chan dağlarının kuzey eteğindeki bugünkü Ouroumtsi ‘Ürümçi’ kentidir. Chavannes’a göre (2013: 102) Ürümçi olmayıp Goutchen’in batısında bulunur ve Guçen yakınlarındadır. İzgi (2017: 127, not: 20) bu bölgenin han sülalesi zamanındaki adının Chin-man olduğunu söyler ve bu bölgeyi T’ı-chüeh (Göktürk)lerin oturduğu yer olarak belirtir. Türkçe olarak Beşbalık, Farsça olarak da “Panjikath” olarak söylendiğini yazar. Aydın (2012a: 52) ise bölgeyi bugünkü Çin’in kuzeybatısında bir kent olarak tanımlar. Çinliler bu bölgeye önce Wu-Ting, daha sonra Pei-ting ‘kuzey başkenti’ adını vermişlerdir (Ögel, 1991: 189).

Kaşgarlı Mahmud Beşbalık şehri ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: bîş balık: bîş balık buradan adlandırılmıştır. Uygur şehirlerinin en büyüğüdür anlamı beş şehirdir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 163). Ayrıca Kâşgarlı Uygurlardan bahsederken (...) o vilayet beş şehirdir; halkı, en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır. Bunlar; İskender’in kurduğu Sülmi, sonra Koçu, sonra Can Balık, sonra Bîş Balık, sonra Yanı Balık (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 55) açıklamasını yapar. Bu yer adı Orhon yazıtlarından Bilge Kağan ve Küli Çor yazıtında geçer. Ot^uz y^aşⁱma b^eş b^alⁱk t^apa sül^edⁱm (Orkun, 2019: 62).

b(i)ş b(a)lⁱqda tört süng(ü)ş süng(ü)şdü^kde (...) (KÇ)(Mert 2015 : 55).

Beş-balık yer adı Uygur yazıtlarında ise Hoyto-Tamır yazıtlarında geçmektedir. Hoyto- Tamır XIV t(a)rd(u)ş köl iç [ç]or b(e)ş b(a)l(ı)k[k]a b(a)rır biz “ Tarduş Köl-İç Çor Beş balığa varırız” (Sertkaya-Harcavbay, 2001 : 337-338).

Harcavbay’ın el ile yaptığı istinsah

(Sertkaya-Harcavbay’ın makalesinden alınmıştır)

Alyılmaz (2015 : 497-498) İpek Yolu Kavşağı’nın Ölümsüzlük Eserleri adlı kitabında Beş Balık adlı bir yazıttan bahseder. Bu yazıtın tek satır olduğunu ve muhtemelen yazıcısının/ziyaretçisinin memleketinin adı olduğunu söyler. Yazıt : B(e)ş b[(a)l(ı)k(?)] Beş Balık (?).

Alyılmaz (2015: 500) Beş Balık şehri için şu açıklamayı yapmıştır:

Beş Balık / Béş Balık / Biş Balık Uygurların Kuzey İpek Yolu üzerindeki en büyük tarihî şehirlerinden biridir. Beş büyük bölgeden/ semtten oluştuğu için bu adın verildiği tahmin edilmektedir. Tarihi milattan önceki dönemlere kadar uzanan Beş Balık farklı dinlerin (Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, İslamiyet...), dillerin ve kültürlerin âdeta buluşma noktası olmuştur. Bu sebeple de Beş Balık şehrinin adına hem Türkçe kaynaklarda hem de Türklere komşu olan milletlerin tarihî kaynaklarında rastlanmaktadır

Ögel, bu bölgeyi çok detaylı ele almıştır. Bk. 1991: 95-140

12.13. Balık

Ögel (1991: 175-181) Türk Kültürü Tarhine Giriş adlı eserinde Türklerde Şehir Hayatı başlığında balık sözcüğü ile önemli görüşler ileri sürmüştür:

Balık veya balığ Türklerde, etrafı surlarla çevrilmiş şehir mânâsını karşılayan en eski bir kültür sözü idi. Altun Yaruk adlı Uygur kitabının Türkçe sözleri ile Çince metni dikkatle karşılaştırmıştık. Çinlilerin surlar ile çevrilmiş büyük şehir mânâsına gelen ch'êng sözcüğü Türkçe balık sözcüğü ile karşılanmıştır. (...) Tonyukuk yazıtında Çin'e yapılan Türk akınlarından söz açılırken, Çin şehirleri balık sözü ile anılmıştır. Tonyukuk'ta bir akınında üç otuz balık yani "yirmi üç (Çin) şehrini" harap ettiğinden söz açıyordu. Bilindiği üzere Şandung Çin'in doğusunda büyük bir eyalet idi. Göktürk veziri Tonyukuk bu eyaletten "Şandun Balık" yani "Şandun şehri" olarak söz açıyordu. (...) Kül Tegin, Dokuz Oğuzlar ile ilk önce Togu Balık'ta savaştığını söylüyordu. Yani "Enilik Togu Balık'da sünüşdimiz" diyordu (KT, I K 4). Bundan da anlaşılıyor ki, Göktürklerin biraz daha doğusu ile kuzeylerinde yaşayan Dokuz Oğuz Türklerinin, Togu Balık adlı şehirleri de vardı.

Yazıtlar döneminde iki balık sözcüğü tanıklanmıştır. Bunlardan birincisi şehir, kent; ikincisi çamur, bataklık anlamlarında kullanılmıştır (Şirin, 2016: 722). Çamur, bataklık anlamında olan balık sözcüğü yazıtlarda bir kez geçer: balıkka basıkdı "çamura batırdı" (Şirin, 2019: 296). Bu sözcüğün yazımı yazıtlarda şehir anlamındaki balıktan farklıdır. Çamur, bataklık anlamındaki sözcük 𐰇𐰪𐰸𐰸 (Alyılmaz, 2005: 55) şeklinde yazılırken; şehir anlamına gelen sözcük 𐰇𐰪𐰸 (Alyılmaz, 2005: 207) şeklinde yazılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Otuz yaşıma Beş balık tapa süledim "Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim" (BK D 28) (Tekin, 2019: 66-67).

Türk bodun oloryalı türk qayan oloryalı şandwñ balıq(q)a talwy ö'wz'ke te'ywrdwñ " Türk bodun [ülkede] egemen olalı ve Türk kağanı hüküm süreli, [şimdiye kadar] [Türk bodun] Şantung şehrine [ve] Taluy ırmağına ulaşmış değildi" (T 18) (Bérta, 2010: 63, 87).

Üç otuz balık sıdı "yirmi üç kenti ele geçirdim" (T 19) (Aydın, 2019a: 180).

Kamıl balıkka tegdim "Kumul (?) şehrine saldırdım" (O 9) (Ölmez, 2015: 209, 211). Ögel (1991: 183) bu cümleyi kamug balıkka tegdim "bütün şehirlere yetiştim, değdim" şeklinde okuyup aktarmıştır. Bu şehirleri de Dokuz Oğuzların şehirleri olarak açıklamıştır.

En ilk Togu Balıkda sünüşdümüz "En birincisi, Doğu Balık'da savaştık" (KT K 4) (Ercilasun 2021: 92-93).

b(i)ş b(a)lıqda tört sūngüş sūngüşdükde köli çor opl(a)ýu t(e)g(i)p bulğ(a)ýu (...) "Beş Balık'ta katıldığı dört savaşta Köli Çor boğa gibi hücum edip (savaş alanını) karıştırarak (...)" (KÇ 11) (Mert, 2015: 55, 58).

Uygur yazıtları

Sogdak tavgaçka seleñede bay balık yapıtı bertiñ “Soğdlar ile Çinlilere Selenge’de Bay Balık’ı yaptırdım” (ŞU/MÇ B 5) (Ölmez, 2018: 120, 125).

t(a)rd(u)ş köl iç [ç]or b(e)ş b(a)l(ı)k[k]a b(a)rır biz “ Tarduş Köl-İç Çor Beş balığa varırız” (Hoyto Tamır XIV) (Sertkaya-Harcavbay, 2001: 337-338).

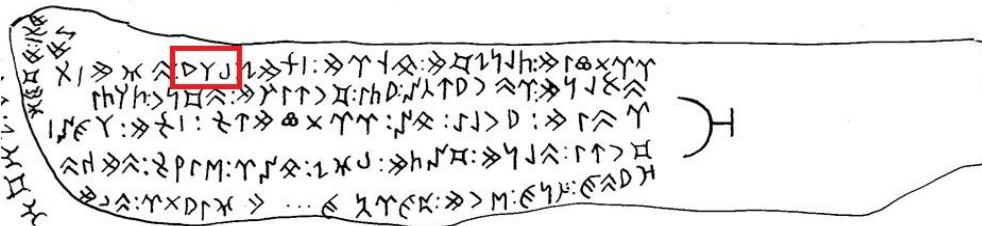
Yenisey yazıtlarında ise bir kez tanıklanmıştır: b(a)lık t(a)g(ı)m (ä)s(i)zim ä¹⁴³ “ köylerim ve dağlarım, ne yazık” (Tekin, 2013a: 554) (Aydın 2019: 135).

Wilkens'in (2021: 152) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde tespit ettiğimiz bazı şehir adları ise şunlardır: Bavel balık "Babil şehri" Ögel (1991: 191) bu sözcüğün Türkçeye Arami dillerinden geldiğini söyler. Wilkens (2021: 152) ise, < MP/Parth. bābēl n. loc.; bir şehrin adı (= Babil) (s./bk. CSogd. bbl, Sogd. p'pyl) şeklinde açıklamıştır. Bay balık: bir yer adı (Wilkens, 2021: 152). Uygur kağanı Bayan Çor (Moyun Çor)'un yaptırmış olduğu başkent (Ögel, 1991: 195).

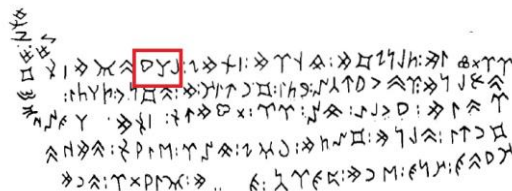
Uygur metinleri

Beş balıklı[g] şınko şäli tutuñ yañırtı türk tilinçä ävirmiş (...) “Beş Balıklı Şınko Şäli Tutung bu kez Türk diline çevirdiği (...)” (Ölmez, 1994: 102-103, 117).

¹⁴³ Sözcüğün buradaki yazımı ise: **𐰃𐰆𐰪** şeklindedir (Aydın, 2019: 135). Tekin (2013a: 555) balık sözcüğünün ikinci harfinin Radlof, Orkun ve Malov'ta /S/, son harfin ise /ık/ olduğunu söyler. Vasilyev'e göre ise ilk harf ön /l/ son harf ise üçgen biçimindeki /m/ olduğunu belirtir. Ayrıca Tekin'e göre yazıtı yazan kişi ön /l/ harfini yazmış, daha sonra balık sözcüğündeki /l/nin kalın /L/ ile yazılması gerektiğini düşünmüş ve bu yanlış düzeltmek istemiştir. Son harf ise Talat Tekin'e göre (2013a: 555-556) /ık/tır. Kormuşin (2016: 133-134) buradaki sözcüğü belim tağim esizim e şeklinde okumuş ve benim ovalarım ve dağlarım yazık bana! şeklinde aktarmıştır. Sözcüğün geçtiği satırın çizimleri şöyledir:

(https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/566.gif) (Çizim: Napil Bazılhan’a aittir) (erişim tarihi: 04.11.2021).

Fotoğraf Vasilyev'in (1983: 67) Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyına Yeniseya adlı eserinden alınmıştır.

$$\sqrt{\frac{S}{n}} \left(\frac{1}{\sqrt{n}} \sum_{i=1}^n \frac{X_i - \mu}{\sigma} \right) \xrightarrow{d} N(0, 1) \quad (1)$$

(Malov, 1952: 73).

Ögel'in (1991: 191) bazı Uygur eserlerinde tespit ettiği yer adları ise şöyledir: Can-Balık, Uçayan-Balık, Baranas-Balık (...).

Stein yazmalarında Su-cou şehri Sugçu Balık olarak geçmektedir. Bu şehir yüksek duvarlarla çevrilmiştir (Ögel 1991: 183). Kədim uruŋuka | ɛd[ç]ü saŋun tireke sugçu balıkda kirmış yarık da (...) “Kedim Urunu’ya 1, Edçi Saŋun Tire’ye Sugçu şehrinden gelmiş olan zırhlardan (...)” (Yıldırım, 2017: 272).

Ercilasun (2021a: 311-312), balçık sözcüğünden hareket ederek ‘şehir; çamur’ gibi anlamlara gelen balık sözcüğünün kökünü *bal+ köküne götürür. İlk yerleşik insanın duvar, ev ve kasaba yapımında kullandıkları malzemenin çamur, kerpiç olduğunu söyler. *Bal kelimesinin bizi keçe çadırda barınan bozkır Türklerine değil, kerpiçten evler yapan yerleşik Türklere, yani Anav kültürüne götürdüğünü ifade eder.

12. 14. Kuça

Uygur kültür merkezlerinden Kuça, önemli bir ziraat bölgesi olmasının yanı sıra büyük bir ticaret merkezidir. Bu şehre Uygurlar küsen adını verirler (Ögel, 1991: 199). Kâşgarlı Küsen, Küçe şehrinin adı. Uygur sınırındadır açıklamasını yapar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 174). Buradan anlaşılan XI. yüzyılda Türkler Kuça şehrine hem Küçe hem de Küsen adını vermişlerdir (Ögel, 1991: 199). Wilkens (2021: 445) bu şehir adını kūsān < Sogd. kws’n Kučā; Kučā (vgl./krş. TochA kucim, TochB kušīññe, Skt. kucīna, Sogd. ’kwc’, ’kwc’ny, ’kwcyk) şeklinde açıklamıştır.

12.15. Kent

Ögel (1991: 215) kent sözcüğünün Türkçeye Soğdcadan geçtiğini söyler ve Soğdların şehir için genel olarak “kt” veya “kant” sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Kent sözcüğü yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Sözcüğün karşımıza ilk çıktığı yer Eski Uygurcadır. Wilkens (2021: 356) sözcük için ¹kānt ~ k(ä)nt < Sogd. knδ(h); “şehir, kent, sur, duvar” açıklamasını yapmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

(...) yinçülärin k(ä)ntlärin suzakların balıkların uluşların tolpe el uluşların isig özlärinǵä tägi tıdıp (...) “incilerini, kentlerini, köylerini, şehirlerini, ülkelerini bütün memleketlerini, vücutlarına kadar (her şeyi) terk edip (...)” (AY V) (Tokyürek, 2018: 406, 578).

(...) kayu kayu ellärdä uluşlarta käntlärdä suzaklarda taglarta (...) “birçok ülkede, şehirde, kasabada, dağda (...)” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 68,167).

Öge küleyü teginür m(e)n tēp monça sakınu tüketip azu seņremlerte azu kentlerke azu suzaklarda azu evlerde azu kurug yerlerde nom nomlaguluk nomlug orunta tınka barıp yinçürü töpün yükünüp bo nom erdinig eşidzünler “(Bu öğretiyi) methederek bu şekilde düşünmeyi tamamlayarak manastırlarda, kentlerde, köylerde, evlerde veya boş alanlarda öğretinin vaaz edildiği yerde öğretinin sesine nail olarak büyük saygıyla eğilip bu öğreti mücevherini işitsinler” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 285-286, 376).

[...san]sız üküş ayıg kılınç [... oglum]ın kızımın kamın kadaşımın dört türlüğ süümün balıkımın uluşımın kent suzak künt(e)ki yinçge kırkınlarımın barça menjü sakıntım erti “pek çok fena iş ...oğlumu, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan (oluşan) ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmıştım” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 70-71, 231).

... kent tamınığ altun(lu)ğ itigleri bolur “... şehir duvarının altında süsleri vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 79, 210).

[...] kentke kelti [...] “ [...] şehre geldi [...]” (ADFH) (Elmalı, 2019: 78, 93).

DLT

Kend: ‘şehir’. Buradan alınarak Kāşgar için “Hanın oturduğu şehir” anlamında ordo kend denir; Çünkü Afrāsiyāb havasının güzelliğinden dolayı burada otururdu şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 276).

KB

Berü kel uluş kēnd içinde tiril

Sini bilmesü halk katılğıl qarıl “Buraya gel, kasaba ve şehir içinde yaşa; halk arasına katıl ve karış, onlar senin kim olduğunu bilmesin” (Arat, 2018: 684-485).

Ögel (1991: 220). Arat’ın buradaki “kasaba ve şehir” tercümesinin yerinde bir tercüme olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün Soğdcadan alındığı konusunda araştırmacılar hemfikirdir.

12.16. Tetre

Ögel (1991: 217) Eski Türklerin çevre için tetre sözcüğünü kullandıklarını söyler ve sözcüğün izlerinin Türkiye Türkçesinde yaşadığını belirtir. Sözcük karşımıza ilk Tonyukuk yazıtında çıkar: ý(a)ğ(ı)m(ı)z t(e)gre uçuk t(e)g (e)rti “Düşman[lar]ımız etrafımızdan uçup/kaçıp [gitmiş] gibiydiler” (Alyılmaz, 2021: 321).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘çevresinde, etrafında, çevresi, dört bir tarafı; ilgili, ilişkin, hakkında; çevre, etraf’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 690). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Üzesinte [yal]ınlayu turur yoğun tuluklar tegresinte iki kırk p(a)t(a)r tokıp anıñ içinte batururlar “Üzerinde ateş yanıp duran büyük tulumları (dört tarafından) tokmaklayıp, (onları bu) Tulumların içine batırırlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 84, 236).

beş t(ä)ñrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı tägrä tolı täzginür tört bulunug yarutır “Beş Tanrıyı serbest bırakmak, ışıǵı ve karanlıǵı (biri-birinden) ayırmak için döner, dört bir yanı aydınlatır” (Huast) (Özbay, 2019: 80, 92).

Ötrü ol üdün ol buryuklar başın tägräki bağlar inançlar sogık suv bükürüp yelpigü üzä yelpiyü elig bağig hatunug näçätä ken temin ançakaya ögländürtilär “Sonra o zaman, o kumandanlar, çevresindeki beyler (onlara) soğuk su serpip (onları) yelpazeledikten sonra hanı ve eşini ancak kendilerine getirdiler” (ABH) (Gulcalı, 2015: 180).

Yıme tonguz başlıg sıgun başlıg tamuluğ özütler tegremizte yorıp üç adrı süngün sançarlar tartarlar “ ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar (özüt) çevremizde dolaşıp üç çatallı mızrak ile vururlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 145, 250).

[...]w olar beş yüz yañalar bodis(a)v(a)t [...] tegresinde keyikçi erig [...] “Onlar beş yüz fil Bodhisattva ... etrafında avcıyı...” (ADFH) (Elmalı, 2019: 71, 92).

Bir Uygur belgesinde “kend tegreki budun” “kentin çevresinde bulunan halk” olarak geçer (Ögel, 1991: 219). Burada köylü ve yaylacılar şehirde oturanlardan ayrılmıştır (Ögel, 1991: 219).

DLT

tegre: bir şeyin çevresi, etrafı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 182).

KB

bayat tapǵı qaldı kişi tapǵı kıldım

ajun tegre yügrü özümni kürettim “İnsanlara hizmet ettim, Kadim Tanrı ibadeti kaldı. Dünya etrafında dolaşarak yolumu azıttım” (Çağbayır, 2019: 452).

Clauson (1972: 485) sözcüğün *tegir-’ten türetilmiş bir isim olduğunu söyler ve hem bir sıfat olarak bütün çevre vb. anlamlarda hem de bir isim olarak “civar, muhit” anlamlarında kullanıldığını söyler.

12.17. Alaçu/Alaçuk

Ögel (1991: 269) Türklerin ünlü çadırı olan alaçuk’un adını renginden dolayı almış olabileceğini söyler ve bu çadır tipinin kullanışlı olması sebebiyle Moğollara da geçtiğini belirtir. Wilkens (2021: 27) sözcük için küçük kulübe (bk. Mo. alaçuk) açıklamasını yapar.

Sözcüğün alaçu (Elmalı 2016: 338) biçimi de görülür. Clauson (1972: 129) ala:çu sözcüğü için “çadır, kulübe” anlamlarını verir. Sonraları sözcüğün sonuna -k eklenerek kullanıldığını yazar. Ögel (1991f: 300) Doerfer’in sözcüğün ek ve köklerinin Türkçe olmadığını ispatlamaya çalıştığını söyler ve Doerfer’in Türkçeyi iyi öğrendikten sonra görüşünü değiştirmesini gerektiğini belirtir. Bk. Ögel 1991f: 300-302. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

(...) h(a)riçandrë t[ëgin] alaçu tuşusınta yorıyur erken.. “Prens Háriścandra’nın çadırının karşısında gezinirken...” (Elmalı, 2016: 137, 253).

Tigü taykü? ögän-däki alaçu.... alaçusı birlä.... “...Tigü nehrindeki kulübe... kulübesi ile...” (Özyetkin, 2014: 166-167).

DLT

alaçu: alaçık denilen geniş çadır olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 69).

Metinlerden tespit ettiğimize göre alaçu “geniş çadır” alaçuk “küçük çadır” anlamına gelmektedir. Ögel’in de bahsettiği gibi renginden dolayı bu adı almış olması muhtemeldir.

12.18. Karşı

Ögel (1991: 278) karşı sözcüğünün asıl anlamının “Han Sarayı” olduğunu söyler. Türklerin İslâmiyeti kabul etmesiyle birlikte ‘ordu, karşı, saray’ sözcüklerinin bir arada kullanmaya başladığını ifade eder. Ayrıca sözcüğün Köktürk yazıtlarında ve Eski Uygur Türkçesinde geçmediğini belirtir ve bu yüzden sözcüğü ordu’dan ayırabilmek için “Han sarayı” anlamını verdiğini söyler. Ögel, sözcüğün eski Uygurcada geçmediğini söylemiştir. Fakat, sözcük Wilkens’in (2021: 339) sözlüğünde ¹karşı (möglicherweise < TochB kerccī) saray (s./bk. Mo. qarasi) şeklinde tanıklanmıştır. Ögel, Eski Uygur yazıtlarını da kastetmiş olabilir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Biznitä adın balık uluş orđo karşı kügçi küzätçi näçä tözün yavaş t(ä)ñrilär ärsärlär olar barça biziñçiläyü ök tiñip ıdalap koğgaylar kämişgäylär “Bizden başka ülkeyi, sarayı koruyan ne kadar asil Tanrı varsa onların hepsi de bizim gibi terk edecekler” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 115, 173).

(...) <ol tınl(ı)glar> altı kat amranmak oğuş t(e)ñri yèrinte yèti erdinin ètiğlig orđu karşı içinte tapınça togarlar .. “(...) o canlılar göğün alt kat arzu yerinde yedi mücevherlerle süslenmiş saray içinde arzularına göre doğarlar” (AY VIII) (Çetin ,2020a: 290-291, 376).

tujit tengri yirinteki uçadıvaç atlığ karşıda <...> olurur “Tujita adlı ilâhlar yerindeki Uccadhvaja

adlı sarayda haşmetle oturur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 44, 190).Ordo karşı “saray, köşk’ (2021: 339) ikilemesi Eski Uygur Türkçesinde sıkça kullanılmıştır.

Kâşgarlı Mahmut sözcüğü ‘Han sarayı’ olarak açıklamıştır (Ögel, 1991: 279). Şu şiirde geçer: Mend bulnur sewinç otı kağgu ota.r /Karşı körüp sağdıç anı uçmak ata.r “Ferahlık ve sevincin ilacı bende bulunur; keder biçilir. Arkadaş benim sarayımı görse, güzelliğinden dolayı ona cennet adını verir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 499). Ögel (1991: 279) bu şiirde gerdek odasının köşk ve saray anlamına gelen karşı sözcüğü ile anlatıldığını söylemiştir.

KB

neçe karşı ordu bezeklig saray

ölüm buzdı barça turu qaldı hay “Hey, ölüm nice konak, köşk ve süslü sarayları darmadağın etti ve ıssız bıraktı” (Arat, 2018: 1006-1007). Ögel (1991: 283) Arat’ın sözcükleri okurken Kuzey Türk ağızlarının tesirinde kaldığını belirtir ve kendi görüşüne göre Kutadgu Bilig’deki bazı sesleri düzelttiğini söyler. Yukarıdaki beyiti Ögel şu şekilde okumuştur:

Neçe karşı, ordu, bezeklig saray

Ölüm bozdu barça turu kaldı hay (Ögel, 1991: 283).

Sözcük Doğu Türkistan’daki Kuça şehrinde bulunan Tohorca metinlerdeki kerçiye sözcüğünden gelmektedir (Ögel, 1991f: 102). Şcerbak (2019: 130) sözcüğü. ETü. karşı, OMoğ. karşı, MYD. karşı (<Toh.) ‘saray’ şeklinde açıklamıştır. Clauson sözcüğe (1972: 664) “saray” anlamını verir ve muhtemelen Toharca B diyalektinden ödünçlendiğini ve “kerçiye” ile aynı anlamda olduğunu belirtir.

12.19. Uç il

Eski Türkçede uç sözcüğü, ‘uç, sınır, son, hudut’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021 782). Ayrıca eski Uygurcada uç kızıg ikilemesi ‘kıyı, sınır, uç, son’ anlamlarında kullanılmıştır (Ölmez, 2017: 296). Törösincä kın kötürzün „ uç kızıg yerkä barzun (HTS IX) (Aydemir, 2010: 113). Uç il kavramını ise DLT’de görüyoruz. Kâşgarlı, Türk illerinde uç şehirlerin olduğunu söyler ve sınırdaki illere uç il denildiğini kaydeder (Ögel, 1991: 287).

12.20. Ükek

Sözcüğün Eski Türkçede iki anlamı vardır (Ögel, 1991: 297). Bu anlamlar Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Kâşgarlı sözcüğü ¹ükek: tabut ve sandık. ²ükek: şehrin surlarında savaş için hazırlanan burç (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 37) şeklinde açıklamıştır. Ögel de (1991: 297-298) Kâşgarlı’daki açıklamaya yer verir. XI. yüzyılda üzerinde burçlar bulunan kaleye ükeklig tam “burçlu kale duvarı” denildiğini söyler. Kutadgu Bilig’de ise on

iki ükek ‘on iki burç’ (Çağbayır, 2019: 109) şeklinde tanıklanmıştır. Bu ükek sözcüğü Kıpçak ve eski Mısır’daki Memlük kültür dairesinde de unutulmamıştır (Ögel, 1991: 298).

Clauson (1972: 105) sözcüğün asıl anlamının ‘sandık’vb. olduğunu; bundan da mecaz olarak ‘duvar kulesi’ anlamında kullanıldığını belirtir.

12.21. Tam

Ögel (1991: 298) sur veya kale duvarının Eski Türkçede tam sözcüğüyle ifade edildiğini söyler. Ögel’in bu görüşünün kaynağı yukarıda da belirttiğimiz gibi ükeklik tam ifadesidir. Tam sözcüğü tek başına sur veya kale duvarı anlamıyla Eski Türkçe dönemi içerisinde tanıklanmamıştır. Sözcüğün Eski Türkçedeki anlamı ‘duvar’dır. Sözcük Köktürk yazıtlardan günümüze çeşitli fonetik değişikliklerle kullanılmıştır. Ögel (1991b: 9) bir başka eserinde ise duvar karşılığında kullanılan en eski sözcüğün tam olduğunu söyler. Tamlık sözcüğünün ise ‘duvarlı ev’ anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim “Yirmi gün oturup bu taş, bu duvarlara hep Yollug Tigin; {ben} yazdım” (KT GD) (Ercilasun, 2021: 98-99).

Uygur metinleri¹⁴⁴

Yme kimniñ evinte törttin yınak tam üze bo tört törlüg yaşın eliglerniñ atların öz öz yınaklarınta bitiserler bitiserler ol evte yaşın tüşmez yala kelmez “Ayrıca kim evinde dört duvara bu dört şimşek hükümdarlarının adlarını (her birini) kendi yönüne yazar, yazdırırsa o eve yıldırım düşmez, iftira gelmez” (AY VII) (Çetin, 2020: 151, 217).

Üstün örtüki altın yap(ağı) tört tamı alku temirli (ört)lüg kamağ ödün iri(nç yarlıg tınlıg)larıg okşuz te(ginçsiz) köyürür “Yukarıda örtüleri ve aşağıdaki yapıları (?) dört duvarı hep demirden, alevli her zaman zavallı, sefil (varlıkları) gelişi güzel yakar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 154, 255).

DLT

tām: duvar (Dankoff-Kelly, 1985: 175) şeklinde açıklanmıştır.

Sözcük için EDAL’de (2003: 1398) şu açıklama yapılmıştır: t’āma wall, roof: Tung. *tamV-; Mong. *tama; Turk. *Tām; Jpn. *tāmuruá; Kor. *tām. PTung. *tamV- shed, cover (for a hut). Sözcüğün Sanskritçe olduğunu ileri süren araştırmacılar vardır. Skr < tama (Caferoğlu, 1968:

¹⁴⁴ Uygur harfi Oğuz Kağan Destanı’nda sözcük tagam biçiminde tanıklanmıştır: bu öy-nün tagam-ı altun-dan irdi, tuñluk-lar-ı takı kümüş-dün; kalıklar-ı temür-den irdi-ler “bu evin duvar(lar)ı altından, pencereleri de gümüşten yapılmıştı; kapıları demirdendi” (Ağca, 2019: 119). Ağca (2019: 250) ta:m sözcüğündeki uzun ünlünün /VgV/ses grubuyla temsil edilmesiyle tagam biçimini aldığını söyler.

222) (Ş. Tekin, 2019: 466). Sözcük Moğolcada da kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 9).

Ercilasun (2021a: 313) tām sözcüğünün taş sözcüğüyle ilgili olabileceğini düşünür ve bu iki sözcüğün *tā- kökünden gelebileceğini ileri sürer. Türkçede -m ve -ş ile fiilden isim yapılabildiğinden bahseder.

12.22. Kalık

Ögel (1991: 298-299) kule anlamında kullanılan bir diğer sözcüğün kalık olduğunu söyler. Sözcüğün Eski Türkçedeki asıl anlamının da ‘hava, yüksek’ olduğunu belirtir. Kulelerin ve burçların da yüksek ve birçok kattan meydana geldiğini söyler. Eski Uygur metinlerinden şu örneği gösterir: “...(Anası) Katun, balıkta, ediz kalıkta, yatıp udiyor erken,” “Annesi hatun, surlar ile çevrilmiş şehirde, yüksek bir kulede uyuyor iken...” (Ögel, 1991: 299). Buradaki ediz kalık “yüksek kule” anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991: 299). Bir başka eserinde ise Eski Türkçedeki kalık veya kalık’ın “kuşların uçtuğu ve yaşadığı hava” anlamında kullanıldığını söyler (Ögel, 1991a: 467).

Sözcüğün ilk karşımıza çıktığı yer Eski Uygurcadır. Bu dönemde sözcüğün anlamları şu şekilde tespit edilmiştir: ‘kat, kule, kürsü, tribün, kubbeli bina; hal, salon; üst kattaki oda; saray’ (Wilkens, 2021: 321-322); gök, yukarı kat; tavan arası (Caferoğlu, 1968: 162). Sözcüğün ‘kule’ anlamında tanıklandığı metinler şunlardır:

Ançağınça anası hatun balıkta ediz kalıkta yatıp udiyor ärkän ärtiñü yavız tül tüşädi “O sırada annesi kraliçe şehirde yüksek kulede yatıp uyuyor iken çok fena (bir) rüya gördü” (ABH) (Gulcalı 2015: 168).

Maytrisimit’te hem kalak hem de kalık biçimi tanıklanmıştır: tört bulungtın adruk körtle sarvağlar¹⁴⁵ (bo)lur .. taķı yime tegirmile ƣalaklar ısırƣalar .../nü turur “Dört cihette müstesna ve güzel kuleler vardır ve yine çepçevre kuleler ve köşkler gibi ...durur” (Ş. Tekin, 2019: 80-81, 211).

.... ƣalıklar ısırƣalar turƣar(u)... “kuleler köşkler daima...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 79, 211).

Clauson (1972: 620) sözcüğün kalı-¹⁴⁶ fiilinden türetildiğini yazar ve genel anlamının ‘hava, atmosfer’ olduğunu söyler. Kök kalık ibaresinde tanıklandığını ve gökyüzü anlamında kullanıldığını belirtir.

¹⁴⁵ Bu sözcük Soğdican alıntıdır. sarvag ~ s(a)rvag < Sogd. s’r’βγ ‘saray, kule’ anlamına gelir. (Wilkens, 2021: 588).

¹⁴⁶ Kalı- “yükselmek, havalanmak” biçimi İrk Bitig’de tanıklanmıştır: kugu kuş kanatına urup anın kalıyu barıpan ögiñe ƣańıña tegürmiş “Kuğu (onu) kanadına alarak böylece yükselip (adamı) annesine ve babasına ulaştırmış” (Yıldırım, 2017: 41). Kök kalık ikilemesi için bk. Ağca 2015: 201-221.

Ayrıca kalık sözcüğü OKD’de de tanıklanmıştır. Bang ve Arat sözcük için emin olmamakla birlikte çatı anlamını vermişler ve bu öynün dağamı aldundın irdi; dunglukları d(a)k kümüş-dün, kalıkları demürdin irdiler cümlesini “Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüştten ve çatısı demirdendi” şeklinde aktarmışlardır (Bang-Arat, 1936: 24-25). Ögel (1991: 299) bu cümlede geçen kalık ifadesini (yukarıdaki katlar) olarak açıklamıştır. Ağca (2019: 119) ise ‘kapı’ anlamı vermiş ve cümleyi Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarmıştır: bu evin duvar(lar)ı altından, pencereleri de gümüştten yapılmıştı; kapıları demirdendi.

12.23. Karam/Karım

Eski Uygur Türkçesinde şehir ve kale hendiği için ‘karam’ sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 1991: 304). Caferoğlu (1968: 167) karam: hendek = karım: çukur açıklamasını yapmıştır. Wilkens (2021: 337) de sözcüğü ‘hendek, kale hendeği, çukur (bir müstahkem mevki etrafındaki koruma hendeği)’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Sünüş çerig içinte korkınçta turmış tınl(ı)glarig azu yme körser siz ootlug karımta tüşdeçilerig keçigler te alp yerte elçi ogrı üze adakmışlarig olarnıñ barça uyur siz “Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukuruna düşenleri, zor geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız” (AY VII) (Çetin, 2020a: 205-206, 227).

Ol balık tägrä* yemä yetti kat karam* içintä alqu* aguluğ lölä yılanlar yatur “Bu kentin çevresinde ve yedi kat hendeğin içinde ejderhalar ve zehirli yılanlar yatar” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 50).

Tört erdnilig kerpiçlerin yapmış yiti kat karımları bolur “dört cevherli kerpiçlerle örölmüş yedi katlı su çukurları vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 78, 210).

DLT’de sözcüğün kök biçimi görölmez fakat karımsın- “boğazı tıkanır gibi görünmek” biçimi tanıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 687). Ol suwka karımsındı “onun boğazı su ile tıkanır göründü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 309). Sözcük karım köküne isimden fiil yapan -sın eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. Ayrıca bu ekten türetilen batrımsın- “gidiyormuş gibi görünmek” tarımsın- “eker gibi görünmek” gibi sözcükler de vardır (Hacıeminoğlu, 2019: 160-161).

Kutadgu Bilig’in 6063. beyitinde geçen sözcük araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuştur:

kalı içse suvni tüketü tükel

tükedi tiriglik kazıldı kırım “Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir” (Arat, 2018: 1004-1005). Arat (2018: 1178) buradaki kır sözcüğü için kır; sahra mezar” anlamları vermiştir.

kalı içse suvni tüketü tükel

tükedi tiriglik kazıldı karım (Kaçalın: 313).

kalı içse suvni tüketü tükel

tükedi tiriglik kazıldı karım “eğer suyun tamamı tamamına kadar içilirse hayat sonuna erdi ve hendek (mezar) kazıldı demektir” (Çağbayır 2019: 425). Bu beyitte geçen sözcük kırım değil Eski Uygur Türkçesinde görülen ve hendek anlamına gelen karım sözcüğüdür.

Hamilton (2020: 161) sözcüğün kar- “ğırtlağında su olmak, taşmak” kökünden (K) + -m ekiyle türetilmiş olabileceğini söyler. Ayrıca Pelliot’un “karım” sözcüğünü Teleütçede tesbit ettiğini belirtir. Clauson (1972: 659-660) da sözcüğün ka:r- kökünden türediğini ve tek bir eylemi anlatan isim olduğunu söyler. ‘Kale hendeği, şehir hendeği’ vb. anlamlara geldiğini yazar.

12.24. Kay

Uygurlar, Çinlilerin etkisinde kalarak sokak ve kaldırımlar için kay sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991: 305). Sözcüğün Çince olduğuna dair araştırmacılar hem fikirdir. Yıldız’ın (2020: 73) sözcük ile ilgili tespitleri şöyledir:

“ğay, qay ‘sokak,cadde’ MUDS 117,118; kay < Çin. kie < kâi ‘cadde’ ETG 279; qay < Chin. kie < kâi ‘Straße || cadde’ AG 356; kay ‘street’ EDPT 674 [kay ‘street’ l. –w. Fr. Chinese chieh ‘street’(Giles I, 434; Orta Çince kâi)]; kay l. = Çin. k’ai ‘açmak’; caddde’ 2. Bir sülale mensubu EUTS 114; kay ‘(<Çin. kie < kâi) cadde EUTG 578; qaj [kum. Цзе, kiæi < kai] ‘улица’ DTS 406”

Ölmez (1995: 122) Uygurca Xuazang Biyografisindeki Çince Alıntılar başlıklı çalışmasında jiē 街 kay Ht VII 386 ... kâi qai açıklamasını yapmıştır. Ayrıca bk. Tokyürek (2018a: 128). Yıldız (2020: 73) Çince sözlüklerde chieh/jiē karakteri için verilen anlamların Çince köken konusunu desteklediğini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Anta ötrü m(a)hënd(a)raşene atl(ı)g [èlig beg] ulug bedük kañlılarta telim üküş aş içgü ed tavar erdiniler urturup kay beltir sayu èltip alkuka buşı bërıp barçasın bërür [erti] “Yine Hükümdar Mahendraséna, büyük, yüksek arabalarla yiyecek içecek, mal mülk (gibi) pek kıymetli eşyayı yükletip, herkesi meydana toplayıp (orada bulunan) herkese sadaka olarak (elindekilerin)

hepsini verdi” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 158, 260).

Ol kayda tört eren işilerke kedgü tonağu itig yaratağ yivig tizig ed tavar üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolur “Bu caddede dört erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak süs gibi şeyler dâima lüzumsuz olur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 80, 211).

Sözcük DLT’de ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

12.25. Beltir

Ögel (1991: 305) Uygurların sokak ve sokak kavşağına “kay beltir” dediklerini söyler. Tek başına beltir sözcüğünün ‘kavşak’ anlamına gelen eski bir sözcük olduğunu belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ötrü ol yilviçi tört yol beltirinde kığ yam ot ıgaç alıp bir orunta urup (...) “o zaman o büyücü dört yol ağzında kum, toprak, ot, ağaç alıp bir yere koyup (...)” (AY V) (Uçar, 2009: 229, 284).
ötrü elig beg tört beltir yolta yoriyu anıñ arasında sansız üküş yeklerig körti “Ondan sonra, hükümdar dört yol ağzında yürürken sayısız denecek kadar çok şeytan gördü” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 183, 268).

Anta uduzup balık ortusında bälirtä qalın qovraq ara olğurtı “Oradan (prensi) alıp kentin merkezinde bir kavşakta yoğun bir kalabalığın ortasına oturttu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 65). Sözcük DLT ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

Sözcüğün kökeni hakkında ileri sürülen görüşler şöyledir: Hamilton (2020: 150) sözcüğün bel “bel, gövde (=uzuvların birleşme noktası?)” kökünden + -tir bulunma durumu eki ile türetildiğini düşünür. Clauson (1972: 334) sözcüğün erken dönemde Moğolcada ‘belçir’ şeklinde alıntılandığını söyler. Sözcük Moğol yazı dilinde belçir “nehirlerin birleştiği nokta; yolların kesiştiği yer, kavşak” anlamında kullanılır (Şçerbak, 2019: 105).

12.26. Seki /Sekü

Ögel (1991: 309) sergi veya yaygı biçimindeki ticaret yeri ve dükkanlarına XI. yüzyılda sekü yani “seki” adının verildiğini söyler. Sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. DLT’de “tezgâh”(dikka) anlamında görülür (Dankoff-Kelly, 1985: 158). Clauson (1972: 819) sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu söyler ve “tezgah, platform, seki” anlamlarını verir. Tietze (2019: 237) (Cilt VII) seki II/sekü ‘seki, kerevet’ < OT. sekü. Türkçeden Macarcaya geçmiştir: szék ‘a chair, a seat’ açıklamasını yapar. Hem Eren hem de Gülensoy, Ramstedt’in seki’yi Korce Sjek ‘a mat, matting, seat’ biçimi ile birleştirmesinin yanlış olduğunu belirtirler (Eren, 2020: 454) (Gülensoy, 2007: 749).

12.27. Kebid/Kebit

Ögel (1991: 309) XI. yüzyılda büyük dükkanlara kebid denildiğini söyler, bu sözcüğün de Soğdca kepit sözcüğünden alındığını belirtir. Ögel, daha sonra bu sözcüğün “ içki içilen yer, meyhane” anlamını kazandığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde de kebit < Sogd. qpyδ; dükkân (bk. Mo. kebid) (Wilkens, 2021: 361) şeklinde görülür. Taradığımız metinlerde sözcüğü tanımlayamadık.

KB

kebit keç bezedim kişi körgüsü

asığ yok kebitte satıg belgüsi “İnsanların gördüğü dükkânı donattım fakat dükkânda kazanç ve alışverişten eser yok” (Çağbayır, 2019: 373).

Eski Türkçedeki kebit sözcüğü Orta Moğolcada kebid şeklinde geçer ve ‘tezgah, dükkan’ anlamına gelir, (Şçerbak, 2019: 122). Ramstedt, Rusların kibitka adlı araba adlarının Türkçe kibit sözcüğünden geldiğini ileri sürmektedir (Akt; Ögel ,1991: 407). Ögel (1991: 407) bu görüşü destekleyecek fazla bir bilgi olmadığını belirtir.

12.28. Suzak

Köy anlamında söylenmiş en eski sözcüklerinden birisi suzak’tır (Ögel, 1991: 312). Ögel sözcük hakkında bir görüş ileri sürmemiş, Eski Uygur Türkçesinden örnek vermiştir. Wilkens (2021: 622) sözcüğü ‘köy, küçük şehir (s./bk. Toch. A şuks-)’ şeklinde açıklamıştır.

Uygur metinleri

(...) kent suzak sayu tüzüde keze yapa tegzinip (...) (AY) (Kaya, 1994: 78).

(...) Ärdinilärin yinçülärin k(ä)ntlärin suzakların balıkların uluşların tolp el uluşların isig özlärinä tägi tıdıp ıdalap (...) “ (...) mücevherlerini, incilerini, kentlerini, köylerini, şehirlerini, ülkelerini bütün memleketlerini vücutlarına kadar (her şeyi) terk edip (...)” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 406, 578)

bilig erser yilvi teg çinsız y(a)rpsız b(e)lgürer kaçıglarka tayanıp igidig ez{üg}ügüg iderür k(a)ltı kurug suzakta kisi yügürür kaçar teg kaçıglarka tayanur “Bilinç ise büyü gibi gerçek olmayan bir şekilde ortaya çıkar, sanki boş bir köyde insanın dolanması gibi duyu objelerine dayanıp yanıltmacayı takip eder (ardından koşar)” (AY V) (Uçar, 2009: 193, 274)

(...) bo kopta kötrülmüş nom eligi atl(ı)g nom erdinig kay kayu balıkta uluşta kentte suzakta tagta arıgta viharta seşremte okısalar sözleşeler yağsarlar “(...) bu bütünüyle yüce öğreti hükümdarlı adlı öğreti mücevherini herhangi bir kentte, halk arasında, köyde, dağda, ormanda, manastırda okusa söylese yaysa (...)” (AY VIII) (Çetin, 2020: 177-178, 222).

anta sinayani bra(man)ning suzak // “ Orada Senāyāni brahmanın köyü (...)” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 64, 202).

Sözcük Divānu Lügāti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

12.29. Yol (II) ‘yol’

Yol sözcüğünün Eski Türkçede çeşitli anlamları vardır. Bk. yol (I). Ögel (1991: 321) yol’un devlet teşkilatı ve düzenin bir sembolü olduğunu belirtir. Sözcüğün ikinci ve en önemli anlamının “bölge” (district) veya “il” olduğunu söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Öl(ü)gi yurtta yolta y(a)tu k(a)lt(a)çı (e)rt(i)g(i)z “ ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz” (Tekin, 2020: 39). Ögel (1991: 323) bu cümledeki ifadeyi “ölünüz yurtta, yolda yatıp kalacaktınız” biçiminde aktarmıştır. Buradaki cümle Ercilasun (2016: 537) tarafından ise “ölmüş olanlar(ınız) {ise} harabelerde yollarda yatıp kalacaktınız” şeklinde aktarılmıştır.

ý(a)nyđuk ýolta y(e)me öltiköök “ (yenilip kaçanların) [bir kısmı da] yine yol[lar]da [perişan olup] öldü[ler]” (Alyılmaz, 2021: 329).

köögm(ä)n yolu bir (ä)rm(i)ş “Kögmén yolu bir imiş” (T 23) (Tekin, 1994: 10-11);

bu yol(ı)n yoris(a)r: y(a)r(a)m(a)çı t(ë)d(i)m “ bu yoldan yürürsek iyi olmayacak dedim” (T 24) (Akar 2020: 99).

Ayrıca Ögel (1991: 321) yazıtlarda dört yolu söngüştüm, yeti yolu sülemiş gibi ifadelerin geçtiğini, bunların da genel olarak yedi yoldan asker sevkettim, akın yaptım ya da dört yolda süngüleştim şeklinde aktarılabileceğini söyler. Radloff’un ise bu cümledeki ifadeleri yedi defa ve dört defa olarak yorumladığını belirtir ve bu yorumlamanın doğru olabileceğini belirtir. Buradaki yolu sözcüğü yazıtlar döneminde ‘kez, defa’ anlamına gelen sözcüktür.

Yol sözcüğü Tariat K 5’de ise atın yolın ikilemesiyle geçer. Bu ikileme için adları ve sanları (Mert, 2009: 191) (Aydın, 2018: 48) anlamı verildiği gibi şanı şöhreti (Ölmez, 2018: 84) anlamı da verilmiştir. Bu ikilemeden hareket ederek sözcüğün bir anlamının da “san, şöhret” olduğunu söyleyebiliriz.

Uygur metinleri¹⁴⁷

İnçip altı yol içinteki ög kang ka kıdaş bolmış tınl(ı)ğlarığ örletdim emgetdim “ sonra altı yol içindeki ana-baba, hısım-akraba olmuş canlıları kızdırdım, (onlara) acı çektiirdim” (AY III) (Ölmez, 1991: 29).

¹⁴⁷ Türklerde yol kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel, 1991: 317-337

Yavlak yollar ärsär tamu pret yıldı asurelar yolu ärür “Kötü yollar cehennem, preta, hayvan (ve) asurlar yoludur” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 358, 568).

olarka m(e)n b(e)k yaptım üç yavlak yol kapığın nizvanılıg (...) “Ben, onlara üç kötü yol kapısını kilitledim” (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

Kamag tınl(ı)glarig edgükerü yol yorugal[ı] turur “bütün canlıları düzenleyerek yoluna devam etti” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 73, 232).

Ötrü kapıgçı är turğurup yolta öñi olğurttı “Sonra kapı bekçisi onu ayağa kaldırıp yolun kenarına oturttu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 63).

DLT’de yöl ~ yol : yol, yolculuk, sefer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 980).

KB

seringil serinmek eren kılkı ol

serinse bulur er mesel kökke yol “Sabırlı ol, sabretmek er kişi işidir. İnsan sabrederse göğe bile yol bulur” (Çağbayır, 2019: 173).

12.30. Yolat

Ögel (1991: 325) büyük savaş ve akın yollarına yolat denildiğini kaydeder. Yolat sözcüğünün geçtiği yer olarak USP’yi gösterir. USP’de sözcük: biçiminde kaydedilmiştir (Radloff, 1928: 253). Fakat Eski Uygur Türkçesi sözlüklerinde bu anlama gelebilecek bir sözcük tanıklanmamıştır. Ögel’in bahsettiği sözcüğü ‘çay, nehir, dere’ (Wilkens, 2021: 919) anlamlarına gelen yulat sözcüğü olmalıdır. Ayrıca bu sözcüğün yulak biçimi de tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 918). DLT ise yulak: küçük küçük birçok su pınarları (Kaçalın, 2019: 606) şeklinde açıklanmıştır.

12.31. Ert-

Eski Türkçede ert- ‘geçmek’ demektir. Türkiye Türkçesinde kullanılan erte, ertelemek sözcüklerinin kökü de buradan gelir (Ögel, 1991: 327). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Anı ert<d>imiz yënçü ügüzüg keçe tensi oğlu aytıgma beñlig ek tagıg ertü temir kapıgka tegi ertimiz “Onları geçtik. İnci (Sirderya) Irmağı’nı geçerek Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı’nı geçerek Demir Kapı’ya ulaştık” (Aydın ,2019: 186).

Eski Uygur Türkçesinde ise ert-: ‘içinden gitmek, ortasından geçip gitmek, üzerinden geçmek, aşmak, geçmek, arkasında bırakmak, karşı tarafına geçmek, üstesinden gelmek’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 119).

Uygur metinleri

Ne üçün sözlegülüksüz titir tip'tiser alku b(e)lgülertin ertmiş keçmiş ketmiş üçün anın antağ titir “Ne için söylenemez denirse, bütün belirtilerden geçmiş gitmiş (olduğu) için, (işte) o sebeple öyledir” (AY III) (Ölmez, 1991: 39).

Ekinti vimala kirsiz arıg atl(ı)g oron ol kim ol bo oronta bodis(a)t(a)vlar ç(a)hşap(u)t ärtgölük yinçgä uvşak kkirliġ mün kađaglarıġ barçanı ketärürlär “İkincisi vimalā kirsiz temiz adlı yerdir ki bu yerde Bodhisattvalar śikṣāpada(yı) bozacak ince ufak kirli kusurların hepsini giderirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 513, 598).

Yme meni körgeli küseser ötrü kangay küşüşi üç yëti kün ertginçe ... “beni görmeyi isterlerse bu istekleri yerine gelecek. Üç (kere) yedi gün geçtiğinde...” (AY VII) (Çetin, 2020: 193, 225). Ol ança yıl ertginçe birk(i)ye yme törüsüz törü kıltukumın ömez m(e)n “Bu kadar zaman geçinceye kadar bir kerecik bile öğretinin dışında hareket ettiğimi hatırlamıyorum” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 319-320, 380).

Öñre üdlerte tokuz on artukı tokuz kata kolti kalplar ertginçe tutşı boltum çakravart han “Eskiden, doksandokuz koṭi [adet] kalpa boyunca, sürekli olarak hükümdar Cakravartin olmuşum” (AY IX) (Uçar, 2013: 67).

Bo yërtinçüdeki tınl(ı)gları[g] özlüg ölürmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayıġ kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın tēp ... “Bu dünyadaki canlıları, canlı öldürmek ve (diğer) on günahı işlemekten (ve onları) kötü davranıştan alıkoymaya muktedir dedi” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 72, 231). Altı kün ärtip bardı öġi қаңı atlıġı yüzlüġi ıġlayu busanu turğurup nāñ unamadı “Altı gün geçtiğinde annesi ve babası ile önde gelen kişiler, eşraf ağlaşarak üzülmeye kaldırmaya çalıştılar (?) (ama) o buna hiç razı olmadı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 40).

Alp titğölük tavar alp iş nāñ inçip isig öztä ärtmāz tep tedi “servetten vazgeçmek zor, işten (vazgeçmek) zor, fakat hiçbir şey candan (vazgeçmek kadar zor) değildir, dedi” (ABH) (Gulcalı, 2015: 141).

... üküş yıl ay ertdi “O kadar çok ay, yıl geçti ki!” (ADFH) (Elmalı, 2019: 61, 90).

DLT

ert-: ödleġ ertti “zaman geçti”; er ewinden ertti “adam evini aşip geçti”. Herhangi bir yeri aşip geçerse de yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 524) şeklinde açıklanmıştır.

KB

barın tap kılıp men keçürdüm künüm

ereġ emġek ertti yarudı tünüm (Kaçalın: 314) “Ne varsa onunla yetinerek günümü geçirdim.

Huzur da geçti zahmet de... Gecem (sabahla) aydınladı (hep karanlıklarda kalmadım)” (Çağbayır, 2019: 426).

12.32. Ertik

XI. yüzyıl Türkleri çok işlek ve büyük yollara ertik demişlerdir (Ögel, 1991: 327). Sözcük çok geçişli veya geçişli anlamında kullanılmış olabilir (Ögel, 1991: 327). Clauson (1972: 205) sözcüğü ertig olarak okumuş ve ert- fiilinden türemiş isim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sözcük için tek örnek açıklamasını yapar. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ertigli ‘geçip giden, göçen’ (Wilkens, 2021: 120) şeklinde tanıklanırken Karahanlı Türkçesinde ertig ‘işlek yol’ biçiminde tanıklanmıştır.

12.33. Az-

Ögel (1991: 329) Eski Türklerin yolu şaşırmak ve kaybetmek için tez- ve az- sözcüklerini kullandıklarını söyler. Sözcüğün yüzyıllar boyunca kullanıldığını belirtir. Tez- sözcüğüne değinmiştik. Bu kısımda da az- sözcüğüne yer vereceğiz. Sözcüğün Eski Türkçede çeşitli anlamları vardır. Şirin (2016: 721) tarafından yazıtlar döneminde tespit edilen anlamlar şöyledir: 1. ayrılmak 2. bağlı olunan siyasal oluşumun önderinden ayrılmak, başsız kalmak, 3. ölmek, vefat etmek. Eski Uygur Türkçesinde ‘yolunu kaybetmek, şaşırtmak, yanılmak, yanlış yola gitmek, kötü yola sapmak, (yolu) bulamamak, yolunu şaşırmak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 92). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

t(ä)ŋri bilgä k(a)g(a)nta (a)dr(ı)lm(a)l(ı)m (a)zm(a)l(ı)m t(e)y(i)n (a)nça ötl(ä)d(i)m (O 11) (Şirin 2016: 644).

Yenisey yazıtları

Elim e kanım a bökmedim e yaşım yėti yetmiş azdım a “yurduma, hanıma doymadım. Yaşım altmış yedi (iken) ayrıldım (öldüm)” (E. 11 Begre) (Aydın 2019: 70-71).

Bir yetmiş yaşımga kök teŋride künge azdım esizim e “altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım. Ne yazık!” (Aydın 2019: 151). Kormuşin (2016: 143-144) bu sözcüğü azı- “hissetmek” şeklinde açıklamış ve satırı “yetmiş bir yaşımda gökyüzünde güneşi göremez oldum” şeklinde aktarmıştır.

Uygur metinleri

Bi[z] biligsizimiz üze aza muna yangl[ıg] .. üç bolmaklarta tegzinmek alp emgek titir (AY) (Kaya, 1994: 110).

... inçip alku tınl(ı)lar oğlanın inçgülüg mengilig asıglıg tusuluğ kılğalı küsüşin ürüg uzatı nom

buşı birip azmış-ları yırçilep ... “sonra bütün canlı yaratıkları rahat, mutlu, kazançlı duruma getirmek dileğiyle uzun süre öğreti sadakası verip, yoldan çıkmışları yola sokup...” (AY III) (Ölmez, 1991: 26).

[...]S’R .. azu yol yañılmış kişi [...] “... azarak yoldan çıkmış kişi... (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 214, 280).

Min kişi yüzün bilgince bir kişi atın bilgü azmazun tēp yērçi yarat<t>ı yañılmazun tēp bilgeğ urtı azmaz yē[r]çi yañılmaz bilge ... “Bin kişinin yüzünü bileceğine bir kişinin adını bil. Yolunu kaybetmesin diye kılavuz yarattı, yanılsın diye bilge meydana çıkardı. Yoldan çıkmayan kılavuzdur, yanılmayan bilge(dir)” (Or 8212/78 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 282-283).

Mayrı (burka)ntın azsarlar... “ Mayrı burkan’dan yanılp ayrılısalar ...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 131-132, 243).

Kuş oğ(l)ı uça āztı “Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti” (IB) (Tekin, 2017: 20)

DLT

ol yol azdı “o, yolu kaybetti, şaşırdı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 89).

KB

öküş halkını ıdtı bu irsel ajun

köni yolda azdı kişi keç köre “Bu vefasız dünya birçok insandan yüz çevirdi; ne kadar insan doğru yoldan şaştı; buna iyice dikkat et” (Arat, 2018: 1086-1087).

Sözcük İlk Kur’an Tercümesi’nde ise ‘azmak, doğru yoldan çıkmak’ anlamında geçer: ... Tanrıka hem ferishteleringe kitāblarınğa , yalavaçlarınğa , song künke cın-oķ azdı, azmak ırak (Ata, 2019: 16).

12.34. Çıgır

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991: 331) bu sözcüğün XI. yüzyılda ‘dar yol’ anlamında kullanıldığını söyler.

12.35. Yolak

Ögel (1991: 333) yolak sözcüğünün kırlarda bulunan küçük yolları ve çıgırları anlatmak için kullanıldığını söyler. Türklerin üzerinde çizgiler ve yollar bulunan her şeye özellikle de ipekli kumaşlara yolak barçın dediklerini belirtir. Ögel’in bu görüşünün temel dayanak noktası DLT’dir. DLT’de ¹yolak: patika, dağ bayırdaki küçük yol (Kaçalın, 2019: 599; ²(yolak) yolak barçın: “çizgili ipek. Herhangi bir şeyde yollar ve çizgiler varsa yolak denir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 355) şeklinde açıklanmıştır. Ögel (1991: 337) ayrıca Uygurların

Samanyolu'na da yolak dediklerini belirtir. Fakat yolak sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde de çizgili anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 912).

12.36. Sav tutuzmak

Ögel (1991: 343) Karahanlı Türkçesinde tutuz- sözcüğünün 'emretmek' anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde bu anlamının yanında 'teslim etmek, bırakmak, tahsis etmek' gibi anlamları da vardır (Wilkens, 2021: 765). Sav tutuz- ifadesi ise 'habercilik görevi ve habercilik ile görevlendirme' ile ilgili bir iştir (Ögel, 1991: 343). DLT'de men anar söz tutuzdum "ben ona tutulması gereken bir söz buyurdum" şeklinde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 256). Bu ifadenin emretmek anlamında kullanıldığı açıktır.

12.37. Eşkin

Ögel (1991: 345) bu sözcüğün Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlandığını söyler ve Uygurlarda görülmediğini belirtir. DLT'de uzun yola 'eşkin' denildiği ve buradan da hızlı posta götüren atlıya eşkin denildiği bilgisi yer almaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 53). Sözcük Eski Türkçedeki eş- "(at) rahvan gitmek" kökünden fiilden isim yapan -KIn eki ile oluşturulmuştur. Sözcüğün kök biçimi Yabogan yazıtında (A 84) tanıklamıştır:

(ä)v t(ä)g (ä)v(i)ñdä s(i)z(i)ñ (e)ş(i)ñ : (ä)dgüti (ä)v(i)ñ t(ä)r(i)l (Erdal-Tıbıkova-Nevskaya) (https://www.altay.uni-frankfurt.de/RUNIKA_1.HTM) (erişim tarihi: 16.11.2021). Şirin, bu sözcüğün geçtiği satırı: b(i)t(i)g b(e)ldä k(a)z(i)ñ (ä)ş(i)ñ (ä)dgüti b(i)l t(ä)r(i)l şeklinde okumuştur (Şirin, 2016: 678). Mozioğlu (2016: 305) ise (e)v t(e)g (e)v(i)ñde s(i)z(i)ñ (è)ş(i)ñ : (e)dgüti (e)v(i)ñ t(e)r(i)l şeklinde okumuştur. Eşginçi sözcüğünün 'uzun yol' anlamına gelen eşkin kökünden türetildiği açıktır. Ögel (1991: 347) ise sözcüğün ilk anlamını tabiattan aldığını söyler. Bunu da DLT'de geçen 'akıp inen, kayan toprak' anlamına gelen eşkin toprak ifadesine bağlar. Anadolu ve Osmanlıda ise eşkincinin devlet memurluğu ile ilgili manasının devam ettiğini belirtir. Fakat sözcüğün kökü açıkladığımız gibi eş- '(at) rahvan gitmek' kökünden gelmektedir. Derleme sözlüğünde (2019: 1791) ise eşgin: atın tırsla rahvan arası yürüyüşü olarak açıklanmış ve birçok bölge kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Ögel (1991a: 62) yüğrük ayağı çabuk olan atalara da eşkin denildiğini belirtir.

12.38. Ulak/Ulakçı

Türk postacılığının en eski sözcüklerinden birisi ulak'tır. Ögel (1991: 357) bu sözcüğün ula- fiilinden yapıldığını belirtir. Ula- fiilinin ise 'bağlamak, bir araya getirmek, takip etmek' anlamlarında kullanıldığını söyler. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ulagçı/ulakçı: 'postacı, kurye, ulak: posta zincirindeki atı sağlayan'

anlamlarında; ulag ise: ‘sıra, dizi, gelenek, anane, bağlama, süreklilik; yük hayvanı, posta zincirindeki hayvan’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 790). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kamag kurtlarının koğuzlarının tergini kannın yirinnin ornagı siñirin tamırın yörgälmış sünöklär ulağı üzä tuışmış ärtinü yirinçig yarsınçig ärür “bütün böceklerin yığıldığı, kanın irinin toplandığı yeri, damarlarla sarılmış kemikler(in) bağla(n)masıyla tutunmuş, son derece iğrenç (bir yapı)dır” (ABH) (Gulcalı 2015: 149). Buradaki ulag sözcüğü bağlantı, irtibat anlamında kullanılmıştır.

Ayrıca BTT XXIII’de ulag sapıg “Reihe” anlamında kullanılmıştır: köñülnüñ ulagın sapıgn üzmägülü[k].... (Wilkens, 2007: 126).

Ulagçı sözcüğünü taradığımız metinlerde tanımlayamadık.

DLT’de ulag: beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşınca kadar binilen at (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 60) şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün Kâşgarlı’da tanıklanan bir diğer anlamı da yama’dır (Ögel, 1991: 357).

Ögel (1991: 357-359) ulag sözcüğünün başlangıçta yük taşıyan hayvanlar için de kullanıldığını söyler. Eski Uygur hukuk metinlerinde “eşgek ulag”¹⁴⁸ şeklinde görüldüğünden bahseder. Ayrıca, Ögel (1991: 361) Pelliot’un “Moğolca ula’a veya ulağa sözcüğünü Türkçe ulag sözcüğüne bağladığını söyler. Ulak ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ögel 1991: 357-363.

12.39. Tıgrak/Tugrag

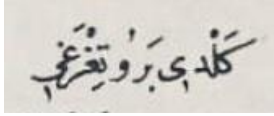
Ögel (1991: 365) düşman ordusundan gelen elçiye Tıgrak denildiğini belirtir. Eski bir Türk şiirinde ‘düşman ordusunun habercisi’ anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün bu anlamına gelmeden önce Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan anlamlarına bakmak gerekir. Sözcük eski Uygurcada ‘sert, katı, sıkı, sağlam, şiddetli, güçlü, karşı koyma yeteneği olan’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca kişi adı olarak da tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 712). Ögel’in tıgrak olarak belirttiği sözcük Ercilasun-Akkoyunlu’nun neşrinde (2018: 898) tugrag ‘posta atı habercisi’ şeklinde görülür. Atalay (1986: 614) ise sözcüğü tıgrak olarak okur ‘elçi, haberci, postacı’ anlamlarını verir. Sözcüğün tanıklandığı şiir şöyledir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 378):

Yandı erinç ugragı/ Keldi berü tugragı

¹⁴⁸ yunt yıl altınç ay oñ yañıka maña s(a)ranguçka uzunka bargu ’äşäk ulag kärgäk bolup... “At yılı, altıncı ayın onunda bana Saranguç” uzağa (uzun yola) gidecek yük eşeği gerekli olunca...” (Ayazlı, 2016: 472, 535).

ōzi kuyı ugragı / alplar kamug tirgeşür “ (düşmanı niteleyerek) galiba, o niyetinden vazgeçti. Onun posta atı (habercisi) bize geldi. O (düşman) vadinin göbeğindedir. Kahramanları savaş için saf oluşturmaktadır”

Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 378. dipnot: 1614) Tugrag sözcüğünde Te’de esre (tıragı) olduğunu söylerler. Ancak tıgrak¹⁴⁹ sözcüğünün (yazma 235)’de ‘sert adam’ olarak açıklandığını belirtirler. Sözcüğün posta atı ve habercisi anlamı olmadığını söylerler. Posta atı anlamına gelen sözcüğün tugrag olduğunu ifade ederler. Atalay’ın eserinde vermiş olduğu arap harfli metinde şu şekilde görülmektedir:

(DLT III) (Atalay, 1985: 65).

Yukarıda belirttiğimiz Eski Uygur Türkçesinde güçlü, sert anlamında tanıklanan tıgrak sözcüğü, bu sözcüğün tıgrak olmadığını ayrıca kanıtlamaktadır. Clauson (1972: 471) sözcüğü toğra:ğ olarak okur ve sözcüğün toğra- fiilden türemiş isim olduğunu belirtir. Fakat sözcüğün toğra- ile arasındaki semantik anlamın açık olmadığını da ifade eder.

12.40. Köçüglü kişi

Ögel (1991: 373) Kutadgu Bilig’de kervancıya ‘köçüglü kişi’ denildiğini belirtmiş, Moğolların ileriki dönemlerde bu sözcüğü benimsediklerini ve yük hayvanları için ‘köşkö veya kosige’ sözcüklerini kullandıklarını söylemiştir.

Ögel (1991: 373-375) Kutadgu Bilig’in 4814. beyitinde geçen uluştın uluşka köçügli kişi (Arat, 2018: 816) ifadesinde bu sözcüğün hem bir yerde durmayan göçerevliyi hem de şehirlerarası gidip gelen kervancı ve tüccarı ifade ettiğini söylemiştir. Atabetü’l-Hakayık’ta geçen bu ajun rıbať ol tüşüp köçgölüg (Arat, 2006: 54) dizesindeki köçgölüg sözcüğünün ise kervan ile ilgili olduğunu düşünür. Arat (2006: 89) bu dizeyi bu dünya, konup göçmek için bir kervan-saraydır şeklinde aktarmıştır.

¹⁴⁹ Bu sözcük Altay dilleri arasındaki ortak sözcükler arasında sayılmıştır.

Kavram	Türkçe	Moğolca	Mançu-Tunguzca	Eski Korece	Eski Japonca	Altayca
Hareketli, güçlü	Tıgrak	çigirag			tikara	*tıgrak

(Akar, 2021: 53).

12.41. Yügürgen

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘haberci ve kurye’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 923). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

yügürgäntä bultumuz esäniñizlärni ešidip üküš saβintimiz erdi “Votre lettre est arrivée; nous l'avons trouvée chez le courrier. En entendant (les nouvelles de) votre bonne, santé;” (Hamilton, 1986: 110-111).

Karahanlı Türkçesi döneminde ise kervan öncüleri anlamına gelmektedir (Ögel, 1991: 375). DLT’de iki yügürgen maddesi verilmiştir. ¹yügürgen: ulak. Çin’den çıkıp İslam ülkelerine gidecek tüccarlardan önce yola çıkan ve onların haberiyle mektuplarını getiren kişi. ²yügürgen: çok koşan (at) vb. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 371). Sözcük yügür- “koşmak, yürümek” fiiline getirilen –gan/ -gen sıfat fiil ekinin¹⁵⁰ kalıplaşmasıyla oluşmuştur.

12.42. Sart/Sartha

Ögel (1991: 379) Türklerin Batı Türkistan’ın yerlileri ve şehirli tüccarla Sartha dediklerini söyler. Bu sözcüğün Türkçeye Soğdlar aracılığıyla Sankritçe sartha veya sarthaka ‘tüccar’ sözcüğünden geçtiğini belirtir. Sözcüğün ilk karşımıza çıktığı yer Eski Uygur Türkçesidir. Wilkens (2021: 587) sözcük için ¹sart < TochA sārth < Skt. Sārtha tüccar (krş. Parth. sārth ve Sogd. s’rth’; fakat bu dillerde ‘kervan’ manasına gelir); ticaret yapan bir İran halkı (bk. Moğ. Mo. sartayul) açıklamasını yapar. Sarthave ise TohB diyalektinde sārthavāhe şeklinde < Skt. Sārthavāha biçimdedir. Kervancı, kervanbaşı anlamlarına gelir (Wilkens, 2021: 587). Sözcüğün diğer biçimleri için bk. Wilkens 2021: 587-588. Sözcüğün tanıklandığı metinler ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

İnçä k(a)ltı satıgçılar uluğı sarṭavahı alp yollarta öñ kürtük yerlärta uz yerçiläp alın altagın k(ä)ntü kuvragın nätäg ärdinilig oturugka tägürür ärsär... “Eğer satıcıların lideri Sārthavāha zor yollarda, çöl ve karlı yerlerde maharetle kılavuzluk yaparak (çeşitli) yöntemlerle kendi topluluğunu nasıl cevherli tahta ulaştırdıysa...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 341-342, 564).

Elmalı (2016: 423) sart << Skr. sārthah sözcüğünden geldiğini söyler ve başarılı, zengin, önemli; kervan, yolcular, hacılar gibi çeşitli anlamlara geldiğini belirtir: beş yüz sartlarığ başlap yortup ba[r]tı “beş yüz tüccara kılavuzluk edip (onları) yola çıkardı” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 73, 232). Sartavahé için << Skr. sārthavāha “tüccar” açıklamasını yapar (Elmalı, 2016:

¹⁵⁰ Sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ilgili olarak Zeynep Korkmaz (2018: 48-49) verdiği örneklerden bazıları şunlardır: uğan ‘muktedir, kaadir’ < u-ğan; tabışgan < *tabış- > çağ. osm. tawuş- ‘sıçra-, zıpla-’.

423).

Öt[rü] baranas k[(e)ntdeki] [bayagutlar dani] şirësti .. sartavahë [kamag k]ara bodun yığılıp bir ikintike [inçe] tēp tēşdiler “Bunun üzerine Bārānas’taki varlıklı, zengin insanlar, toplumun ileri gelenleri, tüccarlar (ve bütün) halk bir araya gelerek birbirleriyle (şöyle) konuşmuşlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 111, 245).

Sözcük DLT’de sart biçiminde görülmektedir. Sart: tüccar (Dankoff-Kelly, 1985: 156). Şu atasözünde tanıklanmıştır: Sartnıñ azukı arıg bolsa yolda yır “Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde yer” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 31).

Kutadgu Bilig’de tüccar ve kervancıların başı “sartlar başı” olarak geçmektedir (Ögel 1991: 379):

Negü tir eşitgil bu şartlar başı

Ajun tezginiñ nengke tegmiş kişi “Dünyayı dolaşan ve böylece servet sahibi olan tüccarbaşısı ne der, dinle” (Arat, 2018: 514-515).

Sözcük İML’de sarta’ül biçiminde tespit edilmiş ve Arapça karşılık olarak “müslüman” anlamı verilmiştir. Moğol dilcilere göre sözcük sart “Orta asyada yerleşmiş bir halk” + aul “aile, halk” sözcüğünden ya da sart+uul ‘dağ’ sözcüğünden oluşmuş olabilir (Gül, 2016: 219). Ayrıca, Gül (2016: 219) sözcüğün müslüman anlamını kazanmasının Buhara adından kaynaklandığını düşünür.

12.43.Tüş-

Ögel (1991: 381) түşmek ‘düşmek’ sözcüğünün Eski Türkçede “attan inip geceleme” anlamına geldiğini belirtir. Yolcuların konaklama zamanı içinde түşlük ödhi ifadesinin kullanıldığını belirtir. Ögel’in bu açıklamalarının temel kaynağı DLT’dir. Tüş- sözcüğü ilk olarak yazıtlar döneminde karşımıza çıkmaktadır. Şirin’in (2016: 744) tespitlerine göre yazıtlarda sözcüğün şu anlamları mevcuttur: 1. inmek. 2. (yaklaşma-bulunma, yön durumuyla) gitmek, yürümek. 3. konaklamak veya mola vermek üzere at, at arabası vb.nden inmek. 4. Düşmek, düşüp yaralanmak veya telef olmak. 5. (düşman ordusu) ırmağa, denize vb.ne dökmek. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Ol (a)t (a)nta түş[di] “O at orada düştü” (KT K 4) (Tekin, 2020: 37-38).

sünüşdümüz teñri yarlıkadı yañdımız ügüzke түşdi “Savaştık (ebedi) gök lütfetti, bozguna uğrattık, ırmağa döküldüler” (T 16) (Aydın, 2019a: 179).

Uygur yazıtları

(a)nta ý(a)ña tüşd(ü)m “oradan yine döndüm” (ŞU D 7) (Mert ,2009: 231, 235). Şirin (2016: 452) bu cümlede geçen tüş- sözcüğü için ‘konaklamak veya mola vermek üzere at, at arabası vb. inmek’ anlamlarını verir.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde bu anlamlarının yanında ‘(çocuk) dünyaya gelmek, dünyaya gelmek...’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 776).

Uygur metinleri

... bodis(a)t(a)vlarka yügärü üzüklärintä tamuka tüşä turur tınl(ı)glar köžünüp...”
“...Bodhisattvalarla yukarılarda cehenneme düşen canlılar görünüp...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 510, 597).

ögli kañlı ulatı kişi ogul beg yutuz eçi ini yme ka kaşaş eke baltır birgerü bolar tüşer adırılmak
“ana (ve) baba ayrıca karı (ve) oğul, koca (ve) karı, ağabey (ve) erkek kardeş ve hısım akraba, abla (ve) baldız hep birden ayrılmaz zahmetine maruz kalırlar (AY VIII) (Çetin, 2020a: 337, 383).

yağaklıg toğrak üze tüşüpen yaylayur men “Cevizli (= cevize benzer meyveli) kavak ağacı üzerine konup yazı geçiriyorum” (IB) (Yıldırım 2017: 48).

DLT

iki tüş- maddesi tanıklanmıştır: ¹tüş-: inmek: er attın tüşdi “ adam attan indi”; ²tüş-: düşmek. er tamdın tüşdi “ adam duvardan düştü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 236).

KB

Atın mindi ögdülmiş eñre yanıp

eñine kelip tüşti yattı tınıp “Ögdülmiş atına bindi. Geri dönerek evine gelip indi. Yatıp dinlendi” (Çağbayır, 2019: 305).

12.44. Tüş

Ögel, tüş (1991: 381) sözcüğünün ‘eğlek, durak, yolculukta dinlenilecek yer ve konulacak zaman’ anlamına geldiğini söyler. Kutadgu Bilig’den örnek verir. DLT’de tüş maddesi şu şekilde açıklanmıştır: ‘mola yeri ve zamanı’. Tüş ödi: mola zamanı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 143). Tüş sözcüğü yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘meyve, yemiş; sonuç, netice; etki; ödül; rüya, mana; mahsul, gelir’ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Sözcük mola anlamını Karahanlı Türkçesi döneminde kazanmış olmalıdır. Ayrıca sözcüğün bir diğer anlamı ‘konak’ Kutadgu Bilig’de tanıklanmıştır (Ögel, 1991: 381).

tüşün ol bu dünya keligli keçer

yegen yél bñke teg yer erken açar “ Bu dünya bir konak yeridir; gelen geçer. O her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi yedikçe acıdır” (Çağbayır, 2019: 166).

12.45. Konak

Ögel (1991: 381) sözcüğün kon- kökünden türetildiğini söyler. Sürekli olarak konmak, bir yeri yurt edinmek, bir gece için bir eğleğe konmanın da kon- sözcüğüyle ifade edildiğini belirtir. Kon- Eski Türkçe döneminde sıkça kullanılmasına rağmen konak biçimi Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Ayrıca bakınız Ögel 1991a: 199-201; Ögel 1991f: 140-145.

12.46. Konum

Ögel (1991: 381-383) Türklerin XI. yüzyılda ‘hem yurt edinilen hem de bir gecelik konaklanan yer’ için konum sözcüğünü kullandıklarını yazar. Kaynak olarak DLT’yi gösterir. DLT neşirlerine baktığımızda sözcük için şu anlamların verildiğini görüyoruz: qonum “aşiret” (clan) (Dankoff-Kelly 1985: 140); aşiret (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 728); yakın, hısım (Kaçalın, 2019: 377). Atalay (1986: 344) sözcük için dizinde yurt, konulan yer, konak (Rad. Çağ) anlamlarını vermiş fakat metin içinde hısım, akraba olarak açıklamıştır. Ögel de Atalay’ın dizininden hareket ederek sözcüğe bu anlamı vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlara baktığımızda sözcüğün genellikle ‘hısım, akraba’ anlamında kullanıldığını görüyoruz:

koşni konum uğışka / kılğıl anar ağırlık

ertüt alıp anungıl /edgü tawar uğurluk “Yakınlarına iyi davran ve onları ağırla; bir hediye aldığında güzel bir karşılık hazırla” (Kaçalın, 2019: 164).

Küçi tenği tokıştı/Oğuş konum okuştı

Çeriğ taba yakıştı/ Bizge kelip öç öter “Gücü yettiği kadar vuruştu, bütün oymağı çağırdı, askere yaklaştı, bize gelerek öç almak istiyor” (Atalay 1985a: 103-104).

Üşenmez (2006: 279) bu sözcüğün konak, yurt anlamının Kutadgu Bilig’de görüldüğünü söyler.

Ölümke törütti bu sansız konum

Tirig barça ölgü anğar yok “Bu sayısız mahluku ölüm için yarattı; diri olan her şey ölecektir, yalnız ölüm ona yok” (Arat, 2018: 306-307). Bu beyitte geçen konum sözcüğünü Arat’ın ‘mahlûk, yaratılmış, canlı’ şeklinde açıkladığını görüyoruz.

12.47. Mıyanlık

Buyan sözcüğü ile ilgili açıklama yapmıştık. Bu sözcüğün eski Uygur Türkçesinde ‘sevap, hayır, hasenat’ (Ögel, 1991: 383) anlamlarında kullanıldığını tekrar belirtmek istiyoruz.

Burada değerlendireceğimiz muyanlık sözcüğü ise Karahanlı Türkçesi döneminde ‘misafirhâne’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991: 383). Bu anlamıyla Kutadgu Bilig’de karşımıza çıkmaktadır:

muñadtı muyanlıkta tüşti barıp

kéçe yattı anda tünedi serip (Kaçalın: 33) “Canı sıkıldı, nihayet bir imarethaneye indi ve orada yatarak sabırla geceyi geçirdi” (Çağbayır, 2019: 127).

Ayrıca yola yapılan sebillere de muyanlık (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 420) denilmektedir. Kur’an Tercümesinde ise sadaka anlamında geçer: ... Ol Tanrı yanut bérür şadağa bérgüçilerke/ muyanlık bérgüçilerke (Ata, 2019: 45).

12.48. Elgin

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise hem yolcu hem de misafir (Ögel 1991: 385) anlamında kullanılmıştır. Kâşgarlı, Oğuzların ve Kıpçakların yolcuya ‘elgin’ diğer Türklerin ise yelgin dediklerini söyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 12). Clauson (1972: 928) elgin için yelgin maddesine bakılması gerektiğini söyler ve şu açıklamayı yapar: Yel- ‘hızlı koşan biri, hızlı sürmek’ fiilinden türetilmiş isim. Bundan daha genel olarak yolcu anlamına geldiğini yazar. Tarihî lehçelerde /-y-/ > Ø ses olayı kısmen Çağatay Türkçesinde ve genellikle Eski Anadolu Türkçesi-Osmanlı Türkçesi, Altın Ordu- Kıpçak sahalarında görülür (Karahan, 2013: 129).

12.49. Tegdi

Sözcüğün ziyaretçi (Ögel 1991: 385) anlamına geldiğini DLT’deki tiki ‘geceleri parlayan ılık’ maddesinden öğreniyoruz. Kâşgarlı, “(...) kelimenin te’si esrelidir. Bence üstünsülüsü daha iyidir; çünkü kadın evlendikten sonra kendi ailesini ziyaret ettiği zaman tegdi keldi ‘ziyaretçi geldi’ derler” açıklamasını yapar (Atalay, 1985b: 230).

12.50. Rıbāt

Ögel (1991: 387) sözcüğün Türkçeye erken dönemlerde girdiğini belirtir ve Yükneki’nin yazmış olduğu Atebetü’l- Hakayık’ta geçtiğini söyler. Sözcük yazıtlar dönemi, Eski Uygur Türkçesi, DLT ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır. Atebetü’l- Hakayık’ta ise tanıklandığı beyit şöyledir:

bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg

rıbatka tüşügli tüşer keçgölüg “Bu dünya, konup göçmek için bir kervansaraydır. (insan) kervansaraya geçmek için iner” (Arat, 2006: 54, 89).

12.51. Koş

Ögel (1991: 415) sözcüğün Eski Türkçede ve Anadolu’da ‘çift’ anlamına geldiğini söyler. Bu sözcüğün köklerini koşma ve koşulmada aramak gerektiğini belirtir. Sözcüğün kök biçimi koş olduğu için köklerini koşma ya da koşulma sözcüğünde arayamayız. Ögel burada koşma ve koşulma sözcüklerinin kökünde de koş sözcüğünün bulunduğunu kastetmiş olabilir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Koş şala sögütka k(a)ltı (HT VI) (Ölmez, 1994: 97). Buradaki koş şala sögüt’ten kasıt iki şala ağacıdır. Bk. Gabain 1988: 99.

DLT

kōş: her şeyin çifti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 399) şeklinde açıklanmıştır.

Ayrıca, Ögel (1991: 387) koş, koşu, koşun¹⁵¹, koşulmak sözcüklerini “Türklerde bir dizi ve sıra içerisinde kurulmuş olan her düzeni kapsar” şeklinde açıklamıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991: 387, 417-415.

12.52. Titir

Ögel (1991: 389) titir sözcüğünün genel olarak deve anlamında kullanıldığını söyler. Titir bugra ifadesinin ‘erkek deve’; sadece titir sözcüğünün ise ‘dişi deve’ anlamına geldiğini söyler.

Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmıştır. Wilkens (2021: 248) sözcüğü ditir olarak okumuş ve ‘dişi deve, daylak deve, dişi hörgüçlü deve (Batı’dan ithal edilmiş)’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Titir bugra men “Dişi deve(li) (bir) erkek deveyim” (IB) (Tekin, 2017: 21, 29).

DLT

titir: ‘dişi deve’ (nāqa) (Dankoff-Kelly, 1982: 279).

KB

burundukluğ ol söz teve burnı teg

barur kaçça yetse titir boynı teg “Söz, deve burnu gibi burunsalıktır, dişi deve boynu gibi nereye çekilirse oraya gider” (Çağbayır, 2019: 112).

¹⁵¹ Ögel (1991f: 171) bir sözcüğü her iki kültürde de açıklamanın (Örn. Türkçe koşun, Moğ. koşun, koşi’un) Pelliot’un metodu olduğunu söyler. Doerfer’in ise sözün Anadolu’daki gelişimine bakmadan sözcüğü Moğolca saymasını eleştirir. Ögel’in belirttiği sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır.

12.53. Kölüngü

Bu sözcük, Türklerde ‘araba’ anlamına gelen en eski sözcüklerden biridir (Ögel 1991: 403). Buduzim’de arabalar sembol olarak büyük önem taşımaktadır. Hinayāna budizm’i küçük sal (Uyg. kiçig kölüngü) “küçük taşıt” ile; Mahāyana budizmi ise büyük sal (Uyg. uluğ kölüngü) “büyük taşıt” ile temsil edilir (Eraslan, 2012: 42-43) (Ögel, 1991: 403). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

Alku kutrulmaklarınñ tüpi üçün ulug kölünü tetir... “bütün kurtuluşun temeli taşıttır...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 460, 587).

...agir [ayama]k ulug ... kölünülärniñ... “Temiz, saygılı ... vasıtaların (Skr. *Triyāna*)...” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 219, 231).

Erdinilig köligelik başınta tegzinü sekiz tümen tört ming mingü kölüngüke minmiş yinçgeğ kırkınlar birle... “cevherli gölgeliği başının üstünde çevirip binek hayvanları ve nakil vasıtalarına binmiş 84.000 zarif bakire ile...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 85, 214).

Eski Uygurlar, Sanskritçe (*Triyāna*) sözcüğünün karşılığı olarak da ‘üç kölüngü’ ifadesini kullanmışlardır (Ögel, 1991: 403). Üç kölüngülärli üñüş yolın ünüp bir kölüngününg tüşintä turmış ärür “Er ist aus der Frucht des einzigen Fahrzeugs (ckayāna) entstanden” (BTT VIII (Kara- Zieme, 1977: 108). Tokyürek (2011: 447) bu terim için “üç taşıt ya da doğum ölüm döngüsü’ yani Saṃsara’daki varlıkları Nirvaṇa kıyısına götüren taşıt” açıklamasını yapar.

Sözcük DLT ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

Clauson (1972: 719) sözcük için kölünü (?kölüngü; g-) kölün- fiilinden türemiş isim açıklamasını yapar. Sözcüğün Sanskritçesi ‘yāna’dır; Moğolcada ise kölge(n) olarak kullanılır (Wilkens, 2021: 402).

12.54. Boyunduruk

Ögel (1991: 407) araba boyunduruğu alt başlığında boyunduruk sözcüğünün Türk kültürünün en eski örnek sözcüklerinden biri olduğunu söyler ve eski Türklerin -duruk, -dürük ekiyle alet isimleri yaptıklarını söyler. Bu sözcük Eski Uygurcadan beri kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde bu ek ile türetilmiş beldürük ‘kemer, bel kuşağı’(Wilkens 2021: 161); salındurug ‘asılmış, asılı’ (Wilkens, 2021: 577); Karahanlı Türkçesinde kömüldürük ‘eyerin göğüslük kısmı, at göğüslüğü’ (Ercilasun-Akkoyunlu ,2018: 737); közüldürük ‘gözlük’ (Ögel 1991: 407) gibi sözcükler vardır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... uluŷ qangli-niŷ boyunduruŷi yoŷ ärsär (TT V) (SEDTF 1972: 122).

DLT

boyunduruk: “boyunduruk. İki öküzün boynu üzerine konulan ağaç parçası” olarak geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 424).

12.55. Kaŷlı

Ögel (1991: 410) Eski Uygur metinlerinde araba için kaŷlı kölük ikilemesinin kullanıldığını söyler, Altun Yaruk’da at arabası için kaŷlı sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Masao Mori ile Altun Yaruk adlı kitabı Çince ile karşılaştırdıklarını ve sözcüğün Çince karşılığının chia ‘at arabası’ olarak tespit ettiklerini söyler. Sözcük Toharcadan Türkçeye geçmiştir. kaŷlı < TochA klaŷk / < TochB kleŷke (Wilkens, 2021: 331). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... ötgürü kaŷlı tilgeni teg üsdün altın arķuru turķuru aŷtarılı... “... (işte) bu sebep(ler)le kaŷnı tekerleŷi (Cakra) gibi yukarı, aşağı, enine boyuna aktırıla...” (AY III) (Ölmez, 1991: 27). Hamtsita urup [anı]ŷ içindä busuŷlugın bartılar kaŷlıta olurup “Arabaya oturup keder icinde ŷehre vardılar” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 146, 224).

.... Yüŷrük atların koŷuglug kaŷlıta olurup ol kaŷıŷlıŷ arıŷka tavrak bartılar “.... Hızlı koŷan atların koŷulduŷu arabaya binip o kaŷıŷlıŷa hızla vardılar” (ABH) (Gulcalı, 2015: 178-179). Ögel (1991: 411) bu cümleden çıkarılacak önemli bir sonucun “bu çağda kaŷnının bir at arabası olarak kullanılması” olduğunu söyler

’eŷ öŷre suparagē bod[ist(a)v(a)v] erd(i)nilig kaŷlıda olurup basasinta [...] “En önde Bodhisattva Supārāga mücevherle süslenmiş bir arabada oturup, arkasında...” (Daŷakarma) (Elmalı, 2016: 73, 232).

... atların yaratmış altunluŷ kaŷlıd(a) suryaka(nt) erdinl(ig)... “... atların koŷulduŷu altın bir arabada güneŷte parlayan bir cevherle...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 85, 214).

B[o ugurta] badra kız erdinilig kaŷlıda olurup ēyin kezigē yorı[yu] br(a)hmadatē ēlignīŷ körünç[lük]i tuŷu[ŷin]ta kelti “Bu sırada Bhadrā kız mücevherlerle süslü arabasında otururken (yarış) düzeninde yürüyen hükümdar Brahmadatta’nın tören arabası (Brahadrā kızın) karşısında durdu” (ADFH) (Elmalı, 2019: 57, 89).

... ol kaŷlı yorıyu umaz “o araç yürüyemez” (Uzunkaya, 2021: 112, 138)

DLT

¹kaṅlı: üzerinde yük taşınan araba; ²kaṅlı: Kıpçaklardan büyük bir adamın adı (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 502) şeklinde açıklanmıştır.

Oğuz Kağan Destanı'nda ise sözcük kaṅa biçiminde tanıklanmıştır: bu çeber bir kaṅa çapdı (Ağca, 2019: 125). Eren (2020: 248) sözcüğün bazı lehçelerde kaṅā (Sag., Kaça., Koy); bazılarında xaṅā (Hak.) biçiminde tanıklandığını söyler.

Bilindiği üzere Çin tarihleri Uygurların atalarına arabaları yüksek tekerlekli¹⁵² kavimler adını vermişlerdir. Ögel (2001a : 10) sonraki dönem mitolojik kaynaklarda, arabayı icat eden Türk boyunun da “Kanglı” adını aldığını belirtmiş ve Anadolu'daki ‘Kağanı’ sözcüğünün de kanglıdan geldiğini ileri sürmüştür. Gülensoy (2007 : 452) kaṅı ‘ iki tekerlekli ilkel öküz arabası’ ET., (Uyg.) kanglı < *kang ‘yansıma’+lı açıklamasını yapmış, çeşitli etimolojik görüşlere yer vermiştir. Doerfer’in eski bir kültürden alıntı olabileceği görüşünün yanlış olduğunu söyler, Türklerin kaṅıyı kullandıklarını ve bir Türk boyunun adının da kanglı [< *kang ‘ tekerleğin dönerken çıkardığı ses, yansıma+lı] olduğunu bildiğimizi ifade eder. Eren (2020: 248) sözcük hakkında ileri sürülen bazı görüşlere yer verir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir: Deny, Eski Türkçede tekerlek olarak kullanılan kaṅ sözcüğünden geldiğini ileri sürmüştür (kaṅlı > kaṅı). Joki,¹⁵³ Eski Çince xīn “ekip” +ka biçiminden geldiğini belirtmiştir. Bu görüş Doerfer tarafından eleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Eren, 2020: 248-249. Clauson (1972: 638) kaṅlı sözcüğü için ‘araba, vagon vb.’ anlamlarını vermiş ve ayrıca bir kabile adı olarak da geçtiğini belirtmiştir. Ögel (1991f: 59) Kaṅı sözcüğünün Dede Korkut Hikâyelerinde tanıklanmamış olmasına dikkat çeker.

12.56. Kaṅlıcı

Kaṅıyı süren kişiye ‘kanglıcı’ denilmiştir (Ögel 1991: 411): [...] özin çabudivip [...] kanglıcı [...] “[...] kendisini jambudvip... arabacı” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 136, 253).

12.57. Tegrek

Ögel (1991: 421) tegre sözcüğünün Eski Türkçede ‘etraf, daire, çevre’ anlamlarında kullanıldığını söyler. Tegrek sözcüğüne ise ‘bir şeyin halkası ve çevresi’ anlamını verir. Bu ifade ve anlayışların Uygurlarda felsefî bir derinlik kazandığını söyler. Tegirmi ve tegirmen sözcüklerinin de bu kökten geldiğini ileri sürer. Bu sözcüğün kökü tegür- ‘değdirmek, ulaştırmak’tır. Bu sözcüğe alet isimleri yapan –ak/-ek ekinin getirilmesiyle tegürek biçimini;

¹⁵² Çin kaynakları Kanglı’ları ‘yüksek arabalılar’ şeklinde adlandırmışlardır.

¹⁵³ Jokinin açıklaması 2.baskı (1999)’da yoktur. Şükrü Haluk Akalın tarafından hazırlanan son baskıda bu görüşe de yer verilmiştir.

orta hece ünlüsünün vurgusunu kaybetmesiyle de tegrek biçimini almıştır. Tegirmen, Tegirmi sözcüklerinin kökünde de tegür- fiili vardır.

DLT’de tegrek: ‘bir şeyin halka şeklindeki yuvarlak kenarı’ olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 208). Sözcük Eski Uyğurcada tegre biçiminde geçmektedir. Bk. Tetre maddesi. Ayrıca bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan teker ‘teker, tekerlek’ sözcüğü <tegir(mi) ‘değirmi, yuvarlak, çevre’ kökünden gelmektedir (Gülensoy, 2007: 875). Detaylı bilgi için bk. Ögel 1991: 421.

12.58. Erte

Ögel (1991: 449) Eski Türkçede sabah için genellikle ‘erte, ırte, erde’ sözcüklerinin kullandığını ifade eder, bazı bilim adamlarının bu sözcüğün kökünü er “erken” sözcüğüyle açıkladıklarını söyler. Bu görüşe katılmadığını belirtir. Ögel’e sözcük ert- kökünden gelmiş olmalıdır.

Ögel (1991: 449) ayrıca bugün kullandığımız Cuma+ertesi sözcüğünün geçmiş bir cuma gününden sonra geldiğini belirtir ve sözcük etimolojisinin kelimenin kaba şekli ve görünüşü ile yapılamayacağını yazar. Sözcük yazıtlar döneminde sadece Ongi yazıtında tanıklanmıştır:

Ërte sület<d>im tēr ermiş “Erkenden (sabah?) sefer ettim demiş” (O 7) (Aydın, 2012: 138). Eski Uyğur Türkçesinde de ‘sabah, erkenden, sabahleyin; evvelce, eskiden’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 263). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... T(ä)ñri ažuınta tugdukdä ärtä sımtag kogşak köñüllüg bolmışların... “... Tanrı hayat biçiminde doğduktan sonra tembel, gevşek gönüllü olduklarını...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 483, 592).

m(a)has(a)tve bodis(a)t(a)v , ärtimlig törökä siñirtip ärtä kırılı tägermiş “... Mahāsattva Bodhisattva (ise) fanilik tarafından yutulup, erken kırılmış” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 138, 223). Bo erte [...] [...]lku kişig [...] “Bu erken...hep insanı...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 222, 283).

... kün ırte tangta ... “... gün, yarın ...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 166, 262).

DLT

erte ~ ırte: sabahın erken saati (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 62).

KB

kéçe yatsa kéç yat yana erte tur

yatıp erte kopğan kutın arturur (Kaçalın: 85) “Gece geç yat, yine de erken kalk. Yataktan erken kalkan saadetini arttırır” (Çağbayır, 2019: 182).

Clauson (1972: 202) sözcüğü ‘seher’ olarak anlamlandırmış ve erken dönemlerde genellikle tañ ‘şafak’ sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşünmüştür. Sözcük Moğolca ve Mançuçaya da geçmiştir (Ögel, 1991: 449). Orta Moğolcada erte, Moğol yazı dilinde erten ‘erken, sabah’ şeklinde kullanılmıştır (Şçerbak, 2019: 114). Ayrıca Şçerbak (2019: 114) sözcüğün er ‘sabah’ kelimesinin bulunma hâl ekli şekli olabileceğini düşünür. Bu düşüncesini de Türk dillerindeki zarfların bir kısmının hal eklerinin çeşitli kombinasyonlarına sahip isimlerden meydana gelmesi ile destekler. Biz sözcüğün ert- “zaman geçmek” fiilinden -A (fiilden isim yapan ek) ile oluşturulduğunu düşünüyoruz.

12.59. Tañ

Eski Türkçede metinlerinde erte sözcüğüyle birlikte sıkça kullanılmıştır. Ögel (1991: 449-450) erte sözcüğünün tek başına kullanılan bir isim ya da zarf değil de tañ sözcüğünü tamamlayan bir sözcük olarak değerlendirir. Erte sözcüğünün tañ sözcüğünden bağımsız da kullanılmış olması Ögel’in ileri sürmüş olduğu düşüncenin aksini gösterir. Eski Türkçede bu sözcüğün temel anlamı ‘şafak’tır. Sözcük at- fiili (Ögel, 1991: 450) ile birlikte (gün) ağarmak, (şafak) sökmek (Wilkens, 2021: 671) anlamlarında kullanılmıştır. Sözcük yazıtlar döneminde sadece Tonyukuk yazıtında tespit edilmiştir: İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz “ İrtiş Irmağı’nı geçit olmadan geçtik. Geceyi {gündüze} kattık; Bulçu’ya {Bolun-Toğay’a} tan atarken ulaştık” (Ercilasun, 2016: 612-613).

Uygur metinleri

Adruk adruk tang tangsuk tatıglar üze todgurtaçı bolayın (AY) (Kaya, 1994: 113).

... aşnuça yėti kün yėti tün sekiz tözün baçağ çahşap(u)tın alıp arıg baçaп tañda erte tal çıbıkın tañçulap tişin arıtp ağızın yunzun “... öncelikle yedi gün yedi gece sekiz asil oruç arınmasını öğrenip orucunu sağlamca tutup tan vaktinden sonra çubuk çiğneyip dişini temizleyerek ağzını yıkasın” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 271-272, 374).

... bo montag sakınıp tañda erte dyantın turup t(e)ñri burhanka yakın barıp ag(ı)r ayagın inçe ayıtu ötünti “Bu şekilde düşünüp şafak vakti meditasyona çıktı. Tanrı Buda’ya yakınlaşıp saygıyla (şöyle) bir ricada bulundu” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 215, 280).

yetting kün tañ tañlayur erkän ädgü ögli tigin uluğ küvrüg tokıtıp inçä tep yarlıgğadı “Yedinci gün şafak sökerken İyi Düşünceli Prens büyük davulu çaldırıp şöyle söyledi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 46). Ayrıca, İKPÖ’de “olağanüstü, şaşırtıcı” anlamında kullanılan bir tañ

sözcüğü daha tanıklanmıştır: ol қаpaғda säkiz körklä tañ arıǵ kızlar sarıǵ altun yıp äñirärlär “Bu kapıda sekiz güzel şaşılasi temizlikte kızlar sarı altından bir ip eğiriyordu” (Hamilton, 2020: 51-52).

tañ tañlardı ‘şafak söktü’ (IB) (Yıldırım, 2017: 39).

Anta (ötrü) kün küninge taṅg ... turup yaṅǵı arıǵ kedim “bunun (üzerine) sabahleyin... kalkıp yeni, temiz elbise...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 167, 263).

Bu sözcük OKD’de de bir kez çağ biçiminde tanıklanmıştır: çağ irde boldukta oğuz kağannung kurıkanıǵa kün deg bir çaruk kirdi “Tan ağarınca Oğuz Kağan’ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi” (Bang-Arat, 1936: 18-19). Bang ve Arat (1936: 42) bu cümlede geçen çağ sözcüğünün tañ yerine kullanıldığını belirtirler (tap- yerine çap- olduğu gibi). Bu durumun şimdiye kadar hiçbir Türk şivesinde rastlanmadığını belirtirler. Bu durumu yazıcının sözbaşı t-’yi ç- ile karıştırmış olması bağlarlar.

DLT

dört farklı tañ maddesi tanıklanmıştır: Bunlar: ¹tañ: şafak vakti, sabah; ²tañ: şaşırtıcı (şey); ³tañ: Argu lehçesinde elek; ⁴tañ: evvel zamanda yapılmış, binası gidip temeli kalmış, yüksek höyük yapı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 852). Ayrıca Eski Uygur Türkçesi din dışı metinlerin söz varlığında ölçü birimi anlamına gelen bir tañ, t(a)ṅ sözcüğü daha tanıklanmıştır (Ayazlı, 2016: 221).

KB sabah anlamında tañ sözcüğü namaz ile birlikte kullanılmıştır:

turup yundı kıldı yana taṅg namaz

du ‘a kıldı teşbih yime küḍti az “Kalktı aptes aldı ve yatsı namazını kıldı; dua etti, tespih çekti, yine biraz bekledi” (Arat, 2018: 588-589).

Ercilasun (2021a: 327) bu sözcüğün İlk Türkçe biçimini *tag şeklinde tasarlar.

12.60. Tan

Eski Türkçede tañ ‘şafak’; tan ise sabah erken ve akşam esen soğuk rüzgâr anlamına gelir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 851) (Ögel 1991: 452). Wilkens’in Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde altı tan maddesi tanıklanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Wilkens 2021: 669. Bizim ele aldığımız tan sözcüğü için Wilkens (2021: 669) ‘meltem, esinti, esin’ anlamlarını vermiştir. DLT’de tăn: tan yeli, sabah akşam esen serin rüzgâr şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 438).

12.61.Örten-

Sözcüğün kök biçimi olan örte- Eski Uygur Türkçesinde ‘yakmak, ateşe vermek, kundaklamak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 541). Ögel (1991: 452) örten-sözcüğün asıl anlamının ‘yanmak’ olduğunu söyler, DLT’de geçen bulıt örtendi ‘bulutun kızarması’ örneğini verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...oot üze örtenip anın m(e)n kılıtım (AY) (Kaya, 1994: 107).

Y(a)rıkancuçı köñül ärsär adınlarının ämgäkiñä köñülün köymäki örtänmäki erinçämäki ärür “ merhametli gönül, başkasının ızdırabına gönlün yanması, acımasıdır” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 350, 566).

olarka m(e)n b(e)k yaptım üç yavlak yol kapığın nizvanılıg y(i)ti ootın örtendeçi tınl(ı)glar umugsuz ınagsız emgekin iyesi bolmış irinçler sogındılar öz tapça menü nirvan inçi üze “Ben, onlara üç kötü yol kapısını kilitledim. Kleşalı parlak alevle yanan canlılar, umutsuz dayanaksız sıkıntı ile sahipsiz kalmış zavallılar, ebedî nirvâna huzuru ile hoş bir şekilde soğudular (serinlediler)” (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

ötrü tugdı olarnıñ , monı monçulayu sakınçın , açmak ootın örtänür bo tişi bars ät’özi monda yänä köžünmüz , moña yegülük aş içgü “Sonra onlarda şöyle (bir)düşünce doğdu: Bu dışı kaplanın vücudu açlık ateşiyle yanıyor; burada bunun yiyeceği yiyecek ve içecek görünmüyor” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 122, 221).

Tört yınak örtenti ulug bedük taglarnıñ basgukları yémrilti “Dört tarafı alevler sarmış. Yüce dağlardan kayalar (kopup) yuvarlanmış” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 71, 231).

ulug ev örtenmiş “büyük ev yanmış” (IB) (Yıldırım, 2017: 35).

Ät’özüm busurkanur busrulur, ootka ürtänip köyär täg, ögümin köñülümün ıçgınıp, munkul bolup bilinmüz m(ä)n “Canım yanıyor ateş içinde yanıyorcasına; aklımı (ve) kalbimi kaybedip şaşkına dönüp (ne yapacağımı) bilemiyorum” (ABH) (Gulcalı, 2015: 177). Gulcalı sözcüğü dizinde örtän- şeklinde belirtmiş, metinde ise ürtän- şeklinde okumuştur.

kıltı kuruğ otuñ tıltığınta ot tamıtur idiz köyer örtenür... “Nasıl kuru odun sebebiyle ateş parlar ve alevler yükselir ise...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 94, 219).

Kaçan ögelendükde ökünmeklig otın artokrak örtenip ol azıglarig özün {k}erü (?) bekürü kuçup elig begke inçe tıp tedi “Kendine geldiğinde pişmanlık ateşiyle kavruldu. Dışleri kendisine doğru çekip (onları) sımsıkı kucakladı ve hükümdara şöyle seslendi” (ADFH) (Elmalı 2019: 82, 93).

DLT

örtlen-: bulut örtendi : gün battıktan sonra bulutlar kızardı. Türkler bunu uğurlu sayarlar şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 115).

Ögel (1991: 452) Moğolcada ‘sabah’ için ört vb. sözcükler kullanıldığını belirtir ve sözcüğün Türkçe örtlen- ile ne kadar ilgili olduğu hakkında görüş ileri sürmez. Sözcük fonetik olarak benzerlik taşısa da aralarında anlamsal bir ilişki bulunmamaktadır.

12.62.Axşam

Bu sözcük yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamıştır. Sözcük XI. yüzyılda DLT ile birlikte karşımıza çıkar. Ögel (1991: 457) Manihaizm aracılığıyla ibadet zamanı olarak sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde kullanılmış olabileceğini söyler. Fakat sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ‘akşam vakti’ olarak açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 17). Ögel (1991: 457) bu sözcük İran lehçelerinde kşap veya kşapan şeklinde görüldüğünü; Soğdca ise ‘xşp (axşap) biçiminde yazıldığını belirtir. Etimolojik sözlüklere baktığımızda sözcük için şu açıklamaların yapıldığını görüyoruz: Clauson (1972: 96) sözcüğün muhtemelen Sodğça *’γš’m (Farsça šām) sözcüğünden geldiğini söyler. krş. Soğdca ‘γšp ‘gece’ (Far.şab) açıklamasını yapar. Eren (2020: 10) sözcüğün İran dillerinden alınmış olduğunun açık olduğunu söyler. Soğd >* ‘γš’m ‘gece, krş. šām görüşünün ileri sürüldüğünü belirtir, fakat bir başka görüş olan Av. Xšāniya ‘gece’ Soğd. Γšp- , ‘γšph, (Far. Şab) alınmış olmasının anlam bakımından mümkün olmadığını belirtir. ak+ İran. Şam birleşmesinin yanlış olduğunu söyler.

Gülensoy (2007: 60) āk+şam olarak açıklar. Karaağaç (2015: 145) < Himt. Kşapan > Far. Şeb, şam): akşam, gecenin ilk saatleri açıklamasını yapar. Stachowski (2019: 57) axşam ~ ašxam ‘Zeit des Abendgebets’ < iran., z.B. apers. xšapan id., sogd. *’γš’m şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün Soğd. *’γš’m’den geldiği konusunda araştırmacıların hemfikir olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Ögel (1991: 457) Moğol lehçelerinde tanıklanan askun, askan sözcüklerinin akşam ile ilgili olabileceğini düşünür.

12.63. Keçe (Kıçe)

Ögel (1991: 458) keçe¹⁵⁴ sözcüğünün genellikle akşam anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcük yazıtlar döneminde görülmez. Eski Uygur Türkçesinde ‘gece ve akşam’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 362). Ayrıca Eski Türkçede yatma vakti için keçe ‘gece’, geceleme için ise tüne- sözcükleri kullanılmıştır (Ögel, 1991: 459). Sözcüğün tanıklandığı

¹⁵⁴ Eserde keçü şeklinde yazılmıştır. Yazım hatası olabilir.

metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

tensı mən yarın keçə altun örgin üze oluruğan meñileyür mən “ Ben Tensiyim! Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu bir şekilde yaşarım” (IB) (Yıldırım, 2017: 33).

DLT

keçe ~ kiçe “gece” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 442).

KB

ilingde biregü kiçe kalsa aç

anı sindin aytur bayat közni aç “Memlekette birisi gece aç kalırsa, Tanrı onu sana soracaktır, gözünü aç” (Arat, 2018: 872-873).

Sertkaya’nın (2021: 23) Erdal’dan aktardığına göre kiçe < *ki-çe ~ *ke-çe “akşam > gece” ≠ kiç-e ~ keç-e şeklinde gelemmez.

12.64. Kadgu

Ögel (1991: 460) Türkiye Türkçesinde bugün kaygı olarak gördüğümüz sözcüğün erken dönemlerde Türkçeye girdiğini söyler ve sözcüğün OKD’de de tanıklandığını belirtir. Sözcük Eski Uygurcada kadgu ‘keder, kaygı, lekeleme’ (Skt. kleśa) (s./bk. Mo. qayıyu) ve kaygu biçimiyle karşımıza çıkar (Wilkins, 2021: 318, 350). Sözcüğün bu dönemde hem kadgu hem kaygu olarak tanıklanması önemlidir. Karağaaç (2018: 167) Türkçede ötümlü diş-damak patlayıcı -d- iç sesinin, damak yarı ünlüsüne dönüşmesinin Eski ve yeni Türk yazı dillerinin en belirgin özelliklerinden biri olduğunu söyler. Bu değişimin XI. yüzyılda büyük ölçüde tamamlandığını ve -d- iç sesinin çeşitli Türk boyları arasında -d- , -z- , -r- ve -y- seslerine dönüştüğünü ifade eder. Etü. kadgu > kazgu, kaygu ‘kaygı’ örneğini verir. Doerfer, Eski Türkçe’de / δ / ünsüzünün özellikle ünlülerden sonra Türk dilinde /y/ olduğunu belirtir (Akt; Ağca, 2021: 166). Yine Doerfer’e göre Uygur Türkçesindeki koy-, kaygu gibi kelimelerdeki /y/ ünsüzü, /δ/ ünsüzünden gelişmiştir (Akt; Ağca, 2021: 166). Ağca (2021: 169) Eski Uygurcada söz içindeki /d/ ünsüzünün sınırlı sayıdaki metinde /y/ olduğunu söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

Yänä y(ä)mä ätöznüñ arıgsızın özini kağgular birlä katıglıgın tüpiñä tägi çınsızın kertü töztä köñülnüñ yolu ärmäzin körürlär “ ve yine vücudun kirliliğini özünü kaygılar ile sıkıntısını köküne kadar yanlışlığını gerçek esastaki zihnin yolu olmadığını görürler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 470-471, 589).

Bartaçika körgeli busuş kadgu kaygu sakınç kelür “Buraları görmek isteyen herkeste sıkıntı ve kaygı belirir” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 344, 384).

[...] burhanın y(i)me küçinte küsüninte magad uluşdaki kadguları kalısız tarıkzun kêtzün “ [...] Budaların da sayesinde Magadha ülkesindeki sıkıntılar tamamen uzaklaşsın” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 150, 256).

ğanımlıg bolup kaygusuz yağıl “memnun olarak kedersiz yaşa” (ETŞ) (Arat, 2007: 106-107). Bu uluş bodun ayıg kılınçlıg(=lar?) kılmışın körüp ärtünü buşuşluğ kadguluğ bolup ıglayu balıkka kirdi “Bu ülke halkının böyle kötü işler yaptığını gören prens *bodhisattva* son derece üzülüp kaygılanarak ağlar durumda kente girdi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 32).

hatun bo savıg äşidip okın ursukmış kişi tæg busuş kadguka köñüli köküzi ägirtip siniläyü inçä tep teği “Kraliçe bu sözü işitip okla vurulmuş biri gibi kalbi hüznle dolup (acıyla) inleyerek şöyle dedi” (ABH) (Gulcalı, 2015: 176).

DLT

kadgu: gam, hüzn olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 184).

KB

kalı tegse emgek ya kadgu sakınç

serinse kelir ötrü kayra sewinç (Kaçalın: 76) “Eğer, zahmet, kaygı veya endişeye düşen kimse sabrederse kaybettiği huzuru tekrar elde eder” (Çağbayır, 2019: 173).

Sözcüğün kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Hamilton (2020: 159) sözcüğü *kad- “belini bükme, pes ettirmek” (?) +gu “-e özgü, -e elverişli” anlamlarına gelecek bir zaman ortacı şeklinde açıklar ve kadir- “boyun eğdirmek, pes ettirmek, geri çevirmek” fiili karşılaştırılmasını söyler. Stachowski (2019: 211) kaygi‘Sorge, Unruhe’ = trkm. gajgy id. = MK. kağgu id. < (?) *kađ- (> atü. kaj- ‘mitfühlen, bemitleiden’; cf. MK. kajyš- ‘Mitleid haben’) açıklamasını yapar. Clauson’da (1972: 598) sözcüğün ka:d- gibi bir fiilden türetilmiş isim olabileceğini söyler fakat semantik olarak da anlamının belirsiz olduğunu ifade eder. Şinasi Tekin (2019: 287) kadgu ‘kaygı’ < *ka-d-gu; kadir ‘güç,sarp, zor’ *ka-d-ır ; -d- (> y) ile açıklamasını yapmıştır. Sözcük Hamilton’un da belirttiği gibi *kađ- ‘belini bükme, pes ettirmek’ gibi bir kökten gelmektedir.

12.65. Tünek

Zindan ve hapisaneler karanlık olduğu için Türkler hapisane ve zindanlara tünek demişlerdir (Ögel, 1991: 461). Sözcük tün ‘gece’ kökünden türetilmiştir (Ögel, 1991a: 409). Kâşgarlı, hapisane anlamının Barsgan lehçesine özgü olduğunu söyler (Karahan, 2013: 557).

Ayrıca, Barsganlar hakkında bilgi için bk. Karahan 2013: 86-87.

KB

Tünel ol bu dünya kötürgil köngül

ediz ordu il kol sen amrul amul “Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş” (Arat, 2018: 560-561).

Türkiye Türkçesinde ise tünek sözcüğü tavuk kümesleri için kullanılmaktadır (Ögel 1991: 461). Bu sözcüğün gövde biçimi olan tüne- ise “kümes hayvanlarının geceyi geçirmesi” anlamına gelmektedir (Akar 2019: 264).

12.66. Tünerik

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘ışksız, karanlık; ışıltı olmayan’¹⁵⁵ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 773). Ayrıca, Eski Türkler, insanın ölünce karanlıkta kalacağı düşüncesinden hareketle mezar için ‘tünerik’ sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991: 461). Sözcüğün ‘mezar’ anlamı Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamış olup DLT’de ‘karanlık yer’ mezara da tünerik denir şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 213)

12.67. Ögle/Öyle

Eski Uygur Türkçesinde öğle vakti için ‘kün orto’ sözcüğü kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 440). Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde kün ortu ödün ya da kün ortu odun şeklinde kullanımlar da görülür (Ögel, 1991: 463). DLT’de Oğuzların öğle vakti için öyle; Kıpçakların ise özle dedikleri kaydı vardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 55). Ögel (1991: 463) sözcüğün eski Türkçede öt, öd, ödlü ‘zaman’ kökünden türemiş olabileceğini ileri sürer. Ögel’in de belirttiği gibi sözcük Eski Türkçe öd “zaman, vakit” sözcüğüne +le eki getirilerek oluşturulmuştur. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan öyle biçimini ise /ğ/nin yerini /y/ ünsüzüne bırakmasıyla açıklayabiliriz. Çoşkun (2016: 121) bu ses olayının yaşandığı sözcüklerde ön ünlülerin bulunduğunu söyler. Ayrıca sözcüğün kök biçimi olan öd Moğolcaya da geçmiş, sonraki Moğol lehçelerinde ise üdü ‘ögle’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991: 464).

¹⁵⁵ ... y(a)ruk yıldızn t(ä)ñri yerin tünärig yıldızn tamu yerin biltim(i)z “Aydınlık özünü-tanrı ülkesini, karanlık özünü-cehennem ülkesini tanıdık” (Huast) (Özbay, 2019: 85, 93).

13. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ II

13.1. Tarıg/ Tarıgçı

Tarıg eski Türklerin ‘tarım’ için kullandıkları en eski sözcüklerden biridir. Sözcük tarı- ‘dağıtmak, ekmek, (bir tarlayı) işlemek’ sözcüğüne getirilen fiilden isim yapan –g eki ile türetilmiştir. Tarıgçı ise eski Türklerde ‘ziraatçı’leri ifade etmek için kullanılır (Ögel 1991a: 2). Sözcük Eski Uygur Türkçesinden itibaren sıkça görülmeye başlar (Ögel, 1991a: 2). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... y(ä)mä nomlug şasınta (ädgü) yiltızıg urug tarıg saçmatın t(arı)mağuk bütürmäyüük bışurmayuk ärsärlär... “... ya da öğreti şāsana’sındaki iyi köklü tohum saçmamış, ekmemiş, bitirmemiş, yetiştirmemiş iseler...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 548, 605).

... suv taşgay üdsüz yēl yağmur bolgay ı tarıg tüş yemiş bütümägäy “... su(lar) taşacak vakitsiz fırtına, yağmur olacak. Tahıl, yemiş olgunlaşmayacak!” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 117, 173).

bēş törlüg ı tarıg.. hua yavışgu tüş yemiş artayur kalır ançata “Beş türlü mahsül, çiçekler (ve) meyve daha zamanı gelmeden bozulup kalır öylece” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 333, 382).

ķazğanç nāñ tarıg tarımağda ädgü yok “kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yok” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 37).

tarıg bişdi yaş ot ündi “ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı” (IB) (Yıldırım, 2017: 46).

ol ymä m(a)haraṭe elig han ärtiñü ulug bay barımlıg tsañları ağılıkları¹⁵⁶ ı tarıg äd tavar üzä tolu... “O, Mahārata hükümdar (han) son derece büyük zengin ambarları tahıl (ve) mal mülk ile dolu...” (ABH) (Gulcalı, 2015: 125-126).

Maytrisimit’te hem tarıg hem de tarağ biçimi tanıklanmıştır:

... içgü ı tarıg ...-dek “... içecek, hububat ve tohum...” (MS) (Ş. Tekin 2019: 58, 198). Tarag için bk. tarıglağ maddesi.

Manga ilçikā tarıg tarıyu yir kargāk bolup qayımtuning yol togantaqı yarım ängiz yirin anuqın tuttu “bana Elçi’ye darı ekmek için yer gerek olup Kayımtu’nın Yol Togan’daki yarım boş yerini (tarlasını) (benim tarafımdan) hazırlanmak üzere kiraladım” (Özyetgin, 2014: 124).

DLT

tarıg: Türklerin birçoğunda buğday (Triticum); bilhassa Oğuzlarda ise akdarı; tahıl; tohum (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 856) şeklinde açıklanmıştır.

¹⁵⁶ Ögel (1991b: 29) asıl anlamı ‘hazine’ olan ağılık sözcüğünün ‘ambar’ anlamında kullanımına da dikkat çeker.

Ögel (1991a: 181) Türkiye Türkçesindeki darı sözcüğünün tarı- kökünden geldiğini belirtir. Aslında darı sözcüğü ön sesteki t-'nin ötümlüleşerek d-'ye dönüşmesiyle oluşmuştur. Bu ses olayı Oğuzcanın bilinen bir ses özelliğidir (Karaağaç, 2018: 215). Bu ses olayıyla sözcük Oğuzcada darıg biçimini almış ve birden çok heceli sözcüklerin sonundaki -g (Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde) erimesiyle darı biçimini almıştır. Darı'nın kökeni ise Eski Türklerde çok öncelere dayanmaktadır. Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre Hunlar Su 'yani' "dari" (tarı) adlı tahılı yetiştirmekteydi (İzgi, 2017: 68).

Uygur metinleri

Tarıgçı sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

balık taştın tarıgçılarağ körür erti "kentın dışında çiftçiler görüyordu" (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

DLT

Tarıgçı çiftçi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 452).

KB

tarıgçı kişiler bolur elgi king

bayat birmişdin tutar köngli king "Çiftçilerin elleri geniş olur; Tanrının verdiğini geniş gönülle sarf ederler" (Arat, 2018: 760-761).

Sözcük Moğolcada ise tariyaçi şeklindedir. Clauson (2017: 192) sözcüğü birinci tabaka aktarma olarak değerlendirir.

13.2.Tarıglag

Ögel (1991a: 3) Türklerde tarla sözcüğünün ve sözcüğün karşıladığı düşünce düzeninin çok eski dönemlere kadar uzandığını belirtir. Tarla sözcüğünün ise eki dönem metinlerinde tarıglag; tarlagu (Uygur harfli metinlerde) şeklinde görüldüğünden bahseder. Sözcüğün tanıklandığı en eski metin Tariat yazıtıdır: ötüken eli tegres eli êkin ara ılagım : tarıglagım... "Ötüken ve Tegres bölgerinin arasında topraklarım, otlagım, tarlam..." (Ta B 4) (Ölmez, 2018: 80, 83). Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde daha sık kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... üç ertinilig tarıglag içinte saçmış tarımış neçe buyan edgü kılınçlarım <bar> erser... "... üç mücevherli tarla içinde saçıp sürmüş (olduğum) ne kadar iyi davranışlarım (var) ise..." (AY III) (Ölmez, 1991: 55).

... taloy ügüz içindeki yerniñ toprakın yağlıg yumşak tarıglag yerlerin şı şılañ edgü kılıu tegingey m(e)n “... okyanus arasındaki toprağı verimli, tarlaları nemli ve bereketli kılacağım” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 280-281, 375).

Ötrü tarımış ı tarağlağı tüşlög tamlıg bolur “sonra işlenmiş bitki vb. tarlası verimli olur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 178, 270).

DLT

Tarığlağ: tarla, ekenek, mezra (Kaçalın, 2019: 444).

KB

tarığlağ erür dünyā ilig ıutı

tarısa orar er tirilgü otı “Ey devletli kağan, dünya bir tarladır. İnsan (bu tarlayı) ekerse hayat ekinini biçer” (Çağbayır, 2019: 176).

Erdal (1991: 108-109) sözcüğün tarı-g+lag şeklinde oluştuğunu söyler.

13.3. Ek-

Selçuklular döneminin başlangıcında bu fiil sadece ‘tohum ekmek’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 16). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde de ‘(tohum) ekmek, serpmek, saçmak’ anlamlarında tanıklanmıştır. (Wilkens, 2021: 102).

Uygur metinleri

öñrä kılmiş kılıñcnıñ tarımış äkmiş t(a)varniñ tüşin utlısın bilmädin (BTT XXV) (Wilkens, 2007: 86).

DLT

ek-: ol tarıg ekdi “o tohum serpererek ekin ekti” şeklinde açıklanmış, tohum serpildiği zaman ve bir şey üzerine ilaç ekildiği zaman bu fiilin kullanıldığı belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 87).

KB

negü ektim erse anı orğu âhır

negü ordum erse anın öz süçittim (Kaçalın: 338) “Ne ektim ise sonunda onu biçtim. Ne biçtimse ondan zevk aldım” (Çağbayır, 2019: 453).

13.4. Ekin

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde karşımıza ‘tohum, ekin, tohum saçma; ekin tarlası’ gibi anlamlarda çıkmaktadır (Wilkens, 2021: 103). Kâşgarlı’nın verdiği bilgiye göre ekin Oğuzcada tarla anlamına gelir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 37). Sözcük ek- ‘(tohum) ekmek,

serpmek’ köküne fiilden isim yapan -n ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

пу жеркә äкин туҗса перім алим кәлсә мәһ (USP) (Radloff, 1928: 11).

Ayrıca, Ögel (1991a: 3) Orhon yazıtlarında ‘ekilen yer için’ ekinlig sözcüğünün kullandığını belirtir. Bu görüşü ile ilgili herhangi bir kaynakça vermez. Fakat ekinlig okuyuşu Thomsen’e ait bir okuyuştur. Thomsen (2011: 198-199) BK yazıtında geçen kinlig ‘(misk) kokulu’ (Aydın 2012: 85) sözcüğünü äkinlig olarak okumuş ve ‘tohum’larını anlamını vermiştir. Orkun (2019: 58) da bu okuyuşu devam ettirmiştir. Tekin (2020: 104) sözcüğün Clauson’un tahmin ettiği gibi kin ‘misk’ olması gerektiğini söylemiş ve satırda geçen bölümü kinl(i)g (e)şg(i)ti ‘misk kokulu işlemeli ipek kumaş’ şeklinde aktarmıştır

Ekinci sözcüğü ise daha çok Batı Türkçesi döneminde görülmüştür (Ögel, 1991a: 2).

13.5. Toprak

Toprak, bugün olduğu gibi eski dönemlerde de tarla anlamında kullanılmıştır (Ögel 1991a: 6). Sözcüğün ilk ünlüsü araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Caferoğlu’nun (1968: 247) sözcüğü toprak olarak okuduğunu görüyoruz. Wilkens (2021: 733, 757) ise sözlüğünde hem toprak hem de tuprak maddelerini vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Toz topraq özin söndi “Der Staub (Hend.) legte sich” (TT I) (SEDTF 1972: 7).

...bo yëti miñ yoçan turkı kēñ alkıg çambudivip yërtinçü yër suvug yërin toprakın k(a)ltı öñreki teg kılıu teginip imerigme kamag t(ı)nlıglarig ènç menilig kılğalı uyu tegingey m(e)n “bu yedi bin yoçan uzunluğ u kadar geniş Çambudvip (denen) yeryüzünü, toprağını aynı önceki gibi yapayı başarıp bütün canlıları huzura kavuşturabileceğim” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 284-285, 376).

gañ atl(ı)g ulug ügüzdeki [ku]m sanı yagız yérniñ toprakı taloy ügüz suvınıñ tamı[z]ı kök kalıgnıñ kovugı sumér tagrıñ ağırı yüleşürüg bolu umazlar “Gañgā adlı büyük nehirdeki kumun sayısı, yeryüzünün toprağı, okyanus suyunun damlası, gökyüzünün tozu, Sumeru dağının ağırlığı, [sūtranın] azıcık bir kısmıyla bile mukâyese edilemez” (AY IX) (Uçar, 2013: 76).

ay meniñ köñülümə bo tınl(ı)glarınıñ ig emgeklerin körgil karınları kiberip öñleri kırtışları sarıg toprak öñlüg bolup ertingü toruk bolmışlar “Ey, benim gönlüm! Bu canlıların hastalıklarını, ıstıraplarını gör! Karınları yırtılmış, dış görünüşleri sarı toprak rengine dönmüş (ve) çok fazla

zayıflamışlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 217, 281).

Bu yağız yir özeki koğ toprak birer evin sanağalı... “Bu kara toprak üstündeki tozlar tâne tane sayılabilir” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 89, 216).

DLT’de toprak: “yeryüzü veya toprak” (Dankoff-Kelly, 1985: 195) şeklinde açıklanmıştır.

KB

isiz edgüler ölse toprak bolur

neçe bolsa toprak kör atı kalur “İyiler veya kötüler, ölünce herkes toprak olur; fakat ne kadar toprak olsalar bile adları kalır” (Arat, 2018: 374-375).

Sözcüğün etimolojisi konusunda farklı görüşler vardır. Clauson (1972: 443) sözcüğün topra- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Doerfer’e göre sözcük top kökünden +raq ekiyle türetilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (TMEN IV: 596- 601). Räsänen (1969: 489) uig. mtü. usw. Topra-k ‘Erde, Staub’, mo (KWb. 405) togurag < *towurag ‘Staub’ (< soj. Dovurak аемля) şeklinde açıklamıştır. Eren (2020: 518) sözcüğün topur+ -(a)k küçültme eki ile oluşturulduğunu söyler ve Ligeti’nin sözcüğü Ana Altayca toz biçimine bağladığını belirtir. EDAL’da (2003: 1404) sözcük -t’äp’o(rV) earth, dust: Tung. *tap-; Mong. *tojur-; Turk. *topra-k. şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca sözcüğün lehçelerdeki¹⁵⁷ biçimi için bakınız (EDAL 2003: 1405). Eraslan (2012: 611). toprak (< *topur- ğak ‘toprak’) biçiminde açıklamıştır. Sözcük topra- kökünden gelmektedir. DLT’de topra-: ezilmek (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 892) şeklinde geçmektedir. Ögel, DLT’deki topra- sözcüğünün ‘kurumak’ anlamına geldiğini söyler fakat bu sözcüğün toprak ile ilgili olduğu konusunda net bir görüş belirtmez. Detaylı bilgi için bk. Ögel 1991a: 126-129.

Ayrıca Ögel (1991a: 126) Ahmet Vefik Paşa’nın toprak maddesine sözcüğün aslının tofrak’ olarak açıkladığını söyler. Tovrak, tofrak biçiminin Çağataycada kullanılmış olduğunu belirtir ve Ali Şir Nevai’den şu dizeyi örnek verir: “Bir kara tofrag tegdür, kim gülü reyhanı yok!” Fakat sözcüğün aslı tofrak değil topraktır. İç ve son seste görülen -p->-f- değişmesi Eski Uygur ve Çağatay Türkçelerinde görülen değişmeler arasındadır. Örnekler için bk. (Karaağaç, 2018: 202). Ayrıca Eski Türkler kayan toprak için ‘eşkin toprak’ ifadesini kullanmışlardır (Ögel, 1991a: 62).

¹⁵⁷ Türkçenin uzak lehçesi Çuvaşçada sözcük tıpra şeklinde görülür. Eski Türkçe /p/ ünsüzü Çuvaşçada kelime içinde ve sonunda /p/’dir (Ersoy, 2021a: 61).

13.6. Kıra

Ögel (1991a: 6) kır sözcüğüne -A eki (isimden isim yapan ek) getirilerek oluşturulan kıra sözcüğünün ekilmiş yer anlamına geldiğini söyler. Wilkens'in (2021: 373) sözlüğünde kıra sözcüğü < Mo. kir-a, 'bozkır, nadasa bırakılmış tarla' olarak açıklanmıştır. Sözcük DLT'de tanıklanmamıştır. Sözcüğün geçtiği metin ve bağlamlar şöyledir:

S'DWY kıra-ta [... (Raschmann, 2009: 136). Buradaki bağlam açık değildir.

...keğin kırata kazı kitrin (?)tä eçim kançuk bilä... "...batı(da) Kazı Kitrin (?) bozkırında ağabeyim Kançuk ile..." (Ayazlı, 2016: 440, 522)

13.7. Yazak

Ögel (1991a: 6) sözcüğe atlak¹⁵⁸ yeri anlamını vermiştir. Eski Uygur Türkçesinde bir yazak sözcüğü tanıklanmış olup sözcük (Skt. Yāsaka) 'aguldikenî' anlamına gelmektedir (Wilkens, 2021: 880). Ögel'in bahsettiği yazak sözcüğü için DLT'de otlak (Yağma ve toxsa lehçelerinde) anlamı verilmiştir. (Atalay, 1986: 765). Clauson (1972: 985) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve yaz- kökünden türetildiğini söyler. Muhtemelen yazı ile aynı anlama sahip olduğunu belirtir.

13.8. Çorak/Koçur/Sızlık

Ögel (1991a: 6) Eski Türkçede çorak, koçur, sızlık gibi sözcüklerin ekilmemiş ve ekilemeyen yerler için kullanıldığını söyler. Fakat tarayabildiğimiz Eski Türkçe dönemi kaynaklarında bu sözcükler tanıklanmamıştır.

13.9. Tepiz

Ögel (1991a: 6-7) sözcüğü Atalay'ın okuyuşuna göre tebiz olarak belirtmiş ve bu sözcüğün detaylı incelenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Sözcük yazıtlar döneminde tespit edilmemiştir. Eski Uygur Türkçesinde ise 'kurak yer, çimenlik' (Caferoğlu, 1968: 230); "değersiz, kıymetsiz, namert; tuz çölü" (Wilkens, 2021: 700) anlamlarında kullanılmıştır. Caferoğlu'nun vermiş olduğu çimenlik anlamı dikkat çekicidir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tepiddeki teve mayağı 'kurak yerdeki deve mayısı' (Yaylagül, 2014: 282).

DLT

¹⁵⁸ Doğrusu otlak yeri olmalı. Yazım hatası olabilir.

Kâşgarlı'da iki tepiz maddesi verilmiştir: ¹tepiz: bataklık; ²tepiz:¹⁵⁹ kıskanç (Dankoff-Kelly, 1985: 186). Kıskanç, haset anlamına gelen sözcüğün kökünün tep- 'olduğu açıktır, çünkü bu kökten tepset-/tepzet- 'kıskandırmak' gibi sözcükler de türetilmiştir. Kutadgu Bilig'de kıskançlık anlamına gelen tepiz sözcüğü tanıklanmıştır. Clauson (1972: 448) Bang'ın sözcüğü tep- kökünden getirdiğini söyler ve bunun anlamca mümkün olmadığını belirtir.

13.10. Tüvün

Ögel (1991a: 6-7) Kıpçak lehçesindeki tüvün sözcüğünün incelemesi gerektiğini söyler. Sözcük bir Kıpçak sahası metni olan Codex Cumanicus'ta 'kısır kadın' (Argunşah-Güner, 2015: 403) şeklinde geçer.

13.11. Kurgak

Sözcük 'kurak ve yağmursuz' anlamına gelmektedir (Ögel 1991a: 7). Eski Uygur Türkçesinde bu anlamlarının yanında 'kara, toprak' anlamları da vardır (Wilkens, 2021: 425). Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan kuruk ve kuru sözcükleri de bu sözcükten gelmektedir (Ögel, 1991a: 7). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Tü türlüg kök sarıg kızıl yörüng yipün önglög esri kırsı suvdağı kurgakd(ak)ı çeçekler... "Çeşitli mavi, sarı, kırmızı, beyaz, menekşe rengi -koyu kırmızı- renkte alacalı, sudaki, karadaki çiçekler..." (MS) (Ş. Tekin 2019: 112, 231).

DLT

Ündep ulug taparu tawrak kelip yügürgil / Kurgak yılın boğun kör kanda tüşer kodı il "Bir yaşlı seni çağırırsa onun davetine icabet et ve ona koş! Kıtık yılında kavim nereye iniyor, ona bak ve onlarla in! Yani onlara gelen her felakette onlara uy!" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 379). Clauson (1972: 653) sözcüğün kurga- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler.

13.12. Kakrak

Ögel, (1991a: 8) Eski Türkçede toprak anlamına gelen bir başka sözcüğün kakrak olduğunu söyler. Sözcüğün kökeninin kak 'kuru' kökünden gelmiş olabileceğini ileri sürer ve Anadolu'da çeşitli şekillerinin olduğunu söyler. Sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamış olup DLT'de 'kurutulmuş nesne' anlamına gelen bir kak sözcüğü tanıklanmıştır (Atalay, 1986: 251).

¹⁵⁹ torta tutunup [tug]mıšta ken avišta tü[män] kata ökünüp tusulmagay k[e]nintä täpiz yavız özk(i)y-äm t(ä)ñri tög mähniğ ögüm-kä (BTT XXIII) (Zieme 2005: 180, dp. 474). Sözcük burada kıskançlık anlamında kullanılmıştır.

13.13. Saban

Wilkens (2021: 585) sözcüğü sapan olarak okumuş ve ‘saban, pulluk’ anlamlarını vermiştir. Ögel (1991a: 8) sözcüğe Kâşgarlı döneminde rastlandığını söyler. Fakat sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren metinlerde görülmeye başlar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ötrü bir bere uluğ tilimizni ağzımıztın taşğaru tartıp tük tümen yıl örtlüg yalınlig sapanın tilimizni sapan(layurlar) “sonra bir mil uzunluğundaki dilimizi ağzımızdan dışarı çekip onbinlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 126, 239).

...yerlärig tüzä sapan tutup savılu... “... yerleri düzenleyerek sabanı tutup eğilip...” (Ayazlı, 2016: 424, 515).

DLT

iki saban maddesi tanıklanmıştır: ¹saban: bütün aletleriyle saban; ²saban: toprağı ekin için hazırlama sürme (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 173).

Sözcüğün etimolojisi hakkında görüş ileri süren Eren (2020: 437) sözcüğün sap ‘tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen ekin’ kökünden geldiğini söyler. Gülensoy (2007: 709) sözcüğün sap ‘sıra’ kökünden +an ekiyle oluşturulduğunu düşünür Tietze (2019: 113) (Cilt VII) ‘çift süren hayvanların koşulduğu demir uçlu tarım aracı’ < ETk. Saban ‘plough’ açıklamasını yapar. Ayrıca Akar (2019: 236) saman sözcüğünün de sap kökünden +an/+en çokluk ekiyle oluşturulan sapan sözcüğün bir türevi olduğunu söyler: sap+an > sapan > saban > saman.

13.14. Sapanla-

Ögel (1991a: 8) sözcüğü sapanla- ‘tarlayı sürmek’ olarak belirtir. Wilkens (2021: 585) sapanla- şeklinde okur ve ‘pulluk ile işlemek’ anlamını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... tümen yıl örtlüg yalınlig sapanın tilimizni sapan(layurlar) “... on binlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 126, 239).

DLT

‘sapanla sürmek’ anlamı verilmiştir (Atalay, 1986: 477).

13.15. Kaz-

Ögel (1991a: 11) bahçıvanlıktaki kürek veya kazmak işinin sabanlamaktan ayrılması gerektiğini düşünür. Eski Türklerin bu işi kaz- sözcüğüyle ifade ettiklerini belirtir. Sözcük yazıtlar döneminde “(at) ayağıyla toprağı eşelemek, kazmak” anlamıyla kullanılmış olup sadece Dağlık- Altay yazıtlarında tanıklanmıştır (Şirin, 2016: 540). Şirin bu yazıtın geçtiği satırı şu şekilde okumuştur: b(i)t(i)g b(e)ldä k(a)z(i)ŋ (ä)ş(i)ŋ (ä)dgüti b(i)l t(ä)r(i)l. Ayrıca satır üzerine farklı okumalarda mevcuttur: (ä)v t(ä)g (ä)v(i)ŋdä s(i)z(i)ŋ (e)ş(i)ŋ (ä)dgüti (ä)v(i)ŋ t(ä)r(i)l (Erdal-Tıbıkova-Nevskaya) (https://www.altay.uni-frankfurt.de/RUNIKA_1.HTM) (erişim tarihi: 16.11.2021) Moziöğlu (2016: 305) da Erdal-Tıbıkova ve Nesvkaya’nın okuyuşunu takip etmiştir: (e)v t(e)g (e)v(i)ŋde s(i)z(i)ŋ (è)ş(i)ŋ : (e)dgüti (e)v(i)ŋ t(e)r(i)l. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Mantal oırasında oy kazıp bir ulug çupun kömüp üzesinte suv akguluk... “Alanın ortasına çukur kazıp büyük bir kâse gömerek, üzerine su akacak...” (AY VII) (Çetin, 2020: 172, 220).

taş kapağında uy kazıp tolu ört yalın kóz kodup belgüsüz ağzın örttdi “Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev, yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz (bir biçimde) ağzını örttü” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 115, 233).

... üç türlüg ärksinmäklär üzä kazmış karımlıg oksuz yollı körümli üzä süvritmiş... (BT XXIII) (Zieme, 2005: 174).

Vabakti- Samaz’da ise köñülin kazışu sözle- ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin kelime kelime anlamı “birbirlerinin zihinlerini kazarak konuşmak”, metindeki anlamı ise “yoğun bir şekilde tartışmak”tır (Elmalı, 2017: 200).

DLT

kaz- “kazıp çıkarmak” [hafara] (Dankoff-Kelly, 1985: 135) şeklinde açıklanmıştır. Bu sözcük Altay dilleri arasında şu şekilde tespit edilmiştir:

Kavram	Türkçe	Moğolca	Mançu-Tunguzca	Eski Korece	Eski Japonca	Altayca
Kaz-	Kaz-/hır-	karu			Kaku-	*kar(u)

(Akar, 2021: 53).

13.16. Sok- / Soku (sokku)

Ögel (1991a: 12) bazı Türklerin sabana ‘soko, soku’ dediklerini belirtir. Sok-, soki- sözcüklerinin ‘döğmek ve vurmak’ anlamlarına geldiğini yazar. Ayrıca Eski Türklerde ve

Anadolu’da soku sözcüğünün ‘bulgur dibeği’ anlamına geldiğini ifade söyler. Sok- sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamlar için bk. Wilkens, 2021: 619. Bizim burada ele alacağımız anlamı ‘havanda dövmek, dibekte ezmek’ tir. Maytrısimit’te baş kısmı eksik olan //...- kın soğup tarağlağ yirinte tökerler (Ş. Tekin 2019: 178) cümlesindeki sok- sözcüğü muhtelen dibekte ezmek anlamında kullanılmıştır.

Kâşgarlı Mahmud ise üç farklı sok- maddesi verir. ¹sok-: (tuz vb.. şeyleri dövmek); ²sok: gagalamak, gaga ile almak; ³sok-: Oğuz lehçesinde (yılan vb.) sokmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 827). Soku (< sokku) ise DLT’de ‘havan’ anlamında tanıklanmıştır (Atalay, 1986: 528-529). Soku hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991c: 147-156.

13.17. Tış

Ögel (1991a: 12) eski Türklerin saban demirine ‘tış’ dediklerini belirtir. Sözcüğün kökeninin açık olmadığını söyler. Sözcüğün aynı zamanda atların alnındaki akıtma için de kullanıldığını yazar. Sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da ise ‘saban demiri’ olarak açıklanmıştır (Atalay, 1985b: 125). Bu sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Gül, 2004: 222-224.

13.18. Bukursı

Eski Türklerde saban demiri için kullanılan en eski sözcüklerden biri bukursı’dır (Ögel, 1991a: 13). Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘saban’ anlamında kullanılmıştır: (è)ki öküzüg bir bokursıka kölmüş “İki öküzü bir sabana koşmuşlar” (Yıldırım, 2017: 38). Kâşgarlı ise sözcük için ‘saban demiri’ anlamını vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 452). Ayrıca sözcük araştırmacılar tarafından farklı şekilde okunmuştur: Dankoff-Kelly (1985: 76) bokursi ‘ploughshare’; Atalay (1986: 112) bukursı; Clauson (1972: 319) bokursı.

Clauson (1972: 319) sözcüğün Türkçe olmadığını söyler ve Toharca A diyalektinde geçen pyākāş ile ilgili olabileceğini belirtir. Biz sözcüğün buk- “büküp toplamak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 599) köküne -Ur (fiilden fiil yapan ek) eki getirilerek bukur- “düşürmek, aşağı indirmek” şeklinde genişletildiğini, bu sözcüğe de üçüncü teklik şahıs iyelik eki -sI’nın getirilmesiyle bukursı şeklini aldığını düşünüyoruz. Bang -sI ekinin kalıplaşmasıyla oluşan bazı sözcükler için şu örnekleri verir: köksi, köksü ‘göğsü’ (Akt; Korkmaz, 2018: 35). Ayrıca konu hakkında detaylı bilgi için bk. Korkmaz 2018: 35-39.

13.19. Amaç

Eski Türkler saban, öküz ve tarlada kullanılan diğer aletlerin tümüne amaç adını

vermiştir (Ögel, 1991a: 15). Sözcük yazıtlar dönemi ve eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise iki amaç maddesi tanıklanmıştır. ¹amaç: hedef, nişan (Atalay, 1986: 23) ²amaç: saban (Dankoff-Kelly, 1985: 8). Clauson (1972: 156) sözcüğün erken dönemlerde Farsçadan alındığını düşünür.

13.20. Tırmık

Ögel (1991a: 15) sözcüğün en eski dönemlerden beri kullanılan bir sözcük olduğunu söyler ve Kâşgarlı’da geçen ‘yırtıcı kuşların pençe ve tırnaklarına tarmak’ derler kaydına yer verir. Türkçede tırnak karşılığında tırmak sözcüğünün de kullanıldığını belirtir. Tarmak Eski Uygur Türkçesinde ‘pençe ve tırnak’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 678). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

anta yime tört singardınkı kuşlar keyikleri (buzu) butarlayu tumşuqın ... tarmaqın tarmayu tan(çkılray)urlar “orada yine dört taraftan kuşlar, geyikler (parçalayarak), yırtarak gagaları ile ... pençeleri ile parçalayıp didiklerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 157, 257).

Kutadgu Bilig’de ölüm tarmakı ‘ölüm pençesi’ anlamıyla tanıklanmıştır:

Anunmış-turu bu ölüm tarmakı

Usanıp yorırda iler kırmakı “Ölümün pençesi hazırlanmıştır. Gafletle yaşarken onun çengeli saplanır” (Çağbayır 2019: 428).

Clauson (1972: 549) sözcüğün tarma:- kökünden türemiş bir isim olduğunu söyler ve tarma:- fiilinin de tarım’dan türetildiğini ve bunun da temel anlamının ‘ çeşitli yönlerle ayrılan şey’ olması gerektiğini söyler. Fakat belki sözcüğün, tırnak’a benzemesinden dolayı, etimolojik olarak daha doğru olan “pençe grubu, pençe” yerine “tırnak” anlamında kullanıldığını söyler. Gülensoy (2007: 895) Türkiye Türkçesinde tırmık sözcüğünün Eski Türkçe ve Orta Türkçede tarmak şeklinde görüldüğünü söyler; tırmık sözcüğünün ise ‘tī ‘yansıma’+r+ma-k şeklinde oluştuğunu belirtir. Eski Türkçede dönemindeki tarmak sözcüğünün kökünde bir tar kökü olmalıdır. Çünkü targak’ın ‘tarak’ yapısı ve şekli göz önüne alındığında uç kısmı bir pençe’ye ve tırmık’a çok benzemektedir. Muhtemelen tarmak ve targak aynı kökten türetilmiş olmalıdır. Bizim kanaatimize göre sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan tar- ‘dağıtmak, saçmak, birbirinden ayırmak’ kökünden (Wilkens 2021: 676) tarma- ‘tırmalamak’ (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 857) şeklinde genişletilmiştir. Tarma- biçimine de fiilden isim yapan -k ekinin getirilmesiyle tarmak biçimi oluşturulmuştur. Türkiye Türkçesinde tırmık biçimini alması ise ilk hecedeki a>ı değişimiyle oluşmuştur. Karaağaç (2018: 133) ilk hecede görülen

bu değişikliğin, bir ses denkliği olduğu gibi bir lehçeşmenin de izlerini taşıdığını söyler ve genel Türkçenin komşu bilgilere ad olmuş birçok sözünün bu nöbetleşme sayesinde ayrı bir birim haline geldiğini belirtir. Targak sözcüğü de yine bu köke getirilen fiilden isim yapan -gAk ekiyle oluşturulmuştur.

13.21.Tırpan

Ögel (1991a: 16) ses benzerliğine bakarak tırmık ve tırpan sözcüğünün birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade eder ve sözcüğün Rumcadan gelmiş olabileceğini söyler. Karaağaç (2015: 800) sözcüğün Yunanca drapani sözcüğünden geldiğini belirtir.

13.22. Urug

XI. yüzyılda tohum anlamına gelen iki sözcük vardır. Bunlar: urug ve tarıg'dır (Ögel, 1991a: 16). Ögel (1991a: 16, 21) tarıg sözcüğünün tarım ile ilgili olduğunu belirtir. Ziraat terimi olarak tohum için kullanılan sözcüğün tarıg olduğuna dikkat çeker. Urug sözcüğünün ise genel anlayışlar için kullanıldığını ifade eder. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Anadolu'da urlug sözcüğünün kullanıldığını belirtir, sözcüğü "tohumluk" olarak açıklar, Kâşgarlı'dan itibaren görüldüğünü söyler. Tohum anlamında kullanılan asıl Eski Türkçe sözcüğün "ur" olduğunu yazar. Bu anlamı Göktürk döneminden itibaren kazanmaya başladığını ifade eder.

Ögel'in belirtmiş olduğu ur sözcüğü Eski Türkçe dönemi içerisinde tohum, ekin gibi anlamlarının yanında evlat, sonradan gelen (soy, nesil), akraba (Wilkens, 2021: 803) gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Yazıtlar dönemindeki urugsırat- sözcüğünün kökünde de bu sözcük vardır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

... türük bodun ölüreyin urugsıratayın² tēr ērmış "... Türk halkını öldüreyim, soylarını yok edeyim demiş" (KT D 10) (Aydın, 2012: 59)

Uygur metinleri

... (ädgü) yiltızlıg urug tarıg saçmatın t(arı)mağuk bütürmäyük bışurmayık ärsärlär... "... iyi köklü tohum saçmamış, ekmemiş, bitirmemiş, yetiştirmemiş iseler..." (AY IV) (Tokyürek, 2018: 548, 605).

Burhanlarıg tuşup ädgü yiltızıg uruglarıg asıp ükliñip 'äñ tüpintä yänä alp bulguluk... "Budaları karşılayıp iyi soylu, iş kökleri çoğaltıp en dipte yine bulunması güç olan..." (AY IV) (Ayazlı, 2012: 122-123, 174).

Uduñuz kılğalı urug tarıg yağız yērig yme birgerü "Kara toprağı ekip biçmeyi başarabildiniz" (AY VII) (Çetin, 2020: 201, 226).

bo monı teg kên ulug üç miñ [ulug miñ] yértinçü yêr suvda toz toprak b[olmış kog] kıçmuk ot yem sanınça nara uruğı teg tolu... “Bu (ve) bunun gibi yüce, üç bin (büyük bin) dünyada toz toprak olmuş toz (ve) bitki sayasınca nara tohumu gibi...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 216, 280).

Barmu mununġ köksinte kútrulmaklaġ uruġ taraġ azu yok “ Var mı bunun kalbinde kurtulma tohumu, veya yok mu?” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 45, 191).

...bir şıg sâkız küri urug kirür yirimin.... “1 şıg, 8 kürilik tohum giren (ekilen) yerimin...” (Özyetgin, 2014: 82).

DLT

iki urug maddesi tanıklanmıştır: ¹urug: “tohum” (Dankoff-Kelly, 1985: 55); ²urug: dövme, vurma: ol erig urug urdı “o adamı öyle bir dövdü ki” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 166).

KB

uruġ edgü ekse öner edgülük

ol edgü bolur ol yégü kedgülük (Kaçalın: 247). “İyilik tohumu ekilirse iyilik biter ve bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur” (Çağbayır, 2019: 353).

Clauson (1972: 214) ²uruġ: sözcüğün somut bir isim olduğunu söyler ve aslında “tohum, meyve çekirdeği, çekirdek” anlamlarına geldiğini belirtir. Fakat “nesil, torun hatta boy” gibi bazı anlam genişlemeleriyle “ortak bir atanın torunları” anlamında kullanıldığını yazar. Sertkaya (2021b: 26-30) sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki anlamlarını ve sözcüğün kök biçimi olan ur sözcüğünden türetilmiş sözcüklere yer verir.

Ayrıca OKD’de de bizniñ urug(ı)bız senniñ ıgaç(u)ñnuñ uruğı bolmuş bolup turur “bizim soyumuz senin ağacının soyu olmuştur” (Ağca 2019: 107) cümlesinde tanıklanmıştır.

13.23. Tana/Tane

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991a: 22) sözcüğün Farsça olduğunu ileri sürer ve Türkçeye ‘tohum’ anlamında erken dönemlerde girdiğini yazar. Sözcük DLT’de tanıklanmıştır. Sözcüğü sadece Atalay’ın (1986: 598) tene “tane, susam, mışmış” şeklinde okuduğunu görüyoruz. Diğer neşirlerde ise bu sözcük tana ‘Uç ve Argu lehçelerinde kişniş’ şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 176) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 851) (Kaçalın, 2019: 438). Sözcük Kıpçak lehçelerinde de tana biçiminde görülür (Ögel, 1991a: 22). Clauson (1972: 515) kelimenin Farsça dāna’dan geldiğini belirtir.

13.24. Büt-

Ögel (1991a: 22) eski Türklerin otların çıkmasını ‘bitmek’ sözcüğüyle ifade ettiklerini

söyler. XI. yüzyılda ise bu sözcüğün büt- şeklinde görüldüğünü belirtir. Eski Türkçe döneminde sözcüğün düz ünlülü şekli tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde büt- “olup bitmek, tatmin olmak; gelişip büyüme, olgunlaşmak” gibi (Wilkens, 2021: 213) çeşitli anlamlarda kullanılmıştır:

Uygur metinleri

...eğgölüg töz ıltız-larığ bütürür bışurur bütmiş bışmış erser “... iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır; bitmiş olmuş ise;” (AY III) (Ölmez 1991: 53).

DLT

dört büt- maddesi verilmiştir. Bizim değerlendirdiğimiz ⁴büt-: kıpçak lehçesinde (bitki) bitmek, (yavru) doğmak, (herhangi bir şey) yaratılmak (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 608) şeklinde açıklanmıştır.

Kutadgu Bilig’de ve İlk Kur’an tercümesinde inanmak anlamında kullanılmıştır. Bk. (Arat, 2018: 298); (Ata, 2019: 93)

13.25. Üntür-

Ögel (1991a: 22) asıl bitki yetiştirmek işini karşılayan sözcüğün Uygur kültüründen gelen öndür-, öntür-, örtür- gibi sözcükler olduğunu söyler. Örtür- sözcüğünün ‘yükselmek’ anlamına gelen örü- sözcüğünden türetilmiş olabileceğini belirtir. Wilkens (2021: 826) sözcüğü üntür- şeklinde okumuş ve ‘kaldırmak, yükseltmek; öne çıkarmak; rehin almak (...)’ gibi çeşitli anlamlara geldiğini söylemiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tavar buşı yalanguz az amranmak uğuş yirtinçüdin y(e)me üntürü ermez “ Mal sadakası yalnız hırs (ve) açgözlülük esaslı (olan) bölgeden de kurtarmaz” (AY III) (Ölmez, 1991: 50).

... üç şır arpa-tın artuq batsa ikigü täng uruı ündür<ü>p {...} tarır-biz... "Üç şır arpadan fazla yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz..." (YamRH09-17/19) (Akt; Gül 2004: 154).

inçä k(a)ltı alkınmaksız ägsümäksiz ädgü ädrämlärig üntürdäçi taloy ügüz tamga atl(ı) d(a)r(a)ni nom “şöyle eğer tükenmez eksilmeyen iyilik (ve) erdemleri çıkaracak deniz nehir mührü adlı dhārañi öğreti...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 549-550, 605).

t[aşgaru tartıp] üntüreyin emgeklig öyük[din tınl(ı)glar-]ıg... “İzdirap bataklığın[dan canlılar]ı dışarı çekip çıkarayım” (AY V) (Uçar 2009: 171, 267).

... küü kelig erdemlerig ündürzün “ ... olağanüstü güçlerini ortaya çıkarsınlar” (AY VIII) (Çetin 2020a: 244, 370).

kamavajekë [toy]ın beş toynlar birle evdin barkdın üntürüp toyn kıl[ıp vaj]enpat kılı “

Kāmavaśyaka (adlı) rahip beş rahiple birlikte (Kāmapriya'yı) evden çıkardı” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 75, 233).

Tugmak ölmäklig tägzinçdin taşgaru tartıp üntüräyin tep sakındı “Doğum-ölüm girdabından dışarıya çekip çıkartayım, diye düşündü” (ABH) (Gulcalı, 2015: 148).

Altı azıqların öñi öñi tartıp üntürgil ulug kın kızgut tegürmiş bolzun “altı azı dişini ayı ayrı çekip çıkar. Ona büyük bir işkence, azap olsun” (ADFH) (Elmalı 2019: 63, 90).

DLT

Ercilasun ve Akkoyunlu’nun (2018: 787) sözcüğü öndür- ‘(ot) bitmesini sağlamak’ şeklinde okuduklarını görüyoruz: Teñri ot öndürdi “Allah bitki vb. şeylerin yetişmesini sağladı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 107).

Sözcük ün- ‘çıkmaq, ortaya çıkmak’ fiil köküne -tÜr eki getirilerek oluşturulmuştur.

13.26. Bıçmak

Ögel (1991a: 23) Uygur metinlerinde bıç- sözcüğünün hem ‘bıçmek hem de kesmek’ anlamında kullanıldığını söyler. Bazı uygur metinlerinde ise bıçmek şeklinde geçtiğini yazar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Bilge biliglig y(i)ti kılınç üze ol toorların bıçayın kiseyin tolp emgeklerintin... (AY) (Kaya, 1994: 115).

... bo edlerig kalısız bıçıp kesip barça alsar... “...bu şeyleri tamamıyla kesip hepsi alınsa...” (AY V) (Uçar, 2009: 203)

kim ärti äрки bıçtaçı, ögükk(i)yäm ät’ özin, öñi saçılığ yañur ay, kalmış süñök yer sayu “ kim idi (o) kesen sevgili yavrumun vücudunu, dağılıp yatıyor eyvah kalan kemikleri her yerde” (ABH) (Gulcalı, 2015: 181).

bo ajunta ög kañ bolsar kënki ajunlarta anıñ boguzın bıçıp isig isig etin yëgeli tegimlig bolur “Bu varlığında ana baba olsa sonraki varlıklarında onun boğazını kesip sıcak sıcak etini yemeye layık olur” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 169, 263).

bir kañı öküzüg bēlin bıçe kumursga yemiş “Bir koca öküzü, karıncalar belinden bıçerek yemiş” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

Olarını yime amtı örtlüg temirliḡ tilgenler qolların qoltuqların bıçar uşar “ Bunları da şimdi alevli demir tekerlekler, kollarını koltuklarını bıçer ve doğrar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 135, 245).

DLT

bıç-: kesmek, (ot vb. şeyleri bıçmek) (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 584) şeklinde açıklanmıştır.

KB

Tiriglik barır künde sindin kaçar

yavuz bu ölüm kör ulunḡnı bıçar “Hayat geçer ve her gün senden biraz daha uzaklaşır; kötüdür bu ölüm senin kökünü kazır” (Arat, 2018: 636-637).

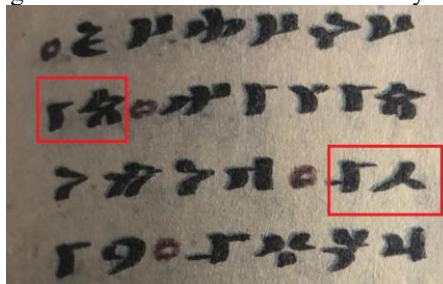
Ögel (1991c: 81-83) bir başka eserinde de sözcüğün yazımında bir standart olmadığını söyler ve aynı metinde hem bıçak hem de bıçek kullanımının tanıklandığını belirtir. Bıçak sözcüğünün türediği kökün hem bıç-¹⁶⁰ hem de bıç- şeklinde görüldüğünü söyler. Eski Uygur Türkçesinde sıkça kullanılan bı bıçgu ‘bıçak’ (Ölmez, 2017: 256) ikilemesinden hareketle sözcüğünün kökünü ‘bı’ olarak açıklayabiliriz. Bı bıçgu üze tüşemiş teg asip(a)travan atl(ı)g aragka kirürler “Bıçaklarla döşenmiş Asipattravana ormanına girerler” (Daşakarma) (Elmalı, 2016:81, 234) Ögel (1991c: 89) ise bu ikilemenin yazılı belgelere göre bıçaktan daha büyük bir kesici alet olduğunu söyler ve öldürücü bir silah açıklamasını yapar. Bı sözcüğü DLT’de görülmez. Ögel, bıç-, bıçak, bı bıçgı ifadelerini detaylı olarak değerlendirdiği için biz tekrar değinmeyeceğiz. Bk. Ögel 1991c: 79-104.

13.27. Orgak

Eski Türkçede orgak ‘orak’ şeklinde görülen sözcük Türkiye Türkçesinde ek başındaki g’lerin düşmesiyle orak biçimini almıştır. Sözcük or- veya orul- kökünden gelmiştir (Ögel, 1991a: 23). Ögel’in bahsettiği gibi sözcük or- kökünden gelmektedir. Orul- ise sözcüğün (fiilden fiil yapan -ıl ekiyle) genişletilmiş şeklidir. Gombocz or- kökü ile ilgili bütün verileri toplamıştır. Ona göre or- fiil kökü Altay kavimleri ile Macalarda aynıdır (Akt; Ögel, 1991: 23-24). Sertkaya (2021c:12) sözcüğün or- fiil kökünden -ak eki oluşturulduğunu söyler ve ‘ekin biçen, ekin kesen’ anlamında kullanıldığını söyler. Or-ak sözcüğünü yapı bakımından bıç-ak’a benzetir. Kekevi (2020: 539-545) Tonyukuk yazıtında geçen oruk sözcüğün hareket ederek or- köküyle ilgili önemli bilgiler verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

¹⁶⁰ Türk runik alfabesinin özelliklerinden birisinin de bazı ünsüzlerinin iki şeklinin bulunmasıdır. Bu alfabeyle yazılmış Irk Bitig’de bıç-/bıç- sözcüğünün ince ünlülerle kullanılan b² ile yazıldığını görüyoruz:

adın bağlarığ etüzleri öze örtüp yörgep uluğ bedük ...ş/delig orgaqlar içinte soğar(la)r “... başka bağları, vücutları üzerine örtüp sarıp büyük ve yüksek ... ogaklar (?) içine sokarlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 152, 254). Ş. Tekin buradaki sözcüğü orgaklar okumuş, dizin kısmında orak anlamını vermiş. Fakat metnin çevirisinde sözcüğün geçtiği kısmı ogaklar (?) şeklinde aktarmıştır.

amarıları yime örtlüg yalınlig yivt- orgaqlar öze qurşayur yö(rgenür) “Bazıları da alevli ... oraklar ile çevrilir” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 154, 255).

.... tāmirci barıp orgak [sokturup] orgak [] “... demirciye gidip orağı biletip, orağı [biletip]...” (Ayazlı, 2016: 428, 516).

Ögel (1991a: 24) Kâşgarlı’nın orak sözcüğünün oluşumunu şu şekilde açıkladığını söyler: “saç taradı deyişinden nasıl targak yani ‘tarak’ sözü doğmuşsa; ot ordı ‘ot biçti’ deyişinden de orgak, yani ‘orak’ sözcüğü doğmuştur”.

13.28. Ota-

Eski Türkçede bitkilerin yapraklarını, başağını kesmek, budamak gibi işler uta-, utrul- gibi sözcüklerle ifade edilmektedir (Ögel, 1991: 24). Sözcük bazı bilim adamları tarafından ota- şeklinde okunmuştur. Eski Uygur Türkçesinde üç ota- maddesi tanıklanmıştır: ¹ota-: tedavi etmek, iyileştirmek; ²ota-: zararlı otları ayıklamak; ³ota-: kısa bir süre kalmak (Wilkens, 2021: 517). Bizim burada değerlendireceğimiz ota- “zararlı otları ayıklamak” anlamına gelen ota-’tır.

patini qız inçä tip tidi ... kâbâz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruy saçtı...otayı ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz ilig-in äwdidi kntü öz-i arutıp qanlap öz iligin tıdıp öz-i ängirip öz-i böz toqudı... “Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu” (MaitrH V.: 2232/2238)

(Akt; Gül, 2004: 128)

DLT neşirlerinde sadece Atalay’ın (1986: 701) uta-: ‘yapraklarını, başağını kesmek, ekin biçilmek, budamak’ şeklinde okuduğunu görüyoruz. Diğer neşirlerde sözcük ota- biçiminde tanıklanmıştır. (Dankoff-Kelly,1984: 280) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 779) (Kaçalın 2019: 362). DLT’de şu cümle örnek olarak verilmiştir: ol tariy otädi ‘o, ekin budadı’ (Dankoff-Kelly,1984: 280)

13.29. Añız

Ögel (1991a: 28) anız sözcüğünün aslının anğız (añız) olduğunu söyler. Ögel’in burada kasettiği kelimenin Eski Türkçe biçimidir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘hasattan sonra

tarlada kalan köklü sap, ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla' anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 54). Kâşgarlı sözcüğü 'buğday vb. ekinlerin hasattan sonra geride kalan sapları' (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 45) şeklinde açıklamıştır. Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991a: 28-30.

13.30. Başak

Sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de ise iki başak maddesi verilmiştir: ¹başak: okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren (Atalay 1986: 73); ²başak: Çiğil lehçesinde ayakkabı (Karahana 2013: 216). Kâşgarlı'nın ¹başak maddesinde verdiği bilgidен hareketle sözcüğün başlangıçta okun ucuna geçirilen demir anlamında kullanırken daha sonraları 'arpa, buğday, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı başı' anlamını kazandığını söyleyebiliriz. Sözcük baş+ak (küçültmek eki) şeklinde oluşturulmuştur. Ögel (1991a: 30) başaklama sözcüğünün ise Türk tarım geleneğini gösteren çok eski bir söz olduğunu söyler. Başakları toplayan kişilere ise başakçı denildiğini belirtir. Tarama sözlüğünde ise şu şekilde tanıklanmıştır:

§ Feca فجا [Fa.] : Başaklama .	(Ni'meti. XVI. 480)
§ Ficay فجاى [Fa.] : Başaklama.	(Ni'meti. XVI. 471)
§ Feca فجا [Fa.] : Başaklama, besârup mânâsına.	(Cef. XVI. 113 - 1)
§ Hüsâse حسانه [Ar.] : Bağ omcasında kalan başaklama	بشاكه
üzüm çiğili ve azacık nesne.	(Bab. XVI. 2, 178)
§ Feca فجا [Fa.] : Ol üzüm ve hurma bakiyyesine denir ki, dev-	
şirildikten sonra câ-becâ ağaçlarında kala, Türkide başak	
بشاكه tâbir olunur.	(Bürh. XVIII - XIX. 435)
§ Pesâçin پساچين [Fa.] : Ol meyve ve galle bakiyyesine denir ki,	
bağ ve bostan bozulup savıldıktan sonra câ-becâ kalır. Türkide	
başak بشاكه tâbir olunur.	(Bürh. XVIII-XIX. 155)
§ El-lakat الاكاط [Ar.] : Ekin biçildikten sonra orak dokunma-	
mağla yerinde kalan başağa بشاغه denir ki başakçılar derip	
alırlar.	(Kam. XVIII - XIX. 2, 511)

(<https://sozluk.gov.tr/>) (erişim tarihi: 29.11. 2021).

13.31. Ürtgün/Ürtkün

Ögel (1991a: 33) Uygurların harmana 'ürtkün' adını verdiklerini söyler. Bu sözcüğün eski Uygurların tarla kiralama, işçi tutma, ortak tutma gibi işlere başlamadan önce yaptıkları senet ve mukavemetlerde geçtiğini yazar. XI. yüzyılda ise sözcüğün örtkün şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün kökünü ört- olarak açıklar. Ayrıca bu kökten türetilen örtmen sözcüğünün "ev ve örtülmüş" anlamlarında kullandığını dile getirir.

Caferoğlu (1968: 273) 'harman'; Wilkens (2021: 828) ise 'samanlık, ot yığını, tınaz, harman yeri; arena' gibi çeşitli anlamlar vermiştir. Sözcüğün tanıklanndığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

örtgüntä anuq bolmışta iki şıg arpanıng... "Harman yerinde hazır olduğunda 2 şıg arpanın..."

(Özyetkin, 2014: 131).

Buyançuqnuñ örtgün adırar bu yirning nägü y(ä)mä irti “Bayunçuk’un harman yeri ayırır” (Özyetkin, 2014: 167-168).

DLT

örtgün (örtkün) “samanı ayrılmış harman, çeç; harman zamanı (Atalay 1986: 465) şeklinde açıklanmıştır.

13.32. Kundıgu

Sözcük yazıtlar döneminde ve eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991a: 38) sözcüğün ‘döğen’ anlamında kullanılan en eski sözcüklerden biri olduğunu söyler ve adını ‘döğen bıçaklarından’ aldığını belirtir. Sözcük DLT’de ‘bileği taşı’ olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 215). Sözcüğün farklı okunuşları vardır: Atalay (1986: 378) kundıgu; Dankoff-Kelly (1985: 142) qondiü; Kaçalın (2019: 276) kondıgu. Ayrıca kundıgu okunuşu için bk. Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 215, dipnot 931. Sözcük kundı- ‘(bilek taşıyla) parlatmak’ kökünden fiilden isim yapan -gU ekiyle türetilmiştir.

13.33. Adrı

Ögel (1991a: 44) yaba sözcüğünün en eski adının adrı olduğunu yazar ve Kâşgarlı’nın görüşüne yer verir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘sivri uçlu; çatallık’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 14). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... üç adrı süngün olarnı oqsuz teginçsiz öz konukra sançarlar tartarlar “...üç cevherli mızrakları ile bunları gelişi güzel kendi yakınındaki komşunu vururlar, çekerler” (MS) (Ş. Tekin 2019: 141, 248).

üç adrı şişlerig tevip qozluğ oylarda südrüyürler “Üç çatallı şişleri dizerler, alevli kömür çukurlarına sürüklerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 156, 256).

DLT

adrı: “Buğday temizlemek için kullanılan alet. İki dalı olan her şeye adrı denir” şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca sözcük şu cümlede ‘çatal, değnek’ anlamında kullanılmıştır: er topıknı adrı bile tuldı “o, topa çatal değnekle vurdu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 240); saçratgudın korkmış kuş kırk yık adhırı yıgaç üze konmas “ tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz” (Atalay, 1985b: 331).

Sözcük adır- fiilinden türetilmiştir. Clauson (1972: 63) sözcüğün bugünkü lehçelerde genellikle ayrı olarak kullanıldığını söyler, fakat sadece Kuzey-doğu lehçelerinde azra/azrı

şeklinde geçtiğini belirtir.

13.34. Yaba

Ögel (1991a: 44) ‘çatalı yaba’nın Türklerin en eski harman aletlerinden biri olduğunu söyler. Sözcük eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Fakat Eski Uygur Türkçesinde bir yaba sözcüğü tanıklansa da bu sözcük “(toprak, yer) sıcak, kızgın” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 851). Ayrıca Anadolu’da kullanılan çapa sözcüğü de bu sözcükten gelmektedir (Ögel, 1991a: 44). Söz başında y>ç değişiminin ilk örneklerini Oğuz Kağan Destanı’nda görüyoruz: Etü. yal > OKD çal ‘yele’ (Karaağaç, 2018: 222). Ayrıca bu değişim yeni Türk dillerinden Çuvaşça, Hakasça, Tuvaca, Şorca ve Altay Türkçesinin bazı ağızlarında görülür. Detaylı bilgi için bk. Karaağaç, 2018: 222. Yaba bugünkü ağızlarda “tınazı savurmaya yarayan tahtadan yapılmış büyük çatal” anlamında kullanırken; çapa: “tavanlarda tuğlaların altına konulan, tarla, bahçe çevirmekte kullanılan, ince uzun yontulmuş ağaç” anlamında kullanılır (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim tarihi 20.04. 2022).

13.35. Drhzul

Ögel (1991a: 47) Uygurlara Budizm yolu ile gelip sonradan harman ve tarla aleti olan bazı yaba cinslerinin olduğunu söyler. Drhzul’un da ‘üç dişli sembol’ bunlardan biri olduğunu belirtir. Sözcüğün Sanskritçe karşılığını ise “trisūla” olarak verir. Sembolik aletler ile Türklerin gerçek harman ve tarla aletlerini birbirine karıştırmamak gerektiğini vurgular. Sözcüğü (2021: 749) Wilkens, trižul < TochA trisul < Skt. Trisūla olarak açıklamış ve üç dişli mızrak anlamını vermiştir.

13.36. Küvük

Saman anlamına en eski Türkçe sözcüklerden birisi küvük’tür (Ögel, 1991a: 47). Yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde küvāk ‘saman’ şeklinde görülür (Wilkens, 2021: 447). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

S(a)plıg küväkin salmışta saylayu kumlayu kudu[lzun] “saplı samanı bıraktıktan sonra çöl kumu gibi kum dökülsün” (Ayazlı, 2016: 429, 517).

DLT

Kâşgarlı küvük’ün Oğuzcada saman anlamına geldiğini yazar (Karahana, 2013: 461). Derleme sözlüğüne (DS VI) (2019: 2777) baktığımızda kevik [kevikli]: ‘kalburda kalan iri saman ve başak taneleri’ olarak geçer. Yukarıdaki verileri değerlendirdiğimizde sözcüğün küvük ve

küvek şeklinde iki biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Kıpçak lehçeleri ve Mısır Memlûk Türkçesinde kevük ya da kevek şeklinde görülür (Ögel, 1991a: 47).

13.37. Saman

Sözcük eski Uygurların ziraat, tarla kirlama ile ilgili yapmış oldukları kontrat ve mukavelelerde geçmektedir (Ögel 1991a: 48). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

samança tın artzun “samandan da çok olsun” (Ayazlı, 2016: 426, 516).

Kâşgarlı sözcüğün Çigil lehçesinde “saman” anlamına geldiğini söyler (Karahan, 2013: 491).

Sözcüğün etimolojisi için bk. sapan maddesi.

13.38. Arıg/Arık

Türkler hem köyün içinden ya da yakınından geçen sulara hem de su getirmek için açtıkları hendeğe “arık” demişlerdir (Ögel, 1991a: 49). Caferoğlu (1968: 19) bu sözcüğün bir anlamının da “çay, çay kıyısı” olduğunu söyler. Eski Uygur Türkçesinde mecaz anlamda da kullanılmıştır: amrılmış köñüllüg atız arık “sakinleşmenin parseli ve kanalı (mecaz)” (Wilkins, 2021: 45). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Arıg sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde ‘çay ve çay kenarı’ndan ziyade ‘orman, bahçe, meyve bahçesi’ (Wilkins, 2021: 61) gibi anlamlarda kullanılmıştır: ol ilig begning maḥamay atlıg işi tengridin lumbani atlıg arıgda... “Bu hükümdârın Mahāmāyâ adlı eşi kraliçeden Lumbinî adlı korulukta...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 61, 200);... y(i)rlerde arıgl(arda)... “... yerlerde, ormanlarda...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 154, 255).

Bir ugrta ol elig han üç han üç oğlanı birlä taştın tagda arıgta ilinçükä bartı “Bir zaman, o hükümdar, üç oğlu ile dışarıya dağa ormana eğlenceye gitti” (ABH) (Gulcalı, 2015: 129). Caferoğlu (1968: 19) buradaki arıg sözcüğünü çay kenarı olarak düşünmüştür.

DLT

‘ırmak, ark, kanal’ (Atalay, 1986: 32) şeklinde açıklanmıştır. Şu atasözünde de geçer: Ağılda oğlak togsa arık otı öner “Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 31). Ayrıca, XI. yüzyılda kazmak yolu ile hazırlanan arık’a ‘kazılmış arık’ denir (Ögel, 1991a: 51).

Radloff’a göre bu sözcük ayırmak, ayrılmak kökü ile ilgili olan ayrık ile ilgilidir. Sonradan değişme ile arık biçimini almıştır. (Akt; Ögel, 1991a: 51). Ögel de bu görüşe katılır.

13.39.Tarmutlan-

Ögel (1991a: 50) Eski Türklerin ‘suların kollara ayrılmasına’ tarmutlan- dediklerini söyler, bu sözcüğün de tarmak ‘kol, dal’ ile ilgili olduğunu düşünür, sebebini de Türklerde kollara ayrılmanın tarmaklan- sözcüğüyle karşılaşmasına bağlar. Eski Uygur Türkçesinde ise tarmut ‘akış’, tarmutlug ‘selli, çağlıyanlı’ gibi anlamlarda kullanılır (Wilkens, 2021: 679). Tarmutlug için Ögel (1991a: 50) “kollara ayrılmış ve etrafa dağılmış sular için kullanılır” açıklamasını yapar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

tarmut tama tümänin tükäyür “Der Bergstrom (?), tröpfelnd, ist zu Ende mit Zehntausend(en)” (BTT XIII) (VATEC).

DLT

“dağların tepeleri, dereleri” (Atalay 1986: 580) şeklinde açıklanmıştır. Tarmutlan- biçimi Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 549-550) tarmut ve tarmutlan- sözcüklerini tek örnek olarak değerlendirir. Tarmut sözcüğünün tarma:- (-a- düşmüş) kökünden geldiğini söyler, tarmutlan- biçiminin ise tarmut’un dönüşlü şekli olduğunu belirtir.

13.40. Atız

Eski Türkler sulama hendeği için “atız/etiz” veya “anız” (aңыз) sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel 1991a: 53). Ögel (1991a: 53) atız sözcüğünün Türk-Runik alfabesiyle yazılmış Talas yazıtlarında görüldüğünü söyler: atızım itip er atım udun size (adhirıltım) cümlesini örnek verir. Fakat, yazıt ile ilgili kaynak vermez. Talas yazıtlarında udun sözcüğü Talas I yazıtında geçtiği için Ögel’in bahsettiği yazıtın Talas I yazıtı olduğunu düşünüyoruz. Bu yazıtın birinci satırı Alimov (2014: 47) tarafından (e)r (a)t(ı)m udun (e)siz şeklinde okunmuştur. Aydın (2021:197) ise bu satırı atızım etip er atım udun a esiz e “ ? edip erkeklik adım Udun a ne yazık! şeklinde okuyup aktarmıştır. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde (su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arsa, toprak parçası” anlamlarında tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 81). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Yeg nomlar ärsär sansarlıg atızta ötrü bardacı tetir “Üstün öğretiler ise şamsāralı/akımda sonra varacaktır, sonra gelecektir, karşı çıkacaktır” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 554, 606).

atız (yir) yaqaqan krgäk boltı... “tarla yeri kiralamak için gerekli...” (Özyetgin, 2014: 126).

[bädü]k atız tört [an]ukka tuttım “büyük tarlayı işlemek üzere kiraladım” (Mi32) (Ayazlı, 2016: 514, 552).

Maytrismit’te ataz biçiminde tanıklanmıştır: “...kayusı ataz etüzlüg alķu toyın başlıg erür biz

“... kimi sulama kanalı vücutludur, ve hepimiz râhip başlıyız” (MS) (Ş. Tekin 2019: 138, 246).

DLT

Atalay’ın (1986: 203) sözcüğü etiz “ iki dere arasındaki su geçecek sed” şeklinde okuduğunu görüyoruz. Dankoff-Kelly (1985: 16), Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 26) ve Kaçalın (2019: 85) atız şeklinde okumuşlardır.

Sözcük Altay dil ailesinin sözvarlığında şu şekilde görülür: Jap. Hata-ke ‘tarla’ = Ko. Pat ay. = Mo. atar ay. =Trk. atız ay. (Akt; Eker, 2021: 214).

13.41. Kağag/ kuğuğ

Ögel (1991a: 54) kanal anlamına gelen bir diğer sözcüğün kadhag (kağag) olduğunu söyler. Sözcüğün Türkiye Türkçesindeki kaymak ile ilgili olabileceğini düşünür. Kadhmak (kağ-) ‘bağlamak veya bükmek’ sözcüğünü işaret eder. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ²kuyag ‘kanal, nehir yatağı’ şeklinde geçmektedir (Wilkens, 2021: 434). Ayrıca söz içindeki /d/ >y değişimi için bakınız. Ağca, 2021: 164-169.

DLT’deki kağag biçimi ise araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Dankoff- Kelly (1985: 135) qaziý ? [nahr]; Atalay (1986: 247) kadhağ; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 287); kağag; Kaçalın (2019: 238) kuğuğ (?). DLT’de sözcüğün tanıklandığı cümle şöyledir: ol anar kağag kazturdı “o, onun kanal kazmasını istedi ve (o da) kazdı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 287).

Clauson (1972: 598) kuğuğ olarak okur ve kuğ- fiilinden geldiğini söyler. Sözcük kuğuğ şeklinde okunmalıdır. Sözcüğün kök biçimi olan kuğ- “dökmek, boşaltmak, akıtmak” (Ayazlı, 2016: 167) anlamında Eski Uygurca sivil metinlerde geçmektedir. Ayrıca, Türkiye Türkçesinde kay- sözcüğünün kökü ile kad- sözcüğünün bir ilişkisi yoktur. Sözcük Eski Uygurca ve DLT’de tanıklanan kay- kökünden gelmektedir.

13.42. Kaşla-

Sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Bu sözcüğün kök biçimi olan kaş sözcüğü Eski Türkçe döneminde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 55). Bu sözcükten türetilen kaşla- ise “kaş, kaş vurmak, gem vurmak” gibi (Ögel, 1991a: 54) gibi anlamlarda kullanılmıştır. DLT’de arık kaşladı “ırmak için bent yaptı” cümlesi örnek gösterilmiştir. Ayrıca insanın kaşına vurulmasının da aynı sözcük ile ifade edildiği söylenmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 473). Ögel de Kâşgarlı’daki bu örneği vermiştir.

13.43. Ağızla-

Ögel (1991a: 55) XI. yüzyılda kaşla- sözcüğünün karşılığı olarak ağızla- sözcüğünün

kullanıldığını belirtir. Hendeğin ağzını açıp döküntü ve engelleri temizlemek için “ol arıknı ağızladı” cümlesinin kullanıldığını söyler. Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. Sözüğün kökü olan ağız DLT’de ‘ırmağın, testinin, küpün ve kuyunun ağzı’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 26).

13.44. Tuğ

Ögel (1991a: 55) tuğ sözcüğünün XI. yüzyılda ‘herhangi bir şeyin tıkacı veya kapağı’ anlamında kullanıldığını söyler. Su bendlerine de ‘tuğ’ adının verildiğini belirtir. Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 400) sancak, bayrak anlamına gelen tuğ¹⁶¹ sözcüğünü ‘tüg’ biçiminde; su bendi anlamına gelen tuğu ise ‘tug’ biçiminde göstermişlerdir.

13.45. Suwgar-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde suva- ‘sulamak, su vermek’ (Wilkins, 2021: 634) şeklinde görülürken Karahanlı Türkçesi döneminde suvar- veya suwgar- şeklinde (Ögel 1991a: 56) görülmüştür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

anta [yemä s]ansız tümän suvdakı tınlaglar [buza] buñarlayu yeyürlär ... suvarlar... tikärlär sançarlar “Und dort zerstückeln und fressen zahllose zehntausende von Wasserlebewesen (die Höllenwesen), saugen sie aus und stechen sie” (Shimin vd. 1998: 55, 124).

... ädgü toprak katıp yogurup yerin suvamış kargäk (Zieme, 2005: 69)

... uzkıya uğun kara suvın suvaginça k(a)mug ämgäklärig täginü “... doğru zamanda (toprağı) örtüp memba suyuyla sulayarak bütün zahmetlerini çekip...” (Ayazlı, 2016: 424, 515).

DLT

Ol at suwgardı “o, at vb.ni suvardı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 287).

13.46. Kayır

Ögel (1991a: 61) DLT’de ol kayırnı eşti cümlesinde geçen kayır sözcüğünün kum anlamına geldiğini söyler. Sözcüğün asıl karşılığının Anadolu’da görüldüğünü belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de Ögel’in belirttiği örnek dışında şu cümlede tanıklanmıştır: bu kayır ol eşilgen “bu devamlı akıp dökülen kumdur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 81). Ayrıca Kâşgarlı sözcüğün Hakaniye lehçesinde ‘kaba toprak’; Oğuzlarda ise kum anlamında kullanıldığını belirtir (Karahan, 2013: 404). Ögel’in asıl karşılığının Anadolu’da

¹⁶¹ Bu konu Ögel tarafından başlıca bir cilt olarak ele alındığı için sözcük hakkında detaylı bilgi verilmeyecektir. Sözcüğün kullanıldığı çeşitli bağlamlar için Ögel’in Türk Kültür Tarihine Giriş VI eserine bakılabilir.

görülür demesi Oğuzcada kum anlamına gelmesinden dolayıdır.

13.47. Üg-

Sözcük bazı bilim adamları tarafından üg- bazı bilim adamları tarafından ög-/ök- şeklinde okunmuştur. Ögel (1991a: 63) ök- okuyuşunu takip etmiş ve bu kökten türetilen ökmek, ökül- gibi sözcüklere ‘yığmak, yığılmak’ anlamlarını vermiştir. Ayrıca bu sözcüklerin ‘biriktirmek, çoğaltmak, büyütme’ gibi anlamlarda da kullanıldığını belirtmiştir. Caferoğlu (1968: 271) ve Wilkens (2021: 820) üg- şeklinde okuyup “yığmak” şeklinde açıklamışlardır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... sumır tagça yiti erdinilerig üküp bış birser (AY) (Kaya 1994: 136). Ölmez (1991: 61) buradaki ök- sözcüğünü ög- olarak okuyup övmek anlamını vermiştir.

... orun sayu öñi öñi ügüp ursar... “... yer sayısınca farklı farklı bir araya getirilse” (AY V) (Uçar, 2009: 203- 204, 277).

Ük[üş] telim kozlug ükmeklerig [...] “birçok korlu yığınları [...]” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 84, 236).

...atı bolur teginmekig ü[kmek...] “... adı hissetmeyi çoğaltmak...” (VB) (Elmalı 2017: 135- 136, 164).

DLT neşirlerinde sözcüğün okunuşunda farklılıklar tespit edilmiştir. Atalay (Atalay 1986: 453) sözcüğü ök- “yığmak, biriktirmek”; Dankoff-Kelly (1985: 59) ök- “yığmak”; Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 87) üg- “küme hâline getirmek” şeklinde okumuşlardır.

KB

negü tir eşitgil kingeşçi öge

kingeşte töker begke yünçü üge “Dinle, istişarede beyin önüne yığınla inci döken has-müşavir ne der” (Arat, 2018: 540-541).

Sözcüğün ök-/ök-/üg- gibi çeşitli şekillerde okunduğunu görüyoruz. Talat Tekin (2013a: 352) ‘On The Uigur Term yügümäk’ başlıklı makalesinde sözcüğün Çağdaş Türk lehçelerindeki (Modern Turkic) biçimlerinden hareket ederek k’li değil g’li okunması gerektiğini ileri sürer: “Khak. Üg- ‘to heap up’, ül- pass < *ügül-, Alt. ü-, ül- pass., Kzk., Kirg., NUig., etc. üy-, üyül- pass., Tat., Bash., öy-, Trkm. üv-, Uzb uy- etc.” Ayazlı’da (2016: 262) Talat Tekin’in bu görüşünden hareket ederek ügül- ‘yığılmak’ maddesinde sözcüğü -g’li okuduğunu belirtir.

Sözcüğün bir de yüg- biçimi tanıklanmıştır: ädgü ädgü äränläriñ tözün(i) ya uduñ s(ä)n bo täriñdä täriñ idok nom ärdini yörügin aç a yada keñürü nomlagalı yügdüñ s(ä)n “En iyi, yüce

beylerin soylusu bu derin kutsal öğreti mücevherlerinin yorumlarını açıklayarak yayıp yığdın” (AY VI) (Ayazlı, 2016: 105, 172). Talat Tekin (2013: 257) ünlü ile başlayan sözcüklerin başında yarı ünlü /y/ sesinin türemesinin Türk dillerinde örneklerine çok rastlanan ve iyi bilinen bir ses olayı olduğunu söyler. Ünlü uzunluklarından dolayı bir y- türemesi olduğunu tespit eden ilk kişinin Ligeti olduğunu ifade eder. Tekin’in (2013: 261) üg- ve yüg- ile ilgili açıklaması şöyledir: Uyg. yüg-mäk “yığın” ~ üg- ‘yığmak, toplamak’ <? hüg-; Uyg. (Br.) ügüm, hüküm ‘yığın’, MK (II 243) yüg- “toplamak, biriktirmek” , Kzk. Üymek “yığın”, Kırg. üymök ay., Trkm. üvmek ay. <üg-mäk, Yak. sümäh “demet, deste, yığın, küme” < *yüg-mäk.

13.48. Bor/Boz

Ögel (1991a: 67) bor ve boz sözcüklerinin eskiden beri renk ve toprak adı olarak kullanıldığını söyler. Anadolu’da bor sözcüğünün “üzerinde bitki ve ekin bitmeyen toprak ve yer çeşidi” anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ¹bor: şarap, alkol; ²bor: toz (Wilkens, 2021: 186-187); ¹boz: nefret, kin; ²boz: gri yün (Wilkens, 2021: 190) anlamlarında kullanılmıştır. DLT’de ise bor: şarap (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 594); boz “boz, beyaz ile kula arasındaki hayvan rengi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 597) şeklinde açıklanmıştır. Sözcük Çağdaş Moğolcada da bor “gri, boz, kır, kahverengi” şeklinde kullanılır (Ersoy, 2021: 158).

13.49. Borluk

Ögel (1991a: 67) Mantıku’t-Tayr’da geçen bağım ile borlagımı nideyim/hanümanı kime koyup gideyim beyitinde geçen borlag sözcüğünün bozlag şeklinde okunması gerektiğini söyler ve borlag sözcüğünün Eski Türkçede ‘bağ’ anlamına geldiğini yazar. Ögel’in borlag olarak belirttiği sözcük Eski Türkçede borluk şeklinde geçer. Caferoğlu (1968: 47) sözcüğe ‘meyve bahçesi’; Wilkens (2021: 188) ise ‘üzüm bağı, bağ, bahçe’ anlamlarını vermiştir. Ögel (1991a: 328) çalışmasının ilerleyen bölümlerinde sözcüğün “üzüm bağı” anlamında kullanıldığını söylemiş ve sözcüğün kök biçimi olan bor sözcüğünün üzüm ve özellikle de üzüm şarabı anlamında kullanıldığını belirtmiş, sözcüğün Soğd dillerinden geldiğini ifade etmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

borlukta tagmiştä borlukçı ärkä inçä tep tedi “Bahçeye varınca bahçıvana şöyle dedi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 70).

sengik senġrem sanlıġ idişin tavarın anġanu alıp işletdimiz adnaġuġa birmedimiz yirin suvın baġın borlukın erin atın oklatdımız “Manastıra âit olan kap-kacak ve malları *gaspederek alıp

işlettik, başkasına verdik, yerini suyunu, bağını bahçesini adamlarını ve atlarını taksim ettik” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 129, 241).

Sözcük daha çok toprak hukuku ile ilgili metinlerde geçmiştir: turının borluqning manga qılıp birmiş baş bitig ıdış bitig “ Turı’nın bağı için bana yapıp verdiği baş senet, ıdış senettir” (Özyetgin, 2014: 47).

DLT’de ve Kutadgu Bilig’de ise tanıklanmıştır.

Hamilton (2020: 153) sözcüğün bor ‘şarap’ kökünden -luk ekiyle (yer bildiren ek) oluşturulduğunu söyler.

13.50. Borak

Ögel (1991a: 68) eski Türklerin tuz ve diğer bazı maddelere borak dediklerini kaydeder. Bu sözcük eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır.

13.51. Balçık

Sözcük Eski Türkçede çamur anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 71). Yazıtlar döneminde ‘çamur, bataklık’ anlamında kullanılan sözcük ise balık’tır. Eski Uygur Türkçesinde ise daha çok titig sözcüğü görülür. Bk. Titigçi maddesi. Sözcük yazıtlar dönemi, Eski Uygurca ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır. DLT’de Oğuzların çamur için balçık dedikleri kaydı mevcuttur (Karahana, 2013: 289). Bir şiirde şu şekilde tanıklanmıştır: balçık balık yugrulur “çamur ve balçık yığılır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 114). İlk Kur’an Tercümesinde ise şu şekilde geçmektedir: ... yaǵıl maṅa ey Hāmān balçık üze kılǵıl maṅa ap mening üçün köşk bolǵay (Ata, 2019: 76).

Ögel (1991a: 72) sözcüğün Türk kültürü için önemli kaynaklarda genellikle at ile ilgili konularda geçtiğini tespit etmiş, Dede Korkut hikâyelerinden örnekler vermiştir. Bu sözcük Çağdaş Moğolcada balçig “balçık, bataklık, bataklık, çamur” şeklindedir (Ersoy, 2021: 157).

13.52. Sakız

Ögel (1991a: 71) sözcüğün Eski Türkçede daha çok ‘elbiseye bulaşan meyve suyu veya pekmez’ gibi şeyler için kullanıldığını belirtir. Bundan dolayı da yapışkan şeyler ve yapışmış elbise için sakızlık ton ifadesinin kullanıldığını söyler. Ayrıca yapışkan kil toprağına ise sakızlık yer denildiğini yazar. Ögel’in yukarıda bahsetmiş olduğu anlamlar daha çok XI. yüzyılda görülmüştür. Eski Uygur Türkçesinde bu sözcük ‘sakız, reçine’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 576). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... it burnı çimiçami tiken tüpi şiripivisika yemek sakızı tutça yuka kaǵız... “it burnı, çimiçami

tiken tüpi, şiripiviska yemek sakızı” (AY VII) (Çetin, 2020a: 169, 220).

Clauson (1972: 817) sagız/sakız maddesinde Kâşgarlı’nın bu iki sözcüğü ayrı sözcükler olarak verdiğini söyler fakat anlamlarının benzer olduğunu ifade eder. Kâşgarlı’da tanıklanan maddeler şöyledir: sagız: sakız; sagız toprak: kuru çamur, saf çamur; sakız: elbiseye yapışan pekmez vb. yapışkan şey (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 156-157).

Tekin (2013: 109) “Once More Zetazcism an Sigmatism” başlıklı çalışmasında sayız, saqız < *sayır2 , *saqır2 açıklamasını yapar. Gülensoy (2007: 719) DLT’de sakız, sağız, saqır biçiminde geçtiğini söyler ve bu durumun [/-z/ ~ /-r/] denkliğine örnek olduğunu söyler, <*sakı- ‘beslemek’+z şeklinde açıklar. Eren (2020: 443) kökünü bilmediğimizi söyler.

13.53. Aşu

XI. yüzyıl başlarında Türkler kırmızı toprak için ‘aşu toprak’ ifadesini kullanmışlardır (Ögel, 1991a: 75). Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamıştır.

13.54. Öl

Sözcük Eski Uygurcada ‘yaşlık, rutubet, ıslaklık’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 150). Ögel (1991a: 80) sözcüğün eski Uygur metinlerinde kurug öl yer “kuru yaş yer” ve suv öl “su ve yaşlık” gibi ifadelerde geçtiğini belirtir. XI. yüzyılda ise öl neng “yaş şey”, öl ton “yaş elbise” gibi bağlamlarda kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kurug öl yerkä beş türlüg tınl(1)gka beş türlüg otka ıgaçka näçä yaz(1)nt(1)m(1)z ärsär “kuru (ve) ıslak yere, beş türlü canlıya, beş türlü bitkiye ağaca karşı nice günahlar işlediye...” (Huast) (Özbay, 2019: 82, 92).

ķuruğ yerig suvayu öl yerig tarıyu ķuş ķuzğun suķar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür “ Onlar kuru toprağı sulayıp nemli toprağı ekerken , kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yarattığı gagalayıp öldürüyorlar” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

DLT

Kâşgarlı öl nēñ ıslak olan şeyler açıklamasını yapar ve Oğuzların bunu bilmediğini belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 23). Modern Oğuz lehçelerinde ise öl sözcüğü kullanılmaktadır (Karahana, 2013: 476). Bugün Türkmence de bu sözcük öl (ö:l) nemli, ıslak (Tekin vd, 1995: 502) anlamlarında görülür. Ayrıca DLT’de şu dizelerde sözcüğün çiy anlamı da tanıklanmıştır: öl kar kamug kışın iner “Kar ve çiy kışın iner” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 292). Atalay (1985a: 204) bu dizeyi “bütün kar kışın iner” olarak aktarmıştır.

KB

ķuruę  l yimiŗ tut ya i ğ  s  ig

aning dın bolur bu boęuzķa ke ig “Kuru veya yaŗ meyve ya da içki ve şarap, bunlar boğaza hep onun elinden girer” (Arat, 2018: 534-535).

13.55. Toz

 gel (1991a: 83) “gök yere su verir yer ę  e toz verir” atasözünü örnek göstererek Türklerin zaman zaman yerin sembolü olarak tozu gördüklerini belirtir. Ayrıca Ögel (1991a: 85) eski Türklerin toz sözcüğünü daha çok toprak anlamında kullandıklarını, toz içinse genellikle tog sözcüğünü kullandıklarını yazar. Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün hem toz hem de toprak anlamında kullanıldığını görüyoruz. Wilkens (2021: 736) sözcük için Toharca A diyalektinde tor, B diyaletkinde taur, Moğolcada toru açıklamasını yapar.  gel (1991a: 92) Moğolcada da tosn tovrak, tosn tobrak şeklinde kullanıldığını belirtir. Toz toprak ikilemesinin anlayıŗ bakımından birbirlerinden ayrılmadığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamalar şöyledir:

Uygur metinleri

... edę  altunug sızguru serg rser toz tumanlığ k irler yoklunmadın... (AY) (Kaya, 1994: 97). toz toprakķa batılıp tu[r]ķanu monķul ertiler “d ima toza toprağa batıp, şuursuz bir h lde bulunuyorlardı” (ETŗ) (Arat, 2007: 38-39).

Toz toprakığ s nt rg  edę  yıdılığ suv saçtı “Toz ve toprağı engelleyecek, güzel kokulu suları [toprağın üzerine] serpmiŗ” (AY IX) (Uçar, 2013: 54-55).

toz tuprak bolup  t’ zl ri ik ğ niğ bir yaıılığ altı ka ığları birę r   gin k    lin i ğındı “ikisinin aynı şekilde üstü baŗı toz toprak oldu; altı duyu organı birden sezgisini kaybetti” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 126, 222).

bo monı teg k   ulug    mi  [ulug mi ] y rtin   y r suvda toz toprak b[olmıŗ kog] kı muk ot yem sanınça... “Bu (ve) bunun gibi yüce,    bin (büyük bin) dünyada toz toprak olmuŗ toz (ve) bitki sayısınca...” (Daŗakarma) (Elmalı, 2016: 216, 280).

 ze tuman turdı  sra toz turdı “Yukarıdan sis bastırdı, aŗaęıdan toz kalktı” (IB) (Yıldırım, 2017: 36).

DLT

t z: kalınlaŗtırarak toz (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 398) şeklinde a ıklanmıŗtır.

KB

bu toğ toz tumanđın  r  tart  z   

süzük menġü il  ol sen a  ıl k z nġ “Bu toz, toprak ve dumanın üstüne yüksel, duru ve ebedi diyarı iste, gözünü a ” (Arat, 2018: 908-909).

13.56. Tog

 gel (1991a: 85) Eski Türkçede toz anlamına gelen asıl s zc ġ n tog olduġunu söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde kog ‘atom, toz’ şeklinde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 389). Kog kı mık ikilemesiyle ‘toz, toz tanesi’ kullanılmıştır ( lmez 2017: 273). S zc ġ n tanıklandığı metin ve baġlamalar şöyledir:

Uygur metinleri

parmanu kog kı mıġ nom aymı  “(so) lehrte er (das als) Atome, Quanten (oder) Teilchen” (BTT XIII) (VATEC).

[kog kı ]muk t g u a[tu..... (Raschmann, 2000: 152).

DLT

Sözcük tog şeklinde tanıklanmıştır ve sözcük için iki anlam verilmiştir: 1. at ayaklarının kazdığı çukurdan çıkan toz (Atalay, 1986: 631). 2. t   t  dı ‘toz kalktı’.  u dizede geçer: to dı  ara tuprak “kara toz kalktı” (Kaçalin 2019: 478).

KB

ya ık  rledi yirde  optı to ı

ya a keldi a nu to uz al tu ı “G ne  yükseldi, yerden toz kalktı; dokuz al tu u yaklaşmaya ba ladı” (Arat 2018: 828-829).

Clauson (1972: 609) kog s zc ġ ne toz anlamın vermiş ve *ko- “zemin üzerine yerleşen bir şey anlamında” gibi bir fiilden gelmiş olabileceğini söyler. Tog için Clauson (1972: 463) toz anlamını vermiş ve erken dönemde Moğolcada to’osun şeklinde  d n lendi ini söylemiştir.  bni M henn  L gati’nde tosun (II) toz, toprak, kir anlamlarında tanıklanmıştır (G l, 2016: 240). Sözcük Orta Moğolcada to:sun ~ to’osun, modern yazı dilinde to usun ‘toz’ olarak kullanılır (Şçerbak 2019: 150). Sözcük hem kog hem de tog biçiminde tanıklanmıştır. k > t değişimi Türk dilinin tarihi yazı dillerinde tanıklanmamıştır. Bu durum leh esel bir fark olarak değerlendirebilir. Bu sözcük dışında başka sözcükte bu değişimin olup olmadığı başka bir çalışmamızda ele alınacaktır.

13.57. Sagrı

 gel (1991a: 97) s zc ġ n X. yüzyılda genellikle ‘deri’; XI. yüzyılda ise yer sa rısı ‘yerin derisi’ anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde sözcük “at derisi; deri” anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 573). S zc ġ n tanıklandığı metin ve baġlamalar

şöyledir:

Uygur metinleri

... t(e)ngri t(e)ngri burkan şarırın k(a)ltı birök neçede sagrı yapırgakı tigme... (AY) (Kaya, 1994: 78).

DLT

Kâşgarlı sözcüğe deri anlamını verir ve her şeyin en üstündeki tabakanın da sagrı olarak adlandırıldığından bahseder. Yir sagrısı'nın ise yerin en üst tabakası olduğunu belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 182). Ögel (1991a: 97) bu ifadeyi garipsiyenlerin olacağını söyler fakat ekonomisi hayvancılığa dayanan bir toplumda böyle bir düşünce düzeni ile karşılaşmanın da normal olduğunu belirtir.

Ayrıca DLT'de eteglük sagrı 'ayakkabı yapmak için kullanılan deri' (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 78) şeklinde açıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise sagrı etük 'at derisinden çizme, deri çizme' anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 573).

Clauson (1972: 815) sözcüğün 'tabaklanmamış deri' anlamına geldiğini söyler. Eren (2020: 441) sözcüğün anlamlarını şu şekilde belirtir: 1. 'hayvanlarca bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm' 2. 'kalın deri, hayvanın sagrısından çıkan deri'. Ağızlarda dağın tepesine yakın yokuş yer olarak da kullanıldığını söyler. Eski Kıpçakçada sagrı biçiminde kullanıldığını belirtir. Sözcük Moğolcaya da geçmiştir (Ögel, 1991d: 167).

13.58. Kırtış

Ögel (1991a: 97) Türklerin yeryüzü için kullandıkları bir başka ifadenin de 'yer kırtış' olduğunu söyler. Ayrıca bu ifadenin 'bir şeyin üst yüzünü ve kabuğunu' anlatmak için de kullanıldığını ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde 'görünüş, yüz, çehre, yüz, yüzey' gibi geniş anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 373). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kutlug tı]nl(1)gnıñ altun öñlög kırtış (Wilkens, 2010: 96).

v(a)şirlıg yeg y(a)rp toñ kalın kırtışlıg ärür (Yakup-Knüppel, 2007: 193).

... kırı{k} kırtışi äski çaruk bargusuz bâçäl... “ görünüşü eski çarık, yürüyemeyen sakat...” (Ayazlı, 2016: 427, 516).

DLT

Sözcük Kâşgarlı'da insanın vb. yüzünün rengi. Körklög kırtışlıg kişi “yüz rengi güzel

kişi” (Kaçalın, 2019: 264) şeklinde geçer. Ayrıca DLT’de yerin dış katmanına vb. “yeryüzü / yer yüzeyi (adīm) anlamında yer kırtışı denir. Her şeyin yüzeyine kırtış denmez” kaydı da mevcuttur (Kaçalın, 2019: 264).

KB

ajun kırtışı boldı altun öngi

yalın teg bolup dünya kızdı engi “Dünya altın rengine büründü, gökyüzü alev gibi kızardı” (Arat, 2018: 1026- 1027).

13.59. Yabız/Yawız

Ögel (1991a: 98-101) Türkiye Türkçesindeki yavuz’un Eski Türkçe yabıs, yabız sözcüğünden geldiğini söyler. Sözcüğün Anadolu’da kötü anlamının yanında iyilik gibi yeni anlamlar kazandığını da belirtir ve ‘becerikli, cesur, baskın, yaramaz’ kişilere bir ad ve unvan olarak verildiğini söyler. Sözcük güzel anlam kazanmasaydı I. Selim’e yavuz unvanı verilmezdi açıklamasını yapar. Fakat, Eski Türkçe döneminde ‘kötü’ anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum “Karnı aç, sırtı çıplak berbat (durumda bir) halkın üzerinde hükümdar oldum” (KT D 26) (Şirin, 2019: 238).

Yadag yawız bolı tēp algalı kelti “Yaya olanlar kötü durumdalar diyerek ele geçirmeye geldiler” (BK D 32) (Aydın, 2012: 100).

Biz bedük bat biz yavız bat biz “Biz çoğuz ama fenayız, berbatız” (O 7) (Ölmez, 2015: 208, 210).

Yenisey yazıtları

Yawızıg kümülümün bedük kıltım “Sefil ve perişan Kümül halkımı büyüttüm” (E 45. Köjeelig-Hovu) (Aydın, 2019: 151-152).

Uygur metinleri

... bilgisizlik karangku üze köngülüm örtülü .. yavız yavlak ayıg öglilerke iyin bolup... (AY) (Kaya, 1994: 107).

... özümte yiglerig körüp küñileđim erser özümte yavızlarıg körüp uçuzlağım asğançulağım erser “kendimde iyi (şey)leri görüp kıskandım ise; kendimde kötü (şey)leri görüp küçümsedim, alay ettim ise;” (AY III) (Ölmez, 1991: 30).

AY IV. Tezginç’te yavız biçiminin yanında yavuz biçimi de tanıklanmıştır: ... tükätmiş t(ä)rs y(a)vuz...]larka [...] “... tamamlamış ters kötü...” (Tokyürek, 2018: 489, 592).

... yavlak yultuzlar garhlartın bolmış yavız irü b(e)lgülerke amžı yörünteg boltaçı köžünür etözlüg köžünmez...” “...kötü yıldızlardan kaynaklanan kötü işaretlere çare bulucu, görünür bedenlilerin (canlı), görünmez...” (AY V) (Uçar, 2009: 255, 291).

...ol süülägäli ugramış elig yagının elintä uluşınta ärüş üküş yavız irü b(ä)lgülär b(ä)lgürtüp ig kägän adası üküş bolmagay “... savaşmaya gelmiş (olan) düşmanın ülkesinde pek çok kötü belirtiler ortaya çıkıp hastalık sıkıntısı çok olmayacak” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 72, 168).

edgü yavız kişilerig bir teg barçanı küzedür siz “iyi ve kötü insanların hepsini korursunuz” (AY VII) (Çetin, 2020: 206, 227).

Yavız yavlak kişilerig içgerü yaguk tuıtılar “kötü kişileri saraya yakın tuttular” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 335, 382).

yänä bo beş çöpdik kälyük bulganyuk yavız üddä koluta kenki boşgutlug beş balıklıg şınko şäli tutuñ tavgaç tilintin türk uygur tilinçä ikiläyü ävirmiş nom eliği sudur bitiyü tolu tükäl boltı “... ve bu beş kirli, gelecek olan bulanmış kötü zamanda sonraki eğitimli Beşbalık’lı Şingko Şeli Tutung Çinceden Türk Uygur dilince tekrar çevirmiş (olan bu) öğreti şâhı sūtrası yazı(lıp) tamamlandı” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 217-218, 231).

Daşakarma’da sözcüğün yavaz biçimi de tanıklanmıştır: teñri bahşı ölüteçi kişiniñ etözi ölüp keltükde eñ aşnu kayudın ölür yavaz belgüleri neçökledi belgölüg bolur “Yüce üstad! Katil (olan) birisinin bedeni öldüğünde, (bedeni) ilk önce neresinden ölmeye başlar, kötü alametler nasıl ortaya çıkar” (Elmalı, 2016: 80, 234)

İrk Bitig’de bir falın kötü olduğu yavlak ve yavız sözcükleriyle anlatılır. Metinde genellikle yavlak sözcüğü kullanılırken üç falda yavız sözcüğünün kullanıldığı tanıklanmıştır. ança : bilinler yavız ol “Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür” (Yıldırım, 2017: 35).

bir kün bir koñ eki küp beñni bêtgeçi isiz yavız kul bitidim “Bir gün bir koyun, iki küp bira. Yazıcı hakir kulunuz (ben) yazdım” (Or 8212/77 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 279-280).

tüşämiş ol tülümñüñ yavız turur b(ä)lgüsü “Gördüğüm o rüyamın işareti kötüdür” (ABH) (Gulcalı, 2015: 171).

Maytrısimit’te hem yavız hem yavaz biçimi tanıklanmıştır: taķı yime ķodıķı yavaz ed tavarlarığ satıgķa tegzün tip ögdümüz “Ve yine bayağı, kötü malları satılsın diye övdük” (Ş. Tekin, 2019: 120, 236).

...Tıltagınta bo montag yavız [...] “ ...sebebinden dolayı bu şekilde kötü...” (ADFH) (Elmalı, 2019: 73, 92).

DLT

yawuz: her şeyin kötüsü, değersiz anlamında tanıklanmıştır (Kaçalın 2019: 572).

KB

bu edgü ağış teg ağır ağğuka

yawuz neñ éiş ol uçuz bulğuka (Kaçalın: 55) “İyi yokuş tırmanmak gibidir, güçtür. Kötü iniş gibidir, kolayca elde edilir” (Çağbayır, 2019: 150).

İlk Kur'an Tercümesinde: ... bilgil yawuz turur ol kim hüküm kıllurlar (Ata, 2019: 53).

13.60. Arpa

Ögel (1991a: 143-144) arpanın çok dayanıklı bir bitki olduğunu söyler. Az rutubetli, çok sıcak ve soğuk yerlerde de yetiştiğini belirtir. Bundan dolayı da arpa kültürünün Türklerin yayıldığı bütün coğrafyalarda görülebileceğini yazar. Bu bitkinin bütün Türk kavimlerinde arpa veya arba şeklinde söylendiğini dile getirir. Sözcük Eski Uygurcadan itibaren karşımıza çıkar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yime kim kayu tınlıg süzük köngülin çubağan evininçe vrhar itser arpa evininçe burkan körkin yaratsar “yine hangi yaratık temiz kalple ‘zyzyphus’ (=çubakan) tânesi kadar bir manastır inşa etse ve arpa tânesi kadar bir burkan heykeli yapsa” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 175, 268).

birökçi añı tåg alp bulıuluq ayır satıylıy ädi tavarı yoq ärsär birär idış suv tåginčä birär avdut arpa tåginčä ot otungta ulatı qltı küci yidmiş-inčä nāgü tap' mışın “Wenn es aber keine solchen schwer erlangbaren und teuer zu bezahlenden Güter gibt, so muß jeder nur ein Gefäß mit Wasser, jeder nur enine Handvoll Gerste, Heu, Brennholz usw., soweit die Kraft reicht und soweit man etwas erlangt hat, geben.” (BT VIII) (Kara-Zieme, 1977: 38).

beçin yıl bir y(e)g(i)rminç ay on yañıka biz basa t(ä)mür käd t(a)ş birlä açığka kudar arpa kümüşintä... “Maymun yılının on birinci ayın onunda biz Basa Tämür ve Käd Taş, ambara dökülen arpanın gümüş için...” (Ayazlı, 2016: 504, 548).

DLT

Arpa sözcüğünün geçtiği atasözlerinden biri şöyledir: Arpasız at aşumas arkasız alp çerig sıyumas “ At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 62).

KB

tonum koy yüngi tap yigüm arpa aş

tükel boldı dünya mǎnga ay ƙadař “Giymek için koyun yünü ve yemek için arpa aşı bana yeter; ey kardeş, bu dünyadan başka bir şey beklemiyorum” (Arat, 2018: 810-811).

Clauson (2017: 174) Moğolcada alıntı sözcüklerdeki p ve b seslerinin b’ye dönüştüğünü söyler ve arpa sözcüğünün arba şekline dönüştüğünü belirtir. Sözcük Çağdaş Moğolcada arbay şeklinde görülmüştür (Ersoy, 2021: 157). Ayrıca Clauson (2016: 141) Türklerin sığır, çift sürme ve tahıllardan en az birini yani arpanın Toharlardan alındığına dair delillerin arttığını fakat bunun eski bir alıntı olup mahiyetini tespit etmenin zor olduğunu söyler.

13.61. Arpalan-

XI. yüzyılda bu sözcük ata arpa vermek anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 151).

13.62. Arpaça

Ögel (1991a: 155) eski Uygurların arpa ölçüsüne önem verdiklerini belirtir ve ufak şeyler için ‘arpaça’ dediklerini kaydeder. Sözcük Manihaica III’de şu şekilde tespit edilmiştir: arpaça saçılmış “Wie gerste auge gestreut” (Le Coq, 1922: 40).

13.63. Yarma

Ögel (1991a: 147) Arpa yarması alt başlığında yarma’nın, tahılı ikiye bölüp daha küçük parçalara ayırma işlemi olduğunu söyler. Sözcüğün Moğollara carma şeklinde geçtiğini belirtir. Eski Uygur Türkçesine baktığımızda iki yarma sözcüğü görürüz. ¹yarma: mağara, kovuk, oyuk anlamlarında; ²yarma ise dövülmüş yulaf, tane ve tahıl anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 870). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

siding kiřikǎ tǎvǎ ağın arpa yarp yarmasǎ birlǎ ügrǎ qılıp (Heikunde I) (Rachmati, 1930: 456).

DLT

Sözcük yarmaş şeklinde görülmüştür. Kâşgarlı “yarma, iri öğütölmüş bulgur. Yarmaş ün: ince un. Bu iki kelimenin kökeni bir olmakla birlikte karşıt anlamlı kelimelerdir” (Kaçalın, 2019: 565) şeklinde açıklamıştır.

13.64. Ügre/Yüğü

Eski Türkçede ögre ve yüğü sözcükleri ‘lapa’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 149). Ögel’in ögre olarak bahsettiğı sözcük Eski Uygurcada hem ökre hem de ügre biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens 2021: 529, 820). Ayrıca Wilkens (2021: 529) sözcüğe lapa anlamını vermiş ve TochA onkriş Brei || lapa (s./bk. TochB onkarño, onkorño) şeklinde açıklamıştır. Uygur tıp kitaplarında ügre kılıp üçürser edğü bolur yani “lapa veya bulamaç yapıp, içilirse iyi olur” şeklinde geçmektedir (Ögel, 1991a: 189). Buradaki ügre okuyuşu Arat’a aittir. Ögel’in

yaşadığını söyler.

13.66. Bugday

Ögel (1991a: 159-160) buğdayın yiyecek kültürünün ana maddesi olduğunu söyler. Orta Asya'nın en soğuk ve elverişsiz bölgelerinde bile tahıl ekildiğini belirtir. Başlangıçtan beri bütün Türklerin buğday dediklerini yazar. Kâşgarlı'dan örnek verir. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Hun ve Göktürklerde buğday ve darı kültürünün yerli özellik gösterdiğini ifade eder. Çin kaynaklarında anlatılan bir olaya göre Kapgan Kagan 697 senesinde Çinden altı bölgede yaşayan Türklerin iadesinin yanısıra tohumluk buğday da istemiştir (İzgi, 2017: 109). Bu kayıt bize Göktürkler için buğday'ın temel besin maddelerinden biri olduğunu gösterir. Eski Türkçe dönemi içerisinde değerlendirebileceğimiz dönemler içerisinde yazıtlar dönemi hariç diğer dönemlerde “bugday” şeklinde tanıklanmıştır. Hatta Kâşgarlı'da Barsganların bugday diyemediğini; bunun yerine metatezli biçimi olan budgay sözcüğünü kullandıklarını söyler (Karahan, 2013: 319). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

olarnıñ b[ugday] idişlerin[nite] [k]ün tap[a] kogurup öz öz o[r]unlarinta [...] “... onların buğday kaplarında güneşe karşı pişirip herkese kendi yerlerinde...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 76, 233).

takıgu yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar livi aşı bugday tetir “Die Menschen der hasen und-Jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise ist Weizen” (BT XXIII) (Zieme, 2005: 132-133) (TT VII) (SEDTF 1977: 311)

bu<r>han nomnı {ku} keñüril// bugd(a)y arpa käd bolzun “Buddha öğretisi yayılsın(?), arpa-buğday bol olsun” (HT VI) (Ölmez, 1994: 104, 118).

.... ikinti savım tegirmençi buğday [... (T I I I B 109 (75) (Sertkaya, 2012a: 224).

DLT

er bugday ügidi “adam buğday vb.ni öğüttü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 459). Buğday katında sarkıç suwalur “Buğday sayesinde karamuk da su görülür” (Kaçalın, 2019: 125)

KB

kör arslan bile қошнı buğday başı

basa ülgü boldı çadan ya işi “Bak aslanın komşusu Buğdaybaşı'dır [Başak]. Sonra çadan (akrep) ve yayın arkadaşı Ülgü [terazi] gelir” (Arat 2018: 112- 113).

Clauson (1972: 512) sözcüğün bazı modern lehçelerde fonetik değişikliklerle yaşadığını belirtir. Eren (2020: 78) sözcüğün kökünü bilmediğimizi söyler. Tietze (2002: 389)

‘bir hububat cinsi’ olduğunu belirtir ve etimolojisi için Doerfer’i işaret eder. Gülensoy (2007: 177) sözcüğün lehçelerdeki biçimlerini gösterir. Sözcük İbn-i Mühennâ Lugâti’nde buyda[y] şeklinde görülür (Gül, 2016: 91). Sözcük Orta Moğolcada ise bu’uday¹⁶²; Modern yazı dilinde ise buğuday şeklindedir (Şçerbak, 2019: 108).

13.67. Burçak

Ögel (1991a: 166-167) Türklerin baklagillerin hepsine ‘burçak’ adını verdiklerini söyler ve Uygur tıp metinlerinde enetkek burçak¹⁶³, kundu burçak¹⁶⁴, burçak kayıma¹⁶⁵, kara burçak¹⁶⁶ gibi ifadelerin geçtiğini belirtir. Ayrıca Ögel, Uygur Türklerinin burçak sözcüğünü bütün baklagiller için kullandıklarını söylese de sözcüğün ‘bezelye, burçak’ (Caferoğlu, 1968: 53); “fasulye ve bezelye (Skt. Mudga’nın karşılığı) (Wilkens, 2021: 200) anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

[kičä k]üntüz iki ödtä qizil burčaq bilän (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 406).

koyn yıllıg yılan yıllıg kişi bo yultuzka [sa]nlıg tugar livi aşı kara burč[ak tetir] “Die Menschen der Schaf- und Schlangen-jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise sind schwarze Bohnen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 134-135)..

üçünč kakani atl(ı)g mäjizi yipün ol agzı kara änätkäk burčakın täg boganlar k’k’t’w tep terlär (Zieme, 2007: 319).

[san-lıg tugar: livi] aşı yaşıl burčak (Yakup, 2008: 77).

DLT

iki burçak maddesi tanıklanmıştır: ¹burçak: ‘fasulye’ (Dankoff-Kelly 1985: 81); ²burçak: ter taneleri (Atalay, 1986: 117).

Clauson (1972: 357) kokulu bir şey anlamındaki bu:r- fiilinden gelmiş olabileceğini söyler. Bu kök biçimi Maytrisimit’te tanıklanmıştır. Fakat Ş. Tekin (2019: 162) sözcüğe emin olmamakla birlikte kokulu anlamını verir. Eren (2020: 80) bur- ‘güzel kokmak’ köküne +çak küçültme ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu söyler. Ögel (1991a: 261) Orta Asyalı

¹⁶²Bu’uday biçimi Buğda:y’ın telaffuzunu kolaylaştırmak için araya bir ünlü eklenmesi ve -ğ- sesinin ünlüler arası dudak sesine dönüşmesiyle oluşmuştur (Clauson, 2017: 192).

¹⁶³Hint burçağı. Bu bitki Vicia sativa değil, bu bir Hint baklası yani Phaseolus caracalla da olabilir (Ögel, 1991a: 166). Wilkens (2021: 107) Hint bezelyesi (Abrus precatorius).

¹⁶⁴Bu bitki Çince dipnotlarına göre (Abrus precatorius) olarak açıklanmıştır. Çünkü Türklerin kundu sözcüğü Çince hung-tou ile ilgili olabilir (Ögel, 1991a: 166). Wilkens (2021: 423) ise sözcük için kundu < Chin. (°du < Chin. dou) açıklamasını yapar.

¹⁶⁵Kıyma burçak şeklinde yorumlayabiliriz, ama kesin değildir (Ögel, 1991a: 166).

¹⁶⁶Rus bilim adamları tarafından kara nohut olarak açıklanmıştır (Ögel, 1991a: 166). ‘siyah burçak’ (Wilkens, 2021: 333).

Türklerin söyledikleri burçak sözcüğünün kaynaklar tarafından lûbyâ sözü ile karşılandığını söyler. Sebebini de Eski Türklerin ter taneleri için bile burçak demelerine bağlar. Türkçenin uzak lehçelerinden Çuvaşçada perza şeklinde görülür (Ögel, 1991a: 265). Ceylan (1997: 79) sözcüğün Macarcada borsó [borşō] şeklinde görüldüğünü söyler. Eski Çuvaşça biçimini *burçağ < *burçağ şeklinde tasarlar. Modern Çuvaşçada ise pırZa 'nohut, fasulye' şeklinde görüldüğünü belirtir.

13.68. Çavdar

Ögel (1991a: 172-173) sözcüğün aslının Farsça olduğunu söyler ve muhtemelen X. yüzyılda ya da daha önceki dönemlerde Türklerin batıya doğru yöneldikleri dönemlerde Türkler arasına girmiş olabileceğini düşünür. Sözcük yazıtlar dönemi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcüğün Farsçası çūdār şeklindedir (Tietze, 2002: 485).

13.69. Sarkıç/Sarkaç

Ögel (1991a: 175) XI. yüzyılda karamuk için ‘sarkaç’ sözcüğünün kullanıldığını söyler. Bu sözcüğün de Eski Türkçe döneminde tanıklanan sarkaçlan- ya da surkuçlan-¹⁶⁷ “yere yayılmak, yeri kaplamak” sözcüklerinden gelmiş olabileceğinin muhtemel olduğunu söyler. Fakat sarkaçlan- biçimi sarkaç kökünden türetildiği için böyle bir görüş doğru değildir. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Fakat karamuk sözcüğü ‘tanecik’ anlamında (Wilkins, 2021: 335) kullanılmıştır: ärki türki māñi-si toñası năčä üküš tālim ärsär ymä iglāmāk-lig utun (törü) sok-a yakın kälmiş-tä karamuk-ča ymä ymä tusulmaz “Kraft und Stärke, Seligkeit und Freude zahlreich und viel sein mögen, so wird die verruchte Sache der Krankheit, wenn sie ganz nahe kommt, ihr auch nicht einmal wie ein Körnchen nützen” (Zieme, 2020: 597-599). Ögel (1991a: 175) karamuk’un genellikle Eski Anadolu Türkçesinde görüldüğünü söyler. Fakat sözcük Eski Uygur Türkçesinde de tanıklanmıştır.

DLT’ye baktığımızda sözcüğün farklı okunduğunu görüyoruz. Dankoff-Kelly (1985: 156); saqič ‘gum succory’ [mārūra]; Atalay (1986: 492) sarkaç: “karamuk; yaban hındısına benzer bir ot”; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 198) sarkıç: acı marul. Yabani hindiba türünden bir bitki; Kaçalın (2019: 392) sarkıç “karamuk [ekin tarlalarında biten bir cins acı tohum] yaban hindibası [=acı bir marul] türünden bir bitkidir.

¹⁶⁷ Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 312) yazma 228’deki dipnotu gerekçe göstererek sözcüğü sorkuçlan-okumuşlar ve şu açıklamayı yapmışlardır: ¹sorkuçlan- biçek sorkuçlandı ‘bıçağın sapı zamk ile löklenerek sabitleştirildi’; ²sorkuçlan- er sorkuçlandı ‘adam lök sahibi oldu’; ³sorkuçlan- yir sorkuçlandı: yerde sarıçalı bitti ve yer sarıçalandı’

Ayrıca DLT’de sorkıç biçimi ‘sarıçalı (karamuk)’ anlamıyla da tanıklanmıştır. Bugday ile ilgili atasözünde geçer: bugday kutında sorkıç suvalur “buğdayın devlet ve bereketi sayesinde sarıçalı (karamuk) da su bulur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 451). Bu okuyuşu tanıklayabildiğimiz neşirlerde sadece Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 451, dipnot 1916) neşrinde tespit ettik. Ercilasun-Akkoyunlu metinde sarfıç şeklinde geçtiğini belirtmişler ve yazma 228’deki sorkıç ile ilgili dipnota bakınız açıklamasını yapmışlardır.

Clauson (1972: 848) sarkıç okur ve tek örnek olarak değerlendirir.

13.70. Arpagan

XI. yüzyılda Türkler yulaf için ‘arpaya benzer’ anlamına gelen arpagan sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991a: 178). Kâşgarlı bu sözcüğü “arpaya benzer bir bitkidir, başağı vardır; fakat tohumu yoktur” şeklinde açıklamıştır (Kaçalın, 2019: 79). Bu sözcük Çağatay Türk kültür çevresinde de tanıklanmıştır (Ögel, 1991a: 178).

13.71. Tügi

Ögel (1991a: 182) tügi, tügü, düğü sözcüklerinin ‘darı’yı karşılayan önemli sözcükler olduğunu söyler. Darıyı karşılayan ana sözcüğün ise darı olduğunu belirtir. Sözcük araştırmacılar tarafından tögi/tügi şeklinde okunmuştur. Wilkens (2021: 736) sözcüğü ‘darı, kabağı çıkarılmış pirinç’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ögel (1991a: 184) bir Uygur metninde geçen konak tögisi ifadesinin ne anlama geldiğinin açık olmadığını söyler. Konak darısı ya da kabağı çıkarılmış konak çeşidinden bir darı olabileceğini düşünür. Ögel’in bahsettiği bu sözcük TT VII’de geçmektedir. Arat (SEDTF, 1972: 310) sözcüğün geçtiği bölümü livi aş qonaq tükisi titir “Seine Opfrespeise ist die geschälte Hirse” şeklinde okuyup aktarmıştır. Zieme (2005: 130-131) ud yıllıg toñuz yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar: livi aş konak tögisi tetir “die Menschen der Rind-und Schwein-Jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise ist Kolbenhirse” şeklinde okuyup aktarmıştır.

DLT

Kâşgarlı sözcüğün Oğuzcada ‘darının kabağı çıkarıldıktan sonra kalan özü’ anlamında kullanıldığını kaydeder. Clauson (1972: 478) sözcüğün tö:g- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Doerfer’in sözcüğü Farsça veya bir başka dilden alıntı bir kelime olarak gösterdiğini belirtir.

13.72. Kürşek

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise “darının özü, suda veya sütte kaynatılır, üzerine yağ dökülür. Böylece yenen bir yemektir” (Ögel, 1991a: 191) şeklinde açıklanmıştır.

13.73. Toma/Tuma Buxsun

Ögel (1991a: 191) Karahanlı Türkçesi döneminde geçen Tuma buhsun adlı darı şarabının boza olduğunu söyler. Sözcük DLT’den başka bir kaynakta tanıklanmamıştır. DLT’de ise “dar şarabının küpün ağzından taşan kısmı” (Kaçalın, 2019: 482) şeklinde açıklanmıştır. Clauson (1972: 503) toma sözcüğünün morfolojik olarak to:- fiilinden türemiş bir isim veya sıfat olduğunu söyler. Fakat semantik olarak anlam ilişkisinin de açık olmadığını ifade eder. Buhsun sözcüğünün ise alıntı bir sözcük olabileceğini düşünür. Ercilasun ve Akkoyunlu’nun (2018: 448) sözcük ile ilgili görüşleri şöyledir:

“(tuma) tuma buhsun akdarı içkisinden küpün ağzına yükselen şey. Atalay, DTS tuma, Clauson, Dankoff-Kelly toma. Krş. Yeni Uygur tuma ‘bent; pınar, kaynak, su bendi’ (YUTS) CC tukala- ‘basarak kapamak, bastırmak, zulmetmek’ (KpTS), Altay, tumala- ‘1. boğmak’ (ATS). Bizce burada tuma ‘küpün daralan, boğulan veya kapatılan ağız kısmı’ anlamına geliyor”

13.74. Bekni/Begni

Bugday, darı ve arpa gibi tanelerden yapılan içkilere begni denir (Ögel, 1991a: 193). Eski Uygur Türkçesinde ‘bira’ anlamında tanıklanmıştır (Caferoğlu, 1968: 37). Bor begni ise üzüm şarabı anlamında kullanılmıştır (Ögel 1991a: 193). Fakat Uygur Türkçesinde borka, begnike gibi ayrı kullanımları da vardır (Ögel, 1991a: 193). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...baqır, luqlan, laqşa , quva yimiş, süđ bor, bägni... “Kupfer, luqlan Weizenmehl, Blumen, Obst mit Milch, Wein und (oder ?) Bier” (TT VII) (SEDTF, 1972: 323).

bir kün bir koñ eki küp begni bêtgeçi isiz yavız kul bîtidim “Bir gün bir koyun, iki küp bira. Yazıcı hakir kulunuz (ben) yazdım” (Or 8212/77 No.lu Yazma Parçası) (Yıldırım, 2017: 279-280).

Biz ilkide kişi etüz(inte erken) bor begni satguçı erd(imiz) “biz vaktiyle , insanlar aleminde (iken) şara ve bira satmış idik” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 180, 271).

tözün mančširi bodistv budainyañapata baxšī ävlig barqlıy bor bağ’ni içgüçi trz yangluq yorıy- lıy köşünmiş tæg “wie der Bodhisattva Ārya Mañjuśrī dem Guru Buddha-jñānapāda als ein Haus und Hof besitzen der Mönch mit dem falschen (Hend.) Wandel eines Wein und Biertrinkers

erschien” (BT VIII) (Kara-Zieme, 1977: 58).

DLT

Kâşgarlı ise buğday, darı ve arpa gibi şeylerden yapılan içki (şarāb) (Kaçalın, 2019: 104) şeklinde açıklamıştır. Bu içkinin iyice olgunlaşıp yoğunlaşmasına ise XI. yüzyılda bekni yewüldi denmiştir (Ögel, 1991a: 193)

Ayrıca Ögel (1991a: 193-194) Farsçada görülen begni sözcüğü esas alınarak uç noktada fikirler ileri sürmenin doğru olmadığını belirtir. Eski Türkçede bu sözcüğün köklü ve yaygın bir geleneği olduğunu söyler.

13.75. Tutturkan

Eski Türkçede pirinç anlamında kullanılan sözcüklerden birisi de tutturkan’dır. (Wilkens 2021: 765). Ögel (1991a: 206) sözcüğün bazı Uygurca metinlerde tutturkan biçiminde yazıldığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

mır tuturqan suwı birlä tomlitip içürsär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 426)

bars yıllıg it yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar livi aşı tuturkan tetir “Die Menschen der Tiger und Hund-jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise ist Reis” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 132-133).

çıntan piryañu sokup älgäp mir tuturkan suvı birlä içürsär kan sökmäkkä yaraşur (Zieme, 2007: 320).

... ı ıgaç ara üti açuksuz tutturkan kentir berk kamış “ bitki, arada boşluk olmayacak şekilde orada bitse, kendir sağlam kamış...” (AY V) (Uçar, 2009: 203, 277).

tuturkannıñ tarıgnıñ .. t[üş] yemişnıñ kavlanıñ tatıgları küçleri .. ançan ançan yme yokadur “ Pirinci, ekinin, meyve (ve) sebzenin tatları (ve) verimi yavaş yavaş yok olur” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 344, 384).

DLT

Kâşgarlı, tuturqān “pirinç” (Dankoff-Kelly, 1985: 202) şeklinde açıklamıştır.

Clauson (1972: 460) sözcüğün TT VIII ve Kâşgarlı’da -k-’ li olduğunu fakat diğer Uygur metinlerinde belirsiz olduğunu söyler. Sonraki dönem şekillerinin -ğ-’li olduğunu belirtir. Tuttur- ile semantik bir bağının olmadığını ifade eder.

13.76. Birinç

Çinliler ve Türkler arasındaki ticarete baktığımızda Çinlilerin genellikle Türklere pirinç ve ipek verdiklerini; Türklerin ise bunların karşılığında çoğunlukla at bazen de koyun, sığır gibi

hayvanlar verdiklerini görmekteyiz. Örneğin Çinlilerin elinde bir rehine olan Hu-yon-he memleketine dönerken yanında 34.000 hu pirinç götürmüştür (İzgi, 2017: 101). Yukarıda verdiğimiz açıklama pirincin Türkler ve Çinliler için önemli olduğunu gösterir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘pirinç ve sarı bakır’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 179). Ögel (1991a: 209) Türklerin başlangıçta pirinç için ‘tutturgan’ sözcüğünü kullandıklarını belirtir ve Türklerin Orta Asya’da ‘pirinç’ sözcüğünü kullandıklarına dair belge bulamadığını söyler. Sözcüğün Farsçaya, Sanskrit dili tesiri ile geldiğinin bilim adamları tarafından kabul edildiğini yazar. Hatta Yunancadaki oryza briza sözcüklerinin Sanskrit dillerinden geçtiğini ileri sürenlerin olduğunu belirtir.

Wilkens (2021: 179) sözlüğünde birinç maddesini vermiş ve ‘pirinç, sarı bakır’ şeklinde açıklamıştır. Fakat biz sözcüğü tanımlayamadık. Ögel (1991a: 213) sözcüğün XIV. yüzyılda girmiş olabileceğini ileri sürer.

13.77. Kabak

Ögel (1991a: 220) kabağın Orta Asya’da çok eski çağlardan itibaren tanındığını söyler ve sözcüğün Türkçe olmasını da kanıt olarak gösterir. Kabağın Eski Uygur tıp kitaplarında birçok hastalığa ilaç olarak tavsiye edildiğini ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

uskada livang qabaq quası yıpar (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410).

yürüng qabaq čäčäki (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 429).

DLT

Kâşgarlı sözcüğü “kabak: kabak. Bu, taze iken yenilen kabaktır” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 164) şeklinde açıklamıştır. Sözcük Kaçalın (2019: 219) tarafından kapak şeklinde okunmuştur. Clauson (1972: 582) sözcüğün morfolojik olarak ka:b sözcüğüne getirilen küçültme eki ile oluşturulduğunu; kapak sözcüğünün ise *kap- gibi bir kökten küçültme eki ile türetildiğini belirtir. Her ikisinin de ayrı sözcükler olduğunu yazar. Ayrıca Clauson (2017: 192) Hily’de geçen sebze isimlerini belirtirken sözcüğün Moğolcada’da kabağ şeklinde görüldüğünü söyler.

13.78. Karpuz

Ögel (1991a: 223-224) Uygurların Orhon bölgesinde yaşarken bile karpuz ekimini bildiklerini söyler. Karpuz sözcüğünün ise eski metinlerde geçmemesini karpuzun bir kavun çeşidi olarak görülmesine bağlar ve bu yüzden yeni bir sözcük kullanılmadığını belirtir. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan karpuz ise Farsça ħarbüz sözcüğünden gelir (Karaağaç, 2015:

420).

13.79. Büken

Ögel (1991a: 224) DLT’de büken adlı bir meyvenin geçtiği söyler. Bu meyveyi Besim Atalay’ın ‘Hint kavunu’ şeklinde tercüme ettiğini belirtir. Sözcüğün Arapça karşılığının bittih hindi olduğunu yazar. Hind bittiği sözcüğünün İbn Baytar tercümesinde görüldüğünü söyler ve Anadolu Türklerinin bu Arap-Fars sözcüğünü karpuz olarak tercüme ettiğini ifade eder. Bittih sözcüğünün aslında kavun olduğunu söyler ve karpuzla sürekli karıştırıldığını belirtir. Dîvânu Lügâti’t-Türk’ün diğer neşirlerine baktığımızda sözcük için şu anlamların verildiğini görüyoruz: karpuz [baṭīx hindi] (Dankoff-Kelly, 1985: 83); “Hint kavunu, karpuz” (Citrullus lanatus) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 172); “Hint kavunu” (bittih hindi) (Kaçalın, 2019: 133). Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Clauson, 1972: 328.

13.80. Kagun

Ögel (1991a: 228) kagun kökünden gelen kavun sözcüğünün Türkçe olduğunu ileri sürer. Burada Ögel’in bahsettiği gibi bir kökten gelme söz konusu değil, sadece -g- > -v- ses değişmesi vardır. Karaağaç (2018: 175) -g- iç sesinde görülen -g- > -v- değişimini eski ve yeni Türk dillerinin bütününde görülen bir ses olayı olarak açıklar. Ögel (1991a: 228) Uygurların Turfan bölgesinde çok erken çağlarda ekim işine girdiklerini, bugün dahi Turfan bölgesinde iyi kavunlar yetiştiğini söyler. Ayrıca Uygurların kavun ve karpuzu Kitanlılara öğrettiklerini de biliyoruz (İzgi, 2017: 82). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...]/ kagun (Wilkens, 2000: 104) sözcüğün buradaki bağlamı açık değildir.

DLT

Şu atasözünde tanıklanmıştır: kâgun karma bolsa edisi ekki elgin tegir “Kavun çalınırsa sahibi de iki eliyle yakalar” (Kaçalın, 2019: 211). Ayrıca, DLT’de keçeleşmiş kavuna kidhize kavun (Ögel, 1991a: 229) denilmiştir. Bu ifade tam olarak DLT’de kidizgek¹⁶⁸ kâgun: Tazeliği giden ve keçe gibi sertleşen kavun (Kaçalın, 2019: 269) şeklinde açıklanmıştır.

KB

neçe körklüg erse kâgun taş yüzi

yıdı ya bedizi ya meñzi tözi “Kavunun dışı, kokusu, şekli veya rengi ne kadar güzel olursa

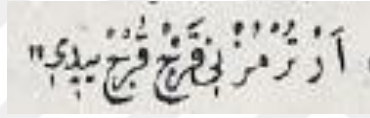
¹⁶⁸ Kidiz sözcüğü Eski Türkçede “keçe” anlamına gelmektedir (Ögel, 1991a: 229). mnçk sunçuk kidiz töşekde ulatı idişin tavarın yalınğuz erksinip mening ol işletdim “Yatak, dinleci kâsesi, keçe, döşek ve diğer kapkacağı yalnız gaspedip ‘benimdir’ (diye) işlettim” (MS) (Ş. Tekin 2019: 137, 246).

olsun” (Çağbayır, 2019: 373).

Clauson (1972: 611) sözcüğün morfolojik olarak *ka:ğ- kökünden gelmiş olabileceğini söyler. İki uzun ünlü içeren kelimelerden biri olduğunu ifade eder ve alıntı bir sözcük olarak değerlendirir. Eren (2020: 479) sözcüğün kökünü açık olarak bilmediğimizi söyler. Räsänen (1969: 220) Mo. gaun ‘Melone’ < Tibetçe ga-gon, kau < ? Çin. şeklinde açıklar. Gülensoy (2007: 479) bu görüşün yanlış olduğunu söyler. Sözcük Orta Moğolcada ka’un ‘kavun’ biçimindedir (Şçerbak, 2019: 128). Sözcük Karaağaç’ın alıntılar sözlüğünde tanıklanmamıştır.

13.81. Tarmuz/Turmuz

Ögel (1991a: 230) eski Türk kaynaklarında hıyar ile ilgili bir bilgi olmadığını belirtir. Kâşgarlı’nın vermiş olduğu tarmaz veya tarmuz sözcüğünün ‘şen-hıyar’ (Lupinus Termis) anlamına geldiğini söyler. DLT’de sözcük şu şekilde geçmektedir: Er tarmaznı karç kurç yīdi “adam şenhıyarı karç kurç diye ses çıkararak yedi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 148). Atalay burada geçen tarmaz sözcüğünü Turmuz olarak okumuştur:

(DLT I) (1985: 343).

Atalay’ın vermiş olduğu Arap harfli yazımda ötre gözükmetedir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 148-149, dipnot: 630) yazma 230’da te ve mim’in üzerindeki harekelerin üstün olduğunun açık olduğunu söylerler. Kaçalın (2019: 222) ise tarmuz okumuştur.

13.82. Çagmur/Çamgur

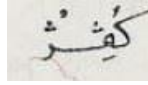
Ögel (1991a: 240) kırmızı pancar türüne ilk olarak XI. yüzyıl kaynaklarında rastlandığını söyler. Kâşgarlı’nın bu sözcükleri Arapça şelçem sözcüğüyle karşıladığını, Brockelmann’ın bunu ‘kırmızı pancar’ olarak çevirdiğini belirtir. Diğer DLT neşirlerinde sözcüğün genellikle ‘şalgam’ olarak açıklandığını görüyoruz. Çagmur ve çamgur biçimi bir metatez örneğidir. Clauson (1972: 408) çagmur biçiminin Kâşgarlı’ya özgü bir yazım olduğunu belirtir. Sözcüğün aslının bu olabileceğini söyler ve yağmur ile karşılaştırmayı açıklamasını yapar.

13.83. Sarıg turma

Ögel (1991a: 242) Orta Asya Türklerinin havuca ‘sarıg turma’ dediklerini belirtir. Turma¹⁶⁹ sözcüğü aslında Eski Uygur Türkçesinde ‘turp, japon turpu, beyaz turp, şalgam’

¹⁶⁹ ... turma suvı isidip tamızsar sönär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410). Ögel (1991a: 246) Türklerin Soğdlarla birlikte yaşarken turma sözcüğünü birlikte kullandıklarını söylemiş ve sözcüğün kökeninin Sanskritçeye kadar gittiğini ifade etmiştir.

(Wilkens, 2021: 760) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu sözcük ve Türklerde havuç konusunda Kâşgarlı önemli bilgiler vermektedir: “(sarig turma) Buradan havuç için “sarı turp” anlamında sarig turma denir. Argu halkı ona gizri der; bunu Farsların havuç için kullandıkları “gezer” kelimesinden almışlar ve hafifletmişlerdir. Oğuzlar ise geşür¹⁷⁰ derler; onlar da bunu Farslardan almıştır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 187). Kâşgarlı tadı bozulmuş turp için köwij turma denildiğini belirtir (Kaçalın 2019: 297). Sözcük küwij şeklinde de okunmuştur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 157). Clauson (1972: 688) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve /j/sesinden dolayı bu sözcüğü Soğdcadan alıntı olarak değerlendirir.

küwij sözcüğünün DLT’deki yazımı: (Atalay, 1985: 366).

13.84. Soğan

Eski Uygur Türkçesinde sogun ve oşgun (Wilkens 2021: 516, 619) şeklinde görülür. Clauson (1972: 245) bu durumu bir metatez örneği olarak değerlendirir. Ögel (1991a: 249) Türkçe konuşan tüm kavimlerde sözcüğün soğan, soğan, sugan, sogun, sogono şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün Moğolcaya songkina şeklinde geçtiğini belirtir. Clauson (2017: 192) Hily’de geçen sebze isimlerini belirtirken so:ğan/so:ğun’nun Moğolcada so’oñgina şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kim kan kaşansar sogun-nı bışurup mır birlä yesär keṭär (Knüppel, 2013: 45).

DLT

sögun ~ sögan: soğan. Gayın harfinin ötreli ve üstünlü şekliyle (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 176).

Çincede sarımsak ilk defa “suan, svan” adı ile görülmüştür (Ögel, 1991a: 251). Bu sözcüğün Türkçedeki soğan ile yakın olması üzerinde önemle durulması gereken bir konudur (Ögel, 1991a: 251). Stachowski (2019: 305) sözcük için şu açıklamayı yapmıştır:

“biol. ‘Zwiebel (Allium cepa)’ = gag.su(v)an id. = auig. mtü. chal. sogan, trkm. ʒogan, tschag. soġan, bschk.dial. sywgan id. < *soġan < gtü. *soj- > ttü. soy- (VEWT425a; ĖSTJa VII 276; Tekin 1995a: 78 [*sögun]; Eren 1999a; Rybatzki 2001: 156–159; Aydemir 2005b: 35, 36). – Vgl. soymak.”

Eski Uygur Türkçesinde ‘sevimli’ anlamına gelen bir soğançıġ sözcüğü daha tanıklanmıştır: soğançıġ körkinge tükelligim tenġrim ikileyü ayıtu teginür men “Ey benim sevimli yüzüm, tanrım saygıyla bir daha soruyorum” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 17, 23). Arat’ın (2007: 372)

¹⁷⁰ Osmanlı kitaplarında sıkça kullanılmaktadır (Ögel, 1991a: 243).

sözcük üzerine görüşü şöyledir: “tatlı, soğan gibi tatlı”; soğanın bugün bizim bildiğimiz cinslerinden, daha bir çok çeşitleri bulunduğu kolayca tahmin edilebilir. Türkçede bu ismin muayyen bir sebze çeşidinden ziyade, sebze veya meyvenin dış şekli iç bünyesine göre verildiği anlaşılmaktadır”. Fakat bu sözcük bazı araştırmacıların düşündüğü gibi [Bang, TT VI, not 25’e göre ← soğan “soğan” +sığ/çığ] soğan ile ilgili değildir (Hamilton, 2020: 177).

13.85. Sarımsak/Sarımsak

Ögel (1991a: 251) Uygur metinlerinde sarımsaktan söz açılmadığını söyler. Bu durum aslında Eski Uygur Türkçesinde sarımsak sözcüğünün görülmemesinden kaynaklıdır. Sarımsak anlamında kullanılan *osgun*, *sadun~satun*¹⁷¹ (Wilkens 2021: 516, 573) gibi sözcükler vardır. Bu sözcük Moğolların Gizli Tarihi’nde *sudun* şeklinde görülür (Ögel, 1991a: 251). DLT’de ise *sarmusak* ve *samursak* biçiminde görülür: *sarmusak* "sarımsak" *samursak* da bunun başka bir söyleyişidir (Kaçalın 2019: 393). Buradan da anlaşıyor ki eski Türkler sarımsağı Anadolu’daki şekle yakın bir şekilde söyleyip yazmıştır (Ögel, 1991a: 251).

Clauson (1972: 853) sözcüğün **sarum* gibi bir kökten türetilmiş olabileceğini belirtir. Ayrıca Bk. Eren 2020: 450, Gülensoy, 2007: 737-738.

13.86. Kewürgen

Türkler genellikle yaban soğanını ve yaban sarımsağını birbirinden ayırmamışlardır (Ögel, 1991a: 252-253). Karahanlı Türkçesinde yaban sözcüğünü ifade etmek için *kewürgen* sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 1991a: 253). Ercilasun-Akkoyunlu’nun (2018: 227) bu sözcüğü ‘ada soğanı’ (*Urginea maritima*) şeklinde çevirdiklerini görüyoruz. Ayrıca Kâşgarlı Oğuzların buna kömürgen dediklerini belirtir (Kaçalın, 2019: 297). Anadolu’nun birçok bölgesinde sarımsak için *gömürgen*, *gömülgen*, *körmen* (Ögel 1991a: 253) sözcüklerinin kullanıldığını biliyoruz.

Ögel (1991a: 253) Moğolların Gizli Tarihi’nde *mangğirsun* sözcüğünün ‘yaban soğanı ve yaban’ anlamında kullanıldığını belirtir. Altay Türkçesinde *manğğır*, *pagır* adlı ‘yaban soğanı’ çeşidi görüldüğünden bahseder. Bu kültür sözcüğünün Türkçe mi Moğolca mı olduğu hakkında bir görüş ileri sürmenin erken olduğunu belirtir.

13.87. Badıç

Ögel (1991a: 259) Anadolu köylerinde *mercimek*, *fasulya*, *bakla*, *mercimek* gibi taneli

¹⁷¹ *satun suvı yig şäkär suvı...* (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410).

bitkilere Badhiç (badıç) denildiğini belirtir. Sözcüğün köklerine inebilmek için elimizde yeterli belge olmadığını söyler ve Kâşgarlı'da geçen badıçlıg yıgaç “üzüm asmalarına çardak yapmak için ayrılan ağaç”; badhiç üzümlendi “asma çardağı üzümlendi” ifadelerini örnek gösterir. Sözcüğün Farsçada wāyic ve Tacikçede vo’iş şeklinde kaydedildiğini söyler. Eren (2020: 41) badıç: ‘fasulye, bakla gibi yeşil sebzelerin içinde tohumların sıralanmış bulunduğu kabuğu’ < Erm. Patič ‘seed-vessel, husk, pod’ , yer. badinǰ ‘green, bean’ açıklamasını yapar. Derleme sözlüğünde ise (2019: 466) (Cilt I) ‘Zile çevresi, Tokat, Gümüşhane; Kilis, Antep gibi bölgelerde yeşil sebzelerin çiçekten hemen sonraki küçük hâli’ şeklinde açıklanmıştır.

13.88. Yasumuk

Ögel (1991a: 262) Eski Türklerin mercimeği (Lens esculenta, Ervum lens) çok erken çağlardan beri tanıdıklarını söyler. İlk dönemlerde mercimek için yasumuk veya yesimuk sözcüğünün kullandığını belirtir. Sözcüğün Uygur tıp kitaplarında görüldüğünü ifade eder. Arat’ın bu sözcüğü darı şeklinde açıkladığını belirtir. Arat’ın bu açıklamasına şüpheli yaklaşır. Sözcüğün Eski Uygur tıp metinlerinde geçtiği bağlam şöyledir:

Ämig šišip agrısar sarıg muǰa yasumuk mini... (Knüppel 2013: 45).

Sözcük DLT’de tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 975) yasumuk (veya yasmuk?) “mercimek” şeklinde açıklar son ekin -ıruk değil -ruk olduğunu söyler. ‘düz bir tohum’ anlamındaki yas- kökünden türemiş bir isim olabileceğini düşünür. Ayrıca Çağatay Türk kültür çevresinde de yasmuk ve yasumuk şeklinde görülmüştür. (Ögel, 1991a: 263).

13.89. Nohut

Ögel (1991a: 264-265) nohut’un (Cicer arietinum) erken dönemlerden beri Türkler tarafından bilindiğini söyler. Sözcüğün Eski Uygur metinlerinde nukut, nokut şeklinde geçtiğini belirtir. Sözcüğün Farsça olduğu teorisinin kesin olmadığını belirtir. İbn Baytar’da nohut sözcüğünün görülmediğini dile getirir. Wilkens (2021: 494) nohot ~ nohut < Neupers. Noxod ‘nohut’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yana iç köküzkä nuqutčani yumşaq... (Heilkunde I) (Rachmati, 1930: 462).

Sözcük DLT’de tanıklanmamıştır. TS’de (2011: 1777) nohut: Farsça noḥūd şeklinde açıklanmıştır.

13.90. Büsteli

Ögel (Atriplex hortensis L.)’nin Türkler tarafından ‘pazı’ olarak bilindiğini söyler. Kâşgarlı Mahmud’un pazı için büsteli ya da püsteli sözcüğünü verdiğini belirtir.

Brockelmann'ın ise sözcüğü bustuli şeklinde okuduğunu ifade eder. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 196, dipnot 829) yazma 247'de büsteli şeklinde geçtiğini söylerler.

13.91. Aluç

Ögel (1991a: 279) sözcüğün ilk defa XI. yüzyılda DLT'de görüldüğünü söyler. Besim Atalay'ın şeftali; Brockelmann ise Arapça karşılığını 'kayısı ve şeftali' şeklinde açıkladığını belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 60) emin olmamakla birlikte 'içinde gözün hararetini giderici bir madde bulunan bir tür sürme (soğutucu nesne)' anlamını vermişlerdir. Ayrıca Ercilasun ve Akkoyunlu'nun (2018: 60, dipnot 243) sözcük için vermiş olduğu dipnot önemlidir:

Brockelmann, Atalay, Clauson ve Dankoff-Kelly; kelimenin Arapça karşılığı olan beru:d'u yanlış kabul ederek berqu:q şeklinde düzeltmişler ve "alıç" anlamını vermişlerdir. Ancak yazmada beru:dun yazılışı çok açıktır. Ahterî-i Kebîr'de berûd : "soğutucu nesne ki onunla hararet defederler. Ve dahi göze çektikleri sürme "

Kaçalın (2019: 69) sözcüğü "göz damlası" (barûd) olarak anlamlandırmıştır. Türkiye Türkçesindeki alıç için bk. Eren 2020: 12.

13.92. Alma

Ögel (1991a: 280) Türklerin elmayı çok eski dönemlerden beri bildiklerini söyler. Alma ve almıla sözcüklerinin de Türkçe olduğunu ifade eder. Sözcüğün bütün Türk lehçelerinden başka Moğolca, Mançuca ve Fin-Ugor dillerine kadar yayıldığını belirtir.

Wilkens (2021: 28-29) sözcüğün alımla ve alımla şeklinin olduğunu söyler ve alıntı bir sözcük olarak değerlendirir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

[...] ädggü alımla yemiş tälim "(und die Bewässerung ist) gut. Äpfel ... Obst (ist) reichlich." (HT III) (VATEC).

DLT'

Oğuzlar alma şeklini (Karahan, 2013: 261) diğer Türkler ise alımla biçimini kullanırlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 65). Ayrıca diğer okuyuşlar için bk. (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 60, dipnot 274.) Ögel (1991a: 281) sonradan diğer Türklerin hepsinin alma/elma dediklerini söyler ve bunun sebebini açıklamamanın çok güç olduğunu belirtir. Karahan (2013: 261) bugün sadece Halaç Türkçesinde alımlua biçiminde kullanıldığını söyler.

Clauson (1972: 146) sözcüğün Hint- Avrupa dillerinden alıntı olabileceğini düşünür. Sözcük Moğolcada ise alımla (elma telaffuzunu kolaylaştırmak için bir ünlü eklenmiştir) şeklinde tanıklanmıştır (Clauson, 2017: 193). Eren (2020: 163-164) kökenini bilmediğimizi

söyler ve Türkçede alma biçiminin elma'ya çevrildiğini belirtir (ala>ela gibi). Brockelmann alımla biçiminin haploloji sonunda alma'ya çevrildiğini yazar (Akt; Eren 2020: 164). Tuncer Gülensoy (2007: 330) XI. yüzyılda Türkçede tanıklanan alma ve alımla sözcüklerinin alıntı olduğu yönündeki görüşlerin bir teoriden öteye gidemeyeceğini belirtir. Doğu Türkistan'daki ve Kazakistan'daki Almatı; Anadolu'daki Elmalı yer adlarını örnek olarak gösterir.

Elma Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Ögel (2014a: 603) Türk Mitolojisi Cilt II eserinde Türklerin elmayı çok eskiden beri tanıdığını; Orta Asya'da Almalığ¹⁷² gibi bir şehrin ve Alma-Ata gibi bir evliya makamının olduğunu söyler. İbni Mühennâ Lügati'nde alma şeklinde tanıklanmıştır (Gül 2016: 68). Şçerbak (2019: 97) ET'deki biçimlerini şu şekilde gösterir: alma ~ alımla ~ almıla; Türkiye Türkçesi: elma; Çuv. ulma; Moğol yazı dili: alima 'elma'. Karaağaç'ın (2021: 279) tespitlerine göre sözcük Türkçeden şu dillere geçmiştir: Far. almıla, alımla, alima, ālma "elma"; Mac. álma "elma"; Rom. alma "elma" ; Bul. almá; Srp. ālma "elma"; Arn. állme, állmja "elma"

13.93. Armut

Bu meyve adı Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991a: 282) Türklerin bu sözcüğü Orta Asya'daki Tacik ve Sart kültüründen aldıklarını söyler. Sözcüğün bahsedilen bu dillerde ermud şeklinde olduğunu, Türklerin ise kendi fonetik özelliklerine göre armud yaptıklarını belirtir. Sözcüğün XI. yüzyılda yığaç armutlandı "ağaç armutlandı" şeklinde kullanıldığını ifade eder.

Ayrıca DLT'de geçen armut katutı Kaçalın (2019: 232) tarafından "Armut kurusu [yani kurutulmamış]; Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 318) tarafından "armudun yarısı" demektir şeklinde açıklanmıştır. Atalay (1986: 284) ise sözcüğün Barsgan lehçesinde 'armudun çenedi, bir parçası' anlamına geldiğini söyler. Ayrıca sözcüğün diğer anlamları için bk. (Karahana 2013: 401-402).

Karaağaç (2015: 171) sözcüğün Türkçeye Farsçadan girdiğini söyler (< Far. emrūd, ermūd < T. erūk ~ erteme, ertpe ~ kerteme, kerte> Mac. Körte) şeklinde açıklar. Türklerin armut için söyledikleri en eski söz kertme'dir (Ögel 1991a: 282).

Ögel'in (1991a: 282) dikkat çektiği bir başka konu da Türklerin armut için kullandıkları en eski sözcüğün kertme olmasıdır. Biz bu sözcüğü Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklayamadık. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesinde Armut anlamına gelen çeşitli sözcükler

¹⁷² Almalığ Doğu Türkistan'da İli Nehri üzerinde bugünkü Gulca şehrinin yakınında bir şehirdir (Ölmez, 2020: 331).

vardır. Örneğin murut (Skt. Kapittha'nın da eş değeri= Limonia acidissima veya Feronia elephantum, bir yabani elma) armut (Wilkens 2021: 482) anlamında kullanılmıştır.

13.94. Awya

Ögel (1991a: 283) 'ayva'nın (Cydonia vulgaris) anavatanının Kafkasa ile Kuzeydoğu Anadolu ve Hazar Denizi kıyıları olduğunu söyler. Ayva sözcüğünün Türkçeye, Farsça âbî sözcüğünden geçmiş olabileceğini belirtir. Karahanlı Türkçesi döneminde sözcüğün awya şeklinde görüldüğünden bahseder. Kelimenin kökenini anlayabilmek için Soğd ve Tacik kültürlerinin incelenmesi gerektiğine dikkat çeker.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde avya (Wilkens, 2021: 84) şeklinde karşımıza çıkar. Bazı araştırmacıların bu sözcüğü 'utanç, ar, haya' şeklinde anlamlandırdıklarını görüyoruz. Bk. Caferoğlu, 1968: 24. Caferoğlu'nun avya olarak belirttiği sözcük aslında ayyat (ıyat) (Wilkens, 2021: 292)'tır.

DLT'de şu atasözünde tanıklanmıştır: Açığ awya tışığ kamattı "Ekşi ayva dişi kamaştırdı" (Ögel, 1991a: 283).

Clauson (1972: 268) ödünç bir sözcük olarak değerlendirir. Ayrıca sözcük için bk. Röhrborn, 1977: 280.

13.95. Yagak

Ögel (1991a: 287-288) ceviz (Juglans regia) kültürünün başlangıcını öz Türkçe bir sözcükten aldığını söyler. Bu sözcüğün de Eski Türkçe döneminde tanıklanan yagak sözcüğü olduğunu ifade eder. Derleme Sözlüğü'nden örnekler sunar. Sözcüğün Irk Bitig'de tanıklandığını belirtir. Irk Bitig'de geçtiği bağlamlar şöyledir:

Yağak ıgaç yaylağım kuşlūg ıgaç kışlağım "Ceviz ağaçları yaylam, kuşların çokça bulunduğu ağaçlar kışlağımdır" (Yıldırım, 2017: 46).

yağaklıg tograk üze tüşepen yaylayur men " Cevizli (= cevize benzer meyveli) kavak ağacı üzerine konup yazı geçiyorum" (Yıldırım, 2017: 48).

Diğer Uygur metinlerinde ise:

bir yagak... (Raschmann, 2009: 131).

... bir mannur (?) bir siliñ ///i(?) kızıg käviz altı y(e)g(i)rmi yagak " 1 manmur (?), 1 (yumuşak) ipek kenar halısı, 16 ceviz..." (Ayazlı, 2016: 495, 544).

Bu sözcük XI. yüzyılda da kullanılmaya devam etmiştir (Ögel, 1991a: 288) DLT'de yagak: ceviz (Dankoff-Kelly, 1985: 209); soyulması kolay olan ceviz için akı yıgak 'iyi cins ceviz' denir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 44) şeklinde açıklanmıştır. Yağaklıg yıgaç 'cevizli

ağaç' ifadesinde geçen yağaklık ise 'cevizlik, cevizin bol olduğu yer' anlamına gelir (Kaçalın, 2019: 544).

Clauson (1972: 900) sözcüğün muhtemelen kapsayıcı bir terim olduğunu düşünür ve morfolojik olarak yağ- “ağaçtan yağın bir şey anlamında” kökünden türemiş olabileceğini söyler; fakat bunun da mümkün görünmediğinden bahseder.

13.96. Koz

Ögel (1991a: 288) sözcüğün Orta Asya'nın yerlileri olarak tanımlandığı Soğd ve Tacik kültüründen geldiğini söyler ve Uygurların hukuk vesikalarında bu sözcüğün tanıklandığını belirtir. Sözcüğün Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür daireleri ile birlikte Anadolu'da da kullanıldığını ifade eder. Bu sözcüğü Türkçe bir sözcük olarak değerlendirir. Caferoğlu (1968: 184) sözcüğe birinci olarak ceviz, ikinci olarak 'alev, kor, köz, ateş' anlamlarını vermiştir. Sözcük DLT'de tanıklanmamıştır.

13.97. Üjüm

Ögel (1991a: 289) Türklerin eskiden dut ağaçlarına üjim adını verdiklerini söyler. Batı Türkistan coğrafyası ile erken dönemlerde iletişim kuran Batı Türkleri ve Oğuzların bu sözcüğü unuttuklarını belirtir. Doğu Türklerinin ve Uygurların ise çüşüm dediklerini söyler. Sözcüğün üzüm ile bağlantısı olup olmadığı hakkında bir fikir ileri süremeyeceğini belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çüşüm “dut” şeklinde görülür. Wilkens (2021: 243) çüşüm > Çin. chu ren ~ chu shen şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

çüşüm söğüt {-niñ} yürün kasık-ı bir bakır buda tüpi (Knüppel, 2013: 47).

DLT

üjme: dut. İki çıkaklı ze ile (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 54).

Ayrıca Tarançı Türklerinde bu sözcük üjüme, Çağatay ve Uygur Türk kültür çevrelerinde ise ucme, uçma şeklinde görülmüştür (Ögel, 1991a: 290).

13.98. Erük

Laufer'e göre erik çok eski dönemlerden itibaren Çin'de görülür. Bundan dolayı Orta Asyalı Türkler erikle çok erken dönemlerde tanışmışlardır (Ögel, 1991a: 290). Eski Uygur tıp metinlerinde erik, erük sözcüğünü ve erik ile yapılan ilaç reçetelerini görüyoruz (Ögel, 1991a: 291). Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde erik, kayısı ve meyve bahçesi gibi (Wilkens, 2021: 121) çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

küç tüzün saunqça beläkimiz bir qap quruy üzüüm sanmış tüzünkä beläkimiz bir ärük “De la part de Küç Tüzün, notre cadeau pour le Saun (Général) est un sac de raisins secs, et notre cadeau pour Sanmış Tüzün est un [sac?] d'abricots.” (Hamilton, 1986: 148-149).

yeti tsun teräk ıgaç [üzä azu]ça ärük ıgaç üzä iki sı[tır] çuža üzä bitip targlag [...]y kazıp kömzün “[Man soll dieses Amulett auf] sieben Zoll Pappelholz [oder] auf Pflaumenbaumholz mit zwei sı[tır] Zinnober schreiben und auf dem Feld [...] vergraben” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 184). kök tallar yipün törlüg ärüklär kök tıtlar tärsgülär tagıl'mış ärdi “grüne Weiden, rote Pfirsiche grüne Lärchen und Kiefern waren (überall) verstreut.” (HT VIII) (VATEC).

DLT

erük: şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı olarak tanımlanır. Birbirlerinden vasıflarıyla ayırt edilmektedirler. Örneğin şeftaliye (persica vulgaris) tülüg erkük; kayısıya (Prunus armeniaca) sārıg erük; siyah erik'e ise (Prunus domestica) ise kara erük¹⁷³ denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 33). Şeftalinin tüylü olmasından dolayı şeftaliye tülüg erük adı verilmiştir. Eren (2020: 169) sözcüğün kökü hakkında görüş ileri sürmez, Doerfer'in sözcüğü ir, er 'früh, früh sein' kökünden getirdiğini söyler. Gülensoy (2007: 337) da er-(ü)k biçiminde açıklamıştır. Sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiştir. Orta Moğolcada erük 'erik' biçiminde görülür (Şçerbak, 2019: 154). İML'de erük 'erik' şeklinde tanıklanmıştır. Gül (2016: 125) sözcüğün Modern Moğolcada tanıklanmadığını söyler. Ögel (1991a: 292) sözcüğün Moğollara, Altaylar üzerinden çörög, çörüg şeklinde geçtiğini söyler. Fakat biz Lessing'in (2017) sözlüğünde böyle bir sözcük tanımlayamadık.

13.99. Kosık/Kusık

Ögel (1991a: 294) fındığın Türklerde üç gelişme çağı gösterdiğini söyler:

- 1) Türklerin henüz daha Orta Asya'da iken fındık için söyledikleri kosık, kosuk sözleri –belki de şehirli Türklerin-, birinci kültür gelişmesini gösteriyordu. Kosıklık “cevizliklik” demektir.
- 2) İkinci çağ Batı Türklerinde, çetlevük sözcüğü ile açılıyordu. Sözüün öz Türkçe olması sebebi ile, bu gelişme, belki de birincisinden daha eski idi.
- 3) Üçüncü gelişme, bunduk ve fındık sözleri ile Anadolu Türkleri tarafından açılmıştır. Bunun yanında çetlevük sözü, Anadolu Türklerinde unutulmamış ve söylene gelmişti.

Ögel'in bu görüşlerini değerlendirmeden önce sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmadığını söyleyebiliriz. Ögel'in Orta Asya'da iken kullanırlar şeklinde ifade ettiği kosık veya kosuk sözcüğü karşımıza ilk kez DLT'de çıkmaktadır. Sözcük üzerine farklı okumalar da vardır. Bu okumalar şöyledir: Atalay (1986: 348) kosık/koşuk; Dankoff-Kelly

¹⁷³ Bu erik türü Moğollara hara örög şeklinde geçmiştir (Ögel, 1991a: 291).

(1985: 149) qusiq “findık ağacı” (hazel); Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 165) kusık ‘findık’; Kaçalın (2019: 306) kusak: findık (cillawz).

Ögel çetlevük sözcüğünün daha eski olabileceğini söyler. Burada dikkati çekmek istediğimiz nokta eğer sözcük kusık sözcüğünden daha eski olsaydı Eski Türkçe dönemi metinlerinde mutlaka görülürdü. Bu yüzden sözcüğün eskiliği ile ilgili bir görüş ileri sürülemez. Clauson (1972: 667) birkaç çeşit ağaç meyvesi için kullanılan bir kelime olarak tanımlar ve bazı lehçelerdeki şekillerine yer verir. Doerfer’in sözcüğü Fars. qusūq’tan ödünçleme şeklinde değerlendirdiğini belirtir. Ögel (1991a: 294) sözcüğün koz “ceviz” kökünden küçültme eki getirilerek oluşturulduğunu belirtir. Son sesteki diş ötümsüzü z’nin -z> -s olarak ötümsüzleşmesi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden itibaren görülen bir ses değişmesi (Karaağaç, 2018: 231) olduğu için sözcük koz kökünden gelmiş olamaz. Doerfer’in de belirttiği gibi bir Fars dilinden alınmış olabilir.

13.100. Bitrik

Kâşgarlı, Arguların fıstık için bitrik sözcüğünü kullandıklarını söyler (Karahan 2013: 309). Ögel (1991a: 296) bu sözcüğün Soğdlara ve Taciklere yakın olan Argularda tanıklanmasının önemli olduğunu belirtir. Clauson (1972: 307) sözcüğün Karahanlı Türkçesine özgü olduğunu ve bazı İran dillerinden (Krş. Far. pistih) alıntı olabileceğini ifade eder. Ögel (1991a: 296) Besim Atalay’ın bitrik sözcüğü ile buturgak ve pıtrak sözcüğü arasında ilgi kurmasına şüpheli yaklaşır.

13.101. Şekirtük

Eski Uygur Türkçesinde fıstık anlamına gelen herhangi bir sözcük tanıklanmamıştır. XI. yüzyıl metinlerine baktığımızda şekirtük sözcüğünün ‘fıstık’ anlamında kullanıldığını görüyoruz (Kaçalın, 2019: 431). Ögel (1991a: 296) sözcüğün yapısının Türkçeye benzediğini söyler fakat alıntı da olabileceğini belirtir. Clauson (1972: 867) şekirtük kullanımının tek örnek olduğunu, fakat ç ile başlayan benzer anlamlara sahip birkaç kelimedenden biri olarak değerlendirir. Bunun da kelimenin aslının -ç ile başladığını gösterdiğini ifade eder. Çoğu durumda çatla:- (çatı:la:-) olan çıkardığı sese göre isimlendirilen (onomatopoeic) bir fiilden türemiş isim gibi görüldüğü de ekler. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan çekidek sözcüğü de bu sözcükten gelir. Gülensoy (2007: 228) sözcüğün kökü olan şigir’i ‘ekmek içerisinde taş kırıntıları olduğu zaman dişin ezemeyerek çıkardığı ses’ şeklinde açıklamıştır.

13.102. Çubukan/Çıbıkan

Eski Uygur tıp metinlerinde hünnab ‘çubukan’ sözcüğüyle karşılanmıştır (Ögel 1991a: 300). Wilkens’in (2021) sözlüğünde sözcüğün şu şekilleri tanıklanmıştır: çubukan/çupugan/çupagan/çobra/çopagan/çopra/çubakan. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

çubaqan nara sinçqan vsada... (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 420).

küç tüzün y yegän barsqa beläkim bir qap çubuqan arqış taßraq barır üçün... (Hamilton, 1986: 148).

DLT

Bu sözcük XI. yüzyıl kaynaklarında çıpkan veya çıpıkan şeklinde görülmektedir (Ögel, 1991a: 300). Ögel’in çıpıkan olarak belirttiği sözcük Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 620) tarafından çıbıkan şeklinde okunmuştur. Ayrıca DLT’de ‘çıban’ anlamına gelen bir çıbıkan sözcüğü daha bulunmaktadır (Dankoff-Kelly, 1985: 91). Hünnaba benzediğinden dolayı bu adı almıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 195).

Clauson (1972: 396) sözcüğün Hint kökenli olabileceğini söyler. Sözcük Moğolcaya da geçmiştir (Ögel, 1991a: 300). Moğolcada çibuğan şeklinde görülür (Clauson, 2017: 193).

13.103. İğde/Yiğde

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde yigde ‘hünnab, çiğde’ şeklinde görülür (Wilkens, 2021: 901). İğde biçimi Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991a: 302) Eski Uygur tıp metinlerinde ilaç olarak kullanıldığını söyler:

bu bir äm şdavari yigdä saqızı... (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 426).

yigdä talqanı quruy üzüm (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 412) “iğde unu ile kuru üzüm” (Ögel, 1991a: 302).

kiçig yigdä [... (Raschmann, 2009: 131).

DLT

Kâşgarlı, Türklerin yigde, Oğuzların ise yikte dediklerini söylemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 12). Sözcüğün bazı lehçelerdeki biçimleri için bk. Ögel, 1991a: 302.

13.104. Ençir

Ögel (1991a: 303) İncir’in (Ficus carica) bir akdeniz bitkisi olduğunu söyler ve Orta Asya’da bizim bildiğimiz şekilde incirlerin var olamayacağını belirtir. Çinde görülen incir ağaçlarının bile İran’daki incir çeşitlerinden olduğunu ifade eder. Çincedeki a-ci veya yen-ci

sözcüğünün Farsça Yençi'den geldiğini yazar. Türklere ise bu sözcük Soğdca 'ncyr sözcüğü (Wilkens, 2021: 107) üzerinden ençir biçiminde geçmiştir.

13.105. Yumuşga

Ögel (1991a: 308) Türklerin Orta Asya'da kızılıcığa 'yumuşga ya da yafışgu' dediklerini söyler. Yafışgu sözcüğünün XI. yüzyılda bir bitki adı olan afılgu sözcüğünü hatırlattığını yazar. Bu sözcüklerin kökenine inmenin zor olduğunu belirtir. Sözcük için DLT neşirlerinde verilen anlamlar şöyledir: Atalay (1986: 814) kızılıcık veya güren denilen dağ yemişi; Dankoff-Kelly (1985: 219) yumuişya ~ yawişıyu: alıç veya muşmula; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 369) akdiken, alıç. Yumuşga biçimi de vardır; Kaçalın (2019: 571) yawişıgu: alıç, akdiken (zu'rür) Yumuşga da denir.

Eski Uygur Türkçesinde yavişgu sözcüğü 'çiçek, ağaç yaprağı, çiçeklerden oluşan hevenk' gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 877). Clauson sözcüğün yaviş- (yapış-) 'tan (bir şeyleri bir şeylere bağlama) türemiş bir isim olduğunu söyler. Uygurcada 'yaprak'; Karahanlı Türkçesinde 'bir meyve türü' olarak görüldüğünü belirtir ve bu sözcüklerin morfolojik olarak alternatif şekilleri arasındaki bağlantının imkansız gibi görüldüğünü ifade eder; yémşe:n ile eş anlamlı görüldüğünden bahseder. Yumuşga (tamamen ötümlü) ve yémşe:n'in aynı kökten ödünç sözcük olmasının ihtimal dahilinde olduğunu belirtir ve yavişgu'nun Karahanlı Türkçesinde ilkinde benzerliğinden dolayı özel anlam kazanmasının mümkün olduğunu yazar.

13.106. Yumgak Tana

Ögel'in (1991a: 313) Laufer'den aktardığına göre Çin'de kişnişin ekilmesine dair tek bir bilgi yer almaktadır. Bu bilgi de kişnişin Uygurlar tarafından ekildiği bilgisidir. Eski Uygur Türkçesinde kişniş anlamına gelen sözcükler şu şekilde tespit edilmiştir: artun; dana < Neupers. Dāna; sıbat (DLT; sibut)¹⁷⁴; sunu (Wilkens 2021). Eski Uygur Türkçesinde kişniş, kişniş tohumu anlamında bu kadar çok sözcüğün kullanılması Uygurların bu konuda derinlemesine bilgi sahibi olduğunu gösterir. XI. yüzyılda Yumgak tana ise Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Uç lehçesinde tanımlanmıştır (Karahan, 2013: 601). Ögel (1991a: 313) buradaki yumgak sözcüğünün "yumak" anlamında kullanıldığını; tane sözcüğünün ise Soğd-Taciklerin

¹⁷⁴ DLT'de tanımlanan sibüt sözcüğü Kâşgar lehçesinde kişniş anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 153). Atalay (1986: 524) bu sözcüğü sipüt 'karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir ot'; Dankoff-Kelly (1985: 160) sibut 'kişniş'; Kaçalın (2019: 408) sipüt 'kişniş' şeklinde okuyup açıklamıştır. Araştırmacıların Atalay dışında sözcüğe 'kişniş' anlamını verdiğini görüyoruz. Muhtemelen Atalay kişniş olarak değerlendirmede için Ögel'de sözcüğü kişniş alt başlığında değerlendirmemiştir.

dane sözcüğünden alındığını belirtir. Buradaki yumgāk sözcüğü bazı fonetik değişikliklerle Türk lehçelerinde yaşamaktadır (Karahan, 2013: 601).

13.107. Dana/Nara

Ögel (1991a: 36) nar'ın (Punica grantum) Türk kültürüne iki yolla girdiğini söyler. Bunlardan birincisinin Uygurların geliştirdiği ziraat ve tıp kültürü ile olduğunu belirtir. Nar'ın Uygur tıp metinlerinde dana şeklinde geçtiğini belirtir. Narın Sanskritçede dhanika, dhanyâka sözleriyle karşılandığını yazar. Çinceye de danak biçiminde girdiğini ifade eder. Uygurların bu sözcüğü Soğd dillerindeki dâna “tane” sözcüğünden almış olabileceğini ileri sürer. Uygurların nar için kullandıkları ikinci bir sözcük ise nara'dır. Bu kelime de Soğdca n'r'kh sözcüğünden gelmektedir (Wilkens 2021: 486). Ögel (1991a: 317) Gauthiot'un bu sözcüğü nârâk (a) biçiminde yeniden kurduğunu da söyler. Dana sözcüğü Caferoğlu'nun (1968: 66) sözlüğünde 'nar' anlamında görülürken Wilkens'in (2021: 243) sözlüğünde 'kişniş tohumu' olarak açıklanmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

.... čurniši nara uruyi qara tuz.... (Heilkunde I) (Rachmati, 1930: 452).

13.108. Matulunk ~ matuluṅ

Ögel (1991a: 321) Uygur tıp kitaplarında limon için matulung sözcüğünün kullanıldığını belirtir ve bu sözcüğün Sanskritçedeki matulunga sözcüğünden alınıp Türkçeleştirildiğini söyler. Ayrıca bu sözcüğün Soğdcadan da gelmiş olabileceğini yazar. Wilkens (2021: 471) sözcüğü matulunk ~ matuluṅ < TochB mātuluṅk < Skt. mātuluṅga 'limon' (Citrus medicus) şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir: matulung suvqa ärgürüp içsär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 420).

13.109. Üzüm

Ögel (1991a: 325-327) Türklerin üzüm ve bağcılık kültürünü erken dönemlerden beri bildiklerini söyler. Sözcüğü Türkçe olarak açıklar ve üz- 'kesmek, koparmak' kökünden geldiğini ifade eder. Sözcüğün Uygur döneminden itibaren yazılı belgelerde görüldüğünü belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

küč tüzün saṅunqa beläkimiz bir qap quruṅ üzüm sanmıš tüzünkä beläkimiz bir ärük “De la part de Küč Tüzün, notre cadeau pour le Saṅun (Général) est un sac de raisins secs, et notre cadeau pour Sanmıš Tüzün est un [sac?] d'abricots.” (Hamilton, 1986: 148-149).

bešinč [elgintä] üzüm kuduruk tutar “In ihrem fünften [Hand] hält sie einen Trauben-Schwanz” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 73,76).

sulanı yıldızi : künçi kurug üzüm : käyik T[...] (Knüppel, 2013: 60).

martavik yürük üzüm uruyıntın martavik yürük üzüm tüş törüyür anıng tatıyı ärtıngü ädgü bolur
“From the seed of the vine, there arises the fruit of the vine, whose taste is extremely good”
(Shōgaito, 2014: 127-128).

öküş yıl ay çarihuştaki üzüm osuğluğ teperler yançarlar “... yıllar ve aylarca üzüm suyu çıkaran
mengenedeki üzüm gibi ezerler, teperler” (MS) (§. Tekin, 2019: 151, 254).

DLT

Üzüm sözcüğü DLT’de çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir: badıç
üzümlendi ‘asma üzümlendi’ (Kaçalın ,2019: 541). Üzüm tatıglandı ‘üzüm tatlandı’ (Ercilasun-
Akkoyunlu, 2018: 310). Ayrıca bk. Ögel, 1991a: 326.

İlk Kur’an Tercümesinde ise Hürmā tüpleriniñ yimişlerindin, üzümledin tutar şeklinde geçer
(Ata, 2019: 54).

Eren (2020: 546) sözcük üzerine genel kanaatin üz- (Hal hiz-, hüz-) ‘kesmek, koparmak’
kökünden geldiği yönünde olduğunu söyler. Ayrıca Ramstedt’in Farsçadan alındığı yönündeki
görüşünün yanlış olduğunu ifade eder. Üz- kökü Altay dilleri arasındaki ortak sözcükler
arasında sayılmıştır.

Kavram	Türkçe	Moğolca	Mançu- Tunguzca	Eski Korece	Eski Japonca	Altayca
Kes-	Üz-	Ürü/hürü-	Furu/furuku	Puhulda		*pür(ü)

(Akar, 2021: 53).

13.110. Bag

Ögel (1991a: 329) sözcüğün Türklere geç çağlarda Soğd-Tacikler aracılığıyla girdiğini
belirtir. Uygur döneminde genellikle ‘bahçe’ anlamında kullanıldığını ifade eder. Wilkens
(2021: 136) sözcüğü bag < Neupers. bāg / < CSogd. b’ ‘bağ, bahçe, meyve bahçesi’ şeklinde
açıklamıştır. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde bag borluk ‘bahçeler ve bağ’ ikilemesiyle
kullanılmıştır (Ölmez, 2017: 255). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

sengik seŋrem sanlıg idişin tavarın aŋanu alıp işletdimiz adnağuka birmedimiz yirin suvın
bağın borluğun erin atın oklatdımız “Manastıra âit olan kap-kacak ve malları *gasp ederek alıp
işlettik, başkasına verdik, yerini suyunu, bağını bahçesini adamlarını ve atlarını taksim ettik”
(MS) (§. Tekin 2019: 129, 241).

kändü buqa borluq...bag adır(a)r “Kendü Buqa’nın bağı... ayırır” (Özyetkin, 2014: 180-181).

DLT

bāg: üzüm bağı şeklinde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 410).

J. Hubschmid çeşitli Hint-Avrupa dillerinde ‘demet, paket’ gibi anlamlara gelen бага, bugue, bagga, bagi gibi sözcüklerin Türkçe bag sözüğüyle ilgili olabileceğini ileri sürer (Akt; Ercilasun, 2021a: 313).

13.111. Kagi

Ögel (1991a: 330) eski Türklerin kagi sözcüğünü üzüm asmalarına bağlanan yaş söğüt dalı ve kamçı için kullandıklarını söyler. Ögel’in belirttiği birinci anlam DLT’de ‘taze söğüt dalları, onlarla asma çardağı bağlanır’ şeklinde geçer ve şu atasözü örnek verilir: karı sâwı kalmas kagi bāgı yazılmas “Yaşlının sözü ihmal edilmez, tutulur. Taze söğüt dalları bağlanınca çözülmez” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 176).

Sözcüğün “kamçı” anlamı (Wilkens ,2021: 319) ise Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır: bayta boqayuda kirip, bārtā qayıl ulatı qisıy qawrıy ämgäki kälsär (TT VI) (SEDTF 1972: 211). bergen kağılın tokır tongladaçı erdimiz “... kamçı ile vurur idik” (MS) (Ş. Tekin 2019: 179, 270).

Clauson (1972: 610) sözcüğün *ka:ğ kökünden -il edilgenlik eki ile oluşturulduğunu söyler ve asıl anlamının ‘söğüt fidanı’ olduğunu yazar.

13.112. Künçit

Ögel (1991a: 339) susamın anavatanının Hindistan ve güney adaları olduğunu söyler. Eski Uygur tıp kitaplarında susam ve susam yağı için künçit sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Bu sözcüğün Sanskritçe şeklinde açıklandığını fakat sözcüğün Sanskritçe değil; Soğd kavimlerinden alınmış olabileceğini ileri sürer. Bu durum sebebini de Türklerin bu çağda İran ve Hindistan ile yakın bağları olmamasına bağlar. Gabain (1988: 285) sözcüğü künçit, küncidh (br.) Orta İran. kuñjit, Toh. kuñcit “susam”; Wilkens (2021: 441) ise ¹künçit < TochA/B kuñcit < Khotansak. kuñjsa-ta-: susam, küncü (s./bk. TochB, kuñcīta, Mo. küñjid) şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca Ögel (1991a: 339) İranlıların susama ‘künçi’ dediklerini belirtir. Sözcüğün çeşitli kültür dairelerinde kullanıldığını söyler. Eski Uygurcada geçen künçi sözcüğünü ise ‘kırmızı burçak, horoz gözü (Abrus precatorius) ve (Nigella indica)’ şeklinde açıklar. Wilkens (2021: 441) künçi (Abrus precatorius) sözcüğü için ‘hint miyanı’ anlamını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

кўскў жыл алтынч ай он жаңыка маңа каисытка тўшкә кўнчит кәркәк полуп El-tämirtin pır köpi kўnчит алтым “Im Mäusejahre, im sechsten Monat, den zehnten (Tage des) Neuen(mondes). Da mir dem Kaisidu auf Zuschlag Sesam(öl) nöthig war, habe ich von El-Tämir einen Eimer öl empfangen.” (Radloff, 1928: 7).

[...] töksär (tügsär?) künčit yayı (Zieme, 1999: 331).

agızta tusar sönär adak agrıgka äm künçitig... (Knüppel 2013: 46).

DLT

DLT’de susam (Sesamum indicum) için küç sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 397).

13.113. Kentir ~ k(ä)ntir

Ögel (1991a: 341) Uygur Türklerinin tarla kendirine kentir; yaban kendirine ise keyik kentir dediklerini belirtir. Eski Uygur Türkçesinde bu sözcük ‘kendir, kenevir, keten’ (Wilkens 2021: 356) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

luu yıllıg biçin yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar: livi aşı kántir urug-ı tetir “Die Menschen der Drachen- und Affen-jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise ist Hanfsamen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 132-133).

Anta ünser ı ıgaç ara *üti açuksuz tutturkan kentir berk kamış “orada bitse, kendir, sağlam kamış” (AY V) (Uçar, 2009: 203, 277)

ämäri tınlıglar çığarı äñirär yuñ äñirär kentir äñirär “pek çok insan çıkrık dönderiyor, yün eğriyor, kenevir eğriyor” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

Kentir DLT’de tanıklanmamıştır. Eren (2020: 284) sözcüğün kökeni bilmediğimizi söyler ve Gambocz’un da belirttiği gibi yabancı bir dilden gelmiş olabileceğini belirtir. Karaağaç (2015: 430) kendir için < Lat. (Cannabis sativa) kenevir liflerinden halat yapılan bitki açıklamasını yapar. Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991d: 375-388.

13.114. Kuma Yağı/Huma yağı

Ögel (1991a: 342) bu yağın bir keten yağı olduğunu ve keten’in eskiden beri Türkler tarafından bilinen lifli bir bitki olduğunu söyler. Keten yağı, keten tohumu yağı, bezir yağı, çiğ bezir, yanmış yağ adları ile geçen bu yağa Uygurların Çin tesiri ile kuma yağı dediklerini söyler. Wilkens (2021: 283) sözcüğü ¹huma < Chin. hu ma: keten (linum usitatissimum) huma yağı: keten yağı şeklinde açıklar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kün kädägi aç qarınqa birär çan quma yayın içürsär (Heilkunde I) (Rachmati, 1932: 456).

13.115. Bitmul

Ögel (1991a: 346) bitmul ve batmul sözcüklerinin ‘biber ağacı’ anlamında kullanıldığını söyler. İlk tanıklandığı yerin Eski Uygur tıp metinleri olduğunu belirtir. Sözcüğün Sanskritçe pippala sözcüğünden geldiğini yazar. Wilkens (2021: 182) bitmul~ bitmul şeklinde okuyup Sanskritçe biçimini pippalī şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... bitmul birär baqır çurnī qilip... (Heilkunde II) (Rachmati, 1930: 412).

Ögel (1991a: 346) batmul sözcüğünün ise DLT’de ‘biber ağacı’ anlamında kullanıldığını söyler. Fakat sözcüğün biber ağacı anlamını DLT’de tanımlayamadık. DLT’de bitmül dârîfûlful [kara bibere benzer bir baharat] (Kaçalın 2019: 114) şeklinde geçer. Sözcüğün farklı okunuşları için bk. (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 210).

13.116. Mırç/Murç

Ögel (1991a: 347) sözcüğün hem Eski Uygur Türkçesinde hem de Karahanlı Türkçesi döneminde ‘kara biber’ (Piper nigrum) anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün Farsça olduğunu kanıtlamanın zor olduğunu ifade eder. Sanskritçe merice sözünden gelişerek Çincece meriçe şekline girdiğini Laufer’in tespit ettiğini belirtir. Türklerin ise sözcüğü Soğdlardan aldıklarını yazar. Sözcüğün Anadolu’da burç şeklinde görüldüğünden bahseder.

Wilkens (2021: 476) sözcüğü mırç ~ mırç: kara biber, biber (Piper nigrum) olarak açıklar ve (Sogd. mr’ynck’, Khotansk. miremjysya, TochB mrañco, Skt. marica) ile karşılaştırmayı açıklamasını yapar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kara tuz . sokup [suv] birlä içürmiş k(ä)räk bor bir äm mırç ptpdi sakabir isig suv birlä içürmiş k(ä)räk ikinti äm borka iglämişni sirkä birlä kara tuz içürmiş k(ä)räk bir äm mırç zum uruğu vsada bo otlar barça tüz bor birlä içürmiş k(ä)räk ‘If somebody has a liquor disease, one should let him drink vinegar and black salt. This is one remedy. Make him drink these herbs: black pepper, shrubby basil, bishop’s weed, all with wine.’ (Zieme, 2007: 314).

mırça .. bışığ s[ıngır] “mırça¹⁷⁵, bışığ sıngır ..” (Sertkaya, 2021d: 382).

DLT

murç: “biber” [filfil] [fülful] (Dankoff-Kelly 1985: 120). Ol murç sokturdı “o, karabiber vb.

¹⁷⁵ mırça < skr. marica ‘bir biber cinsi, karabiber, Piper nigrum (Sertkaya, 2021d: 388).

dövdürdü” (Kaçalın, 2019: 414).

13.117. Yormıçga

Eski Uygur Türkçesinde yormıçga sözcüğü ‘yonca’ anlamında kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 914). Ögel (1991a: 352) Arat’ın neşretmiş olduğu zur Heilkunde der Uigurien çalışmasında sözcüğün şu şekilde tanıklandığını söyler: kimnin yingdegü bolsar yorunça soksun “her kim ki sümüklü burun hastalığına tutulursa, (burnuna) yonca soksun”. Ayrıca bu cümlede geçen ying sözcüğünün burun hastalığı gibi tanıtıldığını ancak eski Türkçede ying sözcüğünün ‘cilt ifrazı veya akıntısı’ anlamına geldiğini söyler. Altun Yaruk’ta ise yıpar yorunça “kokulu yonca” şeklinde kullanıldığını ifade eder. Ögel’in bahsettiği ifade şu şekilde geçmektedir: Goroçan gaw g(o)ronç zaparka yıpar yorunça m(a)haboga kin yıpar (Çetin 2020: 168). Ayrıca zaparka yıpar yorunça ifadesi için bk. Çetin 2020: 242-243.

DLT’de Oğuzların bu sözcüğü yormıçga şeklinde söylediği bilgisi yer alır. (Kaçalın 2019: 601). Sözcüğün kökeni üzerine görüş ileri sürenler sözcüğün -nıçga eki ile yapıldığı konusunda hem fikirdir. Bk. (Clauson, 1972: 971) (Eren, 2020: 578) (Gülensoy, 2007: 1159). Ayrıca yonca sözcüğü hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel, 1991a: 351-367.

13.118. Adırık/Ayrık

Ögel bu sözcük hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

XI. yüzyılda Orta Asya’da çeşitli Türk bölümleri vardı. Bunların batıya en çok kaymış olanları da Oğuzlar idiler. Kendilerine göre bir kültür gelişmesi yapmış olan Oğuzlar, ayrıca artık ayrık demeye başlamışlardı. Onların doğularında kalan ve Orta Asya’nın içlerine doğru uzanan Türkler ise ayrık için henüz daha adırık diyorlardı. Aslında Türk dilinin eski kaidlerine göre, adırık sözünün gelişerek ayrık olması da çok görülen ve olağan bir değişimdir. Aşağıda da göstermeye çalışacağımız gibi bayrak¹⁷⁶ ve bayram¹⁷⁷ sözleri de böyle bir gelişme sonucu meydana gelmişlerdi. Mühim olan nokta ayrık sözünün, Batı Türkleri ile Anadolu’da bu kadar çok yayılmış ve anlayış bakımından da gelişmiş olmasıdır (...)

¹⁷⁶ Bayrak sözcüğü için Sertkaya (2021a: 11) metinlerde geçen arkaik örneğinin batur- fiilinden batur-kak ~ baturgak şeklinde olduğunu söyler. Bu şeklin de baturak > batrak ~badrak > bayrak şeklinde geliştiğini belirtir. Sözcüğün en eski örneğinin ise trzul batrok vjırığ tokumak cümlesinde geçtiğini yazar. Batrok biçimin batur-ok şekline geldiğini vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle batrok şeklini aldığını, Eski Türkçede ikinci ve üçüncü hecedeki yuvarlak o sesinin 10. yüzyıldan itibaren düzleşerek –a şeklini aldığını ve batrok>batrak değişimine uğradığını, batrak kelimesinin de t>d değişmesiyle badrak, d>y gelişmesiyle de bayrak şeklini aldığını belirtir. Ögel (1991e: 231) XI. yüzyılda bayrak sözcüğünün diğer ağızlarda batrak şeklinde görüldüğünden bahseder. Bu durumu da “Türk ağızlarında görülen y/d/t ses değişmesine bağlar. Sözcüğün batır- fiilinden geldiğini ileri sürer. Ayrıca Ögel’in bayrak sözcüğü hakkındaki görüşleri için bk. Ögel, 1991e: 230, 235, 237.

¹⁷⁷ Bayram sözcüğü için Sertkaya (2021a: 9) Türkçe kökenli olmayan yabancı bir kelime olduğunu söyler ve Oğuz Türkçesinde d>y gelişmesi ile bayram şeklinde Türkçeleştiğini belirtir.

Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘ayrık otu (Agropyrum repens) yumuşak bir bitki’ olarak açıklanmıştır. Kâşgarlı Türklerin adrik, Oğuzların ise ayrık dediklerini belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 55). Karaağaç (2018: 167) -d- (~ -z-) > -y- alt başlığında ötümlü diş damak patlayıcı -d- iç sesinin, damak yarı ünlüsüne dönüşmesini eski ve yeni Türk yazı dillerinin en belirgin özelliklerinden biri olarak değerlendirir. Bu değişimin XI. yüzyılda büyük ölçüde tamamlandığını söyler. Sözcüğün adır- fiilinden türemiş bir isim olduğu açıktır.

13.119. Çimgen/Çümgen

Ögel (1991a: 375) ‘çim’ sözcüğünün Çince’den alındığını söyler. Çümgen sözcüğünün kökünü de çim olarak açıklar. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde çimgen ve çümgen biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 232, 242). Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde ölen çimgen (Ölmez, 2017: 282) şeklinde ikileme olarak da kullanıldığını görüyoruz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ol ok ögüzünj iki kıdıgınta ot çimgen ünmiş teg yitti yüligüler ünüp turur “Bu ırmağın her iki kıyısında ot çimen bitmiş gibi keskin usturalar ortaya çıkar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 85, 236).

tag töpüsinte mrkt erdni önglög yılınçga yumşak erdnilerig töşep urmış teg ölenğ çimgenleri erür “dağ tepesinde, marakata ve ratna renkli *yumuşak mücevherleri döşemiş, koymuş gibi ıslak çayırları vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 112, 231).

DLT

çim: ayrık otu çimen (şıl). Yerden biçilip kurutulduktan sonra ateş yakmak için yakılan ot. Kendi kendisine kök saldığı için ve kökleri birbiri içine girişik olduğu için bu adı almıştır. Çim bıçtı “ayrık bıçtı, çim bıçtı” (Kaçalın, 2019: 155) şeklinde açıklanmıştır. Çümgen ise çayır ve ayrık otu (Agropyrum repens) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 192) olarak açıklanmıştır. Farklı okuyuşlar için bk. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 192, dipnot 811).

Clauson (1972: 423) çimgen sözcüğünün çim (²çim) isimden türemiş olduğunu açık olduğunu söyler. Ayrıca Güney-doğu Türk lehçelerindeki çimen ve güney-batı lehçelerindeki çemen sözcüğünün Farsça çaman sözcüğünden alındığı yönünde genel bir kanaatin olduğunu söyler. Fakat aslında Farsça sözcüğün Türkçeden alıntı olduğunu belirtir. Çimen sözcüğü çeşitli dillere geçmiştir: Far. çemen Ur. Çemen; Ar. Çāmen; Rus. Cemenník; Erm. Çemen; Bul. Çemen; Srp. čāmen (Karaağaç, 2021: 203).

Ögel'in sözcüğü Çince'den alıntı olarak değerlendirdiği söylemiştik. Eski Çincenin etimolojik sözlüğüne baktığımızda çimen anlamına gelen sözcüğün cǎo₁: 草 olduğunu görüyoruz. (Schuessler, 2007: 176). Schuessler, kelimenin etimolojisinin açık olmadığını söyler. Fakat sözcük Türkçeden Çinceye de geçmiş olabilir.

13.120. Kamgak

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde 'dikenli çöven (*Salsola collina*)' (Wilkins 2021: 326) anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tarqsar qamyaq barir tag ädinig kitdi (SEDTF 1972: 249) buradaki kamag sözcüğü 'knoblauch' "sarımsak" olarak çevrilmiştir.

Mu kün ay t(ä)ñri y(a)rukı sayıg sasıg ymä y(a)rutmak bulıtnıñ yagmurnıñ öli şısı kamgakıg kayıg ymä ölitmäk "Ist das nicht [so wie] das Strahlen des Lichtes der Sonne und des Mondes auf Kies und Lehm, [oder wie] das Benetzen des Salzkrauts und des [gemeinen] Beifußes(?) durch die Feuchtigkeit der Wolken und des Regens?" (Aydemir, 2010: 152, 209). Ayrıca bk. Aydemir 2010: 412.

[i]ki kapıgıg açıp arvı kılzar t²(ä)k boşgut tıtagınta tamta örmiş kamgakka ogşatı bolup, taştın sıyardakılarka ülgüsin täñin körüp uçuzlaguluk bolgay mu "Wenn man hinsichtlich der Einheitlichen Lehre zwei Schulen eröffnet und Zweifel verursacht, wird man dann (nicht) - indem man dem an der Mauer, emporgewachsenen (haltlosen) Hanf ähnlich ist durch die aussenstehenden (Nicht-Buddhisten) mit Bezug auf seine Erkenntnismittel verachtet werden können?" (HTVIII) (VATEC). Buradaki kamak sözcüğü 'Hanf' 'kenevir' olarak aktarılmıştır. ... bilig boşgutug tümgä ärdim ärsär ymä inçip yana kamgak kántirkä tayaklıgın köntülmiş tag boltum ärdi "... ich Wissen und Belehrung obwohl ich töricht war, war ich dennoch [so], wie wenn die Ackerwinde mit der Unterstützung des Hanfes sich aufrichtet" (HT VII) (VATEC).

DLT

kamgak "hasır otu" (*Typha*) şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 207). Kaçalin'in (2019: 216) ise bu sözcüğü 'evlerin delik ve yarıklarını kapatan zayıf bir ot' olarak açıkladığını görüyoruz. Ögel (1991a: 387) Kâşgarlı'nın bu sözcüğü Arapça semâm, sumâm sözcükleriyle karşıladığını söyler.

13.121. Takıgu

Ögel (1991a: 396-397) Türklere ait ilk yazılı belgelerin bulunması ile birlikte tavuk sözcüğünün tanıklandığını söyler. Orhon yazıtlarında yazıtların muhtevası gereği tavuk

sözcüğünün geçmediğini belirtir. Eski Türkçe tavuk sözcüğünün taguk, takuk, takagu ve takigu gibi biçimlerinin olduğunu ifade eder. Taguk ve takuk biçimlerinin geç dönemlere ait olduğunu da vurgular. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur yazıtlarında yıl adı olarak tanıklanmıştır.

t(a)k(ı)ğu : yılka “Tavuk yılında (MS 745)” (Mert, 2009: 217-218).

tağıgu yılka olortum “Tavuk yılında (757) yerleştim.....” (Ölmez, 2018: 119, 125).

Uygur metinleri

... m(e)n ögsüz bolup sizler[ni] bilmez boltukda üzüksüz ud koyn tonguz takıgu kaz ödirek bo Montag tınl(ı)glar bir künte uç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini ısıururlar sokarlar (AY) (Kaya, 1994: 67).

At koyn takıgu ulatılar yme siziñe tayanurlar “Sığır, koyun, tavuk ve benzerleri de destek sağlarlar” (Çetin, 2020: 198-199, 225).

tağıgu adakı osuğ(luğ ü)ç erdñi tag senğirlerin iti- ... “Tavuk ayağına benzer, üç cevher dağ eteklerini teşhiz et- ...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 173, 267).

takıgu yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar livi aş-ı bugday tetir “Die Menschen der hasen und-Jahre werden diesem Stern zugehörig geboren. Ihre Lohnspeise ist Weizen” (BT XXIII) (Zieme, 2005: 132-133).

küentso*b[ö]k[ün] beçin ü[dintä] ken takıgu üdintä aşnu “Xuanzang, habe heute nach der [Doppel]-Stunde des Affen und vor der [Doppel]- Stunde des Huhnes” (Aydemir, 2010: 134, 203).

takıkı yıl, ekkinti ay, säkkiz yegirmi-kä "Horoz yılı, 2'nci kamer ayının 18'i (HE 216, satır) (Akt; Bazin, 2011: 355)

DLT'de takagu: “horoz ve tavuğun ortak adı. Sonra erkek tağağ ‘horoz’, tışı tağağ “tavuk” denilerek birbirinden ayrılır” (Kaçalın 2019: 434) şeklinde açıklanmıştır. Horozun ibiği için takuk yalığı ifadesi kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 353). Horozun mahmuzu ise soyagu (Dankoff-Kelly 1984: 239) şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Kâşgarlı Türkmen lehçesinde tağuk şeklinde olduğunu söyler (Karahana, 2013: 520). Sözcük şu şiirde geçer: Koldaş bile yaraşgıl karşıp adın üdürme /Bek tut yawaş takagu süwlin yazın edirme “Bir adamla beraber olursan ona saygılı ol. İşlerde ona uy; ona karşı gelme. Başkasını ondan üstün tutma. Eğer kaçacağını hissedersen evindeki tavuğu koru; dışarıda sülün arama” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 353).

Sözcüğün Eski Türkçede hem ‘tavuk’ hem de bir ‘yıl adı’ olarak geçtiğini belirtebiliriz.

Sözcük Doerfer'e göre yansıma kökenli ve çok eski bir ek olan -ğu ile yapılmış ya da alıntılanmıştır (Akt; Karahan, 2013: 520). Şçerbak (2019: 144) tağıku ~ tağuk sözcüğünün şeffaf bir yapıya sahip olduğunu ve etimolojisi hakkında rahatlıkla görüş ileri sürülebileceğini belirtir: bozağı 'buzağı' kırağı 'kırağı', adınağı 'diğer başka' gibi kelimelerin hepsinin fiilden türemiş bir isim olduğunu, bunları oluşturan boza-, kıra-, adına- fiillerinin -a ekinin yardımıyla isimlerden oluştuğunu belirtir. Tağıku ~ tağuk kelimesinin yapısal bağlamda bu kelimelerle ilişkisi tesadüfi değilse, sözcüğün kökenin ses taklidi bir kelime olabileceğini ileri sürer. Clauson (1972: 468) sözcüğün erken dönemde Moğolcaya takiya şeklinde geçtiğini söyler. Çağdaş Moğolcada ise bu sözcük tahiya şeklindedir (Ersoy, 2021: 160). Aydın (2022: 141) sözcüğün tak 'yasıma ses' kökünden fiilden sıfat yapan -GU+ eki ile oluşturulduğunu söyler.

13.122. Bala

Ögel (1991a: 412) sözcüğün en eski dönemlerden beri kuş ve hayvan yavrusu anlamında kullanıldığını ifade eder. Kâşgarlı'dan örnekler verir ve Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün tanıklanmadığını belirtir. Fakat Wilkens'in (2021: 139) tespitlerine göre sözcük Eski Uygur Türkçesinde şu anlamlarda kullanılmıştır: 'kuş yavrusu, küçük çocuk, çocuk'. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Bala [yumurtgasın] (Shimin vd., 1998: 44).

bala ötügümüz PY/[... (Raschmann, 2009: 33). Fakat buradaki bağlam açık değildir.

DLT

bala: kuş yavrusu. "Yırtıcı olsun olmasın bütün hayvan yavruları için küçükken bu sözcük kullanılır" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 447) şeklinde açıklanmıştır. Şu cümlede geçer: kuş balası kusunçığ, ıt balası oğşançığ "Kuş yavrusu tüylenmeden önce tiksinti vericidir, ıt eniği ise görünüşte oyuncak gibidir" (Kaçalın, 2019: 94). DLT'de bir de kadının çocuğunu uyutmak için söylediği ninni anlamına gelen balu balu ikilemesi vardır (Atalay, 1986: 66). Bu sözcüğün 'küçük çocuk' anlamıyla DLT'de tanıklanmayan bala sözcüğüyle ilgisi olabilir.

Ögel (1991a: 412-413) sözcüğün Tacik kültürü ile ilgili olup olmadığı hakkında açık bir şey söyleyemeyeceğini belirtir. Sözcük için bk. Clauson, 1972: 332.

13.123. Tumsuk

Ögel (1991a: 417) Eski Türkçede gaga için kullanılan en yaygın sözcüğün tumsuk olduğunu söyler ve sözcüğün bazen tumsık şeklinde de görüldüğünden bahseder. Eski Uygur

Türkçesinden örnekler verir. Wilkens (2021: 757) sözcüğe ‘gaga’ anlamının dışında ‘hayvan ağzı ve hortum’ anlamlarını da vermiştir. Ögel (1991a: 417) de Uygurların fil hortumu için yanganın tumşukı ifadesini kullandıklarını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... k(a)ltı birök neçede sümürgük atl(ı)g kuşgaçk(a)ualar gandamadın atl(ı)g ulug tagıg tumşukı üze kötürüp... (AY) (Kaya, 1994: 78).

v(a)ç[i]r tumşuklug keñ küvâz “Vajra gagalı ve de iri ve gururlu;” (Cengiz, 2018: 73, 135).

Tilkü bōride ulatı yavız tınl(ı)glar butarlayu tartıp uçugma kuşlar bagursukın öbkesin bagırın tumşıklarında tuta kök kalık yolınça oynayu uçup barırlar “Tilki ve kurttan başka (diğer) vahşi canlılar (onu) parçalayarak çekeler. Kuşlar (onun) bağırsaklarını, akciğerini, karaciğerini gagalarında tutarak gökyüzündeki yol boyunca oynayarak uçarak giderler” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 91, 238). Ögel (1991a: 417) buradaki öbkesin bagırın tumşıklarında ifadesinin tam olarak anlaşılmadığını söylemiş ve burada korkunç bir kuşun gagasından bahsedildiğini belirtmiştir.

yime tört singardınkı kuşlar keyikleri (buzu) butarlayu tumşukın ... “orada yine dört taraftan kuşlar, geyikler (parçalayarak), yırtarak gagaları ile...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 157, 257).

Temir tumşukuklug vi[jir] azaglag ıtlar böri[ler keli]p baltırların yotalar[ın ...] “demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 81, 234).

DLT

tumşuk: ‘gaga’ şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 200)

Gabain (1988: 37) u/ı, ü/i değişmesi başlığı altında tumşık, tumşuk ‘gaga’ şekillerini verir. Clauson (1972: 509) sözcüğün *tumış- gibi bir fiilden türetilmiş olabileceğini söyler.

13.124. Kanat

Sözcük Eski Uygur Türkçesinden günümüze kadar kanat şeklinde tanıklanmıştır. Ögel (1991a: 418) en eski Türkçe belgelerde sözcüğün mitolojik kuşlar ile kullanıldığını sonraki dönemlerde ise ayrıntılarıyla anlatıldığını söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

munçulayı yañın bodis(a)t(a)vlar ulug y(a)rlıkançuçı köñüllüg ulug bilgä biliglig bo eki törlüg kanatları üzä sansarlıg kök kalık içintä tıdıgsız uçup... “böylece bu şekil Bodhisattvalar büyük

merhametli gönüllü (ve) büyük bilgili bu iki kanat ile şaṃsāralı gökyüzü içinde engelsiz uçup...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 499, 595).

ötrü ol ödün bu savıṛy işidip qanatīmın silkinip... “Darauf sofort, diese Worte hören, meinen Fittich schwang ich...” (M III) (Le Coq, 1922: 23).

ant[ag] osuglug ot em al altag yaratı[glıg] kalmaşapadē ēlignıñ etözinteki yügin kanatın kēterip ikileyü baran(a)s kentde ēl han ornıta olgurtıdı “ (Hükümdar Sutasoma), bu şekilde ilaçla ve (uygun) bir metodla (tüy ve kanatla) bezenmiş Hükümdar Kalmāşapāda’nın vücudundaki tüyleri, kanatları yok edip (onu) tekrar Bārāṇas şehrindeki tahtına oturttu” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 120, 248).

er kugu kuşka sokuşmış kugu kuş kanatına urup anın kalıyu barıpan ögiñe kañıña tēgürmiş “Adam bir kuğuya rastlamış. Kuğu (onu) kanadına alarak böylece yükselip (adamı) annesine ve babasına ulaştırmış” (IB) (Yıldırım, 2017: 41).

DLT

Şu atasözünde tanıklanmıştır: kuş kanatın er atın “kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 15). Şu cümlede de geçer: ol maña kuş kanatın sapturdı “O, bana doğanın vb. kanadını bağlamamı emretti” (Kaçalın, 2019: 390).

KB

Kimi beg törütmek tilese bayat

Birür aşnu kılķ yang̃ ukuş yüḡ kanat “Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce uygun tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir” (Arat, 2018: 398-399).

Eren (2020: 255) sözcüğün kökeni ile ilgili ileri sürülen görüşleri şu şekilde tespit etmiştir:

Rásonyi Nagy Teleütçe kana- ‘ an Etwas hängen’ kökünden geldiğini dile getirmiştir. Ramstedt, Moğolca qana “die grossen Federn der Flügel’ biçimiyle karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmaya Räsänen de katılmıştır. Türkçe kanat’ın sonudaki -t’nin eski bir çokluk eki olduğu sık sık seslendirilmiştir.

Türkçeden birçok dile geçmiştir: Far. kanat ‘kanat, çadırın yan tarafı’; Erm. Kanad, ganat ‘kuş kanadı; pencere kanadı’; Rom. Canat ‘kapı ve pencere kanadı’ (Karaağaç, 2021: 431). Bulgarca ve Sırpçaya da kanat şeklinde geçmiştir (Eren, 2020: 255).

13.125. Kugursak

Ögel (1991a: 419) eski Türklerin sadece kuş, tavuk midesine değil aynı zamanda insan midesini de kuğursak sözcüğüyle ifade ettiklerini söyler ve Eski Uygurca bir tıp metninden şu örneği verir: kugursaktın önmiş kart “kursaktan çıkmış çıiban” (Ögel, 1991a: 419). Wilkens (2021: 420) sözcük için ‘mide, karın; mide ağrısı, karın ağrısı’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

qoqursaq kiđär mürč pitpidi (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 412).

altun kurugsakımın kılıçın kèsipen özüm<in> yul in<in>tin başımın yul evintin “Altından midemi kılıç ile keserek benliğimi deliğinden çıkar, başımı evinden kopar” (IB) (Yıldırım, 2017: 35).

DLT’de ise kurugsak biçimi tanıklanmıştır: ‘mide, kuş kursağına da kurugsak denir’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 306).

Sözcüğün kökünü Kâşgarlı Mahmud, kurugsı- olarak belirtmiştir. Kurugsı- “ kurumaya yüz tutmak” anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 484).

13.126. Yımirtga/Yumurtga

Ögel’in (1991a: 420) sözcük üzerine görüşleri şöyledir:

(...) yumurta sözünün köklerine ve doğuşuna inebilecek olsaydık, herhalde tarihten çok önceki Türklerin, toplayıcılık çağlarına kadar derinleşebilecektik. Eski Türkler yumurtaya yımirtga derlerdi. Yumurta ile yımirtga sözleri arasında da eski Türkçede bir ayrılık gözetilmekte idi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, bu iki deyiş arasındaki anlayış ayrılığını, açık olarak belirtmiştir.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde yumurtka/yumurga şeklinde görülmüştür (Caferoğlu, 1968: 305) (Wilkens 2021: 920). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

taqıyu yumurđyası ubu birlä qayındurup tamizsar sönär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410)
Biligsiz biliglig bädük yumurtgag t(ä)ñrili yalñoklınıñ pahşısı bolup tosın äränlärig turulturdaçı
bolzun küsâyü täginür biz “Er möge das große Ei der Unwissenheit (skr. avidyā) zerkrümeln
und zerquetschen. Als der Lehrer von Göttern und Menschen (skr. śāstādevamanuṣyaṇām)
möge er die wilden Männer zähmen” (Aydemir, 2010: 141, 206).

... takıgu yumur<t>kasın öt birlä sürsär ädgü (Knüppel, 2013: 43).

.... aç karın-ta kotoñuz ötika äm takıgu yumurtgasınça tograk togragusın (Knüppel, 2013: 47).

Ögel (1991a: 421) yumuşak ve taze anlamına gelen yımirtga yaş ifadesinin Eski Uygur Türkçesinde geçtiğini söyler ve örneğiyle açıklar. Sözcüğün geçtiği cümle şöyledir: anın amtı keñ yétiz yuka yétiz yumşak yımırğa kkirsiz münsüz arıg süzük yipün linhua yapırğakı... “o nedenle şimdi geniş, ince, yumuşak, kusursuz, saf mor nilüfer yaprağı...” (AY VIII) (Çetin 2020a: 224, 367). Wilkens (2021: 920) yumşak yımırğa ikilemesini ‘yumuşak²’ şeklinde açıklamıştır. Yukarıda örnekleriyle de açıkladığımız gibi sözcük yumurta değil yumuşak anlamındadır. Ögel’in yukarıda örnek olarak verdiği yımirtga yaş ise DLT’de şu şekilde açıklanmıştır: yımirtga yāş “kendisinde (derin) kök bulunmayan ıspanak, karnabahar gibi her

türlü yumuşak sebze. Yeşil yapraklı olan her türlü bitkiye ve hıyara yımirtğa denir” (Kaçalın, 2019: 592). Ayrıca yumurtga ise “tavuk ve diğer kuşların yumurtası. İnsan vs. hayvanların taşığına da yumurtga denir” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 526).

13.127. Mir

Eski Türkçe metinlerinde bal için kullanılan sözcüklerden birisi de mir’dir. Ögel (1991a: 434) bu sözcüğün Eski Uygur tıp metinlerinde bal anlamında kullanıldığını söyler ve sözcüğün Çince mi’den gelmiş olabileceğini ileri sürer. Ayrıca bu Çince sözcüğün Rusçaya myed şeklinde girdiğini ifade eder. Çincedeki eski söylenişinin miet şeklinde olduğunu yazar. Çincedeki son -t- sesinin, Türkçede -r- olduğunu söyler. Wilkens (2021: 476) de sözcüğü Çin. mi şeklinde açıklamıştır. Çince etimolojik sözlükte ise sözcüğün Tohorcadan ödünç alındığının düşünüldüğü ifade edilmiştir: “Thought to be borrowed from IE-Tochrarian B mit 'honey' < PTokharian mjät (Behr Oriens 1999/2000: 36)” (Akt; Schuessler, 2007: 383). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

mirkä yoyurup yuntik qilip içmiş krgäk (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 432).

payas . şarip (.) şbara lotr škär buda mir äčkü süti birlä tumlıtıp içürmiş k(ä)rgäk qan sökmä(k)kä (missing: yaraşur) “One should make him drink milky yam, Indian sarsaparilla, lodh, sugar, and liquorice with honey and goat milk, cooled down, (it fits) to diarrhoea (caused by) blood (disease)” (Zieme, 2007: 318).

... ağızınta burhan atın atayu bo ıdok darnıg sözleyü .. mir .. azu [ur]ı o[ğlan-lıg]... “... ağızında Buddha’ların adını anarak bu mukaddes darnıyı söyleyerek bal ve erkek çocuklu...” (Sertkaya, 2021d: 384-385).

Karahanlı Türkçesinde tanıklanmamıştır.

13.128. Avus

Ögel (1991a: 439) Türklerin XI. yüzyıldan önce bal mumunu bilmediklerini söyler. Kâşgarlı’nın avus sözcüğünü “Bulgarlarda bal mumu” şeklinde açıkladığını belirtir. Ercilasun’un (2017: 13) Esik kurganındaki metin üzerine okuyuşunda Eski Bulgarca olan bu sözcük şu şekilde tanıklanmıştır: Aga, esen, eñ iç arak abız için. Eke anruk eñ iniçre azuk “Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için. Abla hazırlatmış (tır) en küçük kardeşçağıza azık” Eski Uygur Türkçesinde bal mumu anlamına gelen bir lav (< Çin. la) sözcüğü tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 452). Fakat bunun hangi yüzyıla ait bir metinde geçtiğini bilmiyoruz.

13.129. Yel

Ögel (1991a: 457) sözcüğün Eski Türkçede ‘rüzgâr ve kötü ruh’ anlamında kullanıldığını söyler. DLT’den örnekler sunar. Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün şu anlamları tespit edilmiştir: rüzgâr, yel; üç Doşa’dan biri; hava (element); bora, fırtına, kasırga, kar fırtınası, tipi; şeytan; düşkünlük; tutku (Wilkens, 2021: 885). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yilli suwli täbräyü qnduy için bāklāti “Wind und Wasser bewegten sich und verschlossen des Brunnen Inneres” (TT I) (SEDTF, 1972: 11).

... aşnuqı yel täñri tükällig aşnuqı yaruq täñri... “c'est le dieu du Vent primordial. La perfection, c'est le dieu de la Lumière primordial” (Hamilton, 1986: 39, 43).

küçlüg katıg yeël kelip uğursuz yıksız yeltirer “güçlü sert bir rüzgâr gelir (ve) zamansız sırasız eser” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 333, 382).

..... yel amrılzar “rüzgâr durgun olsa” (Uzunkaya, 2020: 69, 250).

anta ken ç(a)mbud(i)vip yer suv tolu ulug yel turgurmışın sakınmış k(ä)rgäk “Ondan sonra jambudvīpa yeryüzünün dolarak büyük (bir) rüzgâr oluşturduğunu düşünmeli” (Uzunkaya, 2021: 91-92, 134).

Küñürügli isig yel yeltirmez “Yakıcı, sıcak rüzgâr esmez” (Özbay, 2020: 69).

.... taluy içinteki kara yil tekup kemisin tokıp... “.... Denizde kara yel çıkıp gemilerini parçalayıp...” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 10, 19).

DLT

iki yīl ~yel maddesi tanıklanmıştır: ¹yīl ~yel: yel rüzgâr, karındaki yel, gaz; ²yīl ~yel: cin, cin çarpması (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 974-975).

KB

tiriglik tedükün bu yel teg keçer

kaçar tutsa bolmaz anı kim bulur “Bu hayat dediğin yel gibi geçer. Tutulmaz, kaçır. Onu kim bulabilir” (Çağbayır, 2019: 139).

bularda basa keldi aḡsunçular

bu yil yeklig igke bu ol emciler “Bunlardan sonra efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları tedavi ederler” (Arat, 2018: 750-751).

13.130. Kasırgu

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Eski Uygurcada kasırga anlamında kullanılan sözcük yekde (< Çin. ye ting)’dir (Wilkins 2021: 885). Ögel (1991a: 460) XI. yüzyılda sözcüğün kasırgu şeklinde söylendiği belirtir. Moğolların tabiat için kuyi, kuyi-la sözcüklerini kullandıklarını söyler. Bu sözcüğün kasırgu ile ilgisi olup olmadığı açık değildir. Clauson (1972: 669) kasurku: (?kasırğō:) ‘kasırga’ (whirlwind) anlamını verir ve sözcüğün Kâşgarlı’da -k- altında listediğini dile getirir, fakat sözcüğün diyalektlerdeki kasırgu şeklinin *kas- fiilinin ettirgen biçimi olan *kasır-’ türetilmiş bir isim olabileceğini düşünür.

13.131. Tüpi

Eski Türkler tipi’ye ‘tüpi’ derlerdi (Ögel 1991a: 462). Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren görülmeye başlamıştır. Eski Uygurcada dudak uyumu tam olarak teşekkül etmediği için (Eraslan 2012: 72) sözcük uyuma tâbi değildir. DLT’de kuvvetli rüzgâr (Kaçalın, 2019: 462) anlamında kullanılmıştır. Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere ise “tüpçil yer” (Ögel, 1991a: 462) denilmiştir. Sözcüğün DLT’de kullanıldığı diğer bağlamlar için bk. Ögel, 1991a: 462-463.

KB

Tüpi yil keçer teg tiriglik keçip

Asıgsız ulır men özümke açıp “hayat bir kasırga gibi geçti gitti; şimdi kendime acıyarak boş yere inliyorum” (Arat, 2018: 278-279).

Clauson (1972: 436) sözcüğün başlangıçta sadece ‘sert rüzgâr’ anlamında kullanıldığını daha sonradan ‘kar veya toz taşıyan sert rüzgâr’ anlamını kazandığını söyler.

13.132. Yagmur

Sözcük en eski Türkçe metinlerinden itibaren görülen ve bu anlayışı karşılayan tek sözcüktür (Ögel, 1991a: 464). Tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... uluğ nomluğ yagmur yağıtdaçılarkā... “... ulu öğreti (Dharma) yağmurunu yağdıracaklara...” (AY III) (Ölmez, 1991: 25-26).

yänä nomlug yagmurın barçanı toşgurur tükätir siz “... yine dharmalı yağmur ile tamamını doldurur tamamlarsınız” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 543, 604).

üdsüz yiil yagmur adasın yme kılmalım “Mevsimsiz rüzgâr yağmur tehlikesini de yaşatmayalım” (AY V) (Uçar, 2009: 252, 290).

Yeel yagmur üdinçä bolur “ rüzgâr yağmur vakitlice olur” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 78, 168).

yagmur yagıtdılar “...yağmur yağırlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 139, 253).

Tüzü yırtınçü yir suvda uluğ yarlıkançuçı bulıt öritir siz tenğrim noş teg tatıglıq yağmur suvın yagıtıp yalangıqlarınġ nızvanı otın öçirir siz “bütün dünyada çok bereketli bulutlar yaparsınız. Tanrım siz noş gibi tatlı yağmur suyunu yağıdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz” (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 18, 24).

...irig taşlıq yağmur yağar “ ...iri taşlı (?) yağmur yağar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 152, 254).

DLT’de hem yagmur hem de yamgur biçimi tanıklanmıştır. Şu atasözünde geçer: neçe me uprak keğük erser yagmurka yarar “Kepenek yıpranmış olsa da yağmura yarar” (Kaçalın, 2019: 545-546).

KB

tüpi yél-turur dünyâ yağmur sanı

kelir çoğlayur az öçer terk üni (Kaçalın: 276) “Dünyayı fırtına ve yağmur say. Gelir, gürler, fakat çabuk söner (yatıştır)” (Çağbayır, 2019: 384).

Sözcüğün yağ- kökünden fiilden isim yapan -mur ekiyle türetildiği açıktır. Çuvaşçada şumır 'yağmur' şeklinde görülür. Şu- ‘yağmak’ (Ersoy, 2021a: 87).

13.133. Öllük

Çocukların altını ıslatmamaları için ateşte kavrulup kundağın içine koyulan toprağa ‘öllük’ denir. Anadolu’da höllük şeklinde görülür (Ögel, 1991a: 467). Sözcük eski Türkçede tanıklanan öl ‘nem, ıslaklık’ köküne +IUk eki getirilerek oluşturulmuştur. Baştaki /h/ sesi ise “protez ses” olarak tanımlanan, telaffuzu rahatlatmak için getirilen ünsüzdür (Şirin, 2019a: 110). Sözcük Eski Türkçe kaynaklarda tanıklanmamıştır.

13.134. Bulıt

Ögel (1991a: 468) Türklerin bulutları bazı hayvanlara benzettiklerini ve bulutların bir sesi olduğuna inadıklarını söyler. Eski Türkçe döneminde geçen bulıt kükredi ifadesinin mitolojik bir ifade olduğuna dikkat çeker. Ögel konuya biraz geç dönem metinlerinden başlamıştır. Eski Uygur Türkçesinde bulut ve bulut ile ilgili anlayışlar için bk. (Tokyürek 2011). Bizim amacımız burada bulut sözcüğünün eski Türkçe metinlerindeki kullanımına dair örnekler vermek olacaktır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

takı y(ä)mä k(a)ltı tül tağ yelvi tağ köpik tağ köligä tağ salkım tağ yaşın tağ bulıt tağ közdäki kök tağ yula tağ b(ä)ksizin yarpısızın körürlär “Ve yine rüya gibi, büyü gibi, kabarcık gibi, gölge

gibi, çiy (tanesi) gibi, şimşek gibi, bulut gibi, gözdeki mavi (renk) gibi, kandil gibi dayanıksız kuvvetsiz görürler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 470, 589).

er busuşlug teñri bulıtlıg boltı “Adam kederli, gökyüzü bulutlu oldu” (IB) (Yıldırım, 2017: 45).

Boz bulıt yorıdı bodun üze yağıdı kara bulıt yorıdı kamağ üze yağıdı “Boz bulut yürüdü, halkın üstüne yağmur bıraktı. Kara bulut yürüdü, her şeyin üstüne yağmur bıraktı” (IB) (Yıldırım, 2017: 46).

anta ötrü kök ıalılığda tükliğ tümenlig örtlüğ yalınlıg k(ar)a bulıt osuğluğ tütünl(üğü) “Bunun üzerine gökte on binlerce kızgın, alevli kara bulutlar gibi duman...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 127, 241).

DLT

Bulut: kara bulıt ‘kara bulut’; ağı bulut ‘ak bulut’ şeklinde açıklanmış ve şu atasözünde tespit edilmiştir: kara bulıtlıg yēl açar urunç bile ēl açar “Kara bulutlar gökyüzünü bürüdüğünde onu rüzgâr dağıtır, hükûmet kapısını da rüşver açar” (Kaçalın 2019: 127).

KB

yorığlı bulıt teg yigitlikni ıdtım

tüpi yıl keçer teg tiriglik tükettim “ gençliğimi geçen bulut gibi geçirdim; ömrümü fırtına hızıyla tükettim” (Arat, 2018: 1072-1073).

Eren (2020: 79) kökünü bilmediğimizi söyler. Räsänen’in bulga- “trüben” köküne bağladığını ifade eder. Doerfer’in ise -t çokluk ekiyle yapılmış bir türev olduğunu bir olasılık olarak dile getirdiğini belirtir. Türkçeden birçok dile geçmiştir: Far. bulut ‘bulut’ Erm. Bulut, bulud ‘bulut’ Fin. Pilvi ‘yağmurlu havada çimenler üzerindeki kırağı benzeri mantar plazması’; Bul. Búlka”bulut kümesi” (Karaağaç, 2021: 139). Ayrıca Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir. Orta Moğolcada bulut ‘bulut’ olarak tanıklanmıştır (Şçerbak, 2019: 154).

13.135. Yaşın

Eski Türkler hem yıldırım hem de şimşek için genel olarak ‘yaşın’ sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel 1991a: 471). Ögel (1991a: 471-472) bu kök ve bu kökten türetilen diğer sözcüklerin “parlak, parlaklık ve parlamak” gibi anlamlarda kullanıldığını söyler. Eski Uygur metinlerinde yaşın eliğı ‘şimşek kralı (atmosferik bir tanrı); yaşın tüşmek ‘yıldırım çarpması’; yaşın y(a)ruku ‘şimşek parıltısı’ gibi ifadeler geçmektedir (Wilkens, 2021: 875). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

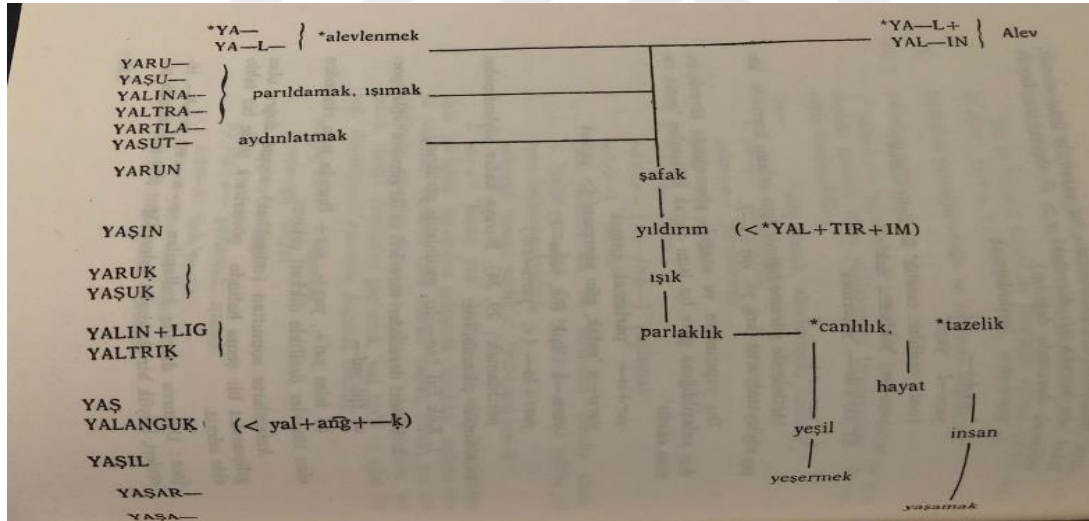
Uygur metinleri

öndün yınak orunta agati atl(1)g yaşın èligi ol künthin yınak orunta çaturi atl(1)g yaşın èligi ol
“Doğu yönünde Agati (Skr. Āgata) adlı şimşek Hükümdarı (var)dır. Güney yönünde Çaturi
(Skr. Śata-girā) adlı Şimşek Hükümdarı (var)dır” (AY VII) (Çetin, 2020: 150, 217).

BTT VIII’de sözcüğün yaşınlığ biçimi tanıklanmıştır: uluy yruq yaltrıylıy yalınliy yaşinliy ärür
"Er hat großen Glanz (Hend.) und ein Leuchten (Hend.)". (Kara- Zieme, 1977: 98).

DLT’de ise yaşın: şimşek. “Türk bilgeliğinde şöyle denir: kimniñ bile kâş bolsa yaşın yaqmas
"Yanında kâş (yüzük taşı olarak kullanılan lekesiz, saydam bir ak taştır) bulunan kişiye şimşek
zarar vermez"; çünkü yaratılışı böyledir” (Kaçalın 2019: 568) şeklinde açıklanmıştır. Ögel
(1991a: 471) şimşekli bulutlara da yaşınlığ bulut denildiğini kaydeder (Ögel 1991a: 471). Ayrıca
Eski Türkçede geçen yaşın attı ifadesinin de ‘yıldırım attı’ karşılığında kullanılmış olabileceğini
düşünür. Wilkens (2021: 875) yaşın at- için “şimşek çaktırmak” anlamını vermiştir.

Ögel (1991a: 472) bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan yıldırım sözcüğünün kökeninin eski
Türkçedeki yapı ve anlayıştan geldiğini söyler. Yalı- sözcüğünün ise “parlamak, alev almak”
gibi anlamlarda kullanıldığını belirtir. Şinasi Tekin (2019: 320) bu sözcük ve türevlerini
şematik olarak şu şekilde göstermiştir:

KB

kür alp er kötürse yaşın teg temür

azıglıg erenlerde teşlür temür “Cesur, kahraman adam yıldırım gibi kılıç sallarsa azılı
savaşçıların damarı patlar” (Arat, 2018: 556-557).

13.136. Kökrek/Kükrek

Bu sözcük eski Türkçede gök gürlemesi için kullanıldığı gibi ‘yıldırım’ anlamında da kullanılmıştır (Ögel 1991a: 476). Eski Uygur Türkçesinde de benzer anlamlarda görülmüştür. (Wilkens, 2021: 438). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... kök bulıtlar kökrämiş kök(r)üşintä yegädmiš (Shimin vd., 1998: 62).

nomlug bulıt yadılu tükät[ip] ätini kökrämäki ätär kökräyür “Die Dharma-Wolke hat sich bereits ausgebreitet; ihre donnernde Stimme schreit und poltert.” (HTT VIII) (VATEC).

täriñ ärip keg alkıg yeg kökrädäci ärür (Yakup-Knüppel, 2007: 193).

14. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ III

14.1. Turug

Ögel (1991b: 7) Eski Türkçede ev anlamına gelen sözcüklerden birinin de turug olduğunu belirtir. Sözcüğün ‘konak, konaklayacak yer’ anlamlarının da unutulmaması gerektiği vurgular. Eski Uygur Türkçesi sözlüklerine baktığımızda sözcük için şu anlamlar verildiğini görüyoruz: Wilkens (2021: 761) ²turug: canlı, diri; davranış, görgü; hal, durum; mesken, konut; Caferoğlu (1968: 254) ¹durak, otlak, sığınak, melce. Ayrıca yurt turug ‘mesken, konut’ şeklinde ikileme olarak da kullanılmıştır. (Wilkens, 2021: 921) Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kop edgüleriñ turuğı ornı bolmuş “bütün iyiliklerin sığınağı, yeri olmuş” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 102, 225).

ulug samadi dyanka tayaklın şirunğasamap(u>a)dita ulatı dyanlar ulug nomnuñ turuğın ta ulatı ö[g] turug-lar... “Indem gestützt auf die große Samādhi-Versenkung das *sūraṃgamasamāpatti und die anderen Versenkungen, die ‘Stätte {des Gedenkens} der großen Lehre‘ und die anderen Gede[nk] stätten...” (AY P1) (VATEC).

DLT

turug~ turıg: sığınak, dağlardaki korunaklı yer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 160).

KB’de ise oldruğ turuğ “ oturup duracak yer, oturacak, duracak yer” şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (Taş, 2012: 65-66).

kapuğda neteg erse oldruğ turuğ

bu yortuğda antağ kerek ay uluğ “Herkesin saray kapısındaki yeri ve konumu ne ise, ey büyük bu hareket sırasında da olduğu gibi korunmalı” (Arat, 2018: 490-491).

Sözcük tur- ‘durmak, bir yerde kalmak’ kökünden fiilden isim yapan -(I)g ekiyle oluşturulmuştur.

14.2. Manistan

Ögel (1991b: 7) bu sözcüğün eski Uygurlar döneminde eski İran dillerinden Türkçeye girdiğini belirtir. Bir başka eserinde ise sözcüğün çok erken çağlarda görüldüğünü söyler ve Batı Türkistan’dan alınan tesir ve görgü olarak değerlendirir (Ögel, 2001a : 73) Wilkens’in (2021) tespitlerine göre Eski Uygur Türkçesinde geçen ve manastır anlamına gelen bazı sözcükler şunlardır: saṇastan (<Skt. *saṇghasthāna); sāṇrām (< TochA/B saṇkrām ~ TochA saṇkrām~ saṇgrām / < Sogd. snkr’ m- < Skt. saṇghārāma); si (<Çin. si); sümä (< Mo. süme) . Manistan sözcüğü ise (<Sogd. m’nyst’n) (Wilkens 2021: 467) Soğdcadan Türkçeye geçmiştir. Gabain (1988: 286) sözcüğü manistan < Orta Fars. (Turfan yazmalarına göre) mānistān (m’nyst’n) ‘ikâmet yeri’ olarak açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Taygüntan manistantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz İsig Sangun İtaçuk üçün bitidim “Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım” (IB) (Tekin, 2017: 26, 34).

... ymä bo sukavadi uluṣ-nuṣ okıdıği una bo manistan özäntä on uygur el uluṣnuṣ ugrayu soka basrokı “... und dieses ... Anrufung des Sukhāvātī-Reiches: In ebendieser Klosteressenz in ebendieser hervorragenden Klosterschlucht, die gerade eine genaue Stütze des Reiches der Zehn-Uigur-Dynastie ist” (BTT XIII) (VATEC).

14.3. Ūl

Ögel (1991b: 11) XI. yüzyılda duvar temeline tam ulı denildiğini kaydeder. Duvar temeli anlamını karşılayan asıl sözcüğün ul olduğunu belirtir ve sözcüğün aslının “taban ve dip” anlayışından geldiğini ifade eder.

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde geçen anlamları şu şekilde tespit edilmiştir: dip, zemin (Caferoğlu, 1968: 264); ayak tabanı, tekerlek çemberi (Wilkens ,2021: 789). Örneğin AY III’t e: burḳanlarınḡ ulsuz tüpsüz eḡḡuleri üze ülgü teng tutup... “Budaların dipsiz, temelsiz (=sonsuz) iyilikleri ile denk, eşit tutup...” (Ölmez, 1991: 30) şeklinde geçer.

KB

Negü tir eşitgil ukuṣluḡ büḡü

Bügüler sözün sözke ul tüp tigü “ Akıllı hâkim ne der, dinle; hâkimlerin sözünü sözlerin temeli ve esası kabul etmelidir” (Arat, 2018: 1004-1005).

14.4.Örtmen

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. XI. yüzyılda ise ‘dam’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 13). Ört- ‘örtmek’ kökünden fiilden isim yapan- mAn ekiyle oluşturulmuştur.

14.5. Kötü

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. XI. yüzyılda ‘dam’ anlamında kullanılan bir başka sözcüktür (Ögel, 1991b: 13). Ögel sözcüğün kökü hakkında görüş ileri sürmez. DLT’de tanıklanan örnekler şöyledir: Kötü oyuldu: yağmur yağdığı için dam oyuldu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 120). Ayrıca Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 120, dipnot 518) sözcük üzerine farklı okuyuşlar olduğunu söylemişler ve sözcüğün kütür- ‘yükseltmek’ ile köktaş olduğunu ifade etmişlerdir. Kaçalın (2019: 183) sözcüğü kütü şeklinde okumuştur: er kütüdin ênisedi “adam dam vb. inmek istedi”.

Clauson (1972: 701) sözcük için ‘evin çatısı’ anlamını verir ve Karahanlı Türkçesine özgü (?); açıklamasını yapar.

14.6. Suva/Suval-

Ögel (1991b: 13) suva- sözcüğünün ilk yazılı belgelerden itibaren suva- şeklinde görüldüğünü söyler. XI. yüzyılda ise bu gövdeden genişletilen suval- biçiminin ‘çamur ve buna benzer şeylerle sıvanmak’ anlamında kullanıldığını yazar. Suva- sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde ‘sulamak, su vermek; boyamak, sürmek, sıvamak; sarmak, örtmek’ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Taradığımız Eski Uygur metinlerde sıvamak kullanımını tanıklayamadık.

14.7. Saçak/Saçu

Ögel (1991b: 15) eski Türk kaynaklarında saçak sözcüğünün sık tanıklanan sözcüklerden birisi olduğunu söyler. Fakat hem Eski Uygur Türkçesinde hem de DLT’de saçak sözcüğü tanıklanmamıştır. Ayrıca Ögel (1991b: 15) XI. yüzyılda ‘mendil ve elbise saçığına’ saçu denildiğini söyler.

14.8. Arkuk

Ögel (1991b: 17) iki duvar veya iki sütun arasına atılan çapraz direklere arkuk denildiğini söyler. Arkuk sözcüğünün de aykırı anlayışından geldiğini ileri sürer. Dokuma tezgâhlarında aykırı atılan iplerin de bu sözcükle ifade edildiğinden bahseder. Bizce bu sözcüğün aykırı

(EUyg. Adınısıg; Kâş. adın) ile hem morfolojik hem de semantik olarak ilgisi yoktur. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ise ‘çarpraz kiriş’ anlamında kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 63). Fakat taradığımız metinlerde sözcüğü tanımlayamadık.

14.9. Evşük

Ögel (1991b: 17) tavana atılan ana direklerle XI. yüzyılda evşük denildiğini kaydeder. Atalay (1985: 105) bir kimsede eskiden bulunmayıp sonrada gelen gal, hastalık ve buna benzer şeyler, arıza açıklamasını yapmıştır. Atalay (1986: 208) dizin bölümünde ise “evin merteği, direği” anlamını vermiş ve bu anlamın tercümede unutulduğunu belirtmiştir. Arıza sözcüğünün birkaç anlamından buraya en uygun gelenin bu anlam olduğunu da dile getirmiştir. Dankoff-Kelly (1985: 30) “kiriş, çatı kirişi” [‘arīda]; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 51) belirti; Kaçalın (2019: 180) hatıl, mertek şeklinde açıklamıştır. Clauson (1972: 16) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve farklı anlamlar içerdiğini söyler. En olası anlamının ‘çarpraz kiriş, lento’ olduğunu yazar.

14.10. Egme

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991b: 17) bu sözcüğü kubbeli tavan şeklinde açıklamıştır. Atalay’ın bu sözcüğü ‘evin kemeri’ olarak açıkladığını söyler. Fakat Brockelmann’ın hem kubbe hem de tonuzlu tavan açıklamasının daha kapsayıcı olduğunu belirtir. Diğer neşirlerde ise şu şekilde anlamlandırılmıştır: Dankoff-Kelly (1985: 20) kemer [tāq]; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 65) evin kemeri; Kaçalın (2019: 165) evin kemeri. Sözcüğün anlamı üzerine genel kanaatin ‘evin kemeri’ olduğunu söyleyebiliriz.

14.11. Sunı

Ögel (1991b: 17-19) sözcüğü taban merteği olarak anlamlandırır ve Besim Atalay’ın vermiş olduğu ‘evin kirişleri’ anlamının açık olmadığını belirtir. Brockelmann’ın ise bu sözcüğü ‘direkler arasına atılan mertek odunları’ şeklinde açıkladığını söyler. Diğer neşirlere baktığımızda ise anlamlandırmalar şu şekildedir: evin kirişi (Dankoff-Kelly, 1985: 168); evin kirişi (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 449); evin direği (Kaçalın, 2019: 423). Clauson (1972: 834). sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve sun- kökünden türemiş bir isim açıklamasını yapar.

14.12. Tarsus

Ögel (1991b: 19) çatı ile tavanın ev yapısında birbirine bağlı iki unsur olduğunu belirtir ve bu iki unsurunda sürekli birbirine karıştırıldığını söyler. XI. yüzyılda çatı anlamında kullanılan Tarsus sözcüğün bize yabancı geldiğini söyler. Sözcük üzerine tespit ettiğimiz anlamlar şöyledir: Atalay (1986: 581) evin çatısı; Dankoff-Kelly (1985: 179) çatı; Ercilasun-Akkoyunlu

(2018: 157) evin tavanı; Kaçalın (2019: 446) evin çatısı. Sözcüğe hem çatı hem de tavan anlamları verilmiştir. Clauson (1972: 553) sözcüğün Karahanlı Türkçesine özgü olduğunu söyler; ödüncleme olabileceğini düşünür.

14.13. Bulang (Bulañ)

Ögel (1991b: 19-20) Uygur Türkçesinde ev balkonu anlamında kullanılan ilk Türk sözcüğünün bulang olduğunu söyler ve bu sözcüğünde Çince pu-leng'ten geldiğini belirtir. Yabancı tesirlerin de Türk kültürünün şekillenmesine ve gelişmesine katkı sağladığını ifade etmiştir. Wilkens (2021: 563) sözcüğü pulañ olarak okur ve (Çin. bu lang) ‘koridor, hol, lobi’ açıklamasını yapar. Balkon anlamına gelen sözcüğün ise şinsa olduğunu söyler ve Çinceden alınmış olabileceğine işaret eder (Wilkens, 2021: 649). Çincenin etimolojik sözlüğüne baktığımızda láng¹ 廊 (lân) sözcüğünün ‘veranda veya koridor (saray veya köşk) şeklinde açıklandığını görüyoruz (Schuessler, 2007: 344). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

öñtün yïnaq kidin yïnaq ikidin siñar bulañ (TT VI) (SEDTF 1972: 209).

[.....]ı-ları pulañ -lar-ı “... seine Wandelhallen ...” (HT III) (VATEC).

DLT’de tanıklanmamıştır.

14.14. Tirgek

Ögel (1991b: 22) Türkçede sütûn anlamında kullanılan en yaygın sözcüğün direk olduğunu söyler. Eski Uygur Türkçesinde bu sözcüğün unvan olarak da kullanımına dikkat çeker. Wilkens (2021: 721) bu sözcüğü ‘bir burcun adı’ şeklinde açıklamıştır. Direk, sütun anlamına gelen sözcük ise turgök şeklinde tanıklanmıştır. Ayrıca bu sözcük kişi adı olarak da kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 721). Caferoğlu (1968: 240) türegük sözcüğünün ‘direk’ anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ol pi taş ävi ymä ükşürü küñtsilig iki kat turgöklüg bulıt kaşlıg tañsok belmelig täginür “Jenes Haus des Inschrift-Steins hat mehrfache Bögen (sc. Arkaden?) , zweistöckige Säulen” (Aydemir 2010: 100, 192).

... çarun ıgaç-ları üz[äki] turgöklüg, üzä aktur[mı]ş... “[Die Hallen] waren mit Pfeilern aus Trompetenbaum-Holz und darüber gelegten...” (HTVII) (VATEC).

DLT

XI. yüzyılda ise sütûn gibi şeyler için direk ile ilgili ‘tiregü’ sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 22).

Gabain (1988: 52) tirkük “direk” biçimini (tire-gük, tire- “diremek, desteklemek) şeklinde açıklamıştır. Ögel (1991b: 22) bu sözcük hakkında ileri sürülen yanlış fikirler üzerinde durmayacağını belirtir. Detaylı bilgi için bk. Ögel, 1991b: 60, 49. Not.

14.15. Taya-

Ögel (1991b: 23) Eski Türkçede bu sözcüğün ‘dayak koymak’ anlamında kullanıldığını belirtir. Bu kökten türetilen tayak sözcüğünün ise ‘sütun ve ev direği’ anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde taya- sözcüğü tanıklanmamıştır. Fakat bu kökten türetilen tayak ‘değnek, baston, sırık; destek, dayanak; oturma yeri’; tayan- ‘dayanmak, itimat etmek, güvenmek’ sözcükleri tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 686). DLT’de taya- (ayağa kalkmak için) destek vermek anlamında kullanılmıştır: ol anı tayadı “o, ona ayağa kalkması için destek verdi”; tayak ‘değnek’: tayak bile taymas tanuk sözün bütmes “değneği olan kimse çamurda kaymaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 416, 465). Sözcüğün ‘sütun ve ev direği’ anlamı Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır.

14.16. Bakan/Bakana

Ögel (1991b: 23) bu sözcüğün Uygur döneminden itibaren tanıklanmaya başladığını söyler ve ‘payanda, sütun’ anlamlarında kullanıldığını ifade eder. Bazı bilim adamlarının sözcüğü Moğolca olarak değerlendirdiğini belirtir. Sözcük Caferoğlu’nun sözlüğünde tanıklanmamıştır. Wilkens’in (2021: 138) sözlüğünde bakan sözcüğü ‘zincir’ anlamında tanıklanmıştır. Taradığımız metinlerde sözcüğü tanımlayamadık. DLT’de sözcüğün ‘halka ve madenlerden yapılan yüzük ve gerdanlık’ (Kaçalın, 2019: 93) anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Sözcük üzerine bazı araştırmacıların farklı anlamlamlandırmaları vardır. Örneğin, Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 172) neşrinde ‘pirinçten yapılan halka ve boyun halkası’ şeklinde açıklanmıştır. Ögel (1991b: 23) ise sözcüğü ‘kayışı bağlayan toka’ olarak açıklamıştır.

Ögel (1991b: 23) kelimenin kökünü ‘bağ’ ile ilgili görür. Clauson (1972: 316) Kâşgarlı’ya özgü olduğunu söyler. Moğolca bagana’dan alınan Kırgızca ve Kazakçadaki bakan ‘çadır, direk’ sözcüğünün bu sözcükle ilgili olmadığını belirtir.

14.17. Tang (Taŋ)

Ögel (1991b: 25) Türklerin evlerine salon yapma âdetlerinin çok eskilere dayandığını söyler. Türk mimarisine salon kültürünün Çin etkisiyle girdiğini ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde Taŋ sözcüğünün hem salon hem de tören salonu anlamında kullanıldığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde sekiz ‘taŋ’ maddesi tanıklanmıştır. Wilkens (2021: 672) ele aldığımız taŋ sözcüğüne ‘hol, büyük salon’ anlamlarını vermiş ve Çince tang sözcüğünden geldiğini

belirtmiştir. Sözcük TT VI'nın dizininde tang > Çin. t'ang "halle" (oder lies teng 'gleich') şeklinde açıklanmıştır (TT VI) (SEDTF, 1972: 277). Fakat dizinin işaret ettiği bölümde ... ikidin siñar tãñ... şeklinde geçer (SEDTF, 1972: 209). Bu konu hakkında açıklama için bk. SEFDT, 1972: 246.

Sözcük DLT'de ise farklı bir anlamda karşımıza çıkmaktadır: "evvel zamanda yapılmış, binası gidip temeli kalmış, yüksek höyük gibi herhangi bir yapı. Bunun aslı kale vb. şeylerdir" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 492).

14.18. Küden/Küdenlik

Ögel (1991b: 27) ilerleyen dönemlerde konuk için küdenlik sözcüğünün kullanıldığını söyler ve sözcüğün eski Türkçedeki 'düğün ve düğün yemeği' anlamına gelen küden sözcüğünden geldiğini belirtir. Eski Uygur Türkçesinde küden ve küdenlik sözcüğü tanıklanmamıştır. DLT'de ise Ögel'in belirttiği gibi 'düğün yemeği' anlamında kullanılmıştır.

14.19. Komsoluk/hömsölük

Eski Uygurlar kiler ve erzak ambarları için sing¹⁷⁸, komsoluk gibi sözcükler kullanmışlardır (Ögel, 1991b: 29). Sözcük Wilkens (2021: 282) tarafından hömsölük şeklinde okunmuş ve 'depo ambar, kiler' anlamları verilmiştir. Sözcüğün kökü olan hömsö ~ hömsı (Çin. han cang) sözcüğünden gelmektedir (Wilkens 2021: 281). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

... ayılıq komsoluk ulatı yılqıya atlıq kişigä batırlıqqa tägi tözü tükäti itmiş kargäk "die Vorratsräume, bis hinab zu dem Stall für das Vieh und dem Abort für die Menschen ist alles vollständig herzurichten" (TT VI) (SEDTF ,1972: 209-210).

14.20. Akur

Ögel (1991b: 33) ahır sözcüğünün Farsça olduğunu söyler ve XI. yüzyılda akur şeklinde görüldüğünden bahseder. DLT'ye baktığımızda Türkçe olmayan kelimeler arasında akur 'ahır' sözcüğünün sayıldığını görüyoruz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 3). Karaağaç (2015: 140) Türkiye Türkçesindeki ahır sözcüğünü (< Far. ahur < Yun. Achuri, achirona ~ Fr. Écurie) hayvan damı şeklinde açıklamıştır.

¹⁷⁸ Sing (sın) sözcüğünü kiler, ambar anlamında tanımlayamadık. Caferoğlu'nun (1968: 204) sözlüğünde sing sözcüğü 'dağ silsilesi, sıradağ' şeklinde açıklamıştır

14.21. Atlık/Atluk

At ahırı için kullanılmış en eski sözcük “atluk”tur (Ögel, 1991b: 33). Wilkens (2021: 82) sözcüğü atlık biçiminde okumuş ve ‘ahır, at ahır’ anlamlarını vermiştir. Taradığımız metinlerinde sözcüğü tanımlayamadık.

14.22. Ügür/Ögür

Ögel (1991b: 33-34) Eski Türkçede ögür sözcüğünün hem at sürüsü hem de tavla anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesi sözlüklerinde sözcük için ‘hâra, sürü’ (Caferoğlu, 1968: 148); güruh, kabile, haras (Wilkens, 2021: 529) gibi anlamlar verilmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

nä körsär, ögür kaz [ti]z²ilip uçup barır ärdi “Wie er auf schaute, [sah er, daß] eine Herde Gänse in Reih und Glied dahinflog” (HTIII) (VATEC).

ögüriçe kutlug adgır men “Sürüsü ile mutlu bir aygırım!” (IB) (Yıldırım, 2017: 46).

DLT

Sözcük araştırmacılar tarafından ögür ve ügür biçiminde okunmuştur. Bu okuyuşlar için bkz. (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 26). Sözcüğün üg- ‘küme haline getirmek’ kökünden geldiği açıktır. Sözcük şu şiirde tanıklanmıştır:

Yılkı yazın itlünür/Otlap anın etlenür

Begler semüz atlanur/Sewnüp ügür ısışur “Sürünün hâli baharda düzelir. O zaman et tutarlar (semizleşirler). Bunun ardından beyler, binmek için semiz at bulurlar. At sürüsü, bahar belirtilerinden dolayı sevinir ve sevinçten birbirini ısıtır” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 126).

KB

uçar kuş işin bildi tuttu ügür

kişi sen katılgu kişingni ödür “ Uçar kuş bile eşini bilir, sürüsünü bulur, sen insansın içine karışacağın insanları seç” (Arat, 2018: 726-727).

14.23. Adgırlık

Ögel (1991b: 34) sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde adhgırlık “aygırlık” şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün ‘saray tavlasi’ ile ilgili olduğunu düşünür. Eski Uygur Türkçesinde sızıcı / d/ sesi olmadığı için sözcük adhgırlık şeklinde gösterilemez. Kelime Eski Uygurcada ‘aygırlık, bir aygıra uygun’ (Wilkens, 2021: 8) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

altun tuyuglug adgırlık yarağay “(Bu taya) altın toynaklı aygır olmak yaraşır!” (Yıldırım, 2017: 34).

DLT’de tanıklanmamıştır.

14.24. Aran

Saray tavlusunın Eski Türkçedeki karşılığı aran’dır. Bu sözcük aslında ‘saray’ anlamına gelmektedir (Ögel, 1991b: 34). Eski Uygur Türkçesinde bu kelime ‘parmaklık’ mânâsında tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 57). Karahanlı Türkçesinde ise ‘tavla (at için)’ şeklinde görülmüştür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 34). Aranlığ ew ise ‘ahır olan ev’ anlamında kullanılmıştır (Kaçalın, 2019: 75) .

14.25. Ör

Ögel (1991b: 34) sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminde ‘at tavlasi’ anlamında kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘en yüksek, en yukarı, uç, zirve’ (Wilkens, 2021: 540) gibi anlamlarda kullanılan bir ör sözcüğü tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde en yüksek vb. anlamlarda tanıklanan kelimenin ör- “yükselmek, yükseltmek” kökünden türetildiği açıktır. DLT’de at yuları ve at tavlasi anlamında kullanılan sözcüğün kökü DLT’de tanıklanmayan fakat Eski Uygur Türkçesinde ‘birleştirmek, sarmak, bağlamak’ anlamlarında kullanılan ikinci bir ör- kökünden türetilmiştir.

14.26. Kası

Ögel (1991b: 34) sözcüğün XI. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını söyler. Bütün hayvan sürüleri için yapılan ve kası adı verilen bu çitli ve örtülü ağların, evlerde görülen ahırlar ile karıştırılmaması gerektiğini ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 666) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir

14.27. El başı

XI. yüzyılda at seyisi ve devletin atlarına bakan büyük memurlara ‘el başı’ denilmiştir (Ögel, 1991b: 34). Eski Uygur Türkçesinde bu ifade tanıklanmamış olmakla birlikte el başçı ifadesi ‘hükümdar’ (Wilkens, 2021: 253) anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde seyislere ulagçı denilmektedir.

14.28. Ederlik

XI. yüzyılda eyer, semer ve havutların konulması için yapılan yer için edherlik (ederlik) denmiştir (Ögel, 1991b: 35). Sözcük eder köküne getirilen isimden isim yapan +Ilk ekiyle oluşturulmuştur. +Ilk ekinin işlevlerinden birisi de “bir şeyin toplu olarak konulduğu yeri gösteren mekân ve yer adları” (Korkmaz, 2017: 135) oluşturmaktır. Ek ederlik sözcüğünde bu

işlevde kullanılmıştır. Ayrıca bir de Eski Uygur Türkçesinde +IIg ekinden türetilen ederlig “eyerli” (Wilkens, 2021: 96) sözcüğü vardır. Bu sözcüğe getirilen +IIg eki işlev bakımından bir şeye ait olma anlamı katar. Bu iki ekin işlev ve fonksiyonları birbirine karıştırmamalıdır.

14.29. Serü

Eski Uygur Türkçesinde raf anlamında kullanılan sözcükler yabancı kökenlidir. Örneğin, pan sözcüğünü Wilkens (2021: 550) pan < Soğd. p’n veya Chin. ban şeklinde açıklamıştır. XI. yüzyıla geldiğimizde ise raf anlamında serü sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz. Ögel (1991b: 39) bu sözcüğün kökünü Mısır ve Kıpçak Türkçelerinde kullanılan sergen sözcüğüyle ilgili görür. Ögel’in bu tespiti bizim için çok önemlidir. Çünkü sergen sözcüğü bu sözcüğün kökünün ser- ‘sermek’ olduğunu gösterir. Fakat bu kök Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı Mahmud’da geçen serü de ser- kökünden gelir. Clauson (1972: 844) sözcüğü saru şeklinde okur ve tek örnek olarak değerlendirir.

14.30. Körünçlük

Ögel (1991b: 39) Eski Türklerin raf için kullandıkları bir diğer sözcüğün körünçlük olduğunu söyler. Sözcüğün körünç ‘seyredilecek bir şey’ kökünden geldiğini belirtir. Türklerin bu raflarda antika eşyalarını sergilediklerini ifade eder. DLT’de bu sözcük ‘bir şeyi seyreden topluluk’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 499) şeklinde açıklanmıştır. Ögel’in bahsettiği raf anlamı sonraki dönem metinlerinde kullanılmış olabilir.

14.31. Ūg

Eski Türkler ‘çadırların üst kısımlarında öteberi koymak için kullanılan raflara’ ug demişlerdir (Ögel, 1991b: 41). Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘çadır direği’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 787). DLT neşirlerinde sözcük genellikle ‘çadırın üst yanındaki köşelerden biri’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 917) (Kaçalın, 2019: 516) şeklinde açıklanmıştır.

14.32. Yüdrük

Ögel (1991b: 41) Eski Türkçede yüd- ve yüdür- sözcüklerinin “yüklemek” mânâsında kullanıldığını söyler. Bu kökten türetilen yüdrük sözcüğünün ise ‘üzerine eşya konan masa, raf ve dolap’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Sözcüğün kök biçimi yüd- ve gövde biçimi yüdür- Eski Uygur Türkçesinde tanıklanırken yüdrük sözcüğü tanıklanmamıştır.

14.33. Satma

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Karahanlı Türkçesinde ise ‘bekçi kulübesi’ anlamında kullanılmıştır. Ögel (1991b: 43) Brockelmann’ın bu sözcüğü ‘av kulübesi’ şeklinde açıkladığını, kendisinin de bu görüşe katıldığını belirtir. Diğer DLT neşirlerinde

sözcük için verilen anlamlar şöyledir: (ağaçta) bekçi kulübesi (Dankof-Kelly, 1985: 157); bağ bekçisinin geceleri oturmak üzere ağacın üzerine kurduğu rafa benzer tahta (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 187); çatma, kulübe. Bağ bekçisinin geceleri barınmak için ağaç üzerine yaptığı çardak (Kaçalın, 2019: 395). Clauson (1972: 801) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve sat- ile arasında açık bir ilişki olmadığını söyler; fakat sap- ‘aşılanmış veya tutturulmuş bir şey’ anlamının uygun olabileceğini belirtir. Ögel’in (1991b: 43) Eski Anadolu Türkçesinde ‘yayla ver kır evi’ anlamında çatma sözcüğünün kullanıldığını belirtmesi de dikkatimizi çekmektedir. Tarama sözlüğünde bu sözcük ‘çiçekli kadife kumaş’ anlamında; Derleme sözlüğünde ise ‘duvarları ağaç gövdesinden birbirine takılarak ve çivisiz olarak yapılan yayla evi, yığma ev’ anlamında tanıklanmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim tarihi 9.05.2022). Ayrıca genellikle s-> ç- değişmesinin Tatar, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde görüldüğünü söyleyebiliriz (Karaağaç, 2018: 206).

14.34. Eşik

Ögel (1991b: 45) Türklerde kapı ve eşik sözcüklerinin genellikle eş anlamda kullanıldığını söyler. Kelime Eski Uygur Türkçesinde ev kapısı anlamının yanında Manihaizm kozmolojisinde önemli bir olgu (Wilkens, 2021. 264) olarak karşımıza çıkar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

[a]l[tır]ar eşiklär [] (Wilkens, 2000: 230).

... yultuztınkı tokuz eşiktinki... “... yıldızdaki, dokuz eşikteki...” (Ayazlı, 2016: 430, 517).

DLT

Şu atasözünde geçer: Ermegüke eşik art bolur “Tembel için eşik, dağ geçidi olur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 19).

KB

Til arslan turur kör işikte yatur

Aya evlig er saķ başıngnı yiyür “dil arslandır, bak eşikte yatar; ey ev sahibi dikkat et, senin başını yer” (Arat, 2018: 116-117).

14.35. Kapga

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanmamıştır. XI. yüzyılda ise kale ve saray kapısı gibi büyük kapılar için ‘kapga’ sözcüğü kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 47). Clauson (1972: 583) sözcüğü ²*kap- kökünden bir ayrılma hal eki (elative) gibi görünen -ga’ ekinden türemiş bir isim olarak açıklar. Fakat Eski Türkçe döneminde ayrılma hal ekinin -ga gibi bir

şekli yoktur. Sözcük bazı Orta Asya Türk lehçelerinde görüldüğü gibi Çuvaşçada da görülür (Ögel, 1991b: 47). Ayrıca bu sözcük Eski Türkçe döneminde tanıklanan kapgak ‘kapak’ sözcüğüne yakındır (Ögel, 1991b: 49).

14.36. Yaṇak

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ‘kapı sövesi’ şeklinde açıklanmıştır (Ögel, 1991b: 55). Clauson (1972: 948) sözcüğün ya:n’dan türemiş bir isim olan *ya:ngak’ın ünlü göçüşmeli (crasis) biçimi olduğunu söyler. Çeşitli lehçelerdeki biçimlerine yer verir. Sözcüğün genellikle ‘yanak’ anlamında kullanıldığını, fakat bazen de mecaz anlamda ‘bir şeyin yanı’ şeklinde görüldüğünü belirtir.

14.37. Açkıç

Ögel (1991b: 56) Türkçede ‘anahtar’ anlamında kullanılan en eski sözcüğün açkıç olduğunu söyler. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başladığını belirtir. Fakat taradığımız Eski Uygur Türkçesi sözlük ve metinlerinde bu sözcüğü tanımlayamadık. Bugün bazı Türk lehçelerinde (Tatar Türkçesi) ‘anahtar’ anlamında kullanılır. Ayrıca Wilkens’in sözlüğünde (2021: 423, 856) anahtar anlamında tespit edilen sözcükler şunlardır: kunčik (Skt. Kuñcikā); yakşı (Çin. yao shi).

14.38. Yozak

Ögel (1991b: 57) yozak sözcüğünün ‘kapı kilidi’ anlamına geldiğini söyler ve bu anlama gelen en eski ve orijinal sözcük olduğunu belirtir. Eski Türklerin kilitlemek için yozakla- fiilini kullandıklarını belirtir. Fakat taradığımız Eski Türkçe sözlük ve ve metinlerde bu sözcükleri tanımlayamadık.

14.39. Kirit

Eski Uygur Türkçesinde bir kirit sözcüğü tanıklanmıştır. Fakat bu sözcük kirit < TochA kiritā < Skt. kirīṭa ‘alın çemberi, alın bağı, taç’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 383). Ögel (1991b: 57) kilit sözcüğünün XI. yüzyılda kirit şeklinde görüldüğünü söyler ve bu sözcüğün Türkçeye çok erken çağlarda girdiğini yazar. Sözcüğün Soğdlardan geldiğini ileri sürer. Kâşgarlı, sözcüğü Arapçaya yakın bir kelime olarak değerlendirir ve sözcüğün Arapçada ikli:d şeklinde görüldüğünü söyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 153). Ayrıca sözcüğün İran dillerine Yunancadan geldiğini ileri sürenler olmuştur (Ögel, 1991b: 57). Karaağaç (2015: 437) Türkiye Türkçesindeki kilit’i (< Far. kelīd, kilīd < Yun. Kleidi) şeklinde açıklamıştır.

14.40. İn

İN denilince akla gelen ilk şey hayvanların yaşadığı yerdir (Ögel, 1991b: 71). Wilkens

(2021: 288) sözcüğü in olarak okumuş ve ‘mağara, mezar mağarası’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

altun kurusakımın kılıcın keşipen özüm<in> yul in<in>tin : başımın yul evintin tēr “Altın başlı yılanım! Altından midemi kılıç ile keserek benliğimi deliğinden çıkar, başımı evinden kopar!” (IB) (Yıldırım, 2017: 35).

DLT’de sözcüğün hem yin hem ĩn şekli tanıklanmıştır. ĩn: arslan, tilki gibi bütün yırtıcı hayvanların yatağı, ini, sığınağı (Kaçalın, 2019: 202). Yin ~yin: aslan yuvası. Arslan yini (~ yını) Tilki ve yırtıcı, dişli her hayvanın yuvasına yin ~ yın denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 350).

Ramstedt, Türkçedeki in sözcüğünün Kore dilinde görüldüğünü söyler (Akt; Ögel, 1991b: 72). Ayrıca Koreliler daha çok yapılmış evler için ‘in’ sözcüğünü kullanırlar (Ögel, 1991b: 72). Kelime Türkçeden Ermeniceye de geçmiştir. Ermenicede ‘in, mağara, yer altı yuvası’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Karaağaç, 2021: 393).

14.41.Üngür (üğür)

Ögel (1991b: 71) XI. yüzyıl Türklerinin mağara için üngür (üğür) sözcüğünü kullandıklarını belirtir; sözcüğün asıl anlamının boşluk olduğunu Uygurların ise bu sözcüğü karın boşluğu anlamında kullandıklarını ifade eder. Üngür¹⁷⁹ sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde ‘mağara, oyuk; yaşam mağarası’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 826). Fakat sözcüğün ‘karın boşluğu’ anlamını tanıklayamadık. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... üngürlerte ögüzte arata yme turur siz “... mağaralarda ve ırmaklarda durursunuz” (AY VII) (Çetin, 2020: 198, 225).

ünkürüntäki yäk ongžin-lar..... “die in ihren höhlen befindlichem dämonen” (TT III) (SEDTF 1972: 61).

“...himavant tag-nıñ üñür-intä kirip dyanka olormış ... “sollt, Ihr bei einer Höhle des Himalaja eingetreten sein (und) zur Meditation gesessen haben” (BTT XIII) (VATEC).

ötrü sutasomë [ëlig] yag üñüriñe yakın tegip adakınıñ ulug erñeki üze üñür ağızıntak[ı] kayag kèterü... “Sonra hükümdar Sutasoma dağındaki mağaraya yaklaşıp ayağının büyük parmağı ile

¹⁷⁹ Wilkens (2021: 539) Eski Uygur Türkçesinde bir üñür sözcüğünün daha olduğunu söyler ve öñür maddesini işaret eder. Öñür için klapa anlamı verir.

mağara ağızındaki kayayı uzaklaştırarak....” (Elmalı, 2016: 119, 248).

DLT

ünür: mağara [kahf] olarak açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 60).

KB

ağzıñ mişâli ünür sanı teg

sözüg çıksa andın seħar tanı teg “Bu ağız bir mağara gibidir. Sözün oradan çıkarsa seher yeli gibi olur” (Çağbayır 2019: 245).

Ayrıca Ögel (1991b: 71) üngür- sözcüğünün ise ‘deştirmek, deldirmek’ mânâsına geldiğini söyler. Orta Asya’nın batısındaki Türklerde sözcüğün ‘mağara’ anlamında kullanıldığını ifade eder. EDPT’de (1972: 188) ün-’den türemiş isim; etimolojik olarak ‘bir şeyi kazmak’, genel olarak kullanımı ‘mağara veya oyuk’ şeklinde açıklanmıştır.

14.42. Kerem

Wilkens (2021: 357) sözcük için ‘kiler’ anlamını vermiş ve kerem sağ ikilemesinin ‘kiler ve ambar odası’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ögel (1991b: 71) ise Uygurların mağara evlerini veya mabedlerini bildiklerini söyler ve bunlara da kerem dediklerini belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kanakamuni atl(ı)g burhan kutıña kârämdäki kânčk(i)yäniñ körkk(i)yäsin körälim “zu der Würde des Kanakamuni genannten Buddha. Des in der Höhle befindlichen Kindchens kleine Gestalt wollen wir sehen!” (BTT XIII) (VATEC).

kärämkä sañka kudsa turka taşa turzun “Ambara döküldüğünde yukarıya doğru taşsın” (Ayazlı, 2016: 426, 516).

DLT

kerem: yukarı ve aşağı Çin lehçelerinde ‘izbe, yer altında kazılmış izbe yer’ (Karahan, 2013: 419) şeklinde açıklanmıştır. Ögel’in (1991b: 71-72) ise sözcük hakkındaki görüşleri şöyledir:

XI. yüzyıl Türklerine göre “Kerem, yer altında kazılmış olan mağara veya izbe” demek idi. Kaşgarlı Mahmud’a göre bu söz Türkçe değildi. Aşağı ve yukarı Çin dillerinden gelmiş bir deyiş idi. Türklerde bulunmayan ve kullanılmayan bir mağara evinin adı elbette ki Türkçede de bulunamazdı. “Aşağı ve Yukarı Çin” neresi idi? Bir defa kerem Çince bir sözcük değildi. Bu söz, Moğolca ger yani “ev ve yurt” sözcüğünden gelişerek, sonradan da kerem şekline girmiş olabilir idi. Görülüyor ki Batı Asya Türklerine “Mağara ev” ile ilgili deyişler de doğudaki Moğollardan gelmiş olabilirdi

Clauson (1972: 745) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve Toharcadan alınmış olabileceğini ileri sürer. Fakat sözcük hem Eski Uygur Türkçesinde hem de Karahanlı Türkçesinde görüldüğü

için tek örnek sayılamaz.

14.43. Talguk/Talgok

Ögel (1991b: 77) çivinin hem demirden hem de ağaçtan yapıldığını söyler. Kazığın da aynı zamanda bir çivi olduğunu belirtir. Bundan dolayı Türklerin bu iki anlayışı birbirine karıştırdıklarını ifade eder. Bu duruma örnek olarak da Eski Uygur Türkçesinde geçen talguk sözcüğünü gösterir. Caferoğlu (1968: 221) sözcüğün kazık ve çivi anlamında kullanıldığını söyler. Wilkens (2021: 666) hem talguk hem talgok şeklinde okunabileceğini söyler. Sözcüğe ‘çivi’ anlamını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ögel (1991b: 77) bir Uygur metninde sözcüğün “beş yüz temir talguk” (beş yüz demir kazık veya çivi) şeklinde kullanıldığını belirtir. Ögel’in bahsettiği cümlelerin tamamı şöyledir: tözün oglum bo braman bahşınıñ y(a)rılıǵına terkin beş yüz temir talguklarıǵ anutǵıl “Asil oğlum, bu brahman üstadın emrine hemen beş yüz demir çivi hazırla” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 211, 279).

.... altı-rar y(e)g(i)rmi tsun uzun beş yüz tämir talgoklarıǵ ätözintä bodoyu tokıǵalı braman-larka puşı berdi “... fünfhundert je sechzehn Zoll lange Eisennägel in seinen Leib nageln einzuschlagen, (ihn [= seinen Leib]) den Brahmanen als Opfer hin” (AY B01.07) (VATEC).

DLT

Talguk: ‘baltayı sağlamlaştırmak için sapıyla demiri arasına sokulan tahta çivi’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 205).

Ögel (1991b: 77) sözcüğün kökünün “dalmak, daldırmak”tan gelmiş olabileceğini söyler. Fakat morfolojik olarak sözcük daldırmak kökünden gelemmez. Tal- ‘dalmak’ ile de semantik olarak bir bağ kurulamaz. Clauson (1972: 496) *talkǵu:k’un kısaltılmış biçimi olduğunu söyler ve talk- dan türetilmiş alet adı olarak açıklar.

14.44. Kazguk

Ögel (1991b: 77) Uygurların kazık için ‘kazguk’ sözcüğünü kullandıklarını söyler. Uygurca bir metinden şu örneği verir: temir kazukug yere tokısar “ demir kazığı yere çakmak”. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yirdä qazquy bäkürü toqayın tisär “wenn du sagst, ich will in die Erde einen Pflock befestigend einschlagen....” (TT I) (SEDTF 1972: 14).

...bütün tilinte t[e]mir kazguk tokıyurlar “... bütün diline demir kazık çakarlar” (Daşakarma)

(Elmalı 2016: 122, 249).

... örtlüg bı bıçğun öz konukın sança amarları kızartmış temirliğ kazğuklar bir ikintişke... “... alevli bıçaklarla kendi yakınındaki komşusunu vurur; bazıları da kızgın demirli kazıklar (ile) biri diğerine...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 128, 241).

DLT

kazğuk ‘kazık’. Kutup yıldızına temür kazğuk ‘demir kazık denir ki gökyüzü onun ekseninde dönüyor demektir’ (Kaçalın, 2019: 238). Clauson (1972: 682) kazğuk maddesinde kazğuk’u işaret eder ve kazğuk’un da kaz- kökünden türetilmiş isim olduğunu söyler. Ögel (1991b: 77) XI. yüzyılda Orta Asya’nın batı kesimlerinde oturan Türklerin ise kazık için kazunguk dediklerini belirtir. Bu sözcüğün de kazın- kökü ile ilgili olduğunu düşünür.

14.45. Borı

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde borgu şeklinde geçer ve ‘trompet, boru, nefesli çalgı’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 188). Ögel (1991b: 78) sözcüğün en eski Türkçede borı şeklinde söylendiğini belirtir. XI. yüzyılda ‘okun ucuna geçirilen temrenin oyuğu ve halkası’ anlamında kullanıldığını ifade eder. Hokka ve tas gibi şeylerin yarılmaması için ağzına geçirilen halka için de borı denildiğini kaydeder. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 443) sözcüğü burı şeklinde okumuş ve temrenin girişindeki ok sırtı. Bundan başak burısı denir; su kanallarının ağızlarına konan ve itilip birbiri içine geçen tahta parçası. Böylece su kanallarının ağızı açılmaz şeklinde açıklamışlardır. Ayrıca sözcüğün farklı okunuşları ve açıklaması için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 443, dipnot 1885.

Ögel (1991b: 79) üflenecek ve öttürülecek içi boş boruya ise borguy denildiğini belirtir ve Türkiye Türkçesindeki burgu ile ilgili olduğunu söyler. Mısır ve Kıpçak Türklerinin boru için burgu dediklerini belirtir. Borı sözcüğünün kökü üzerine ileri sürülen görüşler şöyledir: Clauson (1972: 356) sözcüğü bürü olarak okur ve tek örnek olduğunu belirtir. Altında yatan kavramın “başka bir şeye vidalanmış bir şey” gibi gördüğünü söyler; eğer öylese bür- türemiş bir isim, Hakas. Bürü ‘yuva (okun başı) girişindeki bir ok milinin başı’ açıklamasını yapar. Eren (2020: 72-73) eski ve yeni diyalektlerde kullanılan biçimlerin ses açısından düşündürücü olduğunu söyler komşu dillerden bir alıntı olabileceğini düşünür. Gülensoy (2007: 162) *bo ‘yansıma’ kökünden +r+gu(y) şeklinde oluşturulduğunu söyler. Ayrıca bakınız Stachowski, 2019: 91.

14.46. Oluk¹⁸⁰

Sözcük en eski dönemlerden beri değişmeden günümüze gelen kültür sözcüklerimizdendir (Ögel, 1991b: 79). Wilkens (2021: 506) oluk olarak okumuş ‘oyuk, kütük; kanal’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bag başı otag olukların... (Shimin, 1998: 51).

DLT

Üç oyuk maddesi tanıklanmıştır: ¹oluk: yemlik gibi ağaçtan oyulan şey. Usare, içinde soğutulur ve hayvanlara içirilir; ²oluk: küçük kayık. Aslı birincisidir¹⁸¹; ³oluk: atın kürek kemikleri arası (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 32).

Ayrıca sözcük Batı Türkleri, Eski Mısır ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 79-81).

14.47. Kerpiç

Ögel (1991b: 83) sözcüğün çok erken çağlarda görüldüğünü belirtir. Uygur Türkçesinde çok sık görülmediğinden bahseder. Wilkens (2021: 358) kārpič ~ k(ä)rpič < Sogd. Krpyc: tuğla, kerpiç (bk. Mo. kebiš) şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Tört erdnilig kerpiçlerin yapmış yiti qat qarımları bolur “Dört cevherli kerpiçle örülmüş yedi katlı su çukurları vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 78, 210).

Titigin kerpiçin “Balçık ve Kerpiçler ile” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 172, 266).

DLT

kerpiç: kerpiç. Pişmişine bışığ kerpiç ‘tuğla’ denir (Kaçalın, 2019: 249) şeklinde açıklanmıştır. Eren (2020: 289) sözcüğün yabancı bir dilden alındığını söyler ve Türkçeden Rusçaya kirpič olarak geçtiğini belirtir. Sözcüğün geçtiği bazı diğer diller ise şöyledir: Erm. kerpiç 'kerpiç, tuğla'; Fin. kirpitsä 'kerpiç, tuğla'; Rom. chirpici 'kerpiç' Yun. kerpíç 'pişmemiş toprak tuğla.

Detaylı bilgi için bk. Karaağaç, 2021: 486.

¹⁸⁰ Eski Uygur Türkçesinde ‘beyin’ anlamına gelen bir oluk sözcüğü daha vardır: uguş erser etözte ed kan tatıg üç erür yinli süñükli bés bolur yiligli oluklu bolur yeti... “ “Bedendeki unsurlardan et, kan, tat üçünü teşkil eder, cilt ve kemik birlikte beşini, ilik ve beyin [de] birlikte yedisini oluşturur” (Uçar 2013: 108-109, 111).

¹⁸¹ Daha önce geçen ‘ağaçtan oyulan şey’ anlamına gelen oyuk kelimesi kastedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 32).

14.48. Liyu/liyu

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel, (1991b: 83) sözcüğü şu şekilde açıklar:

Görüşümüze göre “Batı Türklerinde Çin tesirleri” açık olarak görülmüyordu. Batı Türklerinin sahaları ayrı idi. XI. yüzyılda Orta Asya’nın batısında, “kuruduğu zaman kalk gibi kuru bir balçık haline gelen ince kumlu çamur” çeşitleri vardı. Kaşgarlı Mahmud bunlardan söz açıyor ve bu çamurlara Türklerin, liyü adını verdiklerini söylüyordu. Bu söz tam mânası ile Çince bir söz idi.

Sözcük hakkında bk. Clauson 1972: 764.

14.49. Çap-

Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘vurmak, dövmek, (giyim, minder) vurarak tozunu çıkarmak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 222). Ögel (1991b: 87) de sözcüğün asıl anlamının vurmak olduğunu söyler. Çamuru duvara vurma ve çarpma yoluyla sıvamanın çap- sözcüğüyle ifade edildiğini belirtir.

14.50. Salı

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. XI. yüzyılda ise ‘sıvacı aleti’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 89). Sözcüğün okunuşu hakkında farklı görüşler vardır. Atalay (1986: 485) salı; Dankoff-Kelly (1985: 162) sili; Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 448) salı; Kaçalın (2019: 412) ise sili şeklinde okur. Sözcük üzerine genel anlamlandırma ‘mala’ yönündedir. Clauson (1972: 825) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve sil- kökünden türetilmiş bir isim olduğunu belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 448, dipnot 1904). Clauson’un bu görüşünü malanın işlevinin silmek değil sıvamak olduğunu belirterek eleştirirler. Sözcüğün Anadolu ağzılarındaki örneklerle ilgili olduğunu belirtirler.

14.51. Çigne/çikne

Kaşgarlı’nın verdiği bilgiye göre Çigne sözcüğü Yağma Türklerinde ‘mala’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 89). Sözcük bilim adamları tarafından farklı şekilde anlamlandırılmıştır. Atalay (1986: 151) mala; çitfçilerin sürgü dedikleri aygıt; Dankoff-Kelly(1985: 91) tırmık; Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 188, dipnot 793) kelimenin Arapça karşılığının mimleqa olduğunu söylerler ve sözcüğünün hem mala hem de tapan anlamına geldiğini; ancak yazma 576’daki er çigne çignedi cümlesinden hareket ederek sözcüğün tapan anlamında kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Kaçalın (2019: 154) yağma lehçesinde mala; yer düzeltecek taş vb. şeklinde açıklamıştır. Karahan (2013: 358) ‘mala’ (Yağma lehçesinde) anlamını verir ve kökeni bilmediğimizi söyler.

14.52. Yu-/Yun-

Eski Türkçede yıkamak anlamına gelen temel fiillerden birisi yu-’tır. Ögel, Buda dini ile İslâmiyetin temizliği teşvik ettiğini söyler ve Uygur metinlerinden şu bağlamları örnek olarak gösterir: Ečki sütü birle yunsar “keçi sütü ile yıkanırsa”; etözin arıg yunıp “vücudunu temizce yunup, yıkayıp”; yunsun arıtınsun “yunup, yıkanıp temizlensin” (Ögel, 1991b: 103). Sözcüğün tanıklandığı diğer metin ve bağlamlar ise şöyledir:

Uygur metinleri

...arığ süzük sav üze ayığ kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumuş arıtmış k(e)rgek “... temiz-pak söz ile kötü davranışlı kirini-pasağını yıkayıp temizlenmiş, arıtmış (olmaları) gerek(li)” (AY III) (Ölmez, 1991: 35).

... ol elig han k(a)ltı öñräki töröçä suvka kirip ät’özin yumış arıtmış k(ä)rgäk “... o hükümdar aynı şekilde önceki öğreti gereğince suya girip (banyo yapıp), vücudunu yıkayıp temizlemiş olmalı” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 88, 170).

anta ötrü tü[kel bi]lge t(e)ñri burhan yılın yumşak ogl[agu è]ligin iglig toyunug ar[ıtı] yudı “Ondan sonra tam bilge, Tanrı Buda nazik elleriyle hasta rahibi yıkadı” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 157, 259).

anı men seki(z) ... tözün yulluğ suvın yud(um) “onu ben sekiz... asil çayların suyu ile yıkadım” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 70, 205).

[...] yup u[...] ... yıkayıp... (ADFH) (Elmalı, 2019: 78, 92).

Fiilden fiil yapan -n ekiyle türetilmiş olan yun- biçimi ‘yikanmak’ anlamına gelmektedir. Kâşgarlı’dan öğrendiğimize göre Oğuzlar abdest almak için yun- sözcüğünü kullanmışlardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 378). Ögel (1991b: 103) neden bazen yum- bazen de çim-denildiğini Kâşgarlı’nın şu şekilde açıkladığını söyler: “Türkler suvda yundım dediklerini Oğuzlar ile Kıpçaklar ise çundum derler. Türk ile Türkmen arasındaki bu değişmeyerek yürür” Ögel’in çun- olarak belirttiği sözcüğü; Atalay (1986: 161) çun- yıkanmak (Oğuz ve Kıpçak dillerince); Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 331) cun-; Kaçalın (2019: 136) cun-; Karahan (2013: 332) cun- şeklinde belirtmişlerdir.

Yun- sözcüğünün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.. ol suv içinte kirip arıtı yunzun “... o su içine girerek yıkansın (ve) arınsın” (AY VII) (Çetin, 2020: 174, 221).

k(e)ntü özi suvka kirip yunup arıtınıp arıg yañı ton kedip ot töşek üze olursun “kendisi suya girip yıkanıp temizlensin, yeni temiz giyisiler giysin (ve) ottan yapılmış döşek üzerinde otursun” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 293, 377).

[...] kınlık ötgürü [...]RLYQ yunarlar “... işkenceden dolayı... yıkarlar” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 82, 235).

... arıg yunar “... temiz yıkanır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 159, 258).

KB

ķopup yundı ķıldı yana taṅ nāmaz

yime turdı ança du‘a ķıldı az “ kalkıp yıkandı, sabah namazını kıldı; namazdan sonra da bir süre oturup dua etti” (Arat, 2018: 688-689).

İlk Kur’an Tercümesinde: kaçan ķopsa siz namāzķa yuṅg yüzleriṅizi hem eligleriṅizi... (Ata, 2019: 20). Sözcüğün burada ṅ ile yazılması dikkat çekicidir.

14.53. Çokra-

Ögel (1991b: 109) bazı Anadolu köylerinde ‘ılıca’ anlamında kullanılan çokrak sözcüğünün kökünün Eski Türkçede çokra- ‘ateş üzerinde kaynamak’ olduğunu söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘fokur fokur kaynamak, kaynamak, yavaş yavaş yakmak’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 237). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tört taloy yolu tontı säki[z] yıṅak barķa kūzäčläyü çokrادی “Der Weg der Vier Meere (sc. der Verkehr im Reich war blockiert. Die Acht Die Acht Himmelgegenden kochten alle wie ein Topf.” (HTVII) (VATEC).

... tikisin [çoḡısın] çokratmış yavlak yaṅkulug ün [...] “Gürültüsüyle (suları) kaynatan, kötü (bir şekilde) çınlayan sesiyle ...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 152, 257).

ol içtin sīṅar oküş ürürlär küčlüglär köṅül-är biliglär saqinčlar kim çoqrayurlar qamşayurlar “Drinnen sind viele Kräfte, Sinne. Wissen und Gedanken, die brodeln und in stetiger Bewegung sind!” (M III) (Le Coq 1922: 9).

DLT

çokra-: mınar çokrادی: “pınar kaydadı ve suyu tencerde kaynar gibi oldu” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 467).

Ayrıca bk. Ögel 1991b: 138.

14.54. Kudug

Ögel (1991b: 111) Uygurların kuyu için kudug, XI. yüzyıl Türklerinin ise kudug, kudhug, kuyug gibi farklı fonetik şekillerde söylediklerini belirtir. Kudhug biçiminin kuyug’a doğru bir geçiş aşaması olduğunu söyler. Türkiye Türkçesindeki kuyu sözcüğünün de sözcüğün son şekli olduğunu ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

uçar yultuzlar tüşgäy yer täpräğäy kuğug içintä ün üngäy suv taşgay üdsüz yël yagmur bolgay
“uçan yıldızlar düşecek, yer sallanacak. Kuyu içinden ses yükselecek, su(lar) taşacak vakitsiz
fırtına, yağmur olacak” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 116-117, 173).

... bir kurug öleñte [ter]iñ kutuztın (düz. kudugtın) erter erken... “... boş bir çimenlikte derin
bir kuyunun (?) [yanından] geçerken...” (AY IX) (Uçar, 2013: 132-134).

birök bu täring quduy atly irq kälsär sawin inčä tir. yilli suwlıtäbräyü quduy için bākläti “Wenn
dieses Tiefer Brunnen genannte Zeichen herauskommt, so sagt es durch sein Wort so: Wind
und Wasser bewegten sich und verschlossen des Brunnen Inneres.” (TT I) (SEDTF 1972: 11).

DLT

kuğug: kuyu. Şu atasözünde tanıklanmıştır: kuğugda sūw bār it burnı tegmes “kuyuda su var;
ama itin burnu ona erişmez” (Kaçalın, 2019: 300). Ayrıca sözcüğün kuyug ve kuğug
biçimlerinin de olduğu kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 416).

KB

bu dünya tünek ol ƙaraŋƙu kuğug

bela miñnet ol barça munda yoğuğ “Bu dünya zindan, karanlık bir kuyudur; burası daima bela,
mihnet ve felaketlerle doludur” (Arat, 2018: 908-909).

Clauson (1972: 598) sözcüğün kuğ-’tan türemiş bir isim olduğunu belirtir. Şçerbak
(2019: 137) kuğuğ ~ kuduğ ~ kuyuğ, Az. ğuyu, Trk. ğuyı, OMoğ. ƙuduk, MYD. ƙudduk
şeklinde açıklamıştır. Ögel (1991b: 112) ise sözcüğün Moğolların Gizli Tarihi’nde huduh veya
kuduk şeklinde geçtiğini yazar.

14.55. Çat

Ögel (1991b: 112) Soğdların kuyuya çat dedilerini söyler ve DLT’de bu sözcüğün
Oğuzca ‘kuyu’ şeklinde açıklandığını belirtir. Clauson (2019: 137) sözcüğün tek örnek
olduğunu söyler ve Soğdca ‘ç’t’ sözcüğünden alıntı olduğunu yazar.

14.56. Kaşla-

Sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991b: 124) bir şeyin önüne kaş vurma ve gem yapmak anlamında kullanıldığını söyler.

14.57. Tuğ

Sözcük su bendi mânâsında Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. XI. yüzyılda ise su bendi anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 124). DLT’de sözcüğün geçtiği bağlama örnek olarak suwka tūg ur “suya bent yap” cümlesi örnek verilmiş, sözcüğün ‘herhangi bir şeyin tıkacı, kapağı’ anlamında kullanıldığı söylenmiştir (Kaçalın, 2019: 491). Ögel (1991b: 124) bu sözcüğün “delmek veya “deşilecek yer” ile bir bağı olduğunu ileri sürer. Clauson (1972: 463) sözcüğü toğ olarak okur ve temel anlamının ‘bir şeyleri tıkanmış, kapama; engel vb.’ gibi görüldüğünü söyler. Belki de sözcüğün to:- gibi bir fiilden türetilmiş olabileceğini ve sözcüğün kök anlamının ‘kısır’ (yani ? ‘bir hayvanın rahmi kapalı’) Kuzey-doğu Sag., Şor, toğ ; Koib., Sag, tuğ ; Kuzey-merkez Kır., Kzx, tu: gibi modern lehçelerde varlığını sürdüren bir sözcük olabileceğini belirtir.

14.58. Köl

Eski Türkler göle ‘köl’ derlerdi. Ögel (1991b: 127) bu sözcüğün iki anlamının olduğunu söyler: 1. havuz gibi birikmiş su; 2. kendi kendine birikmiş ve göl olmuş su. Sözcük Eski Türk yazıtlardan günümüze kadar gelmiştir. Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

... türgi yargun költe buzdumuz ‘... Türgi Yargu Gölü’nde bozguna uğrattık’ (KT D 34) (Aydın, 2012: 67).

Kara Költe sünüşdümüz “ Kara Göl’de savaştık” (KT K 2) (Ercilasun, 2021: 92-93).

Uygur yazıtları

...uç(u)z köölke (a)tl(ı)ğ(ı)n tōke b(a)rm(ı)ş “... (onu) Uçuz Göl’e döküvermiş (Tes K 3) (Mert ,2009: 128-129).

... çığıltır költe kaşuy kezü sünüşdüm “...Çığıltır Gölü’nde Kasuy boyunca ilerleyerek savaştım” (ŞU/MÇ D 6) (Ölmez, 2018:117, 122).

Uygur metinleri

kıdıgsız edğölüg köllerin tapıg udug kılurm(e)n “(Onların) sınırsız erdem göllerini saygıyla överim” (AY V) (Uçar, 2009: 167, 266).

Ol üdün köl kızıgıntaki bir sögüt t(e)ñrısı sıñar etözin körkitip inçe tép tédi “O vakit, gölün kıyısında bir Bodhi Ağacı tanrı[ça]sı, bedeninin yarısını gösterip şöyle demiş” (AY IX) (Uçar, 2013: 135-136).

yana botisvit altın suvlug köl bädizätmiş käräk ol köl içintä linhua kılmış kargäk “Ferner soll man unterhalb des Bodhisattva einen wasserhaltigen See malen lassen. In jenem See soll man Lotosse machen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 73, 76).

ol yemişlikdä köl ärdi, köldäki luu hanının atı nalan-ta ärdi “In diesem Obstgarten war ein See, [und] der Name des Drachen-Königsin dem See war Nālandā” (HTIII) (VATEC).

köl sakınmış k(ä)rgäk ol köl ortosınt[a] ... “göl düşünmeli. O göl ortasında” (Uzunkaya, 2021: 95, 135).

Kâşgarlı’nın sözcük hakkında açıklaması şöyledir (Kaçalın, 2019: 285-286):

köl: [dalınabilecek derinlikte] su birikintisi köl “göl” isig köl “Barsğan’da bir göl” Uzunluğu otuz fersah, eni on fersaktır. Körünj “Kâşgar dağlarında tēz’de bulunan bir gölün adı”. Çevresi otuz fersaktır. sidiñ köl “koçnar başı”a yakın bir göl. yulduz köl “Kuça, Kiñüt ve Uyğur toprakları arasında bulunan bir göl. äy köl “Uç” yakın bir yer adı”. teriñ köl “eki ügüz sınırında bulunan bir göl”. Bu göllerden her birinin çevresi otuz kırk fersah arasındadır. Bunun gibi göller Türk coğrafyasında çoktur. Ancak ben Müslümanların yaşadığı bölgelerdeki göllerin büyüklerini söyledim.

14.59.Özük/Özök

Ögel (1991b: 129) XI. yüzyılda Orta Asya Türklerinin özel olarak oyulup havuz yapılan yere özük dediklerini söyler. Wilkens (2021: 548) özök olarak okur ve ‘nehir, ırmak, dere’ anlamlarını verir. Caferoğlu’nun (1968: 155) ise özek şeklinde okuyup ‘küçük dere’ anlamını verdiğini görüyoruz. Ayrıca Wilkens (2021: 547) sözcüğün öz özek şeklinde ikileme olarak kullanıldığını, vadi ve dere anlamında kullanıldığını söyler. Özek biçimi TT V’te şu şekilde tanıklanmıştır: ol kirtgünçi özä özlärdäki özäklärdäki yawa çigidäm suwlardaqi... “Glauben besitzt, durch dessen Glauben sind (bleiben?) die in den Tälern und Tälchen befindlichen yawa Krokusse (?) und die in (an) den Gewässern und Flüssen (Bächen?)...” (TT V) (SEDTF 1972: 125).

DLT’ye baktığımızda sözcüğün farklı anlamlarını görüyoruz. Özek sözcüğü “omurilik” anlamında tanıklanırken; özök: kadınlar için kullanılan, “bedeni inciye benzer” anlamında bir lakap; özük ise oyularak havuz hâline getirilen yer, derelerin birleştiği yere özük suw denir şeklinde tanıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018). Özük sözcüğünün farklı okunuşları için bk. (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 33, dipnot 127). Kaçalın (2019: 380) hem kadınlara verilen lakap sözcüğünü hem de suyun kaynarak havuz haline geldiği yer anlamına gelen sözcüğü özük

olarak okumuştur. Ögel (1991b: 129) özükle sözcüğünün öz kökünden türemiş olduğunu söyler. Bu sözcüğünde ‘iki dağ arasında bulunan bir dere’ anlamına geldiğini ifade eder. Sözcüğün kökü olan öz Yenisey yazıtlarında sıkça geçmektedir:

kuyda kuñ(u)y(u)m (ä)s(i)z(i)m ä yıta özdä ogl(u)m (ä)s(i)z(i)m ä (a)dr(ı)lt(I)m yıta “Ey haremde(ki) prenseslerim! Ne yazık, ne acı! (Ey) vadide(ki) oğullarım! Ne yazık! (Sizlerden) ayrıldım. Ne acı! (E 10 Elegest (Körtle Han) (Tekin, 2013a: 450).

il(i)ñ(i)z üçün k(a)zg(a)nur <ö>z kuy yıta (ä)siz “iliniz için ele geçirdiğiniz vadi(ler ve) barınak(lar)! Heyhat ! Ne yazık!” (E 26 Açurı/Oçurı) (Şirin, 2009: 162-163).

kuyda kuñcuyum özde oglum yıta esizim e yıta bökmedim adrıltım “Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm)” (E 3 Uyuk-Turan) (Aydın, 2019: 49).

14.60. Köşer-/Küşer-

Ögel (1991b: 131) sözcüğün ‘havuz ile bütetin dolması’ anlamına geldiğini söyler. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise: köle köşerdi “göl çok doldu; neredeyse taşacaktı” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 254). Sözcüğün farklı okunuşları için bk. (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 254, dipnot 1057). Ayrıca DLT’de ‘suyun toplanması, göllenmesi’ anlamında kullanılan köler-¹⁸² fiili de tanıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 286). Sözcüğün kök biçimi köş/küş Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır.

14.61. Bulak

Ögel (1991b: 137) bulak sözcüğünün ‘su kaynağı’ anlamında kullanılan en yaygın ve ilk sözcüklerinden biri olduğunu söyler. Sözcüğün Eski Uygur metinleri ve Kutadgu Bilig’de tanıklarken, DLT’de görülmediğinden bahsetmiştir. Bunun sebebini de Kâşgarlı’nın batı kesimleri daha iyi tanımasına bağlamıştır. DLT’de sadece boy adı olarak tanıklandığını ifade etmiştir. Bu boy adının da su kaynağından ziyade renk adı ile ilgili olduğunu düşünür. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘kaynak, pınar’ anlamında (Wilkens, 2021: 197) görülmüştür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yaymur yayıdyuy körsär, ädgü quduy qaşsar; bulaq, ögän qaşsar, ädgü bu irq tüz ol “Wenn man das Los über den Regen befragen will, so ist es gut. Wenn man einen Brunnen, eine Quelle oder einen Bach ausheben will, so ist es gut. Dieses Los ist wahr.” (TT VII) (SEDTF 1972: 328).

¹⁸² Bu fiil Eski Uygur Türkçesinde ise ‘düşmek, (göz yaşıyla) dolmak’ (Wilkens, 2021: 402) anlamlarında kullanılmıştır.

Ögel (1991b: 138) bu cümleyi kuyu kazsa, kanal ve arık (bulak-ögen) kazsa daha iyi olur şeklinde aktarmıştır.

KB

sözüg kim tüketür neçe sözlese

aka tınmaz erter bulaklar ara (Kaçalın: 342) “Ne kadar söylense bile sözü kim tüketir; o pınarlar arasından durmadan akar, gider.” (Çağbayır ,2019: 458).

Sözcük Çağdaş Moğolcada da bulag “bulak, pınar, kaynak, çeşme başı” şeklinde görülür (Ersoy, 2021: 158).

14.62. Mınar

Ögel (1991: 137) Batı Türklerinin zamanla bulak sözcüğünü unuttuklarını ve Oğuzlar gibi mınar (mınar) ‘pınar’ kelimesini kullandıklarını belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de Oğuzca ‘pınar, su gözü’ şeklinde açıklanmıştır (Karahan, 2013: 465).

Sözcük Brockelmann’a göre yerden kaynayarak çıkan suyun sesinden gelir (Akt; Eren, 2020: 420). Türkiye Türkçesindeki pınar biçimi birçok dile geçmiştir. Karaağaç’ın (2021: 691) tespitleri şöyledir: Rom. bunar 'kaynak, pınar; şelale'; Bulg. bunár, bunáre, punár " pınar, su kuyusu"; Srp. búnár "pınar, kaynak"; Arn. bunar "kaynak, pınar"; Mak. bunar 'pınar'; Yun. bunár, pinárin "pınar, kaynak”.

14.63. Suvlak

Ögel (1991b: 142) X.¹⁸³ yüzyıl Orta Asya Türklerinin hayvan sulanacak yerler için suvlak sözcüğünü kullandıklarını söyler. Kelimeyi Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 203) su yalağı; Kaçalın ise (2019: 425) ‘su akan oluk, su kaynağı’ şeklinde açıklamıştır. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Bugün Anadolu ağızlarında sulak şeklinde kullanılır (DS V) (2019: 3693).

14.64. Keçe

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da ise “keçe” [libd] (Oğuz) (Dankoff-Kelly 1985: 99) şeklinde açıklanmıştır. Eren (2020: 279) sözcüğün kökünü bilmediğimizi söyler. Türk diyaleklerinde ise daha çok kiyiz adı ile kullanıldığını belirtir. Kiyiz sözcüğünün Eski Uygur Türkçesindeki biçimi ise kidiz (Ayazlı, 2016: 154) şeklindedir. Bk. kidiz maddesi.

¹⁸³ Yazım yanlış olabilir. Doğrusu XI.

14.65. Kidiz/Kidiz

Eski Uygur Türkçesinde ‘keçe, aba’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 379). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kidizig suvka sukmuş “Keçeyi suya sokmuş(lar)” (IB) (Yıldırım, 2017: 40).

mnçk sunçuk kidiz töşekde ulatı idişin tavarın yalınğuz erksinip mening ol işletdim “Yatak, dinleci kâsesi, keçe, döşek ve diğer kapkacağı yalnız gaspedip ‘benimdir’ (diye) işlettim” (MS) (Ş. Tekin 2019: 137, 246).

DLT

Kâşgarlı’ya göre kidhiz (kidiz) keçe demektir. (Ögel, 1991b: 149). DLT’de kullanıldığı bazı bağlamlar şöyledir:

Kedüklük kidhiz: “yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe” (Atalay, 1985: 508).

kîz anasıña kidiz sıırışdı “kız annesine şualama dikişiyle keçe dikmede çok yardım etti. Türkmen çadırlarının keçe duvarlarını, eyer örtülerini ve benzerlerini dikmek gibi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 259).

Kidizlik yün ise “keçe yapmak için hazırlanan yün”dür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 222).

KB

kımız sût ya yüng yağ ya yoğrut kûrut

yağım ya kidiz hem erej evke tut “Kımız, sût ya da yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını sağlayan yaygı ve keçe hep bunlardan gelir” (Arat, 2018: 764-765).

Şçerbak (2019: 124) ET. kiðiz ~ kidiz sözcüğünün Orta Moğolcada ve Kırgız Türkçesinde kiyiz, Alt. kiysis “keçe, kilim”, Orta Moğolca (MA 404) kibiz “döşeme halı”, Modern Moğol yazı dilinde kebis “halı” şeklinde görüldüğünü söyler. Alt, kebis, Tuv. xewis ‘halı’ < Moğ. açıklamasını yapar.

14.66. Keviz

Ögel (1991b: 149) sözcüğün halı ve kilim gibi yere şeylerin umumi adı olduğunu söyler. Sözcük üzerine farklı okumalar vardır. Eski Uygur Türkçesinde käviz ‘keçe kumaşı’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens 2021: 360). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... bir mannur (?) bir silin ///i(?) kızıg käviz altı y(e)g(i)rmi yagak “ 1 manmur (?), 1 (yumuşak) ipek kenar halısı, 16 ceviz...” (Ayazlı, 2016: 495, 544).

DLT neşirlerine baktığımızda sözcüğün şu şekilde okunup açıklandığını görüyoruz: kiwiz: yaygı, halı, kilim gibi şeyler bk. kidiz, kidhiz, küvüz (Atalay, 1986: 336); köwiz ‘halı’ (carpet) [zarbiyya] (Dankoff-Kelly, 1985: 111); kewiz: halı, kilim. Kef’te hareke yok (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 157); kewiz: halı (Kaçalın, 2019: 251). Eski Uygur Türkçesindeki biçim sözcüğün keviz şeklinde olduğunu gösterir.

14.67. Kerim

Ögel (1991b: 167) DLT’de nakışlı kumaş anlamında kullanılan kerim sözcüğünün ker- ‘germek’ kökünden geldiğini söyler. Clauson (1972: 745) sözcüğün ker- “tek bir yayılma eylemi” kökünden türetildiğini belirtir ve tek örnek olarak değerlendirir. DLT’de geçen Tām kerimi ise “duvara gerilen örtü” anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 171).

14.68. Çaydam

Yatak doldurulan ve yağmurluk yapılan ince bir keçe ‘çaydam’ denilmiştir (Kaçalın 2019: 144). Ögel (1991b: 185) sözcüğün çaydam ya da çiydem şeklinde okunabileceğini belirtmiştir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 422, dipnot 1810) cim’de esre olduğu için çaydam şeklinde okumuşlardır.

14.69. Adırım

Kâşgarlı’dan öğrendiğimize göre eyerin altına konan keçe Türkler adhrım (adırım) demektedir (Ögel 1991b: 185). Ögel (1991b: 185) bu sözcüğün Farsçaya da geçtiğini belirtir. Sözcüğün iki parçalı adhrım (adırım) ‘ayrım’ anlayışından türediğini ileri sürer. Clauson (1972: 66) sözcüğü edrim şeklinde okur ve eder kökünden türemiş isim olarak açıklar. Ayrıca emin olmamakla birlikte Güney-batı Osm. eyrim (sıklıkla egrim) şeklinde tanıklandığını belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 52, dipnot 211) +m ekinin Türkçede olmadığı görüşünden hareketle Clauson’un görüşünü eleştirirler ve sözcüğün adır-’tan türetildiğini; Batı Türkçesinde y ve eyerin tesiriyle incelendiğini söylerler.

14.70. Kaşak

Ögel (1991b: 195) kandıra sazı alt başlığında bu bitki adının Eski Uygur tıp metinlerinde görüldüğünden bahseder ve bunun da (Arundo epigeios) cinsinden bir saz olduğunu söyler. XI. yüzyıl Türklerinin ise kaşak veya tong kamış adını verdiklerini belirtir. Kaşak sözcüğü şu şiirde geçer: elgim arıg kırçatur oğ başağı/ ünmiş uluğ terñük üze köp kaşakı “Okun temreni elimi (tamamen) yarar; ben ise yerden çıkarak çoğalan su birikintisinde biten kandıra otları arasından geçer giderim” (Kaçalın, 2019: 262).

Uygurlar ise bu köke kaşak yıldızi adını verirler (Ögel, 1991b: 195). Wilkens (2021: 341) kaşak (okunuşu çok belirsiz; tercihen sasak ~ saşak olarak okunmalı) der. Clauson (1972: 671) sözcüğün Kâşgarlı'ya özgü olduğunu söyler. Fakat Buryat Moğolcasında xalaxan şeklinde ödünçlendiğini belirtir. Sözcüğün tanıklandığı bağlamlar için bk. yıldızi maddesi.

14.71. Yıldızi

Ögel (1991b: 195) eski Türklerin ot kökü için yıldızi veya yıldızi sözcüğünü kullandıklarını söyler ve bu sözcüğü 'yıldız' sözcüğüyle ilgili görür. Eski Uygur metinlerine baktığımızda sözcüğün sadece ot kökü anlamında değil; kök, köken ve asıl gibi anlamlarda da kullanıldığını görüyoruz (Wilkens, 2021: 899). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

sisup yıldızi qaşaq yıldızi (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 404).

Yene mening kutrulmak bölüklüg edgü yıldızi tutulmuş “Yine benim kurtulmak bölümlü iyi esasta tutulmuş” (AY III) (Ölmez, 1991: 56).

...beşinç tınl(ı)glarını nizvanılıg ı ıgaç söğütläriniñ tözin yıldızin kâsmäkkä tayanıp bo ärür “... beşincisi canlıların ihtirash ağaç köklerini kesmeye dayanmak(tır)” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 386, 574).

Bo çambudivip uluş içindeki neçe ügüzler köller yuullar yulaklar söğüt ugaçlar otlar yaşlar arıglar semeklerig yana adruk adruk hua çeçek tüş yemişlerniñ yıldızlarnı... “Bu Çambudvip (denen) yeryüzünde ne kadar nehirler, göller, pınarlar, ağaçlar, çalılar, ormanlar varsa hepsini ve türlü türlü çiçeklerle meyvelerin köklerini...” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 281, 375).

...yıldızlarnı bütüm[i]şin... (AY IX) (Uçar, 2013: 89).

sulanı yıldızi künçi kurug üzüm käyik T[...] (Knüppel, 2013: 60).

seniñ uluşundakı ig emgekniñ tözi yıldızi ol erür “Senin ülkendeki hastalık (ve) sıkıntıların asıl nedeni odur”(Daşakarma) (Elmalı, 2016: 188, 270).

DLT

yıldız/yildiz: kök; köken (Dankoff-Kelly, 1985: 226) şeklinde açıklanmıştır. Adamın nesebi-nin buna benzediği söylenmiş ve şu cümle ile açıklanmıştır: Tüplüg yıldızlıg “neseb kökü derin olan asil insan” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 366).

KB

bu el tutruķı hem tüpi bekliki

iki neñ-turur aşlı yıldız köki “Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esâsı ve kökü iki şeye bağlıdır” (Çağbayır, 2019: 216).

Clauson (1972: 922) sözcüğe ‘kök’ anlamını vermiş ve bir ya da iki lehçede yiltıs/çiltıs vb. şeklinde yaşadığını söylemiştir.

Sözcüğün Ögel’in bahsettiği yıldız sözcüğüyle bir ilgisi olmadığını söyleyebiliriz.

14.72. Say

Eski Uygur Türkçesinde ‘çöl, taşlık, taş çölü, bozkır; çöl kumu, kumul; ova; moloz’ gibi (Wilkens 2021: 592) çeşitli anlamlara gelen say sözcüğü XI. yüzyılda sây: taşlık yer (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 413) anlamında kullanılmıştır. Ögel (1991b: 197) ise XI. yüzyılda sazlık için bu sözcüğün kullanıldığını belirtir. Sözcüğün Arapçası Һарра’dır (Dankoff-Kelly, 1985: 157). Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

K(a)ltı saytakı sakıg bodi yorıkta *yorımış teg meniñ bodi yorıkta yorımakım yme ançulayu ok erür “Tıpkı çöldeki serabın bodhi değişimindeki değişimi misali, benim bodhi değişimindeki değişimim <de> öyledir” (AY V) (Uçar, 2009: 225, 283)

yana bo yertincü [y]er suv töröp yagız yer [li]uşa say üzä tıdıglıg bolmışdın+bärü tavgaç el takı ärmädük ärdi “Ferner, nachdem diese Welt entstanden war und das Kulturland sich von der Sandwüste abgegrenzt hatte, da gab es das Reich Cina noch nicht” (HTVII) (VATEC)

qoçu tayınt(a) qaplan yoq, quduy suvında balıq yoq tayta uz yoq, sai yaşıta bäl yoq “Im Gebirge von Qoçu gıbt es keine Leoparden, im Brunnenwasser keine Fische. Im Gebirge gıbt es keinen Paß, in der wüsten ebene keinen Hügel.” (TT VII) (SEDTF 1972: 54).

Yerig [ko]rkıncıg saylarta tünlä turup kök kalık tapa körsär “Korkunç kayalıklarda geceleri durup gökyüzüne baksa, gökyüzünü şaşırır idi” (HT VI) (Ölmez, 1994: 85, 114).

KB

tengizdin çıkarmasa yinçü kişi

kerek yinçü bolsun kerek say taşı “Kişi inciye denizden çıkarmadıkça; o, ister inci olsun ister çakıl taşı, farketmez” (Arat, 2018: 124-125).

Ayrıca Ögel (1991b: 197) sözcüğün Altay ve Özbek Türkçesinde de kullanıldığını belirtir.

14.73. Yat-

Ögel (1991b: 261) yat- sözcüğü ve bu sözcükten türetilmiş diğer sözcükleri detaylı olarak incelemiştir. Bu yüzden biz burada bu sözcük ve türevleri hakkında çok fazla bilgi

vermeyeceğiz. Sözcük en eski metinlerden bugüne ‘yatmak, uyumak’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 261). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

K^uurıgaru barıgma bardıñ bardok yerde edgün ol erinç kanıñ suvça yügürti sünükün tagça yatdı “Batıya gidenleriniz gittiniz, sonuçta gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu olmalı: kanınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı” (KT D 24) (Ölmez, 2015: 87, 100).

Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz “Ölü(ler)i(niz) (cesetleriniz), (cenaze) çadır(lar)ında ve yol(lar)da kalacak idi (gömülmeden kalacaktı)” (KT K 9) (Şirin, 2019: 302).

[ka]nın ügüzçe yügirti sünüküg tagça yatdı “kanlarınız ırmak gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı” (BK D 20) (Aydın, 2012: 95).

üş ot(u)z b(a)lık şıdı usın bunt(u)tu yurtıda ý(a)tu k(a)!(u)r (e)rti “[Bu bölgedeki] yirmi üç şehir [ordularımız tarafından] ele geç[iril]di [Buralarda yaşayanlar bizi karşılarında gördüklerinde] akılları başlarından gittiği için ne yapacaklarını [da] bilmez bir şekilde evlerinde yatıp duruyoldı (evlerinden çıkamaz olmuşlardı)” (T 19) (Alyılmaz, 2021: 336). Ögel bir yerde yatmanın, kalmanın da yat- sözcüğü ile anlatıldığını söyler ve Tonyukuk yazıtında geçen bu satırı şu şekilde okuyup anlamlandırır: Usun Buntatu yurtda yatu kalır erdi “Usun Buntatı bir yurtda yatıp veya durup kalması için” (Ögel, 1991b: 205). Ögel’in okuması ve anlamlandırması hatalıdır. Buradaki usın buntatu ifadesi akıllarının başların gitmesidir, bir kişi adı değildir. Ayrıca Ögel, Tonyukuk yazıtının 47. satırında geçen Tensi oğlu ayıtıgma ifadesini “Tinesi oğlu yatıgma tag” şeklinde belirtmiş ve “Tinesi Oğlu’nun yattığı dağ” olarak aktarmıştır. Bu okuyuş ve aktarma da hatalıdır. Satırın doğru okunuş ve aktarması şöyledir: tensi oğlu ayıtıgma tagka tegmiş idi yok ermiş ol yerke ben bilge toñukuk tegürtök üçün sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri tewe ağı buñsuz kelürtü “Tensi Oğlu denilen dağa asla ulaşan yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştığım için sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develeler, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler” (Aydın, 2019: 186-187). Buradaki ayıtıgma sözcüğü yatıgma olarak okunup “ölünün yattığı mezar veya yatır” (Ögel, 1991b: 205) şeklinde açıklanamaz.

Uygur metinleri

montag yañlıg savlarıg körü tãgindim iki teginig ögsiz tınsız yaturlar “ İki prensi orman icinde baygın yatarken gördüm” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 142, 224).

.... tãloyda yatıpañ tapladukımın tutar mēñ sevdükümün yēyür mēñ “... denizde yatarak istediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum” (IB) (Yıldırım, 2017: 33).

DLT'de yatma zamanı için yatgaşuk ogrı 'yatma zamanı' denir (Ögel, 1991b: 203).

Ercilasun (2021a: 325) Sümerceye kelime veren İlk Türkçe'de bu sözcüğün *nat- şeklinde olabileceğini söyler.

14.74. Yatak

Ögel (1991b: 208) Türkiye Türkçesinde kullanılan yatak sözcüğünün Eski Türkçe yatgak 'yatılacak yer' sözcüğünden geldiğini söyler ve bu sözcüğün Kâşgarlı'da geçmediğini belirtir. Eski Uygur Türkçesinde yatgış sözcüğü 'yatak ve yatak pozisyonu' anlamında kullanılmıştır (Wilkens 2021: 876). Aslında Eski Uygur Türkçesinde yatak anlamına gelen ve kullanım sıklığı en çok olan kelimeler oron ve töşek'tir. Oron töşek "döşek, yatak döşek (Ölmez 2017: 280) ikilemesi sık kullanılmıştır. Ayrıca, Kâşgarlı'da geçen yatık sözcüğü hem uyku hem de yatacak yer anlamında görülmüştür (Ögel, 1991b: 208).

14.75. Töşek

Eski Türklerin töşek sözcüğü yatak anlayışını karşılayan ve eski Türkler arasında en çok kullanılan sözcüktür (Ögel, 1991b: 211). Eski Uygur Türkçesi metinlerinden günümüze kadar gelmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... töşek iglemişdeki ot emde ulatılır (AY) (Kaya, 1994: 99).

... töl(i)tin töşekin iglemiştir otın emin bo dört türlüğ.... "... yatak, yastık; hastalığındaki (verilecek) ilaç, merhem ile, bu dördtür..." (AY III) (Ölmez, 1991: 45).

k(e)ntü özi suvka kirip yunup arıtınıp arıg yañı ton kedip ot töşek üze olurzun "kendisi suya girip yıkanıp temizlensin, yeni temiz giyisiler giysin (ve) ottan yapılmış döşek üzerine otursun" (AY VIII) (Çetin, 2020a: 293, 377).

bursañların töşeklerin sil[ki]p yêr sipirip suv saçar erti "Cemaattekillerin döşeklerini silkip, yerleri süpürüp su saçardı" (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 75, 233).

... töşekin otınga eminge tegi alku tüketi tegürser ol edgü kılınç erüş mu "... (yastığını) döşegini, otuna ilâcına kadar herşeyini eksiksiz sunsa bu iyi amel çok mudur?" (KİP) (Ş. Tekin, 2019a: 12, 21).

İnçip inandım aş içgü ton kâdim oron töşäk at yaña kanlı kölök ârdini yinçü âd tavar üzä tapındım "böylece inandım, yiyecek içecek üst baş, orun döşek, at fil, araba, yük hayvanı, mücevher (ve) servete taptım" (ABH) (Gulcalı, 2015: 145).

DLT

töşek: döşek, yatak; töşeklig barçın “döşek vb. yapmak için hazırlanmış ipek kumaş” /g/ ile [töşeglig] “döşek sahibi” (Kaçalın, 2019: 490) şeklinde açıklanmıştır.

KB

töşek koldı yattı kör ögdülmiş e

udıp bardı ança kötürdi baş a (Kaçalın: 202) “Ögdülmiş döşek istedi, yattı. Biraz uyudu. Başını kaldırdı” (Çağbayır, 2019: 305).

Ögel (1991b: 219) oron töşek ikilemesinin kullanımına dikkat çeker ve “yüksek bir mevki ve makam” anlamına geldiğini söyler; hakanlık, vezirlik ve beylik döşeği ile minderinin birer oron-töşek olduğunu söyler. Bu ikileme Eski Uygur Türkçesinde de kullanılmıştır (Ölmez, 2017: 280).

Gülensoy (2007: 304) sözcüğü tö:ş+ (e)k şeklinde açıklamıştır.

14.76. Yağ-

Ögel (1991b: 213) Eski Türklerin yaymak için yadh- (yağ-) sözcüğünü kullandıklarını söyler ve bu sözcükteki “dh, d” sesinin dil ucundan söylenen yarım bir ses olduğunu belirtir. Bundan dolayı da bu sözcüğün Türkiye Türkçesinde yaymak olduğunu ileri sürer. Ögel’in bahsettiği bu değişim aslında son ses durumundaki sedalı diş patlayıcısı d’nin XI. yüzyılda damaksıllaşarak đ haline gelmesi ve bu sesinde aynı devre içerisinde ön yamak yarı vokali y ve diş konsanantı z’ye gelişmesidir (Şirin, 2003: 489). Ögel’in sözcüğü dh ile belirtmesi aslında Atalay’ın transkripsiyonudur. Atalay ð sesini dh ile göstermiştir. Diğer neşirlerde ise bu ses đ ile gösterilmiştir. Clauson ise Brahmi metinleri dışında d ile đ arasında ayrım yapan en eski kaynağın Kâşgarlı olduğunu söyler. Detaylı bilgi için bk. Clauson, 2017: 141-142. Ögel (1991b: 213) sözcük için yadıglıg töşek ‘yayılmış döşek’ örneğini verir. Ayrıca Kâşgarlı yay-anlamındaki yağ-’tan türetilen yağım sözcüğünün ‘halı’ anlamına geldiğini söyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 6). Tülüg yağım ise ‘tüylü yaygı, halı’ anlamında kullanılır ve öz Türkçe değildir (Kaçalın, 2019: 543) şeklinde açıklanmıştır.

14.77. İdiş/idişçi

Ögel (1991b: 219) eski Türk hakan sofralarında ve meclislerinde memur olarak içki veren hakan sâkileri olduğunu söyler ve bu sakilere Karahanlı kültür dairesinde idişçi denildiğini belirtir. İdiş sözcüğü ise eski Türkçede ‘içki kadehi’ anlamına gelmektedir (Ögel, 1991b: 218). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘kap, kap kaçak, kutu, tabak’ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 295). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Al sarıg önglög purnabadı[r]ı idiş tutar (AY) (Kaya, 1994: 71).

bo nomug aşidmāk uğurıta, nom tözin ukmaklıg noş tatıg üzä köñüllüg idişlari tolu bolup... “Bu öğretiyi dinlemek, özünü anlamak nedeliyle tatlı düşünce (bilinç) kapları dolup...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 80, 169).

... altın kümüş idişlerte tolu mir sütte ulatı tatıglıg közüñü ook kılıç birle tükel urzun “... altın ve gümüş kâseleri bal (ve) sütle doldursun. Ayrıca ayna, ok ve kılıcı (bunları) eksiksiz yerleştirsin” (AY VII) (Çetin, 2020: 171-172, 221).

birökçi añı tæg alp bulyluq ayır satıylıy ädi tavar-ı yoq ärsär birär idiş suv tægincä birär avdut arpa tægincä ot otung-ta ulatı qltı “Wenn es aber keine solchen schwer erlangbaren und teuer zu bezahlenden Güter gibt, so muß jeder nur ein gefäß mit Wasser, jeder nur eine Handvoll Gerste, Heu, Brennholz usw.,” (BTT VIII) (Kara- Zieme, 1977: 38).

yañı arıg tapıg udug kılğuluk idişlär kargäk “Notwendig sind neue, reine gefäße zum Opferdienst” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 70-71).

... idiş tavar... “ kap kakak (ve) mal” (Uzunkaya, 2020: 163, 289)

munta idişin tuta buşı berü[r] “burada kap kakak tutarak sadaka verir.” (Uzunkaya, 2020: 169,291).

... öñi [öñi] idişlerte urur erti “... çeşit çeşit kap kakak kullanırdı” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 76, 233).

Uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış. Yana edgüti sakınmış. İdişimte ayakımta öñgi kañça barır men? Yana kelmiş. İdişin ayakın esen tükel bulmış “Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben? Demiş. Sonra yine gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş” (IB) (Tekin, 2017: 23, 30).

Ögel(1991c: 183) Eski Uygur Türkçesindeki köngüllüg sözcüğün “akıllı, idrak sahibi, ferasetli, gönlü bol ve gönle yakın” gibi anlamlarda kullanıldığını söyler. Köngüllüg idiş ifadesinin ise ‘gönüllü kadeh’ olarak çevirilemeyeceğini söyler. Bu sözlerin gerçek manasını anlayabilmek için Çince metin ile karşılaştırmak gerektiğine dikkat çeker. Ayrıca Ögel’in idiş hakkındaki görüşleri için bk. 1991c, 190-193.

DLT’de idiş: kadeh. Yağma, Tuhsı, Yemēk, Oguz, Arğu dillerinde ‘tas, kap, tencere’ gibi şeylere idiş denir şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın 2019: 198).

İdişçi sözcüğü **KB**’de tanıklanmıştır:

idişçi ya aşçı yig erse kalı

anınġ yası can kör tiriglik ulı “eğer içkici ve aşçıbaşı çiğ olursa, bunların zararı da hayatın esası olan cana dokunur” (Arat, 2018: 540-541).

14.78. Yogurkan

Ögel (1991b: 221) Türkiye Türkçesinde yorgan olarak kullanılan sözcüğün ilk şeklinin yogurkan olduğunu söyler ve sözcüğün kökünün yoğur- ile ilgili olduğunu düşünür. Eski Uygur Türkçesinde yogurkan şeklinde geçtiğini söyler. Caferoğlu (1968: 301) bu sözcük için ‘üst elbise, giyim, örtü’; Wilkens (2021: 909) ise ‘yatak çarşafı’ anlamını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yoyurqanıy öz kokün işirsar, oyl qızıya ada bolur “Wenn sie das Obergewand, die Hauptnaht (?) zernagt, so wird es Efahr für die Kinder geben.” (TT VII) (SEDTF 1972: 46). Ögel (1991b: 225) bu cümlemin batıl bir inanç olabileceği gibi bir atasözü de olabileceğini söyler.

DLT’de yoğurkan: yorgan (Kaçalın, 2019: 598) şeklinde açıklanmıştır. Geçtiği bazı yerler ise şöyledir:

Anıñ üze yogurkan eşüldi “onun üzerine yorgan örtü örtüldü. Bir şey üzerine örtülürse yine aynı fiil kullanılır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 97).

Ögel (1991b: 223) “ol manga (maña) yogurkan eşütti” cümlesinde geçen eşüt- ‘örttürmek, gömdürmek’ sözcüğünü Atalay’ın okuyuşuna göre aşut- olarak belirtmiştir. Sözcük üzerine genel okuyuş eşüt-’tir (Dankoff-Kelly 1982: 200); (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 647); (Kaçalın, 2019: 177). Clauson (1972: 258) eşüt- sözcüğünü eşü- fiilinden getirir. Eşü- ise ‘sararak örtmek’ anlamındadır: añar yogurkan eşüdi “o, ona yorgan örttü”. Herhangi bir şeyi örtüp tekrar kapatırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 458-459).

Moğollar ise yorgan için köncile sözcüğünü kullanırlar (Ögel, 1991b: 225).

14.79. Yörken-/Yörgen-

Yörgen- Eski Uygur Türkçesinde ‘kıvrınmak, sarılmış olmak’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 916). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

altınç kün tengri toğmış ödteki teg örtin yalının yörgenmiş etüzlügler... “Altıncı gün tanrısının doğduğu devirdeki gibi ateş ve alevlerle çevrilmiş vücutları vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 128, 240).

b[ädük (?) tönjürgä] osuglug kántü saçinta [yörgänip açmak] (Shimin vd., 1998: 55).

DLT

Ögel (1991b: 224) sözcüğün DLT’de geçtiği bağlamlardan örnekler verir. Eski Türklerin örtü için ‘yörgök’ sözcüğünü kullandıklarını; Tarancı Türklerinin ise bu sözcüğü ‘çocuk kundağı’ için kullandıklarını söylemiştir (MK, 1, 289). Fakat biz sözcüğü tanımlayamadık.

14.80. Yastok/Yastuk

Ögel (1991b: 226) yastık sözcüğünün çok eski Türkler tarafından yastık veya yastuk şeklinde söylendiğini belirtir. Wilkens (2021: 874) sözcüğü Yastok olarak okumuş ve “yastık; en büyük para birimi (bir yastok= elli sıtır; aşağı yukarı iki kilo) külçe” anlamlarını vermiştir. İzgi (2017: 35, dipnot 33) para birimi olan yastuk’un Çince t’ing adı verilen elli liang ağırlındaki gümüşün karşılığı olduğunu söyler. Caferoğlu’nun (1968: 289) sözlüğünde sözcüğün sadece para birimi ‘bir çeşit sikke, para’ anlamı tanıklanmıştır. Sözcüğün yastık anlamıyla tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

yogurup oronta yastukta yatlp atl(l)g... (Yakup, 2008: 28).

DLT

yastuk: yastık (Dankoff-Kelly, 1985: 217). Yastuk yastaldı ‘yastık yerleştirildi’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 390).

KB

bağırsak tapuğcı ışık yastanur

tiledükte tutçı kapuğda turur “Sadık hizmetkâr eşiği yastık yapar ve her istenildiğinde kapıda hazır durur” (Arat 2018: 510-511).

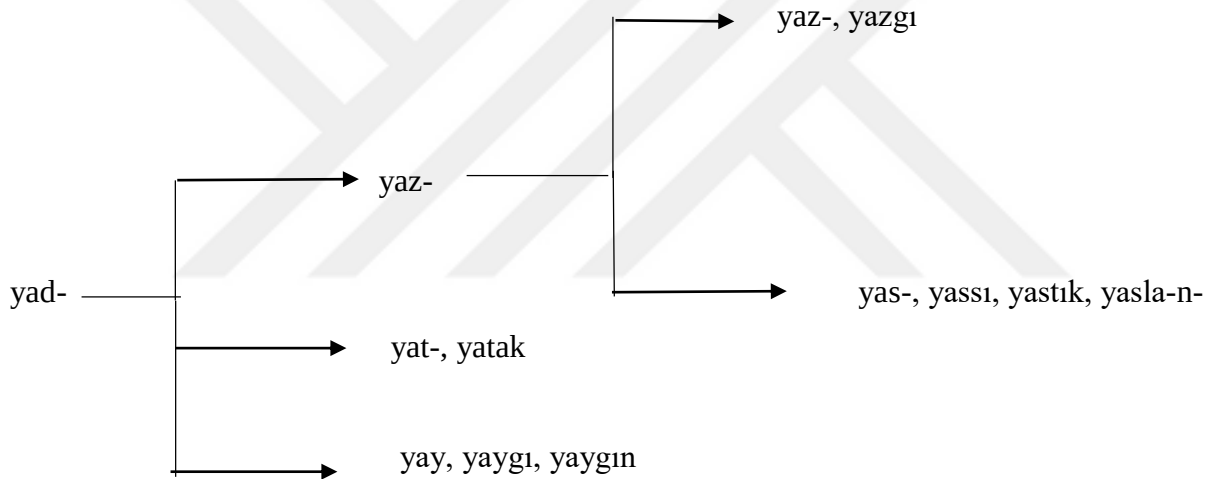
Eren (2020: 561) sözcüğün yasta- fiilinden türetildiğinin açık olduğunu söyler. Ögel (1991b: 226) ise sözcüğün yastan- kökünden türediğini düşünür. Ayrıca Sibirya’nın kuzeyindeki Yakut Türklerinin yastığa “sıttık” dediklerini belirtir. Ögel, bu sözcüğün etimolojisi üzerine görüş ileri sürmez. Yakutçada baştaki y-’nin s-’ye dönüşmesi eski bir kuraldır (Eren, 2020: 561).

14.81. Yastan-

Ögel’in (1991b: 226-227) bu sözcük hakkındaki görüşleri şöyledir:

Yastık konusunda bütün mesele, insanoğlunun yatarken ve otururken de sırtını dayayabilecek bir şey bulma ihtiyacına dayanıyordu. Bu sebeple yastık sözü de yaslanmak kökünden türemiş bir söz idi. Eski Türker yaslanmak fiilini, aktif olarak düşünüyorlar ve yastanmak diyorlardı. Biz mi doğru söylüyoruz yoksa eskiler mi haklı idiler, bu mesele ayrı bir mevzudur. Ancak bizim görüşümüz, eskilerin daha doğru söyledikleri üzerinedir. Çünkü, yastığın sırtımıza yaslanması, yastanmak; bizim yastığa yaslanmamız ise, yaslanmak sözü ile karşılanmalıdır. Görülüyor ki, eski Türkçe mantık ve gramer bakımından daha kuvvetli idi. Aslında eski Türklerde yastanmak sözünün asıl mânâsı, bir şeyin diğer bir şeye yaklaşması ve değmesidir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyıl Türklerinden derleyip, verdiği başka bir örnek de bu anlayışı bize açık olarak göstermektedir.

Eski Uygur Türkçesinde sözcük ‘kendine yastık hazırlamak, dayanmak’ (Wilkins, 2021: 874) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ögel, burada çok önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Sözcüğün tanıklanan en eski kök biçimi yasta- ise Türkiye Türkçesinde kullanılan yasla- nasıl açıklanabilir? Sözcük Oğuz grubu lehçelerinden Türkmencede yassan- biçimindedir (Tekin vd, 1995: 681). Gülensoy (1991b: 1080) sözcüğün bu biçimini yassan- (Trkm) < *yastan- şeklinde açıklamıştır. Tietze (2019a: 244) (Cilt IX)’a göre sözcük Zati’nin eserinde (16. yüzyıl ilk yarısı) o bir hōş āhret hatunıdır geh-vāre yasdanmış şeklinde görülür. Bu cümleden anlaşılan sözcük 16. yüzyılda Osmanlı sahasında yasta-/yasda- biçimindedir. Sözcük bugün bazı ağızlarda da yastan- biçiminde yaşamaktadır (DS, 2019: 4817). Türkiye Türkçesinde yaslan- biçimini alması bir akıcılışma (sonorisation) olayıdır. Karaağaç (2018: 63) bu olayı şekil olarak şöyle açıklamıştır:

Taradığımız Eski Uygur Türkçesi metinlerde sözcüğü tanımlayamadık. DLT’de ol anar yastuḡ yastadı “o, ona yastık yastadı” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 567).

KB

Kardaşını kördi uzatu yatur

Çögesin töşenmiş yiñin yastanur “kardeşine baktı, uzanarak yatmış, abasını döşenmiş ve başını yenine yaslamıştı” (Çağbayır, 2019: 420).

Ayrıca çatı bakımından yaslamak biçim geçişli, yaslanmak ise dönüşlüdür.

14.82. Öñik

Ögel (1991b: 230-231) Anadolu’da yastık başlarına oyalar ile süsler yapıldığını söyler. Minder yastıklarının ise çoğu zaman saçaklı olduğunu belirtir. XI. yüzyılda Türklerin yastık

saçaklarına öngük dediklerini ifade eder. Sözcüğün Türkçe olduğunu yazar. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 69) neşrinde sözcüğün ‘yastıkların ipek kulak ve kuyrukları’ şeklinde açıklandığını görüyoruz. Ögel (1991b: 231) DLT’de geçen iki sözcükten daha bahseder. Bunlar engek¹⁸⁴ “kadınların baş örtülerine bağladıkları süslü ipler”; öngik “kadınların keçi kılından yapıp takma olarak taktıkları zülûf”. Ögel (1991b: 231) bunların hepsinin ön ve önlük anlayışından ileri geldiğini söyler. Kâşgarlı öngik yörgeyûk ifadesini açıklarken sözcüğün aslının ‘başka’ anlamına gelen öñi sözcüğü olduğunu ifade eder (Kaçalın, 2019: 371). Ayrıca öñi sözcüğünün Eski Uygur Türkçesindeki anlamları için bk. Wilkens, 2021: 534. Clauson (1972: 183) sözcüğün Kâşgarlı’ya özgü olduğunu belirtir.

14.83. Köpçük

Kâşgarlı, Oğuzların eğerin ön ve arka yastıklarına köpçük dediklerini söyler (Karahan, 2013: 445). Ögel (1991b: 234) köpçüğün Anadolu’da çok görüldüğünü ifade eder ve Kâşgarlı’dan örnekler verir. Kırgızların da eyer yastıklarına köpçük dediklerini belirtir. Altay Türklerinde kullanılan köbez; Azerbaycan Türkçesinde görülen köbe ve Türkiye Türkçesinde görülen kübe ve gebe sözcüklerini köpçük sözcüğünden ayırmak gerektiğini yazar, her iki sözcüğün kökünün ayrı olduğuna dikkat çeker. Ayrıca DLT’de köpsün sözcüğü ‘şilte, minder’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 293). Clauson (1972: 691) köpsün sözcüğünün anlam olarak köpçük ve köpen ile ilgili olduğunu söyler. Sözcüğün ödünçleme olabileceğini düşünür.

14.84. Yapgut

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘deve yünü, pamuk; ince kuş tüyü’ anlamlarında tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 865). DLT’de ise ‘minder ve aynı zamanda kıl ve yün yoltusu’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 365). Ögel (1991b: 236-237) bu sözcüğün çapgut şeklinde türetilmiş sözcük olduğunu söyler ve sözcüğün dayandığı düşünce temellerinin çok eskilere dayandığını, yap- ve yapın- sözcüklerinin eski Türkçede bir şeyi ‘örtmek’ ve ‘kaplamak’ anlamında kullanıldığını belirtir. Yün ve didintilerin bir kumaş ile kapatılması ve bundan bir minder yapılması anlamına geldiğini söyler. Yapılgılg sözcüğünün ‘kapanmış ve örtülmüş şey’ anlamında kullanıldığına dikkat çeker. Sözcüğün kullanıldığı bağlamlara geçmeden önce yapgut biçiminin çapgut şeklinden türetilmiş bir biçim değil, yap- kökünden türetilmiş bir sözcük olduğunu ifade edebiliriz. Anadolu Türkçesinde ek başındaki -g sesinin düşmesiyle çaput biçimini almıştır. y>ç değişmesinin ilk örneklerini ise Oğuz Kağan

¹⁸⁴ Clauson (1972: 183) sözcüğün eñ’den türetilmiş olan engek’in kısaltılmış biçimi olabileceğini söyler.

Destanı’nda görüyoruz. Modern Türk lehçelerinden Çuvaşça, Hakasça, Tuvaca, Sorça ve Altay Türkiyesinde bu değişiklik görülür (Karaağaç, 2018: 222). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ayazlı (2016: 274) sözcüğe ‘ince kuş tüyü’ anlamını vermiştir: yapguçça yunça sakınıp köygäy susagay tep körüp bakıp... “ince kuş tüyü ve yünmiş gibi düşünüp yanıp kavrulacak diye görüp” (Ayazlı, 2016: 425, 515). Clauson (1972: 874) sözcüğün tek örnek olarak değerlendirir. Yap, yapaku ile eş anlamlı olduğunu belirtir.

14.85. Örtüg

Ögel (1991b: 239) bu sözcüğü çok eski bir Türk kültür sözcüğü olarak değerlendirir ve Eski Türkçede ‘örtüg veya örtük’ şeklinde görüldüğünü söyler. Örtü biçimini Batı Türkçesine ait bir şekil olarak değerlendirir. Wilkens (2021: 828) ürtüg olarak okur ve “örtme, kapama, karmaşıklık” anlamlarını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Alku kılınçlıg örtügleri arımakı bolur (AY) (Kaya, 1994: 98).

Baştaki örtüg öçürgäli tavrannurça ärtinü katıglanurlar “... baştaki örtüyü söndürmek için hareket eder gibi iyice tahammül ederler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 385, 574).

Örtüglerig ergriglerig ıdalamışlarka yükünür m(e)n “örtü ve bağlardan kurtulanların önünde saygıyla eğiliyorum” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 233, 368).

.... mn kntü öşüm ayıy yavız qılınclıy örtüglär üzä örtülmiş “weil mein eigenes Selbst mit den Bedeckungen ders schlechten (Hend.) Taten bedeckt ist...” (BTT VIII) (Kara-Zieme 1977: 57). alku üstün örtüki altın yapakı yiringe tegi... “Bütün yukarıdaki örtüleri ve aşağıdaki (bütün) yapılarına kadar hep...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 81, 211-212).

DLT

örtüg: “bir şey üzerinde örtü. Eyer üzerindeki örtü, büyüklerin kabilerine örtülen ipek veya herhangi bir şeyin örtüsü gibi” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 51).

KB

ķamuğ nengke örtüg bolur baksa köz

köngülke yok örtüg munı bilgü öz “göz için bakarken her şey örtülü olabilir; fakat gönül için örtü yoktur bunu bilmelisin” (Arat, 2018: 390-391).

Sözcük ört- fiilinden türetilmiş bir isimdir.

14.86. Köşig/Köşige

Ögel (1991b: 242) köşig, köşige sözcüklerinin ‘perde ve gölgelik’ anlamlarında kullanılan en eski Türkçe sözcükler olduğunu söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde gölge anlamının yanında örtü, örtünme anlamlarında da kullanılmıştır (Wilkens 2021: 413). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... ol balık üze örtüp köşige kılıp ötrü ol köl suvı kayutın sınar kelmiş “balıkların üzerine örtüp [bunları onlar üzerinde] gölge yaptıktan sonra o gölün suyu hangi taraftan geliyor [acaba diye]...” (AY IX) (Uçar 2013: 139, 141).

köşiklig tölt “örtülü yastık” (Uzunkaya, 2020: 190, 300).

DLT

köşig/köşige ve Kölige/kölik sözcükleri şu şekilde tanıklanmıştır:

Köşige: küçük gölge; köşige: zayıf gölge. köşik: örtü, perde (Kaçalın 2019: 296). Kölige: koyu gölge; kölik: gölge (Kaçalın, 2019: 286). Ögel (1991b: 242) Kâşgarlı’nın bu iki sözcük arasında gramer olarak ilişki kurduğunu söyler. Fakat biz DLT’de Kâşgarlı’nın böyle bir bilgi verdiğini tanıklayamadık. Clauson (1972: 753) hem köşige sözcüğünün hem de köşik sözcüğünün köşi-kökünden türetilmiş bir isim olduğunu söyler; kölik ve Kölige sözcüklerinin köklerini ise köli- şeklinde belirtir (Clauson, 1972: 717-718). Ayrıca sözcüğün kök hâli olan köli- maddesinde köli- (kölit-, kölik, köli:ge) ve köşi- (köşik, köşi:ge) biçimlerinin standart Türkçedeki l/ş ilişkisine örnek olduğunu söyler (Clauson, 1972: 716). Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan gölge sözcüğünün kökünün köli- veya köle- olduğu açıktır. Eren (2020: 196) sözcüğü köli- ~ köle- + -ge/-ke şeklinde açıklar. Räsänen’in ve Clauson’un köli- ve köşi- ‘örtmek’ kökünü birleştirdiklerini söyler. Şçerbak (2019: 125)’e göre sözcük köşi- ‘kapatmak, engel olmak’ kökünden gelir ve Orta Moğolcada köşge ~ köşige ‘perde’ şeklinde görülür. Ögel (1991b: 243) yukarıda belirttiğimiz sözcüklerin köşit- fiilinden türetildiğini söyler. Fakat bu morfolojik olarak mümkün değildir.

14.87. Kötrüm

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de üzerinde oturan ‘seki’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 211). Ögel (1991b: 251) bu sözcüğün sadece yüksekçe bir yer anlamında değil aynı zamanda “yüksek mevki” ve “yükselmış” anlamlarını karşıladığını söyler. Bu görüşünü de Kutadgu Bilig’den örneklerle destekler. Ögel’in (1991b: 251) bahsettiği beyit şöyledir:

begi bolsa eğgü kişi öğrümi

bu iki tapuğçı buğun köğrümi “Bey iyi ve insanların seçkini olduğu gibi, bu iki hizmetkârı da halk arasında ileri gelenler olmalı” (Arat, 2018: 466- 467).

Clauson (1972: 705) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler. Yerden yükseltimiş bir şey anlamına gelen kötür- fiilinin kısaltılmış biçimi olduğunu belirtir.

14.88. İmle-

Ögel (1991b: 257) sözcüğün Eski Türkçede ‘işaret etmek’ anlamına geldiğini söyler. Anadolu’ da ise hayvanlara yapılan işaretlere im ya da yim denildiğini kaydeder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

[.....]imläyin[.....] ... will ich weisen ... (BTT XIII) (VATEC).

DLT

imle-: men añar imledim “ben ona gözümle işmar ettim veya elimle gösterdim” şeklinde açıklanmış ve şu atasözünde geçtiği belirtilmiştir: ay tolun bolsa elgin imlemes “Ay, dolunaya döndüğünde elle gösterilmez” (Kaçalın, 2019: 201).

KB

İlig imledi bérđi oldruğ orun

Bu keçti orunķa siliglik kúrun “Kağan işaret etti ve ona oturacak yer verdi. O edeple, vakarla gösterilen yere geçti” (Çağbayır, 2019: 361).

14.89. Oltruk/Oldruğ

Ögel (1991b: 257) mevki ve vazife yeri için eski Türklerin ‘oltruk’ sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Kelime Eski Uygur Türkçesi ve DLT’de tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 131) oldur- (olur-) fiilinin kısaltılmış biçimi olarak değerlendirir. Kutadgu Bilig’e özgü olduğunu söyler.

KB

kapuğda ite tursa oldruğ turuğ

tüzülse orun kalmasa bir kuruk (Kaçalın: 138) “kapıda oturacak ve duracak yerleri hep düzende bulundurmalı ve öyle tertip etmeli ki kimse açıkta kalmasin” (Arat, 2018: 485). Ögel (1991b: 257) burada geçen oldrug sözcüğünün “oturma yeri” âdeta bir büro, bir nöbet yeri veya mevki ve rütbe karşılığı olarak kullanıldığını belirtir.

14.90. Kürsi/Kürsü

Ögel (1991b: 263) sözcüğü Arap-Fars kültürünün etkisiyle Türkçeye ilk giren yabancı sözcüklerden biri olarak değerlendirir ve bu durumu da İslâmiyetin etkisine bağlar. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ve DLT’de tanıklanmamıştır. Kutadgu Bilig’de ‘taht’ anlamında kullanılmıştır:

bu kürsi özele öz oldurduki

adağı üç ol kör ay könglüm toki “Bak, üzerinde oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran” (Arat, 2018: 218-219). Üç ayaklı taht için bk. Ögel 1991b: 263-265.

Kürsi sözcüğü Arapça kürsî sözcüğünden alınmıştır (Karaağaç, 2015: 474). Bugün anlam daralmasına uğramıştır.

14.91. Sök-/Sökür-

Ögel (1991b: 271) sözcüğün Orhon yazıtlarında ‘diz çökme’ anlamında kullanıldığını belirtir ve sadece düşmanlar için söylendiğini kaydeder. Aslında sök- sözcüğü “bir nesneyi yerinde sökmek, (kar) küremek; sökür- ise “diz çöktürmek, itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dahil etmek, ilhak etmek” (Şirin, 2016: 739) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş “Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş” (KT D 15) (Aydın, 2012: 61).

(a)ṭ üze b(i)nt(ü)re k(a)r(ı)ğ sök(d)üm [Sonra yine askerleri] at[lar]a bindirerek [kalın] karları söktüm” (T 25) (Alyılmaz, 2021: 349).

Uygur metinleri

çintan piryañu sokup älgäp mir tuturkan suvı birlä içürsär kan sökmäkkä yaraşur (Zieme, 2007: 320).

DLT

Ol begke sökti “O, beyin vb. önünde diz çöktü”. Buradan alınarak söke oltur ifadesinin “diz çökerek, çömelerek otur” şeklinde kullanıldığı ifade edilmiştir (Kaçalın, 2019: 418).

14.92. İşküm

Kâşgarlı sözcüğü ‘saraylarda hanlar için kurulan büyük çanak şeklinde ayaksız sofa’ şeklinde açıklamıştır (Ögel, 1991b: 271). Clauson (1972: 260) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve Soğdcadan alıntı olma ihtimali üzerinde durur.

14.93. Yasgaç

Wilkens'in (2021: 873) Eski Uygurca El Sözlüğü eserinde 'oklava, merdane' mânâsında tanıklanan sözcük Kâşgarlı'da "hamur tahtası" aslı "yassı ağaç" anlamında "yası yıgaç"tır şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 566) (Ögel, 1991b: 273). Clauson (1972: 975) sözcüğün yas- fiilinden geldiğini söyler ve Kâşgarlı'nın etimolojisinin hatalı olduğunu belirtir.

14.94. Bog

Ögel'in (1991b: 275) sözcük üzerine açıklaması şöyledir:

Yukarıda bizim bohça sözümüzü boğmak fiilinden getirmek istemiştik. Fakat konu, bu kadar basit değildir. Eski Türklerin boğmak ve boğlamak sözlerinin, bohça anlayışına gelen boğ sözcüğünden gelip gelmediği şüphelidir. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türklerince, "Boğ, eşya konan heybe veya bohça" demek idi (3, 127). Bundan da anlaşılıyor ki kendi başına boğ sözü, eski Türklerde "bohça" anlayışına geliyordu.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel kelimenin kökünü boğ- şeklinde açıklasa da temkinli yaklaşmak gerekir. Çünkü bu sözcük Eski Türkçede "boğazını sıkarak öldürmek, boğmak" anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 185). Fakat bohçanın ağzının sıkılarak kapatıldığı göz önüne alındığında bu kökten türetilmiş olduğu düşünülebilir. Bog-amrıl- ise '(birlikte) sakinleştirmek ve uslanmak' anlamlarında görülmüştür (Bayatlı-Çınar, 2020: 50). DLT'de sözcüğün geçtiği yerler şöyledir:

Ar bog çığıldı 'bohça, kaytan vb. şeylerle bağlandı' (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 271).

añar bōğ boğlattım "onu, heybeyi ve bohçayı kadınların elbise bohçası gibi bağlamaya sevk ettim" (Kaçalın, 2019: 92).

Ögel (1991b: 278) boğça biçiminin bazı eski ve yeni Türk kesimlerinde "bohça" anlamında kullanıldığını söylese de sözcüğü Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanımlayamadık. Clauson (1972: 311) sözcüğün muhtelemen ba:ğ'ın ikinci şekli olduğunu söyler ve kelimenin Farsçada da geçtiğini, ifade eder. Farsçadaki sözcüğün Türkçeden alındığını söyler. İki kelime arasındaki fark için bogla:- maddesini işaret eder.

14.95. Türgek

Eski Uygur Türkçesinde 'demet, bohça, deste, paket' gibi (Wilkens 2021: 775) anlamlarda tanıklanan sözcük için DLT'de 'bohça' (Ögel, 1991b: 281) anlamı verilmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tüsrök k²ö²[r]²klä sapıg-l[ı]g t[abtav]-lar(ı) ol kaş yincü-kä taya²g²līg bādizlig čıg-ları ol türgäk-in yasdıp öñi öñi bādiz üzä yincü mončuk-ka sapılıp turur "(Das Kloster) hat bunte, schöne

aneinandergereihte Treppen, gestützt auf Jade und Perlen. Es hat bemalte Türvorhänge, die in Bündeln liegen und durch verschiedene Malereien in (der Form von) Perlen-Schmuck arrangiert sind (?).” (HT VIII) (VATEC).

DLT

ol türgek bāğın çekdi “o, bohça vb. şeylerin bağını çekti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 239). Clauson (1972: 544) sözcüğün tür- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler.

14.96. Çog/Çug

Caferoğlu (1968: 66) sözcüğü çuğ olarak okumuş ve üçüncü anlam olarak ‘demet’ anlamını vermiştir. Wilkens de (2021: 240). çug okuyuşunu takip etmiş ve ‘bohça, deste, demet, küçük torba, kese, paket; bant, kuşak’ gibi çeşitli anlamlar vermiştir. Ögel (1991b: 281) Altay Türklerinin beşik ve kefen için çuğ veya çoğ sözcüğünü kullandıklarını söyler. Bunun sebebini de beşik ve kefenin de bohça gibi sarılıp sarmalanmasına bağlar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kim bolyai sanga ängirmädäçi baying çuyung yoluntï “Wer wird ein dir nich Folgender sein? Deine (Waren-) Bündel (Hend.) sind unterwegs.” (TT I) (SEDTF 1972: 7).

DLT neşirlerinde Atalay ‘çog’ (1986: 155) hariç, çug şeklinde okunduğunu görüyoruz (Dankoff-Kelly, 1985: 96) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 400) (Kaçalın, 2019: 159).

Clauson (1972: 405) sözcüğün ‘paket’ vb. anlamlara geldiğini söyler. Bu sözcük ve ba:ğ arasındaki farkın belirsiz olduğunu ifade eder; kelimenin ilk anlamının demet ve ba:ğ vb. olabileceğini belirtir.

14.97. Sandug

Sözcük, Eski Türk yazıtları, Eski Uyğurca, Dîvânu Lügâtî’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır. Ögel (1991b: 284) sözcüğün Uyğur harfleriyle yazılmış Atebetü’l Hakayık’ta sepet sandug ikilemesiyle geçtiğini söyler. Sen yalınğ ƙalur munda kiðin sepeð şandukunğ... “kendin çıplak gidersin, sepet ve sandığın burada geride kalır” (Arat, 2006: 63, 92).

14.98. Kiz

Sözcük Eski Uyğur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘misk kutusu, elbise sandığı, elbise bohçası ve saklayıp korunulan her şey’ şeklinde açıklanmış ve şu cümle örnek olarak verilmiştir: kizdeki kin yıpar “misk kutusu içinde saklanmış misk”. Bu söz ağızları güzel kokan cariyelere benzetilerek söylenir şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 142-143). Ögel (1991b: 285) bu atasözünü Kâşgarlı’nın açıkladığı gibi kabul etmenin zor

olduğunu söyler. Besim Atalay’ın bu cümlelerin açıklamasını “sandıktaki misk kokar” şeklinde yaptığını belirtir. Ayrıca, Ögel (1991b: 289) kız sözcüğünün sandık anlamına geldiğini söyler ve bu kökten türetilen kizle- fiilinin ‘gizlemek, saklamak’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Bir şeyin gizleneceği en iyi yerin sandık olacağından hareket ederek kız ve kizle- sözcükleri arasında ilişki kurar.

Eski Uygurların ise kutu ve sandık için çeşitli sözcükler kullandıklarını görüyoruz. Bunlardan birisi bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan kutu (Wilkens, 2021: 433) sözcüğüdür.

14.99. Kabırçak

Ögel (1991b: 287) sözcüğü ‘sandık ve kutu’ anlamına gelen değerli Türk kültür sözcüklerinden biri olarak değerlendirir. Uşak çevresinde ‘tabut’ anlamında kullanıldığını belirtir. XI. yüzyıl Türklerinin de tabut için kabırçak sözcüğünü kullandıklarını yazar. Ercilasun ve Akkoyunlu sözcüğün yazmında kaf harfindeki ötrenin iptal edilip üstüne çevrilmiş gibi görüldüğünü belirtmişlerdir. Sözcük üzerine çeşitli okumalar için bk. Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 220, dipnot 949.

Ögel (1991b: 287-288) Moğolların batısında bulunan Kalmuklarda bu sözcüğün kuurçag, diğer Moğollarda ise kagurçak şeklinde görüldüğünden bahseder ve sözcüğün kökenini kap ile ilgili görür. Ramstedt, sözcüğün Macarlar yolu ile Rusçaya da geçtiğini ileri sürmüştür (Ögel, 1991b: 288).

14.100. Kesürgü

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘dağarcık, meşin torbası’ anlamlarında kullanılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 214). Ögel (1991b: 292) ise sözcüğü ‘eski Türk kadınlarının kullandığı bir koku kutusu’ olarak açıklar ve sözcükteki eklerin açık olmasına rağmen kökünün karanlık olduğunu söyler. Kutu anlamındaki kiz sözcüğünden gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur. Bir başka yerde ise gramer bakımından kesü-r-gü şeklinde açıklanabileceğini söyler (Ögel, 1991b: 307). DLT’de sözcüğün geçtiği bağlamlar şöyledir: sanaç kesürgü: ‘kırmızı dağarcık’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154). yıparlıg kesürgüdin yıpar kêtse yīdı ƙalır “Misk kabından misk gitse kokusu kalır” (Kaçalın, 2019: 592).

Clauson (1972: 751- 752) sözcüğün Kâşgarlı’da ana girişte kesürgü şeklinde yazıldığını söyler ve sözcüğe dağarcık anlamını verir. Bir yerde ilk sesin söylenmediğini belirtir ve k.sirlü şeklinde yanlış yazıldığına dikkat çeker. Etimolojik olarak “boyna iple bağlanan bir şey” anlamında kullanılan kösür- fiilinden türetilmiş olabileceğini söyler. Sözcüğün yazımları için

bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 154, dipnot 651. DLT’de (atın ayağını) kösteklemek anlamında kullanılan bir kösür- fiili tanıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 295). Bu sözcüğün kökü de bizi *kös- ‘bağlamak’ gibi bir fiile götürür. Kalkan’ın (2017: 53) da bahsettiği gibi kesürgü ile kös- eylemi arasındaki anlam bağı ‘torbanın ağzının bağlanması’ ile açıklanabilir.

14.101. Tagar

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘çuval, torba, buğday çuvalı’ (Ayazlı, 2016: 217) anlamlarının yanında ‘(tahıl için) bir ölçü birimi (aşağı yukarı 84 litre)’ (Wilkens, 2021: 660) anlamında da kullanılmıştır. DLT’de ise ‘çuval’ mânâsında görülmüştür (Dankoff-Kelly, 1985: 174). Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bir tagarka miñ tagar tüş süzün tartıp “bir torbaya bin torba yemiş olsun (çoğalsın)” (Ayazlı, 2016: 426,516)

... tült töşek tağar keyiz sunçuk isiç bukaç burnaç etüzlüg erür “ yastık, döşekler ve torbalar, keçe dilenci kâsesi, kazan, tencere, bakraç vücutludurlar (yani çaldıkları eşya kılığında)” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 137, 246).

... İrinçipl(?)tin İki y(a)rım tagar bugday aldım “...İrinçipl’den iki buçuk torba buğday aldım” (Ayazlı, 2016: 481, 539).

DLT

Tagar: ‘dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar’ (Atalay, 1985: 411) şeklinde açıklanmıştır. Kullandıldığı bazı bağlamlar ise şöyledir: Tagar eşyek üze artıldı “çuval vb. eşek üzerine yüklendi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 113). ol tağar boşattı (boşutti) “O, çuvalı boşalttı” (Kaçalın, 2019: 119).

KB

yigüm ot köki bolsu yağmur suvı tağ

ediz kum tüneyi tağar ton keçeyi “Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu bana yeter; kumdan töşek yapıp geceleyeyim, çuldan elbise giyerim” (Arat, 2018: 1078-1079).

Ögel (1991b: 301) sözcüğün hemen hemen bütün Türk çevrelerinde görüldüğünü söyler. Farsların tegar ve tegare sözcüğü ile bir ilgisinin olup olmadığı üzerinde bir görüş ileri süremeyeceğini belirtir. Sözcüğün Türkçede çok eski dönemlerden beri görüldüğünü ifade eder. Clauson (1972: 471) ödünçleme olabileceğini düşünür.

Bugün Anadolu ağızlarında tagar, tahar, tar, tarıf, teğar, teger gibi çeşitli şekillerde kullanılmaktadır (DS: 2019: 3801) (Cilt V).

14.102. Kap/Kapkacak

Ögel'in (1991b: 303) bu sözcük ve anlamı üzerine görüşü şöyledir:

(...) eski Türkler “ka” ve “kap” sözlerini birbirinden ayırmışlardı: 1) “ka” içine akar ve yemek konan bir kap demektir: 2) “kap” ise içine bir şey konan ve herhangi bir kaptır. Yemek tabağı da, çuval da, yastık kılıfı da, bir kaptır. Mevzuyu böyle ele alıp, incelemek gereklidir. Kap sözü, torba ve çuval da dahil, her türlü kap çeşitlerini içine alıyordu.

Wilkens (2021: 331) ¹kap < Chin. ke. ‘tulum, su tulumu, deri tulum, balon; kese, torba, ölçü birimi’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... k(e)ntünün iki oğlanı birle üküş telim kaplarda tolguqlarta ol yañalarka küçi yétmişçe “kendisinin iki oğlu ile beraber o fillere epey kap ve tulumlarla güçleri yettiğince...” (AY IX) (Uçar, 2013: 145-146).

yana iki böz, bir kap riðivid sudur şlokin ıdmiş siz “Außerdem habt Ihr zwei Baumwoll[tücher] und ein Paket mit dem rddhividhisūtra in Versen geschickt” (HTVII) (VATEC)

amtı bu kiçig tamularda toğup kentü altınkı ineklerin kapların yüde yorıyurlar “... şimdi bu küçük cehennemlerde doğup kendilerinin altlarındaki taşaklarını ve torbalarını yüklenerek yürürler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 142, 248).

DLT

Ka sözcüğü eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise kadaş sözcüğü açıklanırken kardeş ve yakın için kadaş sözcüğünün kullanıldığı söylenmiştir. Bu sözcüğün kökünün kap anlamına gelen kâ olduğu belirtilmiştir. Buna -daş eklenince “yakın onlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur, bu da annenin karnıdır” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 175). Ayrıca ka: kap demektir; ama sıvıların konduğu kap anlamında kullanılır. İkileme yoluyla ka kaç “kap kaçak” şeklinde görülür (Kaçalın, 2019: 207).

KB

neçe ka tegürgü kerek bu aşığ

kuruğ kodmasa bir içig hem taşığ (Kaçalın: 138) “içte ve dışta kimseyi açıkta bırakmamak için kaç kap yemek dağıtılmak lazım geldiğini bilmelidir” (Çağbayır 2019: 238).

Osman Nedim Tuna (1994: 272) Türkçenin Sümerce ile ilişkisini incelediği çalışmasında Türkçedeki kapkacak sözcüğünün Sümercede kabkagag şeklinde tanıklandığını söyler. Ercilasun (2021a: 314) kab sözcüğünü gezgin bir kelime olarak değerlendirir ve Latince cuppa ‘kupa’, İngilizce cup ‘bardak, fincan’, Arapça ka’b ‘kap’ örneklerinin, Sümerlerden

yayılmış gezgin bir kelime olarak açıklar. Fakat kabkagag ikilemesinin Türkçe ve Sümerceden başka hiçbir dilde olmadığını söyler.

Ayrıca, Kapçık sözcüğü ise bu sözcüğe getirilen küçültme eki ile oluşturulmuş bir âlet adıdır. Eski Uygur tıp metinlerinde ‘keten torba’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991b: 305). ... tuz birlä soqup bor birlä bulyp işiçtä işiçip böz qapçuqta urup (Heilkunde I) (Rachmati, 1932: 458). Arat sözcüğü kapçuk şeklinde okumuştur.

14.103. Tolguk/Tolkok

Ögel (1991b: 304) eski Türklerin tulumu ‘tolgok’ dediklerini söyler. Wilkens (2021: 729) tolkuk ~ tolkok maddesinde sözcük için ‘çuval, kese, hortum, tulum’ anlamlarını vermiştir.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... Toluk [tutmuş.... Törtünç] bir kök ton[lug atlıg beg erti] (AY) (Kaya, 1994: 62).

... k(e)ntünün iki oğlanı birle üküş telim kaplarda tolguqlarda ol yañalarka küçi yétmişçe “kendisinin iki oğlu ile beraber o fillere epey kap ve tulumlarla güçleri yettiğince...” (AY IX).

DLT

Sözcük üzerine farklı okuyuşlar vardır. Ercilasun ve Akkoyunlu’nun sözcüğü tulkuk ‘tulum’ şeklinde okuduklarını görüyoruz.

Clauson (1972: 496) sözcüğün toluk- fiilinden geldiğini söyler. Ercilasun ve Akkoyunlu ise Clauson’un kaynak gösterdiği Tarama Sözlüğü’nde ve Derleme Sözlüğü’nde geçen doluk-’ın (anlamları için bk. 2018: 321, dipnot 321) anlamca tulum ile ilgisi olmadığını söylerler.

14.104. Mançuk

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991b: 308) ‘heybe ve torba gibi at eyerine asılan şeylere’ mançuk veya munçuk denildiğini kaydeder. Sözcüğün Derleme Sözlüğü’nde tanıklandığını söyler. Clauson (1972: 767) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir. ‘Bağlı bir şey anlamında’ kullanılan man- (1 ba:n-) kökünden türetilmiş bir isim olarak açıklar.

14.105. Sanaç

Ögel (1991b: 308-309) Radloff’un eski Uygur hukuk belgelerinden hareket ederek bu sözcüğü ‘deri çanta’ şeklinde açıkladığını söyler. Wilkens de (2021: 579) sözcüğe ‘deriden çanta, deri çanta’ anlamlarını vermiştir. Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bir ingäk bir eşiç bir s(a)naç bir [] “bir inek, bir kazan, bir deri çanta” (SUK) (Ayazlı 2012: 495, 544).

DLT

sanaç: “kırmızı dağarcığa sanaç kesürgü denir” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 388).

14.106. Yetgek

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise bohça ve heybe anlamlarında kullanılmıştır. Kullanıldığı bağlamlar için bk. Ögel, 1991b: 311. Ayrıca ol maña yetgek yetişdi "o, bana heybe ve bohça vb.lerinin nakışını dikmede yardım etti" cümlesinde geçen yetgek sözcüğü yeñe:k biçiminde yazılmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 379, dipnot 1621) yazma 477 ve 632’de aynı kelimenin yetgek biçiminde tanıklandığını söylerler.

Clauson (1972: 889) yétge:k (yed̡ge:k) sözcüğün yé:d-’ten türetilmiş bir isim olabileceğini belirtir.

14.107. Yemeçük

Buğday taşınan küçük çuvalara yemeçük denir (Ögel 1991b: 312). Clauson (1972: 935) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve *yeme:’den türetilmiş bir isim olarak değerlendirir.

14.108. Tizme

Ögel (1991b: 312) torba veya çuval bağına XI. yüzyılda ‘tizme’ denildiğini söyler. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 347) bu sözcüğü “şalvarın uçurlugu. Ona benzer her şey. Kesenin ağzı gibi. İçine ip geçirildikten sonra onunla (ağzı) bağlanır” şeklinde açıklamışlardır. Clauson sözcüğün (1972: 576) tiz-’den türetilmiş bir isim olduğunu belirtir.

14.109. Yula

Ögel (1991b: 315) XI. yüzyılda dahi lamba anlamında kullanılan tek sözcüğün ‘yula’ olmasına dikkat çeker. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde lamba anlamının yanında meşale, fener, ışık (bir tanrı kızının da adı) anlamlarında da kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 918). Bazı Eski Uygurca metinlerde ise yuulka şeklinde yazılmıştır (Ögel, 1991b: 315). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

uluğ nomluğ yamduru y(a)rılıkazunlar “ulu öğreti (Dharma) meşalesini lütfedip tutuştursunlar” (AY III) (Ölmez, 1991: 48).

üçünç oronka köñül öritmişlärintä bilgä bilig yula y(a)rukın yaltrıdaçı atl(ı)g samaği dyanıg öritürlär “üçüncü yere gönül beslediğinde bilgi meşalesinin ışığını parlatacak adlı samādhi dynānayı yükseltirler” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 525, 600).

kaçan büt<t>üktä ötrü hua çäçäkin yula tütsügin tünlä küntüz üzüksüz tapınzun udunzun “bittiği zamanda hua çiçekle, meşale ve tütsüyle gece-gündüz kesintiz hizmet etsin” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 141-142, 176)

bo yêrtinçü yêr suvda ondın sıñar yêr orunta ulug yula y(a)rukı teg koptın sıñar yarutur siz “On göğün dünyalarında her yanı, büyük bir kandil gibi aydınlatırsınız” (AY VII) (Çetin, 2020: 204, 226).

tükäl bilgä bili[g] y(a)rukug yarutdaçı ärür “mükemmel bilgelik (Skt. prajñā) ... ışığı aydınlatacaktır...” (Uzunkaya, 2020: 83, 256).

ontun sıñarkı burhanlar(ı)g yultuz tæg yaruk yula b(ä)lgürtüp ädgü yıld(ı)g yıparl(ı)g tütsügin köyürmişin sakınıp ontun sıñarkı burhanlar(ı)g tapınmış k(ä)rgäk “On taraftaki Buddhaları yıldız gibi, parlak meşale (gibi) gösterip iyi güzel kokulu tütsüyü yaktığını düşünerek on taraftaki Buddhalara hürmet etmeli” (Uzunkaya, 2021: 91, 134)

turkaru telim üküş yla kö[ye]r osuglug yalınlayu turur “sürekli pek çok meşalenin yanması gibi yanar durur” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 85, 236).

ğaltı yağı alkınmış yula teg taṅg başıntağı uyağur yultuzlar teg basa basa teṅgri yirintin tayarlar “ tıpkı yağı azalmış bir lamba gibi (veya) sabaha karşı batan yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrılar diyarından düşerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 174, 267).

DLT

yula: ‘kandil’ şeklinde açıklanmış ve şu şiirde geçtiği belirtilmiştir: tegme ĩwet ışka körüp turgıl ele/ çakmak çakıp ĩwse kalı uğnur yula “Bir işe aceleyle gitme; onun girişine bak; dur ki onun nasıl olduğuna karar veresin. Çakmağı yakıp (kandili) aceleyle yakmak isterse aceleden kandil söner” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 358).

KB

Ḳaraṅḡḳu ev ol bu kişi tün sanı

uḳuş bir yula teg yarutur anı “İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl bir meşale gibi onu aydınlatır” (Arat, 2018: 382-383).

Ögel (1991b: 315-317) sözcüğün kökenini açıklamadan önce şu açıklamayı yapar:

Eski Türkçede yoldra-, yoldrı- “parlamak” demektir. Bizim yıldırım sözcüğü de buradan geliyordu. (...) Kendi görüşümüze göre Türklerin yulduz yani yıldız sözleri de bu kök ve manadan gelmiş olmalı idi. Işık ve Işık vermek ile ilgili bir yul- kökünden hareket edersek belki de açıklamalarımız daha kolay olacaktır. Yine eski Türklerde yolrı-, yolrat-, yalrı- gibi sözler de “parlamak, âlevlemek” mânalarını karşılıyordu. Eski Türklerin “çıra ve lamba” mânâsını karşılayan yula sözünü anlayabilmek için böyle bir giriş yapmak zorluğu vardı.

Sözcük Orta Moğolcada ve Modern yazı dilinde cula “meşale, kandil” şeklinde görülür (Şçerbak, 2019: 122). Sözcüğün kökü hakkında detaylı bilgi için bk. yultuz maddesi.

14.110. Is/İs

İs ve duman sözcükleri Eski Türkçede iş veya ış şeklinde görülür (Ögel, 1991b: 322). Wilkens’in (2021: 291) sözlüğünde sözcük ısı ‘duman, tütsü ürünü’ biçiminde tanıklanmıştır. Fakat taradığımız metinlerde sözcüğü tanıklayamadık. DLT’de ise ış: is, kandil dumanı, bacalarda ve duvarlarda bulunan is, kurum’ şeklinde açıklanmıştır. Elbise kirlendi, islendi anlamında tön ış boldı denir (Kaçalın, 2019: 195).

Eren’in (2020: 237) sözcük üzerine açıklamaları şöyledir:

Orta Türkçede ış “duman kokusu” olarak geçer. Bu biçimin Eski Türkçedeki yıdı- “pis kokmak” köküyle anlamca bağlanması düşünülebilir. Rassadin Eski Türkçedeki yıdı- “pis kokmak” sözünün diyaletlerde kullanılan biçimleri arasında Türkmence ısı “koku”, Hakasça “çısı”, Yakutça “sıt” biçimleriyle karşılaştırmıştır. Clauson Eski Türkçedeki yıd kökünün ikincil bir biçimi olabileceğini yazmıştır (...) Eski Türkçe yıdı- sözcüğünün türevlerinin Eski Anadolu Türkçesinde yiyi- “kokmak”, Azeri alanında iyi “koku” olarak yaşaması nedeniyle is ve ış ile yıdı- arasında ilgi kurmak zor görünmektedir.

Ögel (1991b: 322) Kutadgu Bilig’deki “yaruk dünya mengzi karardı ışın” mısrasından hareket ederek sözcüğün başlangıçta ışık ile ilgili olduğunu düşünür ve bu ışığın dumanlı ve sisli bir ışık olduğunu yazar. Fakat sözcüğün ışık ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu mısra da sadece teşbih sanatı yapılmıştır.

14.111. Tüngşü (Tünşü)

Uygur Türkçesinde tençan < Chin. deng zhan ‘fener, kandil’ (Wilkens, 2021: 708) şeklinde tanıklanan sözcük DLT’de tünşü ‘fener’ şeklinde geçmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502). Ögel (1991b: 327-328) sözcüğün Çince olduğunu ileri sürer. Uygurlarda tınçan biçiminin ‘yağ ölçüsü, kandil’ anlamında kullanıldığını belirtir. Clauson da sözcüğün Çince olduğu konusunda şüphe olmadığını dile getirir. Fakat Kâşgarlı’nın bu sözcüğün Türkçe olduğunu göstermek için çengşü, çengşi gibi sözcüklere de yer verdiğini belirtir. Bu sözcüğün Çince chang-shih’den başka bir sözcük olamayacağını söyler. Çincenin etimolojik sözlüğünde ise dēng 燈 sözcüğünün etimolojisinin açık olmadığı belirtilmiştir (Schuessler, 2007: 208). Uygur Türkçesindeki tençan ile DLT’de tanıklanan tünşü sözcüğü dēng sözcüğünün farklı biçimleridir.

14.112. Kav/Kavagu

Ögel (1991b: 329) Eski Türkçede tanıklanan kav ve kavagu sözcüklerinin çakmak ile ilgili olduğunu söyler. Eski Uygur Türkçesinde kuru kavagu “kuru kav” ifadesinin geçtiğini belirtir. Bu ifadeyi ‘fitil ve kaytan’ şeklinde açıklayanların olduğunu söyler ve kendisi bu konu hakkında bir görüş ileri sürmez. Başka bir eserinde kavagu sözcüğünün kav kökünden alet adı yapan (-gu) eki ile türetildiğini yazar (Ögel, 1991c: 127). Wilkens’in (2021: 347) sözlüğünde altı kav maddesi tespit edilmiştir. Fitil anlamına gelen kav sözcüğü ⁵kav: kav, fitil, kaytan şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kalıtı otluğ ir quruğ kavagu erning çakmışı ösmişı bu üç türlüğ tıtağda ötgürü ot belgölüg bolur...“Nasıl çakmak taşı (otluğ ir) kuru kav ve adamın vurması, üflemesi; bu üç çeşit sebepten dolayı ateş çıkarsa...” (MS) (Ş. Tekin 2019: 95, 220).

Kaltı otdın tugmuşı teg oot üçün atap ot ooti tęp kavıkdın tugmış ootug atamış teg kavık ooti tęp bo yörüg y(i)me ök antag teg erür “Şöyle ki ateşten doğan da ateş gibi olduğu için ateşin ateşi (yani ateşten çıkan ateş) şeklinde isimlendirilir, kavdan çıkan ateş de benzer bir şekilde kav ateşi (yani kavdan çıkan ateş) şeklinde isimlendirilmiştir” (VB) (Elmalı 2017: 110, 156).

DLT

qāw: kav şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 133).

Clauson (1972: 579) sözcüğün modern lehçelerde geniş şekillerinin olduğunu söyler ve şunları sayar: kav, kaw, ko:, ku:, kağ, koğ. Doerfer’in sözcüğü Farsça alıntı olarak açıkladığını belirtir. Karaağaç’ın (2021: 461) tespitlerine göre sözcüğün geçtiği diller şöyledir: Far. kav ‘kav, yanıcı nesne’ Ar. Kav ‘kav; kuru, çöl kuruluğu’; Erm. Kav ‘kav, kolay ufalanır’; Bul. Kaf ‘kav, kolay tutuşur kabuk veya mantar’ Arn. Kaf ‘kav, fitil.

Ayrıca Ögel (1991b: 329-330) belik sözcüğünün Eski Türkçede fitil anlamında özellikle de ‘kandil fitili’ anlamında kullanıldığını söyler. Arguların fitil için pistik sözcüğünü kullandığını belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 207-208; dipnot 889, 890) Çiğil lehçesinde eğrilmek üzere hazırlanan, atılmış pamuk; Argu lehçesinde ise fitil anlamına gelen sözcüğü bistek şeklinde okumuşlardır. T’de hareke olmadığını ifade etmişlerdir.

14.113. Süpür- /Süpürgü

Ögel (1991b: 331) sözcüğün başlangıçta sipir- mi yoksa süpür- mi şeklinde söylendiği konusu üzerinde durulması gerektiğini söyler ve başlangıçta sipir- şeklinde söylendiği daha sonra dudak sesi /p/den dolayı süpür- şeklini aldığını yazar. Ayrıca Eski Uygurca bir metinde

sipir- şeklinde geçtiğini örneğiyle açıklar. Wilkens'in de (2021: 616) sözcüğü sipir- 'süpürmek' şeklinde okuduğunu görüyoruz. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yer sipirür 'reinigt den Boden' (HTIII) (VATEC)

... sipirdi „arıtdı, ağır-... “und fegte, reinigte und erwies” (HT IX) (Aydemir 2010: 148, 208). bursanların töşeklerin sil[ki]p yer sipirip suv saçar erti “Cemaattekillerin döşeklerini silkip, yerleri süpürüp su saçardı” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 75, 233).

uçlanguluk batıgka bargu[lu]k yollarıg öz eligin arıg sipirür er[ti] “Tuvalet giden yolları kendi eliyle temiz (bir şekilde) süpürdü” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 76, 233).

... burkan körkin itip vrhar yirin sipirmiş üçün... “burkan heykelleri yapıp manastırı süpürdükler için...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 103, 226).

DLT

Süpür- şeklinde tanıklanmıştır: ol ew süpürdi 'o, ev (ve başkası) süpürdü (Kaçalın, 2019: 428).

Ögel (1991b: 334) bu kökten türetilen süpürge sözcüğünün ise birçok Türk bölgesinde ses uyumundan dolayı süpürgü şeklinde söylendiğini fakat ilk şeklinin süpürge olması gerektiğini söyler ve krş. 'kösürge, götürge' açıklamasını yapar. Eski Uygur Türkçesinde sipürgü şeklindedir (Wilkens, 2021: 616). Kök kalıktın köp yigi sipirgü uçı tæg üzgän yağmur yagsar yüz yıl ärtgincä... “(Und) wenn vom Himmel fiel (und) dicht wie Besenborsten ein strömender Regen fällt hundert Jahre lang” (AY) (VATEC). Kâşgarlı'da ise süpürgü şeklinde yazılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 214). Süpür- sözcüğü Moğolcada şi'ür-; süpürgü ise şi'ürge şeklinde görülür (Clauson, 2017: 199). Çuvaşcada ise ŞiBır 'süpürge' < *sibür şeklinde görülür (Ceylan, 1997: 172).

15. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ IV

15.1. Süt

Hayvancılıkla uğraşan Türkler için süt önemli bir rol oynamıştır. Ögel (1991c: 5) Türkçede süt sözcüğünün bütün süt çeşitlerini içine alan geniş bir sözcük olduğundan bahseder. Sadece bazı süt çeşitlerinde farklı sözcükler kullanıldığını belirtir. Sütün kullanıldığı bazı bağlamlara örnekler verir. Bizim tespit ettiğimiz bağlamlar ise şöyledir:

Uygur metinleri

sütli yağlı tæg erşisiz karşısız bolup “süt ve yağ gibi kavgasız olup...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 77, 168).

Eren (2020: 479) sözcüğün bilimsel yayınlarda sık sık Moğolca sün ile karşılaştırıldığını söyler ve Moğolca sün'ün Türkçe süt biçimini ses ve yapı yönünden açıklayamadığını vurgular. Ögel (1991c: 1) de Moğol kavimlerinin süt için sün dediklerini belirtir. Fakat bunun yanında daha eski görünen sözcüklerin de olduğunu söyler. Türklerin sözcüğü Moğollardan aldıkları yönündeki görüşün kabul edilebilir olmadığını ifade eder. Ayrıca Eren (2020: 479) sözcüğün sonundaki -t'nin bilimsel yayınlarda çokluk eki olarak kabul edildiğini söyler; Türkçede süt ürünlerine verilen isimlerde -t ekinin dikkat çektiğini belirtir. bk. yoğurt. Şçerbak (2019: 143) bu iki sözcük için şu açıklamayı yapmıştır:

ET. süt ile MYD. sün arasındaki fonetik ve semantik benzerliğin tesadüfi olması pek mümkün değildir. İlkinin Moğolcada sün olarak ortaya çıkmasıyla ilgili aşağıdaki özgün bir morfolojik açıklama içeren öneri gayet sağlam gibi görünmektedir. Şöyle ki kelimenin sonundaki t Moğolcada çokluk eki olarak algılanmış ve n ile değiştirilmiştir. Sün'ün Türkçeden bir alıntı olduğuna bir ilave kanıt olarak Moğolcada hayvancılıkla ilgili terimlerin büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu gösterilebilir.

Sözcük Modern Moğolcada ise süü şeklinde yaşamaktadır (Gül, 2016: 228). Çuvaşçada sīt 'süt' biçiminde tespit edilmiştir (Ersoy, 2021a: 60).

15.2. Sağ-

Ögel (1991c: 7) bugün Anadolu'da olduğu gibi Eski Türkçe döneminde de süt sağma işi için 'sağ-' sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Moğolcada hayvan sağma işinin sa'a-/saga-fiilleriyle anlatıldığını söyler. Bu iki akraba dil ve kültür arasında benzerlikler olduğunu ifade eder. Bu cümleden Ögel'in Altay dil teorisini benimsediğini anlıyoruz. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise sag- "sağmak" şeklinde görülmüştür (Wilkens, 2021: 573). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yangi saymıš sūt birlä iç(ü)rsär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 428).

DLT

er kōy sağdı "Adam koyunu vb. sağdı" (Kaçalın, 2019: 384).

15.3. Aguz (Aguj)

Ögel (1991c: 9) Eski Türkçede 'ağuz, avuz' sözcüklerinin 'yeni doğuran memeli hayvanların verdiği ilk süt' anlamında kullanıldığını söyler. Bütün Türk dünyası ile Türklere uzak veya yakın ilişkisi bulunan tüm milletlerde sözcüğün aynı anlamda kullanıldığını belirtir. Sözcüğün Türkçeden Koreceye geçtiği yönünde görüş ileri sürenler olduğunu söyler. Korecede uguri şeklinde görüldüğünü ifade eder. Aguz, DLT'de "iki çıkak arasındandan çıkan jây harfi

ile. Gerçek z ile de söylenebilir” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 26). Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır.

15.4. Yag

Ögel (1991c: 13) sözcüğün en eski Türk kaynaklarından bize gelen ve yağlı maddelerin tamamını karşılayan çok eski bir Türk sözcüğü olduğunu söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘yağ, tereyağı, saf yağ, sade yağ, merhem’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 852). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

künçit yayı bilän qayındurup qulyaqqa tamişsar (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410)

yag sızdaçı erser başınta “başından yağ sızıyor” (AY IX) (Uçar, 2013: 119-120).

tavışgan miyi-sin ud öti birlä inäk yagı (Knüppel, 2013: 44).

Turgınçara tolpa etözlerindeki etleri süñükleri sag yag sızılup barır “Hemen o anda vücutlarındaki bütün etleri, kemikleri tereyağı gibi eriyip gider” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 83, 236).

yağlıg kamic bulupan yağayı tirilmiş “Yağlı bir kepçe bulup, (onu) yalayarak hayatta kalmış” (IB) (Yıldırım, 2017: 36).

DLT

yāğ: ‘yağ’ şeklinde açıklanmıştır. Sağ yāğ’ın ise ‘sadeyağ, tereyağı’ anlamında kullanıldığı belirtilmiş, Oğuzların iç yağına da ‘yāğ’ dedikleri bilgisine yer verilmiştir (Kaçalın, 2019: 543). terike yāğ sürüldi “deri vb. şeylere yağ sürüldü” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 300). qara yāy: neft yağı (naphtha) (Dankoff-Kelly, 1985: 129).

Ögel (1991c: 14) don yağı için Türklerin kullandığı en eski sözcüğün yağrı olduğunu söyler. Bu kelimenin sonradan ‘hayvanın bir bölümünü’ ifade etmeye başladığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde yağ yakrı şeklinde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 855). Ölürmeginçe yag yakrı bulgu yok “(Balığı) öldürmeyince yağ bulunacağı yok” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 218, 280). Dîvanu Lügâti’t-Türk’te ise şu şiirde tanıklanmıştır: bışrulur yakrı kıyak / toşgurur yogrı çanak “İç yağı ve kaymağı pişirilir; çanağı ve kabı doldurulur” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 361).

Eren (1991c: 14) Doerfer’in sözcüğü ya- ‘tulumba yağ dövmek’ köküne bağlamasını eleştirir. Türkçede yay- fiilinin ‘(yayıktaki) dövmek’ anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün kökünü yay- fiili ile açıklar. Clauson (1972: 905) yakrı için ‘yağ, iç yağı’ anlamlarını vermiş. Krş. yağ. Ancak etimolojik olarak bağlantı yoktur açıklamasını yapmıştır. Ögel (1991c: 15) Türklerin geniş coğrafyalarda yaşadıklarını belirtir. Bundan dolayı sözcüğün farklı anlamlar

kazanmasının doğal olduğunu söyler. Ercilasun (2021a: 325) Sümerceye kelime veren İlk Türkçe’de bu sözcüğü *dag şeklinde tasarlar.

15.5. Sızgur-

Ögel (1991c: 15) Eski Türklerin yağ eritmek için ‘sızdırmak’ sözcüğünü kullandıklarını söyler. Bu kelimenin Kırgızcada da sızgırmak şeklinde görüldüğünü belirtir. Yağ eritmek bu sözcüğün anlamlarından biridir. Eski Uygur Türkçesinde genel olarak “eritmek” anlamında kullanılmıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

K(a)ltı edgü altunug sızguru sergürser toz tumanlıg kkriler... (AY) (Kaya 1994: 97).

sızgurmuş bışıg altun teg titrü körüp kanınçsız yüüzlüg tegirmiñiz yaltrıyur “Erimiş işlenmiş altın gibi, iyice bakmaya doyumaz bedeninizin parlaklığı her tarafı aydınlatır” (AY V) (Uçar, 2009: 164, 265).

...sızgurmuş kızıl [...] “erimiş kızıl” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 126, 250).

... sızgurmuş kızıl bakır içەرler “... eritilmiş kızıl bakır içەرler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 135, 244).

DLT

sızgur- “(yağ vb.. şeyleri) eritmek” şeklinde tanıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 822). Kâşgarlı’dan edindiğimiz bilgiye göre sıtma bir hastayı zayıf düşürürse bu durum için sızgurdı denir (Kaçalın, 2019: 411). DLT’de sözcüğün kökü olan sız- açıklanırken yağ sızdı ‘yağ eridi’ cümlesi örnek gösterilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 426).

15.6. Çir

Ögel (1991c: 15) XI. yüzyılda hem iç hem de yemek yağı için genel olarak çir sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Clauson (1972: 427) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir. Fakat Ögel’in (1991c: 15) tespitlerine göre sözcük Başkurt Türkçesinde “yağ” anlamında kullanılmıştır.

15.7. Öz/Üz

Ögel (1991c: 16) sözcüğü Atalay neşrine göre öz olarak belirtir ve Eski Türkçede ‘yağ’ anlamına geldiğini söyler. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 21) neşrinde sözcük üz şeklinde görülür. DLT’deki kullanım bağlamları için bk. Ögel, 1991c: 16. Ögel (1991c: 16) bu kökten türetilen üzelen- biçiminin ise “yemekteki yağın üzerine çıkması” anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün üst veya üye kökünden geldiğini ileri sürer. Clauson (1972: 288) bu sözcüğü üzele sözcüğünü açıkladığı bölümde üze:’den türetilmiş bir fiil olarak açıklar.

Bu sözcük Hakasçada üs ‘yağ’; Altaycada ise üs ‘yağ, sıvı yağ’ şeklinde görülür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 16, dipnot 36).

15.8. Semiz/Semir

Ögel (1991c: 16) semiz ve semir sözcüklerinin ‘yağlı’ anlamında kullanılan en eski Türkçe sözcükler olduğunu söyler. Semiz sözcüğünün tanıklandığı en eski metin Tonyukuk yazıtıdır. toruk buuk(a)lı s(e)m(i)z buuk(a)lı ır(a)kda büls(e)r s(e)m(i)z buuk(a) toruk buka t(i)y(i)n bilm(e)z (e)rmis t(i)y(i)n (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m “ [İnsan], [bir] zayıf boğa ile [bir de] semiz boğa[nın] uzakta [olduğunu] bilse [ve ona uzaktaki boğaların hangisinin zayıf boğa, hangisinin de semiz olduğu sorulsa, boğalar uzakta oldukları için bu] (boğaların hangisinin semiz boğa; (hangisinin de) zayıf boğa olduğunu bilmez diye düşündüm” (Alyılmaz, 2021: 313-314).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde şu şekilde tanıklanmıştır:

ol [u]lug külüg yağlıg sāmiz kot[o]z öküzüg körüp-p[a]rtokrak suklanıp ernin burnın [yalga]nu öz at?öz-iñä inča tep tedi “Als sie den großen kräftig aussehenden Yak-Stier sah verlangte sie nach seinem Fleisch [lit.: Leib, Körper] so sehr, daß sie ihre Lippen und Nase leckte, und sprach folgendermaßen [zu sich selbst]” (Weitere Uigurische Pañcatantra-Fragmente: Gruppe A6 (UPF 217-UPF 269) (VATEC).

semiz at ağzı katıg boltı “Semiz atın ağzı sertleşti (= semiz at ağzını kımıldatamıyordu)” (İB) (Yıldırım, 2017: 48).

DLT

semiz: “Semiz, semirmiş olan canlı” Bu kelime Arapçaya uygundur; ancak Türkler /n/ ünsüzünü /z/ye çevirmişlerdir. Bunun Türk dilinde örnekleri vardır: sen (anta) ve (siz) anta gibi, /z/, /n/den çevrilmiştir” (Kaçalın, 2019: 399) şeklinde açıklanmıştır.

KB

yolın kısmaşa kuş menğın edlemez

semiz bolsa it tok avın avlamaz “Yolunu sıkı denetimde bulundurmazsan kuş avını yakalayamaz; it tok ve semiz olursa av peşinden koşmaz” (Arat, 2018: 1050-1051).

Ayrıca Ögel (1991c: 16) bu kökten semrişmek, semirtmek gibi birçok kelime türetildiğini söyler. Clauson (1972: 830) etimolojik olarak semri:- fiili ile ilgili olduğunu düşünür. Aydın (2021: 16) r sesinin mi daha eski z sesinin mi daha eski olduğu konusunu tartışırken semiz sözcüğünün semir- ‘şişmanlamak, kilo almak’ kökünden türetildiğini ileri sürer.

15.9. Yoğurt

Ögel (1991b: 19-20) yoğurdun çok eski çağlardan beri Orta Asya kavimleri ile daha batıdaki İskitlerin yiyecek çeşitlerinden biri olduğunu söyler. Sözcüğün yoğurt, yağurt, yavurt gibi farklı şekillerde söylendiğini belirtir. Sözcüğün ek ve köklerinin tespit edilmediğini, birçok sözlüğün ise sözcüğü yoğur-, yoğurt- kökünden getirdiğini ifade eder. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şunlardır:

Uygur metinleri

soma garxqa yoyrutluy aş “dem Planeten Mond (Soma) Speise mit Joghurt” (TT VII) (SEDTF 1972: 313).

ymä bir ugurda adakı agarlag içlig udçı kızı yogrut satgalı balıkka barır ärdi “Und in einem anderen Fall ging eine schwangere (Hend.) junge Hirtin in die Stadt, um Yoghurt zu verkaufen.” (Maitr) (VATEC).

amarıları kızartmış temirliq çomakların başqa tokışu yoğrutça miyilerin sançısu yiyürler “Bazıları kızgın demirli çomaklar ile başlarına vurarak yoğurt gibi beyinlerini çıkartıp yerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 128, 241).

DLT

yugrut udışdı “yoğurt mayalandı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 93)

yuğrut sūtgerdi " Yoğurdu [suyla] karıştırarak sūt kıvamına getirdi” (Kaçalın, 2019: 430).

KB

kıımız sūt ya yüng yağ ya yoğrut kurt

yağım ya kiğiz hem erej evke tut “Kımız, sūt ya da yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını sağlayan yaygı ve keçe hep bunlardan gelir” (Arat, 2018: 764-765).

Sözcük hakkında Hatice Şirin önemli bir çalışma yapmıştır. Bk. (Şirin, 2019b: 4-15).

15.10. Yavgan

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘tanrılara sunulan etsiz yemek’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 877). Ögel (1991c: 20) bu sözcüğün sadece yağı alınmış yoğurt için değil; yağsız et içinde kullanıldığını söyler. Ögel’in görüşünün kaynağı DLT’dir. Sözcük DLT’de yavgan aş ‘içinde et bulunmayan yemek’ şeklinde geçmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 364).

15.11. Kor

Eski Uygur Türkçesinde bir kor sözcüğü tanıklanmıştır. Fakat bu sözcük “zarar, ziyan, masraf; vergi” gibi anlamlara gelmektedir (Wilkens, 2021: 393). Kâşgarlı ise kor kelimesini

“mayalı yoğurdun mayası. Bu da bir parça yoğurt veya ekşi kımızdır. Kabın dibinde kalır üzerine süt dökülür ki sütü mayalasın ve kımızı ekşitsin” şeklinde açıklamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 397). Ögel (1991c: 23) Kıpçak ve Memlük Türklerinde ise bu sözcüğün ‘maya’ anlamında kullanıldığını belirtir.

15.12. Yumur/Yumuş

Ögel (1991c: 24) Eski Türkçede yumur ve yumuş gibi sözcüklerin tanıklandığını fakat bunların okunuşunun henüz kesin olmadığını söyler. Yumuş sözcüğüne yumuşçı maddesinde değinmiştik. Yumur kelimesi ise DLT’de ‘hayvanın körbağırsağı’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 352) anlamında tanıklanmıştır. Fakat Ögel’in hangi sözcükleri kastettiğini kesin olarak tespit edemedik.

15.13. Katık

Ögel (1991c: 24) çoğu zaman yoğurt anlamında kullanılan bu sözcüğün Türkçeden Farsçaya geçtiğini ve yoğurt anlamında kullanıldığını belirtir. Kelimenin Eski Türkçede bugünkü anlamıyla kullanıldığını belirtir. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘tutmaca katılan çeşni. Sirke ve yoğurt’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 164). Sözcüğün kat- fiilinden türetildiği açıktır.

15.14. Suvsuş

Ögel (1991c: 28) sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde ‘bir şeyin üzerine su serpme’, DLT’de ise ‘içine fazla su katılmış ayran anlamında’ kullanıldığını söyler. Wilkens’in (2021: 635) tespitlerine göre kelime ‘içki, içecek, şurup, meyve suyu, sıvı’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...bir ajunta keğgülük tonın keğimin yigülük içgülük aşın suvsuşın töşegülük... “bir varlık şeklinde giyilecek üstü, başı; yenilip içilecek yiyecek-içecek; döşenecek...” (AY III) (Ölmez, 1991: 45).

... aşın suvsuşın tapıg udug kılıp... “...yiyecek ve içeceklerle hizmet edip...” (AY V) (Uçar, 2009: 188, 272).

üđinçä aşın suvsuşın süzök köñülin tapıg udug kılzun “zamana uygun yiyecek içeceklerle temiz gönüle hizmet etsin” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 135, 175-176).

Kén keligme üdlerte nomlug suvsuşın bilge biliglig aşın yme munçulayu ok todgurayın kanturayın tép tédi “gelecek zamanlarda dharmalı yiyecek ve hikmetli yemeklerle de işte böyle doyurayım diye söyledi” (AY IX) (Uçar, 2013: 149-150).

nomug matuma[tik] s[u]vs[u]şın kanturup sakınu ög kañ köñül[imtä] nän aşk(ı)ya suvsuşk(ı)[ya] “In meinem Herzen an die Eltern denkend ... ganz wenig Speise und Trank...” (HT IX) (Aydemir, 2010: 158, 211).

Akru akru ünin [bir] ikinte sav söz sözleşip yemiş içmiş aşları suvsuşları y(i)me et'özlerinte arıtı tatımaz “Yavaş yavaş, sessiz sessiz birbirleriyle konuşurlar. Yedikleri, içtikleri bedenlerine asla tat vermez” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 130, 251).

vaybaş şastrılığ noş suvsuş iç(miş) “Vaibhāṣika mezhebine âit şāstraları lezzetli bir içki gibi...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 130, 242).

DLT

buğday suyunun alkol kuvveti gittikten sonra geriye kalan su şeklinde açıklanmıştır. Üzerine su katılan ayrana da böyle denildiği ifade edilmiştir (Kaçalın, 2019: 426).

Sözcük suvsı- kökünden türetilmiştir (Clauson, 1972: 792).

15.15. Kurut

Ögel (1991c: 33) kurutun eskiden sadece yoğurdun kurusuna verilen bir ad olmadığını bu sözcükle bozulmayacak şekilde kurutulmuş bütün süt çeşitlerinin anlatılmak istendiğini söyler. Kelimenin ise kuru-, kurut- kökünden geldiğini belirtir. Wilkens (2021: 427) ‘peynir, kurutulmuş lor peyniri, kurut’ şeklinde açıklamıştır. Kurut’un DLT’de kullanıldığı bazı bağlamlar şöyledir:

ol kōydan k̄urut suğdı “O, koyundan kuru yoğurt/keş elde etti” (Kaçalın, 2019: 421).

Ol kurut sagurdı “o, kurutun suyunu kuruttu ki kurut olsun. (Karluk lehçesi) (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 255).

KB

kımız süt ya yün̄g yağ¹⁸⁵ ya yoğrut k̄urut

yağım ya kiğiz hem erej evke tut “Kımız, süt ya da yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını sağlayan yaygı ve keçe hep bunlardan gelir” (Arat, 2018: 764-765).

15.16. Bıslak

Ögel (1991c: 30) sözcüğün ‘peynir’ anlamını karşılayan en eski Türkçe sözcük olduğunu söyler ve İbn-i Mühennâ Lügatinde tanıklandığını belirtir. Sözcüğün piş-/biş-

¹⁸⁵ Ögel (1991c: 35) Radloff’un tong yağ şeklinde okuyuşunu Arat’ın yün̄g yağ olarak değiştirdiğini söyler. Ögel’e göre Radloff’un okuyuşu daha doğrudur. Diğer neşirlere baktığımızda bu ikilemenin yün̄ yağ (Kaçalın: 232); yün̄ yağ (Çağbayır, 2019: 337) şeklinde okunduğunu görüyoruz.

kökünden geldiğini ileri sürer. Anadolu ağızlarında görüldüğünü ifade eder. Buradaki en eski sözcük kısmı hatalıdır. Peynir sözcüğünü karşılayan tanıklanabilen en eski sözcük ‘kurut’tur.

15.17. Uğıtma

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991c: 31) XI. yüzyılda yaş ve taze peynir için udhıtma (uğıtma) sözcüğünün kullanıldığını belirtir. Sözcüğün uyut-köküyle ilgili olduğunu düşünür, fakat uyut- ile aralarında bir anlam ilişkisi kuramadığını da belirtir. Sözcüğün udı- “uyumak” kökü ile ilgisi peynirin mayaya bırakılması ile ilgilidir. DLT’deki şu açıklama bize anlam ilişki bakımından yol gösterir: Ol uğıtma uğıttı “o peyniri olmaya bıraktı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 101). Ögel (1991c: 31) de buradaki cümleden hareket ederek bir süre maya ile bekletilmesini gerekçe göstererek böyle bir süt çeşidine ad olarak verilmiş olabileceğini söyler.

15.18. Etmek/Ötmek

Ögel (1991c: 36) ekmek sözcüğünün Eski Türkçede et- şeklinde tanıklandığını söyler. Bazı bölgelerde ise ötmek şeklinde görüldüğünden bahseder. Kâşgarlı’nın her iki sözcüğe de eserinde yer verdiğini yazar. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde öt- şeklinde görülmüştür (Wilkens, 2021: 544).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... bir ötmäkäng bir say(a)r suvung utliši näng yıraya barmaz anuq ärür “...eines Brotes von dir, eins Gefäßes deins Wassers Lohn wird nich in weite Ferne gehen (spät kommen, sondern), er ist bereit! Und im hlg.” (M III) (Le Coq, 1922: 12).

DLT

Ol etmek uşattı “o ekmeği vb. şeyleri ufaladı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 102)., kara etmek “bir yemek türü”. Şöyle yapılır: Et dağılıncaya kadar kaynatılır sonra üzerine un, yağ ve şeker konur, kaynayarak katılaştıktan sonra alınıp yenir (Kaçalın, 2019: 221). Ayrıca, Kâşgarlı çocuk dilinde ekmeğe epek denildiğini kaydeder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 32). Yağma, Tuhsı, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde ise epmek şeklinde görüldüğünü söyler. (Karahan, 2013: 371). Karahan’ın (2013: 371) şu tespiti çok önemlidir:

VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren Karahanlı, Harezmi-Çağatay, Altınordu-Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ekmek için /-t-/li biçim kullanılmıştır. İçseste /p/li biçim ise ilk kez XI. yüzyıl metinlerinde kaydedilmiş bir lehçe özelliğidir denebilir.

Özgündeli, Selçuklu Anadolu'sunda Ekmek başlıklı çalışmasında ekmek ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Bk. Özgüdenli 2020: 63-96. İML'de de etmek şeklinde tanıklanmıştır (Gül, 2016: 126).

15.19. Tamdur-

Ögel (1991c: 45) Türkçedeki tandır sözcüğü üzerine genel kanaatin Farsça tenûr, tenûre sözcüğünden alındığı yönünde olduğunu söyler. Ögel de bu görüşe katılmakla birlikte bu görüşü çüretebilecek bazı kanıtların ileri sürülebileceğini belirtir. Selçuklu dönemi başlarında tamdur-/tamtur- sözcüğünün 'yaktırmak' anlamında kullanıldığını ifade eder. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde 'yakmak, tutuşturmak; aydınlatmak ve hatta propaganda yapmak' (Wilkens, 2021: 668) gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

uluğ nomluğ yulağ tamturdaçılarķa “Ulu öğreti (Dharma) meşalesini tutuşturacaklara...” (AY III) (Ölmez, 1991: 25).

tamşturtum m(e)n kamagta yig ulug nomlug y(a)ruk yolak “Her yerde en büyük *dharmanın* meşalesini yaktım” (AY V) (Uçar, 2009: 200, 276).

[i]kilâyü tamturmış ärdi bilgä biliglig w[?]1[?] çınıg , yänälä örü tikmiş ärdi “Er hat die Fackel der Weisheit von neuem entzündet, und er hat erneut das Banner des Dharma aufgerichtet.” (HT VII) (VATEC).

Ötrü braman süksük otuñın ta[m]turmış oot eliginte alp [è]l[ig] beg etözindeki til[in] bıçm[1]ş[1] ға yula tamturtı “Böylece Brahman saksual ağacının odunuyla tutuşturduğu ateşi eline aldı. Yiğit hükümdarın vücudundan kestiği dilin yerine bir meşale yaktı” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 209, 278).

... tütsüg tamturup... “tütsü tutuşturup...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 166, 262).

DLT

Tamdur- ~tamtur-: ol öt tamturdı “o, ateşi yaktı”. Kandil yakınca da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 283).

KB

feşaddın kürer ol bulunmuş kutuğ

feşad tamdurur ol uğunmuş otuğ “Mutluluğu bulan fesada yaklaşmaz; sönmüş olan ateşi fesad tutuşturur” (Arat, 2018: 758-759).

Sözcüğün tam- kökünden geldiğini açıktır. Ayrıca bu kökten türetilen tamu sözcüğü ‘cehennem’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 45).

15.20. Yerküç/Bürgüç

Ögel (1991c: 49) XI. yüzyılda Türklerin gelberiye ‘yerküç’ dediklerini belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT neşirlerinde ise Atalay (1986: 775) neşri hariç (yerküç); sözcüğün bürgüç şeklinde okunduğunu görüyoruz (Dankoff-Kelly, 1985: 83) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 197) (Kaçalın, 2019: 134). Sözcüğe “kılıca benzer, enli bir tahta parçasıdır; fırındaki ekmeği çevirmek için kullanılır; fırın küreği” (Kaçalın, 2019: 134) anlamı verilmiştir. Clauson (1972: 362-363) sözcüğün yergü:ç olarak yazıldığını fakat bodraç ve bösgeç arasında yer aldığı için ve alfabede sırasına göre (b-) olması gerektiğini ileri sürerek bürgüç şeklinde okur. Bür- fiilinden türetildiğini belirtir.

15.21. Kömeç

Sözcük, ilk olarak Kâşgarlı döneminde ‘küle gömülerek pişirilen çörek veya ekmek’ anlamında tanıklanmıştır (Ögel, 1991c: 51). Köm- fiilinden geldiği açıktır. Ögel (1991c: 339) sözcüğün Türkçeden Farsçaya da geçtiğini belirtir. Sözcük Farsçada “tatlı ekmek, pasta” (Karaağaç, 2021: 531) gibi anlamlarda kullanılmıştır.

15.22. Közmen

XI. yüzyılda közde pişirilen ekmeğe közmen denilmiştir (Ögel, 1991c: 52). Sözcüğün kök biçimi köz Eski Uygur Türkçesinde ‘kömür ateşi, kömür’ (Wilkens, 2021: 414) anlamlarında kullanılmıştır.

15.23. Özleme

Ögel (1991c: 53) XI. yüzyıldan itibaren görülen ve külde pişen bir ekmek çeşidine özleme denildiğini söyler. DLT’de özleme geçmese de sözcüğün fiil hali özle- şu şekilde tespit edilmiştir: ol ünug özledi “o, hamuru pişirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 126). Ögel (1991c: 53) buradaki özle- sözcüğünün bir ekmek çeşidinden çok bir pişirme tekniği olmasına dikkat çeker.

15.24. Esberi (?)

Ögel (1991c: 53) Eski Türkçede henüz tam olarak çözülüp okunamayan bir esberi (?) sözcüğünün olduğunu söyler ve sözcüğün manasını “külde pişirilen yağlı bir ekmek” olarak açıklar. Brockelmann’ın sözcüğü esberi şeklinde; Atalay’ın ise as-böri ya da as-pöri şeklinde okuduğunu belirtir. Kuzey Türklerinden Başkurt ve Tobollarda döş etinden yapılan döş-pöri adlı bir yemek olduğunu söyler. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 73) bu sözcüğü üsbüri şeklinde okumuşlar ve “tandır ekmeği; doğranarak yağa atılır ve içine şeker konur” şeklinde

açıklamışlardır. Sözcüğün farklı okunuşları ve açıklamaları için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 73, dipnot 307.

15.25. İsin-

Ögel (1991c: 67) ısınmak sözcüğünün doğrudan “ateş yakmak” anlayışı ile ilgili olmadığını söyler. Kelimenin aslının Türkçede isin- şeklinde olduğunu ifade eder. Eski Uygur Türkçesi metinlerinden ve DLT’den örnekler sunar. Ayrıca sözcük Eski Uygur Türkçesinde “(bir şeyle) ilgilenmek, ısınmak, heyecanlı olmak, empatili olmak” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 312). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yana [y]ana ärtinü üküš, isinmäk [a]m[?][r]anmak-lıg savı amtı-ka [tä]g[?]i bar ärdi küsäyür umunur [ärdi]m “gab er mir Empfehlungen wieder und wieder, sehr reichlich. Bis jetzt gab es liebevolle Worte von ihm. Ich wünschte und hoffte,” (HTVII) (VATEC).

DLT

isin-: men añar isindim “ben onu sevdim”; ol ötkä isindi “o, ateşte ısındı” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 204).

Eski Uygur Türkçesi ve DLT’deki kullanımlar sözcüğün hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanıldığını göstermektedir.

KB

küler yüz isig sözke yalñuğ isir

isinse bu yalñuğ bolur kıl eşir “güler yüz ve tatlı söze insan ısınır; insan kime ısınırsa ona köle olur” (Arat, 2018: 474-475).

Clauson (1972 : 248) sözcüğün isi- kökünden türetildiğini belirtir.

15.26. İsig

İsig Eski Türkçede ‘sıcak’ anlamında kullanılmıştır (Ögel 1991c: 67). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tadusz isig aş yitürmiş kräk (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 422).

amtı biz isig özümüztin berü umuğ inağ tutup “şimdi biz sıcak canımızdan öte umut, destek tutup...” (AY III) (Ölmez, 1991: 25).

Ançulayu ok y(ä)mä bodis(a)t(a)vlar bo köñül küçi üzä ätöznüñ isig öznüñ ädniñ tavarıñ ürlüksüzin yokın kurugın tuyunup... “Bodhisattvalar (da) bu gönül gücüyle beden ve malın mülkün faniliğini geçince anlayıp...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 332, 563).

isig tumlig uluşı tñnsiz tört üdlär kolusı şaşmaz “Sıcak ve soğuk doğru bir uyum içerisinde olur” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 78, 168).

Bo d(a)r(a)ni üze ot birle kayıntırmiş isig suvug yüz sekiz kata arvap çupunta kodup törtin yınak bıntavır tartıp “Bu dharaniden sonra bitki ile kaynamış sıcak suyu, yüz sekiz kez büyülmüş sözler okuyarak kâsenin üzerine döksün ve dört tarafa perde çeksın” (AY VII) (Çetin, 2020: 173-174, 221).

biz ikigü isig amrak köñülin meñileser biz uz bolmagay mu “biz ikimiz aşk (dolu) gönüllerimizle eğerleşsek neşelensek iyi olmaz mı?” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 94, 239).,

Küñürügli isig yel yeltirmez “Yakıcı, sıcak rüzgâr esmez” (Özbay, 2020: 69).

ol ok tınlıgkarnıñ isig kanların içtim “bizzat bu yaratıkların sıcak kanlarını içtim” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 84, 213).

DLT

isig nēñ: sıcak şey. Sıcak güne isig kün denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 34) şeklinde açıklanmıştır.

ol isig sūwuğ tumluğka yēñşürdi “O, suyu ılıttı; sıcak suyu soğuk suya katarak ılıştırdı” (Kaçalın, 2019: 586).

KB

taduñ tumlig erse isigin küçe

isig erse tumlig yeyü tur içe “Yapın soğuk ise onu sıcakla güçlendir, sıcak ise soğuk şeyler ye, iç” (Çağbayır, 2019: 347).

Sözcük isi- kökünden türetilmiştir.

15.27. Köyür-

Ögel (1991c: 69) sözcüğün Uygur tıp metinlerinde kirpi terisin köyürüp¹⁸⁶ külin burunka ürser “kirpi derisini yakıp, burnuna üflersen...” şeklinde geçtiğini bazen de ot sözcüğüyle birlikte tanıklandığını söyler. Daha önce Eski Türkçe dönemindeki ağız farklılıklarını belirtmiştik. Yazıtlar döneminde görülen köñ sözcüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kön- ve köy- şeklinde görülür ve örten- fiiliyle birlikte kullanılmıştır (Ağca, 2021: 145). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...kim ol bo oronta bodis(a)t(a)vlar bilgä bilig oot yalını üzä nizvani kağgularıg örtäp köyürüp tuyunmak “... ki bu yerde Bodhisattvalar bilgi ateşi alevi ile ihtiras kaygılarını yakıp...” (AY

¹⁸⁶ Arat’ın (1932: 458) sözcüğü küyür- şeklinde okuduğunu görüyoruz: kirpi tärizin küyürüp külin burunqa yürsär

IV) (Tokyürek, 2018: 514,598)

....ev içinde kirip tütüz köyürüp hua saçıp... “ev içine girip tütü yakıp çiçek saçıp...” (AY V) (Uçar, 2009: 187-188, 272).

... k(ä)ntü eligintä tütüz tutup ädgü yıd yıparlarıg köyürüp... “... elinde tütü tutup iyi kokular yakıp...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 102, 172).

Öz etözümdeki arıgsızlarım k(e)ntü özümün örtep köyürüp tolp sınıp süñüküm agrımışka ertingü kogşayur m(e)n “kendi vücudumdaki kirler vücudumu yakıp tutuşturduğu, bütün vücudum, kemiklerim de ağrıdığı için çok fazla zayıflıyorum” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 156, 259).

Sözcüğün kök biçimi ise DLT’de küy- ‘yanmak’ şeklinde görülür: otuñ küydi "odun vb. yandı" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 456).

15.28. Ört

Ört Eski Türkçede ‘ateş’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 69). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

ékinti kün örtçe kızıp kelti “İkinci gün ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldi” (T 39-40) (Aydın 2019: 185).

Uygur metinleri

Tınl(ı)glar yalınayu turur ört yalın üze... (AY) (Kaya, 1994: 106).

Bayakı täg ätöz tägsürüp burhan ätözin b(ä)lgürtip ört otlug dyan sakınçka kirmiş k(ä)rgäk “Önceki gibi beden değiştirip Buddha bedenini ortaya çıkararak coşkulu meditasyona dâhil olmalı. Her bir beden tüyünde, her yerde ateşli çengeli göstermeli” (Uzunkaya, 2021: 94-95, 135).

içdin sınar[ça] k(i)rlig (?) örtin yalanın örtenü turup inçip burhanlarnañ [...] “Gönlü kara (olup), ateşle kavrulup duruyordu. Fakat Budaların...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 207, 277).

(örtlü)g yalınlıg bı bıçgu öze yağa örtlerin yörgeñmiş “Alevli bıçaklar üzerine ... yağarak (?) alevlerle etrafı sarılmış...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 183, 273).

DLT ‘yanan ateş’ şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 49). Sözcüğün tanıklandığı diğer bağlamlar için bk. (Ögel, 1991c: 69-71)

15.29. Sön-

Ögel (1991c: 75) sözcüğün sadece ateşin sönmesi değil, herhangi bir şeyin eski kuvvetini ve şiddetini kaybetmesi anlamına da geldiğini söyler. Eski Uygur tıp metinlerinde ise

ağrı ve yaranın sönmesi için bu sözcüğün kullanıldığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde sön- ‘azalmak, sönmek, geçmek, dinmek, bitmek’ gibi (Wilkens, 2021: 623) anlamlarda kullanılmıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... tükällig bilgä biliglärig tünlä küntüz armaksızın sönmäksizin bışrunıp ögrätinip bilirlär ukarlar “... muhteşem bilgiyi gece gündüz zahmetsiz ve sönmeksizin öğrenip bilirler, anlarlar” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 341, 564).

ämiglärim bälitğäg ev(i)dip tañızıp süt akar nä ymä kılıp unamaz tıdınğalı söngäli “Göğüslerim aniden şişip süt akıyor, ne yapsam da engellenemiyor” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 247).

t(e)ñri burhannıñ yumşak ko[lın] tügi bürtülmişke etözindeki ’[...] tikigi sönüp igni toğası P[...] “Tanrı Buda yumuşak kollarıyla (vücudundaki) tüylere dokunulduğunda vücudundaki... kaşıntıları son bulup, hastalığı...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 157, 259).

açmaq suvsamaq emgekimiz kaçanınğ neng sönmez “Açlık ve susuzluk ızdırabımız hiçbir zaman dinmez” (MS) (Ş. Tekin 2019: 180, 271).

DLT’de tanıklanmamıştır.

Ayrıca Ögel (1991c: 75) öçme ve öçürme sözcüklerinin de sön- ile eş anlamlı olduğunu söyler. Sözcüğün tanıklandığı metinlerden örnekler verir. Wilkens (2021: 521) sözcük için ‘sönmek, dinmek, (meditasyonla) sakinleşmek, yok olmak’ gibi anlamlar vermiştir.

15.30. Kırğrak

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991c: 97) et veya hamur kesilen satıra benzeyen mutfak bıçağına ‘kırğrak’ denildiğini kaydeder. Bu sözcüğün farklı okunuşları vardır. Dankoff-Kelly (1985: 138) qırñaq ‘broad knife’; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 508) Kırñak “satıra benzer bir kesici. Onunla et ve hamur kesilir”.

Clauson (1972: 639-640) kırğrak olarak okur ve *kırğa- gibi bir fiilden türetilmiş olabileceğini düşünür. Ayrıca Clauson metinde kırğa:k olduğunu, kenar boşlukta ise kırğa:k olarak yazıldığını doğrusunun da bu olduğunu söyler. Ögel (1991c: 99) Teleüt Türklerinin bu bıçağa kırğrak dediklerini; Kırgızların ise mutfak bıçağı için kırğarak sözcüğünü kullandıklarını belirtir.

15.31. Osguç

Wilkens (2021: 516) sözcük için ‘sistire, kazıyıcı’ anlamlarını vermiştir. Ögel (1991d: 99) ise ‘kasap bıçağı’ şeklinde açıklar. Ögel’in bu sözcük için verdiği dipnot’a baktığımızda

şu metinde tanıklandığını görüyoruz: andaran [ön]sär, yüligü osquç ulatı bı bıçğu [öz]ä töşämiş yirlärlärdä [taqı] küçäyü [yatğur]urlar “Buradan çıktıklarında ustura, kasap bıçağı ve daha başka kesme aletleri üzerine döşenmiş yerlere zorlayıp yatırırlar”(Bang- Arat, 1934: 253, 256). Elmalı (2016: 236) bu cümleyi “buradan çıksalar ustura, bıçak ve daha başka kesici aletlerle döşenmiş yerlerde... zorla yatırırlar” şeklinde aktarmıştır.

Clauson (1972: 245) sözcüğün hem osquç hem de osku:k şeklinde kaydedildiğini söyler; -guç ve -guk eklerinin aynı işleve sahip olduğunu ve sözcüğün en basit şekilde os- kökünden getirilebileceğini ifade eder. Fakat bu şeklin ve diğer transkripsiyonun eski bir fiil olup olmadığının ise şüpheli olduğunu söyler; özellikle de osquç açıklamasını yapar.

Yüligü osquç ikilemesi ise ‘ustura, kesici alet’ anlamlarında kullanılmıştır (Elmalı, 2016: 298).

15.32. Koş Bıçek

Ögel (1991c: 101-102) Uygur duvar resimlerinde görülen, kemere takılan çift bıçaklara koş bıçek denildiğini söyler. Kâşgarlı’nın vermiş olduğu bilgilerin ise kesin derlemelere dayandığını ifade eder. Eski Türkçede koş ‘çift’ demektir (Ögel, 1991c: 102).

Koş bıçek ise iki bıçak anlamına gelmektedir. Kâşgarlı’nın verdiği bilgiye göre bu ifade Argularda kullanılan âlet adıdır (Karahana, 2013: 436). (kōş bıçek) bundan makas. kök diye adlandırılır "bir çift bıçak" demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 399). Şu atasözünde tanıklanmıştır: kōrkmiş kişike kōy başı kōş körnür “Bir şeyden korkmuş kişi, her koyunun başını çift görür” (Kaçalın, 2019: 280). Bu ifade Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır.

15.33. Egdü

Eski Uygur Türkçesinde ‘eğri bıçak’ (Wilkins, 2021: 101) anlamında tanıklanan sözcük DLT’de ‘ucu kıvrılmış bıçak. Kılıç vb. şeylerin kınlarını oymak için kullanılır’ şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün farklı okunuşları için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 62, dipnot 253. Ögel (1991c: 102) bu bıçağın ekdü yerine egdü şeklinde okunmasının daha olduğunu, çünkü eski Uygur Türkçesinde bu sözcüğün yazımının egdü şeklinde olduğunu söyler. Ögel TT V’de sözcüğün erngek egdü teg enge tutgıl ‘işaret parmağını egdü (adlı bıçak) gibi eğri tut’ şeklinde tanıklandığını belirtir. Sözcük eg- fiilinden gelmektedir (EDPT 1972: 102).

15.34. Kezlik

Eski Uygur Türkçesinde ‘küçük bıçak’ (Wilken 2021: 361) anlamında tanıklanan sözcük DLT’de ‘kadınların dış elbiselerine taktıkları küçük bıçak’ (Kaçalın 2019: 254) şeklinde açıklanmıştır. Ögel (1991c: 103) bu bıçağın adını nereden aldığını ise Mısır ve Kıpçak Türkçesinden öğrendiğimizi söyler: “Okun, kirişe dayanan yerini oymaya yarayan bıçak. Bu

bir ok bıçağıdır. Eski Türklerin okun kirişe geçen yerdeki kertiğe kez dediklerini biliyoruz” (Ögel, 1991c: 103). Clauson (1972: 760) sözcüğün ¹kez:’den türetilmiş bir isim olduğunu ve ‘çentik yapmak için kullanılan bir alet’ anlamında kullanıldığını yazar. Farsçada gazlak/gizlik olarak ödünçlendiğini belirtir.

15.35. Yülügü

Eski Türkler usturaya yülügü demişlerdir (Ögel, 1991c: 104). Wilkens (2021: 924) yülügü şeklinde okumuş ve ‘ustura, bıçak’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...ol ok ögüzñüñ iki kızıgınta ot çimgen ünmiş teg yitti yüligüler ünüp turur “Bu ırmağın her iki kıyısında ot çimen bitmiş gibi keskin usturalar ortaya çıkar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 85, 236).

Maytırsimit’te hem yülügü hem de yüligü biçiminde tanıklanmıştır: ƙaŋı ilig begig ƙınlıƙta bekletip yiti yüligün adaƙı ol “... hükümdar babasını hapiste bağlayıp kesin bir bıçak ile yağı...” (Ş. Tekin, 2019: 116, 234); ...kentü yülügüsi öze boğzın bıçıp “... kendi ustura ile boğazını kesip...” (Ş. Tekin, 2019: 41, 189).

DLT

Kâşgarlı, saçı tıraş etmek için kullanılan usturaya yülügü denildiğini ve Oğuzların bunu bilmediğini söyler. Oğuzların ise buna kerey dediklerini ifade eder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 421). Sözcüğün yüli- kökünden türetildiği açıktır. Ayrıca Anadolu dışındaki çeşitli Türk bölgelerinde ustara için ülgüç, yülüvüç gibi sözcükler kullanılmaktadır (Ögel, 1991c: 112).

15.36. Bile-

Ögel (1991c: 105) Eski Türkçe döneminde bile- anlamında kullanılan sözcüğün kökenini açıklamanın zor olduğunu söyler. Bı bıçgu ikilmesinde bı/bi’nin bile- sözcüğüyle ilgili olup olmadığına dikkat çeker (Ögel, 1991c: 87-89). Eski Uygur Türkçesinde bile- “bilemek” şeklinde tanıklanmıştır. DLT’de bile-: ol bıçek bileği “o, biley taşı üzerinde bıçağı keskinleştirdi ve bileği” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 464).

Bile- kökünden alet yapan -gU ekiyle bilegü sözcüğü türetilmiştir (Ögel, 1991c: 105).

15.37. Tişe-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise tegirmen tişedi: “değirmenin dişleri bilendi”; ol orgak tişedi “o, orağın dişlerini bileği” gibi bağlamlarda kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 463) (Ögel, 1991c: 108).

15.38. Yiti

Ögel (1991c: 109) keskin ve kesinlik anlayışını bildiren yitti, yitig sözcüklerinin Uygurlar ile diğer Orta Asya Türk toplulukları arasında bir birlik göstermediğini söyler. Sözcüğün daha iyi anlaşılabilmesi için sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlardan örnekler verir. Eski Uygur Türkçesine baktığımızda sözcüğün “keskin, şiddetli, aşırı, sert, sağlam, dehşetli (ateş); canlı, hayat dolu, uyanık...” gibi çok çeşitli bağlam ve anlamlarda kullanıldığını görüyoruz (Wilkins, 2021: 906). Ayrıca, Eski Uygur Türkçesinde yitti şeklinde de yazıldığını görüyoruz (Caferoğlu, 1968: 299). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... süzük kirtgünç köngülin y(i)ti kınığa turup.... “... temiz inançlı gönülle keskin istekte durup...” (AY III) (Ölmez, 1991: 25).

....tınl(ı)glarka asıg tusu kılmaklıg atl(ı)g y(i)ti bilgä biliglig... “canlılara fayda sağlama adlı sağlam bilgiyi...” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 340, 564).

üç yavlak yol kapıgın nizvanılg y(i)ti ootın örtendeçi tınl(ı)glar umugsuz ınagsız... “Ben, onlara üç kötü yol kapısını kilitledim. Kleşalı parlak alevle yanan canlılar, umutsuz dayanaksız...” (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

k(ä)ntüläri y(i)ti... “Kendileri keskin” (Mahayana) (Uzunkaya, 2020: 54, 242).

Yitti kıl(ıçların) (etlerin) bıçarlar uşarlar “keskin kılıçları ile (etlerini) biçerler, ufalarlar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 154, 255).

DLT yitig biçek: bilenmiş, keskin bıçak. Kılıç vb. kesin olan her şey için de böyle denir (Kaçalın, 2019: 597) şeklinde açıklanmıştır. Şu atasözünde geçer: Neçe yitig biçek erse öz sapın yonumas “Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 166).

KB

bu tört neng öze sözledim men sözüg

okısa açılğay yitig kıl közüg “Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim; okursan anlaşılır, iyice dikkat et” (Arat, 2018: 144-145).

İlk Kur'an Tercümesinde:

Érür sen ğaflet içinde mundın açğay-miz séndin örtügünġni sening közüng bu kün yiti (Ata, 2019: 141).

15.39. Kik-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de biçek kikdi er “adam bıçağı bile di veya ikisinden biri diğerinin üzerine kışkırttı” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-

Akkoyunlu, 2018: 324). Ögel (1991c: 111) bıçağı bıçağı sürterek bilemenin bilinen bir yöntem olduğunu söyler fakat burada bir demir veya çileğin kullanılıp kullanılmadığının anlaşılmadığını belirtir. Clauson (1972: 710) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve kikşür-sözcüğünü işaret eder.

15.40. Nıjdag/Nıjdag

Kâşgarlı sözcüğü bileği taşı (iki çıkış yeri arasında (/j/ ile) şeklinde açıklar (Kaçalın, 2019: 351). Ögel (1991c: 113) Kâşgarlı'nın eserinde sözcüğün yanlış olarak yazılmış olabileceğine dikkat çeker. Clauson (1972: 775) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir ve açık bir şekilde bir İran dilinden (?Soğdca) alındığını söyler.

15.41. Yanul-

Ögel (1991c: 113) Türklerin ele sürülerek bileme çeşidini ifade etmek için yamıl-sözcüğünü kullandıklarını söyler. Kelimenin Türkiye Türkçesindeki gibi 'eğrilmek, yamılmak' anlamında kullanıldığını ifade eder. Ögel'in yamıl- olarak açıkladığı sözcük DLT'de neşirlerinde şu şekilde tespit edilmiştir: Atalay (1986: 743) yanul- 'ele sürülerek bilenmek'; Dankoff-Kelly (1985: 212) yanul-; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 948) yanul- 'el üzerinden geçirerek bilemek'; Kaçalın (2019: 555) yanul-. Araştırmacıların yanul- okuyuşunda hem fikir olduklarını görüyoruz. Ögel'in belirttiği yamıl- sözcüğü yazım hatası olabilir. Clauson (1972: 951) sözcüğün tek örnek olabileceği ihtimali üzerinde durur ve yanu- fiilinden türetildiğini söyler.

15.42. Çakmak

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de ise çakmak: "çakmak çakılarak ateş yakılan alet. Bu kelime ad olduğu gibi fiil adı da olur" şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 139). Ögel (1991c: 119) sözcüğün çak gibi yansıma bir sestten oluşmuş olabileceğini söyler. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991c: 117-124.

Sözcüğün yansıma bir sestten türetildiği açıktır.

15.43. ırnak/ırgak/

Eski Uygur Türkçesinde hem ırnak hem de ırğak şeklinde (Wilkens, 2021: 290-291) tanıklanan sözcük 'çengel' anlamında kullanılmıştır. Kâşgarlı'da ise ırğag şeklinde geçen sözcük şu şekilde açıklanmıştır: sudan buzı çekip buzluğa koymakta kullanılan çengel (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 72).

Ögel (1991c: 133) sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde hem kanca hem de çengel anlamında kullanıldığını söyler. Bu anlayışın içine gömlek iliklemek için kullanılan kancaların

da girdiğini belirtir. Bir başka eserinde de aynı görüşü tekrarlar ve bu fikrini TT V’de geçen bağlama dayandırır. Türkische Turfan Texte V’te sözcüğün geçtiği cümle şöyledir: “tüü äwini sayu alqu otluy ır̄yag bl̄gürtmiš krgäk” “An jedem Körper-Haar muß man allerhand Feuer-Häkchen erscheinen lassen, brand flammige” (SEDTF 1972: 108-109). TT dizin’de bu sözcük için “haken ve locken (?)” anlamları verilmiştir (SEDTF 1972: 150). Haken sözcüğü “elbise akısı, kanca” (Güçer-Selçuk, 2012: 191); Locken ise “saçları kıvrırmak, lüle lüle yapmak” (Güçer-Selçuk, 2012: 269) anlamlarına gelir. Bu metinde kullanılan otlug ır̄gak ikilemesi “ateş kancası, ateş çengeli” (Wilkens, 2021: 512) mânâsında kullanılmış olup düğme ile bir ilgisi bulunmamaktadır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yetinč elgintä ır̄gak tutar “In ihrer siebenten Hand hält sie einen Haken.” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 73, 76).

ilmäk tartmak kılgu üçün alkuñ eligintä ır̄gak tutdačı... “Zu dem, der um alle festzuhaken (und) herzuziehen an seiner Hand einen Haken halt” (BT XIII) (VATEC).

tüü äwini sayu alku otlug ır̄gag b(ä)lgürtmiš k(ä)rgäk “Her bir beden tüyünde, her yerde ateşli çengeli göstermeli” (Uzunkaya, 2021: 95, 135).

... erip inčip yänä kümüş ır̄gagın bititäčı yokı üzä kızıl użıklar yalğuz kızarıš[ı]p [ärür]lär “auch [ferner] nur rötlich (sc. ungraviert), da es niemanden gibt, die Silbernen ‘Haken’ [des kaiserlich en Textes] zu gravieren.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 71, 183).

bo savag eşidip ç(a)š[tané elig beg] ır̄gakın [...] “Bu sözü işiten Hükümdar Caştana çengelle (bağlanmış gibi)...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 188, 270).

Clauson (1972: 216) sözcüğün ır̄ga:- fiilden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Semantik bağlantının açık olmadığını belirtir.

15.44. Sançığ

Ögel (1991c: 134) sançığ sözcüğünün sanç- kökünden türetildiğini söyler. Bu çengelin arının veya mızrağın sançma anlayışıyla ilgili olduğunu belirtir. Bu çengel hakkında fazla bir bilğimiz olmadığını ifade eder. İlk olarak Uygur metinlerinde görüldüğünden bahseder. Bang ve Arat’ın (1934: 254, 257) “Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar” başlıklı çalışmasında şu şekilde tespit edilmiştir: süvri sançığın önä kälmiş başların qodı sança çomururlar “sivri kancaları ile dışarı çıkmak üzere olan başları aşağıya doğru sançıp indirirler”. Elmalı (2016: 237) bu cümleyi “sivri mızraklarla yukarıya çıkan başları mızraklayarak aşağı

batırlar” şeklinde aktarmıştır. Sanç- ‘batırmak’ kökünden türetilen sözcüğün “mızrak” olarak anlamlandırması daha doğrudur. DLT’de tanıklanmamıştır.

15.45. Ele-

Ögel (1991c: 135) ele- sözcüğü ile ilgili bize ilk bilgi veren kaynakların Eski Uygur tıp kitapları olduğunu söyler. Ele- sözcüğünün Eski Türkçedeki biçim elge-’tir ve “elekten geçirmek, elemek” anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 103). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

tävāniñ övkāsin kuṭırıp sokup älgäp tın bozgak (Knüppel 2013: 43)

DLT

ol ün elgedi “o, un vb. şeylerieledi” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 126). Bu kökten türetilen elgek ‘elek’ sözcüğüne ise Kâşgarlı’da rastlanmıştır (Ögel, 1991c: 138). Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde elgek/elgök ve ilgek şekilleri vardır (Wilkens, 2021: 103, 303). Sözcüğün tanıklandığı bağlam ise şöyledir:

držul šaktıların älgäk tan (?) sančarl[ar] yagar täg atıp ururlar (Shimin vd., 1998: 49).

14.46. Eskü

Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991c: 139) sözcüğün sadece Kâşgarlı’nın derlemelerinde görüldüğünü söyler ve bir elek olarak açıklandığını belirtir. Sözcüğün okunuşları ve açıklaması için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 65, dipnot 268.

15.47. Tañ/Teñ

Ögel (1991c: 139) sözcüğün Kâşgarlı’da bir elek çeşidi olarak geçtiğini söyler ve DLT’de Arguca olarak açıklandığını ifade eder. Uygur Türkçesinde ise tang (tañ) sözcüğünün bir ölçek adı olduğuna dikkat çeker ve aslının Çince olduğunu belirtir. Eski Uygurcada bir ölçü birimi olarak tanıklanan sözcük Çince değil Soğdcadır (<δnk) (Ayrıca (s./bk. Khotansak. thaṃga) (Wilkens, 2021: 672).

Ögel (1991d: 372) Uygurlarda denk sözcüğünün de bir ağırlık ölçüsü olduğunu belirtir. Uygur metinlerinde on teñ kepez ‘on denk’ şeklinde geçtiğini söyler. Gül (2004: 359) ise sözcüğün pamuk ağırlığını ölçmek için kullanımına dikkat çeker.

15.48. Badır

Ögel (1991c: 167) Türk kadehlerini değerlendirdiği bölümde Uygurların dilenci kâsesi, kâse; kap, olarak kullanıldığını badır sözcüğünün Sanskritçe pâtra’dan geldiğini söyler. Fakat bu sözcüklerin Hindistan’dan değil, Batı Türkistan’da oturan Soğdlar aracılığıyla geçtiğini ifade eder. Soğdca biçiminin p’ttr olduğunu belirtir. Wilkens’in sözlüğünde sözcüğün farklı

yazımlarının olduğunu görüyoruz. Bk. (batır/batar/patar/patir) (Wilkens 2021). Patir maddesinde “dilenci kâsesi, kâse; sandık, ziynet kutusu” gibi çeşitli anlamlar verilmiştir (Wilkens, 2021: 554).

Ögel (1991c: 167) badır ayak ikilemesinin ‘şarap ölçeği’ anlamında kullanıldığını söyler ve şu örneği verir: bir badır-ayak bor, bir ayak suv birle kayınturup (bir badır-ayak şarabı, bir kadeh (ayak) su ile kaynatıp...). Badır sözcüğü sonraki dönemlerde Uygurların etkisiyle Moğolcada da kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 169).

Badır kelimesi Kâşgarlı’da tanıklanmamıştır.

15.49. Çeliñ ayak/Çalıñ ayak

Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiye göre Çin kâsesi için “çalıñ ayak” sözcüğü kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 498). Ögel (1991c: 170) sözcüğü Atalay neşrine dayanarak çeling olarak belirtir ve sözcüğün Çince olduğunu söyler. Clauson (1972: 420) ise çalıñ olarak okur ve Çince’den ödünçleme olduğu konusunda şüphe olmadığını söyler. Ayrıca ilk hecenin de Çince ch’a “çay” ile ilgili olduğunu belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 498, dipnot 2104) ise “alaca, kır” anlamına gelen çal ile ilgili olabileceğini ileri sürerler: çal+ıñ.

15.50. Yaruk

Ögel (1991c: 170) yarık (Etü. yaruk) sözcüğünün bugünkü gibi Eski Türkçede de aynı anlamda kullanıldığını söyler. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygurcada görülen yaruk sözcüğü ise ‘ışık’ anlamında kullanılmıştır. Yarık ve çatlağı ifade etmek için telök, tolpok, yik, yarmık gibi (Wilkens, 2021) sözcükler kullanılmıştır. DLT’de ise yaruk sözcüğü şu şekilde açıklanmıştır: ¹yaruk: yarık; yerde, duvarda, dağda, camda vb. olan yarık. Şu cümle örnek olarak verilmiştir: bu ayaknıñ yaruķı bār “bu kabın yarığı var” (Kaçalın, 2019: 566).

Sözcüğün yar- köküyle ilişkili olduğu açıktır.

15.51. Sap

Eski Türkler kulp veya sap için genellikle sap sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991c: 171). Eski Türkçede iki sap sözcüğü vardır: ¹sap: sap, gövde, bitki sapı; kelime kökü. ²sap: sıra, dizi, halef, ardıl’ (Wilkens, 2021: 584). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

sakını tǵınsǵar m(ǵ)n t(ǵ)ǵrı eligim(i)z kutı kaş saplıg p(i)r üzä ujik üntürdi “Düşünecek olursam, efendimiz hakanın soyluluǵı, kaş saplı fırça ile metni yarattı” (HT VI) (Ölmez, 1994: 94, 116).

s(a)plıg küväkin salmıǵta saylayu kumlayu kudu[lzun] “Saplı samanı bıraktıktan sonra kum gibi çöl kumu gibi, kum gibi dökülsün” (Ayazlı 2016: 429, 517).

DLT

Kâşgarlı da iki sap maddesi verir: ¹sap: kılıç ve bıçağın sapı. Şu atasözünde tanıklanmıştır: oğlan işi iş bolmas oğlak münzi sağ bolmas “Çocukların yaptığı iş güvenilir olmaz. Nasıl ki oğlağında boynuzundan iyi sap yapılmaz”; ²sap: bir söze cevap vermede, öğütmede ve sulamadaki sıra. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 407).

Bu kökten türetilen sapıg ise çadırın eteği ile ilgili kullanılan en eski sözcüktür (Ögel, 1991f: 387).

15.52. Ürme

Ögel (1991c: 182) ayak ve sağrak sürme alt başlığında eski Uygurların sürme yerine ürme dediklerini söyler ve şu cümleyi örnek gösterir: ayak ürüp sözi çın bolsar öz başım ölüm... “eğer ayak (veya kadeh) sürüp (yemin ederse?) benim öz başım ölsün” (Kaynak USP). Radloff’un ür- olarak okuduğu sözcük ör- ‘yükselmek’ şeklinde okunmalıdır. Ayak ör- ifadesi ise ‘kadeh kaldırmak’ anlamına gelmektedir.

15.53. Tolu

Ögel (1991c: 183-185) dolu veya tolu sözcüğünün Türkçede ‘içki kadehi’ anlamına geldiğini söyler ve metinlerden örnekler verir. Eski Uygur Türkçesinde gönül kadehleri dolu; Kâşgarlı’da ise tolu idhiş ‘dolu kadeh; ol ayak tolturdu “o kadehi doldurdu” gibi bağlamlarda kullanıldığını söyler. Fakat Eski Türkçede sözcüğün ‘içki kadehi’ gibi bir anlamı yoktur. Tolu sözcüğü genellikle dolu, iç boş olmayan şey anlamlarında kullanılmıştır.

Sonraki dönem metinlerde ‘içki kadehi, sağrak’ anlamlarında da kullanılmıştır. Bk. Tarama Sözlüğü.

15.54. Toşgur-

Ögel (1991c: 185) toşgur- kelimesinin ‘kadehin taşarcasına dolması’ anlamında kullanıldığını söyler. Ögel’in bahsettiği bu anlam sözcüğün bir bağlamda geçen anlamıdır. Kelimenin temel anlamı ‘doldurmak’ mecaz ve yan anlamları ise ‘yerine getirmek, bitirmek, tamamlamak, bütünlemek’tir (Wilkins, 2021: 735).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... yänä nomlug yagmurın barçanı toşgurur tükätür siz “... yine dharmalı yağmur ile tamamını doldurur tamamlarsınız” (AY IV) (Tokyürek, 2018: 543, 604).

buyanlığ ulug taluyug köžünür üdte toşgurayın “Sevabın (Skr. punya) büyük denizini, şimdiki zamanda doldurayım” (AY V) (Uçar, 2009: 175, 268).

ol üdün ol élig han tülintin ötrü udunup tugdı ulug örünçi tolپ etözinte toşguru y(a)rukta y(a)run tañ taşgaru ünti ordotın barıp tegdi “ O an, o hükümdar, rüyâsından uyanır uyanmaz, bütün bedenine tesir eden büyük bir sevinç duymuş. [Hükümdar], şafak söktüğünde saraydan dışarı çıkmış” (AY IX) (Uçar, 2013: 49-50).

buyan ädgü kılınç arkalık yeviglärig toşgurup b(ä)lgürtdü[ñüz] yañırtı bilgä bilig arkalık yeviglig “İyi amel[ler] yardımıyla donanımları tamamlayıp, bilgelik yoluyla donanımlı (olarak) yeniden ortaya çıktınız” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 324).

keyikçi er agulug okın saplap toşg[uru] tartıp bodis(a)v(a)t uguşlug yañanın yürekre urtı “avcı zehirli okunu yerleştirip, sonuna kadar çekerek Bodhisattva soyundan gelen filin yüreğine sapladı” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 103, 242).

...erken üç asañgı emgek toşgurup üstün teñgri (altın) yalañguñnunğ umuğı ı(nağı) (maytrı) atlıg burkan bolğay “... iken üç Asamkhyeya müddetince (biriken) ızdıırları yok edip yukarıda tanrıların (aşağıda) insanların umudu ve dayanağı (maytrı) adlı bir burkan olacak” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 52, 195).

... [atl(ı)g äd]gü yiltizig toşgurup tükätip säkiz biliglär adırtın bilü uka tükätsär[lä]r “ ... [denilen] iyi kökü tamamlayarak sekiz bilinç farkını bilerek bitirseler...” (Mahayana) (Uzunkaya, 2020: 43, 237).

DLT

bısrılır yakrı kayak/ toşgurur yoğrı çanak “İç yağı ve kaymak pişirilir; kapkacağı doldurur” (Kaçalın, 2019: 548).

Sözcüğün toş- fiilinden türetildiği açıktır.

15.55. Aşla-/Aşlama

Ögel (1991c: 187) çanak tamirinin, genellikle çok kırılmış olan değerli çiniler için söz konusu olduğunu söyler. Eski Türkçede geçen aşlama sözcüğünün iki şeyi birbirine kenetleme işi için kullanıldığını belirtir. Wilkens (2021: 76, 314) aşla- maddesinde işle- maddesini gösterir ve “çalışmak, yapmak, yerine getirmek; faaliyet göstermek” anlamlarını verir. Bu sözcüğün DLT’de tanıklanan sözcük ile ilgisi yoktur. Aşla- sözcüğü işle- sözcüğünün farklı bir yazımı

olabilir. DLT’de ol ayak akladı “ o, kabı vb. tamir etti, onardı” cümlesi örnek olarak verilmiştir (Kaçalın, 2019: 82). Ayrıca Kâşgarlı Mahmud sözcüğün kökü olan āş için “kabın tamir edilen kısmına da āş denir” açıklamasını yapar (Kaçalın, 2019: 82).

15.56. İçkü

Ögel (1991c: 189) XI. yüzyıl Türklerinin ‘içki içilen kap ve kadeh’ için içkü sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Bu sözcüğün bu anlamının sadece Kâşgarlı’da tanıklandığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde yeme içme ikilemesinin görüldüğünden bahseder. Bizim burada değerlendireceğimiz kısım Ögel’in DLT’de tanıklanan içkü sözcüğüne ‘içki içilen kap veya kadeh’ anlamını vermesidir. Taradığımız DLT neşirlerinde sözcüğün tespit ettiğimiz anlamları şöyledir: Atalay (1986: 224) içki, içilen şey; Dankoff-Kelly (1982: 152) ‘herhangi bir içki’ (maşrüb); Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 64) içilen şeyler; Kaçalın (2019: 197) içilen her şey. Görüleceği üzere sözcük üzerine verilen genel anlam “içilen herhangi bir şey”dir.

15.57. Sagrak/Sagır

Ögel (1991c: 193) sözcük üzerine görüş belirtmeden önce sözcüğün hangi kökten geldiği sorusunu sorar. Eserinin bir etimoloji kitabı değil, kültür tarihi kitabı olduğunu belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise “içmek için kullanılan çamçak ve kadeh” şeklinde açıklanmış ve şu atasözü örnek olarak verilmiştir: sâwın sagrakka tegir “güzel konuşmayla adam beylerin çamçaklarında içmeye erişir; yani ağırlanır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 206). Ayrıca sözcüğün tanıklandığı diğer bağlamlar için bk. Ögel, 1991c: 193-200.

Clauson (1972: 815) sözcüğün ilk bakışta ²sa:ğır sözcüğünün küçültülmüş şekli gibi görüldüğünü söyler. Steingass’ın bunu Farsça bir sözcük olarak listediğini belirtir ve her iki kelimenin de Farsça olabileceğini söyler. Sagır ise DLT’de içine şarap konan havana benzer bir kap (Kaçalın 2019: 384) şeklinde açıklanmıştır. Ögel (1991c: 195) bu sözcüğün Farsçadaki sâgar ile ilgisinin açık olduğunu söyler ve şu tespiti yapar:

Kâşgarlı Mahmud, bilemediğimiz eski çağlarda Türklere girmiş olan bu söze bir menşe ve kök gösterme taraftarı değildir. Mahmud, o çağda bile, Türkler tarafından iyice benimsenmiş olan yabancı deyişleri artık Türkçe olarak kabul etmiştir. Yoksa eserini Arapça yazmış olan Kâşgarlı Mahmud’un bu sözlerin Arap ve Fars kökenlerinden geldiğini bilmemesine imkan yoktur.

Bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki biçimi ise sagar~ sag(a)r “kâse, bardak” (Wilkins, 2021: 573) şeklindedir.

15.58. Iwrık

Ögel (1991c: 193-194) Arapçanın ibrik sözcüğünün bilmediğimiz bir dönemde Türklerin arasına girdiğini ve yaylalarda yaşadığını söyler. Türklerin bu sözcüğü ıvrık şeklinde söylediklerini belirtir. Biz sözcüğün Türkler arasında en erken X. ya da XI. yüzyılda girdiğini düşünüyoruz. Eski Uygur Türkçesi döneminde ibrik için şu sözcükler kullanılmıştır: hupin < Chin. hu ping. ‘şişe, şarap testisi, ibrik’ (bk. Mo. qubing, quubing) (Wilkens, 2021: 283); şuikun < Chin. shui guan. İbrik; havlu, el havlusu (Wilkens, 2021: 657). Her iki dönemde de ibrik için alıntı sözcükler kullanılmıştır. Ögel (1991c: 193) sözcüğün X¹⁸⁷. yüzyılda derlenmiş bir şiirde tanıklandığını söyler ve şiirin gramatik yapısının önceki dönemlerde yazıldığını gösterdiğini belirtir. Ögel, şiirin aktarımını şu şekilde vermiştir: İbriğin boynu kaz gibi/ Sağrak dolmuş göz gibi. Bu beyitin Eski Türkçe biçimi şöyledir: ıvrık başı kazlayu/sagrak dolu közleyü. Bu beyitte gramatik olarak Karahanlı Türkçesi dönemi öncesini yansıtan bir yapı yoktur. Tam aksine sab> sav; eb> ew gibi sözcüklerin transkripsiyonunda görülen B1 (B) ve B2 (b)’den gelişen b > ≥ sesi üç noktalı f ile (ف) (Sertkaya, 2021e: 21) gösterilmiştir.

Ögel’in (1991c: 194) bu konuda bir başka görüşü şöyledir:

Bu Arapça sözler Türklere ne zaman ve nasıl mâl olabilmişlerdi? Yoksa bir etimoloji araştırmasında olduğu gibi “kökü Arapçadır” deyip geçmek, Türk kültür tarihinin gelişmeleri ile eski Türklerin kültür bağı hakkında bize bir yarar sağlamaz. Diğer bölümlerde de söylediğimiz gibi sözlerin meşei değil; sağrak denen kadehin Türk içtimai hayatındaki yeri ve içine konup içilendir.

Etimoloji araştırmaları sadece sözcüğün kökünü vermez. Kullanıldığı bütün bağlamlara yer vererek sözcüğün kültür dairesi içerisindeki gelişimini de ortaya koyar.

15.59. Mün

Ögel (1991c: 207) eski Türklerin çorbaya mün veya bün dediklerini söyler. Eski Uygur Türkçesinde iki mün sözcüğü karşımıza çıkar: ¹mün: suç, kabahat, günay, felâket; ²mün: çorba (Caferoğlu 1968: 134). Wilkens (2021: 475) sözcüğün min şeklinde de görüldüğünü söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

mün birlä sogıtıp i[çür]sär (Knüppel, 2013: 41).

anıñ ara aşçı oğlan köñli tapsız bolmış üçün münlög ät kolğalı ıdtı “den Koch-Jungen aus, weil ihr Sinn unruhig geworden war, um Suppen-Fleisch* zu erbitten” (Maitr) (VATEC).

¹⁸⁷ XI. yüzyıl olmalı

igläsär yeti künki mün aş män çintso şila berür män “Hastalandığında ben keşiş Çintso, yedi gün çorba, aş veririm” (Ayazlı, 2016: 490, 542).

DLT’de iki mün sözcüğü tanıklanmıştır ¹mün: çorba. Kâşgarlı’nın açıklaması şöyledir “Ben Yağma bölgesinde duymuştum. Çorbayı getir anlamında mün keldür diyorlardı ve şehriye çorbası getiriliyordu. Çünkü onlar bu sözle onu kastediyorlardı. Türk yazısında bu adlar uzatma ünlüsü ile de (harfu lîn) yazılabilir; ama söylenişi burada yazdığımız gibidir” (Kaçalın, 2019: 331) ²mün: hastalık ve kusur. Mün(süz) kişi “kalbi sağlıklı adam”. Şu atasözünde tanıklanmıştır: yalıñuk oğlu münsüz bolmas “Âdemoglu kusur veya hastalıktan azade olmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 404).

Ayrıca bu sözcüğe küçültme eki getirilerek oluşturulmuş münçik ise aşlıg sözcüğüyle birlikte tanıklanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Cengiz 2018: 217-218.

Clauson (1972. 347) sözcük için bün maddesini işaret eder ve yaşayan birkaç lehçede min/mün şeklinde kullanıldığını söyler. Çoğu modern lehçede ise Farsçadan geçen (şurba) sözcüğünün farklı fonetik biçimi olan ‘çorba’nın kullanıldığını belirtir.

15.60. Kaşuk

Ögel, kaşığı yemek ve beslenme kültürünün ana konularından biri olarak değerlendirir ve Türklerin en eski yazılı belgelerinde kaşık ile ilgili bilgilerin bulunduğunu söyler. Ayrıca çorba içerken kaşık kullanmanın bir gereklilik olduğunu belirten Ögel (1991c: 207-208) Güney Asya kavimlerinin birçoğunun çorbayı kâsedden içtiğini; Çinlilerin ise çorba ve pilav için küçük kepçe kaşıklar kullandığını söyler. Kelime Eski Uygur Türkçesinde hem kaşık hem de kişi adı olarak tespit edilmiştir (Wilkens, 2021: 342). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bir qaşuq-ça alıp bir uluy qağing yoryut-qa (Rachmati, 1930: 460).

DLT

DLT kaşuk: kaşık. Şu atasözünde tanıklanmıştır: kuruk kaşuk ağızka yaramas kurug söz kulakka yakışmas “Kuru kaşık ağıza uymaz; faydasız söz kulağa yakıştırılmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 165). Diğer bağlamlar için bk. Ögel, 1991c: 211.

15.61. Kamıç

Ögel (1991c: 216-217) DLT’de geçen ol münüg kamıçladı “o, çorbayı kaşıkladı” cümlesindeki kamıç sözcüğünün asıl anlamının kepçe olduğunu söyler. Sözcüğün bu bağlamda kepçe anlamında kullanılamayacağını belirtir. Bu görüşünü de sözcüğün hem kaşık hem kepçe

anlamında kullanılmasına bağlar. Kelimenin anlamı üzerine genel kanaat “kaşık ve kepçe” yönündedir (Gabain, 1988: 277) (Caferoğlu, 1968: 164) (Wilkens, 2021: 326).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yağlıg kamic bulupan yalgayu tirilmis “Yağlı bir kepçe bulup (onu) yalayarak hayatta kalmış” (IB) (Yıldırım ,2017: 36).

...olar amtı kızartmış isiçler irklikler öze kötürüp sızgırmış kızıl bakır örtlög kamicin susup içerler “... şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp, eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepçelerle daldırıp içerler” (MS) (Ş. Tekin ,2019: 135, 244).

DLT

Şu atasözünde tanıklanmıştır: tewe yük kötürse kamic yeme kötürür “Deve eğer yükün hepsini taşıyorsa kepçeyi taşımaya da tahammül eder” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 253). Sözcük bazı lehçelerde küçük fonetik değişmelerle yaşamaktadır (Clauson, 1972: 626).

15.62. Çömçe

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiye göre Oğuzcada ‘kepçe’ anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 180). Ögel (1991c: 218) kelimenin Farsçadaki keçe şeklini esas alarak sözcüğün kök bakımından Türkçe olmasının mümkün olmadığını belirtir. Sözcüğün XI. yüzyıldan önce Türkçeye girmiş olabileceğini söyler. Türkçeleştiğini belirtir. Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla¹⁸⁸ çok sık görüşüklerini belirtir ve Farsçadan birçok sözcük aldıklarını ifade eder. Çömçe DLT’de Farsçadan alıntı sözcükler içinde yer almıştır (Karahan, 2013: 362). Bugün birçok lehçede birkaç fonetik değişiklikle yaşamaktadır. Ayrıca Divan’da Çigil Türklerinin de kepçeye çöngök (çönek) dedikleri bilgisi yer alır (Ögel, 1991c: 224). Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 322) bu sözcüğü ‘kutu, kap’; Kaçalın (2019: 159) ise ‘kutu’ şeklinde açıklamıştır.

15.63. Adrı

Ögel (1991c: 227) metinlerden tespit edebildiğimize göre Türklerde ‘yaba veya çatal’ anlamında kullanılan en eski sözcüğün adhrı (adrı) olduğunu söyler. Divan’da 5 farklı adrı maddesi tanıklanmıştır. Bunlar: ¹adrı: buğday temizlemek için kullanılan alet; ² adrı: iki ayrı

¹⁸⁸ Ögel (1991c: 218-219) batı kesimde bulunan Oğuzların, Batı Türkistan’daki Soğd ve Tacik kültürleriyle yakın temasta bulunduklarını söyler ve bu temasın İran ve Şiraz ile olmadığına dikkat çeker.

parçası bulunan şey; ³ adrı: çatal değnek; ⁴ adrı: iki dalı olan; ⁵ adrı: bacakları açık olan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 541). Fakat sözcük Eski Türkçe döneminde bugünkü kullandığımız çatal anlamında tanıklanmamıştır.

15.64. Şiş

Ögel (1991c: 230) yemek yemekte kullanılan çatallar ile şişlerin aşağı yukarı aynı işlevi gördüklerini söyler. Kâşgarlı'nın sözcüğü 'yemek yenilen şiş' olarak açıkladığını belirtir. Atalay'ın "tutmaç yenilen şiş" açıklamasıyla ne demek istediğini anlamadığını ifade eder. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde 'şiş, kazı' anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 649). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

anta tüşmiş tamuluğ érinç t(1)nl(1)glar tegzinç kodı barıp ol süvri şişler üze tüşerler "Oraya düşmüş (olan) zavallı cehennemlik canlılar, girdaptan aşağı gidip os sivri şişlerin üzerine düşerler" (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 84, 236).

sürüg ud kamağ öntüktä tilin yalgap ekki közintäki sışın alıp kódtı "Sığır sürüsü tamamen geçip gittikten sonra onu diliyle yalayarak iki gözüne batmış olan şişleri çıkarıp attı" (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 63).

Ötrü turup ekki kemiş şiş ılıp ekki köziñä sançıp täzti "Sonra kalkıp iki kemişin ucunu sivriltip (ağabeyinin) iki gözüne sokup kaçı" (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 59).

Üç adrı şişlerig tevip kózlüğü oylarda südrüyürler "üç çatalı şişleri dizerler, alevli kömür çukurlarına sürüklerler" (MS) (Ş. Tekin, 2019: 156, 256).

DLT

DLT'de ise tutmaç yedikleri şiş şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 432). et şışka takıldı "et şiş vb. şeylere dizildi" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 269).

KB

kalı tilve ursa kör ölse kişi

ölüm yok anğar hem birilmez şişi "Eğer bir deli, vurup öldürürse birini, o deliye ölüm cezası yoktur; kısas yapılmaz" (Arat 2018: 136-137).

Clauson (1972: 856-857) sözcüğün ¹ sı:ş "şiş, çatal, sivri uç" vb. anlamlara geldiğini söyler. Karahanlı Türkçesinde ünlüsünün ı olduğunu ve modern lehçelerde ise i olduğunu belirtir. Bu değişimin tarihinin bilinmediğini ifade eder.

15.65. Aşıç/Eşiç

Ögel (1991c: 239) eski Türklerin kazan ile tencereyi birbirine karıştırdığını söyler. Sözcüğün aş kökünden geldiğini ileri sürerek aşıç şeklinde okur, sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde eşiç, esiç, işiç, isiç şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... năgöl öñisi, sıçgank(ı)y-a eşiç so-a üzä agtınıp sumer tag-ka agtınmak alp ärmäz & ärmış...

“wie ist das davon verschieden, dass ein Mäuschen auf ein Kesselchen oder einen Backofen steigt und meint, den Sumeru-Berg zu besteigen, würde nicht schwer sein?” (HTVIII) (VATEC).

[t](ä)ñri-y-a : amtı muna esiç [içi]ntä čoma bata közünü turmaz (Wilkens, 2010: 160).

DLT

Atalay (1986: 197) eşiç “tencere, çömlek” bk. asaç, aşıç; Dankoff-Kelly (1985: 28) eşiç: “çanak, tencere”; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 25) eşiç: tencere; Kaçalın (2019: 186) eşiç “tencere”. Sözcük üzerine genel okuyuşun eşiç olduğunu görüyoruz. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 25) sözcüğün dipnotunda ‘elif’te esre var; fakat yazmanın birçok yerinde üstünlü’ açıklamasını yapmışlardır. Bu yazımdan dolayı Atalay (1986: 42) sözcüğü asaç şeklinde de okumuştur.

Eşiç ayur tūpūm altun kamıç ayur men kanda men “Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 25).

eşiç örgüçlendi “tencere sacayaklandı, sacayakları üzerine kondu” (Kaçalın, 2019: 374).

Toy eşiç: “topraktan yapılan tencereye denir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 405).

Êşiç bukaç: “kapkacak” ikilemesiyle de görülür (Kaçalın 2019: 126).

Süt, un vb. şeylerin tencerenin dibine yapıştığı kısma kez denir, Kâşgarlı bunun kazınarak alındığını söyler ve eşiç kizi denildiğini belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 260).

Sözcük Ögel’inde belirttiği gibi aş kökünden gelmektedir. Ş sesinin inceltici etkisinden dolayı sözcük eşiç biçimini almıştır. Sözcüğe getirilen isimden isim yapan +ç ekinin işlevine baktığımızda küçültme, sevgi ifadesi vermektedir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde, tencere, kazan anlamına gelen çamgak sözcüğünde çam köküne küçültme ve kuvvetlendirme anlamı katan +gAk ekinin getirildiğini görüyoruz. Kamıç sözcüğünde de -ç eki vardır.

15.66. Taş-

Ögel (1991c: 266) Eski Türkçede sözcüğün taş- şeklinde görüldüğünü söyler ve sözcüğün kökünü taş ‘dış’ olarak açıklar. Sözcük yazıtlar döneminde “taşmak, bir yere sığmamak, sayısı artmak, kalabalıklaşmak” (Şirin, 2016: 450); Eski Uygur Türkçesinde ise ‘akıp gitmek, üzerinden akmak, (su) kıyıya gelmek; dolup taşmak, taşmak’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 681).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Yenisey yazıtları

altun soña yış kèyiki artgıl taşgıl “Altın Songa (ormanlık) Dağı’nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın” (E. 28. Altın Köl- I) (Aydın 2019: 105).

Uygur metinleri

...bilgä biliglig sav üzä taşa turur “Bilgelik (erdem) söz ile sürekli taşar” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 152, 178).

Tip otın qatunsar küzeç taşar/ işin kötüğün yañılsar tüdüş bolur “ Ateşini fazlalaştırırsan kap taşar; işini, gücünü yanılırsa, kavga olur” (ETŞ) (Arat, 2007: 302-303)

15.67. Ür-

Ögel (1991c: 278) eski Türklerin üflemek ile köpeğin ürmesini aynı sözcükle ifade ettiklerini söyler. Eski Uygur Türkçesinde iki ür- sözcüğü tanıklanmıştır. ¹ür-: (boru, trompet, müzik aleti olarak kullanılan salyangoz kabuğu) çalmak, üflemek, şişirmek, hava vermek; (bir ilaç) (örneğin tıbbi amaçlı olarak burun deliğinin) içine hava üflemek, (rüzgâr) esmek; ²ür- havlamak, ulumak (Wilkens, 2021: 827). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

it qarī bolsar yatıp ürür “Wenn der Hund alt geworden, ist so bellt er liegend.” (TT VII) (SEDTF 1972: 341). “köpek yaşlanırsa (yalnızca) yatıp ürür” (Ögel, 199c: 278).

DLT

¹ür-: ıt ürđi denir “köpek havladı” demektir; ²ür-: ol öť ürđi “o ateş vb. şeyleri üfledi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 86).

tilkü öź inke ürse uđuz bolur “Tilki kendi inine ürse uyuz olur” (DLT) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 26).

KB

çağan teg tikerler çibun teg sorarlar

köpek teg ürerler kayusun urayı “onlar akrep gibi sokarlar, sinek gibi kanımı emerler, köpek gibi havlarlar; hangisine yetişeyim” (Arat, 2018: 1082-1083).

15.68. Körük

Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan körük sözcüğü ‘duyu (organı) alanı, nesne, kavrama alanı, (meditasyon sırasında) göz önünde canlandırma’ gibi anlamlara gelmektedir (Wilkens, 2021: 411). DLT’de tanıklanan körük ise kuyumcu ya da demirci körüğü olarak açıklanmıştır (Ögel, 1991c: 279). Avrupadaki Kuman Türkleri dahi bu sözcüğe “körük, kürük” demiştir (Ögel, 1991c: 279). Sözcük için bk. Clauson 1972: 741.

15.69. Közegü

Ögel (1991c: 284) sözcüğün eski Türkçede bir alet adı olarak kullanıldığını söyler. Tıpkı kavagu gibi alet adı yapan -gU ekinden türetildiğini belirtir. Sözcük için Wilkens (2021: 414) “itfaiyeci hortumu, ateş kancası” anlamlarını vermiştir. DLT’de ise közegü ‘tandırda ateşi karıştırma demiri’ olarak açıklanmıştır. Şu atasözünde geçer: közegü uzun bolsa elig küymes “Tandır demiri uzun olsa el yanmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 194).

15.70. Çançu

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘erişte hamurunu yayan oklava’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 180). Ögel (1991c: 289) Atalay’ın tercümesinde belirtilen erişte sözcüğünün şüpheli olduğunu söyler fakat Türklerin erişte çeşitlerini bildiklerini belirtir. Kaçalın (2019: 136) sözcüğe ‘oklava’ anlamını vermiştir. Clauson (1972: 425) sözcüğün tek örnek olduğunu söyler ve Çince chan chou sözcüğünden ödünçleme olarak değerlendirir. Ögel (1991c: 289) Kırgızlarda çanç- sözcüğünün döğmek anlamına geldiğini belirtir ve Kırgızların havan eline de çançuur dediklerini söyler. Çançu adlı Türk oklavasının da top halindeki hamuru ezip açan bir oklava olması gerektiğini düşünür. Bunun bir teori olduğunu da ifade eder.

15.71. Yogurguç/Yugurguç

Ögel (1991c: 289) sözcüğün bir oklava çeşidi olarak Kâşgarlı’da tanıklandığını söyler ve sözcüğün yoğur- kökünden türetildiğini belirtir. Ayrıca Ögel, Besim Atalay’ın yaptığı “şehriye vb. şeylerin açılmasında kullanılan oklava” açıklamasının çok geniş bir anlam taşıdığını, bugünkü manada bir şehriye ve erişteyi o çağda varmış gibi düşünmenin zor olduğunu belirtir, Brockelmann’ın sözcüğü daha geniş bir anlamda açıkladığını dile getirir. Sözcük üzerine farklı okumalar mevcuttur. Dankoff-Kelly (1985: 229) yoyuryüç “pastary-

roller”; Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 217) yugurgu “erişte vb. hamurları aan oklava”; Kaçalın (2019: 605) yugurgu “erişte vb. açmakta kullanılan oklava”.

15.72. rk

gel (1991c: 290-291) Türk saçağı hakkında ilk bilgiyi Kâşgarlı Mahmud’un verdiğini söyler ve eski Türklerin sacayağına “rk” dediklerini belirtir.

15.73. Süzük

gel (1991c: 295-298) Eski Türkçede geçen szk sözcüğünü birçok bağlamda göstermiştir. Örneğın eski Türklerin berrak ve temiz sulara szk suv dediklerini; Eski Uygur Türkçesinde arığ szk ikilemesiyle tanıklandığını: ‘ay tengri teg arığ szğ boltılar’; gönlün temiz olmasının da yine szk sözcüğüyle ifade edildiğinden bahsetmiştir Ögel sözcüğün bağlamlarını detaylı şekilde ele aldığı için biz burada ekleme yapmayacağız.

15.74. Çavlı/ovlu

gel (1991c: 304) Kâşgarlı’nın sözcüğü Kenek diline ait olarak değerlendirdiğini belirtir. Fakat sözcüğün sonundaki ekin Türkçe olmasına dikkat çeker. Bu kelime Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 530, dipnot 2240) sözcüğü ovlu şeklinde okumuş ve treninin üstüne çevrilmiş gibi göründüğünü belirtmişlerdir. Karahan (2013: 361) sözcüğün Kenek lehçesine yakın biçimde birak modern lehçede yaşadığına dikkat çeker. Sözcüğün batı sahasında yaşadığını söyler. Anadolu sahasında tanıklanmasının ilginç olduğunu belirtir. Clauson (1972: 397) a:vlı: şeklinde okur ve tek örnek olduğunu söyler. Bir İran dilinden alıntı olarak değerlendirir. Eş anlamlısı o:v:lı: açıklamasını yapar. Burada şunu da belirtmeliyiz ki Ögel’in belirttiği gibi sözcüğün sonunda Türkçe bir ek yoktur.

15.75. Tuzluk

Sözcüğün kök biçimi tuz Eski Uygur Türkçesinde “sofra tuzu, tuz” (Wilkens, 2021: 768) gibi anlamlarda tanıklanırken bu kökten türetilmiş olan tuzluk tanıklanmamıştır. gel (1991c: 314) tuzluk sözcüğünün Eski Türkçede çeşitli anlamlarda kullanıldığını söyler. Kâşgarlı Mahmud’un tuzlug sözcüğünü “tuzlu” şeklinde açıkladığını belirtir. Eski Türkçe kaynaklarda içine tuz konulacak kap anlamında bir sözcük bulamadığını, sözcüğün bu anlamını daha sonraki Osmanlı ve ağatay kültür dairelerinde kazandığını söyler. Sözcük Besim Atalay’ın (1985: 467) evirisinde tuzluk şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün Arapçası olan mimlaħa مملحة (Düzgün, 2020: 290) tuzluk anlamındadır. Ayrıca DLT’deki tuz ve kullanıldığı bağlamlar için bk. gel 1991c: 315-317.

15.76. Soktu

Ögel (1991c: 327) XI. yüzyılda Orta Asya Türkleri tarafından pişirilen birkaç türlü bağırsak dolması olduğunu söyler ve bunlardan birisinin de soktu adı verilen bumbar olduğunu belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 180) bu sözcüğü suntu şeklinde okunmuşlar ve “içine ciğer et, baharat konup pişirilerek yenen bağırsak” şeklinde açıklanmıştır. Kaçalın (2019: 423) de sözcüğü suntu şeklinde okumuş, ‘sucuk’ anlamını vermiştir. Clauson (1972: 806) sözcüğün suk-’dan türemiş -tu: (-dı: /-di:’nin fonetik varyantı) bir isim olduğunu söyler. Ayrıca Clauson’un Budagov’dan aktardığına göre sözcük modern lehçelerde sadece (?) Kazan Tatarcasında sokta şeklinde görülmüştür. Tatarcanın etimolojik sözlüğünde sözcük (Ehmetyanov, 2015: 179):

СУКТА (Хайрутдинова 1993: 105–106) «кол-баса из фаршированного мяса с крупой “tahılla doldurulmuş et sosisi” чув.сутта, сутта, сутта, мар. коста < гом. кыпч. сокта (CC soxta), “Çuv. sutta, sutta, sutta, Mari dili ‘kosta’ < Genel. Kırgız dili sokta (CC sohta).

şeklinde açıklanmıştır.

15.77. Sogut

Ögel (1991c: 327) sogut’un bir bağırsak dolması olduğunu söyler. Sözcüğün kökünü sok- ve sokuştur- olarak açıklar. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 153) bu sözcüğü sugut şeklinde okumuşlar ve “pirinç, et ve baharatla doldurulmuş barsak; bumbar. Pişirilir ve yenir” şeklinde açıklamışlardır. Dipnotta Krş. Kar-Mal. Sohta “karaciğer ve baharatla yapılan bir tür sucuk”. Fakat Kazan Tatar sokta (Budagov’tan naklen Clauson) açıklamasını yapmışlar, Clauson’a katıldıklarını belirtmişlerdir. Ögel (1991c: 327) bu yemeğin diğerinden farkını “içine pirinç katılması” şeklinde açıklamıştır. Karlukların ekşi sütten yapılmış peynirlere de sogut dediklerini belirtmiştir. Karahan (2013: 512) bu sözcüğün başka hiçbir yerde tanıklanmadığını belirtir.

15.78. Toğrul

Kençek Türkleri “et ve baharat ile doldurulan bağırsak dolması” için toğrul (?) sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991c: 327). Ögel’in okuyuşunu şüpheli verdiği sözcük Ercilasun-Akkoyunlu ve Kaçalın tarafından toğrul şeklinde okunmuştur. Aynı zamanda sözcük DLT’de bir kuş adı (yırtıcı kuşlardan biri (çakırdoğan, tuğrul) ve bir erkek adı olarak görülmüştür. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 888).

Yemek adı olarak başka bir yerde tanıklanmamıştır (Karahan, 2013: 544). Ögel (1991c: 327) bu yemeğin belki de kurutulan bir et sucuğu olabileceğini söyler.

15.79. Yörgemeç

DLT'den öğrendiğimize göre yörgemeç “ışkembe ve bağırsağın sarılıp ince bağırsağın içine konulmasıyla kızartılarak ya da pişirilerek yenilen bir yemektir” (Kaçalın, 2019: 603). Ögel (1991c: 328) sözcüğün anlamının dolma değil, dolama olduğunu söyler. Eski Uygur Türkçesinde yörge- fiilinin “bir şeyi sarıp dolama ve örtme” anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcük Ögel'in de belirttiği gibi yörge- fiiline getirilen fiilden isim yapan -mAç eki ile oluşturulmuştur.

15.80. Menjile-

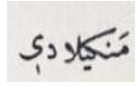
Ögel (1991c: 328) beynin her dönemde önemli bir yiyecek olmasına dikkat çeker. Kâşgarlı'daki açıklamaya yer verir. Kâşgarlı'nın açıklamaları şöyledir:

er menjiledi ‘adam beyin yedi’. Esas budur. Bu, daha sonra konuşmaya girmiştir. Arab’ın tu:ba leke (ne mutlu sana) dediği gibi. Koyun, beyin için kesilir. O, onun en değerli organıdır. Herhangi bir koyun kesilerek ikramda bulunulursa ve ona beyin verilirse o saygıdeğer bir kişi demektir. Sonra bulunan her güzel yiyecek onun için kullanılmıştır. Şu şiirde geçer: anı yitip sünjüledi başın yandru yañıladı/ eren bāyup menjiledi anıñ alpın kıra bogdı “Ona yetiştirdi ve onu mızrakladı. Ondağı yarayı yeniledi. Adamlar yağmaladıkları mallar ile nimet içindeler. Ve düşmanın kahramanlarını boğdu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 515).

Eski Uygur Türkçesinde beyin anlamında kullanılan bir “meyi ~ m(e)yi” sözcüğü tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 474). Acaba bu sözcüğün DLT’de tanıklanan menji sözcüğüyle bir ilgisi var mıydı? DLT’de menji şu cümlede tanıklanmıştır: ol anıñ menjisin saçıtı “onu beynini dağıtıncaya kadar dövdü” (Kaçalın, 2019: 383). Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 326) neşrinde bu sözcük minji şeklinde görülür. Atalay’ın (1985a: 299) vermiş olduğu metinde

اَلْاَنِكْ مِنْكِيْسِنْ بَحْتِي

sözcüğün menji olarak yazıldığını görüyoruz.

Menjile- maddesinde ise hareke olmadığı görülmektedir: (Atalay, 1985b: 405). Şiirdeki yazım ise Atalay’ın (1985b: 406) verdiği yazıma göre münjile- şeklinde görülmektedir:

مُنْجِلْدِي

Bu yüzden Atalay (Atalay 1986: 411). menjile- maddesinde bk. münjile-, -minği açıklamasını yapar. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde /-y/ Karahanlı Türkçesinde ise /ñ/ ile görülmesi dikkat çekicidir.

15.81. Bula-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘tencere buharında pişirmek’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 600) anlamında kullanılmış ve şu cümle örnek olarak

verilmiştir: Kozı buladı “o, kuzuyu pişirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 464). Ögel (1991c: 331) bula- sözcüğünün ‘bir şeyi pişirmek’; bulat- sözcüğünün ise ‘tencere buğusunda pişirmek’ anlamına geldiğini belirtir.

15.82. Övke/Öpke

Ögel (1991c: 333) eski Türklerin ciğere övke ya da öpke dediklerini belirtir ve öfke sözcüğünün de buradan geldiğini yazar. Kâşgarlı bu konu hakkında bize şu açıklamayı yapar: “Öpke: öfke. Böyle adlandırılmıştır: çünkü öfke ciğerde doğar. Bu durum birini ötekine yakınlaştırmıştır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 64). Bizim burada değerlendireceğimiz bağlam ciğer’dir. Taradığımız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ciğer anlamında daha çok bağır sözcüğünün kullanıldığını gördük. Övke sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde daha çok öfke, hiddet, kızgınlık gibi anlamlarda tanıklanmıştır.

Eski Uygur tıp metinlerinde ise övke sözcüğü tävâniñ övkâsin kutırıp sokup älgäp (Knüppel, 2013: 43) “Devenin ciğerini kurutup döğüp, eleyip” (Ögel, 1991c: 335) gibi bağlamlarda kullanılmıştır.

DLT’de yiyecek olarak kullanımını ise Kâşgarlı şu şekilde açıklamıştır: öpke tañızdı “ciğer şişti”. Bu ciğer pişirilirken içi dolup güzelce kabarsın diye üzerine hardal ve sirke dökülerek olur. (Kaçalın, 2019: 439).

Ciğer kavrulması ise eski Türklerde hem ciğer ve yüreğin kavrulması hem de bugün olduğu gibi üzülmeye anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 333).

15.83. Et

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamlar için bk. Wilkens 2021: 126. Ögel (1991c: 337) ise eski Türklerin ete ‘et’ dediklerini söyler ve çeşitli bağlamlarını gösterir. Sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerde çok geniş anlamlarda kullanılmıştır.

Uygur metinleri

biz nä [...] munuñ ätin yegülük [...] “Was (sind) wir (für Leute), daß wie sein Fleisch essen dürfen!” (HTIII) (VATEC).

bir ugrta ol ëlig begniñ aşçı[sı] begiñe aşlık et [bulma]dın isig [öziñe] [ertingü] korkup [inçe tęp tedi] “Bir vakit o hükümdarın aşçısı hümdarına yiyecek et bulamadığından (kendi canı için çok fazla) korkup şöyle demiş” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 108, 244).

ämäri tınlıǵlar yunt ud çoqar qoy laǵzın ulatı tınlıǵlarıǵ ölürür tärisin soy(=?)ar qan öǵüz aqıtar ‘ätin qanın satar anın öz egidür “ Bundan başka çok sayıda insanın at ve sığırları başlarına

vurarak öldürdüklerini; koyun domuz ve diğer yaratıkları öldürdüklerini; derilerini yüzdüklerini kanlarını ırmak gibi akıttıklarını; etlerini ve kanlarını sattıklarını hayatlarını bu şekilde kazandıklarını gördü” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31-32).

DLT

iç et: “ciğere yapışık olan et” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 16)

Et bışıp uldı “et pişıp dağıldı” (Kaçalın, 2019: 519).

Ayrıca bu kökten türetilen etçi sözcüğü ‘kasap’; etlik ise ‘kesilmek üzere hazırlanan hayvan’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 337).

Ögel (1991c: 379) ayrıca pastırmanın kurutulmuş bir et olduğunu söyler ve eski Türklerin buna “kak et” dediklerini belirtir. DLT’de kurutulmuş her şey için de ‘kak’ sözcüğünün kullanıldığı bilgisi yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 318). Kızılözen (2020: 163) Farsçadaki kâh ‘pirinç ezilmiş kuru ot, buğday vb.’ sözcüğünün Türkçe kak sözcüğünden alındığını ileri sürer. Sözcüğün Ön Türkçe biçimini *kag şeklinde kurar.

DLT’de yazuk et ise (Kaçalın, 2019: 579):

güzün baharatlarla hazırlanarak kurutulan ve ilkyazın yenilen bir ettir. Bu yâz ok ye ‘Ancak ilkbaharda ye’ sözcüğünden alınmıştır; çünkü ilkyazın hayvanlar zayıf olur ve bu ete sahip olan kişi, ilkyazda iyi et yiyebilmiş olur.

şeklinde açıklanmıştır.

Ögel (1991c: 381) bu yemeğin pastırma olduğunu düşünür. Buradaki sözcüğü yazok şeklinde belirtir. Yaz ok ye ifadesinin çok eskicil bir özellik gösterdiğini ileri sürer. Ok sözcüğünün bir pekiştirme edatı olduğunu dile getirir. Yaz ok ye’nin ise ‘yazın ye’ anlamına geldiğini ifade eder. Clauson (1972: 985) ¹yazuk maddesinde Kâşgarlı’nın etimolojisinin mantık dışı olduğunu söyler.

15.84. Kürile-/körple-

Ögel (1991c: 339) sözcüğü Atalay neşirine göre kürile- şeklinde belirtmiş ve ol kuzu küriledi “o kuzu kızarttı” örneğini vermiştir. Fakat sözcük Ercilasun- Akkoyunlu (2018: 531) neşirinde körple- şeklinde tanıklanmış, şu cümlelerin örnek verildiği görülmüştür: ol kozi körpledi “o kuzuyu parçaladı ve yandaki bir çukurda ızgara yaptı”. Bu sözcüğün dipnotunda şu açıklama yapılmıştır:

metinde köri.le-. Atalay¹⁸⁹ haklı olarak burada da be yerine ye yazdığını düşünmüş, fakat kelimeyi dipnotta kürpledi okumuştur. Clauson sözcüğün körpe ile ilgisi olduğunu düşünmüştür; bizce de öyle olmalıdır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 531, dipnot 2247).

¹⁸⁹ Clauson (1972: 745) Atalay’ın okuyuşunun hatalı olduğunu söyler.

Ögel de sözcüğün bazı bilim adamları tarafından kürple şeklinde okunduğunu, fakat bunun bir anlamı olmadığını belirtmiştir. Fakat Eski Uygur Türkçesinde “çukur, tuzak çukuru” (Wilkins, 2021: 411) anlamına gelen bir körp sözcüğü vardır. Ayrıca Ögel (1991c: 399) kürek sözcüğünün kürile- kökünden geldiğini söyler. Fakat kürek sözcüğü morfolojik olarak bu kökten gelemmez.

15.85. Uça

Sırt kemiği anlamında kullanılan en yaygın sözcük uca’dır (Ögel, 1991c: 345). Sözcüğün sırt anlamının yanında arka anlamı da vardır (Wilkins, 2021: 782). Caferoğlu (1968: 261) kelimeyi ‘örfe göre başmisafire ikram edilen et parçası, kuyruk sokumu’ şeklinde açıklamıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... uçañızta arkañızta müntürüp... “... auf euren Steiß (und) euren Buckel aufsitzen lassend...” (BT XIII) (VATEC).

tört yangıda uçada "am vierten Tage ist er im Kreuz" (TT VII) (SEDTF 1972: 319).

..... karnımızni uçamızni eningümüzni butumuzni başımızni yüzümüzni bitiyür biz “... karnımıza, sırtımıza, omuzumuza, butumuza, başımıza, yüzümüze yazarız” (MS) (Ş. Tekin 2019: 119, 235).

DLT

Uça: “sırt” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 42).

KB

ķayusı örüm keđti būgri uça

ķayu yir kezer bu kōzi yaş saça “Biri çullara būrūnmüştür, biri gözden yaş dōkerek diyar diyar ķoşar.” (Arat 2018: 1018-1019).

İlk Kur'an Tercümesi

uçalarındın ‘ayāllarını, tanuķ kıldı (Ata, 2019: 30).

Ögel (1991c: 345) sırt kemiğinin hem içtimai hem de hukuk açısından önemli bir anlam kazandığına dikkat çeker. Oğuz Kağan Destanında uca kemiğinin Oğuzların en önemli boylarından biri olan Kayı boyuna verildiğini belirtir. Clauson (1972: 20) sözcüğün uça ya da uca şeklinde okunabileceğini söyler.

15.86. Karın

Ögel (1991c: 347) karın denilince Türklerin aklına ‘mide ve işkembe’nin geldiğini söyler. DLT’den çeşitli örneklerle açıklar. Sözcüğün Eski Türkçe dönemi metinlerinde kullanıldığı bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... todap ucuzlap köngüllerin qarınların irintürdim burçınturdım örletdim emgetdim erser “... aşağılayıp, küçümseyip; kalplerini, gönüllerini kırıp incittim, rahatsız ettim ise...” (AY III) (Ölmez, 1991: 30). Sözcüğün burada gönül anlamında kullanılması dikkat çekicidir.

bo üdlerniñ içinte yaragınça yonınça étip tüzüp uz katıp aşig içgüg suvsuşug kigürmiş k(e)rgek karınıta siñürü bışuru üdinçe ötrü kamag ig toga tepreyü törçiyü umazlar “Bu mevsimlerin içinde, yiyecek, içecek ve kaynamış şurubu birbirleriyle uyumlarına göre sıraladıktan sonra, [bunları] doğru bir şekilde karıştırıp [hastanın] karnına zamanına [uygun olarak] nüfûz ettirip eritmek suretiyle yerleştirmek gerekir. Böylelikle bütün hastalıklar oluşup yayılamaz.” (AY IX) (Uçar, 2013: 107-108).

yal(a)ñuklarta tört [adaklıg tınlıg]larta öz []gmä tınl(ı)g-larta karın k[änč] kim bar ärsärlär “Menschen und vierbeinigen Tieren ein junges (?)im Bauch [ist], dann mögen sie alle leicht,” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 168-169).

qışamuq önüp qarini ödmäsär, ingäk yayın särid[ip] anga birgü ol ödär “Wenn die Röteln ausbrechen und man an verstopfung leidet, so soll man Kuhbutter schmelzen und ihm (zu trinken) geben. (Die Verstopfung) wird aufhören.” (TT VII) (SEDTF 1972: 320).

Ol kenç karında ornamışda anasının aylıkı (?) üze etöz içidir “O yavru (ana) karnına düştüğünden beri anasının plesentası ile beslenir” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 64, 228).

DLT

Kâşgarlı karın için ‘karın’ anlamını vermiş; Karın atmak ifadesini ise “hayvan boğazlandıktan sonra, işkembesi hedef yapılarak ok atılır. Vuran, etten bir pay alarak götürür” şeklinde açıklamıştır (Kaçalın, 2019: 224). Ögel’e göre (1991c: 347) bu içtimai bir hizmet ve iyi atıcılara verilen bir armağandır.

KB

karında törümiş kılınç öğretig

yağız yér katında kiter ay tetig “Ana karnında teşekkül eden tabiat ve terbiye ancak kara toprak altında insanı terk edip gider, ey zeki insan” (Çağbayır, 2019: 149).

Eren (2020: 264) sözcüğün kökünü bilmediğimizi söyler ve sözcük hakkında ileri sürülen şu görüşlere yer verir:

Németh'e göre Sümerce agarin 'döl yatağı' ile birleştirilmesi yanlıştır. Ligeti Moğolca qarbisun 'uterus' ~ qarbing biçimleri yanında Türkçe karın sözcüğünü de sayar. Şçerbak karın'ın karı- kökünden geldiğini ileri sürer. Doerfer, karın'ı burun, taban, erin, boyun gibi -n ekiyle yapılmış türevler arasında sayar.

Gülensoy (2007: 469) < kar 'omuz, kolun üst kısmı' +₍₁₎n şeklinde oluşturulduğunu söyler.

15.87. Kagur-/Kavur-

Ögel (2007: 469) Türkiye Türkçesinde kavur- olarak kullanılan sözcüğün Eski Türkçede kavur- , kagur- ve kovur- şeklinde söylendiğini belirtir. Bu durumu ise ağız ayrılığı şeklinde açıklamıştır. Eski Uygur Türkçesinde sözcük kagur- ve kavur- şeklinde görülmüştür (Wilkens, 2021: 319). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

işiçtä sar(1)gargınça saryaryinça qayurup künçit yayınqa bulıap (Rachmati, 1930: 462).

kimning burunta qan önsär ol qanıy a(l)ip saçqa qayurzun (Rachmati, 1932: 414) “Her kiminki burnunda kan çıkar ve görülürse, o kanı alıp sacda kavursun” (Ögel 1991c: 351).

künçit-ig qavirup lan soqup qoin süti birlä qadışturup ayrıy yirkä yaqsar (Arat, 1930: 460) “susam (yani) künçiti kavurup, lan¹⁹⁰ (?) döğüp koyun sütü ile karıştırıp ağrıyan yere yaklırsa” (Ögel, 1991c: 352). Sözcüğün kagrul- biçimi de Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır:

Anı körüp ol élig beg ertiñü busandı kagrultı “O hükümdar, onları görüp çok ızdırap çekti” (AY IX) (Uçar, 2013: 95, 97).

...busuş kağguka kagurulup yarılğalı bo köküzüüm “...bu göğsüm keder ile kavrulup yarılacak.” (AY X) (Gulcalı 2015a: 129)

DLT

Kâşgarlı sözcüğün kullanıldığı bağlam için ol tarıg kagurdı (kaf'ın üstünü sonradan ötreye çevirmiş) “o, buğday vb. şeyleri kavurdu” cümlesini örnek göstermiş, Bu gayınlı biçimdir; yumuşak fe (w) ile olan biçimi kawurdı'dır” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 255) açıklamasını yapmıştır.

Bu kökten türetilen kagurmaç ve kovurmaç ise 'kavrulmuş buğday' anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991 c: 353).

¹⁹⁰ Ögel (1991c: 352) buradaki lan sözcüğünün Çince'den alınan bir çeşit göz hastalığı olduğunu söyler. Ögel burada sözcüğün Çince'den alındığını kastetmiştir. Wilkens (2021: 451) ise sözcüğü lan < Çin. lan; 'gevrek, yumuşak; iltihaplı' şeklinde açıklamıştır.

15.88. Kagut

Eski Uygur Türkçesinde bir kagut/kavut sözcüğü (Wilkens, 2021: 319) tanıklanmıştır. Fakat bu sözcük “bir vergi çeşidi” anlamında kullanılmıştır. Ögel (1991c: 355) bugün kullandığımız kavut sözcüğünün Eski Türkçe döneminde kagut ya da kogut şeklinde görüldüğünü söyler. Kâşgarlı’nın açıklamasına yer verir. Kâşgarlı’da ise ‘akdarıdan yapılan bir yemeğin adı’ olarak açıklanmıştır. Yemeğin yapılışı ise şöyledir: Akdarı kaynatılır, sonra kurutulur, sonra da öğülütür. Yağ ve şekerle karıştırılır. Bu lohusa yemeklerindendir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 174). Ayrıca sözcüğün DLT’de kavut şekli de vardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 415). Clauson (1972: 610) sözcüğün *ka:ğ- fiilinden türetildiğini söyler.

15.89. Talkan

Ögel (1991c: 361) eski Türklerde ‘kavut’ anlamını karşılayan ikinci bir sözcüğün de talkan olduğunu söyler. Bu sözcüğün sadece ‘kavrulmuş un’ karşılığında kullanıldığını belirtir. Kâşgarlı’dan örnek verir. Eski Uygur Türkçesinde talkan ‘kavrulmuş arpa unu, un’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 666). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

tuṭmač talkan puṣı-lıg tul kunčuy-lar ärmäz mü “Gibt es nicht die Witwen-Frauen mit Spenden von Nudeln (und) geröstetem Gerstenmehl?” (BT XIII) (VATEC).

yiti qısung, yiçi tuḍum talqan “sieben qısung, sieben Handvoll Gerstenmehl” (TT VII) (SEDTF 1972: 322).

arḍun arpa talqanī say say (Rachmati, 1930: 410)

DLT

ol meniñ birle talkanka yāğ katıṣtı “o, kavut’a yağ katmada bana yardım etti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 257).

oglum ögtü algıl bilgisizlik kiter/ talkan kimniñ bolsa añar bekmes katar “Ey oğlum! Öğüdü ve nefsinden boşluğu (cehaleti) uzaklaştı. Kavutu olan ona pekmez katar. Bunun gibi akıllı olan öğüdü kabul eder” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 191).

Clauson (1991c: 496) sözcüğün talk- kökünden gelen *talkğa:n’ın kısaltılmış şekli olabileceğini söyler. Türkmencede talxan biçiminde yaşadığını belirtir. Doerfer’in Farsça ya da diğer dillerinden alıntı görüşünün etimolojik olarak hatalı olduğunu ifade eder.

15.90. Çuŵŷa-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Karahanlı Türkçesinde ise ‘köpüklenerek kaynamak’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991c: 365). Clauson (1972: 399) çıvŷa- olarak okur tek örnek olduğunu söyler. İlk bakışta *çıvıŷ’dan türemiş bir fiil gibi görüldüğünden bahseder. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 469, dipnot 1995) sözcüğün çıvŷat- ~ çuŵŷat- şeklinde iki varyantı olması gerektiğini belirtirler. Ayrıca bu sözcüğün kökünde bir çuw sözcüğü olduğu DLT’de tanıklanan ‘etin börtmesi’ (Ögel, 1991c: 384) anlamına gelen çuwla- sözcüğünden bellidir. Buradaki +IA- isimden fiil yapan bir ektir.

15.91. Kızart-

Ögel (1991c: 365) bu sözcüğün tam olarak ‘pişirme’ anlamında kullanılan bir sözcük olmadığını söyler. Daha çok kızıl¹⁹¹ veya kırmızı olma ile ilgili bir sözcük olduğunu belirtir. Kâşgarlı’nın açıklamasına yer verir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde “ısıtmak, kızdırmak” (Wilkens, 2021: 376) anlamlarında kullanılmıştır. Ögel (1991c: 365) ise Eski Uygur Türkçesinde ‘kor halinde yanma ve yakınma’ anlamlarında kullanıldığını söyler. DLT’de ‘kırmızılaşmak’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 718) Kutadgu Bilig’de ise genellikle gülmek anlamında kullanılmıştır:

yağı körse alp er kızartur mēngiz

ķarıŷsa boğulur kızıl hem yağız “Kahraman yiğidin yüzü düşmanı görünce güler; düşmanla kapışınca kızıl kana boyanır” (Arat, 2018: 460-461).

15.92. Kıy-

Ögel (1991c: 368) Eski Türkçede kıy- ve kıytır- sözcüklerinin ‘eğrilemesine kesmek’ anlamında kullanıldığını söyler. Ögel’in bahsettiği bu anlam DLT’de geçmektedir. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘sivriltmek’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 375). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ötrü turup ekki ķamıŷ ŷıŷ kıyıp ekki köziñä sançıp täzti “Sonra kalkıp iki kamışın ucunu sivriltilip, (ağabeyinin) iki gözüne sokup kaçtı” (Hamilton, 2020: 59).

DLT

ol yıgaç kıydı “adam odunu yanlamasına kesti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 456).

¹⁹¹ Kızıl hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991e: 417-429. Eski Uygur Türkçesinde kızıl et “işlenmemiş et” (Wilkens, 2021: 377) anlamında kullanılmıştır.

15.93. Keğir-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘yüzüp uzun parçalara ayırmak’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 699) anlamında kullanılmıştır. Ögel (1991c: 380) DLT’deki ol köyug keğirdi cümlesinden hareket ederek sözcüğü ‘hayvanı kakaç, yani pastırma yapmak’ şeklinde açıklamıştır. Fakat cümleden bu anlamın çıkartılması pek mümkün değildir.

15.94. Saç (II)

Ögel (1991c: 387) sözcüğün Uygurlar ve Selçuklar döneminde tanıklandığını söyler. Fakat sözcüğün bizim Anadolu’da kullandığımız ekmek pişirilen sac ile ilgili olup olmadığını bilmediğini söyler. Kâşgarlı’da ifade edilen saç sözcüğünün nasıl bir tava olduğunu bilmediğimizi ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde saç olarak görülen sözcük “tepsi, platform” (Wilkens, 2021: 571) anlamlarında kullanılmıştır. Dasakarma’da tanıklanan örnek sözcüğün tepsi anlamında kullanılacağı gibi tava ve sac anlamlarında da kullanılabileceğini gösterir: Saç üze turgur “tava üzerine yerleştir” (Elmalı, 2016:127, 250). Ayrıca Eski Uygur tıp metinlerinde kimning burunta qan önsär ol qanıy a(l)ip saçqa qayurzun (Arat, 1932: 414) “Her kiminki burnunda kan çıkar ve görülürse, o kanı alıp sacda kavursun” (Ögel 1991c: 351) cümlesinde kullanılmıştır. DLT neşirlerinde sözcük için farklı anlamlar verilmiştir: Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 408) ‘kızartma kabı’; Kaçalın (2019: 382) ‘tava, saç’.

15.95. Söğüş

Ögel (1991c: 389) Kâşgarlı’daki bilgiye yer verir ve sözcüğün anlamının zamanla değiştiğini söyler. Çağatay kültür çevresinden örnekler verir. Kâşgarlı’nın verdiği bilgiye göre sözcük Oğuzcada ‘oğlak ve kuzunun kebab yapmaya yarayan kısmı’ anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 158). Clauson (1972: 823) sözcüğün morfolojik olarak belirsiz olduğunu fakat ²söğül- ile alakalı olabileceğini söyler. Karahan (2013: 509) sözcüğün bugün sadece Modern Oğuz sahasında tanıklandığını ifade eder.

Türkiye Türkçesinde söğüş/sövüş ‘suda kaynatılarak pişirilen et, soğuk yenen haşlanmış et; birbirine karıştırılmadan yenen domates, salatalık vb’ biçimlerinde kullanılır (Cilt VII) (Tietze 2019: 441).

Sözcüğün geçtiği diller Karaağaç (2021: 768) tarafından şu şekilde tespit edilmiştir: Erm. Söyüş ‘haşlanmış sade et’ Bul. Soguç ‘ikram, ikram parası; suyuş tuzlu suda pişirilen et’.

15.96. Söglünçü

Ögel (1991c: 389) sözcüğün DLT’deki örneklerine yer verir. Kebab anlamına geldiğini söyler. DLT’de sözcüğün kullanıldığı bağlam için ol anar söglünçü kokıttı “o, ona kokusu

çıkıncaya kadar ızgara yaptı' cümlesi örnek verilmiş ve söglünçü kelimesinin 'kebab' anlamına geldiği söylenmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 329, 453). Gabain'in (1988: 294) ise kızartma anlamını verdiğini görüyoruz. Eren (2020: 472) de sözcüğün bu anlamına dikkat çeker. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan söglünçü et ifadesi ise 'kızartma eti, kızartma' anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 622). Ayrıca Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nda söy(ü)rme kızarmış et' şeklinde geçer (Ağca, 2019: 67). Bu sözcüğün açıklaması için bk. Ağca 2019: 163-164.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ötrü ol aşçı er söglünçüsin élig begke kelürüp üskinte urtı.. anta ötrü br(a)hmadatê élig ol söglünçü et yéyür erken süksük şiş bogzınta yilinti “Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda (saygıyla) sundu. Bunun üzerine Hükümdar Brahmadatta o kızarmış eti yerken etin içindeki kıymık boğazına takıldı” (Daşakarma) (Elmalı 2016: 171, 264).

Ögel (1991c: 391) sözcüğün ek ve kök bakımından Türkçe olduğunu söyler. Clauson (1972: 821) sözcüğün söglün- biçiminden türetilmiş bir isim olarak açıklar.

15.97. Tév-

Eski Uygur Türkçesinde 'şişe dizmek' anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 705). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

qayusın yime ker(gek) yarıp şişin teverler “bazısını da... yarıp şişlere dizerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 155, 256).

DLT

Sözcüğün kullanıldığı bağlam için ol etig şişka tewdi “ o eti vb. şişe dizdi” (Kaçalın, 2019: 463) cümlesi örnek olarak verilmiştir. Ögel (1991c: 397) Türklerin bu şişleri bir çeşit yemek veya et çatalı olarak kullandıklarını söyler. Bu şiş ile Tutmaç yenildiğini belirtir.

15.98. Tutmaç

Ögel (1991c: 401) tutmacın bir çeşit erişte aş olduğunu söyler. Kaşgarlı'nın bu yemeği mitolojik bir yemek olarak açıkladığını belirtir. Sözcük Kâşgarlı'da şu şekilde açıklanmıştır:

Türklerin tanınmış bir yemeği. Bu yemek Zü'l-Karnayn'ın zahiresindendir. Zü'l-Karnayn, karanlıkların içinden çıkınca adamların yiyeceği azalmış; Zü'l-Karnayn'e açlıktan yakınmışlar; ona "bizi aç tutma" demek olan bizni tutma aç yani "bizi burada aç tutma. Bırak bizi de yurdumuza gidelim demişler. Zü'l-Karnayn, bilgeleriyle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar. Bu yemek, bedenin direncini artırır, yanakları kırmızılaştırır ve kolaylıkla sindirilmez. Tutmaç yendikten sonra suyundan da çokça içilir. Türkler bu

yemeği gördükten sonra tutmaç demişler. Aslı "Aç bırakma" anlamına tutma açtır. İki /a/dan biri atılmıştır. (Kaçalın 2019: 499).

Sözcük tut- kökünden +maç eki ile yapılmıştır. Eren (1991c: 401) bu ekin fiil köklerinden yemek adları yapımında sıkça kullanıldığını söyler.

Karaağaç'ın (2021: 865) tespitlerine göre sözcük Türkçeden şu dillere geçmiştir: Far. tutmaç 'şehriye yemeği, erişte'; Ar. Tutmaç 'şehriye çorbası'; Rus. Tutmacı 'erişte çorbası'; Erm. Dutmaç, tutmaç 'şehriye, erişte, ızgara' Bul. Tútmanik 'aralarına eritilmiş yağ ve peynir konularak fırınlanan bir yemek' Arn. Tutmaç, tumaçe 'yufka, yufka makarnası'.

16. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ V

16.1. Kaftan

Ögel (1991d: 6) Orta Asya lehçelerinde kaftan sözcüğünün bulunmamasına rağmen Kâşgarlı'da bu sözcüğün tanıklanmış olmasının önemli olduğunu söyler. Kâşgarlı sözcüğü 'kaftan, üst giyeceği' şeklinde açıklamıştır (Kaçalın, 2019: 211). Ayrıca DLT'de tanıklandığı bağlamlar şöyledir:

Er kaftan yaxsındı "adam belini bağlamadan ve ellerini içeri sokmadan kaftanı omuzuna attı" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 391)

Ol kaftan kurşadı "o, elbisenin kuşağını bağladı" (Atalay, 1985b: 287).

Ol kaftanıg kurladı "o, kaftana bir kuşak edindi ve onu ona geçirdi" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 473).

Sözcük üzerine genel kanaat Farsçadan¹⁹² geldiği yönündedir. Ahmet Vefik Paşa, Farsçadaki kaftan sözcüğünün Türkçe kaptan'dan geçtiği ileri sürmüştür (Ögel, 1991d: 5). Bu görüş doğru değildir. Çünkü Eski Türkçe döneminde kaptan sözcüğü tanıklanmamıştır.

16.2. Çapan/Çapkıt

Ögel (1991d: 8) eski Türklerin üst giyim ve kaftanlara çapan adını verdiklerini söyler. Bu elbisenin de genellikle çapan çapkıt ikilemesiyle ifade edildiğini belirtir. Fakat sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır.

16.3. Yaka

Ögel (1991d: 51) sözcüğü Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olarak değerlendirir.

¹⁹² İran'da ise kaftan 'bir nevi pamuklu bir savaş elbisesi'dir (Ögel, 1991d: 5).

‘Kıyı, kenar; elbise yakası’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Moğolca şeklinin ise caka olduğunu ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde üç farklı yaka sözcüğü tanıklanmıştır: Bunlar ¹yaka: kenar, sınır; otorite; ²yaka: pekiştirme; ³yaka: otorite (Wilkens, 2021: 855). Kâşgarlı’da ise sözcük ‘elbise yakası’ anlamında görülmüştür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 358). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

üzä bodun bokun-ka [,] yaka-ların yığinturup [.....] “das Volk erreichen zu lassen, veranlaßt er, daß sie [als Geste der Unterwerfung] “ihre Kragen zurückschlagen“ und ...” (HTVII) (VATEC).

DLT

Ulşıp eren bōrleyü / Yırtıp yaka orlayı (...) “ Afrasiyab’a üzüldükleri için adamlar kurt gibi ulumaya başladılar. Feryat ve figan ederek yakalarını yırtıyorlar. (...)” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 95).

KB

yarağsız kişiye yorıma yağa

yarağsız saňa kelge tutğa yağa “Yakışksız kişilere yakın gitme; yoksa onlar da sana gelir ve yakanı bırakmazlar” (Arat 2018: 732-733).

Clauson (2017: 188) Moğolca’daki caka “yaka” (<*caka > yaka:) biçimini ikinci tabaka bir alıntı olarak değerlendirir. Ayrıca bu kökten türetilen cakala- fiili Orta Moğolcada ‘kenarı boyunca gitmek’ anlamında kullanılmıştır (Şçerbak, 2019: 119). Eren (2020: 557) sözcüğün yak- kökünden geldiğini söyler. Karaağaç’ın tespitlerine göre (2021: 898) sözcük Türkçeden şu dillere geçmiştir:

Fars. ‘yaka, yaha, yākā, yehe, yeke ‘yaka, elbise yakası; taraf, yön”; Ar. yağa, yağā, yā‘ā, yāha “yaka”; Rus. yegá, yagá "yaka, kıyı, kenar; sınır; karaca derisinden yakalı kürk" Erm. Yaha, yaka, yeka “yaka, giyişi yakası”; Mac.nyak “yaka”; Rom. İaca “yan, yaka”; Bul. Yaká “yan, yaka”; Srp. jăka, jaku, jaka “kıyı, kenar, sahil; Arn. Jak, jakë “kıyı, sahil”; Mak. Yaka ‘yaka’ Yun. ġiakí, yakás, yakkás “yaka, giyisi yakası”.

16.4. Könçük/Künçek

Ögel (1991d: 52) Eski Türkçede yaka anlamına gelen bir başka sözcüğün künçek, künçük olduğunu söyler. Kâşgarlı’dan öğrendiğimize göre Oğuzlar cim üzerine üstün koyarak künçek demektedir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 209). Sözcük Anadolu’da da görülmüştür (Ögel, 1991c: 52). DS’de (III) (2019: 2152) gönçek ‘1. don; 2. köylü kadınların giydiği don’ şeklinde açıklanmıştır.

16.5. Yilik/İlik

Türkçede iki ilik sözüğü vardır. Bizim burada değerlendireceğimiz ilik sözcüğü ‘dügme’ anlamına gelen sözcüktür. Ögel (1991d: 59) ilik ve düğme başlığı altında Eski Türk mezarlarında bol miktarda düğme bulunmasını gerekçe göstererek Türklerin çok eskiden beri elbiseye ilik yapma işini bildiklerini söyler. Sözcüğün ise il- ‘bağlamak’ kökünden türetilmiş bir isim olarak açıklar. Sözcük bu anlamda Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı, Oğuzların ilik; diğer Türklerin ise yilik dediklerini söyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 34).

16.6. Tügme

Ögel (1991d: 60) kelimenin tüg- ‘bağlamak, düğmek’ kökünden geldiğini belirtir ve XI. yüzyılda tügme şeklinde görüldüğünden bahseder. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘dügüm’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens 2021: 769). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bir[ök ...]WN tutşı tügmä... (Öztural, 2012: 212)

DLT

Tügme: “gömlek düğmesi. Palto, hırka, kaftan vb. şeylerin düğmesine de denir” şeklinde açıklanmıştır.

Ayrıca düğüm anlamına gelen sözcük tügün şeklinde geçer (Kaçalın, 2019: 502, 504).

16.7. Yen

Ögel (1991d: 61) yen, yeng sözcüklerinin Türk giyim tarihinin en ünlü ve yaygın sözcükleri olduğunu söyler. Yen sözcüğünün şu anlamlara geldiğini belirtir: 1. elbise kolu; 2. kol ağzı; 3. kolluk. Ögel, bu sözcüklerin anlamlarının ayrı değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çeker ve yen sözcüğünün daha çok elbise kolu anlamına geldiğini belirtir. Eski Uygur Türkçesi ve DLT’ye baktığımızda yen~yin sözcüğünün ‘cilt,deri, organ, uzuv’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz (Wilkens, 2021: 902) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 976).

Ögel’in bahsettiği ‘elbise kolu, yen’ anlamına gelen sözcük arka damak ɲ’si ile yazılan yen sözcüğüdür. DLT’de yīŋ ~yiŋ ‘yen’ (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 494) şeklinde geçer. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yana bütin ät’özintä t(ä)ŋrit[äm] tar yeŋlig čikinlig ton kädürmiš käräk “Ferner soll man dem ganzen Körper ein himmlisches seidenes Gewand mit engen Ärmeln anziehen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 73,75).

yeñi ätäk[i]* ölip... “seine Ärmel und der Saum [seines Gewandes] wurden benetzt” (HT IX) (Aydemir, 2010: 122, 199).

DLT

olar êkki yēñ salışdı “onlar birbirine yenlerini salladılar” (Kaçalın 2019: 387). Ögel (1991d: 61) yeñ salışmanın eski Türklerde daha çok (güreşte yenden tutmak gibi) güreş oyunlarını anlatan bir sözcük olduğunu düşünür.

ol maña yīñ salturđı “o, birine yenini bana sallaması için emretti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 286).

KB

köñgöl birse qutğa bolur bir turı

yağa yīng tutar künde kesmez urı “Gönül verirsən huysuz bir acuze olur; yakaya ve yene yapışır, dırdırının arkası kesilmez” (Arat, 2018: 626-627).

Clauson (1972: 940) sözcüğün Modern lehçelerde çeşitli fonetik değişikliklerle kullanıldığını söyler.

Ayrıca kolları sıva- eylemi ise Eski Türkçede sıtkal-, sığ-, sığa- gibi sözcüklerle ifade edilmiştir (Ögel, 1991d: 61). Ögel’in bahsettiği sözcük DLT’de sıtgan- olarak tanıklanmıştır. Kâşgarlı’nın belirttiğine göre er sıtgandı cümlesi ‘adam kollarını sıvadı’ anlamına gelir ve elbiseler için de aynısı kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 305).

16.8. Etek

Ögel (1991d: 71) sözcüğün sadece elbiselere ait bir kavram olmadığını söyler ve dağ eteği, çadır eteği gibi kullanımlarının da olduğunu yazar. Eski Uygur Türkçesinde “etek, kenar; kulak memesi” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 126). Kâşgarlı’da ise etek anlamında görölmüştür (Atalay, 1986: 202). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... fenkin ätäkin ölitdi “er benetzte den Rand der Gewand-Vorderseite (?).” (HTVIII) (VATEC).

yeñi ätäk[i ö]lip yeg[ädinč]siz ulug kal(ı)ñurmakka täğdi “seine Ärmel und der Saum [seines Gewandes] wurden benetzt, und er geriet [dabei] in unübertrefflich großes Entzücken” (HT IX) (Aydemir, 2010: 122, 199).

DLT

Eteklig böz “etek yapmak için kullanılan kumaş” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 78).

KB

usı uçtı kıptı adağın örü

ğara tün kötürmiş etekin örü “Uykusu kaçtı, ayağa kalktı; karanlık gece eteğini yukarıya kaldırdı (Arat, 2018: 688-689).

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Ramstedt, sözcüğü *ätä-, ät ve Moğolca ete- ‘der Erde entlang schleppen’ biçimiyle karşılaştırmıştır (Akt; Eren, 2020: 173).

16.9. Kadış

Ögel (1991d: 74) kayışın savaşı kavimlerin iyi tanıdığı bir kemer çeşidi olduğunu söyler ve eski Türklerin buna kadhış (kağış) dediklerini belirtir. Sözcük eski Uygur Türkçesinde kadış ‘kayış, dizgin ve gem’ (Wilkens, 2021: 318) anlamlarında kullanılmıştır. DLT’de ise kayış biçiminde tanıklanmış ve ‘deve derisinden yapılan kayış’ (Kaçalın, 2019: 210) şeklinde açıklanmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 159) ise bu kelimeyi ‘kesilen hayvan derisinden dilinerek yapılan kayış’ şeklinde açıklamışlardır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...] kadış kur boyun(u)ñ[uz... (Wilkens, 2000: 167).

DLT

Bakanlık kadhış ‘halkalı kayış’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 219). Ögel (1991d: 74) bu kayışın “halkalı ve tokalı kayış” olduğunu söyler. Yétiz kağış “enli kayış” (Kaçalın, 2019: 588).

Eren (2020: 276) sözcüğün çeşitli lehçelerdeki biçimlerine yer verdikten sonra kayış~kağış biçiminin bir fiil kökünden -ş ekiyle türetildiğini söyler. Ayrıca Eren, Menges’in sözcüğü kaçı- ‘kaba dikmek’ kökünden getirdiğini söyler. Fakat bu açıklamanın anlam bakımından kolayca açıklanamayacağını da belirtir. Ögel (1991d: 163-164) ise kayış sözcüğünün Eski Türkçedeki kadhış belki de koğış, koğuş sözcüğünden gelmiş olabileceğini söyler. Bu açıklamasını DLT’de geçen ol koguşnı yağlattı “o deriyi yağlattı” cümlesindeki koğuş sözcüğüne bağlar. Uygurların da çoğu zaman deriye koğuş dediklerini belirtir. Fakat Türkiye Türkçesindeki kayış biçiminin kağış biçiminden geldiği açıktır. Kağış sözcüğü ise *kad- gibi bir fiil köküne gidebilir. Karaağaç’ın tespitlerine göre (2021: 467-468) sözcüğün geçtiği diller şöyledir:

Far. kayış, keyiş ‘deri ip, kayış’; Ar. kāyış, āyış, kīş, qayūša ‘kayış, ip, deri’; Erm. kayış, hayış “kayış, kemer”; Rom. Caiuş “kayış”; Bul. Kaış ‘kayış, deri kemer’; Srp. kăiš, kájîš ‘kayış, deri kemer; Arn. Kaish “kayış, kemer”; Mak. kaiş “kayış; Yun. Kayisi ‘kayış, deri ip’.

16.10. Toga/Toka

Ögel (1991d: 74) sözcüğün bugünkü anlamıyla Eski Türkçede de “toka, toga” şeklinde kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesine baktığımızda karşımıza iki toga sözcüğü çıkmaktadır. Bunlardan birincisi hastalık; ikincisi ise bildiğimiz toka anlamında kullanılan sözcüktür (Wilkens, 2021: 725). Hastalık anlamında tanıklanan toga/tuga sözcüğü DLT’de de görülmüştür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 898). Bu sözcük DLT’de neşirlerinde farklı okunmuştur: Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 446) toku; Kaçalın (2019: 481) toko. Sözcük Çuvaşça ve Moğolcada da fonetik farklılıklarla tanıklanmıştır (Ögel, 1991d: 74).

Ayrıca Ögel (1991d: 74) Eski Türkçedeki bakan sözcüğünün de toka anlamına geldiğini söylese de sözcük aslında ‘pirinçten yapılan halka ve boyun halkası’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 172) anlamına gelmektedir.

16.11. İlersük

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 75) bu sözcüğün Anadolu’da ilersük şeklinde görüldüğünü söyler ve ‘kuşak’ anlamında kullanıldığını belirtir. Eski Türkçe döneminde ise bu sözcüğün daha çok ‘şalvar uçkuru’ anlamında kullanıldığını ifade eder. Uçkur, kuşak ve kemeri birbirinden ayırmak gerektiğine dikkat çeker. Çeşitli lehçelerdeki biçimleri için bk. Clauson, 1972: 151.

16.12. İç kur

Ögel (1991d: 75) uçkurun Eski Türkçede içkur ‘iç kuşağı’ şeklinde görüldüğünü söyler. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise iç kuşak için iç kur denir; “elbisenin iç kısmındadır” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 16). Ayrıca Eski Türkçe uçkur anlamına gelen bir diğer sözcük tizme’dir (Ögel, 1991d: 75). Bu sözcük DLT’de tam olarak: “şalvarın uçurluğu, torbanın ağız başı vb.” şeklinde anlamlandırılmış, bunların uçurluk gibi yapılara ip geçirilerek bağlandığı için böyle adlandırıldığından bahsedilmiştir (Kaçalın, 2019: 477).

16.13. Tik-

Ögel (1991d: 95) dik- sözcüğünün Eski Türkçede tik- şeklinde görüldüğünü söyler ve tikiglig sözcüğünün ise “dikilmiş elbise” anlamında kullanıldığını belirtir. Tik- sözcüğü farklı dönem metinlerinde farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Yazıtlar dönemindeki anlamları Şirin tarafından (2016: 742) şu şekilde tespit edilmiştir. 1. bir cismi dik biçimde durdurmak, dikmek 2. (çıt sözüyle) çakmak, toprağa yerleştirmek, dikmek. 3. yazıt dikmek. 4 (heykel) kaideye oturtmak 5. (yıpar sözüyle) cenaze töreninde mum dikmek. Bu anlamların geçtiği cümleler

şöyledir:

Orhon yazıtları

men beñgü taş tikdim “ben ebedî taş diktim” (BK G 11) (Aydın, 2012: 54-55).

başlayı kırkız kağanıñ balbal tikdim (KT D 25) (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 34-35).

Uygur yazıtları

Çıt tikdi “sınırlarını çizdi” (Tes G 2) (Ölmez, 2018: 60, 62).

Yenisey yazıtları

Yüz er kadaşım uyurın üç yüz erin elig öküzin tikdi “Yüz erkek akrabam muktedir oldukları için, yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler” (E. 10) (Aydın 2019: 65).

Eski Uygur Türkçesinde ise iki tik- sözcüğü tanıklanmıştır: ¹tik-: sokmak, ısırmak, dişlemek, iliştmek, dikmek, dikiş dikmek; ²tik-: kurmak, koymak, dikmek, doğrultmak, ekmek (Wilkens, 2021: 717).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... eğgölüg töz yltız tikser tarısarlar “... iyi kök, esas yetiştirseleler” (AY III) (Ölmez, 1991: 54). Nizvanılıg alku uñun yağılarıg örü tikdim “Üstün gerçek dharmanın büyük bayrağını yukarı diktim” (AY V) (Uçar, 2009: 201, 276).

... öñi öñi ärdinilär tooglar tikip satıgsız ädgü yıd yıparlar köyürüp “farklı farklı mücevherler, bayraklar dikip paha biçilemeyecek değerdeki güzel kokular yakıp...” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 85, 169).

... üçün anın han kántü özi ayı[p] küünta tiktürgäli köñül-k[ä] “... deshalb hatte der Kaiser selbst im *Inneren Palast [dieses Gewand] nähren lassen...” (HT VII) (VATEC).

... miñ yapırğaklıg lenhua çäçäklig tikdim koş şalka sögütkä k(a)ltı bir aş bışımı üdki täg “... bin yapraklı nilüfer çiçeğini sâla ağacına bir aş pişimi sürede diktim” (HT VI) (Ölmez, 1994: 96-97; 116).

Birle kavışguluk küsü[şin] ıdmış açataş(a)tru elig begniñ hu[asın] yermeksiz köñülin alıp başında tik[gil] “Buluşmak arzusıyla Hükümdar Ajātaśatru'nun (gönderdiği) çiçeği alçakgönüllükle alıp başına tak” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 198, 274).

DLT

Er tön tikdi “adam elbise dikti”

atıg yılan tikti “yılan atı vb. soktu”.

er yıgaç tikdi “adam ağaç vb. şeyleri dikti”. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 239).

tön yigi tik “elbiseyi sık dik” (Kaçalın, 2019: 594).

KB

Közin kökke tikti kötürdü elig

Ayur ay idim sen birigli bilig “gözünü göğe dikti, elini kaldırdı; Ey Rabbim, dedi! Bilgi veren sensin” (Arat, 2018: 372-373).

16.14. Yigi-/Yigi

Ögel (1991d: 95) yigi- sözcüğünün başlangıçta dikmek anlamına geldiğini söyler. Yigne ve igne sözcüklerinin bu kök ile ilgili olduğunu ileri sürer. Fakat sözcüğün fiil hâlini tanımlayamadık. Bu sözcük lehçe farkıyla çigi- ‘sağlam dikişler’ şeklinde kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 95). Eski Uygur Türkçesinde yigi ‘sık ve yoğun’ anlamlarında görülmüştür (Wilkens, 2021: 901). Kâşgarlı’da sözcük için ‘aralıksız, sıkışık ve sağlam’ gibi çeşitli anlamlar verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 974). Bu sözcük Kıpçak Türkçesinde cigi şeklindedir. Kâşgarlı cigi maddesinde bu sözcüğü “dikilişi sağlam dikiş. Cim (c) ‘sağlam dikiş dikti’ anlamındaki yigi tikti sözündeki ye’den (y’den) dönüşmüştür” şeklinde açıklar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 446). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... [burhanlar]nın edgüsin yigin terin[in yitiñsizsin sözle]geli idi boltukmaz “... buddhaların üstünlüğünü, mükemmelliğini, derinliğini, ulaşılmazlığını söylemek asla mümkün olmaz” (AY V) (Uçar, 2009: 168, 266).

... tüzd[ām] yigi sädraksız kar täg yürün ti[ş]iñiz ol “düpdüz, bitişik (ve seyrek olmayan dışlarınız kar gibi bembeyazdır” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 168, 226).

inčä k(a)ltı yıgač talulayın tesär bärk yigi arıgta ulugın kičigin tilikinčä alır “[dann] nimmt man im dichten Wald nach seinem Wunsch einen grossen oder einen kleinen [Baum]” (HT IX) (Aydemir, 2010: 165, 213).

DLT

Yigi tış “bitişik ve sık diş” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 441). Yi yigi ise “dikiş yeri, dikiş” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca DLT’de yī sözcüğünü ‘elbisenin divi, dikişi’; yīçi sözcüğünü ise ‘terzi’ anlamında görüyoruz (Kaçalın, 2019: 594).

Clauson (1972: 911) sözcüğün *yig- fiilinden türetilmiş bir isim olabileceğini söyler krş. yigtür: açıklamasını yapar.

16.15. Kağıg/Kadı-

Ögel’in (1991d: 96) bu sözcükler üzerine görüşü şöyledir:

“Sık dikiş” için çeşitli deyişler vardı. Eski türkçedeki kadhıgmak, kadhımak, kıdhımak, yani “kıyılmak” ve birleştirmek mânâsına gelen fiil kökleri ile; sırmak ve sırtmak da ufak değişikliklerle bugünkü Türkçemizde vardı. Bunların hepsi de “sık dikiş” için söylenen sözlerdir. Kadhıg, kayık ve kıyık sözleri ise “çift dikiş” mânâsına gelirdi.

Ögel’in yukarıdaki açıklamasında da görüleceği üzere konuya karmaşık yaklaşmıştır. Eski Uygur Türkçesinde kadıg sözcüğü tanıklanmamıştır. Eski Türkçe metinlerde kadhıgmak (kadhıgmak), kadhımak (kadhımak) kıdhımak (kıdhımak) biçimleri de tanıklanmamıştır. Sıkı dikiş anlamına gelen sözcük kadıg’tır. Kâşgarlı’da bu sözcük ‘sağlamlaştırılmış dikiş’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 161) şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca DLT’de kıdıgla- ‘kenar dikmek’; kıdıgla- ‘(bir şeye) sınır ve kenar yapılmak’ anlamında kullanılmıştır: ol böri kıdıgladı “o, börk vb.nin kenarını dikti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 484); kıdıgladı nēñ “nesneye sınır ve kenar yapıldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 311).

16.16.Yigne

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde yigne ve igne (Wilkens, 2021: 901) biçimlerinin yanında yiğne biçimi de tanıklanmıştır. DLT’de ise sadece yigne şeklinde görülmüştür (Kaçalın, 2019: 594). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Yiğne ıdmak <.,> baş yarmak etözüg emlemek agukmışlarıg emlemek... “batırmak (küçük cerrahi), yara cerh etmek (büyük cerrahi), bedeni iyileştirmek, zehirlenmişleri iyileştirmek...” (AY IX) (Uçar, 2013: 116-117).

tolp ät’özi çımılaşdı yiğnä sançmış osuglug tikdi sançdı agrıdı , nāñ sārılū umadı “Bütün vücudu sızladı, iğne saplamış gibi battı acıdı, [acısı] hiç dinmek bilmedi.” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 245).

[n]āñ idi yipniñ yignäniñ ünmiş kirmiş orunı yok “so ist keine Stelle [zu sehen], wo Faden und Nadel hinaus-oder hineingegangen sind.” (HT VII) (VATEC).

ol yiğnä yılan ärñäki ol kamug (Wilkens, 2000: 284).

Bo ağır ulug yēr suv törtünç ülüş on igne tozgakı teg yenik bolup kök kalıkka uçup bargay “Bu uçsuz bucaksız yeryüzü iğne (ucu büyüklüğündeki) çiçek tozu gibi hafiftir ve (birgün) gökyüzüne uçup gidecektir” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 115-116, 246).

Temirliğ yigneler tolp .../-ta sançılır “...demir iğneler hep...batar” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 180, 271).

DLT

Yiçi yigne sapdı “terzi iğneye iplik geçirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 233).

üşler yigne sapındı “kadın iğneye iplik geçirmeği üzerine aldı” (Kaçalın, 2019: 390).

Yıp yigneke sapıldı “ip iğneye geçirildi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 267).

Ögel (1991d: 97) kelimenin yig ,ig, cik kökünden geldiğini söyler. Clauson (1972: 110) sözcüğün modern lehçelerde değişik şekillerde görüldüğünü; bazı lehçelerde -g- yerine -η- şeklinde tanıklandığını belirtir (y- sesi ikincil bir sestir krş. ıga:ç), Güneydoğu Türk lehçeleri hariç diğer Türk dillerinde ilk sesinin i- olduğunu ifade eder. Eren (2020: 231) lehçelerdeki biçimlere göre y-’nin türemiş bir ses olduğunu düşünür; yine diyalektlerdeki ‘dikiş’ anlamında kullanılan yik’ten gelebileceğini belirtir.

16.17. Urt

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ‘iğne ipliği’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 97).

16.18. Çuvaldız

Ögel bu sözcüğün DLT’de tanıklandığını söyler. Ögel’in burada kasettiği şey çulvaldız anlamına gelen bir sözcük olabilir. Çünkü çulvadız sözcüğü DLT’de tanıklanmamıştır.

16.19. Biz

Ögel (1991d: 98) eski Türklerin bu kelimeyi başlangıçtan itibaren kullandıklarını ifade eder. Bizin deri ve kundura ile ilgili bir alet olduğunu söyler. Ayrıca sözcüğün ‘büyük ve çuvaldız’ anlamlarında da kullanıldığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde ‘tığ, kunduracı bizi (bıçağı, bıçak)’ anlamlarında görülmüştür (Wilkens,2021: 182). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

[tä]g? bizin biçäkin sančmıš “...oder von Messer durchbohrt wurde ...” (HT VII) (VATEC).

DLT

Bu anlamda tanıklanmamıştır.

16.20. Yüksük

Ögel (1991d: 99) sözcüğün yüksük ya da yüksek şeklinde okunabileceğini söyler. Kelime Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 368) neşrinde sözcük yüksük olarak okunmuş fakat sin’de üstün olduğu belirtilerek (yüksek?) şeklinde de okunabileceği ifade edilmiştir. Sözcük DLT’de “okçunun parmağındaki yüksüğe benzer şey. Tunçtan veya deriden yapılır; terzi iğne batmasından korunmak için onu parmağına takar” şeklinde açıklanmıştır. Yüksük Anadolu’da da kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 99).

16.21. Ütüg

Sözcük Eski Türkçe döneminde ütüg şeklinde görülmüştür. Eski Uygur Türkçesinde ‘ütü’ anlamında kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 831). Kâşgarlı Mahmud sözcüğü “mala şeklinde bir demirdir. Kırıksıklıkları gitsin diye elbisenin dikiş yerleri onunla kızdırılır” şeklinde açıklamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 12).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

örtlög yalınlıg ütüg tolöp etüzlerin ütüleyürler “alevli ütüler(le) bütün vücutlarını ütülerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 156, 256).

Ögel (1991d: 99) sözcük için Kâşgarlı’daki açıklamaya yer verir. XVI. yüzyıla ait Anadolu metinlerinde üti şeklinde geçtiğini belirtir. Clauson (1972: 51) üt- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Rusçaya utyug şeklinde geçtiğini ifade eder. Ögel de (1991d: 100) sözcüğün Ruslara geçmesine dikkat çeker ve Rusçada sözcüğün ütük şeklinde görüldüğünden bahseder. Sözcüğün kökünü üti-, üt- olarak açıklar (Ögel, 1991d: 328).

Sözcüğün geçtiği diller Karaağaç (2021: 882) tarafından şu şekilde tespit edilmiştir: Far. ütü, utu "ütü"; Ar. ütī "ütü"; Rus. utyúg 'ütü'; Erm. ütū "ütü"; Fin. utukka 'ütü'; Fin. utukka 'ütü'; Bul. yutiya "ütü"; Srp. útija "ütü"; Arn. yti, uti, ylti, ulti 'ütü'. Ayrıca sözcüğün birçok dünya diline geçmiş olmasına rağmen Türklerin en yakın komşusu olan Moğollara geçmemiş olması dikkat çekicidir.

16.22. Oyma/Uyma

Wilkins (2021: 519) sözcüğe emin olmamakla birlikte ‘çizme’ anlamına verir ve bk. Mo. oyimasun açıklamasını yapar. Ögel de (1991d: 113) Moğolların kışlık çizme için ‘oimasun’ sözcüğünü kullandıklarını söyler. Sözcük üzerine okuyuşlar ve anlamlandırmalar şöyledir: Atalay (1986: 447) oyma “çizme yapılacak Türkmen keçesi”; Ögel (1991d: 113) Atalay’ın okuyuşunu aktarmıştır; Dankof-Kelly (1985: 57); uyma “Turkmān felt used to make boots”; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 927) uyma “Türkmenlerin ayakkabı yapımında kullandıkları keçe”; Kaçalın (2019: 529) uyma “ayakkabı yapımında kullanılan keçe”.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Oyma er oğlanın kişisin tutug urupan oş iç oygalı barmış “(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş” (IB) (Tekin, 2017: 22,30). VATEC’de bu sözcük “A man whose job is to hollow out

(?)” şeklinde aktarılmış, Yıldırım (2017: 39) ise sözcüğün aktarılmasında Talat Tekin’i takip etmiştir. Ayrıca Tekin (2017: 41) notlar kısmında Thomsen, Orkun ve Clauson’un görüşlerine yer verdikten sonra sözcüğün oy- fiilinden /-ma/ ekiyle türetilmiş bir ad olduğunu söyler. Oyma er ifadesinin ‘kesilmiş bir hayvanın iç organlarını (bağırsak vb.) kesip koparan adam’ şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Yıldırım (2017: 115) Thomsen, Orkun, Malov ve Clauson verdiği ‘kumarcı’ anlamının pek uygun olamayacağını belirtir. Bu cümledeki bağlam göz önüne alındığında oyma sözcüğünün ‘sakatatçı’ anlamına geldiğini, kunduracı anlamına gelen sözcüğün ise uyma şeklinde okunması gerektiğini söyler. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde uyma sözcüğü ‘yün’ (Wilkins, 2021: 810) anlamında kullanılmıştır.

DLT

ol maña uyma basışdı “o, Türkmenlerin ayakkabı yapımında kullandıkları keçeyi yapmada bana yardım etti”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 261).

ol maña uyma talışdı “o, ayakkabı yapmakta kullanılan keçeyi dürüp bükmemeye yardım etti” (Kaçalın, 2019: 435).

16.23. Etik/Etük

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘çizme, ayakkabı’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkins, 2021: 128). Ögel (1991d: 114) sözcüğün farklı okunuşları olduğunu söyler (etik, etük, ötük, edük) ve Kâşgarlı döneminde sadece ‘ayakkabı’ anlamında kullanıldığını belirtir. DLT’de yaptığımız taramada sözcüğün sadece etik ve etük biçimlerini tanımlayabildik. Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... tonu ’ätüki qopı tükäti kıltı “giyecek ve ayakkabıları her şeyi eksiksiz sağladı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 68).

... etükin kedip yıdılığ tütsüg tamturup “çizmesini giyip güzel kokulu tütsü tutuşturup” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 166, 262).

DLT

ol etük itürdi “o ayakkabının vb. tamiri için emir verdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 105).

tār etük adaqıg yigtürdi “dar çizme ayağı sıkı” (Kaçalın, 2019: 594).

Suw körmeginçe etük tartma “su görülmeden ayakkabı çıkarılmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 524).

Ayakkabıcıya ise etükçi denir. Kutadgu Bilig’de şu şekilde geçer:

Temürçi etükçi yana kırmaçı

Ya sırçı bedizçi ya okçı yaçı ‘Bunlar demirci, ayakkabıcı, derici (/çömlekçi) yahut cilacı, nakkaş veya ok ve yay ustasıdır’ (Çağbayır, 2019: 338).

16.24. Oguk/Uguk

Ögel (1991d: 114) deri çizme anlamına gelen en eski sözcüğün oguk/uguk olduğunu söyler. Ögel’in vermiş olduğu bu bilginin kaynağı DLT’dir. Fakat DLT’ye baktığımızda bu sözcüğün farklı şekilde okunduğunu ve anlamlandırıldığını görmekteyiz. Atalay (1985: 67) oguk “çizme”; Dankoff-Kelly (1985: 52) uyuq “lastik, galoş”; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 32) uguk “tozluk”; Kaçalın (2019: 517) uğuk “küçük konçlu mest ve çizmenin üzerine çamur vb.’den korunmak için giyilen çamurluk, tozluk, uğuk”. Sözcüğün eski Uygurcada tanıklanan uyok “keçeden ayakkabı, çorap” sözcüğüyle ilişkili olduğu açıktır.

Türklerin ayakkabı için kullandıkları diğer sözcükler şöyledir: başmak, edik, çarık, çedik (Ögel, 1991d: 116). Detaylı bilgi için bk. Ögel 1991d: 116.

16.25. İp/Yip

Ögel (1991d: 137) sözcüğün eski Türk kaynaklarında ip ve yip şeklinde görüldüğünü söyler. XI. yüzyılda daha çok yip şeklinde tanıklandığını vurgular. Batıya gelindiğinde ise Türk dilinin ses kaidelerine göre sözcüğün yip veya ip şeklinde söylendiğini yazar. Eski Uygur Türkçesinde ip anlamına gelen birçok sözcük olmakla birlikte genelde yip~yip ‘ip’ (Wilkens, 2021: 905) sözcüğü kullanılmıştır. DLT’de ise yip “iplik; at bağladıkları örük. İpe de yip derler” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 592).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

atı kötrülmiş t(ä)ñrim bo darnig bir otuz kata sözlöp yürün yip üzä birär tügzün “Yüce Tanrım, bu Dhārañi’yi yirmi bir kez söyleyip beyaz ip ile bir kez bağlasın” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 130,175).

... bēş törlüg tüşrük yip üze bir otuz tügüp sol sol oñ... “beş farklı renkte ip ile yirmi bir kez düğümleyerek sol, sağ...” (AY VIII) (Çetin, 2020: 296, 377).

... iki altun {burhan} kümüş b⁷[ur]han altun yiplig eşgirtil[ä]r, lalar pralar “zwei Buddha-Figuren aus Gold und Silber, Brokat mit Goldfäden, Seidentücher, Banner” (HT VII) (VATEC).

... yip ışığ tartar tæg agrığ sızlag yorıyur (Wilkens, 2003: 81). Yip ışığı eski Uygur Türkçesinde ip ve sicim anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 905).

ol b(ä)lgü tözlüg nomlarıg ala yipkä (Öztural, 2012: 254).

Kızart[mış te]mirlig uzun yip üz [e...] “kızarmış demirden (yapılmış) uzun (bir) ip ile... (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 82, 235).

elgi ärdinilig yip äjirär “elleri mücevher iplik eğiriyordu” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 51).

Yime yinçe yip ergirgü(lüg)... “yine önce ip eğiren...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 177, 269).

DLT

Bu yip ol esilgen “ bu, daima uzayan iptir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 81). Ayrıca sözcüğün DLT’de geçen bazı bağlamları için bk. Ögel 1991d: 138.

KB

otuz iki tişim örüng yinçüler

üzüldi yipi kör saçıldı birer “Otuz iki dişimin, bu beyaz incilerimin ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü” (Arat, 2018: 940-941).

Hamilton (2020: 192) sözcüğün Osmanlıca ve diğer Türk lehçelerinde ön ünlülü olarak görüldüğü; Kâşgarlı’da ise art ünlülü olduğunu belirtir. Tuna (1994: 260) sözcüğün Sümercede dib, Türkçede yig şeklinde görüldüğüne dikkat çeker.

16.26. Yışığ

XI. yüzyılda Türkler hem örülmüş ip hem de örülmüş urgan ve kayışlar için yışığ sözcüğünü kullanmışlardır (Ögel, 1991c: 138). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde yışığ ~ ışıg ‘ip, sicim, urgan’ şeklinde görülmüştür (Wilkins, 2021: 291). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

yapıg kidiz ışıg... (Raschmann, 2009: 132).

Işıkun urup y(i)ti [...] “kemendini atıp keskin...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 183, 268).

DLT

Bu yışığ ol üzülgen “bu her zaman kopan iptir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 81).

ol maña yışığ örüşdi “o, bana ip örmekte yardım etti” (Kaçalın, 2019: 375).

Talku yışığ “burulmuş ip” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 139). Ögel (1991d: 138) bu ifadenin dokunmak üzere hazırlanmış bütün iplikleri ifade ettiğini söyler.

Ayrıca DLT’de iki renkli ipler için esri yışığ ifadesinin kullanıldığı söylenmiş, kaplanın rengine benzetildiği için iki renkli her şeyin esri olarak adlandırıldığından bahsedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 63). Ögel (1991d: 140) ise bu ifadenin ‘alaca, tekir ve benekli’ anlamlarına geldiğini söyler.

KB

iligke yışığ boldı köngli bütgüp

ağı kaznağı birdi edgü tutup “Hükümdara sadakatle bağlanarak siper oldu; hazineyi ve malı iyi idare etti” (KB) (Arat 2018: 362-363).

Sözcük *yış- (?ış) fiilden türetilmiş bir isimdir ve -y sesinin protez veya aslî bir ses olup olmadığı açık değildir (Clauson, 1972: 977).

16.27. Besbel

Ögel (1991d: 139) sözcüğün Selçuklu dönemi başlarından itibaren görüldüğünü ifade eder ve kökeninin açık olmadığını belirtir. Besim Atalay’ın bu sözcüğü “bir tel, bir söğüm iplik” şeklinde tercüme ettiğini söyler. Sözcük üzerine farklı okuyuşlar da vardır. Örneğin, Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 210) basbal şeklinde okumuşlar ve “eğrilmiş ip parçası” şeklinde anlamlandırmışlardır. Kaçalın’ın de (2019: 100) basbal şeklinde okuduğunu görüyoruz. Clauson’a göre (1972: 372) sözcük tek örnektir ve sıradışı bir yapıya sahip olduğu için yabancı bir sözcük olabilir. Kelimenin Türkçe olabileceğini ileri süren görüşler de vardır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 210, dipnot 904) sözcüğü bas (?) + ba-l (ba- bağlamak) şeklinde açıklamışlardır.

16.28. Yipgin

Eski Türkçe döneminde tanıklanan bu renk siyah değil, erguvan ve menekşe rengi için kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 140). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘erguvan kırmızısı, erguvan renkli, mor’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 905). DLT’de ise sözcüğün hem yipgin hem de yipgil şeklinin olduğu belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 368). Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bolarnı barça at atka yüdürüp kälip ançoladım yipgin ordulugka t(ä)rkın te[min] y(a)rl(ı)g bultum nom ävirgäli m(ä)n “Bunların tümünü ak ata yükleyip geriye [Çin’e] gelip ‘Al Saray’a hediye [olarak] sundum. Hemen derhal öğretmenleri çevirmek için görevlendirildim” (Ölmez, 1994: 97-98, 116).

biziñ tagdıñkı ordodakı yipgin [y]aylıkdın kedin “westlich der Purpurroten Halle in Unserem Nördlichen Palast” (HT VII) (VATEC).

ötrü säkiz bulunhta nom yadılıp yipgin [or]d?o-da keñürü kükülti “Dann verbreitete sich die Lehre in den Acht Himmelsrichtungen und wurde im Purpur-Palast (d.h. am Hofe) weit berühmt.” (HTVIII) (VATEC). Ayrıca sözcük Eski Uygur Türkçesinde sıkça tanıklanan yipün ‘kırmızı’ sözcüğüyle bağlantılıdır. Bk. Ölmez 1994: 225.

DLT

Yipgin tön “erguvan renkli elbise” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 368).

KB

ķurumıř yıġaķlar tonandı yaşıl

bezendi yipün al sarıġ kök kıızıl “kurumuş aġaķlar yeşiller giyindi. (Her yer) mor, al, sarı, yeşil ve kıızıl renklerle süslendi” (Çaġbayır 2019: 105).

Clauson (1972: 875) yipgil biçiminin tek örnek olduğunu söyler. Yipgin’in ise aslında ‘menekşe rengi veya mor’ anlamında kullanıldığını, fakat bazen Çince hung sözcüğünün karşılığı olarak “kırmızı” anlamında görüldüğünü ifade eder.

16.29. Butar

Sözcük Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlamış ve ‘hasır ipi’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 140). Tespitlerimize göre Eski Uygur Türkçesinde butar sözcüğü tanıklanmamıştır. Fakat bu kökten türetilmiş olan butarlamak “parçalamak, yırtmak, parça parça etmek” (Caferoġlu, 1968: 55) anlamlarında görülmüştür. Butar DLT’de ise ‘hasır otunun pamuġumsu maddesi’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154).

Clauson sözcüğün tek örnek olduğunu söyler. Detaylı bilgi için bk. Clauson 1972: 307.

16.30. ĩg/ĭk

ĭg, ip bükmeye yarayan bir âlete verilen addır. Ögel (1991d: 141) bu aletin tarihten önceki dönemlerden beri hemen hemen bütün kavimlerde aynı şekilde olduğunu ve aynı amaçla kullanıldığını söyler. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde ig, ik, yig ve yık şeklinde görüldüğünden bahseder. A. Von Le Coq’un Türk ĭg’leri ile ilgili önemli bir çalışma yaptığını belirtir. Eski Uygur Türkçesinde Ögel’in bahsettiġi sözcükler şu anlamlarda tanıklanmıştır: ig ‘hastalık’; ik ‘kenar, kıyı (?)’; yig ‘ 1. iyi, daha iyi; 2. tercihen, yeġ görüp; 3. çiġ, ham, olmamış (Caferoġlu, 1968). Ögel’in verdiġi biçimler ĭk sözcüğünün DLT’de geçen farklı biçimleridir. Kâşgarlı sözcüğü ĭk: “ĭġ, ip bükmek için kullanılan alet, öreke”. Yık’ın farklı bir kullanma biçimidir” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 199). Ayrıca DLT’de ĭg maddesinde sözcüğün yĭġ şeklinin de olduġu söylenmiştir. Sözcüğün farklı okunuşları için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 41, dipnot 161.

Sözcük Moġol yazı dilinde ig, Mongorcada yig ‘ĭġ’ şeklinde görülür (şerbak, 2019: 120).

16.31. Aġırřuk

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise aġırřuk ‘aġırřak, ĭġin halkası’ şeklinde geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 77). Ögel (1991d: 141) bu sözcüğün

bilhassa Batı Türklerinde çok kullanıldığını söyler ve sözcüğün ağırşak şeklinde söylendiğini belirtir. Ercilasun ve Akkoyunlu'nun (2018: 77, dipnot 326) vermiş olduğu dipnotta “elif”teki üstün kahverengi ile üstün yapılmış. gayın’da siyah esre, kahverengi ötre var” açıklaması sözcüğün hem ağırşak hem ağırşuk okunabileceğini gösterir. Clauson (1972: 92) ağırşak/ağırşuk maddesinde ağırşak maddesini işaret eder ve sözcüğün yazımındaki çeşitliğe rağmen, ağır’dan türetilmiş bir isim olabileceğini söyler; ç/ş değişimi son ek -cın/-şın için iyi bilinmesine rağmen, -çak için bilinmez açıklamasını yapar. Eren (2020: 7) Türkiye Türkçesindeki ağırşak biçiminin ağır-şak şeklinde açıklanabileceğini Türkçedeki -şak, -şık, -şuk ekinin görevinin -çak, -çık, -çuk ekine benzediğini söyler. Ayrıca bu ekin daha çok isim ve fiil köklerine getirildiğini belirtir. -şak ekinin ağır gibi bir sıfat köküne gelmesinin de tamamen normal sayılamayacağına dikkat çeker.

16.32. Eğir-

Ögel (1991d: 143) sözcüğün kök ve anlamının çok eskilere dayandığını belirtir. Bu sözcüğün bugün Anadolu’da kullanılan “yünü veya pamuğu eğirmek” anlamının yanında; Eski Türkçede “döndürmek, çevirmek ve bir yeri kuşatmak” anlamlarının da olduğunu yazar. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

Tokuz erig egire tokıdı “dokuz askeri, etrafını sararak mahvetti” (KT K 6) (Aydın, 2012: 71-72).

...on erig toña tegin yogınta egirip ölürtümüz “... on askeri Tonga Tegin’in cenazesinde çevirip öldürdük” (KT K 7) (Aydın, 2012: 7).

Yenisey yazıtları

Er erdemim <ü>çün sü egir[e] <...> [ç]or adrıltım “erkeklik kahramanlığım için orduyu bozguna uğratarak <...>Çor’dan ayrıldım” (E. 44 Kızıl-Çıraa II) (Aydın, 2019: 147). Bu satır üzerine farklı okumalar da mevcuttur: er erdemim üçün süg er beg çor birle “yiğitliğim uğruna Beg-Çor’un bütün ordusuyla (savaştım) (Kormuşin, 2016: 139); er erdemim /ü/çin:süg er.... Ur: adırıldım “Ер ерлігім үшін сүңгілі ер....: үр: айырылдым” (Bazılhan, 2005: 191); (ä)r (ä)rd(ä)m(i)m (ü)ç(ü)n : süg : (ä)r wr¹ (a)dr(ı)lt(ı)m (Şirin, 2016: 669).

Uygur metinleri

Ayığ kılınç emgekligler üzüksüz eğire sıkıp busuyur “Kötü davranış (ve) sıkıntı ile devamlı (varlıklara) sıkarak baskı yapıyor” (AY V) (Uçar, 2009: 199, 275).

[.....*]k[*]n taştır[dın lugçuin ü]zä kânt ägrip [...bir]gärtip bir säñräm “... man umgab die Stadt von außen mit (einer Ziegel[mauer]) und vereinigte [alle Gebäude] zu einem Kloster. ...” (HT III) (VATEC).

k(a)ltı gautami hatun ägirmiş altun kāržā tep öñräki tözünlär sözläyür “[Es ist nämlich] wie das von den früheren Edlen überlieferte goldene Mönchsgewand, [für das] die Frau Gaútamī [das Garn] gesponnen hat,” (HT IX) (Aydemir, 2010: 130, 202). Sözcük burada ip eğirmek anlamında kullanılmıştır.

seni bārtgāli ig toga ägirdi (Knüppel, 2013: 96).

... kuncuylar etüzin belgürtip iduğ elgin igig tutup yip egire yarlıqadı “Kraliçe vücudunu zuhur ettirip kutlu elleri ile iği tutup haşmetle ip eğirdi” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 177, 269).

DLT

beg kend eğirdi “bey, şehri kuşattı”; uragut yıp egirdi “kadın iğ eğirdi”; sūw kemini egirdi “su gemiyi çevirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 91).

Erdal sözcüğün ağır- ~ äñir- şeklinde kullanıldığını söyler. ‘Kuşatmak, çevrelemek, veya kuşatma altında tutmak; döndürmek, iplik döndürmek’ anlamlarını verir. Çoğu kişinin sözcüğü äg- ~ äñ- ‘eğmek’ sözcüğüyle ilişkili gördüğünü söyler. Eğer böyle bir ilişki varsa, sadece –(I)r- eki aracılığıyla olabileceğini belirtir (OTWF II) (Erdal, 1991a: 536). Hamilton (2020: 79) ağır- / äñir- sözcüklerinin sadece “eğirmek” yani “iplik bükme” anlamında değil, Kâşgarlı’da da görüldüğü üzere “döndürmek, çevirmek” anlamında da kullanılmasına dikkat çeker. Ögel (1991d: 143) sözcüğün Moğolcaya geçmiş olabileceğini söyler ve Ramstedt’ten aktardığına göre bazı Moğol ağızlarında erüül-, egir- ‘eğirmek’ sözcükleri görülür. Şçerbak (2019: 112) Moğolcanın modern yazı dilinde kullanılan egere- sözcüğünün kaynağının Türkçedeki eğir- fiili olduğunu söyler. Buradaki ses olayını ise ünlülerin dilardı ünsüzüyle etkileşimi sonucu ikincil uzun ünlü gelişmesi olarak açıklar. Buryatça e:rseg’in ise muhtemelen ET. *egirçek’e dayandığını belirtir.

Ayrıca Eski Türkler eğrilmiş ipe ise “eğrik” demiştir (Ögel, 1991d: 143).

16.33. Bük-

Ögel (1991d: 144) bük- ve bu kökten türetilen sözcüklerin Türkçenin eski ve köklü sözcükleri olduğunu söyler. Bu kök ve türevlerinin hem iplik hem de organ için kullanıldığını belirtir. Wilkens’in (2021: 212) tespitlerine göre sözcük “eğmek, bükme; antipati duymak, ikrah etmek; eğilmiş olmak, bükülmüş olmak; korkmak” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Munı munçulayu türe bük kılmiş ku[v]ratmış... “bunu, bu şekilde dürüp bükerek, yapmış, biriktirmiş (olduğum)...” (AY III) (Ölmez, 1991: 31).

yalanğuk sanınça bükser elig yiti kolti altı yüz tümen yıl ertmiş erür “İnsanlar (âlemindeki) hesaba göre toplanacak olursa 57 koti +6000000 geçmiş olur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 173, 266).

DLT

iki bük- tanıklanmıştır: ¹bük- tıka basa yemek; ²bük- yere doğru alçalmak. Ol meni körüp bükdi “o, beni görerek yere kapandı, alçalarak gizlendi”; ol aşdın bükdi “o, usanincaya kadar tıka basa yemek yedi” (Kaçalın, 2019: 132-133). Bükün- ise “bükülmek, kıvrılmak” anlamlarında kullanılmıştır (Atalay, 1986: 123).

Ögel’in (1991d: 144) Ramstedt’den aktardığına göre sözcük Moğolacaya da geçmiştir.

16.34. Çıgır

Ögel (1991d: 144) Türklerin başlangıçta çıkırğa çıgır dediklerini, bu sözcüğün de ‘değirmen, çark, dolap gibi şeylerin çıkırğı ile ip çıkırğı ve her türlü makara’ anlamlarına geldiğini belirtir. Ögel’in bu görüşünün dayanak noktası DLT’dir.

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘tekerlek, çıkırık; tomar, balya (pamuk)’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 227). Wilkens (2021: 227) sözcüğün Soğdcadan geldiğini söyler: < Sogd. cxr-. Ögel’de (1991d: 144-145) Sankritçedeki çakra ve eski İran lehçelerindeki çakrağân sözcüklerinin “ip çıkırğı” anlamına geldiğini belirtir. Fakat bu benzetmeye şüpheli yaklaşır, sözcüğün Türkçe olma ihtimali üzerinde de durur. Budizm etkisiyle geçtiğini söyler.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Altun çıgrılıg bitigü üzä kök [t(ä)ŋ]rig köntürdi “ altın çevreli hokka (?) ile gökyüzünü düzeltti” (HT VI) (Ölmez, 1994: 94-95, 116).

ämäri tınlıglar çıgarı äñirär yuŋ äñirär kentir äñirär “pek çok insan çıkırık dönderiyor, yün eğiriyor, kenevir eğiriyor” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

DLT’de ise sözcük “çıkırık, ‘felek, çark’. kök çıgrısı "gökyüzü, göğün dönmesi". çıgır "değirmen, çark, dolap vb. çıkırğı; ip çıkırğı ve her türlü makara” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 149).

Hamilton (2020: 78-79) bu sözcüğü Huart’ın ç[ı]krı olarak okuyup anlamını da çıkırık olarak açıkladığını; Pelliot’un ise M. Huart’ın bu görüşüne yün eğmeninin çıkırıkla

yapılabildiğini fakat metne göre çıkırığın eğilmesi gerektiğini öne sürerek reddettiğini söyler. Kendisi ise Huart'ın görüşünü benimsediğini ve basılmamış bir Dün-huáng metninde açık olarak CXRY'nın tam karşılık yazımı olan CYX'R-Y çıkar-ı sözcüğünü tanıkladığını söyler. Sözcüğün ise 'tekerlek, çıkırık' anlamına gelen eski İranca çaḥra, Soğd. Čğry (çaḥre) sözcüğünden alındığını belirtir.

16.35. Yumgak

Ögel (1991d: 146) Türkiye Türkçesinde yumak olarak söylenen sözcüğün Eski Türkçe döneminde yumgak şeklinde görüldüğünü söyler. Bu sözcüğün aslında yuvarlak olan ve yuvarlanan her şey için kullanıldığını yazar. Eski Uygur Türkçesinde yumak ve yumgak 'top, küre, tümör, yumru, kabartı; yumak; topak' şeklinde görülmüştür (Wilkens, 2021: 919). Kâşgarlı'da ise sözcük "yumak, her şeyin yuvarlak olanı ve yuvarlanabileni. yumgak tana Uç lehçesinde kişniş" şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca Kâşgarlı tana sözcüğünün Farsça "dāna" kelimesinden alındığını söyler. Türkçe biçiminin ise tana şeklinde olduğunu belirtir (Kaçalın, 2019: 607). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ügüzlüg tämir yumgak-k (Wilkens, 2003: 198).

...] bolur yumgak üzä (Knüppel, 2013: 37).

Ol [...] yumgakag kızıl bakarığ aş sakınçı[n] yëyürler "o ... yumağı kızıl bakırı yemek zannederek yerler" (Daşkarma) (Elmalı, 2016: 126, 250).

Ötrü tükel bilge maytırı burқан інче tip yarlıқayur kim olarnang ara et yumgak etüzlügler "Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maytırı burkan haşmetle şöyle der: bunların arasında et ve yumak vücutlular..." (MS) (Ş. Tekin, 2019: 140, 247).

16.36. Beziñ

Sözcüğün okunuşu üzerine farklı görüşler vardır. Ögel (1991d: 148) Atalay'ın okuyuşunu takip ederek beziñ olarak belirtir ve 'ipek veya yün yumağı' şeklinde açıklar. Dankoff-Kelly (1985: 69) bāzāñ "skein"; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 499) bazıñ 'ibrişim veya yün çilesi"; Kaçalın (2019: 107) bezeñ 'ibrişim veya yün yumağı" şeklinde okur. Ögel (1991d: 148). sözcüğün beze- fiili ile ilgili olabileceği konusuna ihtiyatlı yaklaşır. Clauson (1972: 392) bezeñ olarak okur ve elyazmasında ünlüye dönüşmediğini, fakat şüphesiz öyle okunması gerektiğini söyler. Bezen- fiilinden getirir.

16.37. Tüşrüm

Ögel (1991d: 149) DLT'den hareket ederek “eğrilmiş ip yumağına” teşrüm, tüşrüm denildiğini söyler ve bu sözcüğün İran tesiri altında kalan Argulardan toplanmış olduğunu belirtir. Clauson (1972: 566) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir. Tüşür- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu ve kısaltılmış biçimi olduğunu belirtir. Fakat semantik anlamında belirsiz olduğunu ekler. Atalay (1985: 485) basma nüshada teşrüm olarak görülen sözcüğün, yazma nüshada tüşrüm şeklinde yazıldığını söyler. Brockelmann'ın yazma nüshasını görmediği için teşrüm okumasının hatalı olduğunu ifade eder.

16.38. Yün/Yuñ

Ögel (1991d: 149) Türklerde yün ile ilgili el sanatlarının hem köklü hem de çok eski olduğunu söyler. Türkiye Türkçesindeki yün sözcüğünün Eski Türkçede yüng (yün) veya yung (yuñ) şeklinde görüldüğünü belirtir. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Wilkens (2021: 921) sözcüğü yuñ ‘yün’ olarak açıklar. Yün maddesinde de yuñ’u işaret eder. DLT’de ise “yuñ: Argu, Yağma ve Karluk lehçesinde pamuk” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 494). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

teñri kızı sizeñe yuy kuş yünj uçruglug korkıñıg ulug tuguñuz “Tavus kuşu tüylerinden yapılan püşküller, korku veren yüce tuğunuzdur” (AY VII) (Çetin, 2020: 198, 225).

ämäri tınlıǵlar çıǵarı äñirär yuñ äñirär kentir äñirär “pek çok insan çıkırık dönderiyor, yün eğriyor, kenevir eğriyor” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

KB

ajunda alındım özümke öñgi

ķavuķ sökti yim tap tonum ķoy yünġi “Dünyadan kendi hissemi aldım; kepekten yiyecek ile koyun yününden giysi bana yeter” (Arat, 2018: 810- 811).

Hamilton (2020: 193) sözcüğün art ünlülü yuñ biçiminin yün biçiminden daha eski olabileceğini söyler. Şçerbak (2019: 122) ise sözcüğün Eski Türkçe, bazı lehçeler ve Moğolca biçimlerini şöyle tespit etmiştir: ET. yün “kuş tüyü; tüy, yün, pamuk”, Tuv. çün “yün, ip” Trk. Yün, OMoğ. unķasun ~ muñasu, MYD. unğasun ~ noğusun “yün”

Ayrıca yuñla- ‘kırmak’; yuñlat- ise ‘ (koyun, deve vb. hayvanların yünü) kırtırmak anlamlarında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 989).

16.39. Sag

DLT'den edindiğimiz bilgiye göre yün kabartmak için kullanılan çubukların adına sag denmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 410) (Ögel, 1991d: 150). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır.

16.40. Urk/Uruk

Eski Uygur Türkçesinde 'hayvan yakalama ipi, halka ilmik' (Wilkens 2021: 804) gibi mânâlarda kullanılan sözcük DLT'de 'ip, urgan' anlamlarında tanıklanmıştır. Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre urk Oğuz lehçesinde uruk sözcüğünün hafifletilmiş biçimi olup Arapçadaki 'unḳ ve 'unuḳ "boyun" kelimelerine benzemektedir (Kaçalın, 2019: 523).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... üç yekler manga yakın kelip bir<i>si uruk üze boyunımın badı... (AY) (Kaya 1994: 63).

beşinç elgintä uruk tutar “In ihrer fünften Hand hält sie ein Lasso” (BTT XXIII) (Zieme 2005: 73, 76)

padum čäčäk ok ya uruk čakar labay “mit Padma-Blume, Pfeil (und) Bogen, Schlinge, Rad, Muschelhorn” (BTT XIII) (VATEC).

tınl(ı)glarınñ köñüllerin [...]LĞ uruk eñip küsel edgü kılınç örütürgeli udaçı bolurlar “canlıların gönüllerini ... ip eğip güzel, iyi işi ortaya koymaya muktedir olurlar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 199, 274).

DLT

Uruk esürtdi “o, ipi uzattı, gerdirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 106).

uruḳ üzlüندی “ip (veya başkası) kesildi, koptu” (Kaçalın, 2019: 541).

Uruk yıgačka yörgendi “ip, ağaç vb. şeye sarıldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 391).

Clauson (1972: 215) sözcüğün ur- ‘bir şeyin başka bir şeye konması’ kökünden türetilmiş bir isim olabileceğini söyler. Ayrıca bu sözcük Macarcada hurok [hurok] ‘ilmik, halka, düğüm, tuzak’ şeklinde tanıklanmış, Eski Çuvaşça biçimi ise *huruk < *purka (Ceylan, 1997: 9) şeklinde kurulmuştur.

16.41. Yeteñ/Yatañ

Ögel (1991d: 152) Besim Atalay'ın okuyuşunu takip ederek sözcüğü yeteng şeklinde belirtirmiş ve ‘hallaç yayı’ anlamında kullanılan en eski Türkçe sözcük olduğunu söylemiştir. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcük için farklı okuyuşlar vardır: Dankoff-Kelly (1985: 219) yatan, yatañ ‘bow’; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 499) yatañ (krş. yazma 453:

yatan); Kaçalın (2019: 569) yatan “hallaç yayı”; yatan “yün atmak için kullanılan yay”. Clauson (1972: 892) sözcüğün Kâşgarlı’ya özgü olduğunu söyler ve gramatik açıdan ¹ya: ile birleştirilemesinin zor olduğunu belirtir. Sözcüğün alternatif okunuşlarının belki de Çince’den ödünçleme olabileceğini gösterdiğini ifade eder.

16.42. Böz

Ögel (1991d: 154) bugün kullandığımız bez sözcüğünün Uygur döneminden itibaren böz şeklinde söylenip yazıldığını belirtir. Ayrıca Uygur döneminde üzerinde zincirli örgüler bulunan bazı kumaşlara ise boz denildiğini belirtir. Ögel bunun gibi bazı sözcüklerin de yanlış okunmuş olabileceğine dikkat çeker. Wilkens (2021: 193) sözcüğü ¹böz << Gr. βύσσος ‘bez, keten bezi, kumaş; pamuklu giysi’ şeklinde açıklamıştır. DLT’de böz [/ö/ ünlüsü ile] ‘bez’ şeklinde görülmüştür (Kaçalın, 2019: 124).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

..... tüülüg yumşak böz tokıp örklüg..... (AY) (Kaya, 1994: 77).

... yañı arıg yürün böztä otırata t(ä)ñrim sizin körkünüzni bāḏizātüzün “... yeni temiz beyaz bir bezin ortasına Tanrım sizin güzelliğinizi resmettirsün” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 141, 176).

... käsmäyük yürün ak böz: almiş kārāk “Nichtgeschnittenen Weißen Baumwollstoff soll man nehmen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 72, 75).

burhan kutı küsüşlög boz bulıtıg örtülü puşılıg yagmurug yağıtsar bodi köñül töröyür “Ist es bewölkt mit den grauen Wolken des Wunsches nach dem Buddha-Glück (und) läßt man den Spendegaben-Regen regnen, entsteht die Bhodi-Gesinnung.” (BTT XIII) (VATEC).

... eligin tozta yapırgakta kăgdätä böztä prata ärsär “... hanını kayın kabuğuna, yaprağa, kâğıda, pamuklu kumaşa, bayrağa da yazarsa...” (Cengiz, 2018: 107, 145).

-lig aş içgü berip kaş böztä (Wilkens, 2010: 171).

batman böz yipint[ä] kärsin (Raschmann, 2007: 25).

elčikä bir böz berdim (Raschmann, 2009: 158).

birlä sokup bor birlä bulgap işiç-tä isiñip böz kapčuk... (Knüppel, 2013: 44).

Böz batatu qarş tokıyur “bezin dokusunu vurarak sıkıştırıyor” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31).

DLT

Ol bez çıgladı “o, bezi Türk arşınıyla arşınladı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 472).

ol böz yügürdi “o beze arış yaptı” (Kaçalın, 2019: 615).

KB

kanı ol tirigli ta ar  odmadın

iki b z ilet i tilemez adın “Hani o mal, m  k ne varsa başkasına hiç bırakmadan kendinin olmasını isteyen insan? Beraberinde ancak iki parça bez g t rebildi” (Çağbayır, 2019: 446).

Hamilton (2020: 153) s zc  n Grek ve S mi kökenli bir sözcük olduğunu söyler.  uva ada pir’bez’ şeklinde görülür (Ersoy, 2021a: 66).

Ayrıca bez satan kişilere ise b z i denilmektedir (Ögel, 1991d: 370).

16.43. Tokı-

 gel (1991d: 155) bu s zc  n Türk kültürünün köklü sözcüklerinden biri olduğunu söyler. Eski Uygur Türkçesinde ‘dövmek, vurmak,  akmak, kırmak; dokumak; (astar boya) sürmek, sıvalamak; (bina, duvar,  ehir) yapmak, kurmak, (davul)  almak’ gibi çok çeşitli ba lamalarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 726). DLT’de de s zc  n çeşitli anlamlarda kullanıldığını görüyoruz: 1. (kapı vb.  eyleri) vurmak; 2. O uzcada (birisini) dövmek; 3. dokumak; 4. (akarsu) bo up götürmek; 5.(cin)  arpmak; (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 888). Burada de erlendirece imiz bağlam bez doku- anlamına gelen tokı-’tır. Bu ifadenin tanıklandığı metin ve ba amlar şöyledir:

Uygur metinleri

..... t  l g yum ak b z tokıp  r l g..... (AY) (Kaya, 1994: 77).

DLT

B z tokuldı “bez dokundu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 269).

16.44.  r k

 gel (1991d: 155-156) Eski Türklerin dokumaları aynı zaman  r lm   şeyler gibi gördüklerini söyler ve dokunmuş,  r lm   her şeye  r k dediklerini belirtir. Eski Uygur Türkçesinde örülen şeyler “ r m” s zc  yle ifade edilirken (Wilkens, 2021: 542) DLT’de  r k şeklinde ifade edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 791). Eski Türkçe döneminde hem -m eki hem de -k eki fiilden isim yapar.

16.45. E /Ed

Sözcük yazıtlar döneminde E./Ye. 108 numaralı yazıtta tanıklanmıştır: ( )lim k(a)n(ı)m : ... ( )l(i)g ( )r ... yok : (e)d(i)m ... kun [(u)y(u)m] ( irin 2016: 336). Fakat bu satır üzerine farklı okuyu lar da vardır. Aydın (2019: 211) er erdem egs  ki yok  lim <ka>nım <...>  lim er[im] yok e< >dem <...> kun [uyum]; Kormu ın (2016: 199) er erdemi egs  ki yok  lim  anım  elig er esiz  lim yo ı şeklinde okumuştur. Eski Uygur Türkçesinde sözcük ‘mal, m  k, servet, zenginlik; madde, malzeme; nesne; ürün, mal; kumaş’ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır

(Wilkens, 2021: 95) DLT’de ise sözcük ēd: imal edilen her şey. Kumaş ve benzerleri. Kısaltılıp ēd şeklinde de söylenir. Bu daha doğrudur şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 37). Ögel (1991d: 157) Türklerin davar (tavar) sözcüğüyle hem mal hem de hayvan anlamını birleştirdikleri gibi bu sözcükte aynı düşünceyi devam ettirdiklerini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Anta ötrü m(a)hënd(a)raşene atl(ı)g [élig beg] ulug bedük kañlılarta telim üküş aş içgü ed tavar erdiniler urturup kay beltir sayu éltip alkuka buşı bërıp barçasın bërür [erti] “Yine Hükümdar Mahendraséna, büyük, yüksek arabalarla yiyecek içecek, mal mülk (gibi) pek kıymetli eşyayı yükletip, herkesi meydana toplayıp (orada bulunan) herkese sadaka olarak (elindekilerin) hepsini verdi” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 158, 260).

Ol kayda tört eren işilerke kedgü tonağı itig yaratağ yivig tizig ed tavar üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolur “Bu caddede dört erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak süs gibi şeyler dâima lüzumsuz olur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 80, 211).

16.46. Arış

Türkler dokuma ile dokuma tezgâhının uzunluğuna atılan teller için arış, yanlamasına atılan iplere ise argaç demektedir (Ögel, 1991d: 157). Arış argag ikilemesi ‘tezgâhın uzunlamasına ve enlemesine telleri’ anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 29). Clauson (1972: 239) ilk bakışta arış, arka:ğ ve argaç sözcüklerinin *- fiilden türemiş isim gibi görüldüğünü, fakat genellikle ön ünlü içerdiği için bu konuda bazı şüpheler olduğunu söyler.

16.47. Tülek

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 159) tüyün insanlar ile bütün hayvanların saçlarını anlatan bir sözcük olduğunu söyler. XI. yüzyıl Türklerinin tülek sözcüğüyle hem tüy döken ev hayvanlarını hem de koyun kırkımını anlattıklarını ifade eder. Bu sözcük DLT’de “dört ayaklı hayvanların tüylerini dökme vakti” olarak açıklanmıştır: ol köy tülekinde keldi “o koyunların tüy dökme zamanında geldi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 167). tülek yılkı ise “tüleyen, kış tüyünü döküp yazın yeniden tüylenen hayvanı” anlatmak için kullanılır (Kaçalın, 2019: 505). Clauson (1972: 498) sözcüğün tüle:- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Tüle- ise ‘tüy dökmek’ anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 464).

16.48. Yapaku/Yap

Ögel (1991d: 160) yapağı'nın tanımını şu şekilde yapmıştır: “baharda koyunun üzerinde toplanmış olan kışlık yün”. XI. Türklerinin yapağıya yalnızca yap dediklerini belirtir. Bazen de yüng yap ‘yan yapağı’ şeklinde görüldüğünü söyler. Eski Uygur Türkçesinde ise yap sözcüğü Ögel’in belirttiği anlamda tanıklanmamıştır. Yapaku ise ‘tay; yapağı’ anlamlarında görülmüştür (Wilkens, 2021: 865).

Yap kökünden türetilmiş başka sözcükler de vardır. Örneğin ‘yün ve kıl didintileri ile doldurulmuş minder vb. şeylere” yapgut denir (Ögel, 1991d: 160). Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde ise ‘ince kuy tüyü’ anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2016: 274): yapuğutça yuñça sakınıp köygäy susagay tep körüp bakıp “ince kuş tüyü ve yünmüş gibi düşünüp yanıp kavrulacak diye görüp” (Ayazlı, 2016: 425, 515).

16.49. Çobra

Ögel (1991d: 161) eski Uygurların senet ve belgelerinde çobra adlı bir yün çeşidi geçtiğini söyler. Caferoğlu (1968: 64) da USp’deki kaydı göstererek ‘yün’ anlamını vermiştir. Wilkens’in tespitlerine göre ise çobra sözcüğü çupagan “çiğde, hünnap” sözcüğünün farklı yazımlarından biridir (Wilkens 2021: 236, 241).

16.50. Çupur/Çugur

Ögel (1991d: 161) XI. yüzyıl Türklerinin keçi kılı için “çupur/çubur” sözcüğünü kullandıklarını söyler. Ögel’in bu sözcük için takip ettiği okuyuş Brockelmann’a aittir. Bu sözcük üzerine diğer okuyuşlar şöyledir: Atalay (1985: 162) çübür; Dankoff-Kelly (1985: 95) çöpür “goat’s hair”; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 155) çöpür ‘keçi kılı’; Kaçalın (2019: 159) çöpür ‘keçi kılı’. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 155, dipnot 663) Tatar Türkçesindeki çüprek (<çüpür+ek) ‘paçavra, bez parçası’ sözcüğünden hareket ederek ilk ünlüsünün ö olması gerektiğini belirtirler. Clauson (1972: 398) sözcüğün bazı anlam genişlemesiyle ‘keçi kılı’ (goat’s hair) anlamında geldiğini; -ür son ekinin izi sürülemeyeceği için, çö:b isminden gelmiş olmayacağını belirtir. Sözcüğün ünlüsünün ise belirsiz olduğunu; bazı lehçelerde çupur, cöbür/çöpür/çüpür şeklinde yaşadığını ifade etmiştir.

16.51. Kıl

Türkler, insan ve hayvan tüyüne geniş olarak kıl adını vermişler; Moğollar ise yalnızca at kuyruğuna kıl gasun demişlerdir (Ögel, 1991d: 162). Eski Uygur Türkçesinde sözcük ‘kıl, saç, hayvan kılı; ip ve halat’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 369). DLT’de ‘insan

vb. şeylerin kılı' şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 146). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Kıl ucu üze tamızıp taluy suvın ülgülegeli bultukgay (AY) (Kaya, 1994: 112).
bir ävin kıl ucu..... “bir tane kıl ucu” (Uzunkaya, 2020: 101, 265).

DLT

Kıl kuğruk “kuyruğu kılı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018. 146).

16.52. Teri

Ögel (1972: 398) eski Türklerin deriye bizim gibi geniş olarak teri “deri” dediklerini belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... Başların bıçturu karakların oyđuru tärilärin soyđuru süñüklärin sığuru “... başlarını kestirip, gözlerini oydurup, derilerini soydurup, kemiklerini kırdırıp....” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 381, 573).

[adıñ]ıg körklä tilkü üçük bir [til]kü tärisi ärmäz “görkemli bir tilki kürkü tek bir tilki derisi[nden ibaret] değildir” (HT VI) (Ölmez, 1994: 52, 107).

tärisi ol tep sumanapraba[ka inčä] (Wilkens, 2010: 106).

b(a)lgun bäči[r-t]in käčmiş at täri tört (Raschmann, 2007: 189).

Tolp et'özi tüüsi terisi şobak alt[un öñ]lüg erti “bütün bedeni, tüyü, derisi saf altın (gibi) renkli idi” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 122, 249).

...tärisin soy(=r?)ar ған ögüz aқтар.... “derilerini yüzdüklerini, kanlarını ırmak gibi akıttıklarını” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 32).

tavıışğan terisi üñüşüpen yügürü barmış “Tavşan (ise) derisi parçalanmış olarak koşarak gitmiş” (IB) (Yıldırım, 2017: 43).

DLT

yāgnı terike sıñirdi “yağı deriye yedirdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 510).

Teri erükledi “o, deri sepiledi, tabakladı” (Kaçalın, 2019: 174).

Teri tilindi “deri, kayış gibi boylamasına yırtıldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 375).

16.53. Yin

Ögel (1991d: 164) Uygur Türklerinin bazı derilere yin adını verdiklerini söyler ve sözcük hakkında açıklama yapmaz. Wilkens'in tespitlerine göre (2021: 902-903) yin ~ yen sözcüğünün kullanıldığı anlamlar şöyledir: ‘cilt,deri (yedi Dhātu'dan da biri); organ, uzuv,

vücudun bölümü’. Sözcük DLT’de de ‘beden, insan vücudu, deri’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 976). Ayrıca bkz. Yeň maddesi. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Etimin yinimin yıra yırtta tartarlar yırarlar (AY) (Kaya, 1994: 67).

altın öñlög yiniñizte birer birer tüü sayu kut buyanlar b(e)lgüsi koğuru tañlançığ erürler “Altın renkli cildinizde, her bir tüy kutluluk işareti olup son derece mükemmeldir” (AY V) (Uçar, 2009: 163, 265).

eti yini siñiri tamırı barça kalısız köye bışar “Etleri, derileri, sinirleri, damarları tamamen kavru olarak pişer” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 86, 237).

ol emgekke süñgükümüzke tegi etimiz yinimiz yarılır yırtılır örtenür yalar “bu ızdıraptan kemiğimize kadar etimiz derimiz yarılır, yırtılır, yanar, alev alır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 119, 235-236).

DLT

(...) İğler yeme sewreyür / et yin takı bekreşür “Hastalıklar da kışın azalır. İnsanların vücutları ve etleri de kışın sertleşir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 467).

16.54. Kön

Ögel (1991d: 164) sözcüğün en eski Türk hatıralarından bir olduğunu söyler ve XI. yüzyıl öncesinde iki anlamının olduğunu belirtir: 1. geniş olarak deri ve meşin; 2. At derisi. Wilkens (2021: 402) sözcük için deri ve cilt anlamlarını verir.

16.55. Soy-

Ögel (1991d: 165) XI. yüzyıl Türklerinin deri yüzme işine ‘soyma’ adını verdiklerini söyler ve Kâşgarlı’da geçen koy terisi soyuldu “koyunun derisi soyuldu” cümlesini örnek gösterir. Eski Uygur Türkçesinde soy- ‘soymak, derisini yüzmek; (elbise) çıkarmak; soymak; koparmak; açmak’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 621).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... Başların bıçturu karakların oyđuru tärilärin soyđuru süñüklärin sığuru “... başlarını kestirip, gözlerini oydurup, derilerini soydurup, kemiklerini kırdırıp....” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 381, 573).

...]L’RYN soyup [... (Wilkens, 2010: 53).

[...]’K terisin soyup [...] “... derisini yüzüp...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 204, 276).

...tārisin soy(=r?)ar ған ögüz aqıtar.... “derilerini yüzdüklerini, kanlarını ırmak gibi akıttıklarını” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 32).

DLT

er köyug ~ kōnug soydı “adam koyun vb. derisini yüzdü”

bīr tilkü terisin iki la soymas “ bir tilkinin derisi iki defa soyulmaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 455).

Ayrıca Ögel (1991d: 165) Uygurların yüzme işi için surmak sözcüğünü kullandıklarını söylemiştir. Fakat biz Eski Uygur Türkçesinde böyle bir sözcük tanımlayamadık.

16.56. İz/İzlik

Ögel (1991d: 165) ayakkabı yapmak için kullanılan derilerin çok çeşitli olduğunu söyler ve bunlardan birinin de iz veya az sözcüğünden türetilen izlik adlı bir çarık olduğunu belirtir. İz sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde ‘iz, ayak izi, işaret, yol’ (Wilkins 2021: 316) gibi anlamlarda kullanılırken DLT’de ise ‘deride ve yerdeki uzunlamasına çizik’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 38). Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 38, dipnot 147) sözcük ile ilgili şu açıklamayı yapmışlardır:

Atalay iz (doğrusu babın icabına göre “az” olmalı). DTS äz, Clauson i:z, Dankoff-Kelly è:z. İki eliften biri iptal edilmiş iptal edilmeyen elif’e esre konmuş. Clauson sözcüğü genel Türkçe iz içinde değerlendirmiştir; bizce de doğrusu budur.

İzlik ise Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘deve derisinden yapılan Türk çarığı’ şeklinde açıklanmış ve şu atasözünde geçtiği belirtilmiştir: İzlik bolsa er uldımas içlik bolsa at yağrımas “atın sırtında keçe bulunduğunda sırtı yara olmadığı gibi, çarığı olan kişi de yalınayak kalmaz” (Kaçalın, 2019: 206).

16.57. Kandır

Clauson (1972: 635) sözcüğün tek örnek olduğunu belirtir. Ögel (1991d: 168) ise DLT’de geçen ‘deri içindeki ince zara denir’ bilgisine yer vermiştir.

16.58. Bürünçük

Ögel (1991d: 190) sözcük ile ilgili Zoltan Gombocz’un önemli bir çalışma yaptığını belirtir. Kelimenin kökünü bürün- olarak açıklar. Selçuklu döneminde bürünçük şeklinde görüldüğünü ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde de bürünçük şeklinde görülen sözcük ‘kılıf, peçe, örtü, örtünme, sarma, örtme’ gibi (Wilkins, 2021: 213) çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

DLT

Uragut bürünçük sarındı “kadın yaşmaklandı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 276).

16.59. Saraguç

Ögel (1991d: 192) sorguç sözcüğünün Eski Türkçede “kadın başörtüsü” anlamına gelen saraguç sözcüğünden geldiğini söyler. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 849) saru:guç kelimesinin, muhtemelen *saru:ğaç’ın metatez biçimi olduğunu; bu sözcüğün de saru:- ‘sarmak’ kökünden türetildiğini belirtir. Ögel’in bahsettiği sorguç ise “bazı kuşların tepesindeki uzunca tüy; serpuşların ön tarafında takılan tüy veya püskül biçimindeki süs” anlamlarında kullanılır (Cilt VII) (Tietze, 2019: 430). Ayrıca Tietze (2019: 430) sözcüğü *sara+ -gaç? olarak açıklamıştır.

16.60. Tolgak

Ögel (1991d: 193) sözcüğün Eski Anadolu ve Mısır Memlûk kitaplarından itibaren görüldüğünü söyler. Eski Türkçede ‘küpe veya hastalık’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Ögel’in de bahsettiği gibi Eski Türkçede bugünkü anlamda kullandığımız dolak sözcüğü geçmez. Eski Uygur Türkçesinde tolgak sözcüğü ‘keder, eziyet, ızdırap’ anlamlarında tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 729). DLT’ye baktığımızda sözcüğün bu mânâlarının yanında küpe anlamında da kullanıldığını görüyoruz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 320).

Ögel (1991d: 245) küpe anlamına gelen sözcüğü tolga- ‘dolamak’ kökünden getirmiştir. Fakat sözcük dolamak anlamındaki tolga-’dan değil, Kâşgarlı’da ‘küpe takmak’ anlamında verilen tolga- fiilinden türetilmiştir.

16.61. Yergeş-

Ögel (1991d: 194) bu sözcüğün eski Türkçede ‘sarılmak, dolanmak’ anlamına geldiğini, bu kökten de yergençü “sargı, dolak” sözcüğünün türetildiğini belirtir. Fakat biz Eski Türkçe dönemi metinlerinde böyle bir kök ve sözcük tanımlayamadık.

16.62. Şulgalık/Şulgu

Ögel (1991d: 194) Eski Türkçede “sargı ve dolak” anlamlarına gelen şulgalık ve şulgu sözcüklerinden bahseder. Fakat Eski Türkçe döneminde bu sözcükleri tanımlayamadık.

16.63. Küpe

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise küpe: küpe. Küpe yarık ise ‘demirden yapılmış zırh’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 317). Ögel (1991d: 243) Brockelmann bu sözcüğü kübe şeklinde okumasının hatalı olduğunu belirtir.

16.64. Isırğa/Isırka

Isırğa Eski Uygur Türkçesinde ‘küpe; saray, kule’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 291). Ögel (1991d: 244) sözcüğün Harzemşahlar döneminden itibaren

görülmeye başladığını söyler. Fakat sözcüğün daha önceki dönemlerde de kullanılmış olabileceğini belirtir. Wilkens'in tespitleri sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde de kullanıldığını göstermektedir. Fakat elimizdeki Eski Uygur belgelerinin yazılış tarihleri tam bilinmediğinden sözcüğün hangi yüzyılda kullanıldığını tespit etmek zordur. Tespitlerimize göre Eski Uygur Türkçesinde genellikle 'saray' anlamında kullanılmıştır.

... üze kalık[da] ısırka itip bütürgeli bultuksar.... (AY) (Kaya 1994: 77).

çalıklar ısırkalar turkar(u) türlüğ... "kuleler köşkler daima... çeşitli" (MS) (Ş. Tekin 2019: 79,211).

Sözcük ısır- 'ısırmak' kökünden gelir (Ögel, 1991d: 244). Eren (2020: 344) lehçelerde küpeye sırğa dediklerine dikkat çeker. Bu sözcüğün de ısırga'dan geldiğini belirtir. Şirin (2019a: 94-95) sözcük üzerine görüş ileri sürenlerin sözcüğü ısır- kökünden getirdiklerini söyler. Fakat bu görüşe katılmadığını belirtir. Sözcüğün tarihi metinlerde ısırga, asırga ve asırgak şeklinde görüldüğünü ifade eder. Houtsma'nın sözcüğü as- ile ilgili gördüğünü söyler. Kendisi de bu görüşe katılır.

16.65. Ök-/üg-

Ögel (1991d: 245) sözcüğün XI. yüzyılda 'küpe' anlamında kullanıldığını söyler. Kelime Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 51) tarafından üg- şeklinde okunmuş, 'altından ve gümüşten olan kadın halkası' şeklinde açıklanmıştır. Kaçalın (2019: 533) de sözcüğü üg- olarak okumuştur. Sözcüğün küpe anlamı ise Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır.

Ayrıca, Ögel (1991d: 245) Eski Türkçe 'toplanmış, yığılmış şey' anlamına gelen bir ök- sözcüğü daha olduğunu söyler.

16.66. Bog-

Sözcük Eski Türkçede 'gömlek düğmesi' anlamına gelmektedir (Ögel, 1991d: 253). Sözcüğün bu anlamı Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ayrıca 'gelin gerdanlığı' anlamında kullanılan bir bogmak sözcüğü daha vardır (Ögel, 1991d: 254). Bu anlam da Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Boğ- sözcüğü daha çok 'takınmak ve takınılmış şey' anlamlarına gelir (Ögel, 1991d: 253). Sözcüğün açıklaması için bk. Clauson 1972: 315.

16.67. Bağırdağ

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de ise 'kadının göğüslüğü, kısa gömlek' şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 92). Bu sözcük Türk lehçelerinde de görülmüştür (Ögel, 1991d: 254).

16.68. Büksek/Bögseg/Bögsek

Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcük Atalay (1985: 476) tarafından büksek şeklinde okunmuş, Ögel (1991d: 254) de bu okuyuşu vermiştir. Sözcük Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 208) ve Kaçalın (2019: 123) tarafından bökseg şeklinde okunmuştur.

Clauson (1972: 329) sözcüğün Moğol (bökse) kökenli olabileceğini söyler. Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 208, dipnot 891) krş. Kar-Mal. Böksüm ~ böksün “gövde”, Kazak bök- “emmek, şişmek”, bökse ‘uyluk, kalça’ Kırgız bök ‘tepe, yükseklik’ böksö ‘1.dağ eteği, 3. gövdenin aşağı kısmı’; Anadolu ağızlarında ise bök~böke ‘aşık kemiği’ açıklamasını yapmışlardır.

16.69. Bogsuk

Eski Türkler ‘kölelerin boyunlarına geçirilen lâleye’ bogsuk demişlerdir (Ögel, 1991d: 255). DLT’de sözcük bohsuk “kelepçe”. /h/ harfinin yerine /ğ/ konulmasıyla boğsuk biçiminde de söylenir” şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 117). Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcüğün boğ- fiilinden türetildiği açıktır. Hacıeminoğlu (2019: 15) bu sözcüğe getirilen -sIK ekinin Eski Türkçede -cığ /-çig Karahanlı Türkçesinde ise -sığ / -sig olduğunu belirtir. Birkaç örnekte -sug şeklinde de bulunduğunu (tang-suk “acayip, nadir bulunan”) söyler. Clauson (1972: 320) sözcüğün boxsa- fiilinden türetilmiş olabileceği üzerinde durur; fakat anlam bağlantısının zayıf olduğunu belirtir.

16.70. Monçuk

Boncuk anlamına gelen monçuk, munçak sözcükleri Eski Türkçede ‘gerdanlık’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 255). Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise “inci” (Caferoğlu, 1968: 131); boncuk, mücevher, çelenk (Wilkens, 2021: 478); Karahanlı Türkçesinde ise 1. boncuk; süs için boyuna takılan değerli taşlar; 2. atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler (Atalay, 1986: 413) anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... ol hung üjik tegzinü d(a)r(a)nılıh monçuk tegzinü turur (AY) (Kaya, 1994: 71).

ol örgünüg yinçü monçuk tizigi üzä etip yaratıp adrok adrok pra kuşetrelar asıp öñi öñi ärdinilär “... o tahtı inci boncuk taneleriyle süsleyip türlü türlü gölgelikle asıp farklı farklı mücevherler... (AY VI) (Ayazlı, 2012: 85, 169).

inçe k(a)ltı satıgsız ulug erdini monçuk teg “Öyle ki paha biçilmez bir mücevher gibisiniz.” (AY VII) (Çetin, 2020: 209, 227).

... yinçü monçuk ulatı esriñü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü y(a)rılıkadı “... inci (ve) başka türlü renkteki mücevherle zengin edecek yüce güce ulaşmayı bana bahşetti” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 254, 371

törtünč {äligintä} munčuk tutar “In ihrer vierten [hand] hält sie ein Juwel” (Zieme 2005: 73, 76).

....uğakaparasadı atl(ı)g ärdini monçuk çug suvunlıg “Udaka-prasāda adlı mücevher bulanık sıvıları...” (Uzunkaya, 2021: 111, 138).

t(ä)ñridäm yazı yerdäki y(a)ruk ärd[ini] monçuk täg ärdi “kutsal ovadaki parlak mücevher, boncuk gibi idi” (HT VI) (Ölmez, 1994: 82, 113).

y(a)ruk yaşuk mani mončuk ärdini inčip (Yakup-Knüppel, 2007: 157).

...]QYL bözlük mončuk konup äp (Raschmann, 2009: 260).

yėti pağarlarıñ yme türlüğ monçukıñ taşlarıñ ırđemi belğülüg saıvlar “Yedi gezegenin, yine türlü mücevherin, (değerli) taşların faziletini bildiren sözler ile başlandı” (T II T 14. No.lu yazma parçası) (Yıldırım, 2017: 254, 256).

DLT

Monçuk sürüldi “boncuk ezildi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 267).

tōđ munçuk “ misk ile ramekten [ramek= misk ile karıştırılan kara bir şey] yapılan boncuk (Kaçalın, 2019: 477).

Ögel (1991d: 256) sözcüğün boncuk mu monçuk mu okunması gerektiğinin ayrı bir konu olduğunu söyler. Karaağaç (2018: 195) Türkçede -m ön sesi olmadığını, eski ve yeni Türk yazı dillerinde m- ön sesinin, -b ön sesinin bir dal sesi olarak sınırlı sayıda ortaya çıktığını söyler. Eren (2020: 70) sözcüğün boyun sözcüğüne getirilen küçültme eki -çuk ile yapıldığını belirtir.

Ayrıca Atilla’nın babasının adı olan Muncuk’un da Türkçe boncuk/monçuk sözcüğüyle ilgili olduğu birçok bilim adamı tarafından kabul edilmiştir (Akt; Ercilasun, 2021a: 333)

16.71. Küntekü/Köntegü

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çeşitli şekillerde yazılmıştır. Wilkens (2021: 404) sözcük için ‘gerdanlık’ anlamını vermiştir. Ögel (1991d: 255) bu sözcüğün yabancı bir dilden gelmiş olabileceğini söyler. Budizim’de gerdanlığın önemli olduğunu belirtir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ötrü kıanşı im pular ol buşı birmiş erdnilig küntegüg alıp iki ülüş kıltı “Kuanşı im pular bu sadaka olarak verilmiş olan değerli taşlarla bezeli gerdanlığı aldı, ikiye böldü” (KİP) (Ş. Tekin 2019a: 16, 23).

Clauson (1972: 730) sözcüğün Sanskritçe anlamından hareket ederek ‘gerdanlık’ olarak açıklamış; muhtemelen -gü ile biten eski bir sözcük olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, bu sözcük ve kön-, köndger- vb. sözcükler arasında anlamsal bağlantının olmadığını söyler.

DLT’de tanıklanmamıştır.

16.72. Bilezük/Bilerzük

Ögel (1991d: 258) bilerzük sözcüğünün bilek ile ilgili olduğunu söyler. Kök ve ek bakımından Türkçe olduğunu belirtir. Uygur Türkçesinden itibaren yazılı kaynaklarda görülen bu sözcüğün Moğolcaya bilisük, bilizük, bilicek şeklinde geçtiğini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... ol altun üze bilerzükde ul[atı] esringü adruk adruk itiglerig köngülinçe bütürser... (AY) (Kaya, 1994: 96).

yana biläkintä yürün labay biläzük urmış käräk kolı üzä yeti ärtinilig biläzük yaratmış käräk “Ferner soll man am handgelenk weiße Muschel-Armbänder anbringen. An seinen Armen soll man Armbänder aus sieben Juwelen schaffen.” (Zieme, 2005: 73, 75).

[...] barıp bilezükin karıtarak[in...] “... varıp bilezikle...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 159, 260).

... biläzöklärin üzöklärin eligi adakı etiglig yarataglag... “und an Händen und Füßen geschmückt mit Armreif und Ring” (Maitr) (VATEC).

DLT

Bilezük küng eligin kawurdı “bilezik cariyeinin elini sıktı, kavradı” (Atalay, 1985a: 82).

Bu bilezük ol bilek kawurgan “bileğe devamlı baskı yapan, bu bileziktir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 226).

Eren (2020: 66) sözcüğün bilek+yüzük’ten geldiğinin açık olduğunu söyler, diyalektlerde kullanılan -r-’li biçimlerin sonradan oluştuğunu belirtir. Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün hem bilezük hem de bilerzük şekli tanıklanmıştır. Erdal (1991a: 158) +sOk ekini açıkladığı bölümde sözcüğün BT II’de bilärzök, Altun Yaruk’da bilärsök şeklinde geçtiğini; MaitrGeng ve DLT’de ise biläzük şeklinde geçtiğini söyler. Bu sözcüğün kökünde de biläk “bilek” *bilä-, muhtemelen belä- “sarmak”; krş. bel “bel” olduğunu ifade eder. Sözcüğün bazı

modern lehçelerde -r’li olduğunu belirtir. Şirin (2019a: 92) Radloff’un sözcüğü bilek ve yüzük şeklinde açıkladığını söyler. Modern Uygurcadaki bileküzük ve Özbekçedeki bilaguzuk biçimlerinin bunu doğruladığını yazar. Ögel’in (1991d: 258-259) Gombocz’dan aktardığına göre sözcüğün geçtiği diller şu şekildedir: Macarca bilincs; Sırpça belenzuke ‘yüzük’; Arnavutça belendzike; Sloven dillerinde ‘beloçug’; Rumca beleçug. Karaağaç’ın (2021: 112) tespitleri ise şöyledir: Farç bilerzük, bilüçük, belengü ‘bilezik’; Rus. Belezék bazılıki, blyázik, bel’çug (...); Erm. Bilezik; Mak. bezelik; Yun pelezikkın. Sözcük Orta Moğolcada bilezük, modern yazı dilinde bileçüg ~bilüçüg şeklindedir (Şçerbak, 2019: 105).

Ayrıca Şçerbak bilezük sözcüğünün kısmı fonetik değişikliklere maruz kaldığını ve Türkçe bilek “el, bilek” ve yüzük “yüzük” sözcüklerinin birleşimi olduğunu söyler.

16.73. Bukagu

Ögel (1991d: 260-261) sözcüğü ‘hayvanların ayağına vurulan, madenden yapılmış bir bağ’ olarak açıklar. Türklerin bilezik ile hayvan bukağısını birbirinden ayırdıklarını da söyler. Moğolların ise bogo, bugu, bukun gibi sözcükleri ‘kadın bilezikleri’ için kullandıklarını belirtir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘hapishane, zincir’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 196). DLT’de ise ‘hırsızlara takılan kelepçe’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 194). Ögel’in bahsettiği hayvanlara vurulan zincir anlamı için bk. Derleme Sözlüğü.

16.74. Yüzük

Yüzük ve üzük şeklinde görülen bu sözcük yüzyıllar boyunca değişmemiş bir ana kültür sözcüğüdür¹⁹³ (Ögel, 1991d: 261). Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün üzük ve yüzük biçimi tanıklanırken (Wilkens, 2021: 834) DLT’de ise sadece yüzük (Dankoff-Kelly, 1985: 237) biçimi görülür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bir bir äñräk üzä barça üzük kılmış käräk “An je einem Finger soll man überall einen Ring machen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 73, 75).

Uygur döneminde yüzük parmağı ise atsız erngek şeklinde adlandırılmıştır (Ögel, 1991d: 262). tamgası bo iki elign(i)ñ atsız äñräk kiçig äñräk içtirti “Mühür (Skt. mudrā) budur: İki elin yüzük parmağını (ve) serçe parmağını içe doğru kenetle.” (Uzunkaya, 2021: 89,134). DLT’de ise yüzük parmağı ‘çıçamuk’ şeklinde açıklanmış, bu sözcüğün çok az bilindiği söylenmiştir

¹⁹³ Genel Türkçede yüzük şeklindedir. Ayrıca, Sözcük Eski Çuvaşça’dan (*cürüg > Çuv. şiri) Macarcaya gyűrű [cűrű] şeklinde geçmiştir (Gam. 1912b: 82, Róna Tas 1988: 753, 758’den aktaran Ceylan, 1997: 130).

(Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 213). Uygurlar ise bu sözcüğü daha çok küçük parmak için kullanmıştır. Sözcük için bk. Clauson 1972: 401.

16.75. Tok

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘saçsız, kel, tıraş oluş; dazlak (=rahip)’ anlamlarında karışımıza çıkmaktadır (Wilkens, 2021: 726). DLT’de ise sözcüğün kullandığı bazı ifadeler şu şekilde açıklanmıştır: tok er ‘Türklerin saç şekline benzemeyen, saç şekline sahip adam’; tok yılki “boynusuz, boynuzu olmayan hayvan” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 144). Sözcüğün ‘boynuzu olmayan hayvan’ anlamı Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 274) Kâşgarlı’daki bilgiye yer verdikten sonra saçları kesik olan Türklerin Doğu Türkleri olması gerektiğini söyler. Bu durumun sebebini de Kuzey-doğu Asya halklarının tesiri altında kalmış olmalarına bağlar. Ayrıca bu kökten türetilen tokluk sözcüğü ‘boynuzsuzluk; insan başının saçsız; hayvanın boynuzsuz olması’ anlamlarına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 205).

16.76. Saç

Ögel, DLT’de tanıklanan saç sözcüğünü ve bağlamlarını detaylı olarak ele aldığı için tekrar değinmeyeceğiz. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ögel 1991d: 273-285. Biz burada daha çok yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinden örnekler sunacağız.

Orhon yazıtları

Bonça bodun saçın kulkakin bıçdı “bunca insan saçını kulağını kesti” (BK G 12) (Ölmez, 2015: 145, 159).

Yenisey yazıtları

K(a)ra s(a)çın t(ä)g (E/Ye. 26 Açurı) (Şirin, 2016: 666).

Uygur metinleri

yaltrıyur t(e)ñrim saçınız kara kabunlar iliginiñ öñi teg oñaru evrilmiş *evinlig kök aşirvat öñlög titir “Saçınız kara arılar hükümdarının rengi gibi parlıyor tanrım, sağa dönmüş, tohumun erguvan mavisi rengindedir” (Uçar, 2009: 161, 265).

başinta saçı az erip turuk erser etözi “Bir [kişinin] başında saçı azalıp bedeni zayıflamış olsa...” (AY IX) (Uçar, 2013: 118-119).

Kiçig yiğit yaşinta saçı başı yürüñerser üküş tarıtıp övkeçi erser artukrak y(a)ruk yaşuk tétigerip tülinte yine oot körser bilmiş k(e)rgek “Bir delikanlının genç yaşta saçı başı ağarıyorsa, çoğu zaman sıkılıp öfkeleniyorsa, bilhassa zihni iyice açılıp yine gece rüyâsında ateş görüyorsa, o kişiyi safra kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilmek gerekir” (AY IX) (Uçar, 2013: 118-120).

...kara saç ımä ançulayu ok arkuru turkuru saçılıp anda monda yaturın ımä ök körtılär “kara saçının öylece enine boyuna saçılarak orada burada durur hâlde (gördüler)” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 125, 222).

kişi saç ı nă bar ärsâr kitârmiş kârâk “Was an Menschenhaaren (noch) da ist, soll man entfernen” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 72, 75).

âgin yokaru saç kızıgka tği yel ulug tetir “Omuz(dan) yukarı saç ucuna kadar rüzgâr (elementi) yücedir (denir)” (Uzunkaya, 2021: 86, 133).

öñre monuñ töpüsinteki m[e]k[ke] teg k(a)ra saç ı tğüklüg turur erti “Daha önceleri bunun başındaki siyah mürekkep gibi (olan) kara saç ı (hep) örülü olurdu” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 61, 228).

munta toğup özün örtlüg yalınlıg tülerimiz kentü saçımızta batılıp etüzümüz iter “burada doğup kendi alevli tüylerimizin, kendi saçlarımızın içine gömölüp...” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 143, 249).

KB

küjek yazdı rûmi kıızı örtti yüz

kara saç boğuğ ı ajun toldı tüz “Rum kıızı zülûflerini çözerek yüzünü örttü. Dünya siyah zülûf rengiyle tamamen doldu” (Çağbayır, 2019: 361).

16.77. Suwlañ Saç

Ögel (1991d: 276) XI. yüzyılda düz saçlılar için suvlang sözcüğünün kullanıldığını söyler. Sözcüğü suvlan- ‘sulanmak’ ile ilgili görür. Dalgalı saçların ise deniz veya ırmağa benzetildiğini OKD’de de geçen örneklerle açıklar. Clauson (1972: 788) sözcüğün suwla-fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler. Fakat anlam ilişkisinin belirsiz olduğuna da dikkat çeker.

16.78. Arsal

Arsal sözcüğü açık kestane rengi anlamında kullanılan bir sözcüktür. Arsal saç ise açık kestane rengi saç ı ifade etmek için kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 52). Ögel (1991d: 277) Atalay’ın çevirisini takip ederek kumral saç olarak açıklar ve bunun da daha çok kıızıla çalan bir renk olduğunu ifade eder. Bu renk adı Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 277) arslan sözcüğünün buradan geldiğini söyler. Arslan hakkında detaylı bilgi için bk. (Eren, 2020: 26) (Aydın, 2022: 235-237).

16.79. Belik/Bilik

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 278) XI. yüzyılda genellikle ‘fitil, kandil fitili’ anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün bazı lehçelerdeki kullanımı için bk. Clauson 1972: 339.

16.80. İşin/Işın

Ögel (1991d: 279) Uygurlarda saç örgüsü için en sık kullanılan sözcüğün işin olduğunu söyler. Bu sözcük Caferoğlu (1968: 100) tarafından işin; Wilkens (2021: 291) tarafından ışın şeklinde okunmuştur. Tanıklayabildiğimiz kadarıyla Eski Uygur Türkçesinde saç örgüsü anlamında kullanılan tek sözcük ışın’dır. DLT’de görülmemiştir.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

... ot önlüg işin saçların eñinlertinte tüşürüp agulug yılanın etözlerin étinip yaratınıp kay beltir sayu yorıyurlar erti “... ateş renkli, örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlarla bedenlerini süsleyip hep birlikte meydanlarda dolaşıyorlardı” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 183, 268).

Sözcüğün *ış-/ış- gibi bir kökten türetilmiş olduğu açıktır. Elmalı’nın (2016: 324) TSD¹⁹⁴’den aktardığına göre iş- “bağlamak, bükme” anlamındadır. Ayrıca bu kökten türetilen bir başka sözcük ise ışığ ‘ip,kendir’ (Bayat-Çınarlı, 2020: 102) sözcüğüdür.

16.81. Sokar

Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘boynuzsuz (hayvan); başı, yanak gibi veya yumurta gibi saçsız/dapdazlak olan (adam)’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 414). Ögel (1991d: 281) bu sözcüklerin (tok- ve sok-) aynı zamanda döğmek gibi anlamlara gelmesinin üzerinde durulması gerektiğini söyler. Clauson (1972: 815) sözcüğü suka:r şeklinde okur ve “alnıyla iten (fakat deecek boynuzu olmayan) anlamındaki suk- fiilden türetilmiş bir isim olabileceğini ileri sürer.

16.82. Taz

Ögel (1991d: 282) bu sözcüğün çok eski dönemlerden itibaren saçlı olmayanlar için kullanıldığını belirtir. Wilkens (2021:687) sözcüğün bu anlamının yanında ‘(at) nalsız’ anlamında da kullanıldığını söyler. DLT’de şu şekilde açıklanmıştır: kel; alacalı at; tāz kōy "boynusuz koyun"; tāz yēr: "bitkisi az olan, çorak yer" (Kaçalın, 2019: 453). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

¹⁹⁴ Burhan Paçacıoğlu, VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı. Ankara, 2006.

DLT

Taz at tawarçı bolmas “Alacalı at yük taşıyamaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 408).

Clauson (1972: 570) sözcüğün Macarcada erken dönem bir L/R diyalektinden tar şeklinde ödünç alındığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde ise bu sözcük daha çok kişi adının bir bölümü olarak tespit edilmiştir. Gombocz, sözcüğün Macarcada tar [tar] ‘saçsız’ < Eski Çuvaşçada *tar = Kâşgarlıda taz ‘çıplak (kafa için)’ şeklinde görüldüğünü söyler (Akt; Ceylan, 1997: 131).

16.83. Ajmuk

Ögel (1991d: 282) sözcüğün ‘beyaz şap’ anlamına geldiğini söyler. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Sözcük hakkında bilgi için bk. Clauson 1972: 27.

16.84. Sakal

Ögel (1991d: 306) sözcüğün eski dönemlerden günümüze kadar değişmeden geldiğini, Moğolcada da sakal şeklinde görüldüğünü söyler. Sözcüğün batı dillerinden girdiği görüşünün doğru olmadığını belirtir. Wilkens (2021: 574) sözcüğün sakal anlamının yanında ‘(soğan ve sarımsağın) kök lifi’ anlamında da kullanıldığını söyler.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ävig [barkıg] kodup saçın sakalın y[u]lup yaz-[...] “Haus [und Habe] aufgeben, Haar und Bart rasieren,...” (Maitr) (VATEC).

... sakalı ertingü kop erti “sakalı çok gürdü” (Daşakarma) (Elmalı, 2019: 207, 277).

DLT

āk sakal¹⁹⁵ er “Oğuzcada, saçı sakalı ağarmış (iyice yaşlanmış) adam” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 39).

saķaķ bıçar, saķal oħşar “o (öyle biridir ki) gizliden gizliye çeneyi keser ama sakalı okşuyor gözüdür” (Kaçalın, 2019: 355).

KB

saķalıŋg örüŋg bolsa keldi ölüm

ölümke asıg kılmaз oķ ya tolum “sakalın beyazlaşınca ölüm geldi demektir; ok, yay, silah

¹⁹⁵ Ögel (2019: 72). Türklerde aksakal sözünün oldukça geç dönemde batıya daha yakın olan Oğuzlar’da görüldüğünü söyler. DLT’de de: (Āk saka.l) āk saka.l er: “Oğuzcada, saçı sakalı ağarmış (iyice yaşlanmış) adam için kullanılır” kaydı vardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 39). Ögel (2019: 72) bunda İslâmiyet’in tesiri olduğunu söyler. Bunun sebebini de Kutadgu Bilig’de aksakal yerine beyaz (ürüng) sakal ifadesinin kullanılmasına bağlar. Ak ve ürüng sözcükleri için bk. Ögel 1991e: 378-379

ölüme karşı fayda etmez” (Arat, 2018: 638-639).

Ögel (1991d: 306) sakal sözcüğünün çene anlamına gelen sakak sözcüğü ile ilgili olduğunu düşünür. Clauson (1972: 808) da sözcüğün saka:k ile aynı kökten geldiğinin açık olduğunu söyler ve muhtemelen *saka- “asılı bir şey” anlamında bir fiilden türemiş olduğunu ifade eder ve ‘sakal’ anlamını verir. Sözcük İbni Mühennâ Lügati’nde saqal şeklinde tanıklanmıştır (Gül, 2016: 218). Klasik Moğolcada saqal; Modern Moğolcada sahal biçimindedir (Gül, 2016: 218). Çuvaşçada ise suhal biçiminde görülür (Ersoy, 2021a: 60). Eren (2020: 442) Macarca szakál biçiminin eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğunu belirtir.

16.85. Bıdık

Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991d: 310) sözcüğün XI. yüzyılda bıdhık şeklinde görüldüğünü söyler.

16.86. Kaş

Ögel (1991d: 312) sözcüğü en eski ve en köklü Türkçe sözcüklerden biri olarak değerlendirir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kaşñız kavışığı arasın̄ta [yürün] urun laksanıñız ol “Kaşınızın birleştiği noktanın arasında [beyaz] ürnâ alâmetinizdir” (AY V) (Uçar, 2009: 162, 265).

añtin bilgä biliglig bir yti biçäk üzä öznüng qaş tuşıntin başnî käsip öngdüñki işiç adaq üzä alin-ññ öz ät'öz-kä baqıdıp urmiş-ññ saqıñıp “Danach muß man sich vorstellen, daß man mit einem scharfen Messer der Weisheit (prajñā) seinen eigenen Kopf an der Stelle der Augenbrauen abschneidet und die Stirn auf die vor ihm (stehenden) kesselfüße so legt, daß sie auf den eigenen Körper blickt.” (BTT XIII) (Kara-Zieme, 1977: 51).

... kaş saplıg p(i)r üzä ujik üntürdi “... kaş saplı fırça ile metni yarattı” (HT VI) (Ölmez, 1994: 94, 116).

adək tiz kintik köküñ ağız ulatı kaştın ünmiş (Yakup, 2009: 79).

... tüp[t]üz kaşı kapakı közünü turur “... dümdüz kaşı (ve göz) kapağı tek tek (yukarı) çekilmiş gibi görünür” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 196, 273).

DLT

Bu er ol tutçı kâşı közi tügülgen “ utancından dolayı, devamlı yüzü büzülen bu adamdır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 228).

ol anıñ kâşın kırçattı “o, ona taş atıp kaşının kenarına isabet etti ve onu yardı” (Kaçalın, 2019: 262).

KB

sevindi tidükte sasitur söker

yazıldı tidükte buşup kaç tüger “ O ‘sevindi’ derken ortalığı berbat eder, söver; “yüzü güldü” derken hiddetlenir, kaşlarını çatar” (Arat, 2018: 808-809).

16.87. Yülü-/Yüli-

Yülü-/yüli- Türklerin tıraş için kullandıkları en eski sözcüktür (Ögel, 1991d: 313).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

toyın-kirdäçi-lärkä [an]ta ken şaların yülitip körü aşanturdi “Daraufhin ließ er denen, die als Mönche ordiniert werden sollten, die Haare abrasieren und gab ihnen eine Ehrenmalzeit.” (HT VII) (VATEC).

saç yülitmäki kamag ädgü törölärniñ başlağı bolzun tep küsüşümüz bo täginür tep munçulayı ötüg ıddı “Das Scheren der Haare möge der Anfang von allen heilvollen Dharmas sein. Dies ist unser demütiger Wunsch.“ [Mit diesem] Wortlautschickte [der Tripitaka-Meister] in dieser Weise eine Petition.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 143, 206).

DLT

Er saç yülüdi “adam saç tıraş etti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 385).

16.88. Kerey

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise Oğuzların usturaya kerey (Atalay, 1986: 303) dedikleri bilgisi yer alır. Clauson (1972: 748) sözcüğün Hint-Avrupa kökenli olabileceğini belirtmiş ve krş. Yunanca keirō “tıraş olmak” açıklamasını yapmıştır.

16.89. Közüngü/közñü

Ögel (1991d: 322) közüngü sözcüğünün sadece Eski Uygur Türkçesi metinleri, DLT ve Kutadgu Bilig’de geçtiğini söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Közüngününüñ suvnung yme öngi adırmakı yok (AY) (Kaya, 1994: 89).

azu y(ä)mä ulug tägirmi közüñü bilgä bilig tözlügin tüzülmäk.... “... ve yine yuvarlak ayna bilgi, esasını, tamamlamış...” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 441, 584).

... altın kümüş idişlerte tolu mir sütte ulatı tatıglıg közüñü ook kılıç birle tükel urzun “... altın ve gümüş kâseleri bal (ve) sütle doldursun. Ayrıca ayna, ok ve kılıcı (bunları) eksiksiz yerleştirsın” (AY VII) (Çetin, 2020: 171-172, 221).

...kurç közüngü tığ tärin yörüglär üçün özi açıp, arıg yudı “... der tiefen Lehrsätze, diewie ein Stahlspiegel sind, war er traurig, und er wusch rein” (HT VIII) (VATEC).

dyanlıg közüñü üzä “istiğraka (Skt. dhyāna) ait ayna ile” (Uzunkaya, 2020: 62, 247).

Uzun tonlug köznüsin kölke ıçgıñmış “Bir kadın, aynasını göle düşürmüş” (IB) (Yıldırım, 2017: 38)

DLT

köznüke kög tüşdi “aynanın yüzüne yeşillik ve pas düştü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 402).

KB

köñgöl kimke bütse anı küznü tut

özünğ körge sen tip anı utru tut “gönlün tamamen inandığı kişiyi kendine ayna edin; kendini görebilmek için onu daima karşında bulundur” (Arat 2018: 936-937).

Clauson (1972: 761) köznü biçiminin közn- fiilinden türetilmiş bir ismin kısaltılmış şekli olduğunu söyler.

16.90. Sırıçga/Sırıçka

Ögel (1991d: 322) Eski Türklerin cam için sırıçga veya sırıçka sözcüğünü kullandıklarını belirtir, sırça sözcüğünün de buradan geldiğini ileri sürer. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

altun kümüş bışig tuç labai özüki kaş taş sırıçga ıgaçta ulatı “Gold, Silber, geschmiedetem Kupfer Muschel Spiralen (?), Jade, Stein Glas, Holz usw.” (BTT XXIII) (Zieme, 2005: 70-71). Süzük, arıg, sırıçga teg (TT V) (SEDTF 1972: 102). Ögel (1991d: 322) de eserinde bu örneği vermiştir.

bo yer suv sırıçga tığ boltı tep sakınmış k(ä)rgäk “Bu yeryüzü cam gibi oldu gibi oldu diye düşünmeli” (Uzunkaya, 2021: 89, 134).

DLT

sırıçga “cam, sırça” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 214).

KB

sırıñçga saqış-turur bu köñül

ıdı keç küdez sınmasu ay oğul “Gönül sırça gibidir. Ey oğul, onu çok iyi muhafaza et, kırılmasın” (Çağbayır, 2019: 282).

16.91. Kög/küg

Ögel (1991d: 323) eski Türklerin pas için kög dediklerini söyler. Bu sözcüğün pasın renginin göğe çalmasından dolayı söylenmiş olabileceğini belirtir. Wilkens (2021: 437) sözcüğü küg olarak okumuş ve ‘pas ,lekecik’ anlamlarını vermiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

DLT

közñüke kög tüşdi “aynanın yüzüne yeşillik ve pas düştü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 402). Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Clauson 1972: 710.

16.92. Bir/pir

Ögel (1991d: 325) Uygurlarda yazı fırçası için bir veya biir sözcüğünün kullanıldığını belirtir ve bunun da Çince pi kelimesi ile yakın ilgisi olduğunu düşünür. Wilkens (2021: 557) sözcüğü pir şeklinde okumuş ve < Çin. bi ‘fırça; süpürge’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Samtso açari ikiläyü ötünti han ymä temin ök p(i)r manıp azk(ı)ya üdün süü bütürdi “Triptaka Ustası'nın ikinci kez rica etmesi üzerine hemen oracıkta fırçayı [hokkaya] batırıp kısa sürede önsözü tamamladı” (HT VI) (Ölmez, 1994: 70, 111)

köñülümüz piir-li m[äkä]-li sözlägüsüz “Mit Pinsel und Tusche ist das nicht zu beschreiben!” (HTT VII) (VATEC).

piri siñirmiş ol taloy ügüzüg içlig luu ordosı birlä öritmiş “Sein [Schreib]-Pinsel, der in einem sehr gehobenen [Stil] geschrieben hat, absorbierte das Meer zusammen mit dem [darin enthaltenen] Drachenpalast (skr. nāga-bhavana), der mit den [esoterischen buddh. Schriften] schwanger ging.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 64, 180).

16.93. Sındı

Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre Oğuzlar makas için sındı sözcüğünü kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 326). Tietze (2019: 320) (Cilt VII) sözcüğü sındı/sındu ‘makas, terzi makası’ ETk. Sındu. Clauson <sın- şeklinde açıklamıştır. Eren (2020: 460) Brockelmann'ın sözcüğü -du ekiyle yapılmış türevler arasında saydığını belirtir. Doerfer'in ise sın- ‘zerbrechen’ kökünden getirdiğini ifade eder.

16.94. Çewşen/Çefseng

Kâşgarlı'dan edindiğimiz bilgiye göre Çigil lehçesinde koyun yününü kırkmada kullanılan makasa ‘çewşen’ denilmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 505). Ögel (1991d:

327) sözcüğün Türkçeye benzemediğini söyler. Clauson (1972: 399) tek örnek olarak değerlendirir ve morfolojik olarak ɕɨvsa:ŋ ile aynı olduğunu belirtir. Kökenin bilinmediğini söyler.

16.95. Yelpigü

Eski Uygurlar yelpazeye “yelpigü” demiştir (Ögel, 1991d: 329). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Ötrü ol üdün ol buryuklar başın tägräki bağlar ınançlar sogık suv bükürüp yelpigü üzä yelpiyü elig bağig hatunug näçätä ken temin ançakaya ögländürtilär “Sonra o zaman, o kumandanlar, çevresindeki beyler (onlara) soğuk su serpip (onları) yelpazeledikten sonra hanı ve eşini ancak kendilerine getirdiler” (ABH) (Gulcalı, 2015: 180). Ögel (1991d: 329) de bu bağlamı örnek göstermiştir.

DLT’de sözcüğün ‘kendi kendini yelpazelemek’ anlamına gelen yelpin- (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 965) biçimi tanıklanmıştır.

16.96. So/Suo

Uygurlar bir dönem Çin kültürünün etkisiyle zincir için so sözcüğünü kullanmışlardır. Bu sözcük Çince (Ögel, 1991d: 331). Wilkens (2021: 631) sözcüğün çeşitli yazılışlarını verir ve suo maddesinde kelimenin anlam alanlarını şu şekilde açıklar: ‘kilit; külçe; zincir’.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

käsmiş suo altun täg tikvi , köni eñlig uz burunuñuz ol “Burnunuz kesme çubuk altın gibi dik, doğru biçimde ve güzeldir.” (AY X) (Gulcalı, 2015a: 312).

Yetti temir sua kemi solap turğurdı “yedi demir zincir gemiyi bağlayıp hareketsiz hâle getirdi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 46). Sözcük ile ilgili bilgi için bk. Hamilton 2020: 101-102.

16.97. Uragut

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise “avrat, kadın” olarak açıklanmıştır (Kaçalın ,2019: 523). Ögel (1991d: 342) Türkiye Türkçesinde kullanılan avrat sözcüğünün eski şeklinin uragut olduğunu söyler. Bu sözcük ile ilgili bk. Güner, 2013: 2659-2669.

16.98. Benek

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır DLT’de ise “ufak para, kuruş” şeklinde açıklanmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 166, dipnot 714) sözcüğün metinde benel şeklinde yazıldığını söylemişlerdir.

Ayrıca Argu lehçesinde ‘tane’ anlamına gelen bir benek sözcüğü daha vardır. Ögel (1991d: 344) Türkiye Türkçesinde kullanılan benekli sözcüğüyle ilgisinin olup olmadığına dikkat çeker. Ayverdi sözcüğü ben+ek (küçültme eki) şeklinde açıklamıştır (Akt; Alkayış, 2019: 39).

16.99.Oy

Ögel (1991d: 344) Eski Türkçede bu sözcüğün “yerdeki oyukluk ve çukurluk” anlamında kullanıldığını söyler. Oy- fiilinin de buradan çıkmış olabileceğini ileri sürer. Wilkens (2021: 518) kelimenin bu anlamlarının yanında ‘mağara ve tüp’ anlamlarında da kullanıldığını ifade eder.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

mantal oñirasınta oy kazıp bir ulug çupun kömüp üzesinte suv akguluk yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte ol sokmış otug suv birle kayınturup urzun “Alanın ortasına çukur kazıp büyük bir kâse gömerek, üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun” (AY VII) (Çetin, 2020: 172-173, 221).

monuñ tagdın[ınta yakın]--k(ı)ya ulug täriñ oy & [...] “Nördlich davon, ganz (nahe), (gibt es) ein großes tiefes Loch.” (HT III) (VATEC).

anta toğmış [érinç] tınl(ı)gl[arığ ö]rtlög ya[lınlığ] oyda tıkıp odgurak [...] “orada doğmuş zavallı canlıları...ateşle (dolu)... Çukara tıkıp kesinlikle...” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 86, 237).

üç adrı şişlerig tevip kızluğ oylarda südrüyürler “Üç çatallı şişleri dizerler, alevli kömür çukurlarına sürüklerler” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 156, 256).

DLT

Öy opuz “sert yer” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 26).

KB

negü asğı âhır kara yér koyı

anıñ tüşneki ol yağız yér oyı (Kaçalın: 189). “Ne fayda. Sonunda onun da gireceği yer bu kara toprağın koynu, bu yağız yerin çukurudur” (Çağbayır, 2019: 291).

16.100. Çikin/Çekin

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde çigin “ipek, kenevir, altın diba, ipekten, altın” şeklinde tanıklanmıştır. Wilkens (2021: 231) sözcüğü çigin < Sogd. cȳn- şeklinde açıklamıştır. DLT’de ise sözcüğe ‘ibrişim’ anlamı verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 179). Ögel (1991d: 346-347) sözcüğün çekin olarak da okunabileceğini söyler ve DLT’den örnekler verir.

Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kızıl öñlüg çikin kur biläktä bap ät’özin yörgäyü bädizämiş käräk “Einen rotfarbenen seidenen Gurt soll man an das Handgelenk binden und malen, daß er den Körper umwindet” (BTT XXIII) (Zieme 2005: 73,75).

... çikin bodluğ öñgsüz mēngsüz “... ibrişim boylu, renksiz, soluk....” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 172, 266).

DLT

kīz çigin çignedi “kız altın iplikle ipekli kumaşlar üzerine tasvirler dikti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 473).

Clauson (1972: 415-416) sözcüğün Çince’den alınmış olabileceğini söyler. Sözcüğün ikinci hecesindeki chin (kin) sözcüğünün ‘altın’ olabileceğine dikkat çeker.

16.101. Kıtık

Ögel (1991d: 254) Uygur hukuk belgelerinde pamuk için genellikle ‘kıtık’ sözcüğünün kullanıldığını söyler. Ögel’in bu açıklamasının kaynağı Usp’dır. Fakat taradığımız metin ve belgelerde bu sözcüğü tanıklayamadık.

16.102. Bamuk/Bāmuk

Ögel (1991d: 355) sözcüğün İndo-İran dillerinden Türkçeye girdiğini söyler ve ilk olarak Kâşgarlı’da tanıklandığını belirtir. DLT’de ise sözcüğün Oğuzca’da pamuk anlamında kullanıldığı bilgisi yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 163). Sözcük DLT’de bir bağlamda kullanılmıştır: Bāmuk urugladı “pamuğu çekirdeğinden ayırdı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 487). Clauson (1972: 345) sözcüğün Grekçe bombux’tan geldiğini belirtir; fakat, sözcüğün bazı Orta İran dilleri aracılığıyla Far. panba’dan da alınmış olabileceğine dikkat çeker. Ögel (1972: 345) de Farsçadaki penbe sözcüğünün Türkçeye nasıl pamuk şeklinde girmiş olabileceğinin incelenmesi gerektiğini belirtir ve sözcüğün Türkçedeki gelişimini göz önüne alarak, Türklerin bu sözcüğü çok önceki bir dönemde alıp geliştirdiklerini söyler. Türkiye Türkçesinde pamuk olarak kullanılan sözcüğün Farsça panbuk’tan alındığı bilinmektedir (Karaağaç, 2015: 621).

Tietze (Cilt VI) (2018: 282) sözcüğün farklı şekillerini şöyle belirtmiştir: panbuk/pambuk/pambık/pampık. Ayrıca Tietze pamuk sözcüğünün <Fa. Panba/pamba kelimesinin eski hâli olan banbag veya bunbag’tan metatezle oluştuğunu söyler. Gül (2004: 319) sözcüğün Türkçenin ses sistemine uygulandığından varyantlaşmalar görüldüğünü ifade eder. Kelimedeki p,b,m dudak ünsüzlerinin ve n sesinin etkisiyle metatez biçimlerinin oluştuğunu belirtir.

16.103. Çigit/Çikit

Kâşgarlı Mahmud’dan edindiğimiz bilgiye göre sözcük Argu lehçesinde pamuk çekirdeği anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991d: 357). Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır.

16.104. Kepez

Sözcük ‘pamuk’ anlamında kullanılmıştır. İlk görüldüğü metinler ise Eski Uygur Türkçesi metinleri ve Dîvânu Lügâti’t-Türk’tür. (Ögel, 1991d: 359). Ayrıca sözcüğün bir vergi çeşidi olarak kullanımı da vardır (Wilkens, 2021: 357). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ınça kaltı kâpâz huası tæg adruk adruk [etig] [yar]atıg üzä ät’özin uz etmiş yaratmış kâräk “Ebenso wie die Blüte der Baumwollpflanze. Mit verschieden Zieraten soll man den körper fein verzieren und schmücken.” (BT XXIII) (Zieme, 2005: 73, 75).

tünki kün kâpâzlig [arig-]-da işlärin istäyü kälmiş al[tmiş] sagdıçlık oğlanıg upası kılıp [nomug] tægürü y(a)rılıkadı “Die Tag für Tag in den Baumwoll-[Wald], sehnsüchtig nach ihren Gespielinnen, kommenden sechzig Jünglinge machte er zu Laienanhängern und geruhte, [die Lehre] darzubringen*” (Maitr) (VATEC).

bir batman kâpâz m-ä berzün (Raschmann, 2007: 25).

küz yañıta yeti tañ kâpâz köni berür män “güz başında 7 tañ pamuğu tam olarak geri veririm” (Ayazlı, 2016: 486, 541).

DLT

kepez uruglandı “pamuk tane tuttu” (Kaçalın, 2019: 523).

Beliklik kepez “fitil yapmak için hazırlanan pamuk” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 223).

Clauson (1972: 692) sözcüğün alıntı bir sözcük olabileceğini söyler. Moriyasu, kâpâz <? Hotan dili kapäysä < Skr. kavpāsa şeklinde açıklar (Akt; Ayazlı, 2016: 145).

16.105. Batatu

Ögel (1991d: 361) Eski Uygur Türkçesi tıp metinlerinde sözcüğün ‘pamuk’ anlamında kullanıldığını belirtir. Wilkens (2021: 167) ise sözcük için bintadu maddesini işaret eder ve bu madde de ‘ipek, ipek kumaş; ipek pamuğu’ anlamlarını verir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kök önlüg bintadu ton körklüg körksüz körkünüz “sürekli mavi renkli ham ipekten (bir) elbise giyersiniz” (AY VII) (Çetin, 2020: 197, 225).

ınça k(a)ltı bintadu öz yipinä yörgälmış tæg “Wir sind wie die Seidenraupe, die mit ihrem eigenen Faden eingesponnen ist,” (HT VII) (VATEC).

batatu birlä täğsim¹⁹⁶ qılıp burun ütintä urzun (Rachmati, 1932: 414) “pamuktan tamponlar yapıp burun deliklerine vurulsun ya da sokulsun” (Ögel, 1991d: 361).

Ögel (1991d: 361) Farsların pahta sözcüğünün Çinceye po-tieh şeklinde geçtiğini söyler. Çincedeki bu sözcüğün de Türkçeye batatu şeklinde girmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmakla birlikte tampon pamuğu anlamına gelen bat-, batır- sözcüğünden de türemiş olabileceğini belirtir. Wilkens (2021: 167) Moğolcada mindasu ve mindasun şeklinde geçtiğini belirtir.

16.106. Çek

Kâşgarlı Mahmud sözcük için ‘pamuklu dokuma’ açıklamasını yapmıştır (Ögel, 1991d: 362). DLT’de madde olarak şu şekilde verilmiştir: çek: Çizgili aba, kumaş şeklindeki pamuklu dokuma. Bundan örtü yapılır ve Yemekler onu giyer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 411). Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmasa da bu sözcükten türetilmiş olan çekrek sözcüğü ‘pamuk gömlek, pamuklu gömlek’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 226).

16.107. Karı

Ögel (1991d: 372-373) sözcüğün eski Türkçede karış anlamına geldiğini söyler ve bez için ölçülen bir arşın olarak açıklar. Eski Uygurca anlaşma ve senet metinlerinde uzun karıta böz ‘uzun arşınlık bez’ şeklinde kullanıldığını söyler. Wilkens (2021: 336) sözcüğü “arşın, endaze

¹⁹⁶ Ögel (1991d: 361) yuvarlak pamuk tamponlara tegzim denildiğini söyler. Wilkens (2021: 691) sözcük için “buruşturulmuş kumaş, tampon ve fitil” anlamlarını verir. Sözcük DLT’de tanıklanmamıştır.

(ölçü, örneğin yaklaşık 30 cm olan kumaş); bir ruhani ilaç kitabındaki ölçü birimi; kol karışı şeklinde açıklamıştır. DLT’de ise şu şekilde görülür: “kumaşı ölçmek için kullanılan arşın. Bu da birinciden (önceki karı kelimesinden) alınmadır. Bu kelime anlamca Arapçaya uygun düşmektedir. Çünkü elin kolu ile elbiseninki iki dilde de aynı ifade edilir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 444).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...[S'R kari böz kaldi (Raschmann, 2007: 200).

taz bir bor on yarım karı (Raschmann, 2009: 45).

... ü]ç kari böz tāmirkä tursapka (Raschmann, 2009: 294).

DLT

Erñenke elig kari bözün ūm tükemes "Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 57).

Clauson sözcüğün *kar- fiilinden türetilmiş olabileceğini söyler; sözcüğün asıl anlamının ‘kolun dirsekle bilek arasında kısmı’ olduğunu belirtir; ancak genellikle bir ölçü birimi olarak kullanıldığını yazar. Bu ölçü birimini ise ‘ dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü birimi’ olarak açıklamıştır.

16.108. Kidin/Keten

Ögel (1991d: 379) USp’deki okuyuştan hareket ederek Uygurların keten için kidin sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Caferoğlu (1968: 109) da USp’deki okuyuşu esas alarak ‘keten’ şeklinde açıklamıştır. Fakat kidin/kedin sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde ‘pazar, satış yeri’ anlamlarında kullanılmıştır (Ayazlı, 2016: 148). Ögel’in bahsettiği bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde keten şeklinde geçmektedir. Wilkens (2021: 359) sözcüğü için keten (bezi) (?) biçiminde açıklamıştır. Ayazlı’da (2016: 147) da aynı anlamda görülmüştür.

DLT’de bir keten sözcüğü tanıklansa da bu sözcük ‘sıkıntı’ anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 174).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kendüktä tıkar kälınlärniñ kätäni kärilzün “Çömleğe (unu) dolduran gelinlerin keteni gerilsin” (Ayazlı, 2016: 427, 516).

Sözcük ket- “yontmak, çatlak” fiilinden türetilmiş bir isimdir ve bu etimolojik olarak mümkün görünmektedir (Clauson, 1972: 704).

16.109. Çöpik/Şöbeg

Ögel (1991d: 384) DLT’de geçen çöpik veya şöbeg sözcüklerinin Atalay tarafından ‘çörçöp’ şeklinde açıklandığını söyler. Fakat doğru anlamlandırmanın Brockelmann tarafından yapıldığını belirtir. Brockelmann sözcük için “kenevir sapı” anlamını vermiştir. Ögel, Atalay’ın okuyuşunu şöbeg olarak verse de Atalay’ın (1985: 390) sözcüğü şöpik olarak okuduğunu ve şu şekilde açıkladığını görüyoruz: çörçöp; meyva yenildikten sonra atılan şey. ش harfi چ den çevrilmiştir. Eski Uygur Türkçesinde ise çöpik sözcüğü ‘bulandırma, bulanık’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 239). Şöpik ise tanıklanmamıştır.

16.110. Burtele/Turtele

Ögel (1991d: 396) eski Türklerin yapıştırma yoluyla yapılan altınlı süslemelere burtele veya turtele adını verdiklerini söyler. Ögel bu bilgiye dair herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Taradığımız kaynaklarda bu sözcük tanıklanmamıştır.

16.111. Barçın

İpekli kumaş anlamında kullanılan bu sözcük Türklerde yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen Anadolu’da unutulmuştur (Ögel, 1991d: 396). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘altın veya gümüş sırma işlemeli ipek kumaş’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 143). DLT’de de birçok bağlamda “ipekli kumaş, ipek” anlamlarında görülmüştür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

basa basa taşayu balık kapıgları orpažuñ barçın tæg y[umşak bolzun] “Sonra taşıyarak şehir kapıları patlasın! Kumaş gibi yumşak olsun” (Ayazlı, 2016: 430, 517).

DLT

barçın oñuktı “ipekli kumaşın tazeliği, güzelliği, parlaklığı ve çekiciliği gitti” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 511).

ol barçın ıarışladı “O, ipekli kumaşı vb. karışladı, karışla ölçdü” (Kaçalın, 2019: 224).

Ögel (1991d: 397) Kutadgu Bilig’de barçın sözcüğünün tanıklanmadığını söylese de sözcük Kutadgu Bilig’in 555. beyitinde geçmektedir. Tanıklandığı beyit şöyledir:

yime yakşı aymış biliglig sözi

biliglig sözi körse barçın tözi “Yine bilgili ne güzel söylemiş; bilgilinin sözü, dikkat edersen, değerli bir mala benzer” (Arat, 2018: 176-177).

Ögel (1991d: 396) bazı bilim adamlarının bu sözcüğü Latince braca sözcüğüyle ilgili gördüklerini söyler. Fakat bu bilginin açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtir. Clauson (1972:

357-358) sözcüğün Toharca A'dan alınmış olabileceğini söyler ve sözcüğün Çuvaşçada purçın, purçin, purçum, purçun, porçām, purčān, porčīn, purčēn gibi farklı şekillerinin olduğunu ifade eder. Ayazlı (2016: 70) kelimenin Türkçe bir kelime olmadığını ve kökeninin hangi dilden geldiğinin bilinmediğini belirtir.

16.112. Çit

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de ise üzerine 'nakışlar basılmış Çin ipeğinin adı' olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 396). Ögel (1991d: 400) sözcüğün daha sonraki dönemlerde Çağatay, Doğu Türkistan ve Tarançı Türklerinde "pamuklu kumaş" anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcüğün Çince'den gelip gelmediği hakkında görüş ileri süremeyeceğini söyler.

16.113. Çuz

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de 'kırmızı ve siyah, altınla işlenmiş Çin kumaşı' olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 142). Ögel (1991d: 401) sözcüğün Çince chiu-tse sözcüğünden geldiğini söyler ve bu Çince sözcüğün uzun süre unutulmadığını ifade eder. Bir başka eserinde ise Çince sözcüğü ch'ou-tse olarak açıklamıştır (Ögel, 1991e: 357). Clauson (1972: 431) "ipekli sırma kumaş" vb. anlamlarda kullanıldığını yazar; bu anlama gelen sayısız kelimelerden biri bk. barçın açıklamasını yapar. Fakat çoğu görüşün aksine açıkça ödünç bir kelime olarak görmediğini ifade eder. Sözcük Kutadgu Bilig'de de geçmektedir:

ağı çuz töşenür özüñ oğlağı

kara yér töşeñü-turur ay бүгү "Ey bilge, ipek sırma ile örtülen vücudun kara toprağa serilecektir" (Çağbayır, 2019: 178).

16.114. Eşgürti/Eşgirti

Ögel (1991d: 401) bu kumaş türünün ünlü bir Çin kumaşı olduğunu söyler. Kelimenin Türkçe olduğunu ve Uygurca metinlerde daha çok 'parça kumaş' anlamında kullanılmış olabileceğini belirtir. Sözcük ilk olarak yazıtlar döneminde eşgiti/işgiti şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Şirin, 2016: 336). Wilkens (2021: 264) sözcük için 'brokar, sırma kumaş, ipek kumaş' şeklinde açıklamıştır. DLT'de ise 'ipek cinsinden işlemeli bir Çin kumaşı' anlamı verilmiştir. Ayrıca sözcük üzerine farklı okuyuş ve açıklamalar için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 75, dipnot 316.

Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

altun kümüş işgiti kıotay buınsuz ança bérür “ (Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler” (KT G 5) (Aydın, 2012: 52).

sarig altunin ürün kümüşin kurgaglıg kotayin kinlig eşgitisin özlik atin adgırın kara kişin kök teyenin türüküme bodunuma kazganu bértim “Çil çil altınları, apak gümüşleri, kenarlı ipekleri, misk kokulu ipekleri, has atları, aygırları, kara samur ve boz sincap (derilerini) hakanlık halkım için, kavmim için kazandım” (BK K 11) (Ölmez, 2015: 135, 149).

Uygur metinleri

qaltı yirtinčüdə ärüşı arqayı ikigü arquru turquru qawşurup turqu işkirti böz ulatı bir äd bolur “wie auf dieser Welt, die kette und der schuß beide längs und quer gehend sich bindend zu Seide, Brokat, baumwollzeug usw.,” (TT VI) (SEDTF 1972: 235-236).

Clauson (1972: 261) asıl şekli eşgürti olan bu sözcüğün alıntı gibi görüldüğünü söyler ve bazen de -r-’nin açıkça söylenmediğini ve unutulduğunu yazar. Talat Tekin (2020:75) Bilge Kağan yazıtındaki (e)şg[...] yazılışında kelime başındaki ünlünün e ile i arasında değiştiğini söyler

16.115. Kaçaç

Sözcük XI. yüzyılda hem ipekli bir Çin kumaşı hem de bir cariye adı olarak görülmüştür (Ögel, 1991d: 402). Eski Uygur Türkçesinde ise tanıklanmamıştır. Clauson (1972: 590) sözcüğün alıntı olabileceğini söyler.

16.116. Kutay/Kotay

Ögel (1991d: 402) sözcüğü kutay olarak okur ve sözcüğün sadece Orhon yazıtlarında görüldüğünü belirtir. Bu kumaş türünün Çin kumaşı olabileceğine dikkat çeker.

Orhon yazıtları

altun kümüş işgiti kıotay buınsuz ança bérür “ (Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler” (KT G 5) (Aydın, 2012: 52).

Sözcük Çince olabilir (Clauson, 1972: 607-608).

16.117. Torku

Eski Türk kültüründe ipekli kumaş anlamında kullanılan en yaygın sözcük ‘torku’dur. Fakat bu kelime batı Türkleri arasında görülmez (Ögel, 1991d: 403). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

.... yup torkuta eşkirti-dä yörgädiñ : & ayıg kılınçl[.....] “(und) in Seide (und) Brokat gehüllt. Schlechte Tate[n]...” (BTT XIII) (VATEC).

äsri torku beldürük-lüg :: “mit einem bunten Seidengürtel versehen.” (BTT XIII) (VATEC).

han ikigü-dä barča kraža bilmädin älig+är? torku puşı berdi “Der Kaiser - in allen beiden Fällengab kein Gewand, sondern je fünfzig [Ballen] Seide als Almosen.” (HT VII) (VATEC).

Torku bintavir kärig-lär tutçı y(a)ruk-lug etig-lär (Yakup, 2008: 108).

[]M ölmış-tä OY/[] ülätü beş torku (Raschmann, 2007: 219).

çañıg yan başında tutar torku üzäki ton-lug (Knüppel, 2013: 225).

DLT

tawgaç xänniñ torkusı telim teñlemeđip bıçmas “Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 185).

torqo yorıldı “ipek kumaşta vb. yol gibi çizgiler oluştu” (Kaçalın, 2019: 601).

KB

kür arslanğa oqşar körü tursa beg

öge tegse yumşar bolur torqu teg “Dikkat edersen, bey pek yürekli arslana benzer; överek yaklaşırsan yumuşar, ipek gibi olur” (Arat, 2018: 712-713).

Sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiştir (Ögel, 1991d: 403). Şçerbak (2019: 149) DLT’deki kumaş isimlerini sayar ve bunların çoğunun Çince alıntı olduğunu söyler. Moğolcadaki şekiller için doğrudan kaynağın Türkçe olduğunu belirtir. Ayrıca DLT’deki Çince ipek adları için bk. Ögel 1991d: 405.

17- TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VI

17.1.Ağ-

Eski Türkçede yükselme ağ- ve ağı- fiilleriyle karşılanmıştır. Bu yükselme herhangi bir yükselme değil göklerde yükselme ve yücelmedir (Ögel, 1991e: 3). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

<...> y²ışka agdı uyğur eltewer yüzçe erin il[gerü tezip bardı] “<...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uyğur elteveri yüz kadar adamıyla oraya doğru kaçıp gitti” (BK D 37) (Aydın, 2012: 102).

Uygur yazıtları

Tes yazıtında sözcüğün agıntı- biçimi tanıklanmıştır:(a)ğ(ı)nt(u)rtı: uyğ(u)r k(a)n(ı)m: tut(u)lm(ı)ş “... yükseltildi. Uyğur kağanım tutulmuş” (Mert, 2009: 124-125).

Uygur metinleri

Eski Uygur Türkçesinde ise çok geniş bir anlam alanına sahiptir: ‘yukarı çıkmak, yükselmek, (tüyler) diken diken olmak; ürpermek; değiştirmek; tövbesini bozmak’ bunlardan bazılarıdır (Wilkens, 2021: 16).

.... burķan ķutınga aǵmaķsız bolurlar “Burhan kutsallıǵına deǵıřmez (bir şekilde sahip) olurlar” (AY III) (Ölmez, 1991: 72).

yilli suwlı tǵbrǵyü qnduy iķin bǵklǵtı aǵıp kǵlır soǵıǵı suw aqtarılıp yantaru yoritı “Wind und Wasser bewegten sich und verschlossen des Brunnen Inneres. Das heraufsteigende kalte Waser wandte sich und ging zurück.” (TT I) (SEDTF 1972: 11).

... öǵdün örlöp aǵıp yoklayu kōrüşü turur “.... Doǵudan yükselip ortaya ķıkar” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 59, 227).

DLT

ol tǵka aǵdı “o, daǵ vb. şeylere ķıktı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 89).

KB

ya ‘ısa bolup bolup kōkke aǵdım taķı men

ya nuřın revan teg tōrū tüz yoritım “İsa gibi göǵe ķıktım veya Nūřın-Revan gibi memleketi adaletle idare ettim” (Arat, 2018: 1076-1077).

17.2. Tog-

Yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde “(toz vb.) kalkması, yükselmesi” anlamına gelen tog- sözcüǵü tanıklanmamıştır. Ögel (1991e: 3) Eski Türkçede tozmak iķin togdı denildiǵini kaydeder. Ayrıca yazıtlarda ‘(daǵ tepe vs.) aşmak’ (Aydın 2012: 190) anlamında kullanılan bir tog- sözcüǵü daha olduǵunu belirtmek gerekir.

Kelimenin tanıklandığı metin ve baǵlamlar şöyledir:

DLT

Agdı kıızıl batrak / togdı kara toprak

Yetşü kelip uǵrak / tokşıp anın kiķtimiz “Müslüman askerlerden kıızıl bayrak yükseldi. Kara toz kalktı. Uǵrak atları bize yetişti ve birlikte savaştık. Bu sebeple geri dönmede geciktik” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 426).

KB

yaşık örlledi yērde koptı toǵı

yaka keldi aşnu tokuz al tuǵı (Kaçalın: 254) “ Güneş yükseldi yerden toz kalktı, dokuz al tuǵ yaklaşmaya başladı” (Çaǵbayır, 2019: 361).

17.3. Tañuk (Tanguk)

Ögel (1991e: 37, 71) Eski Türkçede bayrak anlamında kullanılan sözcüklerden birinin de tanguk olduğunu söyler. Ayrıca sözcüğün armağan ve hediye anlamlarına geldiğine de belirtir. Tanguk'un bayrağın tepesine asılan ipekli kumaş olduğunu, bayrağın kendisi olmadığını ifade eder. Brockelmann'ın yorumuna katıldığını söyler (Ögel, 1991e: 357). Eski Uygur Türkçesinde sözcük türban anlamıyla tanıklanmıştır (Wilkens, 2018: 673). DLT'de ise tañuk maddeleri şu şekilde verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 496):

¹Tañuk “hükümdarlar yola çıktığında vb. durumlarda hükümdara verilen ve içinde yiyecek ve ipekli kumaşlar bulunan hediyein adı

²tañuk: çevgen vuruşunda topu kaleden geçirene verilen ipekli kumaş parçanın adı

³tañuk: savaşta kısa mızrakların ve bayrakların ucuna ilştirilen ipek kumaş

Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün geçtiği metni tanımlayamadık.

17.4. Uruñu (oronlug)

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde orongguluk ‘bayrak sahibi’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991e: 75). Caferoğlu (1968: 143) sözcüğü oronlug maddesinde ‘bayraklı’ olarak açıklamıştır. Wilkens (2021: 804) ise uruñu maddesinde ‘bayrak, sancak’ şeklinde belirtmiştir. DLT'de ise görülmemiştir.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

bu kün yoriyi ai ölütcü ärklig tai-sui, sarıy oruñuluıy, irpiz quduqı, yumuzluıy biş türlüğ topraq ärkligi “Die Sonnenbahn, der Mörder Mond, der Machtvolle, Der Tai-sui (Jupiter), der gelbe Banner Träger, der Luchs-Schwief, die fünferlei yumuzuıluıy Erd-Machthaber” (TT VI) (SEDTF 1972: 209-210).

Sözcük runik harflerle yazılmış Eski Uygurca metinlerde ise şahıs adı olarak tanıklanmıştır. Bk. Yıldırım 2017: 271-275. Ögel (1991e: 294) Orkun'un bu sözcüğü urung şeklinde okuduğunu belirtir. Kelimenin ise unvan olabileceğine dikkat çeker. Bu unvanın Yenisey yazıtlarındaki kullanımı için bk. Aydın 2019.

Sözcük ur- ‘vurmak’ kökünden gelir (Ögel, 1991e: 293). Moğolcaya oronğa şeklinde geçmiştir (EDPT 1972: 236).

17.5. Yezek

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygurcada tanıklanmamıştır. DLT'de ise karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: yezek kamug yirig yezedi “öncüler, bir düşman olup olmadığını görmek

için bölgeyi gezdi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 385). Ögel (1991e: 103) Brockelmann’ın bu sözcüğü ‘öncü atlı küçük birlik’ şeklinde yorumladığını söyler. Keşif yapmanın ise yeze- kelimesiyle karşılandığını belirtir. Sözcüğün KB’deki kullanımına ise şu beyit örnek gösterilebilir:

yezek hem telim yetse tutgak kitip

yağığ basğu bolsa urunsa kayıp “Keşif kolu gidip düşmanın kalabalık öncüsüyle karşılaşınca, eğer düşmana saldırmak gerekirse, dönüp hücum etmeli” (Arat, 2018: 454-455).

Sözcüğün yeze- fiilinden türetildiği açıktır.

17.6. Tutgak

Sözcük yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘düşmanın casuslarını ve öncü birliklerini yakalamak için gönderilen atlı birlik’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın, 2019: 498). Ögel (1991e: 106) gece ve gündüz keşif birliklerinin ayrı ayrı olduğunu belirtir ve sözcüğün tut- ‘tutmak, esir etmek’ kökünden geldiğini söyler. Yezek tutgak ikilemesinin ise Kutadgu Bilig’de görüldüğünden bahseder. Rusların Eski Türkçe sözlüğünde (DTS) bu konunun yanlış açıklandığını söyler. KB’de bu ikilemenin geçtiği beyit şöyledir:

adırgu üdürgü yezek tutgakı

yıraq tutğu saqlap közi kılğakı “Öncü ve keşif kollarını seçip ayırmalı. İhtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmelidir” (Çağbayır, 2019: 226).

17.7. Beçkem

Ögel (1991e: 147-149) Kâşgarlı’nın bu sözcük hakkındaki açıklamalarına yer verir:

Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların perçem ve diğer Türklerin beçkem adını verdiği savaş aletmetlerinden söz açarken bunlar, “ipekten (harir) veya vahşi öküz (bakarı-l vahşi) kuyruğundan yapılır” diyor. Brockelmann ise bunu “pars kuyruğu olarak yorumluyor. Çünkü bu ünlü 11. Yüzyıl şiiri, beçkem veya perçemlerin atlara vurulduğunu söylüyordu. Burada sunacağımız birçok minyatürde, eğerlerin yanında bir pars kuyruğu göreceksiniz.

Ögel’in bahsettiği şiir şu şekildedir:

Beçkem urup atlaka / Uygurdaki tatlaka

Ogrı yawuz ıtlaka / Kuşlar kipi uçtumuz “Atalarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yönelttik- halkı kastediyor- Kuşların uçuşu gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 211).

Ayrıca DLT’de savaş alemeti olarak beçkem sözcüğü geçerken Kutadgu Bilig’de ise alamet için belgü, nişân sözcükleri kullanılmıştır.

17.8. Sancak

Ögel (1991e: 231) sözcüğün Türkçe olduğunu söyler ve sanç- kökünden geldiğini ileri sürer. Eski Türkçe biçiminin ise saçkak şeklinde olması gerektiğini belirtir. Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Ögel'in sözcüğün sancak anlamında Altun Yaruk'ta geçtiğini söyler. Fakat sözcük Altun Yaruk'ta sancak değil mızrak anlamındadır: orun orun sayu öñi öñi sançgak bolur bı bıçgun ermez törün inçip ölürler “Çok sayıda insan mızrak, bıçak vb yanlış yollarda ölürler” (AY VIII) (Çetin, 2020a: 338-339, 383). Ayrıca, Ögel (1991e: 293) sözcüğün diğer Uygur metinlerinde mızrak ve süngü anlamındaki kullanımına da dikkat çeker. Eren (2020: 448) de sözcüğün sanç- kökünden türetildiğini söyler ve Sikiriç'in Farsça sancûq sözcüğünden alınmadır şeklindeki görüşünün hatalı olduğunu ifade eder. Sözcük Eski Türkçeden sonraki dönemlerde “bayrak” anlamını kazanmış olmalıdır. Dede Korkut hikayelerinde sancak beyi şeklinde görülür: Ağır şancağ götürende müsülmānlar arhası olsun “Ağır sancak götürürken Müsülmanlar arkası [desteği] olsun” (Kaçalın, 2017: 72, 343).

17.9. Çalış

Eski Uygur Türkçesinde şahıs adı olarak (Wilkens, 2021: 219) tanıklan sözcük için Kâşgarlı ‘güreş’ anlamını vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 158). Ögel (1991e: 283) de sözcüğün Kâşgarlı'daki anlamına değinmekle birlikte Mısır Memlûklerinde ‘savaş’ anlamında da kullanıldığını söyler. Kelimenin DLT'de tanıklanan çal- ‘yere çalmak, vurmak, yenmek’ (Atalay, 1986: 132) kökünden türetildiği açıktır.

17.10. Al

Sözcük yazıtlar döneminde tanıklanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde ise ‘kırmızı’ anlamında görülür (Wilkens, 2021: 26). Ögel (1991e: 400) sözcüğün renk anlamından ziyade bir bayrak adı olarak geçmesinin önemli olduğunu söyler. Ögel'in bahsettiği bayrak adı DLT'de şu şekilde açıklanmıştır: āl turunç renginde bir kumaş. Hakanların bayrağı ondan yapılır. Yakınlarının da eyerleri onunla örtülür. Turunç rengine de āl denir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 39). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kntü al ///// kädip altunluy örgin üz-ä olurdı (TT II) (SEDTF 1972: 36).

Al sarıg önglög purnabadı[r]ı idiş tutar (AY) (Kaya 1994: 71).

KB

yazı tağ kır oprı töşendi yağıp

itindi kolu kaşı kök al kedip “Düzlükler, dağlar, kırlar ve ovalar bunu yayıp döşendi; vadiler ve yamaçlar al ve yeşil giyerek süslendi” (Arat, 2018: 102-103). Ögel eserinde bu renk adını detaylı ele aldığı için biz daha fazla bilgi vermeyeceğiz.

17.11. Didim

Ögel (1991e: 401) sözcüğe ‘taç’ anlamını verir ve sözcüğün Uygurlara başka bir dilden geldiğini söyler. Wilkens (2021: 247) sözcüğü didim ~ did(i)m Sogd. dyðym ~ dyðm ~ dyðmh / < MP/Parth. dīdēm << Gr. διάδημα şeklinde açıklamış ve sözcüğün anlamlarını şu şekilde belirtmiştir: alın çemberi, alın bağı, hükümdarın alın çemberi, taç, daire biçiminde bir şey, çelenk, mücevherat. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

toiqa kirip didmin başinga urdī (TT II) (Bang-Gabain, 1929a : 416).

årdini didimlīg hanlar tāg amrılmış kutı birtämlik tetir “und wie bei den Herrschern mit Juwelenkrone ist das stabile Charisma [Seiner Majestät] ewig.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 99, 192).

... töpösintä yänä hualīg dīdim kādmişlāri közünür “... başlarına yine çiçekli taç giydikleri tezahür eder” (AY IV) (Ayazlı, 2012: 509, 597).

tonların didimlärin kutrulmak kapıgıg açtılar çin kertü yolta yorıdılar “ihre Kleidung und ihre Diademe [als Almosen], öffneten das “Tor der Befreiung“ und wandelten auf dem Wahrhaftigen Pfad.” (HT VII) (VATEC)

... didim psaklar bolz- “... taç, çelenk ols[un]. (Uzunkaya, 2020: 190, 300).” Kâşgarlı’da ise sözcük “gerdek gecesı gelinin giydiğı taç” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 171).

17.12. Tugrag

Ögel (1991e: 403) sözcük için Kâşgarlı’nın açıklamasına yer verir. Kâşgarlı ise bu sözcüğü tugrag: meliğin mührü ve imzası. Oğuzca. Bunu Türkler bilmez. Ben de aslını bilmiyorum şeklinde açıklamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 202). Anadolu sahasında sözcük sonu -g sesinin erimesiyle tuğra biçimini almıştır.

17.13. Çağır

Ögel (1991e: 411-413) Altay destanlarında geçen al çağır ifadesinin kişi adı olduğunu söyler ve buradaki çağır sözcüğünün ‘şarap’ anlamında kullanılmış olabileceğine dikkat çeker. Ögel’in bu tespiti doğrudur. Çünkü çağır sözcüğü DLT’de ‘şarap’ anlamında tanıklanmıştır (Dankoff-Kelly, 1985: 85).

17.14. Eñ

Ögel (1991e: 421) sözcüğün ang veya eng (aŋ/ eñ) şeklinde okunabileceğini söyler, yüz rengi anlamına geldiğini belirtir. Wilkens (2021: 108) de sözcüğü ‘yüz rengi, beniz, bet, görünüş’ şeklinde açıklamıştır. DLT’de ise eñ “yanak”. kızıl eñ “kırmızı yanak” şeklinde görülmüştür (Kaçalın, 2019: 170).

18. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VII

18.1. Aksırak/Ağımsı

Ögel (1991f: 42-43) Ak-ordu veya Ağ otağ anlayışının Şine Usu yazıtında görüldüğünü söyler. Buradaki ordu sözcüğünün aksırak ordu şeklinde tanımlandığını belirtir, yazıtı ilk okuyan Ramstedt’in aksırak sözcüğünü ‘mükemmel, alâ şeklinde açıkladığını, Hüseyin Namık Orkun’un da bu okuyuşu takip ettiğini ifade eder. DTS’de ise ağımsı şeklinde açıklandığı yazar. Ögel’in belirttiği satırı Orkun şu şekilde okumuştur: b^aşı ^and ^aks^rak ordu örgⁱn ^anda itⁱtdⁱm “... başı orada mükemmel karargâh saray orada yaptırdım” (Orkun, 2019: 170-171). Ramstedt’in ve Orkun’un okuyuşlarının üzerine yeni okuyuşlar yapılmıştır. Bu okuyuşlar incelendiğinde satırda aksırak ya da ağımsı şeklinde bir sözcük geçmediği görülmektedir. Satır üzerine okuyuşlar şöyledir:

tiz b(a)şı (a)nta : k(a)s(a)r kur(ı)d#(ı)n örg(i)n (a)nta : it(i)td(i)m “Tahtımı Tes başı bölgesi ve Kasar’ın batısında kurdurdum” (Mert, 2009: 231, 235).

..... z b(a)şınta : k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m (Şirin, 2016: 652).

tez başı:nta kaşar kurıdın örgin anta etitdim “Tes başında, Kasarların batısında tahtımı orada kurdurdum” (Ölmez, 2018: 117, 122).

<...> < [te]z başınta kasar kur<ı>dın örgin anta etitdim “Tes Irmağı’nın kaynağında (ve) Kasar’ın batısında tahtımı kurdurdum” (Aydın, 2018: 57). Ayrıca bu satırda geçen yer adları için bk Aydın 2012a: 110, 171.

18.2. Yortug

Ögel (1991f: 123) maiyet’in eski Türklerde genellikle yortug sözcüğüyle ifade edildiğini söyler. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘gidiş, yürüyüş’ (Wilkens 2021: 915) anlamında tanıklanırken DLT’de ise ‘savaş ve yürüyüş gününde sultanın maiyeti’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 366) şeklinde açıklanmıştır. Taradığımız Eski Uygur metinlerinde sözcüğü tanıklayamadık. Fakat sözcüğün kök biçimi yort- ‘yürümek, tırıs gitmek’ (Ş. Tekin, 2019: 514), ‘at koşturmak, yola çıkarmak’ (Elmalı, 2016: 471) anlamlarında tanıklanmıştır.

18.3. Toy

Sözcük yazıtlar döneminde görülmez. Eski Uygur Türkçesinde ise geniş anlamlarda kullanılmıştır. Wilkens'in (2021: 735) tespitlerine göre bu anlamlar şöyledir: şenlik, bayram, eğlence; ziyafet, şölen; kalabalık, topluluk, grup, sürü; halk, nüfus; krala ait kamp, ordugâh". DLT'de ise üç toy maddesi tanıklanmıştır. Bu maddeler şöyledir (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 405):

¹toy: karargâh. Bundan xân toy denir "hakanın karargâhı" demektir. Oğuzlar bunu bilmez.

²toy: seramik çamuru. Bundan pişmiş topraktan yapılan tencereye toy eşiç denir.

³toy: toy kuşu. Çiğil konuşmasında zel'li (d'li) şekli vardır.

Kutadgu Bilig'de Ögel'in (1991f: 124) tespit ettiği anlamlar şöyledir: iki yerde ordugâh; üç yerde halk, topluluk. Sözcüğün eğlence, ziyafet, şölen anlamlarının DLT'de ve Kutadgu Bilig'de görülmemesi dikkat çekicidir. Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

olar barça [ön]in önin toylaşıp keçälig [üdtä täñri täñrisi burhan] "Sie alle, ein jeder von ihnen, versammeln sich [(und) gingen] zur nachmittäglichen [Zeit] zu [dem Göttergott Buddha]" (AY) (VATEC).

[küñdin sınar t]ı ornaglıg küz[ädč]i toy kuvraglıg "[Im Süden fes]t angesiedelter, mit Wäc[hte]r-Schar (und) -Gefolge versehener" (BTT XIII) (VATEC).

Birök kadır katıg savlıg kişi birle aşda toyda olursar tegreki kişiler barça anar ertingü korkup akru akru ünin [bir] ikintike av söz sözleşip... "eğer sert, kaba sözlü birisiyle ziyafete oturulursa, etrafındakilerin hepsi ondan çok korkar. Yavaş yavaş, sessiz sessiz birbirleriyle konuşurlar" (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 130, 251).

Kutadgu Bilig'de Arat'ın neşrine göre bizim tespit ettiğimiz anlamlar şunlardır: Toy kuşu; ordu karargâhı; halk, topluluk (Arat, 2018: 1250).

uluğ toy bakıp kör yaturlar küdü

oķır bizni bargu siziksiz uğu "Büyük bir kalabalık mahşeri bekleyerek yatıyor ve bizi çağırıyor, biz de onları izleyeceğiz" (Arat, 2018: 895).

18.4. Turgak/Yatgak

Turgak yazıtlar döneminde 1. konut 2. gece bekçisi, muhafız anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca turgak başı ise 'gece bekçilerinin başı' anlamına gelmektedir (Şirin 2016: 744). Eski Uygur Türkçesinde ise bu sözcük 'gündüz görevli gözetmen, bekçi' anlamlarında görülmüştür (Wilkens, 2021: 758). Ögel (1991f: 134) Kâşgarlı'da bu sözcüğün tanıklanmadığını, Kutadgu Bilig'de ise 'gece nöbetçisi' anlamında kullanıldığını belirtir.

Sözcüğün Kâşgarlı'da geçmemesi dikkat çekicidir. Kelimenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Orhon yazıtları

[...tur]g(a)k(ı)ṇa : y(e)r(i)ṇ(ä)rü: subıṇ(a)ru : kontı (BK D 40) (Şirin, 2016: 340). Bu sözcüğün geçtiği kısmın baş tarafı kırık olduğu için bu satır diğer bilim adamları tarafından boş bırakılmıştır.

Uygur yazıtları

uygur bodunı tēgitiṃin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas² ataçuk begzeker çigsi bıla бага tarkan üç yüz turgak turu<t>dı “Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile) birlikte üç yüz muhafız (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti)” (Ta K 2) (Aydın, 2018: 47).

Uygur metinleri

adın ymä üküš tālim yatgak turak ārānlār üzä koduru odug sak ārip (BTT XXV) (Wilkens, 2007: 56).

KB

künün turdı turgak tünün yatgakın

tapındı kıyıksız bağırsaklıkın “Gündüz kapıcılar, gece muhafızlarla birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti” (Arat, 2018: 186-187).

Yatgak ise Eski Uygur Türkçesinde ‘gece nöbetçisi’ anlamında tanıklanmıştır. Yatgak turgak erenler ise ‘gece bekçileri ve gündüz görev yapan bekçiler’ anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 876). Ögel (1991f: 134) KB’den hareket ederek yatgak sözcüğünün sadece ‘gece bekçisi’ anlamında kullanılmadığını belirtir.

18.5. Çergeş-

Ögel (1991f: 189) sözcüğü açıklarken şöyle bir giriş yapmıştır:

Cengiz Han’a karşı savaşıyan Cüriyetler, “savaş cengesini”, yani halkasını kuruyorlar ve hep birlikte çergeye yani savaşa giriyorlardı. Kâşgarlı’nın çergeş- fiilini görmeyen P. Pelliot, bu sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu söylüyor. Ancak Moğolcada bunun bir tane örneğini bile bulabiliyor¹⁹⁷

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘savaşmak, kavga etmek, savaş kargaşasında bulunmak, (birisiyle) tartışmak’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 226). DLT’de ise éki sü çergeşti “savaşın iki tarafı saf halinde sıralandı” cümlesi örnek gösterilmiştir (Kaçalın, 2019:

¹⁹⁷ Yanlış yazılmış olmalı. Bulamıyor şeklinde düzeltilmeli.

146). Ayrıca bir dörtlük geçen (...) amdı çerig çerğüşür ‘işte şimdi savaş safları diziliyor’ dizesinde sözcüğün ‘sıra sıra dizilmek, saf tutmak’ gibi anlamlarda da kullanıldığını görüyoruz. Clauson (1972: 429) çerğüş- “işteş fiilinden” çerig; Kâşgarlı’ya özgüdür açıklamasını yapar. Fakat, biz tanıklayamasak da Wilkens’in sözlüğünde sözcüğün yer alması çerğüş- fiilinin Eski Uygur Türkçesinde de kullanıldığını gösterir. Kutadgu Bilig’de tanıklanmamıştır.

18.6. Örük/Örüg

Sözcük Türkçede ‘dinlenme ve istirahat etme’ anlamlarında kullanılmıştır (Ögel 1991f: 195). Eski Eski Uygur Türkçesinde bu anlamda tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘bir yerde bir süre kalmak’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 33).

18.7. Örlem

Kelime, yazıtlar dönemi, Eski Uygur Türkçesi ve DLT’de tanıklanmamıştır. Sözcüğün gövde biçimi örle- ise Eski Uygur Türkçesinde “(güneş, ay) doğmak, yükselmek” (Wilkens, 2021: 540); örle- biçimi ise DLT “(bulut) oluşmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 790) anlamında kullanılmıştır. Örlem sözcüğü ise Kutadgu Bilig’de ‘menzil’ anlamında tanıklanmıştır. (Ögel, 1991f: 195). Arat’ın (2018: 1217) sözcüğü örlem şeklinde okuyup mesafe anlamını verdiğini görüyoruz. Bu sözcük Çağbayır (2019: 298) tarafından orlam şeklinde okunmuştur:

toğardın batarka bir orlam yér ol

vefâ birle bilse yakınlık haqın “Yakınlık hakkı vefakarlıkla ölçülürse doğu ile batı arası ses mesefası (bağırınca duyulacak) kadar yakın olur”.

18.8. Tura

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘kalkan, tahkimat ve hisar’ gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 758). DLT’de tura kalkan ‘kalkan ve deri kalkan; İnsanın düşmandan korunmak için kullandığı herhangi bir şey’ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 443) şeklinde açıklanmıştır. Kaçalın (2019: 484) ise bu sözcüğü tora şeklinde okumuştur.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

DLT

Yaşnat kılıç başı üze kakkıl yar a / Bıçlıp anıñ boynı kalkan tura “Kılıcını düşmana karşı parlat ki onun boynu kopsun. Onun başına vur ki kalkanı dahi parçalansın”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 344).

Sözcük KB’de karşımıza hem kale hem kalkan anlamıyla çıkmaktadır:

kanı ol bu dünya tilep tutğuçı

özingē temür kēnd tura yapğuçı “Dünyayı isteyip eline alan ve kendisine demirden şehir ve kale yaptıran kişi nerede” (Arat, 2018: 802-803).

bilig bil özüngke orun kıl töre

bilig bilse özke idi berk tura “Bilgi bil ve yerin baş köşe olsun; bilgi insan için sağlam bir kalkandır” (Arat, 2018: 1082-1083).

Sözcüğün kökü için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 344, dipnot 1496. Ögel (1991f: 204) Pelliot’un Moğolcada geçen tura sözcüğünü Türkçe tura sözcüğünden hareket ederek ‘kalkan ve tahkim’ şeklinde açıkladığını söyler. Bu sözcüğün aynı zamanda bir ırmak adı olarak da kullanıldığını belirtir.

18.9. Tüñlük

Ögel (1991f: 296) Uygur kültür çevresinde özellikle de Çince Uygurca¹⁹⁸ sözlükte tüñgölük (tüñlük) sözcüğünün “baca kapağı” şeklinde açıklandığını söyler. Sözcük için Wilkens (2021: 773) ‘pencere, baca, ağız, pencere kenarı kıvrımı’ anlamlarını vermiştir. Kâşgarlı’da da benzer anlamlarda görülmüştür. Bk. (Atalay, 1986: 671).

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

kūç ildin kirse törü tüñlüktin çıkar “Zulüm avludan girse töre, yani insaf baca deliğinden (çadırın tepesindeki delikten) çıkar” (DLT) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 397).

bu öynüñ tagamı altundan irdi, tuñlukları takı kümüşdün; kalıkları temürden irdiler irdi “Bu evin duvar(lar)ı altından, pencereleri de gümüşten yapılmıştı; kapıları demirdendi” (OKD) (Ağca 2019: 119).

Tüñlük tuğı ise ‘pencere, ocak gibi evdeki deliklerin kapağı’ anlamına gelmektedir (Ögel, 1991f: 297).

18.10. Keregü

BK D1’de devlete bağlı boylar sayılırken Kerekülüg boyundan bahsedilmektedir. Fakat bu boy adı yazıt üzerine çalışan bilim adamları tarafından farklı şekilde okunmuş ve açıklanmıştır. Thomsen (2011:178) iki- ädiz?kär -külig bağları buduny; Orkun (2019: 58) eki edizker külüg begleri budunu şeklinde okumuştur Bu sözcük ile ilgili Tâlat Tekin dikkat çekici bir açıklama yapmıştır. Tekin (2020: 106) İki Ediz sözcüğünden sonra gelen Kerekülüg sözcüğünün sıfattan başka bir şey olmayacağını belirtir. Kerekü sözcüğünün İrk Bitig’de, Uygur metinlerinde ve Kâşgarlı’da ‘çadır’ şeklinde görüldüğünden bahseder. Erhan Aydın “Kerekülüg Begleri” (2005: 4) başlıklı makalesinde boy adı ile ilgili okuyuşlara yer verdikten

¹⁹⁸ Yunusoğlu (2012: 84) sözcüğü tüñlük > Çin. T’ung-lu ‘pencere’ şeklinde açıklamıştır.

sonra çadırılı beyler gibi bir okumanın satır bütünlüğünü bozduğunu söylemiş, o dönemde bütün boyların çadırda yaşadığı fikrinden hareket ederek boy adı olarak okunmasını önermiştir. Konu hakkında diğer araştırmacıların anlamlandırmaları şöyledir: çadır direği (?) beyleri (Bérta, 2010: 192); çadırılı beyler (Ölmez, 2015: 150); İki Ediz'in çadırılı beyleri (Ercilasun, 2016: 557); Kerekülüg beyleri (ve) halkı (Erdem-Demirci, 2016: 437); İki Ediz'in çadırılı beyleri (Tabaklar-Korkmaz, 2020: 63). Bizim burada değinmek istediğimiz asıl nokta kerekü sözcüğünün çadır anlamına gelmesidir. Wilkens (2021: 357) sözcüğün bu anlamının yanında “akordiyon şeklinde çit ve su kabarcığı” anlamlarına da kullanıldığını söyler. Ögel (1991f: 317) sözcüğün 11. yüzyılda ‘Türkmenlerde çadır’ anlamında görüldüğünü söyler. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

äşidmäduk nomlarıg ol üdün çao kug balıklıg situ ögä çañ bağlıg survuki atlıg bäg ıduk kăräkü başçı çüo bağlıg suylo atlıg bäg başın kamag ögälär yomkı turup hanka inçä tep ötüntilär “böylece orada yaşayanlar [o güne değin] işitmedikleri öğretileri aynı anda işittiler. Bunun üzerine Zhao-gong şehrinden Situ Öge, Zhang soyundan Sun Wu-ji adlı bey, yazıcıbaşı Chu ailesinde Sui-liang adlı bey başta olmak üzere bütün danışmanlar huzura gelip hana [görüşlerini] şöylece bildirdiler” (HT VI) (Ölmez, 1994: 61-62, 109). Ölmez (1994: 130-131) buradaki ıduk kerekü başçı ifadesinin Türkçeye aktarımının harfî harfine “kutsal/soylu/çadır başçı/ karşılığında olduğunu söyler.

han yarlıgı üzä çaukuñ e-kuñ ıdok kăräkü başçı “auf Befehl des Kaisers; Zhao-gong, Ying-gong und der Chef des kaiserlichen [Kanzlei]zeltes” (HT VII) (VATEC).

ken takıgu üdintä aşnu ukıtdaçı yaylık yazısıntakı kăräkütä kördüm bir kızıl kuşgaç “einen roten Sperling im Zelt im Hof der Sommerhalle [Seiner Majestät], wo man ...(Lücke) ... mitteilen lässt, gesehen.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 134, 203).

Kerekü içi ne teg “Çadırın içi nasıldır?” (IB) (Yıldırım, 2017: 37).

DLT

Küg kördi keregü yüditi “Sıkıntıyı görünce çadırı sırtladı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 194).

18.11. Közünük

Ögel (1991f: 380) sözcüğü ‘pencere’ için kullanılan en eski ve en güzel sözcük olarak değerlendirir. Runik harfli Turfan metinlerinde geçtiğini belirtir. Wilkens (2021: 415) sözcüğü közönök olarak okumuş ve pencere anlamının yanında ‘yara, ağız, çukur, delik, baca’ gibi anlamlarının da olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

Közünükü ne teg? “penceresi nasıl?” (IB) (Tekin 2017: 21, 29).

Köz]nük artı yo[k] “pencerenin arkası yok” (O8212/78) (Yıldırım 2017: 284).

Sözcük DLT’de tanıklanmamıştır. Közün- fiilinden türetildiği açıktır.

18.12. Arıg

DLT’de sözcük, ‘Barsgan lehçesinde çadır örtüsü’ şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1986: 32). Ögel (1991f: 382) de Kaşgarlı’daki açıklamaya yer vermiştir. Karahan (2013: 269) sözcüğün Şeyh Süleyman’da geçen arıg/arık ‘hırka (kalın kumaştan yapılmış ceket)’ ile Anadolu ağızlarında tanıklanan ārıg, arık (III) ‘taşınması kolay eşya, göçten önce gönderilen yük, saman taşımak için yapılmış bir çeşit küfe, sepet; kağrı arabasının kılları’ sözcükleriyle aynı kökten olabileceğini ileri sürer.

18.13. Eyegü

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘kaburgaya ve çadırın kaburgalarına’ eyegü denildiği bilgisi yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 70). Ögel (1991f: 398) Brockelmann’ın bu sözcüğü ‘çadır’ direği olarak yorumladığını söyler. Kendisi ‘çadır duvarı’ şeklinde açıklar.

19. TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ VIII

19.1. Tüg

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘davul veya kös’ anlamında tanıklanmamıştır. DLT’de ise ‘hükümdarın önünde vurulan kös veya davul, nöbet davulu’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 898). Ögel (1991g: 20) 11. yüzyıldaki davulların şekli hakkında bilgi sahibi olmadığımızı söyler.

19.2. Kövrüg/Küvrüg

Eski Türkçede kövrüg sözcüğü ‘davul’ anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1991g: 161). Sözcüğün bazı bilim adamları tarafından küvrüg şeklinde de okunduğunu görüyoruz Bk. Wilkens 2021: 447, Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 209. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

...nomluğ küvrügüg tokıp nomluğ labayığ ürüp... “...(Dharma) davulunu çalıp öğretti (Dharma) borusunu üfleyip...” (AY III) (Ölmez, 1991: 44).

altun küvrüğün¹⁹⁹ tapınayın atı kötrülmüş burhanlarka “Altın davul ile, adı yüce buddhalara hizmet edeyim” (AY V) (Uçar, 2009: 172, 267).

... miñ artuk küvrü[g]ler üninte üstünrek yavlak ü[n] turtı “...binlerce davulun (çalınmasından çıkan) sestem daha büyük bir sestem” (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 191, 271).

... ädgü ögli tegin uluğ küvrüg tokıtıp inçä tep yarlıgkadı “... İyi düşünceli prens büyük davulu çaldırıp şöyle söyledi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 46).

tengridem kövrüg ünleri iştilür “ilahi davulların sesleri iştilür” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 107, 228).

DLT

Sözcük DLT’de herhangi bir bağlamda kullanılmamıştır. Çalınan kös ve davul şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 209).

KB

vezirlik anğar birdi tamğa ayag

tuğı kövrügi birle birdi kıyağ “Ona vezirlik unvan ve mührüyle tuğ, davul ve zırh verdi” (Arat, 2018: 258-259).

Hamilton (2020: 169) sözcüğün kökeninin ‘gevşek, boş, oyuk’ anlamlarına gelen küv-/käv-, küvür-, küvrä- sözcükleri ile ilgili olduğunu düşünür. Clauson (1972: 690) sözcüğün Moğolcada (ke’ürge/kö’ürge) şeklinde görüldüğünden bahseder ve erken dönem Türkçe bir alıntı olarak değerlendirir. Ögel (1991g: 39, 200) Fars kaynaklarında davulun, Moğolca köhürge ile ilgili görüldüğünü belirtir. Bu sözcüğün Eski Türkçe kövrüg, köbrüg ile ilgisinden bahseder. Uçar (2009: 390-391) sözcük hakkında ileri sürülen görüşlere yer verdikten sonra sözcüğü şu şekilde açıklar: kükre- (< küg+re-) > *küvre- > *küvre-g > küvrüg.

19.3. Yiged-/Yeged-

Sözcüğün, iyileşmek anlamının yanında yenme ve yükselme anlamlarını da içerdiğini söyleyen Ögel (1991g: 114) utmak-yigedmek ifadesini birleşik bir deyim olarak değerlendirir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘yenmek, daha üstün olmak, daha iyi olmak’ anlamlarında kullanıldığı gibi Ögel’in de bahsettiği gibi yeged- ut- ‘yenmek, daha üstün olmak’ (Wilkins, 2021: 884) ikilemesiyle de görülmüştür.

19.4. Tovıl

Ögel (1991g: 195) sözcüğün Türkçeye çok erken dönemlerde girmiş olabileceğini söyler. Fakat sözcük yazıtlar döneminde ve Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı

¹⁹⁹ Ögel (1991g: 16) Eski Uygur Türkçesinde sıkça kullanılan altun küvrüg ifadesinin Buda’ya ait bir davul olduğunu belirtmiştir.

Mamud'un ise sözcük ile ilgili açıklaması şöyledir: 'av sırasında şahin için çalınan davul. Bunun Arapçadan alındığını sanıyorum' (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 416).

19.5. Köbrüğe

Ögel (1991g: 198) Hüseyin Namık Orkun'un yazıtlarda bir sözcüğü köbrüğe "davul" olarak okuduğunu söyler ve bu okuyuşun şüpheli olduğunu belirtir. Orkun'un okuyuşu şöyledir: köbr^üesi t^rçe ^ad t^agda sıgun... "davulu, dağda sıgın..." (Orkun, 2019: 72, 73). Doerfer, yazıtta bu sözcüğün geçtiği yerin yıpranmış olduğunu ifade eder ve bu okuyuşu şüpheyle karşılar (Akt; Uçar, 2009: 390). Alyılmaz (2005: 143) sözcüğü 𐰪𐰍𐰏𐰐𐰑 şeklinde sağlam olarak tespit etmiştir. Sözcüğün geçtiği satır konunun uzmanları tarafından şu şekilde okunmuştur: köb(ü)rg(e)si (e)t(e)rçe (a)nç[a] "duvulu gümbürder gibi, öylece" (Tekin, 2020: 70)

köb^wr^yesi eterçe anca (Bérta, 2010: 178).

Köbürgesi eterçer ança "davulu nasıl gümbürdüyorsa, işte öyle" (Alyılmaz, 2005: 106).

Köwürgesi eterce ança <...> "davulların gümbürdemesi (misali) öylece" (Aydın, 2012: 109)

Köwürgesi eterce ança "davullarının gümbürdercesine, tıpkı öyle" (Ölmez, 2015: 160).

köb(ü)rg(ä)si : (ä)t(ä)rçä (a)nç[a] (Şirin, 2016: 637).

Yukarıda belirttiğimiz okumalarda da görüldüğü üzere sözcük üzerine farklı bir okuyuş ve anlamlandırma bulunmamaktadır.

19.6. Kurvı

Ögel (1991g: 213) Kâşgarlı'nın derlemiş olduğu bir şiirde geçen kurvı çuvaç ifadesi üzerine bir sonuca varamadığını belirtir. Bu sözcük için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 97, dipnot 399.

19.7. Tümrüg

Kâşgarlı sözcüğün Oğuz lehçesinde 'def' anlamına geldiğini söylemiştir (Kaçalın, 2019: 505).

Ögel (1991g: 278) sözcüğün def anlamında karşımıza çıkan ilk kültür sözcüklerinden biri olduğunu belirtir.

19.8. Çan

Ögel (1991g: 302) Budizm'i benimsemiş olan Uygurlarda çanın ulug çang 'ulu çan' adı ile mabedlerde bulunduğunu söyler. Bazen de büyük tanrıların sembolleri olarak görüldüğünü belirtir. Uygur tıp metinlerinde görülen kâse veya çanak anlamında kullanılan bir çan sözcüğünden daha bahseder ve çanak sözcüğünün buradan gelebileceği üzerine durur. Ögel'in görüşü doğrudur. Çanak sözcüğü çan < Chin. zhan 'bardak, kap, kadeh, fincan' (Wilkins, 2021: 221) sözcüğünden gelmektedir. Çan anlamına gelen sözcük ise Çince zheng sözcüğünden gelmektedir (Wilkins, 2021: 222). DLT'de çan sözcüğü görülme de bu kökten türetildiği açık

olan çaŋıla- ‘(köpek) hırlamak, (insan) gürültü edip bağırarak’ (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 614) sözcüğü tanıklanmıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

... sol iliginte çaŋ tutar... (AY) (Kaya 1994: 71).

silkmiş ulug çaŋıñızın ünmiş ünnüñ tikisin vint tagdaki kuvragıñız “büyük çaŋları sallayıp ses çıkardığında sesini, Vind Dağı’ndaki cemaatiniz duyar” (AY VII) (Çetin, 2020: 199, 226).

Ögel (1991g: 308) çaŋ (çaŋ) sözcüğüne bakarak büyük sonuçlara varmanın doğru olmadığını söyler. Bu sözcüğün bir de yan türevleri olduğunu ifade eder. Çıŋ sözcüğünün 11. yüzyılda kulakım çıŋ etti şeklinde geçtiğini belirtir. Clauson (1972: 424) sözcüğün (çınlayan ses vb. için) yansıma olduğunu söyler. krş. çaŋ, çıŋra- açıklamasını yapar. Eski Uygur Türkçesinde çıŋ sözcüğü kök halinde görülme de çıŋırçak ‘zil, çingirak’ (Wilkens, 2021: 230); çıŋratgu ‘küçük çaŋ, çingirak’ (Hamilton, 2020: 154) gibi sözcüklerde tanıklanmıştır.

19.9. Koŋragu

Eski Uygur Türkçesinde çaŋ, çağırak (Wilkens, 2021: 392) gibi anlamlarda görülen sözcük için Kâşgarlı ‘çingirak’ (Kaçalın, 2019: 277) anlamını vermiştir. Ayrıca DLT’de “kulağın altındaki çıkıntılı kemiğin” de koŋragu sözcüğüyle ifade edildiği söylenmiştir. Ögel (1991g: 311) de sözcüğün Kâşgarlı’daki anlamlarına değinmiştir. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ârdinilig koŋragusı örü yaltrıyur “Seine Juwelenglocken strahlen aufwärts.” (HT IX) (Aydemir, 2010: 100, 192).

... altunluğ koŋragu(-lar) bolur “... altından çaŋlar vardır” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 81, 212).

DLT

ol koŋragu çıŋlattı “o, çingirakları çaldırdı ve yular ile tıngırdattı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 345).

oğlan üni koŋradı “çocuğun sesi kalınlaştı” (Kaçalın, 2019: 277).

Clauson (1972: 640) sözcüğün koŋra- fiilinden türetilmiş bir isim olduğunu söyler.

19.10. Borguy/Burguy

Kâşgarlı Mahmud’a göre üflenerek çalınan bir borudur (Ögel, 1991g: 333). Eski Uygur Türkçesinde ise sözcük borğu ‘trompet, boru, nefesli çalgı’ (Wilkens 2021: 188) biçiminde

karşımıza çıkar. Kaşgarlı'da sözcüğün borguy şeklinde görülmesi dikkat çekicidir. Bu konu ayrıca tarafımızdan bir başka çalışmada ele alınacaktır.

19.11.Üşgür-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT'de yılan üşkürdi “yılan ağzıyla üfledi” cümlesi örnek verilmiş, insan ağzıyla ıslık çalarsa ve kerkes kuşu da ıslık gibi ses çıkarırsa aynı sözcükle ifade edildiği belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 108). Ayrıca şu atasözünde geçer: us üşkürse ölür “kerkes kuşu insanın yüzüne doğru ıslık çalarsa o insanın öleceğine işarettir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 108). Ögel (1991g: 479) Brockelmann'ın bu sözcüğe ‘düdük çalma’ anlamını da verdiğini söyler.

19.12. Sıbzgu

Eski Uygur Türkçesinde ‘ney, boru, trompet’ (Wilkens 2021: 605) gibi anlamlarda görülen sözcük için Kaşgarlı ‘uzun kaval’ anlamını vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 214). Ögel (1991g: 487) bu sözcüğün 11. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını söyler. Kaçalın (2019: 408) neşrinde sözcük sıpızgu şeklinde okumuş ve ‘flüt’ şeklinde anlamlandırmıştır.

Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

DLT

Ol sıbzgu ötürdi “ o, kaval vb. şeyleri çaldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 91).

Clauson (1972: 794) sözcüğe ‘kamış düdük, flüt veya diğer benzer üflemeli aletler’ anlamlarını vermiş; morfolojik olarak sı:bız isminden geldiğini fakat yarı- yansımali (quasi-onomatopocic) bir temele sahip olmadığı sürece semantik bir anlam ilişkisinin olamayacağını belirtmiştir.

20- TÜRK KÜLTÜR TARİHE GİRİŞ IX

20.1. Kopuz

Ögel (1991h: 86) Pelliot'un sözcük üzerine görüşünü şu şekilde belirtir: “Pelliot’a göre Moğolca ku’ur, Türkçe kopuz’un karşılığıdır. Bu sözler etimolojik olarak belki de Çince K’ung-hou ile ilişkilidir. Poppe’ye göre ise çok eski dönemlerde kopur olarak düşünülen sözcük Moğolların kuur; Türklerin kopuz sözleriyle değişmiş olabilir (Akt; Ögel 1991h: 86). Osman Fikri Sertkaya (2021e: 30) Türkçe ve Moğolca arasındaki z-r denkliliğini açıklarken kopuz sözcüğünü örnek göstermiştir:

Türkçe –z	Moğolca –r

Kopuz	Kuğur>kuur> huur> morinçur “kıl kopuz”

Wilkens (2021: 393) sözcüğü “kopuz, telli Orta Asya çalgısı” olarak açıklamıştır. DLT’de ise “kopuz, uda benzer bir çalgı” (Kaçalın, 2019: 278) şeklinde görülmüştür. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

kopuzlı kışaklı ätüzüp çımkuklı çingirçaklı [ätip?] “[wie] Laute und Stechgeige (zusammen)klingen, [wie] Zimbel und Becken [ertönen?],” (UC) VATEC).

tegin kopuzka ärtinü uz erti “Prens kopuz çalmakta pek ustaydı” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 65).

DLT

Ol kopuz kopzadı “o, kopuz çaldı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 468). Ayrıca DLT’de buç kopuz adında bir kopuz türünden söz açılmıştır.

Sözcük üzerine farklı okuyuşlar mevcuttur. Bu okuyuşlar için bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 420. Ögel (1991h: 17) sözcüğün kökünün nereden geldiğini sorusunu sorar ve DLT’de buç sözcüğünün ‘bülbul sesini taklid eden ses’ şeklinde açıklandığını söyler. Bunun bülbul sesli bir kopuz olup olamayacağına dikkat çeker. Hamilton (2020: 165) kopuz sözcüğünün kop- ‘çınlamak (bir sestən söz ederken)’ kökünden -^oz eki ile türetildiğini belirtir.

20.2. İkime/Ekeme

Bu çalgı aletinin adı Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Ögel (1991h: 77) bu aleti 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud’un vermiş olduğu tek Türk sazı olarak açıklamıştır. Atalay’a göre yalnızca bir çalgı, Brockelmann’a göre ‘ud veya gitar’dır (Akt; Ögel, 1991h: 77). Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 70) neşrinde ise sözcük igeme: ‘telli bir çalgı aleti’ biçiminde görülmüştür. Kaçalın (2019: 181) ise egeme şeklinde okumuş ve ‘bir çeşit telli çalgı’ şeklinde açıklamıştır. Clauson (1972: 108-109) sözcüğün ége- (enstrümanın yay ile çalınması ile ilgili) fiilinden türetildiğini söyler.

20.3. Kopza-

Ögel (1991h: 251) bu fiilin Kâşgarlı’nın kitabında ‘kopuz veya ud çaldı’ anlamında kullanıldığını belirtir. Bu fiil Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Kâşgarlı, sözcüğün kopuzdan geldiğini ifade eder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 7).

20.4. Çeñ

Ögel (1991h: 41) bu müzik aletinin Uygur minyatürlerinde görüldüğünü söyler. Fakat sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. Bu kökten türetildiği açık olan çeñla- fiili ‘çağırarak, davet etmek’ anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 226). Ayrıca Ögel (1991h:

361) Besim Atalay'ın bu sözcüğü “zil ve çalpara” şeklinde yorumladığını, Brockelmann'ın ise Farsça çenk sözcüğü ile karşılaştırdığını söyler. Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 492) neşrinde çalpara; Kaçalın (2019: 141) neşrinde ise ‘çañ: büyük zil’ şeklinde açıklanmıştır.

Clauson (1972: 424) sözcüğün açık bir şekilde yansıma bir sözcük olduğunu söyler. Farsça çang ya da Çince chêng anlamına gelen bir sözcük mü yoksa yerli bir sözcük mü olduğunu anlayanın imkansız olduğunu belirtir.

20.5. Kunkau/ kuñhau

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘harp çalgısı’ anlamında kullanılmıştır. Çince k’ung-hou sözcüğü Türkçeye Kunkau/ kuñhau şeklinde geçmiştir (Ögel, 1991h: 373). Ayrıca Uygur Türkleri bazen bu çalgı aletine kunku da demektedir (Ögel, 1991h: 373). Wilkens (2021: 424) sözcüğü kuñhau < Çin. kong hou ‘kopuz, lavta, harp’ şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ol udçı är bir kuñkau tiläp kälürdi berdi “ O sığırtmaç bir kopuz isteyip, getirdi ona verdi” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 65)

... kuñgauçı etüzin belgürtüp kuñgau etizip kutgaru yarlıkadı “... mızıkacı (harpçi) kılığına girip harp çalarak haşmetle kurtardı” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 45, 191).

Hamilton (2020: 168) sözcüğü bir tür kopuz, gitar, ut veya gitarın bir türü olarak açıklar. Çince kōng hòu sözcüğünü işaret eder. Ayrıca bu sözcüğün Han Hanedanlığı döneminde kōpğuz’un bir yazıçevrimi de olabileceğini söyler.

20.6. Baksı/Bahşı

Ögel (1991h: 413) sözcüğü ‘(Uygur) ilim adamı ve büyük buda rahibi’ olarak açıklar, diğer dönemlerde hangi anlamlarda kullanıldığını belirtir. Ş. Tekin (2019: 358) Baksı/Bahşı < Çin. po-şı şeklinde açıklamıştır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki kullanım oranı oldukça fazladır. Bunlardan bazıları şöyledir:

braman bahşınıñ y(a)rılıñıñ terkin bēş yüz temir talguklarıñ anutgıl “Asil oğlum, bu brahman üstadın emrine hemen beş yüz demir çivi hazırla” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 211, 279).

... tengri yalangūkuñg baqşısı ol.... “tanrıların insanların hocası budur” (MS) (Ş. Tekin, 2019: 60, 199-200).

Ayrıca sözcük Korecede baksu ‘erkek şaman’ şeklinde görülür (Choi, 2021: 192).

20.7. Koşukçı

Eski Uygur Türkçesinde ve DLT’de koşuk sözcüğü tanıklanmasına rağmen koşukçı tanıklanmamıştır. Ögel (1991h: 416) sözcüğün 11. yüzyılda daha çok şair anlamında kullanıldığını söyler. Ayrıca besteci, müzisyen ile şairin “söz koşguçı” tanımı ile birbirinden ayrıldığını ifade eder. Basa keldi şa’air bu söz koşguçı mısrasını örnek verir. Fakat Ögel’in bahsettiği mısra Kutadgu Bilig’de:

Basa keldi şa’ir bu söz tirgüçi

kişig öggüçiler yime yirgüçi “sonra bu şairler gelir, söz dizenler, insanları öven veya yerenler” (Arat, 2018: 756-757) şeklinde geçer.

20.8. Kuñhauçi

Ögel (1991h: 416) sözcüğü kungkavuçı olarak belirtir ve Çinceden geldiğini ileri sürer. Wilkens (2021: 424) sözlüğünde kuñhauçi ve kuñkawçı şekillerini vermiş ‘harpist’ olarak açıklamıştır. Sözcük Müller’in Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden eserinde geçmektedir (Caferoğlu, 1968: 186). Fakat esere ulaşamadığımız için geçtiği cümleyi veremiyoruz.

20.9. Şair

Sözcüğün ilk geçtiği metin Kutadgu Bilig’dir (Ögel, 1991h: 417). Sözcük Arapçadan (şā’ir) dilimize geçmiştir (Karaağaç, 2015: 747).

Muñar meñzetü aydı şā’ir sözün

Tilin söz bile tüzdi açtı yüzün “Buna benzer şair şöyle dedi: Dilini güzel sözle süsleyip düşüncesini açığa vurdu” (Çağbayır, 2019: 156).

20.10. Yıragu

Sözcük Eski Uygur Uygur Türkçesinde kişi adı olarak tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 900). DLT’de ise ‘şarkıcı ve muganni’ olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu 2018: 363). Ögel (1991h: 418) de Kâşgarlı’daki anlama yer verir.

20.11. Koşug/Koşuk

Eski Türkçede ‘şiir’ anlamına gelmektedir (Ögel, 1991h: 430). Eski Uygurcada sözcüğün ‘şiir, mısra’ anlamının yanında ‘bağ’ anlamı da vardır. Ögel, sözcüğün yorumlanışında Brockelmann’a katıldığını söyler. Brockelmann sözcüğü “gedicht” şeklinde açıklamıştır (Ögel, 1991h: 462). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Terken Katun kutıña tegür mindin koşug

Aygıl sizin tapugçı ötnür yanı tapug “Sultan Hatun’a benden bir kaside götür ve kulunuz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor de” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 161).

20.12. Yırçı/ırçı

Sesi güzel olan ve güzel şarkı söyleyenlere yırçı denir (Ögel, 1991h: 433). Sözcük Eski Türkçe dönemi içerisinde tanıklanmamıştır.

20.13. Oyun

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘oyun, eğlence, yırlama, şarkı söyleme’ gibi anlamlara gelmektedir (Ögel, 1991h: 468). DLT’de de ‘oyun’ anlamında karşımıza çıkar (Kaçalın 2019: 364). Sözcüğün tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

biş türlüg tüzülmüş yinçke oyunlar üni eşidildi “Beş tür düzenlenmiş, hafif, müzik sesleri işitildi” (AY III) (Ölmez, 1991: 67).

... äligintä tutup oyunın bädizin ätiştürüp yadagin yorıyü ordo kapıgınta... “... elinde tutup şarkılar çaldırıp yaya olarak yürüyüp saray kapısından....” (AY VI) (Ayazlı, 2012: 89, 170).

m(e)n ötrü k(e)ntü özüm tärinim kuvragım birle t(e)ñridem oyun beğiz kılı “... ben kendi cemaatim ile (ve) ilahi müzikler çalıp” (AY VII) (Çetin, 2020: 178, 222)

anta ok yekler oy[unı]n oynayu bödiyü yırlayu ayaların... “hemen oyunlarını oynarak, dans ederek, şarkı söylerek, yumruklarını (sıkıtlar)” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 184, 269).

huñku lim loo atl(ı)g kaş oyun (Wilkens, 2003: 214)

t(ä)ñridäm ır oyun täp[rätip] (Wilkens, 2010: 165).

DLT

köçürme oyun: on dört (oyunu). Bir tür oyundur; yere dörtgen şeklinde, hisar gibi dört çizgi çizilir; on kapı açılır; fındık ve benzeri şeylerle bunun üzerinde oyun oynanır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 215).

ol oyunda ıaldı “ o, yarışta terk edildi” (Kaçalın, 2019: 213).

KB

sevinç körse tüşte oyun ya büdig

sakınç kağgularka açıldı kezig “Kim düşünde neşe, oyun ve dans görürse, keder ve kaygılar başlayacak demektir” (Arat, 2018. 998-999).

20.14. Sayra-

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmamıştır. DLT’de ise sayra- ötmek; sayrat- ise konuşmaya yönelmek anlamlarında geçer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 812). Ögel (1991h:

473) de Kâşgarlı'daki örneklerle sözcüğü açıklamıştır. Ayrıca Dede Korkut'tan da örnekler vermiştir.

20.15. Sart Surt

Ögel (1991h: 474) bu yansıma sesi 'zart zurt, ses bildiren söz' olarak açıklamıştır. DLT'de bu sözün açıklaması şu şekilde yapılmıştır: anın adaki sart surt kıldı "onun ayağı ses çıkardı. Ayağın geniş ayakkabı da çıkardığı ses gibi" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 148).

20.16. Ulu- sıgta-

Ögel (1991h: 479) bu ikileme için ağıt ve niyaz anlamlarını vermiştir. Wilkens (2021: 791) de Ögel'e yakın bir anlam vermiştir: yakınmak ve inlemek. Bu ikilemenin tanıklandığı metin ve bağlamlar şöyledir:

Uygur metinleri

ötrü eliglärin örü kötürüp ulug ünin uludılar sıgtadılar uluyı sıgtayı inçä tep teđilär "sonra ellerini (yukarı) kaldırıp, yüksek sesle feryat ettiler, feryat ederek şöyle dediler" (ABH) (Gulcalı, 2015: 166-167).

[ötrü pret] bo savlarıg sözläyü tükä<t>dükä yänä b(a)yakı yañ[ča ünin] kötürüp uluyı sıgtayı inçä k(a)ltı ulug [ta]g yem[rilmiş täg ät]özin y[erkä] kämişip yincürü töpön yükünüp yit[linip] tep "Nachdem [der Preta] diese Rede beendet hatte, erhob er in der vorher erwähnten Weise [seine Stimme] und klagend und seufzend warf er seinen Körper [zur Erde] nieder, als würde ein großer [Ber]g eins[türzen] und sich unter Verehrung mit seinem Scheitel verbeugend verschwand er, heißt es. (BTT XXV) (Wilkens, 2007: 102-105)

Anta ötrü baranas [balık]dakı ulug karı atl(ı)garnıñ buyruqlarınñ [alpag]utlarınñ ogulanı yétlenip barıp bütün [balık] uluş ulımak sıgtamakl(ı)g [...] [...e]rti "Ondan sonra Bārānas (isimli) şehirdeki yaşlı, ileri gelen şahısların, memurların, kahramanların çocukları ortadan kaybolmaya başlamış" (Daśakarma) (Elmalı, 2016: 111, 244-245).

munta toğup başssız kögüzlerinte yüzlüg menğizlig bolup örtde yalınta yörgeñü kolların örü kötrülüp ulıy sıgtayı mini tapa ... "burada doğup başssız göğüslerinde yüzleri olduğu halde alevler içinde sarılıp kollarını yukarı kaldırıp inleyerek, ağlayarak bana doğru..." (MS) (Ş. Tekin, 2019: 141, 248)

Yazıtlar döneminde ise sıgta- yogla- şeklinde geçmektedir: Yogçı sıgtıçı öñre kün tugsıkda bükli çöl<l>üg el tawgaç töpöt par purum kırkız üç kırık otuz tatar kıtan tatawı bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış antag külüg kagan ermiş "(Cenaze törenine) yasçı (ve) ağıtçılar, doğuda gün doğusundaki Bükli (Kore) bozkırı yurdundan, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç

Kurikan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı (lkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş. Öyle nl kagan imiş” (Aydın, 2012 : 57).

DLT’de ise bu iki sözcük ayrı maddelerde ele alınmıştır: Sığta- ‘ağlamak’ olarak açıklanmış ve bu fiilin / h/ ile de söylendiği ifade edilmiştir (Kaçalın, 2019: 405). Ulı- için ise bri ulıdu ‘kurt ulıdı’ rneği verilmiştir. İnsan da şiddetli bir ağrıdan ızdırap çekerse ve kurt gibi ulursa da bu sözcüğün kullanıldığı belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 459).

20.17. Urla- /Yurla-

Urla- sözcüğü bilim adamları tarafından farklı şekillerde okunmuştur. gel (1991h: 480) urlayu okuyuşunu vermiş ve “n ıkasıya kadar bağırmak” şeklinde açıklamıştır. Wilkens (2021: 513, 803) sözlüğünde hem urla- hem de orla- maddelerini vermiş, orla- maddesinde ‘seslenmek, bağırmak’ olarak açıklamıştır. Atalay (1986: 696) urla- “bağırmak, sesini yükseltmek”; Dankoff-Kelly (1985: 42) orla- ‘bk. ori’; Ercilasun-Akkoyunlu (2018: 777) orla- ~ orıla- “bağırıp sesini yükseltmek, feryad etmek”; Kaçalın (2019: 520) orla- ‘yakasını yırtarak bağırmak’ şeklinde açıklamıştır.

Ercilasun ve Akkoyunlu (2018: 95, dipnot 390) sözcüğün Trkmenge ve Hakasçada orla- şeklinde geçtiğini söylerler.

20.18. Yanıku/yanggu

gel (1991h: 482) sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde yankı ve gürültü anlamında kullanıldığını söyler ve metinlerden örnekler sunar. Bk. gel, 1991h: 482.

SONUÇ

Ögel'in değerlendirmeye aldığımız makale ve kitaplarında Eski Türkçe dönemini ilgilendiren toplam 824 sözcük ve ifade tespit edilmiştir. Bu sayı, şüphesiz tespit ettiğimizden çok daha fazladır. Çalışmanın süresi ve sınırlılıkları bağlamında bu kadar sözcük değerlendirmeye alınabilmiştir. Ögel'in eski Türk yazıtları dönemi için genellikle Thomsen'i referans aldığı görülmüş, yer yer Hüseyin Namık Orkun ve diğer bilim adamlarının görüşlerine de yer verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca kendisi de okuyuş ve aktarma önerileri sunmuştur. Bu okuyuş ve aktarmalardan hatalı olanlar günümüz okuyuş ve aktarmalarına göre düzeltilmiştir. Ögel'in kendi döneminde yayımlanan Eski Uygur Türkçesi metinlerini ise titizlikle taradığı ve bazı cümleleri Türkçeye aktardığı görülmüştür. Ögel, Karahanlı Türkçesi metinlerini ise dilbilimsel bir terim yerine "Selçuklu dönemi", "Selçuk Çağı" gibi ifadelerle anlatmış, Divânu Lügâti't-Türk için Besim Atalay neşrini esas almakla birlikte yer yer Brockelmann'ın eserinden faydalanmış, karşılaştırmalar yapmıştır. Bazı eserlerinde ise Uygur Türkleri tarafından yayımlanan Divânu Lügâti't-Türk neşrine de yer vermiştir. Kutadgu Bilig için Arat neşirini esas almakla birlikte yer yer Radloff neşriyle karşılaştırma yapmıştır. Kendisi de bazı beyitleri Türkçeye aktarmıştır. Bazen de Arat'ın okuyuşlarını eleştirmiştir. Çalışmamızda çok değinmesek de Ögel, kendi yayınlarında Gerard Doerfer'i sıkça eleştirmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Eski Türkçenin önemli isimlerinden Sir Gerard Clauson'dan bir yerde bahsetmiştir. Poppe, Pelliot, Ramstedt gibi dönemin Türkologlarının görüşlerine yer vermiştir. Türkiye Türkologlarından Talat Tekin, Muharrem Ergin gibi dönemin önemli Türkologlarının görüşlerine yer vermemiştir. Döneminde yayımlanan Drevnetyurkskiy slovar'dan (DTS) Rusların Eski Türkçe sözlükleri şeklinde bahsetmiş, yer yer buradaki görüşleri eleştirmiştir. Kendisi etimoloji yapmadığını söylese de sözcüklerin kökeni ile ilgili bazı görüşler ileri sürmüştür. Ögel'in özellikle Çince bilmesi, Türkçeye geçmiş bazı Çince sözcüklerin aydınlatılmasını sağlamıştır. Ögel, Altun Yaruk'da geçen bazı sözcükleri Çince metniyle karşılaştırmış ve sözcüğün doğru anlamlarını tespit etmiştir. Ögel'in en sık hata yaptığı alan ise morfoloji'dir. Örneğin Ögel (2019: 125) terin sözcüğünün derlen- kökünden geldiğini ileri sürmüştür. Fakat Türkçenin morfolojik kurallarına göre bu sözcük derlen- kökünden gelemez. Bunun gibi birtakım morfolojik hatalar tespit edilmiştir. Bunlar ile ilgili gerekli açıklamalar tezimizde yapılmıştır. Bu durum değerlendirirken Ögel'in bir tarihçi olduğu unutulmamıştır. Ögel'in etimolojiyi dar bağlamda değerlendirdiği görülmüştür. Fakat etimolojinin sanıldığı kadar dar bir bağlam olmadığı tezimizde açıklanmıştır. Ögel, Eski Türkçe sözcükler ve Anadolu

Türkçesi arasında köprüler kurmuş ve çeşitli lehçelerden örnekler sunmuştur. Ayrıca Ögel, Türkçenin önemli fonetik değişimlerine de yer vermiş bunları sözcükler üzerinden açıklamıştır. Ögel, sözcükleri en sık Moğolca ile karşılaştırmıştır. Ögel, eserlerinde belgesiz konuşmadığını sıkça vurgulamıştır. Biz de Ögel'in izinden giderek tarayabildiğimiz Eski Türkçe metinlerinden sözcükleri tespit ettik. Tespit ettiklerimizin temelini yazıtlar dönemi metinleri, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinleri oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh., “Eski Türkçe Metinlerde /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği Üzerine”, *Türkbilig*, 2012/23. ss. 69-82.
- Ağca, Ferruh., “Eski Türkçe kök Tengri ve kö k kalık İkilemeleri Üzerine”, *Türkbilig Dergisi*, 2015 s. 30, ss.201-221,
- Ağca, Ferruh., (2019) *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Ağca, Ferruh., (2021) *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akar, Ali., (2019), *Düşünen Türkçe*. 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Akar, Ali., (2020), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Akar, Ali., “Ural-Altay Dil Ailesi ve Altay Dil Ailesi Kuramları” *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, Cilt I, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, s. 43-61
- Aksan, Doğan., (2019), *En Eski Türkçenin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerine Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aksan, Doğan., (2020), *ANLAMBİLİM Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 3.baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Alimov, Rysbek., (2014), *Tanrı Dağları Yazıtları*, 1. Baskı, Kömen Yayınları, Konya.
- Alkayış, Fatih., (2019) *Türkoloji’nin Kırkı*, 1. Baskı, Hiper Yayınları, İstanbul.
- Alyılmaz, Cengiz., (1994) *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alyılmaz, Cengiz., (2005) *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, 1. Baskı, Kurmay Yayınları, Ankara.
- Alyılmaz, Cengiz., “Gürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıyla İlgili Bazı Düzeltmeler”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimler Jurnalı / Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005a sa.13, ss.73-79,
- Alyılmaz, Cengiz., *Karı Çor Tigin Yazıtı*. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2013, s. 2/2 ss.1-61.
- Alyılmaz, Cengiz., (2015) *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, 1. Baskı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Alyılmaz, Cengiz., (2016) “Gobu”Stan’ın Gizemi (“Kıpçaklar” a Giden Yol), 1. Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Alyılmaz., Cengiz., (2021). Bilge Tonyukuk Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti, (1987), Makaleler Cilt I. Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti., (2006), Atebetü’l-Hakayık, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti., (2007), Eski Türk Şiiri, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti., (2018), Kutadgu Bilig. Kabalcı Yayıncılık 1. Baskı. Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Argunşah, Mustafa ve Güner Galip., (2015) Codex Cumanicus, Kesit Yayınları, İstanbul.

Ata, Aysu., (2019), İlk Kur’an Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim., (1985), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I. Türk Tarih Kurumu Basımevi: 521. Ankara.

Atalay, Besim (1985a), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Atalay, Besim (1985b), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III. Türk Tarih Kurumu Basımevi: 523, Ankara.

Atalay, Besim., (1986), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ayazlı, Özlem., ve Ölmez Mehmet., (2011), “Eski Uyurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler”. Orta Asya’dan Anadolu’ya Alfabeler 29-30 Mayıs 2007, Eskişehir Bildiriler, İstanbul, 43-83.

Ayazlı, Özlem., (2012), Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ayazlı, Özlem., (2016), Eski Uyurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ayazlı, Özlem., Sarı Uyurca Üzerine Etimolojik Denemeler: U-Ü Maddeleri. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2019, Cilt: 59, s. 1, ss. 1-26.

Aydemir, Hakan., (2010), Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen.

- Aydın, Erhan., Kerekülüg Begleri, International Journal of Central Asian Studies, 2005, cilt.10, sa.1, ss.23-31,
- Aydın, Erhan., Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler, İlmi Araştırmalar, 2008, cilt.25, ss.21-38,
- Aydın, Erhan., (2012), Orhon Yazıtları. 1. Baskı, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, Erhan., (2012a), Eski Türk Yer Adları, 1. Baskı, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, Erhan., (2018), Uygur Yazıtları, 1.Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan., (2018a), Taşa Kazınan Tarih, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan., (2019), Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan., (2019a), Türklerin Bilge Atası Tonyukuk, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan., Eski Türk Yazıtlarında Yakarış ve Esenlik Dileme İfadeleri, Dil Araştırmaları Dergisi, 2019b Bahar 2019/24: ss.15-30
- Aydın, Erhan., (2021), Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan., Eski Türk Yazıtlarındaki Örgin Sözcüğü Üzerine. Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2021a Bahar 2021/1: 7-14.
- Aydın, Erhan., (2022), Eski Türklerde Gündelik Hayat, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Azılı, Kenan., “Eski Türkçede Renk Kategorisi ve Farklı Bir Renk Adı Yapım Stratejisi” Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2017, 2017/1 ss. 9-19.
- Bang Kaup, W. und A. Von Gabain., (1929), Türkische Turfantexte I, Bruchstücke eines Wahrsagebuches, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang Kaup, W, und A. Von Gabain., (1929a), Türkische Turfantexte II, Manichaica, Verlag der Akademie der Wissenschaften, In Kommission bei W. de Gruyter, Berlin.
- Bang Kaup, W, und A. Von Gabain ., (1930), Türkische Turfantexte III, Der große Hymnus auf Mani, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin
- Bang Kaup, W. und A. Von GABAIN., (1931), Türkische Turfantexte V, Aus buddhistischen Schriften, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang Kaup, W. und A. Von Gabain., (1931a). Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte. Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931:17, 461-517).
- Bang Kaup, W, und G. R. Rachmati., (1932) Die Legende Von Oyuz Qayan. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften. Berlin.

- Bang Kaup, W, und Reşit Rahmeti Arat., “Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar”, *Türkiyat Mecmuası*, 1934, 4 (0), ss. 251-264 .
- Bang Kaup, W, Annemarie Von Gabain und G. R. Rachmati., (1934), *Türkische Turfantexte VI, Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in komission Bei Walter De Gruyter, Berlin
- Bang Kaup, W, ve Reşit Rahmeti, Arat., (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul.
- Banguoğlu, Tahsin., (2015), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç., (2014), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 2. Baskı. Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Barutçu, Özönder, F. Sema., “Abhidharmakośabhāṣyatīkā-Tattvārtha-Nāma'nın Eski Uygurca Tercümesinden Bir Parça”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1990, s.34: ss. 11-25.
- Barutçu, Özönder, F. Sema., “Çöyr Yazıtı.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2006, 3/3, ss. 108-124.
- Bayat, Fuzuli, Çınar, Aliya Minara (2020), *Eski Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bayat, Fuzuli, (2020a), *Orta Türkçe Sözlük 11-16. Yüzyıllar*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar F. Sibel. *Komşu Sözcüğü Üzerine*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2002 Cilt: 12, Sayı: 2, ss: 129-138.
- Bazılhan, N., (2005), *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*. Almatı.
- Bazin, Louis (2011), *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bérta, Arpad., (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet., *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları*, *Türkiyat Mecmuası*, 1934, Cilt 4. Sayı 0 ss. 1-44.
- Caferoğlu, Ahmet., (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı: 260, Ankara.
- Cengiz, Ayşe Kılıç., (2018), *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin*. Doktora Tezi

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ceylan, Emine., Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü, Türk Dilleri Araştırmaları, 1991, Cilt 1. sayı 1. ss.151-165

Ceylan, Emine., (1997), Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Chavannes, E., (2013), Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, Çev.: Mustafa Koç. 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.

Choi, Han-Woo., “Antik Dönemde Kore-Altay İlişkisi Üzerine Bazı Kanıtlar”. Çev. Utku Işık, Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Cilt I, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 189-196.

Clauson, Gerard., The Ongin inscription, JRAS, 1957, pp.177-192

Clauson, Gerard., (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University.

Clauson, Gerard., (2016), Sir Gerard Clauson’un Mektupları. Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Clauson, Gerard., (2017), Türkçe Moğolca Çalışmalar, Çev. Fatma Kömürcü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Coşkun, Volkan Mustafa., (2016), Türkçenin Ses Bilgisi. 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul

Çağatay, Saadet., Ñ-Ġ Sesine Dair, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1954, Cilt 2. ss. 15-30.

Çağbayır, Yaşar., (2019), Kutadgu Bilig, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Çağırın, Önder., Köktürk Türkçesindeki Bir Çift Ünsüz İşareti ‘𐰚’ Üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2012, sayı: 1/3 ss. 16-22

Çetin, Engin., (2020), Altun Yaruk VII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Çetin, Engin., (2020a), Altun Yaruk VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Çoruhlu, Yaşar., (2002), Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar., (2020), Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Dankoff, R. J. Kelly., (1982), Mahmut el-Kāşarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I, Harvard: Harvard University Press.

- Dankoff, R. J. Kelly., (1984). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part II, Harvard: Harvard University Press.
- Dankoff, R. J. Kelly., (1985). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part III, Harvard: Harvard University Press.
- Demir, Necati., “Yılkı Kelimesi Üzerine,” Türk Dili, 2001, s. 593, ss.538-541,
- Demirci, Özgür Ümit., “g’li Damak /ŋ’/si ve Bunun Ardahan Yerli Şivesinde Çözülmesi Üzerine”. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/6 Spring, 2014, ss. 275-289
- Derleme Sözlüğü I-VI (2019), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilaçar, Agop., (1988), Kutadgu Bilig İncelemesi, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Doerfer, Gerard., (1963-1975) Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band I-IV. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Donuk, Abdulkadir., (1988), Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Ünvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Duran, Suzan., “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1956, Cilt 4. ss. 1-110.
- Düzgün, Osman., (2020), Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ecsedy, H., Old Turkic Titles of Chienese Origin AOH Vol. XVIII/ 1-2, 1965, Budapest. Akadémiai Kiadó
- Eker, Süer., (2019), Çağdaş Türk Dili, 12. Baskı. Grafiker Yayınları, Ankara.
- Eker, Süer “Altay Dilleri Sorunsalında Japonca ve Talat Tekin” Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Cilt I, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 197-221.
- Elmalı, Murat., (2016), Daşkarmapathāvadānamālā, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Elmalı, Murat., (2017), Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri Vebakti- Samaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Elmalı, Murat., (2019), Eski Uygurca Altın Dişli Fil Hikâyesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, Kemal., (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican., (2015) Türk Dili Tarihi, 16. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Ercilasun, Ahmet Bican., (2016), Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican., “Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi”, Dil Araştırmaları Dergisi, 2017, Cilt 11, Sayı 20, ss. 7-14.
- Ercilasun, Ahmet Bican., ve Akkoyunlu, Ziyat., (2018), Dîvânu Lügâtî't-Türk, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican., (2020), Kutadgu Bilig Grameri Fiil, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican., (2021), Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen Köl Tigin- Bilge Kagan-Tunyukuk Anıtları, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican., (2021a), “İlk ve Ana Türkçe Çağı” Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 289-339.
- Ehmetyanov R.G. (2015), Tatar Têlênêñ Etimologik Süzlêgê, Kazan, Vakıt Heşriyatı Megarif.
- Erdal, Marcel., (1991), Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel., (1991a), Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel., (2004), A Grammar of Old Turkic, Brill, Leiden – Boston
- Erdal, Marcel., Ongin Yazıtı, “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu”. Çev: Semih Tezcan, 2011, ss. 363-372
- Erdem, Mehmet, ve Demirci, Ümit., (2016). Köktürkçe, Pruva Yayınları, Ankara.
- Eren, Hasan., (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. Baskı Ankara .
- Eren, Hasan., (2020) Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Haz. Şükrü Haluk Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem., (2011), Orhun Abideleri, 45. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Ergin, Muharrem., (2013), Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Ergin, Muharrem., (2016), Dede Korkut Kitabı 1-2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erkoç, İhsan., (2008) Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Erol, Aslan Hülya., (2018), Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesinde Anlam Değişimleri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ersoy, Feyzi, “Altay Dilleri Açısından Moğolca” Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Cilt I, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 133-164.
- Ersoy Feyzi (2021a) Çuvaş Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gabain, Annemarie Von., (1988) ,Eski Türkçenin Grameri, Çev: Mehmet Akalın Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ganiyev, Fuat. Ahmet’yanov, Rifkat. Açıkgöz, Halil., (1997), Tatarca Türkçe Sözlük, İnsan Yayınevi.
- Golden, Peter., (2018), Türk Halkları Tarihe Giriş, Çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Golden, Peter., (2018a), Dünya Tarihinde Orta Asya. Çev.Kemal Taştan, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökçe, Faruk, “Kutadgu Bilig’de Kör- “Görmek”: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, Türk Bilig Dergisi, 2015/29, ss. 59-76
- Guignes, Joseph., (2019), Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi I. Çev. Hüseyin Cahit. Haz. Erol Kılınç, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gulcalı, Zemire., (2015), Altun Yaruk Sudur’dan Aç Bars Hikâyesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gulcalı, Zemire., (2015a), Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük). Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Güçer, Adem ve Selçuk, A. M., (2012), Almanca Sözlük, Almanca-Türkçe/ Türkçe Almanca. 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Gül, Bülent., (2004), Eski Türk Tarım Terimleri. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gül, Bülent., (2016), Moğolca İbni Mühennâ Lügati, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer., (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer, Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler Kardeş Ağızlar/(Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi) / 7. Sayı, 1998, ss.12-18,

- Güner, Nurhan., Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime Urugut, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9 Summer, 2013, p. 2659-2669, Ankara.
- Güner, Galip., “Eski Türkçe Bir Etimolojisi Denemesi: Ayak Kâse, Kadeh”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/2 2018 s. 650-662.
- Hacıeminoğlu, Necmettin., (2019), Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin., (2019a), Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar Yazı Dilinde, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Hamilton, J.R., (1986). Manuscripts Ouigours Du IXe Xe Siécle De Touen-Houang. Peeters France, Paris
- Hamilton, J.R., “Tokuz Oguz ve On Uygur”, Çev.: Y. Koç / İ. Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları 7, 1997, ss. 187–232
- Hamilton, J.R., (2020), Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesi, Çev. Ece Korkut- İsmet Birkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hazar, Mehmet., “Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarındaki Ses Olayları”, Journal of Old Turkic Studies, 2020, cilt 4, sayı, 2, ss. 376-436.
- İnan, Abdülkadir., “Türk Etnolojisi İlgilendiren Birkaç Terim”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1956, Cilt 4 , sayı , ss.179 – 195.
- İzgi, Özkan., (2017), Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kabadayı, O., (2007). “Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Kaçalin, Mustafa Sinan., (2017), Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaçalin, Mustafa Sinan., (2019), Dîvanu Lugâtî't-Türk, Yay. Haz: Mehmet Ölmez, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim., (2019), Türk Millî Kültürü, 44. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kalkan, Asiye Figen., (2017) “Divanü Lügati't-Türk'teki Mutfak Gereçleri”, *Mutfak Gereçleri Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Kara, Georg, Peter Zieme, (1977) Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pandita und der Mañjusrinamasamgiti, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte; VIII) Akademie Verlag, Berlin.

Karaağaç, Günay., (2013), Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim), Kesit Yayınları, Ankara.

Karaağaç, Günay., (2015), Türkçenin Alıntılar Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karaağaç, Günay., (2017), Dil- Tarih-İnsan, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç, Günay., (2018), Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karaağaç, Günay., (2021), Türkçenin Verintiler Sözlüğü. 2.Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karahan, Akartürk., (2013), Dīvānu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi., (1972), Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor, Hareket Yayınları, İstanbul.

Kaya, Ceval., (1994) Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları., Ankara.

Kaya, Ceval., “’N Sesine Dair”, IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Bilge Tonyukuk Anısına. (Ankara, 26-30 Eylül 2021). Ankara, 2021. 1169-1176.

Kekevi, İbrahim., “Tonyukuk Yazıtında Geçen “oruk” Sözcüğünün Etimolojisi ve Bağlam Anlamı.” Karadeniz Araştırmaları 17/66, (2020), s. 539-547.

Kızıldağ, Hilmi Süleyman (2021) Eski Türk Yazıtları Söz Varlığının Çağdaş Kuzeybatı (Kıpçak) Türk Lehçeleri İle Karşılaştırılması (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Kızılözen, Cihangir., (2020), Farsçada Türkçenin En Eski İzleri, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Knüppel, Micheal., (2013), Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte. Alttürkische Handschriften Teil 17, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Korkmaz, Feryal., “Runik Harfli Türk yazıtlarında /ng/ Ünsüzü üzerine”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2013, cilt/sayı: XLVIII, İstanbul,

Korkmaz, Feryal, Tabaklar, Özcan., (2020). Orhun Yazıtları. ‘Tengri Teg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kagan’. Kapı Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep., (2017), Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Korkmaz, Zeynep., (2017a). Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep., (2018), Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri Ve Ek Kalıplaşması Olayları, 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kormuşin, İgor, vd. “Yenisey Yazıtları” *Yenisey- Altay- Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2016, s. 15-226.
- Kormuşin, İgor., (2017), Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları. Çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Le Coq, Albert Von., (1911) Chuanstuanıft, Ein Sündenbekenntnis Der Manichäischen Audiores. Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschafte, Berlin.
- Le Coq, Albert Von., (1919) Türkische Manichaica Aus Chotscho II. Aus Den Abhandlungen Der Preussischen Akademie Der Wissenschaften Jahrgang, Berlin.
- Le Coq, Albert Von., (1922). Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Le Coq, Albert Von., (1936) Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) C.1. Çev. Fuat Kösearif. İstanbul Devlet Basımevi.
- Lessing, Ferdinand., (2017), Moğolca-Türkçe Sözlük, 2. Baskı, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Malov, Sergey., “Uygurskie rukopisnic dokumentı ekspeditsii”. S.F. Oldenburga, Zapiski Instituta Vostokovedeniya Akademii Nauk, I. 1932. S. 129-149.
- Malov, Sergey., (1952), Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodı. Moskva-Leningrad.
- Malov, Sergey., (1959), Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Moskva- Leningrad.
- Maue, Dieter., (2015), Alttürkische Handschriften Teil 19. Dokumente In Brahmi Und Tibetischer Schrift. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Mert, Osman., (2009), Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Usu. Belen Yayıncılık Matbaacılık. Ankara.
- Mert, Osman., (2015), Köli Çor Yazıtı Ve Anıt Mezar Kompleksi. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Mori, Masao., “ Yenisey Yazıtlarındaki “ Sekiz Adaklıg Barım” Üzerine. Erdem 8, 1987, ss. 349-356.

- Mori, Masao., (2020), “A-shih-tê Yüan- chên ve Tonyukuk” *Hunlar ve Göktürkler Üzerine*. Der.: Yusuf Gedikli, Post Yayınları, İstanbul. ss. 88,93.
- Mozioğlu, Emine vd, (2016) “Altay Yazıtları”, “*Yenisey Yazıtları*” *Yenisey- Altay- Kırgızistan Yazıtları ve Kâgıda Yazılı Runik Belgeler*”, Bilgesu Yayınları, Ankara 2016, ss. 227-308
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl, (1908). “Uigurica. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen,, Goldglanz- Sutra’’. Ein vorläufiger Bericht. Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Müller, Friedrich, Gabain, Annemarie Von (1931), Uigurica IV, SPAW.
- Nadalyadev V. M. D.N. Nasilov- E.R. Tenişev- A.M. Şçerbak., (1969), *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad. Nauka.
- Nalbant, Mehmet Vefa., “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, p. 327-341,
- Nemeth, Gyula., “Şaman Kelimesinin Tarihi Kökeni Üzerine”. Çev. Özlem Nemutlu. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Yaz, 2003. sayı 16, ss. 27-34.
- Orkun, Hüseyin Namık., (2019) *Eski Türk Yazıtları*, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ōsawa, Takashi., “Revisting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qaganate on the basis of rubbings bu G.J. Ramstedt. *JSFOu* 93, 2011, ss. 147-203.
- Ögel, Bahaeddin., “Göktürk Yazıtlarının ‘Apurım’ları ve ‘Fu-lin’ Problemi”, *Belleten*, 1945, 9/33: ss. 63–87.
- Ögel, Bahaeddin., “İlk Töles Boyları: Uygur, Ting Ling ve Kao-ch’e’ler”, *Belleten*, 1948, 12/48: ss.795–833
- Ögel, Bahaeddin., “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur”. *Belleten*, 1951, 15/59: ss.361–379.
- Ögel, Bahaeddin., “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, 1955 19/75:331–376.
- Ögel, Bahaeddin., “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, 1957 21/81:81–137.
- Ögel, Bahaeddin., “Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi”, *DTCFD*, 1959 17/1–2: ss. 261–273.

Ögel, Bahaeddin., (1988), Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişim Çağları, Genişletilmiş 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin., (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991a), Türk Kültür Tarihine Giriş II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991b), Türk Kültür Tarihine Giriş III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991c), Türk Kültür Tarihine Giriş IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991d), Türk Kültür Tarihine Giriş V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991e), Türk Kültür Tarihine Giriş VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991f), Türk Kültür Tarihine Giriş VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991g), Türk Kültür Tarihine Giriş VIII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (1991h), Türk Kültür Tarihine Giriş IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (2001) Türk Kültürünün Gelişim Çağları I, Meb Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin., (2001a). Türk Kültürünün Gelişim Çağları II, Meb Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin., (2014), Türk Mitolojisi Cilt II, 5. Baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin., (2019) Türklerde Devlet Teşkilatı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin., (2020) İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ölmez, Mehmet., (1991), Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm). Ankara. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Ölmez, Mehmet., “Ana Altaycada Sözbaşı *d-”, Türk Dilleri Araştırmaları [1], 1991a ss.167-190.

Ölmez, Mehmet., (1994) Hsüan-Tsang’ın eski Uygurca Yaşam Öyküsü, 6. Bölüm, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ölmez, Mehmet., “Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar”, Türk Dilleri Araştırmaları 4, 1995, ss.109-143.

Ölmez, Mehmet., Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır? I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, ss .211-219, Afyonkarahisar.

- Ölmez, Mehmet., (2015), Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri- Sözlük. 3. Baskı, Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, Mehmet., “Eski Uygurca İnkilemeler Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2017 – Cilt / Volume 65, Sayı/Issue 2. ss .243-311.
- Ölmez, Mehmet., (2018), Uygur Hakanlığı Yazıtları, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, Zuhul (2020). Seçere-yi Terakime, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Önler, Zafer., “Kutadgu Bilig’de Kut Kavramı”, “Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig” 26-27 Ekim 2009, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Özalan, Uluhan., (2021) Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Özbay, Betül., (2019), Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası, 2.Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özbay, Betül., (2020), Manihaist Bir İlâhi Huyadagmân Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Özçelik, İsmail., “Dersleri ve Eserleri Işığında Büyük Türk Tarihçisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in Tarih Tasavvuru ve Metodolojisi”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2019, Vol. 4., Sayı/No. 1, Bahar, ss. 40-58.
- Özgüdenli, Osman Gazi., (2020), Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Özkan, Fatma., “ Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?” Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2003, sayı 27, ss. 157-179.
- Özşahin, Murat., (2017), Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztural, Zekine., (2012). Mahâyāna-Sūtras und Kommentartexte. Alttürkische Handschriften Teil 16. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Öztürk, Jale., “Türkiye Türkçesinde Kökü Açık Olarak Görülmeyen Kelimeler”, Kafdağı Dergisi, 2019, Cilt:4 Sayı:2, ss. 107-133.
- Özyetkin, Melek., (2014), İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Poppe, Nicholas., (2016), Moğol Yazı Dili Grameri, Çev. Günay Karaagaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Radloff, Wilhem., (1892), Atlas drevnostey Mongolii. Trudı Orhonskoy Ekspeditsii. C.1, St-Petersburg.
- Radloff, Wilhem., (1895) Die alttürkischen Inscripten der Mongolei I, St-Petersburg
- Radloff, Wilhem., (1928), Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrand: Akademie der Wissenschaften der Union der sozialistischen Sowiet- Republicken.
- Rahmati, Gabdul Rasid., (1930), “Zur Heilkunde der Uiguren. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- Rahmati, Gabdul Rasid., (1932), Zur Heilkunde der Uiguren II. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- Raschmann, Simone-Christiane., (2000) Alttürkische Handschriften. Teil 5. Berliner Fragmente Des Goldglanz-Sūtras. Band XIII, 13, Teil 1. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Raschmann, Simone-Christiane., (2002) Alttürkische Handschriften. Teil 14: Dokumente. Band XIII, 14. Teil 2. Franz Steiner Verlag. Stuttgart
- Raschmann, Simone-Christiane., (2007). Alttürkische Handschriften Teil 13. Dokumente. Band XIII, 21. Teil 1. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Raschmann, Simone-Christiane., (2009). Alttürkische Handschriften Teil 14. Dokumente Teil 2 Band XIII, 22. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Raschmann, Simone-Christiane., (2012). Alttürkische Handschriften Teil 18. Buddhica Aus Der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Das Apokryphe Sutra Säkiz Yükmäk Yaruk. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Recebov, Ebülfez, ve Junıs, Memmedov., (1993), Orhon Yenisey Abideleri. Yazıcı. Bakı.
- Räsänen, Martti., (1969), Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türkssprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura., Helsinki.
- Roux, Jean Paul., (2011), Eski Türk Mitolojisi, Çev. Musa Yaşar Sağlam, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Roux, Jean Paul., (2020), Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean Paul., (2021), Türklerin ve Moğolların Eski Dini. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul. Dergâh Yayınları.
- Röhrborn, Klaus., (1977), Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralesien Lieferung 1. Franz Stainer Verlag GMBH. Wiesbaden.

- Rybatzki, Volker., (1997). Die Toñukuk-Inscript. Szeged.
- Rybatzki, Volker., Taryat, Tes ve Şine Usu Yazıtları Arasındaki Dil Bilimsel ve Tarihi Bağlar Üzerine Bazı Notlar. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2011/1, ss.61-79.
- Schuessler, Axel., (2007), ABC Etymological Dictionary of Old Chinese, University of Hawai'i Press Honolulu, United States of America.
- Sertkaya, Osman Fikri., (1995) “Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Cilt 41 (1993). ss. 67-75.
- Sertkaya, Osman Fikri., (1995a), “Tonyukuk Abidesinin İlk Satırı” *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri, Sartkocaulu, Harcavbay., “Hoyto-Tamir (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, [2001] 2000, s. 313-
- Sertkaya, Osman Fikri., “Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar”, “Zeynep Korkmaz Armağanı”, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004, s. 366-380.
- Sertkaya, Osman Fikri., “Göktürkçedeki (ny) Runası Üzerine” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi. 2012, cilt 1, sayı 4. ss.1-10.
- Sertkaya, Osman Fikri., (2012a). “Eski Uygur Mektupları Üzerine” . Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 44 (44) , ss. 209-228
- Sertkaya, Osman Fikri., “Köl Tigin (K-10)’da Geçen Öd Tenri ‘Zaman Tanrısı’ ile İlgili Fiili Yaşamak ‘Yaşamak’ mı, Yasamak ‘Tanzim Etmek, Düzenlemek’ mi, Yoksa Aymak ‘Demek, Söylemek’ mi Okumalıyız?” Journal of Old Turkic Studies, 2017, cilt 1, sayı 2, ss. 55-63.
- Sertkaya, Osman Fikri., (2018) Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri., “Orun Kelimesinin Etimolojisi Üzerine”, Türk Dili Dergisi, 2019, Cilt: CXVI Sayı: 810. Ss .4-9.
- Serkaya, Osman Fikri., (2020) Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri., “Dün < Tün ve Gün < Kün Kelimeleri Üzerine”. Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ocak 2021, Cilt: CXX Sayı: 829
- Sertkaya, Osman Fikri., (2021a), “ ‘Bayram’ Kelimesi Üzerine.” Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Cilt: CXX Sayı: 833 Mayıs 2021.

Sertkaya, Osman Fikri., (2021b), “Ur ~ Urug “Tohum”, Urı “Erkek”, Uragut “Kadın” ve Avrat “Kadın” Kelimeleri Üzerine”. Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Cilt: CXXI Sayı: 840 Aralık 2021.

Sertkaya, Osman Fikri., (2021c) “Çeşitli Kelime Etimolojileri Üzerine” Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Cilt: CXXI Sayı: 838 Ekim 2021.

Sertkaya, Osman Fikri., (2021d), “Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra’lardan Parçalar” Journal of Turkic Studies, 2021, 5/2.

Sertkaya, Osman Fikri., (2021e) “Altayistik Araştırmaları ve Türkçenin Yaşı” Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Cilt I, Ed. Sergen Çirkin, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021 ss. 15-41.

Shimin, Geng, Klimkeit, Hans-Joachim, Laut, Jens Peter (1998), Eine buddhistische Apokalypse, Die Höllenskapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami- Handschriften der alttürkischen Maitrisimit. Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Sängim und Murtuk, Westduetcher Verlag. Wiesbaden.

Shōgaito, Masahiro (2014), The Uighur Abdhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm, Turcologica: 99, Harrasowitz Verlag.

Stachowski, Marek., (2019). Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache. Ksiğgarnia Akademicka Krakow.

Starostin, Sergei, A., Dybo V.A., Mudrak, A.O (2003) An Etymological Dictionary of Altaic Languages, 3 Volumes. Leiden. Brill.

Şçerbak, Aleksandr., (2019), Eski Dönem Türk Moğol İlişkileri. Çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Şemen, Serkan., (2016), Yenisey Yazıtları (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şen., Serkan., (2002) Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Şen., Serkan., (2007), Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerdeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

- Şen., Serkan., (2007a) “Eski Türkçede Gök ile Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine”, İlmî Araştırmalar Dergisi, 2007 Sayı 24. ss. 129-136.
- Şen., Serkan., (2013), “Bilge Kağan Yazıtındaki ödinge kün tegdük üçün İfadesi Üzerine”, *Yalın Kaya Bitigi- Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Editörler: Hatice Şirin User, Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Şen., Serkan., (2017), Eski Türkçenin Deyim Varlığı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin ,Hatice., “Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı : Açurı (Oçurı, Ye 26)”, *Türkbilig*, 2009/17: ss. 158-174.
- Şirin ,Hatice., (2003), Türkçenin Ses Bilgisi Tarihi Üzerine Bir Deneme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şirin ,Hatice., (2016) , Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin ,Hatice., (2019) Kül Tigin Yazıtı Notlar, 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- Şirin ,Hatice., (2019a), Sözcük Hikâyeleri, 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şirin ,Hatice., (2019b), “Türkçede Yoğurt”, *Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2019, Cilt: CXVII Sayı: 811 Temmuz, ss. 4-15.
- Şirin ,Hatice., (2020) Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taş, İbrahim., “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2012-2, ss. 43-95.
- Taşgıl, Ahmet., (2020), Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III. MS X. Asır), Genişletilmiş Yeni Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taşgıl, Ahmet., (2020a), Bilge Türk Tonyukuk, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Talat., “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”, *Erdem Dergisi*, 1990, Cilt 5, Sayı 14. Çev. Ülkü Çelik. ss.389-397).
- Tekin, Talat., (1994), Tonyukuk Yazıtı, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Talat, Ölmez Mehmet, Ceylan, Emine, Eker, Süer. (1995) Türkmence-Türkçe Sözlük, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Talat (1995a) Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Talat., “Hemçık-Çırgakı Yazıtı”, *Türk Dilleri Araştırmaları* [9], 1999, ss. 5-15.
- Tekin Talat, ve Ölmez Mehmet, (2003), Türk Dilleri Giriş, Yıldız Yayınları, İstanbul.

- Tekin, Talat., (2013) Makaleler I Altayistik. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat., (2013a). Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat., (2016), Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat., (2017) Irk Bitig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat., (2019) Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, 3. Baskı, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat., (2020). Orhon Yazıtları. 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Şinasi, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt II, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara.
- Tekin, Şinasi., (2019), Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancılarının Medîsi Maitra ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Şinasi., (2019a), Kuanşi İm Pusa (Ses İşinten İlah), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Şinasi., (2020), İştikakçının Köşesi, Dergâh yayınları, İstanbul.
- Temir, Ahmet., (2019), Moğolların Gizli Tarihi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tezcan, Semih., “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 1977, Cilt 25, ss. 53 – 69
- Tietze, Andreas., (2002), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı/Sphachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch, cilt. 1, Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften, İstanbul-Wien.
- Tietze, Andreas., (2018), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Altıncı Cilt, Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, Andreas., (2019), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Yedinci Cilt, Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Tietze, Andreas., (2019a), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Dokuzuncu Cilt, Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Thomsen, Vilhem., (2011) Orhon Yazıtları Araştırmaları, Çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Togan, İsenbike, Kara, Gülnar, Baysal, Cahide., (2020) Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu), 3. Baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara.

- Tokyürek, Hacer., (2011), “Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tokyürek, Hacer., (2018), Altun Yaruk IV. Tezginç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tokyürek, Hacer., (2018a), Xuanzang Biyografisi’ndeki Çince Sözlerin Sınıflandırılması, Dil Araştırmaları Dergisi, Güz 2018/23, ss. 123-157.
- Tokyürek, Hacer., “Runik Türk Yazıtlarında Yükselme Riti: yog Kelimesi Üzerine.”, International Journal of Old Uyghur Studies, 2019, 1/2, ss. 197-210.
- Tonyukuk Kitabı, Yay. Haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2020, 640 s.
- Tuna, Osman Nedim “Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten , 37 1994. , 257-293.
- Türkçe Sözlük (2011), 11. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uçar, Erdem., (2009), Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin. (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Uçar, Erdem., (2013), Uygurca Altun Yaruk Sudur XI. Tezginç, Dinazor Kitabevi Yayınları, İzmir.
- Uçar, Erdem., “Eski Türkçe Ulug’un ‘Büyük’ Yapısı Üzerine” Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Uluslararası Türk Dii ve Araştırmaları Dergisi, 2020, sayı: 2 , ss. 23-34.
- Uçar Erdem (2020a), “Türkiye’deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu”, Journal of Old Turkic Studies, 2020, cilt 4, sayı 1, ss. 231-250.
- Uzunkaya, Uğur., (2020), Budizm’in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Uzunkaya, Uğur., (2021), Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin, 2. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Üşenmez, Emek., (2006), Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Üşenmez, Emek., (2014), Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler, 2. Baskı, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Vasilyev. Dmitri., (1983). Korpus Tyurkshih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad.

- Wilkens, Jens., (2000), Manichäisch-Türkische Texte der Berliner Turfansammlung. Alttürkische Handschriften Teil 8. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Wilkens, Jens., (2003), Buddhistische Beichttexte. Alttürkische Handschriften Teil 9. Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Wilkens, Jens., (2007), Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, Berliner Turfan-Texte XXV, Turnhout.
- Wilkens, Jens., (2010), Alttürkische Handschriften, Teil 10: Buddhistische Erzähltexte, VOHD XIII/18, Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- Wilkens, Jens., (2021), Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe), Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.)
- Yakup, Abdurrishid ve Knüppel, Micheal (2007) Die Uigurischen Blockdrucke Der Berliner Turfansammlung. Alttürkische Handschriften Teil 11. Franz Steiner Verlag. Stuttgart
- Yakup, Abdurrishid., (2008), Die Uigurischen Blockdrucke Der Berliner Turfansammlung. Alttürkische Handschriften Teil 12. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Yakup, Abdurrishid., (2009), Die Uigurischen Blockdrucke Der Berliner Turfansammlung, Alttürkische Handschriften Teil 15. Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Yaylagül, Özen., “Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Filler”, Bilig, 2014 sayı 68. ss. 267-296.
- Yıldırım, Abdullah (2019), Yenisey Yazıtları Grameri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Yıldırım, Fikret., (2017) Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinleri Dili, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldız, Hüseyin., “Eski Türk Runik Yazısında [𐰽] Ligatürünün Kökeni ve /ŋ/ Sesi Üzerine”, Beynelhalq Türk Dünyası Araştırmaları Simpoziumunun Materialları, c. 1, Bakı 2016, s. 303-307.
- Yıldız, Hüseyin., (2020), Maniheist Uygur Metinlerinde Çince Alıntılar Etimolojik, Leksik ve Tematik İncelemeler. 2. Baskı, Fenomen Yayınları, Ankara.
- Yunusoğlu, Mağrifet Kemal., (2012), Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yüksekkaya, Gülden., “Çok Tartışılan Bir Ad Oğuz”. Bilge Tonyukuk Yazıtı’nın Dikilişinin 1300. Yılı Unesco 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Uluslararası Tonyukuk Sempozyumu 4-5 Aralık 2020,

Zieme, Peter., (1999), “Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren”. In: *Studia Tibetica et Mongolica*. Festschrift Manfred Taube. Redigenda curaverunt Helmut Eimer, Michael Hahn, Maria Schetelich et Peter Wyzlic. Swisttal-Odendorf, pp. 323-340.

Zieme, Peter., (2005), *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Berliner TurfanTexte XXIII Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften.

Zieme, Peter., (2007), Notes on Uighur medicine, especially on the Uighur Siddhasāra tradition. In: *Asian Medicine* 3, pp. 308-322.

Zieme, Peter., (2020), “Die Lehre des Buddha und das Königshaus des Westuigurischen Reichs: Die vier Begegnungen ‘Buddha’ın Öğretisi ve Batı Uygur Kağanlığı Hanedanı: Dört Karşılaşma” *JOTS*, 4/2, 2020: 546-731

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://bitig.kz>

<https://www.oocities.org/turklukbilgisi/turklernezamanbirmilletidi.htm>

<https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/serkansen/120244/9.doc>

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>

https://www.altay.uni-frankfurt.de/ENGLISH/RUNIKA_ENG.HTM

<https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Vatectexte.pdf>

<https://sozluk.gov.tr>

<https://www.isa-sari.com/transkripsiyon/>